Айн Ренд

Атлант розправив плечі

Частина третя

А є А

Ayn Rand

Ayn Rand

ATLAS SHRUGGED

Part 3

A is A

Айн Ренд

АТЛАНТ РОЗПРАВИВ ПЛЕЧІ

Частина третя

А є А

КИЇВ — 2015

УДК 821.111(73)-31.03=161.2
ББК 84(7Спо=Англ)-44
Р 96

Літературно-художнє видання

Головний редактор: *Інна Корнелюк* Коректура: *Михайло Бриних*
Переклад: *Софія Андрухович* Верстка: *Дмитро Барінов*
Редактура: *Вікторія Стах* Дизайн обкладинки: *Микола Савчук*
Відповідальний за випуск: *Антон Мартинов*

Айн Ренд
Р 96 Атлант розправив плечі. Частина третя. А є А / Переклад з англійської Софії Андрухович. — К. : Наш Формат, 2015. — 624 с.

ISBN 978-617-7279-16-6

Країна, яку залишили її творці, винахідники та мислителі, приречена на війну, голод і смерть. Владу захоплюють невігласи, корупціонери й мародери. Історія триває бодай тому, що одна вольова жінка на ім’я Даґні Таґґарт переконана, що досконалий світ справжніх цінностей існує. Вона намагається зламати сценарій неминучої катастрофи. Її Атлантида не міф. У світі ще є сміливці, спроможні створити суспільний лад, де немає конфліктів, не виникає потреби в самопожертві, жодна людина не становить загрози для мети інших. Бунтівні атланти знають, що розум таки переможе. Риторичне питання, хто такий Джон Ґолт, насправді має відповідь, а неймовірні ідеї — своє втілення, яке приголомшує людську уяву.

В останній частині свого фундаментального роману ідей Айн Ренд змальовує цілісну філософську систему, яка досі викликає палкі дискусії, де від захвату до обурення — один крок.

УДК 821.111(73)-31.03=161.2
ББК 84(7Спо=Англ)-44

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат».

ТОВ «НФ», пров. Бєлінського, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел.: (044) 222 53 49
e-mail: pub@nashformat.ua, www.nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014

ISBN 978-617-7279-16-6 (укр.)
ISBN 978-0-451-19114-4 (англ.)

Розділ I

Атлант

Розплющивши очі, вона побачила зелене листя, залите сонячним сяйвом, і обличчя чоловіка. Даґні подумала: «Я знаю, що це таке». Це був світ, про який вона мріяла в шістнадцять років — і ось тепер її мрія збулась. І цей світ виявився такий простий, такий звичайний, що її почуття скидалися на благословення, розлите у Всесвіті у формі трьох слів: «Та звісно ж!»

Даґні зазирала в обличчя чоловіка, який стояв біля неї навколішках, усвідомлюючи, що протягом усіх пережитих років саме за таке видовище вона була готова віддати своє життя: обличчя без жодної тіні болю, страху чи провини. В розрізі його рота прочитувалася гордість, ба більше — здавалося, ця гордість є джерелом чогось, чим він пишається ще дужче. Його кутасті вилиці наштовхнули її на думку про зарозумілість, бундючність, чваньковитість, проте обличчя не мало в собі жодної з цих рис, маючи натомість їхню загальну суму: вираз спокійної рішучості й упевненості, безжалісної невинності, яка не шукає прощення і не дає його. Це обличчя не мало чого приховувати, не мало від чого ховатися, не боялося ні того, що побачить колись, ні вже побаченого, тому насамперед вона вловила гостру проникливість його погляду; він дивився так, ніби цей дар був його найулюбленішим інструментом, а його вправляння — нескінченною приємною пригодою, ніби очі додавали власне йому і всьому світові набавної цінності: йому — за здатність дивитись, а світові — за те, що він був вартим пристрасного розглядання. На якусь мить їй здалося, що вона перебуває в присутності істоти, яка втілює чисту свідомість, — і водночас ніколи ще Даґні так гостро не відчувала поруч чоловічого тіла. Світла тканина сорочки не приховувала, а підкреслювала статуру, шкіра була позолочена засмагою, тіло справляло враження міцного та худорлявого, пружного й сильного, наче точно і чітко вилитого з металу — з якогось тьмяного металу, з ледве вловним полиском, схожого на алюмінієво-мідний сплав: такою була барва його шкіри, яка переходила в каштановий колір волосся; пасма вільно спадали, переливаючись на сонці різними відтінками, від коричневого до золотого, доповнюючись кольором очей — мовби

одна частина лиття не потьмянішала, а залишилась яскравою і лискучою: глибоке темно-зелене світло, як спалахи на металі.

Чоловік дивився на неї згори вниз, і в нього на обличчі проступав легкий натяк на усмішку: це скидалося не так на емоцію відкриття, як на споглядання чогось знайомого, — наче він дивився на давно очікуване, у чому ніколи не сумнівався.

«Отакий він, мій світ, — подумалося Даґні, — саме такі повинні бути люди, так мусять вони зустрічати своє існування, а все решта, тривалі роки потворності й боротьби, — це лише чийсь безсенсовий жарт». Вона по-змовницькому всміхнулася до нього — полегшено, звільнено, променисто збиткуючись з усього, що ніколи знову не вважатиме важливим. У відповідь він точнісінько повторив її усмішку, наче відчував те саме, що й вона, і добре знав її думки.

— Не слід було все оте сприймати всерйоз, правда? — прошепотіла вона.

— Ні, не слід було.

І раптом до неї цілком повернулась свідомість: Даґні зрозуміла, що вона й близько не знає цього чоловіка.

Спробувала було відсахнутись, але спромоглась лише на кволий порух голови, прошарудівши волоссям по траві. Потім спробувала підвестись.

Постріл болю пронизав спину і притиснув її до землі.

— Не ворушіться, міс Таґґарт. Ви поранені.

— Ви мене знаєте? — її голос пролунав безособово й різко.

— Я знаю вас уже багато років.

— А я вас знаю?

— Так, думаю, знаєте.

— Як вас звати?

— Джон Ґолт.

Вона дивилася на нього, не ворушачись.

— Чому ви злякалися? — запитав він.

— Бо я вам повірила.

Він усміхнувся, немовби вловив усю глибину сенсу, який вона вкладала в його ім'я. Усмішка поєднувала прийняття виклику супротивника й утіху, якої дорослому завдає самообман дитини.

Даґні почувалася так, ніби отямилася після аварії, що приголомшила її дужче за падіння літака. Зараз вона не здатна

була позбирати докупи всіх деталей, не могла пригадати те, що вона знала про його ім'я, — лише, що це ім'я означало темний вакуум, який доведеться поволі заповнити. Але не зараз: присутність цього чоловіка надто засліплювала її, як засліплює світло прожектора, не даючи розгледіти те, що ховається в навколишній темряві.

— Це вас я переслідувала? — запитала Даґні.

— Так.

Даґні повільно роззирнулася. Вона лежала на траві посеред поля біля підніжжя гранітної скелі, що спускалась додолу з блакитного неба, з височини кількох тисяч кілометрів. Простір із протилежного краю поля, що простягався до віддаленої стіни гір, схожої на підкову, ховався за скелями, соснами, за мерехтливим листям беріз. Літак Даґні не розбився. Він лежав черевом на траві за кілька метрів від них. Ніде не видно було жодного іншого літака, як і будівель чи будь-яких ознак людського життя.

— Що це за долина? — поцікавилася Даґні.

Чоловік усміхнувся.

— Термінал Таґґарта.

— Ви про що?

— Невдовзі довідаєтеся.

Невиразний імпульс, наче реакція на суперника, змусив її перевірити, скільки сили в неї залишилося. Вона могла ворушити руками й ногами; могла підвести голову; коли вдихала глибоко, відчувала пронизливий біль; панчохою точилася додолу цівка крові.

— Звідси можна вибратися? — запитала вона.

Його голос лунав серйозно, але металево-зелені очі сяйнули усмішкою:

— Взагалі-то — ні. Хоча тимчасово — цілком.

Вона поворухнулася, намагаючись устати. Чоловік зігнувся, щоб підняти її, але вона напружилася і різким раптовим ривком вислизнула з його обіймів, силкуючись встояти.

— Думаю, я можу... — почала говорити вона і тут же впала на нього, щойно її стопи сперлися на землю: кісточку, яка не погоджувалась її тримати, пронизав гострий біль.

Чоловік узяв Даґні на руки і всміхнувся.

— Ні, не можете, міс Таґґарт, — сказав він і рушив полем.

Даґні обійняла його і завмерла, схиливши голову чоловікові на плече, і думала: лише на короткий час, поки це триває, цілком нормально отак цілковито здатися, забути геть про все і дозволити собі відчувати... Коли їй уже випадало таке переживати? — подумала вона. Якоїсь миті у неї в голові крутилися ці слова, але тепер вона вже не могла їх пригадати. Якось їй доводилось уже спізнати це відчуття остаточної, досягнутої, безсумнівної певності. Однак незнаний досі був присмак захищеності, відчуття того, що приймати цей захист — правильно, що правильно йому піддатися, бо це конкретне відчуття безпеки означало захист не від майбутнього, а від минулого, не захист від участі в битві, а перемога в ній, захист, отриманий не завдяки її слабкості, а завдяки силі... Надзвичайно чітко відчуваючи тиск його рук на своєму тілі, милуючись золотими й мідними пасмами його волосся, тінями вій на обличчі лише за кілька сантиметрів від її лиця, Даґні вловила несформоване до кінця запитання: «Захищена — від чого?.. Адже ворог — це він... Хіба ні?»

Чому?.. Цього вона не знала, та й не могла зараз про це думати. Їй не вірилося, що якихось кілька годин тому її захоплювали мета й мотив. Отож, вона пережила це вдруге.

— А ви знали, що я вас переслідую? — запитала вона.

— Ні.

— Де ваш літак?

— На посадковому майданчику.

— А де посадковий майданчик?

— З протилежного боку долини.

— Коли я дивилась униз, то не бачила в цій долині жодного посадкового майданчика. Та й луки не було. Звідки вона тут узялась?

Він поглянув на небо.

— Придивіться пильніше. Бачите там що-небудь?

Вона задерла голову і окинула поглядом небо, але не побачила нічого, крім мирної ранкової блакиті. За мить Даґні вирізнила кілька ледь помітних смужок мерехтливого повітря.

— Теплові хвилі, — сказала вона.

— Переломлені промені, — мовив чоловік. — Дно долини, яке ви бачили — це вершини гір на висоті двох з половиною тисяч кілометрів, за вісім кілометрів звідси.

— Е... Що?

— Вершина гори, що її жоден пілот ніколи не обрав би для приземлення. Те, що ви бачили, — це відображення, спроектоване на цю долину.

— Але — як?

— Так само, як міраж у пустелі: переломлене завдяки нагрітому повітрю зображення.

— Яким чином?

— Завдяки променевому екрану, що мав би захищати геть від усього, — але не спрацював, коли зіткнувся з вашою хоробрістю.

— Про що це ви?

— Ніколи не міг подумати, що хтось намагатиметься приземлитись із висоти двохсот метрів над землею. Ви ударились об променевий екран. Деякі з променів виводять із ладу магнітні двигуни. Що ж, ви двічі дали мені жару, бо мене ще й ніхто ніколи не переслідував.

— Навіщо вам той екран?

— Тому що ця місцевість — приватна власність, яка такою і має залишитися.

— Що ж це за місцевість?

— Оскільки ви вже тут, я вам усе покажу, міс Таґґарт. А на запитання відповім, коли ви все побачите.

Даґні мовчала. Вона зауважила, що запитує про що завгодно, крім нього самого. Так, наче цей чоловік становив єдине ціле, яке вона змогла охопити з першого ж погляду, абсолютом, що не надається до спрощення, аксіомою, яку неможливо пояснити, — наче вона знала про нього геть усе шляхом безпосереднього сприйняття, а далі на неї чекав процес ідентифікації свого знання.

Він ніс її донизу вузькою стежкою, що звивалася до самого дна долини. На навколишніх схилах непорушно і прямо, з чоловічою лаконічністю височіли темні піраміди, схожі на скульптури, яким надали первинної форми; вони дисонували зі складним жіночним мереживом березового листя, що якось аж надмірно деталізовано тріпотіло на сонці.

Сонячне проміння пробивалося крізь крони і занурювалось у його волосся, ковзало їхніми обличчями. Даґні не могла розгледіти, що ж там далі, за поворотом стежки.

Вона й далі роздивлялася чоловікове обличчя. Він дивився на неї вряди-годи. Спершу вона навіть відвела погляд, наче він упіймав її на чомусь забороненому.

Згодом, ніби перейнявши це від нього, вона перестала відводити очі; хоч коли б він на неї глянув — розуміла, що він знає про її почуття і не ховає від неї значення свого погляду.

Даґні відчувала, що мовчазне зізнання цього чоловіка мало ту ж природу, що і його мовчання. Він тримав її не так відсторонено, як чоловік мав би нести поранену жінку. Це були обійми, хоч на них начебто й натяку не було; Даґні відчувала їх лише завдяки певності, що все його тіло мало цілком осмислений контакт із її тілом.

Звук водоспаду вона почула ще до того, як побачила тендітне пасмо, що розсипалося в польоті на ламані стрічки сяйва, спадаючи додолу виступами скелі. Звучання води долинуло до Даґні крізь примарну пульсацію в її свідомості, слабкий ритм, не гучніший за нав'язливий спогад, однак вони проминули водоспад, а внутрішній ритм залишився. Даґні прислухалася до шуму води, проте той інший звук ставав дедалі чіткіший і голосніший, він лунав не у неї всередині, а звідкілясь із гущавини листя. Стежка завернула, і крізь раптовий просвіток Даґні побачила внизу, на виступі скелі, будиночок; на підвіконні відчиненого вікна танцював сонячний зайчик. Тієї ж миті, коли вона зрозуміла, який саме досвід змусив її колись цілком віддатися теперішній миті — а це сталось того вечора, на запилюженому сидінні «Комети», коли Даґні вперше почула тему з «П'ятого концерту» Гейлі, — вона вже знала, що це саме він лунає і зараз, чула, як мелодія відривається від клавіш піаніно чистими, різкими акордами, породженими чиїмось потужним і впевненим доторком.

Вона вистрелила цим запитанням просто йому в обличчя, ніби прагнула підловити:

— Це ж «П'ятий концерт» Річарда Гейлі, правда?

— Так.

— Коли він його написав?

— Чому б вам не запитати про це особисто в нього?

— А він тут?

— Це він грає. Це його будинок.

— Ох!

— Ви зустрінетесь із ним пізніше. Гейлі буде радий з вами поспілкуватися. Він знає, що його записи — єдина музика, яку ви любите слухати вечорами на самоті.

— Звідки він це знає?

— Від мене.

Вираз її обличчя уособлював запитання, яке мало б починатися словами: «Якого біса..?» — але тоді вона побачила його очі й засміялась; її сміх озвучив сенс його погляду.

Не можна зараз ні про що запитувати, подумала Даґні, не можна сумніватися, тільки не тепер, коли музика тріумфально здіймається крізь листя, просочене сонячним світлом, музика звільнення, музика порятунку, виконана саме так, як і належало, у спосіб, якого прагнула її свідомість, приколисана гойданням полиці у потязі під нерівне постукування коліс. Саме таку картину малювали їй ці звуки того вечора: цю долину, це ранкове сонце і... Даґні судомно набрала повітря, тому що стежка знову завернула, і з висоти схилу відкрилася панорама міста, розташованого на дні долини.

Це було не зовсім місто, а лише скупчення будинків, безсистемно розкиданих на самому дні долини і вище, на підніжжі гір, що здіймалися над дахами, оточуючи їх стрімким, непрохідним колом.

Будинки — нові, невеликі — мали лаконічні квадратні обриси; шиби виблискували в широких вікнах. Звіддаля виднілися вищі споруди, легкі кільця диму над якими свідчили, що це промисловий район. Але дещо ближче до Даґні, на тонкій гранітній колоні, що височіла на схилі, трохи нижче рівня її очей, засліплюючи сяйвом та відволікаючи від усього решти, стояв метровий знак долара, вилитий з чистого золота. Він висів у просторі над містом, наче герб, фірмовий знак, маяк, — і ловив сонячні промені, мов якийсь передавач енергії, відсилаючи це осяйне благословення горизонтальними смугами у повітря над дахами.

— Що це? — видихнула Даґні, вказуючи на знак.

— О, це особистий жарт Франциско.

— Якого... Франциско? — прошепотіла вона, знаючи відповідь.

— Франциско д'Анконії.

— Він теж тут?

— Прибуде з дня на день.

— Що ви маєте на думці, кажучи про жарт?

— Він подарував цей знак власникові цього місця на річницю. А потім ми всі прийняли його за нашу виняткову емблему. Ідея нам сподобалася.

— Власник цього місця — не ви?

— Я? Ні, — він поглянув додолу, на підніжжя схилу і додав, вказуючи в тому напрямку:

— Власник отам, саме приїхав.

У кінці ґрунтової дороги зупинилася машина. Двоє чоловіків швидко йшли стежкою. Даґні не вдавалося розгледіти їхніх облич. Один із них був тонкий і високий, другий — нижчий і м’язистіший. Вона втратила їх із поля зору десь на поворотах стежки, тим часом незнайомець, і далі несучи Даґні на руках, рушив їм назустріч.

Вона побачила їх за кілька метрів, щойно чоловіки випірнули з-за скелі. Приголомшена несподіваністю колізії, Даґні дивилася на їхні обличчя.

— Чорт би мене вхопив! — не зводячи з неї погляду, мовив м’язистий чоловік. Даґні його не знала.

Сама ж вона дивилася на високу, показну постать його попутника: то був Г’ю Акстон.

Саме він заговорив перший, привітально всміхнувшись і люб’язно їй уклонившись.

— Міс Таґґарт, я вперше помилився. Кажучи вам, що ви ніколи не зможете його знайти, я й припустити не міг, що за нашої наступної зустрічі побачу вас у нього на руках.

— У кого на руках?

— Як у кого — у винахідника двигуна.

Даґні зойкнула і заплющила очі. Цю логічну ниточку вона повинна була усвідомити. За мить вона поглянула на Ґолта. Він усміхався — по-родинному, іронічно, ніби добре знав, що ця мить для неї означає.

— Отримали б ви сповна, якби скрутили собі в’язи! — гаркнув м’язистий чоловік, виявляючи своїм гнівом турботу, майже прихильність. — Таке утнути! І це особа, яку тут з такою охотою готові були прийняти, якби вона постукала у двері!

— Міс Таґґарт, чи можу я представити вам Мідаса Малліґана? — запитав Ґолт.

— Ох, — ослаблено зронила вона і засміялась. Даґні не мала більше сил дивуватися. — Скажіть, я загинула і опинилася в якомусь іншому вимірі?

— Це справді інший вимір, — мовив Ґолт. — Але якщо вже зайшлося про загибель, то чи не видається вам, що все сталося саме навпаки?

— О так, — прошепотіла вона, — так...

І всміхнулась до Малліґана:

— А де у вас вхідні двері?

— Отут, — відповів він, вказуючи собі на чоло.

— Я загубила ключ, — дуже просто мовила Даґні, без жодного обурення. — Я щойно загубила всі ключі.

— Ви їх знайдете. Але що, в біса, ви робили на тому літаку?

— Переслідувала.

— Його? — Малліґан вказав на Ґолта.

— Так.

— Вам пощастило, що ви жива! Ви серйозно поранилися?

— Не думаю.

— Вам доведеться відповісти на кілька запитань, перш ніж вас підрихтують, — він грубо розвернувся, рушивши до машини, а потім знову поглянув на Ґолта. — І що ми тепер робитимемо? Є дещо, чого ми не передбачали: перший штрейкбрехер.

— Перший... що? — перепитала вона.

— Не зважайте, — сказав Малліґан і подивився на Ґолта. — Що робитимемо?

— Це мій клопіт, — відповів Ґолт. — Я за це відповідатиму. А ви візьміть Квентіна Деніелза.

— З ним немає жодних проблем. Його тільки треба ознайомити з місцевістю. Здається, все решту він знає.

— Так. Він довів завдання майже до кінця практично самотужки, — Ґолт зауважив, що вона дивиться на нього вражено, і сказав:

— Є дещо, за що я повинен вам подякувати, міс Таґґарт: ви зробили мені комплімент, обравши за дублера Квентіна Деніелза. Він цілком гідний цієї ролі.

— Де він? — запитала вона. — Ви розкажете мені, що сталося?

— Мідас зустрів нас на посадковому полі, довіз мене додому, а Деніелза забрав із собою. Я збирався приєднатися до них під час сніданку, але побачив ваш літак, що кружляє над пасовищем і от-от впаде. Я виявився найближче до місця пригоди.

— Ми дісталися так швидко, як тільки змогли, — мовив Малліґан. — Я думав, що пілот того літака цілком заслуговує на

смерть. Я й мріяти не міг, що там — одна з двох осіб у цілому світі, для яких я зробив би виняток.

— І хто ж інша особа? — запитала Даґні.

— Генк Ріарден.

Вона здригнулася. Ці слова були схожі на далекий поштовх.

Даґні подумала, чому це їй здалось, начебто Ґолт пильно поглянув на неї, і чому побачила в його обличчі якусь раптову зміну — занадто швидку, щоб можна було її означити.

Товариство наблизилося до машини. Це був «гаммонд» з відкидним верхом, одна з найдорожчих моделей, — не найновіший, але чистий і лискучий, старанно доглянутий. Ґолт обережно поклав Даґні на заднє сидіння, притримуючи зігнутою рукою. Іноді вона відчувала гострий біль, але не бажала гаяти на це часу. Вона дивилася на віддалені будинки міста, коли Малліґан натиснув на стартер і машина рушила вперед повз знак долара, золотистий промінь з якого засліпив Даґні й ковзнув її чолом.

— Хто власник цього місця? — запитала вона.

— Я, — відповів Малліґан.

— А він хто? — Даґні вказала на Ґолта.

Малліґан засміявся.

— Він просто тут працює.

— А ви, докторе Акстон? — запитала вона.

Той глипнув на Ґолта.

— Я один із двох його батьків, міс Таґґарт. Той, хто його не зрадив.

— Ох! — вигукнула вона, коли ще одна ланка стала на місце. — То ви — третій учень?

— Так і є.

— Другий помічник бухгалтера! — раптом простогнала Даґні, пригадавши ще дещо.

— А це що?

— Так назвав його доктор Стадлер. Ось ким став, на думку доктора Стадлера, його третій учень.

— Він мене переоцінив, — сказав Ґолт. — Я обіймаю набагато нижчу посаду за шкалою його стандартів і його світу.

Машина звернула на доріжку, яка вела до самотнього будинку, що височів на гірському кряжі над долиною. Даґні побачила попереду чоловіка, який квапився у напрямку міста. Він був одягнений у синій джинсовий комбінезон, а в руках ніс коробку

для сніданку. У його швидких і різких рухах було щось невловно знайоме. Коли машина проминула його, Даґні вдалося кинути погляд на чоловікове обличчя, після чого вона сіпнулась назад, а вигук перетворився на крик, так боляче їй було рухатись і такого шоку завдало побачене:

— О, зупиніться! Стоп! Не дайте йому піти геть!

Це був Елліс Ваятт.

Чоловіки засміялись, але Малліґан зупинив машину.

— Ох, — ослаблено мовила Даґні, наче перепрошуючи, усвідомивши, що звідси Ваятт зникнути не міг.

Тим часом Ваятт уже біг до них: він теж її упізнав. Коли він ухопився за край машини, Даґні побачила його обличчя і молоду, сповнену тріумфу усмішку, яку раніше помічала всього лише раз: на платформі вузлової станції Ваятта.

— Даґні! Нарешті — і ви теж? Одна з нас?

— Ні, — сказав Ґолт. — Міс Таґґарт зазнала аварії.

— Що?

— Літак міс Таґґарт розбився. Ви не бачили?

— Розбився? Тут?

— Так.

— Я чув звук літака, але... — його збентеження перейшло у сповнену жалю, здивовану і товариську усмішку. — Розумію. Чорт, Даґні, це так безглуздо!

Даґні безпорадно дивилася на нього, нездатна об'єднати минуле з теперішнім. І так само безпорадно, як звертається людина вві сні до мертвого друга, з жалем промовляючи слова, не сказані за життя, промовила, пригадавши телефонний дзвінок, на який ніхто не відповів два роки тому:

— Я... намагалась із вами зв'язатися.

Він ніжно всміхнувся.

— Ми теж намагались із вами зв'язатись іще відтоді, Даґні... Побачимось увечері. Не хвилюйтесь, я не зникну. І не думаю, що зникнете ви.

Він усім помахав і рушив далі, розгойдуючи своєю коробкою для сніданку. Коли Малліґан завів машину, Даґні підвела очі й побачила, що Ґолт уважно за нею спостерігає. Її обличчя посуворішало, наче вона визнала весь пережитий біль і тепер намагалася захиститись від імовірного вдоволення, яке він міг відчути від цього.

— Добре, — сказала Даґні, — я вже розумію, свідком якого приголомшливого шоу ви хочете мене зробити.

Але на його обличчі не було ні жорстокості, ні жалю — тільки спокійне усвідомлення справедливості.

— Наше перше тутешнє правило, міс Таґґарт, полягає у тому, що кожен мусить дивитися на все власними очима, — відповів він.

Машина зупинилася навпроти будинку, що стояв на певній відстані від решти. Це була будівля з грубих гранітних блоків, а більша частина передньої стіни складалася зі скляних шиб.

— Я викличу лікаря, — сказав Малліґан, від'їжджаючи, а Ґолт тим часом поніс її стежкою до будинку.

— Це ваш будинок? — запитала Даґні.

— Мій, — відповів він, штовхаючи двері.

Переступив поріг і заніс її до осяйного простору вітальні, покресленого стрілами сонячного світла, націленими у стіни з полірованих соснових дошок. Даґні побачила меблі ручної роботи, оголені крокви на стелі, арковий перехід до кухні з грубими полицями, непокритим дерев'яним столом і вражаючою блискучою хромованою поверхнею електричної плити. Місце вирізнялося примітивною простотою хатинки колоніста, тут було тільки найнеобхідніше, але це був надзвичайно сучасний мінімалізм.

Він проніс її крізь сонячні промені й поклав на ліжко у невеличкій кімнаті для гостей. Даґні зауважила відчинене над косими кам'яними сходами вікно і сосни, що стриміли у височінь, а ще — крихітні рисочки, схожі на вирізьблені на дерев'яних стінах написи: кілька розкиданих ліній, накреслених, здавалося, різними особами; розібрати слів їй не вдалося. Даґні поглянула на інші напіввідчинені двері — вони вели до його спальні.

— Я тут як гостя чи як полонянка? — запитала вона.

— Вибір за вами, міс Таґґарт.

— Я не можу вибирати, маючи справу з незнайомцем.

— Це ж не так. Хіба ви не назвали на мою честь залізничну гілку?

— Ох!.. Справді... — ще одна ланка ланцюжка стала на місце. — Так, я...

Даґні дивилася на цю високу постать із вигорілим на сонці волоссям, стримуваною усмішкою і безжально проникливим

поглядом — і пригадала всю ту боротьбу заради прокладання лінії, і літній день, коли нею рушив перший потяг. Вона думала: якщо постать людини можна було б використати як емблему її лінії, то перед нею — саме та постать.

— Так... Назвала... — і раптом вона пригадала все решту і додала:

— Але я назвала її на честь ворога.

Він усміхнувся.

— Із цією суперечністю, міс Таґґарт, раніше чи пізніше вам доведеться розібратися.

— Це ж ви... правда? Це ви зруйнували мою лінію...

— Ні, це зробила суперечність.

Даґні заплющила очі. А за мить запитала:

— Які з історій, що мені їх доводилося про вас чути, правдиві?

— Усі правдиві.

— Ви самі їх поширювали?

— Ні. Навіщо? Мені ніколи не хотілося, щоб про мене говорили.

— Але ж ви знаєте, що стали легендою?

— Так.

— Молодий винахідник із моторобудівної компанії «Двадцяте століття» — ось реальна підстава для легенди, правда ж?

— Так, ця точно реальна.

Забракло самовладання, щоб промовити це байдужо; їй перехопило дух, а голос майже перейшов на шепіт:

— А той двигун... двигун, який я знайшла... це ви його зробили?

— Так.

Вона не змогла приховати своїх емоцій, зводячи голову догори.

— Таємниця трансформації енергії... — почала вона і зупинилась.

— Я міг би розкрити її вам за п'ятнадцять хвилин, — мовив він у відповідь на відчайдушне неозвучене благання, — але на світі не існує такої влади, що могла б змусити мене це розповісти. Якщо ви розумієте це, то зрозумієте і все решту, що вас бентежить.

— А той вечір... дванадцять років тому... весняний вечір, коли ви покинули збори шести сотень убивць — це теж реальна історія?

— Так.

— Ви сказали їм, що зупините двигун цього світу.

— Сказав.

— І що ви зробили?

— Нічого не зробив, міс Таґґарт. І це вся моя таємниця.

Вона досить довго дивилася на нього мовчки. Він стояв, очікуючи, ніби читав її думки.

— Руйнівник... — промовила вона зачудовано й безпорадно.

— ...найлихіша істота з усіх, що коли-небудь існували, — процитував він, і Даґні впізнала власні слова, — чоловік, який виснажує розум світу.

— Як ретельно ви за мною стежили? — запитала вона. — І як довго?

Це тривало коротку мить — він навіть не кліпнув очима, але Даґні здалося, що погляд її співрозмовника такий виразний, наче він побачив її тепер особливо чітко й усвідомлено. Коли він тихо відповів, жінка вловила в голосі відгомін якоїсь виняткової напруги:

— Упродовж років.

Даґні заплющила очі, розслабляючись і піддаючись. Вона відчула дивну безтурботну байдужість, наче раптом запрагнула єдиного: комфорту безпорадності.

Лікар, який прийшов невдовзі, був сивочолий чоловік із м'яким замисленим обличчям. Він поводився рішуче, з ненав'язливою впевненістю.

— Міс Таґґарт, чи можу я представити вам доктора Гендрікса? — запитав Ґолт.

— Це часом не доктор Томас Гендрікс? — мимовільно, по-дитячому грубо вирвалось у Даґні. Так звали видатного хірурга, який покинув роботу і зник шість років тому.

— Так, це він, — відповів Ґолт.

Доктор Гендрікс усміхнувся.

— Мідас сказав мені, що міс Таґґарт треба лікувати від шоку, — мовив він, — і то не від уже здобутого, а від того, що попереду.

— Доручаю вам про це подбати, — сказав Ґолт, — а я тим часом піду на ринок по продукти для сніданку.

Даґні спостерігала, як швидко й ефективно працював доктор Гендрікс, оглядаючи її ушкодження. Він приніс із собою предмет,

що його Даґні бачила вперше: портативний рентгенівський апарат. Вона довідалася, що ушкодила два реберні хрящі, вивихнула кісточку на нозі, здерла клапоть шкіри з одного коліна і одного ліктя та заробила кілька синців, що фіолетовими плямами красувалися на тілі. Коли спритні й умілі руки доктора Гендрікса наклали бандажі й тугі пасма перев'язки, Даґні відчула, що її тіло, наче двигун, перевірений експертом-механіком, не потребує подальшої опіки.

— Міс Таґґарт, раджу вам залишатись у ліжку.

— О ні! Якщо я буду обережна і рухатимусь поволі, то все буде гаразд.

— Ви повинні відпочивати.

— Думаєте, я зможу?

Він усміхнувся.

— Навряд.

Коли Ґолт повернувся, вона вже була вдягнена. Доктор Гендрікс описав йому її стан, додавши:

— Я повернусь завтра, перевірю, як вона.

— Дякую, — сказав Ґолт. — Надішліть мені рахунок.

— І мови не може бути! — обурено вигукнула Даґні. — Я сама заплачу.

Чоловіки здивовано перезирнулися, ніби почули вихваляння жебрака.

— Обговоримо це пізніше, — мовив Ґолт.

Доктор Гендрікс пішов, і Даґні спробувала пройтися, накульгуючи і хапаючись за меблі, щоб не впасти. Ґолт узяв її на руки, переніс до кухні й посадив у крісло біля столу, накритого на двох.

Побачивши кавоварку, що парує на плиті, дві склянки апельсинового соку, важкі білі керамічні тарілки, що виблискували на сонці посеред полірованої стільниці, Даґні зрозуміла, що голодна.

— Коли ви востаннє спали або їли? — запитав Ґолт.

— Не знаю... Їла в потязі з... — вона похитала головою з гірким і безпорадним здивуванням: з волоцюгою, подумала Даґні, зневірений голос якого благав про втечу від месника, хоча той месник нікого не переслідує, і його неможливо знайти; той месник зараз сидів навпроти неї за столом, попиваючи апельсиновий сік. — Сама не знаю. Здається, це було багато століть тому і за багато континентів звідси.

— Як сталося, що ви почали мене переслідувати?

— Я приземлилася в аеропорту Алтона саме коли ви злітали. Якийсь чоловік сказав мені, що Квентін Деніелз полетів з вами.

— Я пам'ятаю, як ваш літак кружляв перед приземленням. Але це був один-єдиний раз, коли я про вас не думав. Гадав, ви приїдете туди потягом.

Дивлячись на нього впритул, Даґні запитала:

— Як я повинна це розуміти?

— Що саме?

— Про один-єдиний раз, коли ви про мене не думали.

Він витримав її погляд. Вона спостерегла ледь помітний рух, такий типовий для нього: в непластичній лінії його гордих уст з'явилась бліда подоба усмішки.

— Як хочете, так і розумійте, — відповів він.

Вона вичекала якусь мить, щоб підкреслити свій вибір суворістю власного обличчя, а потім холодно, тоном, яким обвинувачують ворога, запитала:

— Ви знали, що я їхала до Квентіна Деніелза?

— Так.

— Ви так швидко перехопили Деніелза, щоб не дозволити мені до нього дістатися? Для того, щоб мене перевершити? Чітко усвідомлюючи, що це для мене означатиме?

— Звісно.

Вона відвела погляд і замовкла. Чоловік підвівся, щоб приготувати решту сніданку. Даґні спостерігала, як він стояв біля плити, підрум'янюючи хліб, смажачи яйця з беконом. У його діях прочитувались легкі й розслаблені навички, але зрозуміло було, що навички ці належать до іншого фаху. Його руки діяли швидко й точно — так інженер натискає важелі на пульті керування. Раптом Даґні пригадала, де вона бачила такий же професійний та екстравагантний спектакль.

— Ось чого ви навчилися від доктора Акстона? — запитала вона, вказуючи на плиту.

— І цього теж.

— Це він навчив вас марнувати свій час — свій час! — вона не змогла уникнути обуреного тремтіння в голосі, — на таку роботу?

— Я витрачав свій час і на ще менш важливі речі.

Коли він поставив перед нею тарілку, Даґні запитала:

— Звідкіля ви берете цю їжу? Тут є продуктовий магазин?

— Найкращий у світі. Ним керує Лоуренс Гаммонд.

— Що?

— Лоуренс Гаммонд, колишній власник «Автомобілів Гаммонда». Бекон із ферми Двайта Сандерса з «Літаків Сандерса». Яйця і хліб від судді Наррангасетта — він колись очолював Верховний Суд Штату Іллінойс.

Даґні гірко поглянула на свою тарілку — так, ніби боялася навіть доторкнутися до цієї їжі.

— Це найкоштовніший сніданок з усіх, що мені доводилось їсти, зважаючи на ціну того часу, протягом якого його було приготовано, і часу виробників усіх цих продуктів.

— Так — з одного боку. Але з іншого, це найдешевший сніданок у вашому житті, адже жодна його частина не йтиме на годування мародерів, які змушують вас платити за це рік у рік, аж поки ви врешті-решт не помрете з голоду.

Після тривалої мовчанки вона просто й замислено запитала:

— Що ви всі тут робите?

— Живемо.

Ніколи досі вона не чула нічого реальнішого.

— Які ваші обов'язки? — запитала вона. — Мідас Малліґан сказав, що ви тут працюєте.

— Мабуть, я майстер на всі руки.

— Ви — хто?

— Мене викликають щоразу, коли виходить із ладу устаткування — енергосистема, наприклад.

Даґні поглянула на нього — і раптом подалась уперед, перевівши погляд на електроплиту, хоча пекучий біль знову відкинув її на спинку стільця.

Він засміявся.

— Так, це правда, але поводьтеся стриманіше, інакше доктор Гендрікс накаже вам повернутися в ліжко.

— Енергосистема... — вимовила вона, задихаючись. — Місцева енергосистема... вона працює завдяки вашому двигуну?

— Так.

— Ви його завершили? Він працює? Він функціонує?

— Він приготував для вас сніданок.

— Я хочу його побачити!

— Не варто калічити себе задля того, щоб поглянути на цю плиту. Це звичайна собі електрична плита, така ж, як і будь-яка

інша, просто утримувати її в сто разів дешевше. І це все, що вам вдасться побачити, міс Таґґарт.

— Ви ж обіцяли показати мені долину.

— Я вам її покажу. Але не електрогенератор.

— Після сніданку покажете мені місцевість?

— Якщо хочете. І якщо ви здатні рухатися.

— Здатна.

Він підвівся, підійшов до телефону і набрав номер.

— Алло, Мідасе?.. Так... Зробив? Так, із нею все гаразд... Позичите мені машину на весь день?.. Дякую. За звичним тарифом — двадцять п'ять центів... Ви можете її прислати? У вас часом не знайдеться якогось ціпка? Їй знадобиться... Сьогодні ввечері? Так, цілком. Так і зробимо. Дякую.

І поклав слухавку. Даґні дивилася на нього з недовірою.

— Чи правильно я зрозуміла, що містер Малліґан, статки якого сягають двохсот мільйонів доларів, якщо не помиляюся, збирається взяти з вас двадцять п'ять центів за користування його авто?

— Правильно.

— Боже мій, невже він не може просто дати його вам на знак своєї люб'язності?

Якусь мить він мовчки дивився на неї, наче демонструючи їй своє здивування.

— Міс Таґґарт, — сказав він, — у цій долині в нас немає законів, правил, жодної офіційної організації будь-якого типу. Ми прибули сюди, щоб відпочити. Однак у нас є певні звички, від яких ми намагаємось утримуватись, оскільки вони — це частина того, від чого ми намагаємося відпочити. Тож я застерігаю вас: у цій долині заборонене словосполучення «просто давати».

— Вибачте, — сказала Даґні. — Ваша правда.

Він долив їй кави і простягнув пачку цигарок. Даґні всміхнулася, виймаючи сигарету: на ній був знак долара.

— Якщо ви не занадто втомитеся до вечора, — сказав він, — можемо завітати до Малліґана — він запросив нас на вечерю. До нього прийдуть гості, з якими ви будете раді побачитися.

— О, звісно! Я не втомлюся. Не думаю, що відтепер я взагалі коли-небудь почуватиму втому.

Вони саме закінчили снідати, як навпроти будинку зупинилася машина Малліґана. З неї вистрибнув водій, промчав стежкою й увірвався до кімнати, не подзвонивши і не постукавши.

Даґні не відразу усвідомила, що цей захеканий і скуйовджений енергійний молодик — Квентін Деніелз.

— Міс Таґґарт, — видихнув він. — Мені так шкода!

Розпач і провина в його голосі сплелись із радісним захватом, яким сяяло обличчя.

— Ніколи досі я не порушував власної обіцянки! Цьому немає виправдання, я не можу просити, щоб ви мене пробачили, і знаю, що ви мені не повірите, але насправді я... забув!

Вона зиркнула на Ґолта:

— Я вам вірю.

— Я забув, що пообіцяв вам зачекати, забув геть усе... Пригадав лише кілька хвилин тому, коли містер Малліґан сказав, що ви зазнали аварії на літаку, і тоді я зрозумів, що це моя провина, і якщо з вами щось станеться... О Боже, з вами все гаразд?

— Так. Не хвилюйтеся. Сідайте.

— Не знаю, як людина може забути про власну обіцянку. Не знаю, що зі мною сталося.

— Я знаю.

— Міс Таґґарт, я місяцями працював над однією конкретною гіпотезою, і що більше працював, то безнадійнішою ставала ситуація. Останні два дні я провів у своїй лабораторії, намагаючись розв'язати математичне рівняння, що здавалося неможливим. Я думав, що помру перед тією дошкою, але не здамся. Він прийшов пізно увечері. Не думаю, що я взагалі його зауважив. Сказав, що хоче зі мною поговорити, я попросив його зачекати — і продовжив далі.

Здається, я забув про його присутність. Не знаю, скільки часу він там стояв, спостерігаючи, пригадую тільки, як несподівано зметнулась його рука, стерла з дошки всі мої цифри і вивела одне коротке рівняння. І тоді я його помітив! Я закричав — адже це не була повна відповідь про роботу двигуна, але шлях до тієї відповіді, шлях, якого я не помічав, про який не підозрював, однак тепер зрозумів, куди він веде! Пам'ятаю, я закричав: «Звідки ви це знаєте?!» — а він відповів, вказуючи на фотографію вашого двигуна: «По-перше, це я його зробив». І це останнє, що я пам'ятаю, міс Таґґарт, тобто, останнє, що я пам'ятаю про власне існування, бо потім ми розмовляли про статичну електрику, перетворення енергії та двигун.

— Ми розмовляли про фізику весь час, поки летіли сюди, — докинув Ґолт.

— Ох, пригадую, як ви запитали, чи полечу я з вами, — продовжував Деніелз, — чи погоджусь я полетіти, щоб ніколи не повернутися, відмовитися від усього... Від усього? Відмовитися від мертвого інституту, що знову перетворюється на джунглі, відмовитися від майбутнього у ролі двірника і законного раба, відмовитися від Веслі Моуча та директиви номер десять-двісті вісімдесят дев'ять, від недотварин, які плазують на животах, рохкаючи про те, що ніякого розуму не існує! Міс Таґґарт, — і він тріумфально зареготав, — він запитував у мене, чи відмовлюсь я від цього всього і чи вирушу разом із ним! Він запитав двічі, бо спершу я просто не міг повірити його словам, не міг повірити, що в когось про таке можна запитувати, що взагалі може постати такий вибір. Піти геть? Та я зістрибнув би з хмарочоса, щоб рушити за ним слідом, — тільки щоб почути формулу перш ніж ударюсь об тротуар!

— Я вам не дорікаю, — мовила Даґні. Вона дивилася на нього з певною тугою, що майже переходила в заздрість. — До того ж, ви дотрималися умов свого контракту. Ви привели мене до таємниці двигуна.

— Тут я теж буду двірником, — Деніелз щасливо вишкірився. — Містер Малліґан сказав, що зробить мене двірником у себе на електростанції. А коли я вивчусь, як слід, то виросту до електрика. Хіба ж це не чудово — Мідас Малліґан? Ось ким я хочу бути, досягнувши його віку. Я хочу заробляти гроші. Мільйони. Стільки ж, скільки заробляє він!

— Деніелзе! — Даґні розсміялася, пригадуючи стриманість і самоконтроль, суворість і точність, логіку молодого науковця, знаного раніше. — Що з вами? Де ви? Ви хоч розумієте, що кажете?

— Я тут, міс Таґґарт, а можливості тут необмежені! Я збираюся стати найвидатнішим і найбагатшим інженером-електриком у всьому світі! Я збираюся...

— Ви збираєтесь повернутися до будинку Малліґана, — урвав його Ґолт, — і добу поспати, інакше я і близько не підпущу вас до електростанції.

— Так, сер, — смиренно погодився Деніелз.

Коли вони вийшли назовні, сонячні промені стікали з гірських шпилів додолу, вимальовуючи з лискучого граніту й мерехтливого снігу коло, що оточувало долину. Раптом їй здалося, що крім цього кола нічого більше не існувало, і з подивом зауважила радісну, горду втіху, породжену відчуттям завершеності, розумінням того, що поле людського інтересу лежить у тій царині, якої сягає око цієї людини. Даґні хотілося простягнути руки над дахами міста, що розкинулось унизу, і відчути, як кінчики пальців торкаються до гірських вершин навпроти. Однак вона не могла звести рук. Одна її рука спиралася на ціпок, друга — на Ґолта; переставляла ноги повільно, старанно, і рухалась до машини, мов дитина, яка вчиться ходити.

Даґні сіла поруч з Ґолтом, який їхав, огинаючи місто, до будинку Мідаса Малліґана. Це був найбільший будинок у долині, він стояв на гірському хребті, єдина двоповерхова споруда, химерне поєднання фортеці та фешенебельного курорту, з міцними гранітними стінами і широкими відкритими терасами. Ґолт зупинив машину, щоб випустити Деніелза, а потім знову рушив зміїстою дорогою, що повільно здіймалася вгору.

Думки про Малліґанові статки, розкішна машина та руки Ґолта на кермі змусили її вперше замислитися, чи й Ґолт теж багатий. Вона зиркнула на його одяг: сірі штани та біла сорочка, здавалося, призначені для тривалого користування; шкіра на вузькому паску трохи потріскана; годинник на зап'ясті — інструмент точності — виготовлено зі звичайної нержавіючої сталі. Єдиним натяком на розкіш був колір його волосся, пасма розвівалися на вітрі, наче розплавлені золото і мідь.

Раптом за поворотом дороги вона побачила зелені пасовища, що пролягли до віддаленої ферми. На них паслися стада овець, коні, виднілись обгороджені квадрати свинарників, витягнуті обриси дерев'яних стаєнь, а ще трохи далі — металевий ангар, що вирізнявся серед решти фермерських будівель. Назустріч їм квапився чоловік у яскравій ковбойській сорочці. Ґолт зупинив машину і помахав йому, але на запитальний погляд Даґні промовчав. Коли чоловік наблизився, він дав їй можливість самій зробити це відкриття. То був Двайт Сандерс.

— Вітаю, міс Таґґарт, — мовив він, усміхаючись.

Даґні мовчки роздивлялася його закачані рукави, важкі черевики, отари його худоби.

— То ось що залишилося від «Літаків Сандерса», — мовила вона.

— Не тільки. Залишився ще той прекрасний моноплан, моя найкраща модель, яку ви розтрощили об підніжжя гір.

— Ох, ви вже про це знаєте? Так, це справді був один із ваших літаків. Чудовий апарат. Боюся, його страшенно пошкоджено.

— Ви повинні його полагодити.

— Думаю, я зірвала в ньому дно. Ніхто не зможе це виправити.

— Я зможу.

Це було сказано з такою упевненістю, якої Даґні не чула вже багато років, вона вже навіть перестала на щось таке сподіватися, але її усмішка враз сповнилася гіркотою:

— Де? — запитала вона. — На свинофермі?

— Чому це? На «Літаках Сандерса».

— А де це?

— А як думаєте, де розташований мій завод? У тій будівлі у Нью-Джерсі, що її двоюрідний брат Тінкі Голловея придбав у моїх збанкрутілих спадкоємців завдяки урядовій позичці й тимчасовому припиненню оподаткування? У тій будівлі, де він створив шість літаків, які так і не відірвалися від землі, а ще вісім — злетіли, а потім розбилися, маючи по сорок пасажирів на кожному борту?

— Де ж він тоді?

— Там, де я.

Він вказав на протилежний бік дороги. Пильно придивившись, крізь верхівки сосон Даґні побачила на дні долини бетонний прямокутник летовища.

— Ми маємо тут кілька літаків, і мій обов'язок — дбати про них, — сказав він. — Я розводжу свиней та обслуговую летовище. Непогано даю собі раду, бо, виготовляючи шинку й бекон, не потребую людей, у яких я купував це раніше. Натомість без мене ті люди не здатні створювати літаки, більше того — без мене вони не можуть навіть виготовляти шинку й бекон.

— Але ж ви... не проектували літаків.

— Не проектував. І не випускав дизельних двигунів, що колись був пообіцяв їх вам. З часу нашої останньої зустрічі я спроектував і випустив лише один трактор. Справді один. Я зібрав його власноруч, бо у масовому виробництві не було потреби. Але той трактор перетворив восьмигодинний робочий день на

чотиригодинний... — пряма лінія його руки простягнулася, вказуючи на всю долину і рухаючись, мов королівський скіпетр; Даґні простежила поглядом за цим рухом і побачила зелені тераси висячих садів на віддалених схилах гір. — ...на курячій і молочній фермі судді Наррангасетта, — його рука повільно змістилась, вказуючи на видовжену пласку смугу зеленавого золота біля підніжжя каньйону, а потім на кайму несамовитої зелені на пшеничних полях і тютюнових грядках Мідаса Малліґана; нарешті його рука знялась вище і вказала на гранітні площини, посмуговані лискучими шарами листя, — у садах Річарда Голлея.

Даґні продовжувала поволі мандрувати поглядом уздовж кривої, що її намалювала рука, знову і знову, ще досить довго після того, як та рука опустилася. Але промовила вона тільки:

— Розумію.

— Тепер ви вірите, що я можу полагодити ваш літак? — запитав він.

— Так. Але чи бачили ви його?

— Звісно. Мідас відразу ж викликав двох лікарів: для вас — Гендрікса, а для літака — мене. Його можна полагодити. Але робота дорого коштуватиме.

— Скільки?

— Дві сотні доларів.

— Дві сотні доларів? — недовірливо повторила вона. Сума видалась їй страшенно малою.

— У золоті, міс Таґґарт.

— Ох!.. Що ж, а де можна купити золото?

— Ви не зможете його купити, — сказав Ґолт.

Даґні скинула головою, зухвало на нього поглянувши:

— Ні?

— Ні. Там, звідки ви прилетіли, не зможете. Ваші закони забороняють.

— А ваші не забороняють?

— Ні.

— Тоді ви мені продайте. Виберіть власний курс обміну. Назвіть будь-яку суму, я заплачу своїми грошима.

— Якими грошима? У вас немає жодного пенні, міс Таґґарт.

— Що? — таких слів спадкоємиця Таґґартів аж ніяк не сподівалася.

— У цій долині ви не маєте жодного пенні. В «Таґґарт Трансконтиненталь» ви володієте мільйонами доларів, але тут не зможете купити за них навіть фунта бекону на свинофермі Сандерса.

— Розумію.

Ґолт усміхнувся і повернувся до Сандерса.

— Ідіть і полагодьте літак. Колись таки міс Таґґарт за нього заплатить.

Він натиснув на стартер і машина поїхала. Даґні сиділа поруч, заклякла і випростана, нічого не запитуючи.

Смуга насиченої бірюзової блакиті розколола скелі попереду й перерізала дорогу. За мить Даґні усвідомила, що перед ними — озеро. Нерухома вода, здавалось, увібрала в себе всю блакить неба і зелень укритих соснами гір, набувши такого блискучо-чистого кольору, що небо порівняно з нею здавалося сірим і блідим. З-посеред сосон донизу спадала смужка бурхливої піни — розбиваючись об кам'янисті сходи, вона зникала у спокійному плесі. Над цим потоком височіла невелика гранітна будівля.

Ґолт зупинив машину саме тієї миті, коли на порозі виникла кремезна чоловіча постать. То був Дік МакНамара — ще зовсім недавно найкращий її підрядник.

— Доброго дня, міс Таґґарт! — щасливо промовив він. — Яка радість бачити, що ви не надто сильно поранилися.

Вона схилила голову в мовчазному привітанні — то був знак визнання втрати й минулого болю, зіпсованого вечора й охопленого відчаєм обличчя Едді Віллерса, який повідомив їй про зникнення цього чоловіка.

«Сильно поранилася? — подумала Даґні. — Так, я сильно поранилась, але не під час аварії літака, а того вечора, в порожньому офісі...»

Уголос вона запитала:

— Що ви тут робите? Заради чого ви зрадили мене у найтяжчий момент?

Він усміхнувся, вказуючи на кам'яну конструкцію, а далі — додолу, на кам'янистий схил з рівчаком водогінної магістралі, протилежний край якого зникав у підліску.

— Я надаю комунальні послуги, — відповів він. — Дбаю про водогін, лінії електропередач і телефон.

— Сам дбаєте?

— Раніше сам, але за останній рік ми так розрослися, що мені довелось найняти ще трьох чоловіків.

— Яких чоловіків? Звідки?

— Один з них — професор економіки, який не міг знайти собі роботи у зовнішньому світі, бо навчав студентів, що людина не може споживати більше, ніж вона виробляє; інший — професор історії, який не міг знайти роботи, бо навчав, що мешканці міських нетрів — це не ті люди, які створили цю країну; а третій — професор психології, який не міг знайти роботи, бо навчав, що людям властиво мислити.

— Вони працюють у вас сантехніками і монтерами?

— Ви здивувались би, побачивши, як добре вони дають собі з цим раду.

— А на кого вони покинули наші університети?

— На тих, хто в тих університетах зараз бажаний, — засміявся він. — Скільки часу минуло відтоді, як я вас зрадив, міс Таґґарт? Це сталося неповних три роки тому, правда? Я відмовився будувати для вас «Лінію Джона Ґолта». І що зараз із тією лінією? Натомість мої лінії за той час розрослися — починаючи від кількох кілометрів Маллiґана, які тут були ще до мене, і до сотень кілометрів труб і дротів, все це — на просторах долини.

МакНамара зауважив на її обличчі мимовільний затятий вираз — визнання з боку компетентної людини. Він усміхнувся, дивлячись на свого компаньйона, і м’яко мовив:

— Знаєте, міс Таґґарт, коли йдеться про «Лінію Джона Ґолта», то, можливо, це саме я зробив усе для неї, а ви її зрадили.

Вона поглянула на Ґолта. Той дивився просто на неї, але вираз ні про що Даґні не говорив.

Поки вони їхали вздовж берега озера, вона запитала:

— Ви свідомо обрали цей маршрут, правда? Ви показуєте мені всіх тих, кого... — вона замовкла, раптово втративши охоту промовляти ці слова. Та все ж продовжила:

— ...кого я втратила?

— Я показую вам усіх, кого я від вас забрав, — впевнено відповів Ґолт.

Ось чим пояснюється, подумала вона, провина на його обличчі: він угадав і озвучив слова, якими вона не хотіла його вразити, він відкинув її добру волю, оскільки та не ґрунтувалася на

його цінностях, і з гордовитою певністю власної правоти він похизувався тим, у чому вона щойно ледь його не обвинуватила.

Попереду вона побачила дерев'яний пірс, що врізався у плесо. На залитих сонячним світлом дошках лежала молода жінка, не зводячи очей із цілої шереги вудок. Жінка підвела голову на гул машини, а потім різким рухом зірвалася на ноги — навіть занадто різко — і кинулася до дороги. Вона була вбрана в широкі штани, підкочені вище колін, мала темне скуйовджене волосся і великі очі. Ґолт помахав їй рукою.

— Привіт, Джоне! Коли ти повернувся? — крикнула жінка.

— Сьогодні вранці, — відповів він, усміхаючись і не зупиняючи машини.

Даґні обернулась і встигла зауважити погляд, із яким молода жінка дивилась услід Ґолтові. І хоча цей погляд, сповнений пошанівку, містив у собі й безнадію, спокійно прийняту цією жінкою, Даґні пережила дещо досі незнане: ревнощі.

— Хто це? — запитала вона.

— Наша найкраща рибачка. Постачає рибу на продуктовий ринок Гаммонда.

— А що іще вона робить?

— Ви помітили, що у нас тут кожен робить одночасно кілька справ? Вона письменниця. Письменниця, творів якої у зовнішньому світі ніколи б не опублікували. Вона переконана, що коли людина працює зі словом, то працює і з розумом.

Машина завернула на вузьку дорогу, що видряпувалася крутосхилом серед кущів та сосон. Даґні знала, чого їй слід очікувати, коли побачила саморобний знак, прибитий цвяхами до дерева. Стрілка вказувала напрямок: Шлях Буена Есперанца.

Ніякий то був не шлях, а стіна з кам'яних нашарувань зі складною системою ланцюгів і труб, насосів і клапанів, що вилися вгору вузькими карнизами, мов виноградна лоза, а на самому гребені стримів велетенський дерев'яний знак, гордовиті й нахабні літери якого передавали послання у непрохідні хащі з папороті й соснових гілок, і ці літери були характерніші за самі слова: «Нафта Ваятта».

З труби лискучим струменем витікала нафта, стікаючи у бак біля підніжжя стіни — то було єдине свідчення жахливої таємної боротьби, що точилася всередині каменю, скромна причина присутності всіх цих вигадливих механізмів; однак механізми

не були схожі на устаткування нафтової вишки, тому Даґні знала, що дивиться на ненароджену таємницю Шляху Буена Есперанца, знала, що нафту викачують зі сланцю в спосіб, який у зовнішньому світі вважали неможливим.

Елліс Ваятт стояв на хребті, дивлячись на скляний циферблат манометра, вбудований у камінь. Він побачив, як унизу зупинилася машина, і загукав:

— Вітаю, Даґні! Я за хвилину спущусь!

Разом із ним працювало двоє чоловіків: великий, м'язистий молодик, який возився з насосом на середині стіни, та хлопчина, що порався біля баку внизу. Юнак мав біляве волосся та обличчя надзвичайно чистого різьблення. Даґні була впевнена, що знає його, та не могла пригадати, звідки. Робітник перехопив її розгублений погляд, усміхнувся і — наче намагаючись допомогти — м'яко, майже нечутно засвистів перші ноти «П'ятого концерту» Гейлі. Так, це був гальмівний кондуктор «Комети».

Даґні розсміялася.

— Це ж був «П'ятий концерт» Річарда Гейлі, правда?

— Авжеж, — відповів він. — Але невже ви думаєте, що я міг сказати про це штрейкбрехерові?

— Кому?

— За що я тобі плачу? — запитав, наближаючись, Елліс Ваятт. Хлопець реготнув, кидаючись назад, щоб схопитися за покинутий важіль. — Це міс Таґґарт не могла тебе звільнити, коли ти байдикував на роботі.

— І це одна з причин, міс Таґґарт, чому я покинув залізницю, — пояснив хлопець.

— Чи знали, що це я переманив його від вас? — запитав Ваятт. — Він був вашим найкращим гальмівним кондуктором, а зараз став моїм найкращим механіком, але ні ви, ні я не зможемо втримати його назавжди.

— А хто зможе?

— Річард Гейлі. Музика. Він найкращий учень Гейлі.

Вона всміхнулася.

— Розумію: це місце, де на найнікчемнішу роботу наймають винятково аристократів.

— Вони таки аристократи, це правда, — мовив Ваятт, — адже знають, що нікчемної роботи не буває, бувають лише нікчемні люди, які ставляться до праці недбало.

Кремезний молодик зацікавлено і уважно спостерігав за ними згори. Даґні задерла голову і подивилася на нього: чоловік скидався на водія вантажівки, тому вона запитала:

— А ким були назовні ви? Мабуть, професором порівняльної лінгвістики?

— Ні, міс, — відповів чоловік. — Я був водієм вантажівки.

І додав:

— Але не хотів залишатися ним назавжди.

Елліс Ваятт роззирався з виразом юнацької гордості, що прагне визнання: то була гордість господаря під час офіційного прийому, завзяття митця на відкритті персональної виставки в галереї. Даґні усміхнулась і запитала, вказуючи на механізм:

— Сланцева нафта?

— Угу.

— Саме цей процес ви намагалися розвинути, поки ще жили на землі? — прохопилося в неї — аж задихнулась од власних слів.

Він засміявся:

— Поки я був у пеклі — так. Це зараз я на землі.

— І скільки ви її виробляєте?

— Двісті барелів на день.

У голосі Даґні забриніла нота смутку:

— Це той процес, завдяки якому ви колись мали намір наповнювати п’ять потягів цистерн на день.

— Даґні, — поважно мовив він, вказуючи на бак, — у тому пеклі один галон цієї нафти коштує більше за цілий потяг із нафтою. А все тому, що це належить мені, геть усе, кожну краплину буде витрачено тільки на мене самого.

Він підняв свою брудну руку, демонструючи плями жиру, неначе коштовність — чорна краплина на кінчику його пальця зблиснула на сонці, мов самоцвіт.

— Моє, — сказав він. — Чи ви дозволили їм вибити з вас пам’ять про те, що означає це слово, як воно відчувається? Вам слід дозволити собі знову цього навчитися.

— Ви заховалися в якійсь дірі серед дикої природи, — понуро мовила Даґні, — і видобуваєте тут двісті барелів нафти — та ви ж могли б увесь світ нею затопити!

— Навіщо? Щоб годувати мародерів?

— Ні! Щоб заробити ті статки, на які заслуговуєте.

— Але я зараз багатший, ніж був у зовнішньому світі. Що є багатство, як не засіб розширити життєві можливості? Людина може зробити це у два способи: виробляючи або більше, або швидше. Саме це я і роблю: продукую час.

— Про що це ви?

— Я виготовляю все, що мені потрібно, працюю, щоб покращити свої методи, і кожна заощаджена мною година — це година, додана до мого життя. Зазвичай я заповнював такий бак п'ять годин. Зараз це триває лише три. Дві заощаджені години — мої, такі безцінно мої, наче я відтерміновую власну смерть на дві години з кожних п'яти. Дві заощаджені на одному завданні години буде вкладено в інше — по дві години для праці, зростання, поступу. Ось той ощадний рахунок, на який я працюю. Чи у зовнішньому світі існує банківський сейф, здатний захистити цей рахунок?

— Але який простір ви маєте для руху вперед? Де ваш ринок?

Він вищирився.

— Ринок? Зараз я працюю для вжитку, а не для прибутку — для мого власного вжитку, а не для прибутку мародерів. Тільки ті, хто додають щось до мого життя, а не ті, хто його поглинають, становлять мій ринок. Тільки виробники, а не споживачі можуть становити ринок. Я маю справу з життєдайними людьми, а не з канібалами. Якщо моя нафта вимагає менших зусиль, я прошу менше у людей, яким обмінюю її на необхідні мені речі. З кожним галоном моєї нафти, який вони використовують, я додаю до їхніх життів іще один часовий проміжок. А оскільки це люди одного зі мною типу, вони далі й далі винаходять швидші шляхи для виготовлення власної продукції, тому кожен із них гарантує мені додаткову хвилину, годину чи день, коли я купую у них хліб, одяг, деревину, метал, — він зиркнув на Ґолта, — і додатковий рік із кожним місяцем електрики, яку я споживаю. Ось наш ринок, саме так він для нас працює. Але в зовнішньому світі все працювало інакше. Крізь який водостік виливалися там наші дні, наше життя, наша енергія? У який бездонний колектор, що не має жодного майбутнього? Тут ми торгуємо досягненнями, а не провалами, цінностями, а не потребами. Ми вільні одне від одного, і все ж разом зростаємо. Багатство, Даґні? Чи може бути більше багатство, ніж володіти самим Собою і

використовувати це, щоб зростати? Кожна жива істота мусить рости. Ніщо не може залишатися незмінним. Усе мусить або рости, або гинути. Погляньте...

І він вказав на рослину, що пнулася догори, привалена вагою каменя: довге, вузлувате стебло, покручене неприродною боротьбою, зі знеможеними жовтими залишками несформованих листків та єдиним зеленим пагоном, викинутим назустріч сонцю у відчаї останнього, змарнованого, неповноцінного зусилля.

— Ось що вони роблять із нами в тому пеклі. Невже ви хочете, щоб я цьому піддався?

— Ні, — прошепотіла вона.

— Хочете, щоб піддався він?

— О Боже, ні!

— Тоді не дивуйтеся ні з чого, що побачите в цій долині.

Коли вони рушили далі, Даґні мовчала. Ґолт теж нічого не казав.

На віддаленому схилі, серед густої зелені лісу вона побачила сосну, яка раптом нахилилася, вималювала криву, наче годинникова стрілка, а потім гепнулася додолу і зникла з очей. Було видно, що це зробила людина.

— А хто у вас за лісоруба? — запитала Даґні.

— Тед Нільсен.

Дорога плавно звивалася дедалі ширшими вигинами та м’якими схилами серед чимраз пологіших пагорбів. Даґні побачила коричнево-іржавий пригірок із латками двох квадратів зелені різних відтінків: темна, припорошена зелень картоплі та бліда, зелено-срібна капуста. На невеличкому тракторці їхав чоловік у червоній сорочці, зрізуючи бур’яни.

— І хто цей капустяний магнат? — поцікавилася Даґні.

— Роджер Марш.

Даґні заплющила очі. Вона думала про бур’яни, що ними заросли сходи зачиненої фабрики, про рослини, пророслі крізь лискучі кахлі передньої стіни — десь там, кількасот кілометрів звідси, за горами.

Дорога збігала додолу, на дно долини. Даґні бачила під собою міські дахи і блискучий знак долара на віддалі, з протилежного від них боку. Ґолт зупинив машину навпроти першої будівлі, розташованої на виступі над дахами. Це була цегляна споруда, з димаря якої курився червонястий дим. Даґні

відчула шок, побачивши над дверима таку логічну вивіску — «Ливарня Стоктона».

Коли, спираючись на ціпок, вона з залитого сонцем двору ввійшла до вологої понурої будівлі, шок частково перетворився на відчуття чогось давно пережитого, а частково — на ностальгію. Вона ніби опинилася на промисловому Сході, який протягом останніх кількох годин, здавалося, віддалився від неї на кілька століть. Даґні милувалася цим звичним, давнім, улюбленим видовищем: червонаві вали пари, що піднімались угору до сталевих крокв, іскри, що спалахували у сонячних зблисках, які пробивались із невидимих джерел, раптовими язиками полум'я, що вихоплювалось із чорного диму, піщаними формами, наповненими мерехтливим білим металом. Туман затягував стіни будівлі, приховуючи її розміри, — і на якусь мить здалося, що це таки справді велетенська мертва ливарня Стоктона в Колорадо, або «Нільсен Моторс»... або «Сталь Ріардена».

— Привіт, Даґні!

Усміхнене обличчя, яке вималювалося із диму, належало Ендрю Стоктону. Даґні побачила брудну руку, що раптом простягнулася до неї гордовито і впевнено, наче тримала на долоні прозріння, яке вона щойно пережила.

Вона ляснула по руці.

— Привіт, — мовила м'яко, не знаючи, — вітається з минулим чи з майбутнім. Потім похитала головою і додала:

— А чому ви не вирощуєте картоплі чи не шиєте взуття? Ви залишилися при своїй професії.

— О, взуття шиє Келвін Етвуд із «Нью-йоркської компанії освітлення та енергопостачання Етвуда». До того ж, мій фах — один із найдавніших і найбажаніших геть і всюди. Та мені таки довелося за нього позмагатися. Спершу я мусив знищити конкурента.

— Що?

Він широко всміхнувся і вказав на скляні двері кімнати, залитої сонячним світлом.

— Отам мій зруйнований конкурент, — пояснив Стоктон.

Даґні побачила парубійка, який, схилившись над довгим столом, працював над складною моделлю форми бурової головки. У чоловіка були витончені й сильні руки піаніста та понуре обличчя хірурга, зосередженого на завданні.

— Він скульптор, — пояснив Стоктон. — Коли я сюди прибув, вони з партнером мали майстерню, де ковалювали та ремонтували різні речі. Я відкрив справжню ливарню і відбив у них усіх клієнтів. Хлопець не міг дорівнятися до мене у цій справі, принаймні то була для нього додаткова діяльність, оскільки справжня мета його життя — створювати скульптури, тому він почав працювати на мене. Тепер він заробляє більше грошей і витрачає на роботу менше часу, ніж тоді, коли мав власну ливарню. Його партнер — хімік, тож узявся за сільське господарство, і тепер виробляє хімічні добрива, завдяки яким удвічі збільшились урожаї певних культур — ви ж цікавилися картоплею? — картоплі особливо.

— Отже, вас теж хтось може витіснити з бізнесу?

— Звісно. Будь-якої миті. Знаю одного чоловіка, який міг би — і, мабуть, так і зробить, діставшись сюди. Але що там казати — я погодився би працювати у нього прибиральником шлаку. Він би прискорив цю долину, мов ракета. Потроїв би продукцію кожного.

— Хто ж це?

— Генк Ріарден.

— Так... — прошепотіла вона. — О, так!

Даґні не зрозуміла навіть, що саме змусило її це вимовити, — то була просто цілковита певність. Вона відчула, що присутність Генка Ріардена в цій долині — неможлива, але водночас, що це саме його місце, наче для нього створене, місце його юності, його старту, місце, яке він шукав упродовж всього життя, край, де він так прагнув опинитися, мета його страдденної боротьби... Їй здалося, що спіралі диму, забарвленого полум'ям, химерно закільцьовували час, поки невиразна думка кружляла в її свідомості, наче шлейф від твердження, яке Даґні відмовилася сприйняти: утримати при собі вічну молодість — це досягнути врешті-решт того образу, з якого починав; вона чула голос волоцюги з вагона-ресторану, який промовляв: «Джон Ґолт винайшов водограй молодості, який хотів подарувати людям. От тільки він так і не повернувся... Бо зрозумів, що неможливо зробити їм такого дарунка».

Сніп іскор спалахнув серед туману, і Даґні побачила кремезну спину майстра, який широким жестом подавав сигнал, даючи якесь невидиме завдання. Він смикнув головою і гаркнув

наказ — Даґні вихопила обриси його профілю — і їй перехопило подих.

Стоктон це зауважив, засміявся і гукнув у туман:

— Агов, Кене! Іди сюди! Тут твоя давня приятелька!

Даґні спостерігала, як наближався Кен Даннаґґер. Великий промисловець, якого вона так відчайдушно намагалася втримати за робочим столом, був одягнутий зараз у брудний комбінезон.

— Вітаю вас, міс Таґґарт. Я ж казав, що ми невдовзі знову зустрінемося.

Її голова схилилася на знак згоди і привітання, натомість рука на якусь мить важко сперлась на ціпок, поки Даґні прокручувала в голові їхню останню зустріч: болісні години очікування, а потім — м'яка відчуженість виразу обличчя й брязкання скляних дверей, що зачинилися за незнайомцем.

Усе це промайнуло за таку коротку мить, що обидва чоловіки, які стояли поруч з нею, могли сприйняти це тільки за жест привітання, та коли Даґні підвела голову, то зауважила, що Ґолт дивиться на неї, наче знає її почуття. Вона побачила, що Джон відчитує на її обличчі усвідомлення того, що це саме він вийшов із офісу Даннаґґера того дня. Та його лице жодним чином не відповіло їй: воно було сповнене поваги й суворості чоловіка, який приймає той факт, що правда — це правда.

— Я на таке не сподівалася, — м'яко мовила вона до Даннаґґера. — Не сподівалася вас знову побачити.

Даннаґґер дивився на неї, ніби на перспективну дитину, талант якої він колись відкрив, і тепер, милуючись, не міг стримати ніжності та задоволення.

— Знаю, — мовив він. — Але чому це вас так шокує?

— Я... Ох, тому що це якось безглуздо! — і вона вказала на його одяг.

— А що не так?

— Невже це закінчення вашого шляху?

— Чорт, звісно, ні! Це лише початок.

— І що ж ви робитимете?

— Візьмусь за гірничу справу. Але видобуватиму не вугілля. А залізо.

— Де?

Він указав на гори.

— Отам. Чи знали ви, що Мідас Малліґан зробив погану інвестицію? Ви б страшенно здивувались, якби довідалися, що можна знайти на цьому кам'яному відрізку, аби тільки знати, як саме шукати. Ось що я робив — я шукав.

— А якби ви не знайшли залізної руди?

Він знизав плечима.

— Можна робити й інші речі. Мені завжди бракувало часу, я ніколи не замислювався, як саме міг би його використовувати.

Вона зацікавлено зиркнула на Стоктона.

— А ви часом не навчаєте людину, яка може стати вашим найнебезпечнішим конкурентом?

— А я тільки таких людей і волію наймати. Даґні, невже ви аж так довго прожили серед мародерів? Невже ви почали думати, що вміння однієї людини може становити загрозу для іншої?

— О, ні! Просто думала, що я одна з останніх людей, які про це знають.

— Кожен, хто боїться наймати людину з найкращими вміннями — шахрай, який взявся за непритаманну для себе справу. Як на мене, найбільшим дурнем на світі, жалюгіднішим навіть за злочинця, є працедавець, який не бере на роботу найкращих працівників. Ось як я завжди думав — скажіть, із чого це ви смієтеся?

Вона дивилась на нього — і всміхалася нетерпляче та недовірливо.

— Чути таке просто приголомшливо, — мовила вона. — Але ж це така правда!

— А як інакше можна думати?

Вона знову м'яко засміялася:

— Знаєте, коли я була малою, думала, що кожен бізнесмен саме так і мислить.

— Що відтоді змінилося?

— Відтоді я навчилася більше на це не сподіватися.

— Але ж це правда?

— Я навчилася не сподіватися на правду.

— Але ж це логічно, хіба ні?

— Я перестала сподіватися на логіку.

— Цього ніколи не можна робити, — сказав Кен Даннаґґер.

Вони поверталися до машини і саме проминали плавні повороти дороги, коли Даґні поглянула на Ґолта — і він негайно обернувся до неї, ніби тільки на це й чекав.

— Це ж ви були в офісі Даннаґґера того дня, так? — запитала вона.

— Так.

— А ви знали, що за дверима чекала я?

— Так.

— А чи знали ви, як я почувалася, чекаючи там, за зачиненими дверима?

Даґні не могла окреслити значення того погляду, яким він її окинув. То не була жалість, тому що сама Даґні не почувалася її імовірним об'єктом; таким поглядом людина зазвичай дивиться на чиєсь страждання, проте Ґолт бачив не страждання своєї супутниці, а щось інше.

— О, так, — тихо, мало не легковажно відповів він.

Перший магазин, що виник на узбіччі єдиної в цій долині вулиці, відкрився погляду, мов театр: коробка без передньої стіни, з вітриною, виконаною в яскравих барвах музичної комедії: з червоними кубами, зеленими колами, золотими трикутниками, і все це насправді — відра з помідорами, контейнери з зеленим салатом, піраміди апельсинів, а також розцяцькований задник із металевими контейнерами, що вилискували на сонці. Напис над входом повідомляв: «Продуктовий ринок Гаммонда». Вишуканий чоловік у простому одязі з суворим профілем і сивими скронями зважував кусень масла для привабливої молодої жінки, яка стояла біля прилавка у невимушеній позі танцівниці. Поділ бавовняної сукні — схожої на костюм для танцю — ледь погойдувався на вітрі. Даґні мимоволі всміхнулася, навіть не зважаючи на те, що той чоловік, власне, і був Лоуренсом Гаммондом.

Вони проминали крамниці, невеличкі одноповерхові конструкції, і Даґні вловлювала на вивісках знайомі імена, витиснені рухом автомобіля, немов заголовки на сторінках книжок: «Універсальний магазин Малліґана» — «Вироби зі шкіри Етвуда» — «Лісоматеріали Нільсена» — далі знак долара над дверима невеликої цегляної фабрики з вивіскою: «Тютюнова компанія Малліґана».

— Кому ще належить ця компанія, крім Мідаса Малліґана? — запитала Даґні.

— Докторові Акстону, — відповів Ґолт.

Повз них проходило небагато пішоходів, переважно чоловіки, іноді — жінки, всі вони рухались із цілеспрямованим поспіхом, наче зв'язані конкретними завданнями. Помітивши машину, вони махали Ґолтові, а на неї дивились із помірним зацікавленням і вочевидь упізнавали.

— На мене тут що, давно вже чекали? — запитала Даґні.

— Чекають і досі, — відповів він.

На краю дороги вона побачила будівлю зі скляних панелей, скріплених дерев'яною рамою, але на якусь мить Даґні здалося, що насправді це рама до портрета жінки — високої і тендітної білявки з таким неймовірно прекрасним обличчям, аж здавалося, що воно прикрите відстанню, ніби художник зміг просто натякнути на цю вроду, бо не міг достовірно її відобразити. Наступної миті жінка хитнула головою, і Даґні зрозуміла, що всередині прозорої будівлі за столами сидять люди, а сама будівля — це кав'ярня. Красуня, яка стоїть за прилавком, це Кей Ладлоу, кінозірка, яку, побачивши раз, уже неможливо забути. Вона випала з кадру і зникла п'ять років тому, а на її місце прийшли дівчата, що їхні імена годі розрізнити, дівчата з взаємозамінними обличчями. Вражена цим, Даґні подумала про фільми, які знімали сьогодні, і відразу зрозуміла, що скляна кав'ярня — це набагато чистіше середовище для краси Кей Ладлоу, ніж роль у картині, що прославляє банальності, позбавлені будь-яких ознак слави.

Наступною виявилась невелика присадкувата будівля з необробленого граніту — міцна, солідна, охайно збудована, її прямокутні обриси проступали з такою суворою точністю, ніби складки офіційного костюма. Однак в уяві Даґні, мов несподіваний привид, постала висока колона хмарочоса, що прохромлював кільця чиказького туману, хмарочоса, на якому колись була така ж вивіска золотими літерами, як тепер висіла над скромними сосновими дверима: «Банк Маллі́ґана».

Проминаючи банк, Ґолт зменшив швидкість, ніби рухаючись спеціальним курсивом.

Поруч стояла маленька цегляна будівля, на вивісці якої Даґні встигла прочитати: «Двір Маллі́ґана».

— Двір? — запитала вона. — Який це у Маллі́ґана тут двір?

Ґолт сягнув до кишені й кинув їй на долоню дві маленькі монетки. То були мініатюрні пластинки лискучого золота, менші за пенні, монети такого типу востаннє були в обігу ще за життя

Ната Таґґарта. З одного боку дисків було викарбовано голову Статуї Свободи, з іншого — слова «Сполучені Штати Америки — Один Долар», але дати, вигравіювані поруч, свідчили, що ці гроші з'явилися протягом останніх двох років.

— Це наші гроші, — пояснив Ґолт. — Викарбувані на монетному дворі Мідаса Малліґана.

— Але... на якій підставі?

— Про це заявлено на монеті — з обох боків.

— А які у вас дрібні гроші?

— Їх Малліґан теж карбує, у сріблі. В долині ми не послуговуємося жодною іншою валютою. Ми приймаємо винятково об'єктивні цінності.

Даґні вивчала монети.

— Це схоже на... річ, яка з'явилася на світанку того століття, коли жили мої предки.

Він вказав на долину:

— А це все хіба ні?

Даґні дивилася на дві тонкі, делікатні, майже невагомі часточки золота на своїй долоні, знаючи, що на них спиралась ціла система «Таґґарт Трансконтиненталь», що вони — наріжний камінь, який дає підтримку решті наріжних каменів, усім аркам і балкам залізниці Таґґартів, мосту Таґґартів, будівлі Таґґартів... Вона похитала головою і повернула монети Ґолту.

— Ви не полегшуєте мені життя, — тихо мовила Даґні.

— Навпаки, я максимально його ускладнюю.

— Чому ж ви мені не розповісте? Чому не скажете, чого саме хочете, щоб я навчилася?

Він указав на місто, на дорогу позаду.

— А що я зараз робив? — запитав Ґолт.

Далі вони їхали мовчки. За певний час Даґні запитала сухим статистичним тоном:

— Скільки багатства накопичив у цій долині Мідас Малліґан?

Ґолт кивнув поперед себе.

— Судіть самі.

Дорога звивалася серед клаптів нерівного ґрунту в напрямку жител долини. Будинки не були розташовані рядами уздовж вулиць — їх розділяли між собою нерівні проміжки, пагорби та видолинки. Самі споруди виявилися маленькі та прості, збудовані з місцевих матеріалів, переважно — граніту і сосни, в

архітектурі прочитувалася щедра вигадливість думки, і водночас — виважена економія фізичних зусиль. Кожен будинок, здавалося, було зведено силами єдиної людини, не траплялось навіть двох однакових споруд, а об'єднувала їх печать розуму, що вловив і розв'язав суть проблеми. Час від часу Ґолт показував на окремий будинок, називаючи відомі їй імена — це скидалося на список найбагатшої світової фондової біржі або на родовиту перекличку:

— Кен Даннаґґер... Тед Нільсен... Лоуренс Гаммонд... Роджер Марш... Елліс Ваятт... Оуен Келлоґ... Доктор Акстон.

Будинок доктора Акстона був останній. Невеличкий котедж із великою терасою, піднятою, мов на гребені хвилі, стіною гір. Дорога пробігала повз, видираючись кільцями догори. Тротуар звузився і перетворився на тісний прохід між двома стінами прадавніх сосон. Їхні високі прямі стовбури стискали цю стежку, наче понура колонада, гілки сплітались у височині, занурюючи прохід у раптову тишу й присмерк. На тонкій смужці землі не виднілося слідів коліс, вона здавалася покинутою, забутою; всього якихось кілька хвилин, кілька поворотів — і машина немов опинилася за багато кілометрів від людських поселень; тут ніщо не могло порушити тиску нерухомості, крім рідкісного прорізання гущавини сонячним світлом, що клином перекреслювало стовбури.

Раптовий вигляд будинку на краю шляху вразив Даґні, мов неочікуваний звук: самотній, відрізаний від будь-яких зв'язків з людським існуванням, цей дім скидався на таємний сховок, свідчення великої непокори чи смутку. Це була найскромніша будівля у долині, хатинка, побита темними смугами плачу багатьох дощів, лише великі вікна вистояли проти бур і залишилися гладкі, блискучі, в усій своїй скляній ясності й незайманості.

— Чий це будинок... Ох! — Даґні перехопило подих. Вона відвернулась, устигнувши помітити над дверима, висвітлений сонячним променем, брудний і потертий, відшліфований вітрами століть срібний герб Себастьяна д'Анконії.

Наче умисно відповідаючи на її мимовільний жест, що свідчив про бажання втекти, Ґолт зупинив машину навпроти будинку. Якусь мить вони дивились одне одному в очі: її погляд висловлював запитання, його — наказ, її обличчя говорило про зухвалу чесність, його — про незбагненну суворість; вона

зрозуміла його мету, але не зрозуміла мотиву. Даґні скорилася. Спираючись на ціпок, вона вийшла з машини, потім випросталась і поглянула на дім.

Дивилася на срібний герб, перенесений із мармурового палацу в Іспанії до халупи в Андах, а тепер — до будиночка в Колорадо. Герб нескорених. Двері були зачинені, сонце не проникало до глазурованої темряви за вікнами, а гілки сосон простягались і нависали над дахом, схожі на руки, випростані в намаганні захистити, співчутливі руки, які дарують щире благословення. Не пошкоджена жодними звуками, крім рідкісного хрусту галузки або дзенькоту краплини, що впала додолу десь у глибині лісу, тиша, здавалося, втримувала в собі весь схований тут біль, якому ніколи не давали права голосу. Даґні стояла, дослухаючись із м'якою, впокореною, сповненою гіркоти пошаною: «Давай-но поглянемо, хто кому зробить більшу честь, ти — Натові Таґґарту, чи я — Себастьянові д'Анконії».

* * *

«Даґні! Допоможи мені залишитися. Відмовитися. Незважаючи на те, що таки його правда!..»

Вона поглянула на Ґолта, знаючи, що це — той чоловік, проти якого вона нічого не могла вдіяти. Він сидів за кермом машини — не пішов слідом за нею, не зробив жодної спроби залишитися поруч, наче хотів дати їй можливість подякувати минулому, оскільки шанував приватність її самотнього привітання. Даґні зауважила, що він сидить так само, як сидів, коли вона вийшла назовні: передпліччя спирається на кермо під тим же кутом, пальці руки так само різьблено звисають. Його очі було звернено на неї, оце й усе, що Даґні зуміла прочитати з його обличчя: цей чоловік пильно за нею стежив, жодного разу не поворухнувшись.

Коли вона знову сіла поруч, він мовив:

— Це була перша людина, яку я у вас відібрав.

Обличчя Даґні було суворе, відкрите і спокійне, та все ж зухвале.

— Наскільки багато ви знаєте?

— Він нічого не розповідав мені словами. Я знаю тільки те, про що говорила мені його інтонація щоразу, коли він про вас згадував.

Даґні схилила голову. У тому, наскільки перебільшено він намагався підкреслити незворушність свого тону, вона прочитала натяк на страждання.

Він натиснув стартер і ревіння двигуна заглушило історію, яка постала було серед тиші. Машина рушила. Дорога стала трохи ширша, вона зміілась у напрямку до залитого сонцем простору.

Даґні помітила, як серед гілок зблиснули дроти — їхнє авто виїхало на галявину. Перед узгір'ям стояла скромна будівля, зведена на похилому клапті кам'янистого ґрунту. То був простий гранітний куб завбільшки з дровітню — без вікон, без жодних отворів, не враховуючи дверей з відшліфованої сталі та складної системи дротяних антен, що рясно відгалужувалися від даху. Ґолт їхав повз будівлю, не звертаючи на неї уваги, аж Даґні раптом запитала:

— Що це таке?

Вона побачила, що він готовий усміхнутися.

— Електростанція.

— Ох, зупиніться, будь ласка!

Він підкорився, дав задній хід і зупинив машину біля підніжжя пагорба. Вже перші кілька кроків угору змусили її зупинитися — так, наче не було більше потреби рухатись уперед, не було куди видряпуватися. Даґні почувалася так само, як і тоді, коли щойно розплющила очі посеред цієї долини, в мить, яка стала уособленням всього її руху до мети.

Вона стояла, дивлячись угору, на будівлю, її свідомість піддалася цьому єдиному видовищу, єдиній позбавленій слів емоції, але водночас Даґні завжди знала, що емоція — це сума, вирахувана мозковим арифмометром, тому те, що вона тепер почувала, було моментальною сумою думок, які навіть не було потреби озвучувати, остаточною сумою тривалої прогресії, наче голос, що промовляв до неї через почуття: якщо вже вона так трималася за Квентіна Деніелза, не маючи жодної надії на шанс скористатися двигуном, тільки заради знання, що на цьому світі ще існують досягнення; якщо, наче перевантажений пірнальник, що тоне в морі посередності, під тиском людей із желатиновими очима, гумовими голосами, спіралеподібними переконаннями, ухильними душами й недіяльними руками, їй вдалось утримати — як провідну нитку і кисневу трубку — думку про

найвидатніше досягнення людського розуму; якщо, побачивши залишки двигуна і відчувши раптовий напад задухи на знак останнього протесту його зжертих корупцією легень, доктор Стадлер плакав за чимось — не за тим, на що дивляться, схиливши голову, а, навпаки, її піднімаючи, і саме це й було плачем, тугою і пальним її життя; якщо їй доводилося рухатись під тиском голоду юності назустріч чистому, міцному, осяйному вмінню — то ось воно і постало перед нею, ось воно досягнуте й утілене, сила ні з чим незрівнянного розуму, якій надали форми, серед мережі дротів, що мирно полискують під літнім небом, витягуючи з простору неохопну енергію і заганяючи її до таємних нутрощів маленької кам'яної споруди.

Даґні дивилася на будівлю, завбільшки з половину товарного вагона, яка заміняла собою цілі електростанції, велетенські конгломерації сталі, пального й зусиль; вона думала про те, що саме струменіє з цієї споруди цієї миті, знімаючи грами, кілограми, тонни тягарів з плечей тих, хто мав би працювати над виробленням цієї енергії або використовувати її, додаючи години, дні й роки звільненого часу до їхніх життів, хоч би у якій формі це відбувалося: чи то додатковою миттю, протягом якої можна відірвати погляд від завдання і подивитися на сонячне світло, чи додатковою пачкою сигарет, купленою за гроші, зекономлені на електриці, чи годиною від робочого дня кожної фабрики, що використовує електроенергію, чи місячною подорожжю через відкриті широти цього світу за квитком, оплаченим грошима одного робочого дня, на потяг, що рухається завдяки енергії цього двигуна — завдяки енергії тієї ваги, напруги, часу, замінених і оплачених енергією одного-єдиного людського розуму, який знайшов, як змусити з'єднані електричні дроти підкоритися з'єднанням його думок. Але знала вона також, що у двигунах, потягах чи фабриках немає сенсу, сенс — винятково в задоволенні людини своїм життям, якому служать двигуни, фабрики й потяги, тому і це потужне захоплення, викликане побаченим досягненням, насправді адресувалося чоловікові — його авторові, його внутрішній силі та осяйній мрії, згідно з якою земля була місцем задоволення. Як знала і те, що робота над досягненням чийогось щастя — це мета, мотив і сенс життя.

Двері будівлі було виготовлено з рівного, гладкого шматка нержавіючої сталі, що м'яко виблискувала на сонці, відливаючи

блакитним. Над дверима виднілися висічені в граніті слова — єдина особлива риса, що розбавляла аскетизм цього прямокутника: ПРИСЯГАЮСЬ СВОЇМ ЖИТТЯ І СВОЄЮ ЛЮБОВ'Ю ДО ЖИТТЯ, ЩО Я НІКОЛИ НЕ ЖИТИМУ ЗАРАДИ ІНШОЇ ЛЮДИНИ І НЕ ПОПРОШУ ІНШУ ЛЮДИНУ ЖИТИ ЗАРАДИ МЕНЕ.

Вона обернулася до Ґолта. Він стояв поруч — ішов слідом і знав, що це визнання адресоване йому. Даґні дивилася на винахідника двигуна, але бачила перед собою просту, звичайну постать робітника у його природному оточенні, який виконує своє призначення; вона відзначила незвичну легкість його постави, невагомість пози, що свідчили про досконалий контроль над тілом — високим тілом у простому одязі: тонкій сорочці, легких штанях, охопленій ременем стрункій талії; млявий вітер змушував металево вилискувати його розтріпане волосся. Даґні дивилася на нього так само, як дивилася на цю будівлю.

І тоді Даґні зрозуміла, що перші два речення, які вони одне одному промовили, досі висять між ними у повітрі, заповнюючи тишу; що все, сказане відтоді, перебувало на тлі звучання тих перших слів; що він про це знав, він утримував при собі усвідомлення цього і не збирався дозволити їй про це забути. Раптом виникло розуміння того, що вони наодинці; це розуміння просто наголошувало на самому факті й не мало жодних підтекстів, і все ж особливо загострено утримувало повне значення неназваного. Вони були самі у цьому мовчазному лісі, біля будівлі, схожої на стародавній храм, — і Даґні знала, який обряд найбільше надавався для поклоніння перед цим вівтарем.

Вона відчула раптовий тиск у горлі, її голова трохи відхилилася — лише настільки, щоб відчути легкий дотик вітру до волосся, але враження складалося таке, наче вона відкинулась спиною на простір, особливу увагу звертаючи на ноги і обриси рота Джона Ґолта. Він спостерігав за нею, його обличчя було нерухоме за винятком малопомітного руху повік — очі звузилися, ніби від надто яскравого світла. Це нагадувало три урочисті моменти: цей момент був перший, а під час наступного вона відчула приплив потужного тріумфу від усвідомлення, що його зусилля і його боротьбу витримати складніше, ніж її; потім він відвів від неї очі й підняв голову, щоб поглянути на напис на своєму храмі.

Даґні дозволила йому певний час дивитися туди на знак поблажливого милосердя до супротивника, який прагне відновити сили, а потім із ноткою деспотичної пихи в голосі запитала, вказуючи на напис:

— Що це?

— Це присяга, яку дала кожна людина в цій долині, крім вас.

Вдивляючись у напис, Даґні мовила:

— Ці слова завжди були моїм життєвим правилом.

— Я знаю.

— Але не думаю, що ви практикуєте їх, живучи таким життям.

— Тоді вам належить дізнатися, хто з нас помиляється.

Вона підійшла до сталевих дверей споруди, охоплена раптовою впевненістю, ледь підкресленою рухами її тіла, чи навіть натяком на усвідомлення нею влади, здобутої завдяки його болю, і, не питаючи дозволу, спробувала повернути клямку дверей. Але двері було зачинено, клямка не відгукнулася жодним вібруванням під натиском руки, наче замок був залитий зсередини сталлю і прикріплений до каменю.

— Не намагайтеся відчинити цих дверей, міс Таґґарт.

Він наблизився до неї підкреслено вповільненими кроками, ніби Ґолт наголошував на своєму розумінні того, що вона пильнує за кожним його рухом.

— Їх не відчинити жодною фізичною силою, — сказав він. — Ці двері можна відчинити тільки думкою. Якщо ви спробуєте підірвати їх найпотужнішою вибухівкою на світі, механізм усередині розпадеться на купу мотлоху задовго до того, як двері піддадуться. Однак знайдіть ту думку, якої вони вимагають, — і таємниця двигуна буде ваша, так само, як... — його голос уперше перервався, — так само, як і будь-яка інша таємниця, яку ви забажаєте розгадати.

Якусь мить він просто дивився на неї, наче залишаючи себе повністю відкритим для її розуміння, а потім дивно, тихо всміхнувся якійсь своїй думці і додав:

— Я вам покажу, як це зроблено.

Ґолт відступив назад. Потім, стоячи нерухомо, звів обличчя до вирізьблених у камені слів і повільно, спокійно повторив їх, наче ще раз приймаючи присягу. В його голосі не було жодної емоції, нічого, крім неспішної чистоти звуків, які він видавав, повністю усвідомлюючи їхнє значення. Але Даґні знала, що

засвідчує найурочистіший момент, який їй колись доводилося засвідчити: вона бачила оголену душу цього чоловіка і ту ціну, що він платив, вимовляючи ці слова; вона чула відлуння того дня, коли він промовляв присягу вперше, повністю усвідомлюючи, які роки чекають на нього попереду; вона розуміла, чоловік якого типу вийшов проти шести сотень інших однієї темної весняної ночі, і чому всі вони його боялися; знала, що це й стало народженням серцевини всіх речей, які стались зі світом протягом наступних дванадцяти років, знала, що все це має набагато більше значення, ніж двигун, схований усередині цієї будівлі; вона розуміла це все, дослухаючись до голосу чоловіка, який промовляв, нагадуючи сам собі про найважливіше, проходячи повторне посвячення:

— Присягаюсь своїм життям... і моєю любов'ю до нього... що я ніколи не житиму заради іншої людини... і не попрошу іншу людину... жити... заради мене.

Її зовсім не вразило, їй не здалося навіть дивовижним або й важливим те, що коли пролунав останній звук присяги, двері почали повільно відчинятися без найменшого стороннього доторку, вони рухалися досередини, відкриваючи дедалі ширшу смугу темряви.

Щойно всередині споруди спалахнуло електричне світло, Ґолт схопив клямку і зачинив двері. Замок клацнув іще раз.

— Це звуковий замок, — безтурботно пояснив Ґолт. — Це речення — комбінація звуків, необхідних, щоб його відімкнути. Я спокійно розповідаю вам цю таємницю, бо знаю — ви не промовлятимете цих слів, аж поки не усвідомите того значення, яке вкладав я.

Вона схилила голову.

— Не буду.

Даґні повільно рушила слідом за ним до машини, відчувши раптом себе майже неспроможною рухатися від виснаження. Вона відкинулася на спинку сидіння, заплющила очі, практично не чуючи звучання стартера. Накопичена напруга і шок її безсонних ночей навалилися в одну мить, проламуючись крізь бар'єр, який намагались утримувати нерви, відтягуючи цей стан. Даґні нерухомо лежала, нездатна навіть думати, реагувати чи боротися, цілком вичерпана — за винятком однієї емоції, яка нею володіла.

Вона не говорила. Вона не розплющувала очей, аж доки машина зупинилася навпроти його будинку.

— Вам варто відпочити, — сказав він. — Варто негайно піти поспати, якщо хочете піти сьогодні до Маллі́ґана на вечерю.

Даґні покірно кивнула і, накульгуючи, рушила до будинку, уникаючи його допомоги. Вона ще зробила зусилля, щоб промовити: «Зі мною все гаразд», а потім утекла до безпечного простору своєї кімнати і останнє, що змогла зробити, — це зачинити двері.

Даґні звалилася на ліжко, обличчям униз: виснажувала не тільки фізична втома, а ще й раптова мономанія, надто складна, щоб її витримати. Коли сили покинули її, коли мозок утратив притомність, залишилась єдина емоція, що проступала на рештках енергії, розуміння, критичного ставлення, контролю, не залишаючи ресурсів, завдяки яким можна було б це опротестувати чи перенаправити, роблячи її нездатною жадати, а тільки відчувати, скорочуючи її всю до простого статичного відчуття без початку чи мети. Вона й далі бачила його постать — тоді, коли він стояв у дверях споруди, — і не відчувала нічого іншого, жодних бажань, надії, не знала, як окреслити це почуття, не могла його назвати, не мала ставлення до себе самої; не існувало такої сутності, як вона, вона не була особою, а тільки функцією, покликаною споглядати, і це видовище само по собі було і сенсом, і причиною, і не мало перед собою мети, якої слід було досягнути.

Зануривши обличчя в подушку, Даґні пригадала — туманно, на рівні розмитого відчуття, — момент зльоту з освітленої прожекторами смуги канзаського аеродрому. Вона відчула удари двигуна, прискорення руху, що дедалі міцнішало, розганяючись по прямій перед єдиною своєю метою; і вже тієї миті, коли колеса мали відірватися від землі, Даґні спала.

Коли вони під'їхали до будинку Маллі́ґана, дно долини скидалося на басейн, у водах якого відображалося небесне сяйво; світло густішало, з золотого ставало мідним, темнішав обрій, а вершини затягувало димчасто-блакитною барвою.

У поставі Даґні не залишилось і сліду виснаження, жодного натяку на нестямність. Вона прокинулась, коли заходило сонце, вийшла з кімнати і побачила, що Ґолт чекає на неї, бездіяльно

і нерухомо сидячи при світлі лампи. Він звів на неї погляд. Даґні стояла у дверях зі спокійним обличчям, гладким волоссям, розслабленою поставою, від неї віяло впевненістю — так само, як усі ті рази, коли вона стояла на порозі свого офісу в будівлі «Таґґарт Трансконтиненталь». Єдиною відмінністю було те, що зараз вона спиралася на ціпок. Він іще якийсь час мовчки на неї дивився, і вона впіймала себе на певності, що саме таку картину він і бачить: вона на порозі свого офісу — видовище, яке він собі давно уявляв і забороняв уявляти.

Вона сіла поруч із ним у машину, не відчуваючи щонайменшого бажання говорити, знаючи, що жоден із них не може приховати справжнього значення цієї мовчанки. Даґні спостерігала, як у віддалених домівках долини спалахували вогні, а потім побачила попереду, на узвишші, освітлені вікна в будинку Малліґана.

— Хто там буде? — запитала вона.

— Дехто з ваших останніх друзів, — відповів Ґолт, — і дехто з моїх перших.

Мідас Малліґан зустрів їх на вході. Даґні зауважила, що його понуре квадратне обличчя не було таке суворе та беземоційне, як вона пам'ятала: він видавався радше вдоволеним, але це не могло пом'якшити його рис, навпаки — наче робило їх витесаними з каменю і сіяло мерехтіння іронічних іскор у кутиках очей; його почуття гумору було хитре і вимогливе, однак набагато тепліше за усмішку.

Він відчинив двері свого дому, роблячи це повільніше, ніж зазвичай, намагаючись надати більшої урочистості своєму жесту.

Увійшовши до вітальні, Даґні побачила сімох чоловіків, які звелись на ноги, щоб її привітати.

— Панове — «Таґґарт Трансконтиненталь», — оголосив Мідас Малліґан.

Він сказав це з усмішкою, але жартував тільки наполовину. Щось у його голосі надало звучанню назви залізничної компанії забарвлення давніх днів, якими вони були ще за Ната Таґґарта, — немов це було урочисте почесне звання.

Даґні повільно схилила голову, віддаючи шану чоловікам, які стояли навпроти, знаючи, що вона поділяє з ними одні й ті ж цінності та стандарти, що вони визнають славу високого звання так само, як визнає його вона, розуміючи — завдяки

несподіваному приливу туги, — як сильно протягом усіх цих років вона цього прагнула.

Вона віталася, поволі переводячи погляд із обличчя на обличчя: Елліс Ваятт — Кен Даннаґґер — Г'ю Акстон — доктор Гендрікс — Квентін Деніелз. Малліґан назвав імена ще двох: «Річард Гейлі. Суддя Наррангасетт».

Легка усмішка на обличчі Річарда Гейлі, здавалося, свідчила про те, що вони знайомі вже багато років; так воно, зрештою, і було, адже скільки самотніх вечорів Даґні провела поруч зі своїм грамофоном. Аскетизм сивочолої постаті судді Наррангасетта нагадав про те, як хтось порівнював його з мармуровою статуєю — мармуровою статуєю із зав'язаними очима; то була постать, яка зникла з судових залів країни, коли золоті монети перестали потрапляти людям до рук.

— Ваше місце вже давно тут, міс Таґґарт, — мовив Мідас Малліґан. — Ми не сподівалися, що ви з'явитеся тут у такий спосіб, але — ласкаво просимо додому.

«Ні!» — хотілось їй відповісти, але вона почула, як м'яко промовляє:

— Дякую.

— Даґні, скільки років вам потрібно, щоб навчитися бути собою? — Елліс Ваятт, тримаючи її за лікоть, відпровадив до крісла, посміюючись над її беззахисним виглядом, над неспроможністю підібрати вираз обличчя — чи то усмішку, чи напружений опір. — Не вдавайте, наче не розумієте нас. Все ви розумієте.

— Ми ніколи не робимо заяв, міс Таґґарт, — сказав Г'ю Акстон. — Такий моральний злочин притаманний нашим ворогам. Ми не говоримо — ми демонструємо. Ми не виголошуємо — ми доводимо. Нам не потрібен ваш послух, нам потрібне від вас раціональне переконання. Ви побачили всі елементи нашої таємниці. Тепер ваша черга робити висновки. Ми можемо допомогти вам їх озвучити, але не прийняти. Побачити, зрозуміти й прийняти ви мусите самотужки.

— У мене таке відчуття, ніби я все це знаю, — просто відповіла вона. — Більше того: я відчуваю, ніби завжди все це знала, просто не знаходила, і тепер я боюся — мені страшно не від почутого, а від того, що все це так близько.

Акстон усміхнувся.

— Міс Таґґарт, що це вам нагадує? — він вказав на кімнату.

— Це? — вона раптом розсміялася, дивлячись на обличчя чоловіків на тлі золотих сонячних променів, що лилися крізь великі вікна. — Це схоже на... Знаєте, я не сподівалася жодного з вас знову побачити, іноді я міркувала, скільки віддала б заради того, щоб бодай раз глянути чи перекинутись одним словом, а тепер... тепер це схоже на мрію дитинства, коли ти фантазуєш, що одного дня, в раю, знову побачиш тих визначних людей, які відійшли, з якими не вдалось зустрітися на землі, і обираєш найвидатніші постаті минулих століть, зустріч з якими була б для тебе бажана.

— Що ж, це одна з підказок до нашої таємниці, — сказав Акстон. — Запитайте у себе, чи мрія про рай і велич мусить збутися лише після смерті, чи здійснитися вже тут і зараз, на цій землі.

— Я знаю, — прошепотіла вона.

— А якби ви зустріли тих видатних людей у раю, — запитав Кен Даннаґґер, — то що б ви їм сказали?

— Просто... привіталась би з ними, мабуть.

— Це ще не все, — мовив Даннаґґер. — Ви хотіли б від них дещо почути. Я цього теж не знав, аж доки вперше зустрівся з ним, — і він вказав на Ґолта, — і він повідомив мені цю річ, після чого я зрозумів, за чим так тужив усе своє життя. Міс Таґґарт, чи захотіли б ви, щоб вони поглянули на вас і вигукнули: «Браво!»

Її голова опустилася, вона мовчки закивала, намагаючись приховати від нього сльози, що раптом бризнули в неї з очей.

— От і добре. Браво, Даґні! Браво! Ви молодець, — і настав час відпочити від того тягаря, який не повинна нести на собі жодна людина.

— Замовкніть, — сказав Мідас Малліґан, дивлячись на неї з тривожним занепокоєнням.

Але Даґні, всміхаючись, підняла голову.

— Дякую, — сказала вона Даннаґґеру.

— Якщо ви вже говорите про відпочинок, то дозвольте їй відпочити, — зауважив Малліґан. — Забагато всього як на один день.

— Ні, — Даґні всміхнулася. — Продовжуйте, кажіть, хай там що.

— Згодом, — сказав Малліґан.

Обід подавали Малліґан з Акстоном, Квентін Деніелз їм допомагав. Вони приносили страви на маленьких срібних тацях і примощували їх на бильцях крісел; присутні сиділи по всій кімнаті, а за вікном приглушено палало небо, тим часом, як у келихах з вином мерехтіли відблиски електричного світла. У приміщенні панувала атмосфера розкоші, проте це була розкіш експертів з простоти. Даґні звернула увагу на добротні меблі, ретельно дібрані для комфорту, придбані десь іще за часів, коли розкіш вважали мистецтвом. Тут не було якихось зайвих предметів, але Даґні зауважила східний килим, текстура та колір якого свідчили, що місце його — у музеї під склом. У цьому полягало Малліґанове бачення багатства, подумала вона, багатства відбору, а не накопичення.

Квентін Деніелз сидів на підлозі з попільничкою на колінах. Здавалося, він почувався геть як удома, і час до часу зводив на Даґні погляд і всміхався, мов нахабний молодший брат, який раніше за неї розгадав таємницю. Він прибув у долину на якихось десять хвилин раніше, подумала Даґні, але вже був одним із них, поки вона досі залишалася тут чужинкою.

Ґолт сидів трохи збоку, вище від світла, яке відкидала лампа, на бильці крісла доктора Акстона. Він і слова не мовив — відступив убік і передав її іншим, а тепер спостерігав за цим, немов за виставою, у якій більше не відігравав жодної ролі. Але Даґні знову і знову дивилася на нього, впевнена, що вся ця вистава — його вибір, його постановка, що він уже давно запустив її в дію, і що всі присутні це знали так само достеменно, як і вона.

Даґні зауважила ще одну людину, для якої, судячи з усього, присутність Ґолта була надзвичайно важлива: Г'ю Акстон раз по раз зиркав на нього, мимоволі, майже потайки, наче докладаючи зусиль, щоб не видати своєї туги через тривалу розлуку. Акстон не звертався до Ґолта, начебто сприймаючи його присутність як належне. Але одного разу, коли Ґолт нахилився вперед і пасмо волосся впало йому на обличчя, Акстон потягнувся і відкинув його назад, а рука на якусь ледь помітну мить завмерла на чолі учня: то була єдина емоція, яку він собі дозволив, єдине привітання, батьківський жест.

Даґні спілкувалась із чоловіками навколо, насолоджуючись безтурботністю і комфортом. Ні, думала вона, те, що вона відчуває — не напруга, це невиразне здивування з тієї напруги, що

вона б її мала відчувати, але не відчуває; ненормальним у цьому було те, що все здавалося настільки простим і нормальним.

Вона майже не усвідомлювала власних запитань, розмовляючи з кожним по черзі, однак усі їхні відповіді вкарбовувалися в її свідомість, речення за реченням наближаючи її до мети.

— «П'ятий концерт»? — запитав Річард Гейлі, відповідаючи на її запитання. — Я написав його десять років тому. Ми називаємо його «Концертом звільнення». Дякую, що впізнали його за кількома нотами, які хтось просвистів у темряві... Так, я про це знаю... Так, оскільки ви знайомі з моєю роботою, то маєте знати, слухаючи музику, що цей концерт свідчить про все, що я намагався сказати і чого прагнув досягти. І присвячений він йому, — Гейлі вказав на Ґолта. — Що? Ні, міс Таґґарт, я не покинув музику, чому ви так подумали? За останні десять років я написав більше, ніж за будь-який інший період свого життя. Я виконаю для вас дещо, коли завітаєте до мене в гості... Ні, міс Таґґарт, у зовнішньому світі я ніколи це не оприлюдню. Жодна нота не проб'ється крізь ці гори.

— Ні, міс Таґґарт, я не відмовився від медицини, — мовив доктор Гендрікс, відповідаючи на її запитання. — Останніх шість років я витратив на дослідження. Я виявив спосіб, який захищає кровоносні судини мозку від фатальних розривів, що їх називають «інсультом». Завдяки цьому люди позбудуться такої жахливої загрози, як раптовий параліч... Ні, до зовнішнього світу і слова не дійде про цей метод.

— Закон, міс Таґґарт? — запитав суддя Наррангасетт. — Який закон? Я не відмовлявся від нього — він просто перестав існувати. Але я досі працюю в обраній царині: служу правосуддю... Так, правосуддя і далі існує. Як це могло статися? Це люди здатні припинити звертати на нього увагу, і тоді правосуддя їх знищує. Але правосуддя не може припинити свого існування, тому що перше є властивістю другого, тому що правосуддя — це акт підтвердження всього, що існує... Так, я й далі у своїй професії. Я пишу трактат із філософії закону. Я продемонструю, що найтемніше зло, притаманне людству, найдеструктивніша машина жаху серед усіх людських затій — це необ'єктивний закон... Ні, міс Таґґарт, мій трактат не буде опубліковано в зовнішньому світі.

— Мій бізнес, міс Таґґарт? — запитав Мідас Малліґан. — Мій бізнес — це переливання крові, я досі з цим працюю.

Моя робота — підгодовувати життєдайним харчем рослини, здатні зростати. Але запитайте у доктора Гендрікса, чи врятує хоч яка велика кількість крові тіло, що відмовляється функціонувати, гниль, що сподівається існувати без жодних зусиль. Мій банк крові — це золото. Золото — це пальне, яке робить чудеса, але жодне пальне не потрібне там, де немає двигуна... Ні, я не здався. З мене просто досить управління цією бійнею, на якій зціджують кров із живих істот і напомповують її у безвольних напівмерців.

— Чи я здався? — запитав Г'ю Акстон. — Перегляньте свої передумови, міс Таґґарт. Ніхто з нас не здався. Здався — світ. А що не так із філософом, який порядкує в придорожньому ресторані? Чи тримає сигаретну фабрику, як я зараз? Будь-яка робота — це філософський акт. І коли люди навчаться поважати продуктивну працю — і те, що є її джерелом, — як стандарт їхніх моральних цінностей, вони досягнуть такого рівня досконалості, який є їхнім вродженим, але втраченим правом... Джерело праці? Розум людини, міс Таґґарт, мислячий людський розум. Я пишу книжку на цю тему, даючи дефініцію моральній філософії, якої навчився від власного учня... Так, вона може врятувати світ... Ні, мою книжку не буде опубліковано у зовнішньому світі.

— Чому?! — вигукнула вона. — Чому? Що ви робите, що ви всі робите?!

— Ми страйкуємо, — відповів Джон Ґолт.

Усі обернулися до нього, наче тільки й чекали, щоб почути його голос, його слова. Даґні відчула, як усередині неї відбувається порожній відлік часу, що почався, коли в кімнаті запанувала раптова тиша, поки сама вона дивилася на Ґолта, що сидів із протилежного краю освітленого кола. Його зсутулена постать на бильці крісла ледь подалася вперед, передпліччя витягнуті на колінах, руки бездіяльно звисають, а на обличчі — легка усмішка, що надавала словам мертвотної остаточності:

— Чому це вас так приголомшує? Протягом усієї історії людства існував лише один тип людей, які ніколи не страйкували. Всі інші типи та класи припиняли роботу, щойно це було їм потрібно, і представляли світові свої вимоги, проголошуючи себе незамінними — за винятком тих людей, які несли цей світ на власних плечах, підтримували його існування за єдину платню — тортури, але ніколи не сходили на узбіччя з людських перегонів.

Що ж, настав їхній час. Нехай світ побачить, хто вони такі, що вони роблять і що станеться, коли вони відмовляться діяти. Це страйк розумних людей, міс Таґґарт. Страйкує розум.

Вона не поворухнулася, тільки пальці однієї руки повільно ковзнули щокою до скроні.

— Протягом століть, — продовжував Ґолт, — розум вважався чимось лихим, і на тих, хто брав на себе відповідальність дивитися на світ свідомо та здійснювати важливий акт наведення раціональних зв'язків, скидали всі можливі образи, починаючи від «єретиків» і «матеріалістів» і закінчуючи «експлуататорами»; всі форми беззаконня — від вигнання до позбавлення виборчих прав і конфіскації майна; всі види катувань: від глузувань до колесування і розстрільних бригад. Проте все це робилося лише доти, поки — у ланцюгах, підземеллях, таємних закутках, келіях філософів, крамницях торговців — існували люди, які продовжували мислити, лише до тієї міри, поки людство здатне було вижити. Протягом усіх століть, хоч який би застій переживало людство, хоч би яку жорстокість воно практикувало, завдяки добродійству людей, які розуміли, що пшениця мусить отримувати воду, щоб рости, що покладені кривою лінією камені складаються в арку, що два додати два дорівнює чотири, що любові не можна служити катуваннями, а життя годувати руйнуванням, — лише завдяки добродійству цих людей решта навчилися переживати ті миті, коли їм вдавалося відчути себе людськими істотами, і тільки сума таких моментів дозволяла їм продовжувати існувати. Це люди розуму навчили їх пекти хліб, гоїти рани, кувати зброю і будувати в'язниці, куди їх самих згодом кидали. Той, хто знав, що застій не є долею людини, що неспроможність діяти не властива людській природі, що винахідливість розуму — це найшляхетніша, найрадісніша сила, — був людиною непомірної енергії та нерозсудливої щедрості; тому заради служіння любові до свого існування він єдиний умів відчувати і продовжувати працю, продовжувати будь-що, працювати на власних грабіжників, на тюремників, мучителів, платити власним життям за привілей рятувати їхні статки. В цьому була і слава його, і провина. Те, що він дозволив їм навчити його почувати провину через свою славу, приймати роль жертовної тварини і — як покарання за гріх розуму — загинути на вівтарі насильників. Трагічний жарт людської історії

полягає в тому, що на кожному з цих вівтарів, зведених людиною, на заклання завжди прирікали людину, а тварину — берегли, мов святиню. Людство завжди поклонялося тваринним символам, а не людським; ідоли інстинкту й ідоли сили — містики й королі; містики, яким потрібні були безвідповідальні голови, які правили завдяки заявам, що їхні темні емоції вищі за аргументи, що знання можна отримати наосліп, через безпричинні напади, і можна наосліп іти за цим знанням, не сумніваючись; і королі, які правили завдяки кулакам і м'язам, маючи за метод завоювання, за мету — грабунок, а за єдину санкцію своєї влади — кийок або пістолет. Захисників людської душі тривожили людські почуття, захисників тіла — тельбухи, але і ті, й ті були проти розуму. І все ж ніхто, навіть найнижчий серед людей, не здатний повністю відректись від мозку. Ніхто ніколи не вірив у нераціональне; натомість всі вони вірили у несправедливість.

Щоразу, коли людина засуджує розум, це відбувається тому, що розум не схвалив би її мети. Коли людина проповідує суперечності, то робить це, знаючи, що хтось прийме тягар неможливого, хтось змусить це неможливе працювати на нього ціною його власного страждання або життя. А ціною будь-якої суперечності є крах. Несправедливість допускають самі жертви. Люди інтелекту допустили до правління тварин. Нищення інтелекту було мотивом виникнення всіх нераціональних віросповідань на землі. Нищення таланту було метою кожного віросповідання, яке проповідувало самопожертву. Руйнівники про це завжди знали. А ми — ні. Настав час і нам у цьому переконатися. Те, чому зараз ми повинні поклонятися, що колись було одягнуто в шати Бога чи короля, — тепер стало оголеною, покрученою, безглуздою постаттю людської Некомпетентності. Це новий ідеал, мета, до якої слід прагнути, причина, заради якої варто жити, і кожного буде винагороджено залежно від того, як близько він підійде до цієї мети. Нам кажуть: зараз час звичайних людей — будь-хто до певної міри може претендувати на такий титул за умови, що йому вдалося нічого не досягнути. Будь-хто може досягнути високого рівня, просто не доклавши жодних зусиль, його винагородять за ті чесноти, яких він не виявив, і заплатять за речі, яких він не створив. Але ми — ті, хто мусить спокутувати гріх талановитості, — працюватимемо, щоб підтримувати його існування, виконуватимемо

накази, отримуючи як нагороду лише його власне задоволення. Оскільки ми повинні вкладати найбільше, то й говорити мусимо якнайменше. Оскільки ми більше схильні мислити, нас позбавлять права на власні думки. Оскільки ми обрали діяльність, нам заборонять діяти на власний розсуд. Ми будемо працювати під контролем, згідно з директивами, створеними людьми, нездатними до роботи. Вони розпоряджатимуться нашою енергією, бо не можуть запропонувати нічого іншого з нашої продукції, адже самі нічого не створюють. Скажете, що це неможливо, що таке не може спрацювати? Вони це добре знають, зате не знаєте ви — і саме на це вони й розраховують, сподіваються, що ви й надалі нічого не знатимете. Вони розраховують на те, що ви працюватимете до крайньої межі надлюдських можливостей і годуватимете їх доти, доки житимете самі, а коли впадете, знайдеться інша жертва, яка візьметься їх годувати, поки сама боротиметься за виживання; життя кожної наступної жертви ставатиме дедалі коротше, і якщо ви помрете, залишивши їм залізницю, то ваш останній духовний нащадок помре, залишивши по собі буханку хліба.

Та це не обходить теперішніх грабіжників. Їхній план, як і плани всіх верховних грабіжників минулого, полягає в тому, що здобичі має вистачити на їхнє життя. Раніше її завжди вистачало, бо протягом одного покоління вони не можуть позбутися геть усіх жертв. Але цього разу здобичі не вистачить. Жертви страйкують. Ми страйкуємо проти мучеництва, а також проти морального кодексу, дотримання якого вони вимагають. Ми страйкуємо проти тих, хто вірить, що людина мусить існувати заради іншого. Ми страйкуємо проти моралі канібалів, байдуже — практикується вона тілесно чи духовно. Ми не матимемо з цими людьми жодних справ, хіба що на наших власних засадах, а наші засади — це моральний кодекс, який постановляє, що мета людини — це вона сама, що жодна особа не є засобом для досягнення мети інших людей. Ми не намагаємося накинути їм наш кодекс силою. Хай у що вони віритимуть, але тепер вони змушені будуть повірити і почати існувати без нашої допомоги. Раз і назавжди їм доведеться розкрити справжню суть власного віросповідання. Це віросповідання існувало багато століть винятково завдяки підтримці самих жертв, завдяки тому, що жертви приймали, як належне, покарання за недотримання кодексу,

дотримуватись якого неможливо. Але цей кодекс слід зламати. Він процвітає не завдяки тим, хто його дотримується, а тим, хто робить навпаки; існування моралі обумовлене не чеснотами святих, а славою світил. Ми вирішили не бути більше грішниками. Ми вирішили не переступати більше морального кодексу. Нам слід витерти його з реальності назавжди єдиним методом, якого він не витримає: підкоряючись йому. Ми йому підкоряємося. Маючи справу з рештою людства, ми достеменно дотримуємось їхнього кодексу цінностей, оберігаючи їх від усього того зла, яке вони осуджують. Розум — зло? Ми відділимо роботу інтелекту від суспільства, жодна наша ідея не дійде до цих людей, жодної вони не зможуть використати. Хист — це егоїстичне зло, яке не залишає жодного шансу тим, хто його позбавлений? То ми усунемося від змагань і відкрито віддамо всі шанси нездарам. Бажання розбагатіти — це жадоба, корінь зла? Ми більше не намагаємося нажити статків. Зло — заробляти більше, ніж тобі потрібно, щоб прогодуватися? Ми виконуємо найпростішу роботу і зусиллями власних м'язів виробляємо не більше, ніж того вимагають наші нагальні потреби, а зовнішньому світові не шкодимо жодним пенні, жодною винахідливою думкою. Досягати успіху — зло, адже успіху досягають сильні коштом слабких? Ми не навантажуємо більше слабких своїми амбіціями, ми дали їм змогу вільно процвітати без нас. Бути працедавцем — зло? Ми не пропонуємо більше жодних робочих місць. Володіти майном — зло? Ми не володіємо нічим. Насолоджуватись існуванням на цьому світі — зло? Немає жодної форми насолоди в їхньому світі, що нас би зацікавила. І емоції, які ми зараз почуваємо до їхнього світу (а досягнути їх було найскладніше), вони вважають своїм ідеалом: байдужість — пустка — нуль — смерть...

Ми даємо їм все, чого вони начебто хотіли і сподівались як найвищих чеснот протягом багатьох століть. Тепер нехай зрозуміють, наскільки щире було це бажання.

— Цей страйк розпочали ви? — запитала Даґні.

— Я.

Він звівся, тримаючи руки в кишенях, світло упало йому на обличчя — і Даґні побачила усмішку: легку, ненапружену, сповнену впертої втіхи і твердого переконання.

— Нам стільки доводилося чути про страйки, — сказав він, — і про залежність незвичайних людей від звичайних. Ми чули

волання про те, що промисловець — це паразит, якого утримують робітники, примножують його багатство, дозволяють купатись у розкоші, — і що ж із ним станеться, коли вони покинуть його? Чудово. Пропоную продемонструвати світові, хто від кого залежить, хто кого утримує, хто є джерелом багатства, хто чиє існування уможливлює, і що з ким стається, коли хтось когось покидає.

Тепер вікна перетворилися на темні прямокутники, в яких відображалися тільки жаринки закурених цигарок. Ґолт узяв зі столу сигарету, і в спалаху сірника вона побачила, як між його пальців коротко зблиснув золотий доларовий знак.

— Я покинув роботу, приєднався до нього і почав страйкувати, — сказав Г'ю Акстон, — бо не міг розділяти своєї професії з людьми, які стверджували, начебто кваліфікованість інтелектуала полягає у тому, що він заперечує існування інтелекту. Ніхто не найняв би сантехніка, який намагається довести свою фахову досконалість, наголошуючи на тому, що слюсарно-водопровідної справи не існує; проте, мабуть, такі ж перестороги не вважають за необхідні стосовно філософів. Мій власний учень навчив мене, що саме я допустив таку ситуацію. Коли мислителі приймають тих, хто заперечує мислення, за колег-мислителів з іншої школи, то саме вони і руйнують розум. Вони надають ворогові базові передумови, дозволяючи таким чином розумові офіційно перетворюватися на безумство. Базова передумова — це абсолют, який не дозволяє жодної співпраці зі своїми антитезами, не толерує толерантності. У той же спосіб і з тієї ж причини, що банкір може не прийняти і повернути фальшиві гроші, дбаючи про підтримку, честь і престиж свого банку, як він може не погодитись із вимогою фальшивомонетника виявити толерантність до іншої точки зору — так і я не можу наділити званням філософа доктора Саймона Прітчетта чи змагатись із ним за людський розум. Доктор Прітчетт не має чим збагатити філософію, крім свого проголошеного наміру її зруйнувати. Він прагне дістати вигоду (хоча й заперечує це), володіючи розумом людей. Прагне викарбувати клеймо розуму на планах своїх господарів-мародерів. Прагне використати престиж філософії, щоб купити поневолення думки. Однак цей престиж існує лише доти, доки я підписую чеки.

Нехай він робить це без мене. Нехай він і всі, хто довірив йому голови своїх дітей, отримують саме те, чого вимагають: світ інтелектуалів без інтелекту, мислителів, які заявляють, що мислення не існує. Я поступаюсь їм. Я підкоряюсь. І коли вони побачать абсолютну реальність свого неабсолютного світу, мене там не буде, не я відшкодовуватиму їхні суперечності.

— Доктор Акстон відмовився виконувати свої обов'язки на підставі здорової банківської системи, — мовив Мідас Маллі-ґан. — Я — на підставах любові. Любов — остаточна форма визнання, яку людина може гарантувати найвищим цінностям. Мене змусила піти справа Гансейкера, коли суд наказав мені віддати зароблені людьми гроші нікчемному негідникові, вимога якого ґрунтувалась на неспроможності заробити самостійно.

Я народився на фермі й чудово знаю значення грошей. Протягом життя мені випадало мати справу з багатьма людьми. Я бачив, як вони зростають. Я заробив свої статки, маючи здатність вирізняти певний тип людини. Представники цього типу ніколи не просили про віру, надію чи благодійність, вони пропонували натомість факти, докази і прибуток. Чи знаєте ви, що я інвестував гроші у бізнес Генка Ріардена, коли він тільки зростав, коли він щойно пробивав собі шлях з Міннесоти, купуючи сталеливарні заводи в Пенсільванії? Побачивши те судове розпорядження на власному столі, я все зрозумів. Переді мною постала картина, яку я бачив так чітко, що вона змінила для мене все навколо. Я побачив ясне обличчя й очі молодого Ріардена — такого, який він був за нашої першої зустрічі. Бачив, як він лежить біля підніжжя вівтаря, як на землю стікає кров, а над ним височіє Лі Гансейкер із вологими від сліз очима і скиглить, що просто ніколи не мав можливості... Дивовижно, якими простими стають речі, коли ти чітко їх бачиш. Мені було нескладно закрити банк і піти геть: уперше в житті я розумів, заради чого жив і любив.

Даґні подивилась на суддю Наррангасетта.

— Ви звільнилися через ту саму справу, так?

— Так, — відповів суддя Наррангасетт. — Я покинув посаду, коли апеляційний суд повернув мою постанову. Мета, заради якої я обрав свою роботу, — намір захищати правосуддя. Однак закони, дотримання яких мене просили забезпечувати, перетворювали мене на виконавця найлихішої несправедливості,

що тільки могла існувати. Мене просили застосувати силу, щоб порушити права неозброєної людини, яка прийшла до мене, намагаючись захистити свої права. Позивачі підкорюються вердикту суду винятково на підставах того, що існують об'єктивні правила поведінки, прийняті усіма. Але тепер я бачив, що одного чоловіка збиралися змусити дотримуватися цих правил, а іншого — ні, один мусив коритися закону, інший міг користатися довільним бажанням, власною потребою, і закон стояв на боці цього бажання. Правосуддя відстоювало те, чому не було виправдання. Я пішов геть, бо не міг чути від порядних людей звертання: «Ваша честь».

Даґні повільно перевела погляд на Річарда Гейлі — вона одночасно хотіла почути його розповідь, але і боялась її. Гейлі всміхнувся.

— Я пробачив людям свої поневіряння, — сказав Річард Гейлі. — Але не зміг пробачити того, як вони сприймали мій успіх. Я не почував ненависті протягом усіх тих років, коли вони мене відкидали. Якщо моя робота була новою, я мусив дати їм достатньо часу, щоб вони навчились її розуміти; якщо я пишався тим, що перший пробивав стежку і досягав нових висот, то не мав права скаржитися, що інші йдуть слідом занадто повільно. Ось що я казав собі протягом усіх цих років за винятком деяких ночей, коли я більше не міг ні чекати, ні вірити, коли я кричав: «Чому?» — та не знаходив відповіді. А потім, того вечора, коли вони вирішили мене привітати, я стояв перед ними на сцені театру, думаючи про те, що заради цього моменту я так страждав, що його я так мріяв пережити, — а зараз не відчував нічого. Бачив за собою всі решту вечорів, чув своє «чому», що й далі не мало відповіді; їхні аплодисменти були такі ж порожні, як і зневага. Якби вони сказали: «Вибачте, що ми так запізнилися, і дякуємо, що ви зачекали на нас», — я більше ні про що не просив би, вони отримали б усе, що в мене було. Але натомість на їхніх обличчях і у тому, як вони говорили, оточивши мене, щоб возвеличити, я прочитав те, що завжди кажуть митцям, от тільки я ніколи не вірив, що людина насправді може щиро таке казати. Вони наче говорили, що нічого мені не винні, що їхня глухота подарувала мені доброчесну мету, що мій обов'язок — боротися, страждати, витримувати заради них усі глузування, презирство, несправедливість, катування, яких вони забажають мені

заподіяти, терпіти це все для того, щоб навчити їх насолоджуватися моєю працею, що саме в цьому полягає їхнє законне право і справжня мета мого життя.

І тоді я зрозумів психологію мародерів-за-покликом-душі, якої раніше не міг збагнути. Побачив, як вони проникають до мене всередину — так само, як проникали у кишеню Малліґана, — прагнуть загребти собі всю мою цінність (як намагалися загребти його багатство); я бачив зухвальство й мерзенність посередностей, які хвалькувато трималися за власну порожнечу, мов за прірву, яку слід було заповнити тілами кращих і достойніших за них, — так само, як винюхували гроші Маллiґана, як хочуть напхатися тими годинами, протягом яких я писав свою музику, тими причинами, які підштовхнули мене її створювати, прагнучи прогризти собі шлях до власної самооцінки, вимагаючи зізнання, що мета моєї музики — це вони, щоб, скориставшись причиною мого досягнення, ствердити, що це не вони мусять засвідчити мою цінність, а я повинен їм вклонитися...

Того вечора я заприсягнувся, що вони ніколи більше не почують жодної моєї ноти. Коли я покинув театр, вулиці були порожні, та я побачив чоловіка, якого доти не зустрічав. Він чекав на мене у світлі ліхтарного стовпа. Йому не довелося багато мені пояснювати. Однак той концерт, який я йому присвятив, називається «Концертом Звільнення».

Даґні обвела поглядом решту присутніх.

— Будь-ласка, розкажіть про свої причини, — мовила вона наголошено спокійним тоном, ніби витримувала побиття, що його постановила собі дотерпіти до кінця.

— Я покинув роботу, коли медицину віддали під контроль держави кілька років тому, — сказав доктор Гендрікс. — Чи знаєте ви, що означає провести операцію на мозку? Чи уявляєте, яких навичок це вимагає, скільки років пристрасної, безжальної, болісної відданості необхідно, щоб набути цих навичок? Цього я не міг віддати у розпорядження людям, які керували мною лише тому, що вміли фонтанувати оманливими узагальненнями, — це надало їм привілей вимагати виконання своїх бажань під дулом пістолета. Я не дозволив би їм нічого мені диктувати після того, як витратив на навчання стільки років, чи вказувати, в яких умовах я повинен працювати, яких пацієнтів обирати, який мусить бути розмір моєї винагороди. Я виявив,

що під час усіх дискусій, які передували поневоленню медицини, ці люди обговорювали що-завгодно, крім бажань самих лікарів. Вони зважали тільки на «добробут» пацієнтів, не думаючи про тих, хто мав цей добробут забезпечити. Те, що лікарі мають права, бажання чи вплив на справу, сприймалось як недоречний егоїзм. Вони не повинні обирати, казали ці люди, вони мусять «служити». Те, що люди, які бажають працювати з примусу, занадто небезпечні звірі, яким навіть не можна довірити працювати на скотному дворі, ніколи не спадало на думку тим, хто пропонував допомагати хворим, роблячи життя здорових нестерпним. Мене завжди дивувало самовдоволення, з яким люди відстоювали своє право мене поневолювати, контролювати мою працю, ґвалтувати мою волю і сумління, придушувати мій розум, — і все ж: від чого вони збиралися залежати, лежачи на операційному столі під моїми руками? Їхній моральний кодекс навчив їх вірити, начебто покладатися на чесноти власних жертв — цілком безпечно. Що ж, цієї чесноти я зумів позбутися. Нехай відчують на собі роботу тих лікарів, яких творить їхня система. Нехай у своїх операційних і лікарняних палатах переконаються, що віддавати себе у руки людей, чиє життя вони розчавили, — небезпечно. Небезпечно для тих, кого це обурює, але ще небезпечніше для тих, кому все одно.

— Я пішов геть, — сказав Елліс Ваятт, — бо не хотів стати стравою для канібалів, а ще тому, що не хотів цю страву готувати.

— Мені вдалося виявити, — мовив Кен Даннаґґер, — що ті, з ким я боровся, — ні на що не здатні. Вони безпорадні, безглузді, безвідповідальні, нераціональні; я їх не потребував, вони не могли диктувати мені своїх умов, я не повинен був підкорятись їхнім вимогам. Я пішов, щоб вони це нарешті зрозуміли.

— Я пішов, — сказав Квентін Деніелз, — бо якщо існують різні рівні злочинів, то науковець, який служить грубій силі, — це вбивця, що коїть найтриваліше вбивство в історії.

Запала тиша. Даґні обернулася до Ґолта.

— А ви? — запитала вона. — Ви були перший. Що змусило вас це зробити?

Він засміявся:

— Моя відмова народжується разом з кожним первородним гріхом.

— Ви про що?

— Я ніколи не почував провини через власні таланти. Ніколи не почувався винним через свій розум. Не почувався винним тому, що я — людина. Я не приймав жодного нездійсненого гріха, а тому міг вільно заробляти і знати власну цінність. Відколи себе пам'ятаю, я знав, що можу вбити того, хто скаже, що я існую заради його потреб, я не сумнівався, що це — найвище моральне почуття. Тієї ночі, на зборах «Двадцятого століття», коли я почув, як з інтонацією моральної правоти промовляються моторошні речі, я побачив корінь трагедії цього світу, ключ до неї та її розв'язання. Я зрозумів, що слід робити. І пішов геть, щоб узятися за це.

— А двигун? — запитала вона. — Чому ви його покинули? Чому залишили спадкоємцям Старнса?

— Тоді це була власність їхнього батька. Він заплатив мені за двигун. Я зробив механізм ще за його часів. Але я знав, що іншим цей двигун не дасть жодної користі, ніхто про нього більше не почує. То була моя перша експериментальна модель.

Ніхто, крім мене чи когось такого, як я, ніколи не міг би завершити цей механізм, не міг би навіть зрозуміти, що перед ним. А ще я знав, що з того часу ніхто такий, як я, до тієї фабрики і близько не підійде.

— Ви знали, яким досягненням є цей ваш двигун?

— Так.

— І знали, що кидаєте його гинути?

— Так.

Він поглянув у темряву за вікнами і м'яко засміявся, але сміх його не був радісний.

— Перш ніж піти, я востаннє поглянув на свій двигун. Я думав про людей, які стверджують, що багатство — справа природних ресурсів, і про тих, хто каже, що багатство — це захоплення фабрик, і про тих, які переконують, начебто машини покращують роботу мозку. Що ж, ось вам двигун, який може покращити мозок — так він і залишився там: рівно те, чим він був без людського розуму, — горою брухту і дротів, які от-от заржавіють. Ви думали про ту величезну користь, яку міг би принести людству двигун, якби його запустили у виробництво? Думаю, того дня, коли люди зрозуміють значення його долі у купі металобрухту на фабриці, він принесе навіть більшу користь.

— Йдучи геть, ви сподівалися, що будете свідком такого дня?
— Ні.
— Чи сподівалися ви на шанс відбудувати двигун деінде?
— Ні.
— І вирішили просто покинути його в купі сміття?
— Заради того, чим був для мене цей двигун, — повільно промовив Ґолт, — я мусив би прагнути, щоб він розпався і зник назавжди.

Він поглянув просто їй у вічі, і Даґні почула рівний, неквапливий голос, який звучав без натяку на нещадність:

— Так само, як ви мали би прагнути, щоб залізниця «Таґґарт Трансконтиненталь» розсипалась і зникла.

Вона витримала його погляд, піднявши голову, і неголосно, але гордо й відкрито повідомила:

— Не змушуйте мене відповідати зараз.
— Не буду. Ми розповімо вам усе, що ви бажаєте знати. Ми не спонукатимемо вас до рішення.

Даґні відчула шок від несподіваної ніжності в його голосі:

— Я сказав, що найскладніше було набути байдужість до світу. Я знаю. Всі ми через це пройшли.

Даґні дивилася на тиху кімнату, в якій усе наче завмерло, дивилась на світло — світло, що його дарував сконструйований цією людиною двигун, — на обличчя чоловіків, присутніх на цьому найбезхмарнішому і чіткому зібранні з усіх, де вона колись була присутня.

— Що ви зробили, вийшовши з «Двадцятого століття»? — запитала Даґні.
— Я став коректувальником вогню. Зробив своїм обов’язком спостерігати за яскравим полум’ям, яке ще палахкотіло серед дикої ночі, — за талановитими людьми, людьми розуму; я стежив за їхнім поступом, боротьбою та агонією — і просто витягав їх звідти, коли розумів, що вони вже достатньо побачили.
— Як ви переконували їх усе покинути?
— Казав, що вони праві.

Відповідаючи на мовчазне запитання, що світилось у її погляді, він додав:

— Я повертав їм ту гордість, про існування якої вони не здогадувалися. Давав слова, щоб її окреслити. Повертав безцінну власність, що вони її втратили, за якою тужили, і все ж не знали

самі, як сильно її потребують: моральний дозвіл. Ви назвали мене руйнівником і мисливцем на людей? Я був посланцем цього страйку, провідником повстання жертв, захисником пригнічених, позбавлених спадку, експлуатованих. І коли я кажу ці слова, то вони нарешті мають реальне значення.

— Хто перший пішов за вами?

Він вичекав якусь мить, зробивши її умисним акцентом, а потім відповів:

— Двоє моїх найкращих друзів. Одного з них ви знаєте. Знаєте — можливо, краще за всіх, — яку ціну він за це все заплатив. Наш із ним учитель, доктор Акстон, був наступний. Він приєднався до нас під час однієї вечірньої розмови. Вільям Гастінґс, мій начальник у дослідницькій лабораторії «Двадцятого століття», тяжко мучився, боровся сам із собою. Це тривало рік. Але він приєднався. Далі — Річард Гейлі. Потім Мідас Малліґан.

— ...якому на рішення знадобилося п'ятнадцять хвилин, — сказав Малліґан.

Даґні обернулась до нього.

— Це ви все організували в долині?

— Так, — сказав Малліґан. — Спершу це був просто мій приватний сховок. Я купив це місце багато років тому, купував кілометри цих гір, ділянку за ділянкою, у фермерів і скотарів, які самі не знали, чим володіють. Долину не позначено на жодній мапі. Я збудував дім, коли вирішив покинути світ. Відрізав усі можливі шляхи, що вели сюди, крім однієї дороги, замаскованої так, що ніхто не здатен її знайти; зробив потрібні запаси, щоб мати тут усього вдосталь і прожити решту свого життя, не зустрівшись більше з жодним мародером. Коли я почув, що Джон переконав суддю Наррангасетта піти, я запросив його сюди. Потім запропонував приєднатися до нас Річардові Гейлі. Решта поки що залишалися назовні.

— У нас не було жодних правил, — сказав Ґолт, — крім одного. Коли вже людина приймала присягу, це означало — не працювати у своїй власній професії, не віддавати зовнішньому світові плодів власного розуму. Кожен з нас виконував це у власний спосіб. Хто мав гроші, жили на заощадження. Хто мусив працювати, виконував найнижчу роботу, яку тільки міг знайти. Дехто з нас був знаменитий; інших — як того вашого молодого кондуктора, якого знайшов Гейлі, — нам вдавалося зупинити ще

до того, як вони зазнають катувань. Але ми не припиняли віддавати свій розум улюбленій роботі. Кожен продовжував реалізовуватись у справжньому фахові, у той спосіб, який міг собі дозволити, але це робилось у таємниці, тільки для власної користі, нічого не віддаючи людям, нічим не ділячись. Ми були розсіяні по всій країні, мов справжні вигнанці, якими завжди й були, — ось тільки цього разу ми прийняли свої долі свідомо.

Єдиним полегшенням ставали наші зустрічі.

З'ясувалося, що нам подобається зустрічатися, щоб нагадати собі про існування справжніх людей. Ми вирішили, що один місяць щороку будемо проводити в цій долині, — щоб відпочивати, жити в раціональному світі, не ховати бодай на цей час наших справжніх професій, обмінюватися досягненнями, які тут приносили винагороду, їх не конфіскували. Кожен з нас на власні кошти збудував тут будинок, щоб жити в ньому один місяць на рік. Так було легше витримувати решту одинадцять місяців.

— Розумієте, міс Таґґарт, — сказав Г'ю Акстон, — людина — соціальна істота, але не в тому сенсі, який проповідують мародери.

— Розвиток цієї долини розпочався з руйнування Колорадо, — сказав Мідас Малліґан. — Елліс Ваятт та решта переїхали сюди назавжди, бо вони мусили переховуватися. Ту частину багатства, що їм вдалося порятувати, вони привезли сюди у вигляді золота й машин. Нас було достатньо, щоб упорядкувати це місце, створити робочі місця для тих, кому доводилося заробляти на життя в зовнішньому світі. Тепер ми досягнули тієї стадії, коли більшість із нас може жити тут весь час. Долина практично забезпечує себе сама, а щодо тих товарів, яких ми не можемо поки що виробляти, то я закуповую їх назовні за допомоги власної комунікаційної лінії. Це спеціальний агент, людина, яка не дозволяє мародерам дістатися до моїх грошей. У нас тут не держава, не суспільство якогось певного виду, ми просто добровільна спілка людей, яких тримає разом особистий зиск. Я володію долиною і продаю землю іншим, коли вони цього хочуть. Суддя Наррангасетт — наш арбітр у ймовірних суперечках. Але досі в цьому не виникало потреби. Кажуть, що людям складно порозумітися. Ви здивувалися б, якби довідались, як це насправді легко, — коли для обох сторін моральним абсолютом є твердження, що ніхто не існує заради іншого, і ця підстава становить їхній

єдиний шлях торгівлі. Надходить час, коли ми всі змушені будемо тут жити, бо світ так стрімко розпадається на частини, що невдовзі люди помиратимуть із голоду. Але ми в цій долині зможемо себе прогодувати.

— Світ руйнується швидше, ніж ми того очікували, — додав Г'ю Акстон.

— Люди перестають будь-що робити і здаються. Ваші заморожені потяги, банди нападників, дезертири — всі ці істоти, які ніколи про нас не чули і не є частиною нашого страйку, вони діють самотужки; це природна реакція здорового глузду, який у них іще залишився, це протест того ж типу, що і наш.

— Ми починали, не маючи перед собою часових обмежень, — сказав Ґолт. — Ми не знали, чи доживемо до того, щоб побачити визволення світу, а чи будемо змушені передати в спадок нашу таємницю і нашу боротьбу наступному поколінню.

Знали тільки те, що це був єдиний спосіб, у який би ми бажали жити. Але тепер ми думаємо, що зовсім скоро побачимо день нашої перемоги і нашого повернення.

— Коли? — прошепотіла вона.

— Коли зазнає краху кодекс мародерів.

Ґолт побачив, як вона на нього дивиться: її погляд був напівзапитальний, напівобнадійливий. І він додав:

— Коли віра в жертовність нарешті потече своїм незамаскованим руслом, коли люди не знайдуть більше жертв, готових перекривати шлях правосуддю і уникати відплати; коли проповідники саможертовності виявлять, що ті, хто бажає практикувати такий шлях, не мають що давати в жертву, а ті, що мають, більше не бажають цього робити; коли люди переконаються, що ні їхні серця, ні м'язи не зможуть їх урятувати, а розум, який вони прокляли, не почує їхніх криків про допомогу; коли вони впадуть — бо тільки це неминуче стається з людьми без розуму; коли вже не залишиться навіть натяку на жодну владу, жодного сліду моралі, надії, їжі та способу її здобути; коли вони зруйнуються і шлях стане вільний — ми повернемось і відбудуємо світ.

«Термінал Таґґарта», — подумала Даґні. Вона почула, як ці слова пробиваються крізь занімілу свідомість, наче сума всіх тягарів, які вона не мала часу зважити.

«Ось де насправді Термінал Таґґарта, — думала вона. — У цій кімнаті, а не у величезному приміщенні в Нью-Йорку. Ось мета,

кінець шляху, пункт призначення, розташований з протилежного боку Землі, де зустрічаються дві прямі лінії залізниці, щоб потім зникнути, натомість її підштовхнути вперед — так, як підштовхували Натаніеля Таґґарта; це була мета, що її з далекої відстані розгледів Натаніель, це була точка, яка досі приковувала прямолінійний погляд його голови, піднятої над хаотичним рухом людей у гранітному вестибюлі». Саме заради цього вона присвятила себе залізниці «Таґґарт Трансконтиненталь», наче тілові душу, яку ще слід було відшукати. І ось Даґні її знайшла — знайшла геть усе, чого прагнула, все воно містилося в цій кімнаті, належало їй, було досягнуте, хоча ціною цього виявилася мережа колій позаду, залізниця, яка мусила зникнути, мости, що повинні були розсипатися, сигнальні вогні, які мали згаснути... І все ж... «Це все, чого я хотіла», — подумала вона, відвертаючись від постаті чоловіка з волоссям кольору сонця і невблаганним поглядом.

— Ви не повинні відповідати нам зараз.

Вона звела голову. Він дивився на Даґні так, наче прямував за її думками.

— Ми ніколи не вимагаємо згоди, — сказав він. — Ніколи нікому не кажемо більше, ніж він готовий почути. Ви — перша особа, яка довідалася таємницю раніше. Але ви зараз у нас, тож мусите знати, чим насправді керуватиметесь у виборі, що вам доведеться зробити. Якщо це видається вам занадто складним, то тільки тому, що ви досі думаєте, наче немає необхідності вибирати між першим і другим. Але ви зрозумієте, що така необхідність є.

— Ви дасте мені час?

— Ваш час нам не належить, щоб ми могли його давати. Не поспішайте. Тільки ви сама можете зробити вибір. Ми знаємо ціну такого рішення. Ми її заплатили. Те, що ви тут опинилися, може спростити для вас всю ситуацію. Або, навпаки, ускладнити її.

— Таки ускладнити, — прошепотіла вона.

— Знаю.

Він сказав це так само тихо, здушеним голосом, і Даґні втратила відчуття часу: так завмирає все після вибуху. А вся ситуація нагадувала Даґні вибух, бо ця зустріч їхніх голосів (а зовсім не той момент, коли він ніс її гірським схилом на руках) виявилась їхнім найближчим фізичним контактом.

Коли вони повернулися до будинку, посеред неба над долиною висів повний місяць. Він скидався на плаский і круглий ліхтар

без променів, оточений серпанком світла, що не долітав до землі, тож освітлення, здавалося, сочилось із аномально білого та ясного ґрунту. У неприродній нерухомості цього безбарвного краєвиду земля здавалася затягнута плівкою, і це створювало враження віддаленості; обриси предметів не були вбудовані у ландшафт, вони наче повільно пропливали, як відбиток фотографії на хмарі.

Даґні зауважила раптом, що всміхається. Вона дивилася на будинки в долині. Їхні освітлені вікна були затінені блакиттю, обриси стін розчинялися, видовжені стрічки туману клубочилися млявими, неспішними хвилями. Здавалося, місто тоне під водою.

— Як це місце називається? — запитала вона.

— Я називаю його Долиною Маллріґана, — сказав він. — Усі решта — Ущелиною Ґолта.

— А я назвала б... — але вона не договорила.

Ґолт поглянув на неї. Вона знала, що саме він побачив на її обличчі. Чоловік відвернувся.

Вона побачила легкий рух його вуст — ніби видих, що дався нелегко. Даґні опустила погляд, її рука звисла уздовж дверцят машини, наче раптом стала занадто важка, щоб тримати її зігнутою в лікті.

Дорога дедалі темнішала, піднімаючись нагору, гілки сосон сплітались над їхніми головами. Над скошеною скелею, що рухалась їм назустріч, Даґні зауважила, як місячне світло відбивається у вікнах Ґолтового дому. Її голова відкинулася на сидіння і вона нерухомо лежала, забувши, що їде в машині, відчуваючи тільки рух, який ніс її уперед, дивлячись, як у соснових гілках виблискують краплини води, що насправді були зорями.

Коли машина зупинилася, вона не дозволила собі зрозуміти, чому не поглянула на Ґолта, виходячи назовні. Даґні не зауважила, як стоїть нерухомо, вдивляючись у темні вікна. Вона не почула, як чоловік до неї наблизився, але вражаюче інтенсивно відчула дотик його рук, наче то було єдине, що вона могла зараз усвідомлювати.

Ґолт підняв її на руки і повільно рушив до будинку.

Він ішов, не дивлячись на неї, але міцно тримаючи, ніби намагався втримати плин часу, наче його руки досі чіплялися за ту мить, коли він притиснув її до своїх грудей. Кожен його крок був окремою миттєвістю, протягом якої вона насмілювалася не думати про наступну.

Її голова була зовсім близько від його голови, його волосся торкалося до її щоки, вона знала, що жоден із них не наблизиться ще на один подих. Цей несподіваний і приголомшливий стан цілковитого сп'яніння був цілісний сам по собі, їхнє волосся змішувалося, ніби промені двох космічних тіл, що нарешті зустрілись; Даґні бачила, що він іде, заплющивши очі, ніби те, що зараз відкриється поглядові, вже може стати вторгненням.

Він увійшов до будинку і, перетинаючи вітальню, не дивився ліворуч, так само, як і вона; але Даґні знала, що обоє бачать одні й ті ж двері, двері до його спальні. Ґолт подолав у темряві всю відстань і наблизився до гребеня місячного світла, що падало на ліжко в кімнаті для гостей. Він поклав її туди, Даґні відчула, як завмерли його руки, досі торкаючись до її плечей, талії, а потім долоні відпустили її тіло — і все вже було позаду.

Він відступив назад і натиснув на вимикач, кімнату залило різке й сліпуче світло. Ґолт нерухомо стояв, наче вимагаючи, щоб вона на нього дивилася, його обличчя було суворе і сповнене очікування.

— Невже ви забули, що збиралися мене застрелити, щойно побачите? — запитав він.

Беззахисність його нерухомої постаті повернула відчуття реальности. Тремтіння, яке змусило її зірватися на рівні, було схожим на крик жаху і заперечення. Але Даґні витримала його погляд і спокійно відповіла:

— Це правда. Збиралася.

— То не покидайте цього бажання.

Її голос був тихий. Напруга, що в ньому лунала, свідчила одночасно про капітуляцію і зневажливий докір.

— Вам краще знати, так?

Він похитав головою:

— Ні. Я хочу, щоб ви не забували, що саме цього хотіли. У минулому ви мали рацію. Поки ви були частиною зовнішнього світу, ви мусили шукати мене, щоб знищити. А з тих двох шляхів, що тепер відкрилися перед вами, один неминуче приведе до дня, коли виявиться, що ви повинні виконати обіцянку.

Вона не відповіла; сиділа, втупившись додолу. Ґолт побачив, як різко гойднулось пасмо її волосся, коли вона смикнула головою, відчайдушно протестуючи.

— Ви — моя єдина небезпека. Ви єдина особа, здатна передати мене ворогам. Якщо ви залишитеся з ними, то саме так і зробите. Якщо бажаєте, обирайте такий розвиток подій, але обирайте його усвідомлено. Зараз мені не відповідайте. Але поки не відповіли, — суворий голос видавав його зусилля, спрямоване проти нього ж самого, — пам’ятайте, що я знаю справжній сенс кожної відповіді.

— Так само добре, як і я? — прошепотіла Даґні.

— Так само.

Він розвернувся, щоб іти геть, аж раптом його погляд спинився на тих написах, що вона їх зауважила раніше на стінах кімнати, і про які забула.

Їх було вирізано в поліруванні на дереві, можна було вгадати натиск рук, які олівцем виводили ці відчайдушні написи: «Ти це подолаєш. Елліс Ваятт». «Вранці все вже буде гаразд. Кен Даннаґґер». «Воно того варте. Роджер Марш».

Були й інші.

— Що це таке? — запитала Даґні.

Він усміхнувся.

— Це кімната, в якій вони провели свої перші ночі в долині. Перша ніч — найскладніша. Останній і найважчий ривок, щоб покінчити зі спогадами. Я дозволяю їм тут залишатися, а вони мене кличуть, якщо потребують цього. Я з ними розмовляю, коли вони не можуть заснути. Більшість не може. Але на ранок усе минається... Всі вони пройшли через цю кімнату. Тепер називають її палатою тортур або передпокоєм — усі приходять до цієї долини через мій будинок.

Він обернувся, щоб іти геть, зупинився на порозі й додав:

— Ніколи не думав, що надам цю кімнату вам. Добраніч, міс Таґґарт.

Розділ II

Утопія жадоби

— Доброго ранку.

Даґні дивилася на Ґолта через усю вітальню, стоячи на порозі. У вікнах позаду нього гори мали сріблясто-рожевий

відтінок, що видавався яскравішим за сам світанок і обіцяв настання нового дня. Сонце десь зійшло, проте тут іще не визирнуло; повідомляючи про його наближення, сяяло небо. Даґні почула радісне привітання світанку — не пташину пісню, а телефонний дзвінок, що пролунав хвилину тому. Вона побачила початок дня не в осяйній зелені гілок надворі, а в полиску хромованої плити, у виблискуванні скляної попільнички на столі й разючій білизні рукавів сорочки Ґолта. Відповідаючи йому: «Доброго ранку», вона не змогла зробити це без відзвуку усмішки в голосі, яка вторувала його інтонації.

Ґолт збирав зі столу папірці зі зробленими олівцем розрахунками і розпихав їх до кишень.

— Мушу сходити на електростанцію, — сказав він. — Мені щойно зателефонували: виникли проблеми з променевим екраном. Схоже, ваш літак його якось пошкодив. Я повернуся за півгодини і приготую сніданок.

Інтонація буденності й простоти в його голосі, манера приймати її присутність і домашню рутину, як щось звичайне, неважливе, змусило Даґні відчути підкреслену важливість власної тут присутності.

Так само буденно вона відповіла:

— Якщо ви принесете мені ціпок, який я залишила в машині, то я сама приготую сніданок.

Він поглянув на неї трохи вражено. Його очі ковзнули з перебинтованої кісточки на нозі до коротких рукавів блузи, що оголювали руки, демонструючи чималу пов'язку на лікті. Прозора блуза, відкритий комір, волосся, що спадало їй на плечі, які здавалися невинно оголеними під тонкою тканиною, робили її схожою на школярку, а не на травмовану жінку: її вигляд аж ніяк не поєднувався з бинтами.

Ґолт усміхнувся — не зовсім до неї, а наче здивувавшись якогось раптового спогаду.

— Якщо хочете, — мовив він.

Дивно було залишитись у будинку самій. Частково це була нова емоція: благоговіння, що змусило усвідомити власну нерішучість і наявність рук, бо торкатися до будь-якого предмету тут здавалося чимсь занадто інтимним. Інше відчуття — безрозсудна невимушеність. Вона почувалася тут, як удома, мовби володіючи самим власником.

Дивно було переживати настільки чисту насолоду, виконуючи таке просте завдання — приготувати сніданок. Ця праця здавалася самоціллю, ніби всі ці рухи — наповнення кавника, витискання апельсинів, нарізання хліба — виконувалися заради них самих, заради задоволення, що його очікує людина — хоч і рідко знаходить — від танцю. Вона вражено усвідомила, що не переживала такої насолоди ще відколи сиділа за столом диспетчера на Станції Рокдейл.

Вона сервірувала стіл, коли побачила чоловічу постать, яка поспішала до будинку — швидку і жваву. Чоловік перестрибував валуни так легко, немовби перелітав через них. Він навстіжень відчинив двері й загукав:

— Агов, Джоне! — і негайно замовк, побачивши Даґні.

На ньому був темно-синій светр і широкі штани, він мав золотисте волосся і обличчя такої досконалої краси, що Даґні застигла, мов укопана, витріщившись на нього, — спершу навіть не захоплено, а недовірливо.

Юнак дивився на неї, наче не сподівався зустріти жінку в цьому домі. Потім Даґні помітила, як упізнавання в його погляді змінюється на здивування, частково — радість, частково — тріумф, які перейшли у сміх.

— О, невже ви до нас приєдналися? — запитав він.

— Ні, — сухо відповіла вона. — Не приєдналась. Я штрейкбрехер.

Він засміявся, — так дорослий сміється з дитини, яка використовує технологічні терміни, не розуміючи їхнього значення.

— Якби ви знали, про що кажете, то знали б і те, що це неможливо, — сказав він. — Не тут.

— Я сюди пробилася. В буквальному сенсі.

Він поглянув на її бинти, зважуючи своє запитання; його відкритий і зацікавлений погляд був майже нахабний.

— Коли?

— Вчора.

— Як?

— Літаком.

— Що ви робили на літаку в цій частині країни?

Він поводився владно і безпосередньо, наче аристократ або простак. З вигляду скидався на першого, але одягнутий був невибагливо. Якусь мить Даґні його розглядала, навмисне примушуючи чекати.

— Намагалася приземлитись на доісторичному міражі, — відповіла вона. — І мені це вдалось.

— То ви справді штрейкбрехер, — сказав він і засміявся, наче вловивши всі підтексти проблеми. — Де Джон?

— Містер Ґолт на електростанції. Має скоро повернутися.

Юнак без дозволу сів у крісло, ніби був у себе вдома. Вона мовчки повернулася до роботи. Він сидів, спостерігаючи за її рухами з широкою усмішкою, наче це видовище — як вона викладає на кухонному столі начиння — було якоюсь парадоксальною виставою.

— А що сказав Франциско, коли вас тут побачив? — запитав він.

Вона різко обернулась, але відповіла рівним тоном:

— Він іще не повернувся.

— Ще не повернувся? — юнак здавався враженим. — Ви впевнені?

— Мені так сказали.

Він закурив. Дивлячись на нього, Даґні подумала: цікаво, яку професію він, такий пещений і розбещений, обрав, щоб мати змогу приєднатися до мешканців долини. Вона не мала жодних варіантів відповіді. Здавалося, йому ніщо не пасує. Вона зловила себе на безглуздому бажанні дізнатися, що він не має ніякого фаху, тому що будь-яка робота здається занадто небезпечною для такої надзвичайної вроди. То було безособове відчуття, Даґні дивилася на нього не як на чоловіка, а як на мистецький твір, що раптом ожив, і їй здалося особливим виявом приниження те, що в зовнішньому світі таку досконалість наражають на шок, ушкодження, шрами, неминучі для кожного, хто любить свою роботу.

Це відчуття видавалося ще безглуздішим, бо риси його обличчя були такі суворі, що жодна небезпека на світі, здавалося, не могла їм відповідати.

— Ні, міс Таґґарт, — раптом сказав він, перехопивши її погляд, — ви мене ніколи досі не бачили.

Даґні присоромлено усвідомила, що так відверто за ним спостерігала.

— Звідки ви знаєте, хто я? — запитала вона.

— По-перше, я безліч разів бачив ваші фотографії у газетах. По-друге, ви — єдина жінка з зовнішнього світу, наскільки нам відомо, кому може бути дозволено увійти до Ущелини Ґолта.

По-третє, ви — єдина жінка, хоробра і марнотратна настільки, щоб досі залишатися штрейкбрехером.

— Чому ж ви так переконані, що я штрейкбрехер?

— Якби не були, то знали б, що не ця долина є доісторичним міражем, а той погляд на життя, якого дотримуються люди в зовнішньому світі.

Вони почули звук двигуна і побачили, як навпроти будинку зупинилася машина. Даґні зауважила різкість, з якою юнак звівся на ноги, побачивши в машині Ґолта. Якби така поведінка не пояснювалась особистим завзяттям молодика, то здавалась би інстинктивним виявом військової пошани.

Вона зауважила, як Ґолт зупинився, увійшовши і побачивши гостя. Зауважила його усмішку і голос — тихий, майже урочистий, ніби обтяжений невизнаним полегшенням, — коли він промовив:

— Вітаю.

— Привіт, Джоне, — радісно відповів гість.

Даґні зауважила також, що руки вони потиснули з секундним запізненням, а тривав цей потиск на секунду довше, наче потиск рук чоловіків, які не мали певності, що їхня попередня зустріч не була останньою.

Ґолт обернувся до неї.

— Ви знайомі? — запитав він, звертаючись до обох.

— Не зовсім, — сказав гість.

— Міс Таґґарт, дозвольте мені представити вам Раґнара Даннескольда.

Вона зрозуміла, яким був вираз її обличчя, коли почула голос Даннескольда, що долинав наче звідкись звіддаля.

— Не слід мене боятися, міс Таґґарт. Ні для кого з Ущелини Ґолта я не становлю загрози.

Усе, на що вона була здатна, — це похитати головою, перш як знову змогла говорити:

— Це не через те, що ви з ними всіма робите... А через те, що вони з вами роблять...

Його сміх негайно вивів її з заціпеніння.

— Обережно, міс Таґґарт. Коли ви вже починаєте так почуватися, то недовго вам залишатися штрейкбрехером.

І додав:

— Але вам слід перебирати від людей із Ущелини Ґолта правильні речі, а не помилки: вони дванадцять років за мене хвилюються — безпідставно.

Він поглянув на Ґолта.

— Коли ти повернувся? — запитав Ґолт.

— Вчора пізно ввечері.

— Сідай. Поснідаєш з нами.

— Але де ж Франциско? Чому він досі не повернувся?

— Не знаю, — відповів Ґолт, насупившись. — Я щойно запитував в аеропорту. Від нього не було жодної звістки.

Коли Даґні повернулася на кухню, Ґолт рушив слідом.

— Ні, — сказала вона, — сьогодні це моя робота.

— Дозвольте вам допомогти.

— Це ж місце, де ніхто не просить про допомогу, хіба не так?

Він усміхнувся.

— Саме так.

Вона ніколи доти не переживала такої насолоди руху, не йшла так, наче її ноги несли на собі невагоме тіло, наче підтримка ціпка в руці була лише додатковим елегантним аксесуаром, ніколи не почувала такої втіхи від своїх швидких кроків, від прямих траєкторій, від бездоганної, спонтанної точності своїх жестів, як коли ставила на стіл перед двома чоловіками їжу. Її постава свідчила, що вона добре знає: глядачі стежать за нею, — і тримала голову, мов акторка на сцені, як жінка в танцювальній залі, як переможниця мовчазних змагань.

— Франциско буде радий дізнатися, що ви були сьогодні його дублером, — зауважив Даннескольд, коли вона приєдналася до них за столом.

— Його — ким?

— Розумієте, сьогодні перше червня, а ми втрьох — Джон, Франциско і я — вже протягом дванадцяти років кожного першого червня завжди снідаємо разом.

— Тут?

— Починали ми не тут. Але тут також робимо це щороку, відколи вісім років тому постав цей будинок.

Він знизав плечима і всміхнувся.

— Як на чоловіка, у якого за плечима більше століть традиції, ніж у мене, дуже дивно, що Франциско перший ламає нашу власну традицію.

— А містер Ґолт? — запитала вона. — Скільки століть за плечима у нього?

— У Джона? Жодного. За плечима — жодного. Але всі — попереду.

— Та що ті століття, — мовив Ґолт. — Розкажи мені, яким був твій рік. Ти втратив людей?

— Ні.

— Втратив свій час?

— Ти запитуєш, чи мав я поранення? Ні. Я не отримав жодної подряпини ще з того єдиного разу, десять років тому, коли ще був аматором, але про це вже варто забути. Цього року я не наражався на жодну небезпеку; насправді, я почувався навіть безпечніше, ніж людина, яка керує аптекою у невеличкому місті під дією директиви десять-двісті вісімдесят дев'ять.

— Зазнавав поразки в сутичках?

— Ні. Цього року всі поразки з протилежного боку. Більшість кораблів, що належали мародерам, стали моїми, а більшість їхніх людей пішли за тобою. У тебе ж теж видався непоганий рік, правда? Знаю, я за цим стежив. З моменту нашого останнього спільного сніданку тобі вдалося переконати всіх, хто тебе цікавив у штаті Колорадо, та ще й кількох з інших штатів, — як, скажімо, Кена Даннаґґера; це один із найбільших призів. Але дозволь розповісти про ще один приз, навіть більший — і майже твій. Невдовзі ти його отримаєш, тому що він висить на тонкій нитці й уже от-от упаде тобі до ніг. Цей чоловік урятував мені життя, що промовисто свідчить про те, як далеко він зайшов.

Ґолт відхилився назад, його очі звузилися.

— Кажеш, тобі не загрожувала жодна небезпека?

Даннескольд засміявся.

— Ну, я трохи ризикував. Але воно того варте. Та зустріч була однією з найприємніших у моєму житті. Не міг дочекатися, щоб розповісти тобі про це особисто. Це історія, яку тобі обов'язково захочеться почути. Знаєш, про кого йдеться? Про Генка Ріардена. Я...

— Ні!

Це був голос Ґолта, що звучав, як команда. В різкому вигукові лунала така злість, якої жоден з них досі не чув.

— Що? — м'яко і недовірливо запитав Даннескольд.

— Не розповідай мені про це зараз.

— Ти ж завжди казав, що чи не найбільше бажаєш бачити тут Генка Ріардена.

— Так і є. Але розповіси про це згодом.

Даґні пильно вдивлялась в Ґолтове обличчя, але не могла знайти на ньому жодної підказки, тільки закритий, безсторонній вираз чи то рішучості, чи контролю, від якого шкіра на вилицях і лінія його рота напружилися. Хоч що б він про неї знав, подумала Даґні, єдине знання, яке могло б пояснити таку реакцію, — недоступне їй.

— Ви зустрічались із Генком Ріарденом? — запитала вона, обертаючись до Даннескольда. — І він урятував вам життя?

— Так.

— Я хочу про це почути.

— А я не хочу, — сказав Ґолт.

— Чому?

— Ви не одна з нас, міс Таґґарт.

— Розумію, — вона дещо виклично всміхнулася. — Невже ви думали, що я можу завадити вам переконати Генка Ріардена?

— Ні, я думав не про це.

Даґні звернула увагу, що Даннескольд вдивляється в обличчя Ґолта так, ніби теж не може зрозуміти ситуації. Ґолт відкрито і свідомо витримав його погляд, ніби запрошуючи знайти відповідь і обіцяючи, що це не дасть результату. Вона зрозуміла, що Даннескольд так нічого і не збагнув, побачивши, як повіки Ґолта ледь-ледь зморщуються, натякаючи на усміх.

— Чого ти ще досягнув цього року? — запитав Ґолт.

— Кинув виклик закону гравітації.

— Ти вже не раз це робив. Як цього разу?

— Коли летів з середини Атлантичного океану до Колорадо на літаку, навантаженому золотом понад допустиму межу. Чекай, нехай Мідас побачить кількість золота для вкладу. Цього року мої клієнти стануть багатші на... Скажи, а ти сказав міс Таґґарт, що вона — одна з моїх клієнток?

— Ні, ще не сказав. Можеш сам сказати, якщо хочеш.

— Я... Хто, ви кажете, я? — здивувалася Даґні.

— Не дивуйтеся, міс Таґґарт, — заспокоїв Даннескольд. — І не протестуйте. Я вже звик до протестів. Мене тут і так сприймають за дивака. Ніхто з них не схвалює мого методу боротьби. Джон не схвалює, доктор Акстон не схвалює. Вони думають, що

моє життя для цього занадто цінне. Але, розумієте, мій батько був єпископом, і з усіх його вчень я прийняв одне-єдине речення: «Хто взяв меч — від меча й загине».

— Про що ви?

— Про те, що насильство — непрактичне. Якщо люди переконані, що сила, поєднана з тоннажем їхніх м'язів, — це практичний засіб, щоб мною керувати, то нехай вивчать наслідки змагань, у яких з одного боку — винятково тваринна сила, а з протилежного — сила розуму. Навіть Джон підтверджує, що в наш час я мав моральне право обрати той курс, який вважав за потрібне. Я роблю те саме, що й він, тільки по-своєму. Він відбирає людський дух у мародерів, а я — наслідки роботи людського духу. Він позбавляє їх розуму, я — багатства. Він висушує душу світу, я — тіло. Його урок їм доведеться надолужити, але я нетерплячий, тому пришвидшую навчальний процес. Але, як і Джон, я просто дотримуюсь їхнього морального кодексу і відмовляюся підтримувати подвійні стандарти власним коштом. Або коштом Ріардена. Або вашим.

— Про що ви кажете?

— Про метод оподаткування збирачів податків. Усі методи оподаткування складні, зате цей — дуже простий, тому що він оголює суть усіх решти. Дозвольте вам пояснити.

Вона слухала. Чула цей іскристий голос, що сухим тоном педантичного бухгалтера звітував про фінансові перерахунки, банківські рахунки, декларації про прибутки, наче зачитував уголос запилюжені сторінки гросбухів, у яких кожен запис було зроблено його кров'ю на знак додаткового забезпечення, кров'ю, що от-от за кожного чергового розчерку бухгалтерського пера могла висякнути. Слухаючи, вона й далі милувалася досконалістю його обличчя і думала про те, що саме за цю голову призначено мільйонну винагороду тому, хто доправить її до кишла смертельної гнилі... Це обличчя здавалось їй занадто красивим для шрамів виробничої кар'єри. Даґні пропускала половину з того, про що він говорив, — його обличчя занадто прекрасне, щоб ризикувати... І раптом до неї дійшло, що його фізична досконалість — просто ілюстрація, дитячий урок, заданий їй у грубій та очевидній формі, урок з природи зовнішнього світу і людської цінності у вік нелюдів. Хоч який справедливий чи лихий був обраний ним шлях, думала Даґні, як вони могли... Ні! — вирішила

вона. Його шлях таки був обґрунтований, і жахіття в тому, що не існувало іншого справедливого шляху, який можна обрати, тому вона не могла проклинати цих людей, не могла ні схвалювати, ні осуджувати.

— ...імена своїх клієнтів, міс Таґґарт, я відбирав поволі, одне по одному. Мусив докладно вивчити характер та кар'єру кожного з них. У моєму переліку відшкодувань ваше ім'я — одне з найперших.

Вона змусила себе утримувати беземоційний вираз обличчя і відповіла тільки:

— Розумію.

— Ваш рахунок — один з останніх, ще не виплачених. Він тут, у банку Маллiґана, і ви зможете на нього претендувати того дня, коли до нас приєднаєтеся.

— Розумію.

— Однак ваш рахунок не такий великий, як у багатьох інших, незважаючи на те, що протягом минулих дванадцяти років вас обдирали на величезні суми. Ви побачите — і це зазначено в копіях рапортів про податок на доходи, що їх вам надасть Маллiґан, — я повертаю тільки ті податки, які ви платили з зарплатні, отриманої на посаді керівного віце-президента, але не ті, які сплачували з прибутків від акцій «Таґґарт Трансконтиненталь». Ви варті кожного пенні з цих акцій, і за життя вашого батька я відшкодував би кожне пенні ваших прибутків, але за керівництва вашого брата компанія «Таґґарт Трансконтиненталь» долучилася до мародерства, прибутки здобувалися силою, завдяки сприянню уряду, субсидіям, мораторіям, директивам. Ви за це не відповідаєте, ви були справді найбільшою жертвою цієї політики, але я повертаю тільки гроші, зароблені чистим виробничим хистом, а не ті гроші, які було почасти відібрано силою.

— Розумію.

Вони поснідали. Даннескольд закурив і якусь мить дивився на Даґні крізь цівку диму, наче співчуваючи її внутрішньому конфлікту, а потім усміхнувся до Ґолта і встав.

— Побіжу я, — сказав він. — Дружина чекає.

— Хто? — видихнула Даґні.

— Дружина, — весело повторив він, наче зрозумівши причину її шоку.

— Хто ваша дружина?

— Кей Ладлоу.

Розуміння ситуації вразило її дужче, ніж вона припускала.

— Коли... Коли ви одружилися?

— Чотири роки тому.

— Вас же могли схопити під час весільної церемонії.

— Нас одружив у долині суддя Наррангасетт.

— Як їй вдається... — Даґні намагалася зупинитись, але найгірші слова вирвались із неї мимоволі, у безпорадному обуреному протесті чи то проти нього, чи проти долі або зовнішнього світу, — вона сама напевно не знала:

— Як їй вдається виживати впродовж одинадцяти місяців, думаючи, що будь-якої миті вас можуть...

Але вона так і не закінчила.

Він усміхався, і усмішка ця світилася величезним торжеством від усвідомлення того, як складно було йому і його дружині виборювати право на таку емоцію.

— Їй вдається це, міс Таґґарт, тому що ми не дотримуємося переконання, що земля — долина страждань, у якій людина приречена на руйнацію. Ми не думаємо, що трагедія — це наша вроджена доля, не живемо у хронічному жахові перед катастрофою. Ми не очікуємо катастрофи, поки немає спеціальної причини її очікувати, а зустрічаючи її, цілком спроможні їй протистояти. Неприродним ми вважаємо не щастя, а страждання. Не успіх, а недолю ми вважаємо аномальним винятком у людському житті.

Ґолт провів його до дверей, а повернувшись, знову сів за стіл і неквапливо налив собі ще одну каву.

Вона зірвалася на ноги, ніби під тиском викинута струменем після поломки запобіжного клапана.

— Невже ви думаєте, що я коли-небудь прийму його гроші?

Він вичекав, поки вигнута цівка кави наповнить його чашку, а потім звів на неї погляд і мовив:

— Так, думаю.

— То знайте, що ні! Я не дозволю йому ризикувати заради цього своїм життям!

— У вас немає вибору.

— Я маю вибір ніколи на них не претендувати!

— Так, маєте.

— Тоді нехай лежать у банку аж до судного дня!

— Не лежатимуть. Бо якщо ви на них не претендуєте, то якась їхня частина — зовсім невелика — повернеться від вашого імені до мене.

— Від мого імені? Чому?

— Щоб оплатити вартість кімнати та їжі.

Злість на її обличчі перейшла у збентеження, і Даґні повільно опустилася на стілець.

Він усміхнувся.

— Як довго, на вашу думку, ви збиралися тут залишатися, міс Таґґарт? — він помітив зніяковіння і безпорадність у її очах. — Ви про це не думали? А я думав. Ви залишитеся тут на один місяць. Один місяць канікул, як у кожного з нас. Я не прошу вашої згоди — ви ж не просили нашої, прибувши сюди. Ви порушили наші правила, тож мусите прийняти наслідки. Протягом цього місяця ніхто не покине долини. Я міг би вас відпустити, звісно, але не зроблю цього.

Немає жодного правила, згідно з яким я мав би вас тут тримати, але, прорвавшись сюди, ви дали мені право на будь-який вибір, — і я збираюся тримати вас тут просто тому, що мені так хочеться. Якщо наприкінці місяця ви вирішите, що бажаєте повернутися в зовнішній світ, то зможете це зробити. До того часу — ні.

Вона сиділа прямо, її обличчя розслабилося, лінію рота пом'якшив легкий, цілеспрямований натяк на усмішку. То була небезпечна усмішка супротивника, але очі при цьому світилися холодною ясністю, хоч водночас були дещо затуманені, — очі супротивника, який має намір боротись, бажаючи при цьому програти.

— Чудово, — мовила вона.

— Я притягну вас до відповідальності за надання кімнати та їжі, бо це проти наших правил: забезпечувати проживанням іншу людину, яка не працює. Дехто з нас має дружин і дітей, тоді між ними відбувається взаємообмін праці, взаємний розрахунок, — Ґолт зиркнув на неї, — такого типу, який я не маю права отримувати. Тому призначаю вам ціну в розмірі п'ятдесяти центів на день, що ви їх мені виплатите, коли приймете той рахунок, який зберігається на ваше ім'я у банку Малліґана. Якщо не приймете рахунку, Малліґан вирахує з нього ваш борг і віддасть ці гроші мені, коли я попрошу.

— Я пристаю на ваші умови, — відповіла вона проникливим, упевненим, свідомо уповільненим тоном торговця. — Але я не дозволю використовувати ці гроші для оплати моїх боргів.

— Як же ви збираєтеся розрахуватись?

— Я відроблю проживання та їжу.

— Як?

— Працюючи.

— І що ви робитимете?

— Буду вашим кухарем і покоївкою.

Уперше вона побачила на його обличчі шок від несподіванки — такої потужної емоції вона не сподівалася. Він всього лише вибухнув реготом, але цей сміх лунав так, ніби удар поцілив у точку, проминувши всі можливі захисти й оминувши безпосереднє значення її слів. Даґні відчула, що на нього накотилося його власне минуле, вивільнивши спогади і значення, про які вона не здогадувалася. Він сміявся так, наче бачив якийсь віддалений образ, ніби сміявся їй просто в лице, і ніби це була його перемога, — але і її перемога теж.

— Якщо ви мене наймете, — мовила Даґні з ввічливим і суворим виразом обличчя, сухим і чистим тоном, безособовим та діловим, — я готуватиму вам їжу, прибиратиму, пратиму і виконуватиму інші обов'язки прислуги — в обмін на кімнату, харчування та певну кількість грошей, необхідних мені, щоб придбати одяг. Можливо, ушкодження трохи заважатимуть мені протягом наступних кількох днів, але це триватиме недовго і я цілком зможу виконувати обов'язки.

— Ви справді хочете це робити? — запитав він.

— Я справді хочу це робити, — відповіла вона і замовкла, перш ніж вимовити решту слів, що пульсували в голові: «Більше, ніж будь-що інше на світі».

Він досі всміхався — здивовано, але це здивування от-от готове було переродитися на осяйне торжество.

— Добре, міс Таґґарт, — сказав він. — Я вас наймаю.

Вона схилила голову, повідомляючи таким чином про офіційну згоду.

— Дякую.

— Я надаватиму вам кімнату і харчування та платитиму десять доларів на місяць.

— Чудово.

— Я буду першою людиною в цій долині, хто найняв прислугу.

Він підвівся, сягнув до кишені й кинув на стіл п'ятидоларову золоту монету.

— Це аванс із вашої заробітної платні, — сказав він.

Її вразило внутрішнє відкриття: простягнувши долоню до золотого кружальця, вона відчула жадібну, відчайдушну, трепетну надію молодої дівчини, яка отримала свою першу роботу, — надію, що їй вдасться цю платню заслужити.

— Так, сер, — тихо мовила вона.

Оуен Келлоґ прибув на третій день її перебування в долині.

Даґні не знала, що шокувало його більше: її постать на краю аеродрому, яку він помітив, вийшовши з літака; її одяг (делікатна, прозора блуза з найдорожчого магазину Нью-Йорка та широка ситцева спідниця, куплена в долині за шістдесят центів), ціпок і пов'язки чи кошик із продуктами в руці.

Він сходив додолу разом з гуртом чоловіків, аж раптом побачив її, зупинився, а потім кинувся вперед, наче підірваний такою сильною емоцією, що найбільше скидалася на жах.

— Міс Таґґарт, — прошепотів він і більше нічого не зміг вимовити. Натомість вона сміялася, пояснюючи, як їй вдалося швидше дістатися до його мети.

Він слухав, немовби все це було геть неважливо, а потім сказав таке, від чого Даґні стрепенулася:

— Але ми думали, що ви загинули.

— Хто думав?

— Ми всі... Люди з зовнішнього світу.

Раптом вона перестала всміхатися, натомість Келлоґ узявся переповідати свою історію, і в його голосі пробився перший натяк на радість.

— Міс Таґґарт, невже ви не пам'ятаєте? Ви попросили мене зателефонувати до Вінстона, в Колорадо, переказати, що до полудня наступного дня ви вже будете в них. Це мало статися позавчора, тридцять першого травня. Але до Вінстона ви не дістались — і вже ввечері на всіх радіо пролунала новина про те, що ви зазнали авіакатастрофи десь у Скелястих горах.

Вона повільно кивнула, відновивши в пам'яті події, яких і не подумала врахувати.

— Я почув це, їдучи «Кометою», — продовжував Келлоґ. — На маленькій станції посеред Нью-Мексико. Провідник тримав нас там уже впродовж години, поки я допомагав йому з'ясувати ситуацію, розмовляючи по міжміському телефону. Новина вразила його так само, як і мене. Всі були вражені: і команда потяга, і начальник станції, і стрілочники. Вони зібралися навколо мене, поки я телефонував до газетних відділів новин у Денвері та Нью-Йорку. Нам мало що вдалося довідатися. Тільки те, що ви злетіли з аеродрому перед світанком тридцять першого травня, що ви переслідували літак якогось незнайомця, що оператор бачив, як ви зникли на південному сході, й відтоді ніхто більше вас не бачив... І що пошукові групи прочісували гори, намагаючись знайти уламки вашого літака.

У Даґні мимоволі вирвалося:

— А «Комета» дісталася до Сан-Франциско?

— Не знаю. Вона повзла на північ через Арізону, коли я не витримав. У мене було надто багато запізнень, забагато всього відбувалося неправильно, цілковита плутанина всіх розпоряджень. Я зійшов з потяга і цілу ніч добирався до Колорадо автостопом: на вантажівках, вагонетках, возах, щоб дістатися на місце вчасно — я про місце нашої зустрічі, звідки нас мали забрати літаком Мідаса, щоб закинути сюди.

Вона почала повільно підніматись угору стежкою, до машини, яку залишила навпроти продуктового ринку Гаммонда. Келлоґ ішов слідом, і його голос, коли він знову заговорив, трохи посмутнішав, уповільнився разом з їхніми кроками, наче обоє вони бажали якнайбільше розтягнути цей час.

— Я знайшов роботу для Джеффа Еліена, — промовив Келлоґ тим урочистим тоном, який найкраще відповідав би словам: «Я виконав ваше останнє бажання». — Ваш агент у Лорелі схопив його і, щойно ми туди дісталися, відразу поставив до роботи. Агентові були потрібні всі працездатні — ні, просто розумово розвинені — люди, яких можна було знайти.

Вони підійшли до машини, але Даґні в неї не сіла.

— Міс Таґґарт, ви ж не дуже сильно поранилися? Ви сказали, що зазнали аварії, але це ж не дуже серйозно?

— Ні, це зовсім несерйозно. Вже завтра я зможу обходитися без машини містера Малліґана, а за день або два вже навіть ось цього не потребуватиму.

Вона розмахнулась ціпком і з презирством закинула його в салон.

Вони мовчки стояли. Даґні чекала.

— Останній міжміський дзвінок з тієї станції в Нью-Мексико я зробив до Пенсільванії, — повільно мовив він. — Розмовляв із Генком Ріарденом. Я розповів йому все, що знаю. Він вислухав, потім замовк, і мовив: «Дякую, що зателефонували».

Келлоґ опустив очі. І додав:

— Ніколи в житті я більше не хотів би почути такого мовчання.

Келлоґ поглянув Даґні в очі. В її погляді не було осуду, лише знання того, про що він не підозрював, почувши її запитання про «Комету», — але встиг розгадати.

— Дякую, — сказала вона і відчинила двері машини. — Чи можна вас підвезти? Я мушу повертатись і приготувати обід, перш ніж мій працедавець повернеться додому.

Щойно повернувшись до будинку Ґолта і завмерши посеред тихої, залитої сонцем кімнати, Даґні повністю осягнула свої почуття. Вона поглянула за вікно, на гори, що перегороджували небо на сході. Думала про Генка, уявляючи, як він зараз сидить за своїм столом, за три тисячі двісті кілометрів звідси, його обличчя напружене у намаганні захиститися від агонії, — таким напруженим воно ставало щоразу, протягом усіх цих років, коли він зазнавав удару; Даґні відчула відчайдушне бажання долучитися до його боротьби, боротися за нього, за його минуле, за це напруження в його обличчі та за відвагу, що це напруження підтримувала, — так, як вона прагнула боротися за «Комету», яка на останніх зусиллях повзла пустелею по напівзруйнованій колії. Даґні затремтіла, заплющила очі, почуваючись винною у подвійній зраді; вона ніби зависла у просторі між цією долиною і рештою світу, не маючи права ні на перше, ні на друге.

Це відчуття зникло, коли Даґні сіла за стіл навпроти Ґолта. Він дивився на неї відкрито, безтурботно, наче присутність її була звичайною річчю, і наче її вигляд був єдиним, що він упускав до своєї свідомості.

Вона трохи відхилилася, наче підкоряючись значенню його погляду, і мовила сухо і діловито, умисно ігноруючи його настрій:

— Я переглянула ваші сорочки і виявила, що на одній бракує двох ґудзиків, а друга протерлася на лікті. Хочете, щоб я про це подбала?

— Так, хочу, — якщо ви можете.

— Можу.

Цей діалог, здавалося, не змінив виразу його очей. У погляді проступило задоволення, наче він чекав від Даґні саме таких слів. Єдине, в чому вона не мала певності, — це в тому, чи справді те, що вона бачила в його очах, таки було задоволенням, і чи він узагалі чекав від неї будь-яких слів.

За вікном, над кутом столу, дощові хмари застелили небо. Даґні з подивом зрозуміла, що почуває раптове небажання бути насторожі, їй чомусь захотілося вчепитися за золотисті клапті світла на дерев'яній стільниці, на помащеній маслом скоринці булочок, на мідному кавнику, на волоссі Ґолта — і триматися, мов за маленький острів на краю порожнечі.

Потім — несподівано — вона почула власний голос, і усвідомила, що саме цієї загрози збиралась уникнути:

— Чи дозволяєте ви зв'язуватись із зовнішнім світом?

— Ні.

— Жодним чином? Не можна надіслати навіть записки без зворотної адреси?

— Ні.

— Навіть такого повідомлення, в якому не буде згадано жодної вашої таємниці?

— Звідси — не можна. Протягом цього місяця не можна. Ніколи не можна зв'язуватись із людьми з зовнішнього світу.

Вона зауважила, що уникає його погляду, тому змусила себе повернути голову і подивитися йому в очі. Його погляд змінився. Він став пильний, нерухомий, невблаганно проникливий. Наче добре знаючи причину її прохання, Ґолт запитав:

— Ви хочете попросити про особливий виняток?

— Ні, — відповіла вона, витримавши його погляд.

Наступного ранку, після сніданку, коли вона сиділа в кімнаті, ретельно пришиваючи латку на рукав Ґолтової сорочки, зачинивши двері, щоб він не побачив її незграбних зусиль, Даґні почула, як навпроти будинку зупинилася машина, а також квапливі кроки Ґолта, який перетнув вітальню; чула, як він відчинив вхідні двері й вигукнув з радісним гнівом чи полегшенням:

— Час настав!

Даґні звелася на ноги, але завмерла: вона чула його голос, тон якого раптом змінився і став понурий у відповідь на щось, що побачив перед собою.

— У чому річ?

— Привіт, Джоне, — почувся тихий і чистий голос, врівноважений, хоч і притлумлений виснаженням.

Даґні сіла на ліжко, раптово її покинули сили. Голос належав Франциско.

Вона почула, як стурбований і суворий Ґолт запитує:

— У чому річ?

— Я потім тобі розповім.

— Чому ти так пізно?

— Я за годину мушу знову летіти.

— Летіти?

— Джон, я прилетів тільки для того, щоб сказати, що я не зможу залишитися тут на цей рік.

Запала мовчанка, потім пролунав похмурий і тихий Ґолтів голос:

— Невже все аж так погано?

— Так. Я... Може, я повернуся ще цього місяця. Не знаю.

І з відчайдушним зусиллям додав:

— Не знаю, чи можна сподіватися швидко це владнати...

— Франциско, ти здатен зараз витримати шок?

— Я? Зараз мене вже ніщо не може шокувати.

— У моїй гостьовій кімнаті людина, яку ти мусиш побачити. Це таки шокує тебе, тому я відразу попереджу, що ця особа — досі штрейкбрехер.

— Що? Штрейкбрехер? У тебе вдома?

— Я розповім тобі, як...

— Я мушу сам це побачити!

Даґні почула, як презирливо засміявся Франциско, почула його швидкі кроки, а потім побачила, як відчиняються двері, і, мов у тумані, зауважила, що Ґолт зачинив їх з зовнішнього боку, залишивши їх наодинці.

Вона не знала, як довго Франциско стояв, дивлячись на неї, бо, оговтавшись, уже побачила його перед собою на колінах. Він обіймав її ноги, притиснувшись до них обличчям, його

тілом пробігло тремтіння, потім він завмер, натомість затремтіла вона — і це дало змогу рухатися.

Даґні вражено усвідомила, що її долоня ніжно ковзає по його волоссю, тим часом, як сама вона думала, що не має права цього робити, відчуваючи, як з її руки струменіє спокій, огортаючи їх обох, розгладжуючи минуле. Він не поворухнувся, не видав жодного звуку — так, ніби ці обійми були вже достатньо промовисті.

Коли Франциско звів голову, він мав такий вигляд, як Даґні, коли вперше розплющила очі в долині: наче в цьому світі ніколи не існувало жодного болю. Він сміявся.

— Даґні, Даґні, Даґні, — це повторення її імені звучало не як таке, що стримувалося роками, а мов повторюване з найпершого усвідомленого моменту; він немов удавав, що й досі ще не промовляє його:

— Звісно, я люблю тебе. Невже ти перелякалася, що він змусив мене це сказати? Я казатиму це так часто, як ти забажаєш: я люблю тебе, моя дорога, люблю тебе і завжди любитиму. Не бійся за мене, мені байдуже, навіть якщо я більше ніколи не матиму тебе знову, яка різниця? — ти жива, ти тут і тепер ти все знаєш. Це так просто, правда? Ти розумієш, у чому річ, і чому я мусив тебе покинути? — його рука зметнулася, щоб вказати на долину. — Ось вона: твоя земля, твоє королівство, твій світ. Даґні, я завжди любив тебе, і те, що я тебе покинув, було виявом моєї любові.

Він взяв її долоні й притис до своїх губ, притримав їх, не ворушачись, не так, ніби цілував, а наче просто відпочивав; ніби зусилля, витрачені на слова, відволікали від її присутності, й ніби його розривало надто багато різних тем водночас, надто велика вага слів, що зберігалися у тиші років.

— Жінки, за якими я увивався... Ти ж у це не повіриш, правда? Я до жодної з них не торкнувся, але, думаю, ти й так це знала, думаю, ти весь час про це знала. Гульвіса — це була частина ролі, що я мусив виконувати, щоб мародери ні про що не здогадалися, поки я руйнував «Мідь д'Анконій» на очах у цілого світу. В цьому прокол їхньої системи: вони ведуть боротьбу з людьми честі, з людьми амбітними, але щойно побачать якогось нікчемного мерзотника, починають думати, що він їхній друг, думають, що він безпечний — безпечний! — ось як вони бачать це життя. Але вони навчаться! Довідаються, чи безпечне зло, чи практична некомпетентність!..

Даґні, це сталося саме тієї ночі, коли я вперше зрозумів, що люблю тебе. Тоді ж я усвідомив: я мушу йти. Ти увійшла того вечора до мого готельного номера. Коли я побачив, яка ти була, ким ти була, що ти для мене означала, і знав, що на тебе чекає в майбутньому... Якби ти важила для мене менше, ти могла б зупинити мене на певний час. Але саме ти, ти стала остаточним аргументом, що змусив мене піти. Того вечора я просив тебе про допомогу — в боротьбі проти Джона Ґолта. Але я знав, що ти — його найгостріша зброя проти мене, тож ані ти, ні він не повинні були нічого знати.

Ти була всім, чого він шукав, всім, за що він наказував жити чи померти, якщо доведеться... Я був готовий іти за ним, коли він раптово покликав мене прибути до Нью-Йорка тієї весни. Протягом певного часу я нічого від нього не чув. Він намагався подолати ту ж проблему, що і я. І він її подолав.

...Чи пам'ятаєш? Це було тоді, коли протягом трьох років від мене не надійшло жодної звістки. Даґні, коли я перебрав бізнес мого батька, коли зіткнувся з промисловою системою цього світу, я почав розуміти, як влаштоване зло, про існування якого підозрював, але не міг до решти повірити в його потворність. Я бачив паразитів, що збирають податки, і які століттями проростали на «Міді д'Анконій», наче цвіль, висмоктуючи з нас сили з невідомих причин; бачив урядові документи, видані для того, щоб мене покалічити, адже я був успішний, і допомогти моїм конкурентам, лінивим неробам; бачив профспілки робітників, що вигравали кожен суд проти мене лише тому, що я міг зробити їхнє існування можливим; бачив, що бажання людини мати стільки грошей, скільки вона нездатна заробити, вважається доброчесним бажанням, але якщо ці гроші зароблені, то це сприймають, як жадобу; бачив політиків, які підморгували мені й радили не перейматися, адже я міг просто працювати трохи більше і всіх перехитрувати. Я дивився крізь пальці на прибутки, які надходили, і розумів: що більше я працюю, то тугіше затягується зашморг навколо мого горла; бачив, як висякає моя енергія, що паразити, які мною годувались, отримують задоволення, опиняючись у власних пастках — і причини для цього не було, ніхто не знав відповіді: чому каналізаційні труби цього світу, що ними витікала вся продуктивна кров, вели в якийсь вогкий туман, куди ніхто не смів пробитися, поки люди

просто знизували плечима і казали, що життя на землі може бути тільки лихим. І тоді я побачив, що всі промислові організації на світі з усіма їхніми чудовими машинами, тисячами тонн устаткування, трансатлантичними кабелями, офіси, умебльовані червоним деревом, фондові біржі, яскраві електричні вивіски, їхня потужність, їхнє багатство — ними керували не банкіри чи ради директорів, а неголені єретики у своїх підвальних забігайлівках, з обличчями, надутими від злості; вони проповідували, що чесноту слід штрафувати за те, що вона є чеснотою, що хист мусить слугувати невмінню, що людина не має права існувати — хіба лише для того, щоб служити іншим... Усе це я знав. Але я не розумів, як із цим можна боротися. Джон знайшов шлях. Того вечора, відгукнувшись на його заклик прибути до Нью-Йорка, ми з Раґнаром виявились єдиною його підтримкою. Він розповів, що нам слід робити, до яких людей слід стукатися. Він покинув «Двадцяте століття». Жив на горищі в міських нетрях. Він підійшов до вікна і вказав нам на хмарочоси. Сказав, що ми мусимо погасити вогні цього світу, і коли ми побачимо, що вогні Нью-Йорка згасли, то зрозуміємо, що виконали свою роботу. Він не просив нас негайно до нього приєднатися. Порадив добре все обміркувати, зважити, що таке рішення може зробити з нашими життями. Я відповів йому вранці наступного дня, а Раґнар — на кілька годин пізніше, увечері... Даґні, то був ранок після нашої з тобою першої ночі. Мені стало ясно, це було немов видіння: я не міг уникнути того, за що мусив боротися.

Усе це заради того, якою ти була тієї ночі, як розповідала про свою залізницю, який мала вигляд, коли ми намагалися розгледіти обриси Нью-Йорка з вершини скелі над Гудзоном. Я мусив тебе врятувати, мусив розчистити для тебе шлях, дати можливість знайти своє місце, не дозволити тобі збитися зі шляху, пробиваючись крізь отруєну мряку, не відводячи погляду від мети, з очима такими ж осяйними, якими вони були при світлі сонця, щоб наприкінці свого шляху ти натрапила не на вежі міста, а на жирного, нудного, безмозкого інваліда, який насолоджується своїм життям, поглинаючи джин, за який ти заплатила власним життям! Ти — не повинна мати жодних насолод заради того, щоб він їх мав? Ти — повинна служити кормом для насолоди інших? Ти — як засіб для недолюдків, урешті-решт? Даґні, ось що я побачив і чого не міг допустити! Ні стосовно тебе, ні стосовно

будь-якої дитини, яка з таким же виразом дивилась би в майбутнє, ні щодо будь-якої людини з таким, як у тебе, духом, здатної переживати мить гордої, безневинної, впевненої радості життя. Ось у чому полягала моя любов, той стан людського духу, і я покинув тебе, щоб за неї боротись, і знав, що коли вже маю тебе втратити, то тільки тому, що виграватиму з кожним роком цієї боротьби. Але ж тепер ти це бачиш, правда? Бачиш цю долину. Це місце, до якого ми прагнули дістатися, коли були дітьми. Ти і я. І таки дісталися. Про що іще я можу просити? Хіба про те, щоб тебе тут бачити. Невже Джон казав, що ти досі штрейкбрехер? — нічого, це лише справа часу, але ти станеш однією з нас, тому що завжди нею була. Якщо поки що ти не усвідомлюєш цього до кінця, то ми зачекаємо, мені байдуже, — адже ти жива і я більше не мушу літати над горами, шукаючи уламки твого літака!

Даґні ахнула, зрозумівши, чому він вчасно не потрапив у долину.

Франциско засміявся:

— Не дивись так. Не дивися, ніби я — якась рана, що ти боїшся до неї торкнутися.

— Франциско, я так тебе скривдила...

— Ні! Ні, ти не кривдила мене, і він не кривдив, нічого про це не кажи, це він скривджений, але ми його врятуємо і він прибуде сюди теж, адже тут його місце, і він усе зрозуміє, він теж зможе над усім добряче посміятися. Даґні, я не сподівався, що ти на мене чекатимеш, я не мав надії, знав, що ризикую, і серед усіх, хто міг опинитися на цьому місці, я радію, що це саме він.

Вона заплющила очі, стискаючи уста, щоб не застогнати.

— Дорога моя, не треба! Невже ти не бачиш, що я справді прийняв це?

«Але ж це не він, — подумала Даґні, — це не він, і я не можу сказати тобі правду, бо той чоловік ніколи не почує її від мене, і я, можливо, ніколи не зможу з ним бути».

— Франциско, я по-справжньому тебе любила... — сказала вона і завмерла, шокована, усвідомлюючи водночас, що не мала наміру це говорити і що це зовсім не те речення, яке бентежить її свідомість.

— І зараз любиш, — усміхаючись, спокійно відповів він. — Ти досі мене любиш. Навіть якщо інакше висловлюєш те, що завжди відчувала і чого хотіла, але чого більше мені не даси. Я такий,

який і був, ти бачитимеш це завжди, і завжди даватимеш мені ту ж відповідь, навіть якщо існує ще одна відповідь, яка належиться іншому чоловікові. Байдуже, що ти до нього почуваєш, це не змінить твоїх почуттів до мене, і водночас це не буде зрадою, тому що ці почуття проростають із самого коріння, це та ж платня у відповідь на ті ж цінності. Байдуже, що станеться в майбутньому, одне для одного ми назавжди залишимося тим, чим були завжди, ти і я, бо ти завжди мене любитимеш.

— Франциско, — прошепотіла вона, — ти це точно знаєш?

— Звісно. Ти розумієш це тепер? Даґні, кожна форма щастя не перестає бути щастям, кожне бажання виникає від дії того ж двигуна — нашої любові до однакових цінностей, до найвищого виміру нашого існування, — і кожне досягнення є втіленням цього факту. Роззирнися. Бачиш, скільки всього для нас тут відкрито, на цій вільній землі? Чи бачиш, скільки всього я можу зробити, пережити, досягти? Чи розумієш, що частина цього всього — те, що ти для мене значиш, так само, як я, є частиною цієї цілості для тебе? І якщо побачу, як ти захоплено всміхаєшся з нового мідеплавильного заводу, збудованого мною, це буде просто інша форма тих-таки почуттів, які переживав, лежачи поруч з тобою в ліжку. Чи хотітиму я з тобою спати? Нестерпно хотітиму. Чи заздритиму чоловікові, який цим ощасливлений? Звісно. Але хіба не байдуже? Це вже так багато — те, що ти тут, що я можу тебе любити і бути живим.

Вона опустила погляд, її обличчя стало суворе, а голова схилилася на знак пошани. Наче виконуючи урочисту обіцянку, Даґні повільно запитала:

— Ти мені пробачиш?

Франциско вразило її запитання, але за мить він розсміявся, наче щось пригадавши, і відповів:

— Поки що ні. Немає чого пробачати, але я пробачу тобі, коли ти до нас приєднаєшся.

Він звівся і допоміг їй встати; його руки обвили стан Даґні, і поцілунок став підсумком їхнього минулого, його закінченням і печаттю прийняття.

Коли вони вийшли, Ґолт, який стояв у протилежному кутку вітальні, обернувся. Він дивився на долину у вікно, і Даґні зрозуміла, що він стояв там увесь цей час. Даґні бачила, як його очі їх вивчають, як погляд повільно переходить з неї на Франциско.

Вираз Ґолта трохи розслабився, коли він побачив зміну, що сталася у Франциско.

Франциско всміхнувся і запитав:

— Чому ти на мене так дивишся?

— Ти хоч знаєш, на кого був схожий, перш ніж увійшов туди?

— На кого? Я просто не спав три ночі. Джоне, ти запросиш мене на вечерю? Хочу знати, як цей твій штрейкбрехер тут опинився, але думаю, я можу голосно захропіти десь посеред речення, незважаючи на те, що зараз почуваюся так, наче ніколи більше не потребуватиму сну. Тому, гадаю, я краще піду додому і побуду там до вечора.

Ґолт дивився на нього з ледь помітним усміхом.

— Хіба ти не збирався за годину летіти з долини?

— Що? Ні... — м'яко і здивовано відповів він. — Ні! — й екзальтовано засміявся. — Мені вже не треба! Точно, я ж не сказав, у чому річ, правда? Я шукав Даґні. Уламки її літака. В новинах повідомили, що він розбився у горах.

— Ясно, — тихо промовив Ґолт.

— Я міг уявити будь-що, крім того, що вона вирішить упасти в Ущелину Ґолта, — щасливо сказав Франциско. Його голос лунав із таким радісним полегшенням, яке надає приємного смаку жахам минулого, заперечує їх за допомогою теперішнього. — Я літав над усім регіоном, між Афтоном у Юті й Вінстоном у Колорадо, над кожною вершиною та ущелиною, над кожними уламками машини в яру, і коли я їх помічав, то... — він замовк. Здавалося, Франциско затремтів. — Однієї ночі ми — пошукові групи залізничників з Вінстона — шукали пішки. Ми видряпувалися на випадкові узвишшя, не маючи жодних підказок, жодного плану, знову і знову, аж поки наставав день, і... — він стенув плечима, намагаючись прогнати від себе цю згадку і усміхнутись. — Я не бажав би пережити таке навіть у найгіршому...

Франциско замовк. Його усміх розчинився, натомість повернувся вираз, що протягом трьох останніх днів не сходив з його обличчя, — він наче несподівано знову побачив таке, про що встиг забути.

Минув тривалий час, поки Франциско нарешті обернувся до Ґолта.

— Джоне, — голос його був урочистий, — чи можемо ми повідомити людей із зовнішнього світу, що Даґні жива... на випадок, якщо є хтось... хто почуває те, що почував я?

Ґолт дивився просто на нього.

— Ти прагнеш полегшити комусь з людей іззовні наслідки їхнього там перебування?

Франциско опустив очі, але твердо відповів:

— Ні.

— Це жалощі, Франциско?

— Так. Забудь. Твоя правда.

Ґолт відвернувся в нехарактерний собі спосіб: в його жесті проступала аритмічна мимовільна різкість.

Франциско вражено спостерігав за Ґолтом, а потім м'яко запитав:

— У чому річ?

Ґолт обернувся і кілька секунд мовчки на нього дивився. Даґні не могла означити емоцію, яка пом'якшила риси його обличчя: в ній було щось від усмішки, ніжності, болю і ще чогось більшого, що робило всі ці поняття якимись надмірними.

— Хоч скільки кожен з нас заплатив за цю боротьбу, — мовив Ґолт, — тобі дісталося найбільше, правда ж?

— Кому? Мені? — Франциско шоковано вищирився з недовірливим здивуванням. — Звісно ж, ні! Що з тобою таке? — він розреготався і додав: — Це жалість, Джоне?

— Ні, — відрубав Ґолт.

Даґні спостерігала, як Франциско дивиться на нього, збентежено насупившись, адже Ґолт сказав це, звівши погляд не на нього, а на неї.

Сума емоцій, які охопили Даґні від будинку Франциско, як уперше ввійшла досередини, не відповідала тим, що зародилися в неї, коли оглядала цей мовчазний зачинений дім іззовні. Вона відчула не трагічну самотність, а живодайну ясність. Кімнати були якісь оголені й простакуваті, конструкція будинку свідчила про типові для Франциско вміння, рішучість і нетерплячість. На вигляд це була халупа колоніста, складена докупи, щоб слугувати трампліном для далекого польоту в майбутнє — майбутнє, в якому на господаря чекає такий видатний простір для діяльності, що немає жодної можливості марнувати час на

створення комфорту відразу на старті. Це місце було не по-домашньому ясне, воно нагадувало свіжість дерев'яних риштувань, зведених, щоб оберігати народження хмарочоса.

Франциско, вбраний у простий одяг, стояв посеред вітальні завбільшки три з половиною квадратних метри, і мав вигляд господаря палацу. Даґні здавалося, що ця кімната була саме тим тлом, яке найбільше йому пасувало. Так само, як простота одягу, помножена на поставу. Все це створювало атмосферу аристократизму. Грубість приміщення робила його схожим на патриціанський притулок. Певну неотесаність розбавляв єдиний королівський штрих: у маленькій стінній ніші з необроблених колод стояло дві старовинних срібних чаші; їхня вигадлива оздоба вимагала тривалої і коштовної праці ремісника, ретельнішої, ніж докладена при зведенні цієї хижі; оздобу чаш затерли довгі століття; сосни, зі стовбурів яких було зібрано стіни хати, були молодші. Франциско стояв посеред кімнати, і його легка, природна поведінка засвідчувала тиху гордість, мовчазна усмішка ніби казала: «Ось хто я такий, ось ким я був упродовж усіх цих років».

Даґні поглянула на срібні чаші.

— Так, — мовив він, відповідаючи на її мовчазний здогад, — вони належали Себастьянові д'Анконії та його дружині. Це єдине, що я забрав зі свого палацу в Буенос-Айресі. Їх — і герб, що над дверима. Це все, що я хотів урятувати. Все решта розчиниться повністю вже протягом кількох найближчих місяців.

Він засміявся.

— Вони все заберуть, геть усе, останні крихти «Міді д'Анконій», але на них чекає несподіванка. За всі свої клопоти вони не отримають аж такої великої винагороди. А щодо самого палацу, то вони навіть не здатні будуть оплатити його опалення.

— А далі? — запитала Даґні. — Куди ти звідти підеш?

— Я? Я працюватиму на «Мідь д'Анконій».

— Про що це ти?

— Пам'ятаєш таке давнє гасло: «Король помер, нехай живе король»? Коли основний кістяк того, що становить власність моїх предків, буде усунуто зі шляху, новим підґрунтям для «Міді д'Анконій» стане моя копальня — саме такої власності бажали мої предки, заради неї вони працювали, на неї заслуговували, хоча так і не змогли нею володіти.

— Твоя копальня? Яка копальня? Де вона?

— Тут, — мовив він, указуючи на вершини гір. — Хіба ти про це не знала?

— Ні.

— Я власник мідної копальні, до якої не дістануться мародери. Вона тут, у цих горах. Я довго її шукав, нарешті знайшов і взявся до праці. Це було понад вісім років тому. Я був перший, кому Мідас продав землю в цій долині. Я купив копальню. І почав розробляти її власними руками — так, як починав Себастьян д'Анконія. Зараз шахтою керує наглядач, який у Чилі був моїм найкращим металургом. Копальня дає стільки міді, скільки ми потребуємо. Мої прибутки зберігаються в банку Маллігана. За кілька місяців це буде єдине моє майно. І водночас — усе, чого я потребую.

Здавалося, він хоче додати: «...щоб завоювати світ». Даґні зачудувала різниця між його інтонацією і тим ганебним, нудотним тоном, напівскигленням, напівпогрозою, тоном жебрака і злодія водночас, що забарвлював слово «потреба» в устах чоловіків їхнього століття.

— Даґні, — казав він, стоячи біля вікна, наче дивився на вершини часу, а не гір, — відродження «Міді д'Анконій» — і всього світу — мусить початись тут, у Сполучених Штатах. Це єдина країна в історії, народжена не випадково, зі сліпої міжплемінної війни; вона є раціональним продуктом людського мислення. Ця країна постала з верховенства розуму, і протягом одного дивовижного століття вона таки справді рятувала світ. Тепер їй доведеться зробити це ще раз. Саме з цієї відправної точки — «Міді д'Анконій» — має відбутися перший крок, звідси візьмуть початок решта людських цінностей, бо весь світ сягнув занепаду всіх переконань, якими жив упродовж століть: містичної віри та верховенства нераціонального, отримавши в кінці шляху два пам'ятники — божевільню та цвинтар... Себастьян д'Анконія припустився однієї помилки: він прийняв систему, яка проголошувала, що власність, здобута ним згідно з законом, належить йому не за законом, а з дозволу держави. Його нащадки заплатили за цю помилку. Здійснити останню виплату випало мені... Думаю, я ще застану той день, коли, проростаючи з кореня в цьому ґрунті, копальні, ливарні, залізорудні заводи «Міді д'Анконій» знову поширяться по всьому світі аж до моєї рідної країни, і я перший розпочну її відбудовувати.

Можливо, я це побачу, але певності бути не може. Ніхто не здатен передбачити, коли решта людей схаменуться і погодяться повернутися до розуму. Може статися, що наприкінці свого життя я розвину цю єдину копальню — шахту №1 корпорації «Мідь д'Анконій» в Ущелині Ґолта, Колорадо, США. Але чи пам'ятаєш ти, Даґні, що мої амбіції — подвоїти виробництво міді порівняно з моїм батьком? Даґні, якщо наприкінці свого життя я вироблятиму бодай один фунт міді на рік, то стану багатший за батька, багатший за всіх моїх предків з їхніми тисячами тонн, тому що цей один фунт належатиме мені за правом, і буде використаний на благо світу, який свідомий цього!

Це був Франциско з дитинства — у всій поставі, в манері, в незатьмареному блискові очей, — і Даґні раптом почала розпитувати його про мідну копальню, як розпитувала про індустріальні проекти, коли вони гуляли узбережжям Гудзону, творячи образ свого вільного майбутнього.

— Я її тобі покажу, — пообіцяв він, — нехай тільки твоя нога загоїться. Нам доведеться видряпуватися крутою стежкою, придатною хіба що для мулів — транспортом туди поки що не заїдеш. Дозволь показати тобі нову ливарню, яку я проектую. Я вже протягом певного часу працюю над нею, вона заскладна для теперішнього об'єму продукції, але коли видобуток зросте, проект буде виправдано, — ти тільки поглянь, скільки часу, праці і грошей він зекономить!

Вони сиділи удвох на підлозі, схилившись над аркушами паперу, що він перед нею розстелив, вивчаючи заплутані ділянки заводу, і все це супроводжувала та ж радісна жага, як і тоді, коли одного разу вони заходилися досліджувати мотлох на звалищі.

Даґні нахилилась уперед саме тоді, коли Франциско потягнувся по наступний аркуш, і раптом оперлась йому на плече. Це сталося ненавмисне і тривало якусь мить, не довше, ніж непомітна пауза в єдиному короткому русі. Франциско тим часом звів на неї погляд. Він зазирав їй в обличчя, не приховуючи почуттів, але і не нав'язуючи їй жодних вимог. Вона відсунулася, знаючи, що обоє почувають зараз одне й те ж.

Досі гамуючи в собі відновлене відчуття того, що почувала до Франциско в минулому, Даґні вловила характерну для цього стану властивість, що несподівано вперше постала перед нею так чітко: якщо це бажання — оспівувати людське життя, то її

почуття до Франциско завжди були оспівуванням її власного майбутнього, наче момент розкоші, отриманий як аванс перед чимось абсолютним і невідомим, аванс, який давав обіцянку того, що мало настати. Щойно це зрозуміла, Даґні усвідомила також, що єдине бажання, яке їй доводилося переживати, стосувалось аж ніяк не смакування майбутнього, а повного і остаточного теперішнього. Це було ясно завдяки побаченому: постаті чоловіка, який стояв у дверях маленької гранітної будівлі. Остаточна форма обіцянки, яка змусила її поворухнутись, подумала Даґні, — це чоловік, який, можливо, назавжди залишиться обіцянкою, що ніколи не справдиться.

Але це, нажахано подумала вона, було прикладом такої людської долі, яку вона чи не найпристрасніше ненавиділа і відкидала: переконання, що людину може привабити образ чогось прекрасного й недосяжного, чого людина приречена прагнути все життя й ніколи не зможе досягнути. Її життя і цінності не могли до такого привести, думала Даґні; вона ніколи не знаходила краси в тому, щоб тужити за неможливим, і ніколи не вважала за можливе те, чого не здатна була досягнути. Але ось і з нею таке сталося, і відповіді вона не знаходила.

Того вечора, дивлячись на Ґолта, Даґні думала: вона не може відмовитися ні від нього, ні від зовнішнього світу. В його присутності знайти відповідь видавалось іще складніше. Вона почувалася так, наче жодної проблеми не існувало, бо що може дорівнятися до факту його присутності; ніщо не могло примусити її покинути це місце — і водночас, наче вона не має права навіть глянути на нього, інакше зречеться залізниці. Даґні почувалася його власницею, бо щось неназване стало зрозуміле їм обом від самого початку — і водночас вона боялася, що він може зникнути, а потім, на якійсь вулиці, у зовнішньому світі, пройде повз неї з легковажною байдужістю.

Даґні зауважила, що Ґолт нічого не запитує в неї про Франциско. Коли розповіла, що заходила до Франциско додому, то не помітила на Ґолтовому обличчі й натяку на реакцію — ні схвалення, ні обурення. Їй здавалося, що вона вловила якийсь ледь помітний нюанс у його пильному й понурому виразі: здавалося, що Ґолт вирішив не мати почуттів з цього приводу.

Це її припущення перетворилося на запитання, а запитання — на дриль, що дедалі глибше і глибше врізався в розум

кожного наступного вечора, коли Ґолт ішов з дому, а Даґні залишалася сама. Він ішов кудись кожного другого вечора, після вечері, не кажучи, куди йде, повертаючись опівночі або й пізніше. Даґні намагалася не дозволяти собі повністю усвідомлювати всю напругу і неспокій, з якими очікувала його повернення. Вона не запитувала, де він проводив свої вечори. Нехіть, яка її зупиняла, йшла від занадто палкого бажання все знати; вона мовчала через якусь зумисну, хоч і не до решти зрозумілу, непокору: частково — спротив перед ним, частково — через власну тривогу.

Вона не визнавала власних страхів, не формулювала їх словами, переживала тільки у формі емоцій, їхнього неприємного, набридливого сіпання. Частина цих емоцій пояснювалася дикою образою, якої досі Даґні не випадало переживати, — реакцією на страх, що в його житті може бути жінка. І все ж це обурення пом'якшувалося здоровою складовою цього страху, бо цю загрозу можна було подолати або, якщо необхідно, навіть прийняти. Проте існував іще й інший, відразливіший жах: мерзенні обриси самопожертви, підозра, яку при ньому навіть не можна було озвучити, — наче він прагнув усунутись з її шляху, змусити її цією порожнечею повернутися до чоловіка, який був його улюбленим другом.

Перш ніж вона про це заговорила, минуло багато днів. Та якось одного з вечорів, коли він збирався йти, Даґні усвідомила раптом ту особливу насолоду, з якою спостерігала, як він їсть приготовану нею їжу. І раптом, наче отримавши право говорити про те, що навіть не насмілювалась окреслити, наче це насолода зламала її опір, але аж ніяк не біль, Даґні запитала:

— Куди це ви зникаєте кожного другого вечора?

Він просто відповів — так, ніби був певен, що вона про це і сама знає:

— Читаю лекції.

— Що?

— Я читаю курс лекцій з фізики, як роблю щороку цього місяця. Це мій... Чому це ви смієтесь? — запитав він, побачивши, як вона полегшено хихоче, ніби з чогось геть іншого, не пов'язаного з його словами, а потім, перш ніж Даґні відповіла, він неочікувано всміхнувся, ніби вгадавши відповідь. Цієї миті Даґні побачила в його усмішці щось особисте, мало не зухвалу

інтимність — на противагу тій спокійній та особистій буденній манері, з якою Ґолт продовжував говорити.

— Ви ж знаєте, що цього місяця ми обмінюємося досвідом, пов'язаним із нашими справжніми професіями. Річард Гейлі даватиме концерти, Кей Ладлоу гратиме у двох п'єсах, написаних авторами, які не творять для зовнішнього світу, а я читаю лекції, звітуючи про роботу протягом минулого року.

— Безкоштовні лекції?

— Звісно, ні. Десять доларів з особи за курс.

— Я хотіла б послухати.

Він похитав головою.

— Ні. Вам дозволять відвідувати концерти, п'єси, будь-яку презентацію, що дасть вам насолоду, але не мої лекції чи демонстрації будь-яких ідей на продаж, які ви зможете винести з цієї долини. Крім того, мої клієнти — чи то пак, студенти — це ті, хто має практичні причини слухати мій курс: Двайт Сандерс, Лоуренс Гаммонд, Дік МакНамара, Оуен Келлоґ, ще кілька. Цього року я додав одного новачка: Квентіна Деніелза.

— Справді? — запитала вона з ноткою ревнощів. — Як він може дозволити собі щось таке дороге?

— У кредит. Я створив для нього план погодинної оплати. Він на це заслуговує.

— Де ви читаєте лекції?

— В ангарі, на фермі Двайта Сандерса.

— А де працюєте протягом року?

— У своїй лабораторії.

— Де ж ваша лабораторія? Тут, у долині? — обережно поцікавилась Даґні.

Він витримав її погляд, дозволивши зрозуміти, що він здивований і знає причину її запитання, і аж тоді відповів:

— Ні.

— Ви жили в зовнішньому світі протягом усіх цих дванадцяти років?

— Так.

— І ви... — ця думка видалась нестерпною. — Ви маєте якусь посаду, як усі решта?

— Так.

Радість у його очах, здавалося, увиразнює якесь особливе значення.

— Тільки не кажіть, що ви другий помічник бухгалтера!

— Ні.

— Тоді ким ви працюєте?

— Я обіймаю ту посаду, що її бажає для мене світ.

— Де?

Він похитав головою.

— Ні, міс Таґґарт. Якщо ви захочете покинути цю долину, то це — одна з тих речей, що вам їх не можна знати.

Він знову всміхнувся — так само нахабно й інтимно, — даючи зрозуміти, що усвідомлює всю загрозу, приховану в цій відповіді, як і те, що ця відповідь означає для Даґні, й звівся з-за столу.

Коли Ґолт пішов, Даґні відчула, що перебіг часу — це якась гнітюча вага у застиглій атмосфері цього дому, схожа на нерухому, напівтверду масу, що поволі сповзає у ще дужче сповільнення темпу, і цей темп неможливо було виміряти, щоб довідатися, хвилини минули вже чи години. Вона напівлежала, витягнувшись у м'якому кріслі посеред вітальні, підім'ята тією важкою, байдужою втомою — не через бажання лінуватись, а радше через нереалізоване бажання виявити таємну жорстокість, якої не може задовольнити жодна дрібніша дія.

Особливе задоволення, пережите Даґні, — коли вона спостерігала, як Ґолт їсть приготовану нею їжу. Так думала вона, поки нерухомо лежала з заплющеними очима, а її думка, як і час, поволі перетинала якийсь затуманений простір. Це задоволення, породжене знанням: вона — причина отриманої ним чуттєвої насолоди; бодай один різновид задоволення, пережитого його тілом, походить від неї.

Існує причина, думала Даґні, чому жінка прагне готувати для чоловіка... О, не через повсякденний обов'язок, а задля рідкісного й особливого обряду, що символізує... але що зробили з цим обрядом проповідники жіночих обов'язків?.. Вихолощену виставу про нудотну працю, що вважається справжньою чеснотою жінки. Тим часом те, що надало цій діяльності сенсу і стало її мотивом, перетворили на сороміцький гріх... Бабратися в лої, парі та в слизькій шкаралущі на смердючій кухні — це духовна річ, акт дотримання морального обов'язку. Натомість зустріч двох тіл у спальні вважається фізичним приниженням, потуранням тваринним інстинктам, актом, позбавленим слави, сенсу чи величі духу.

Даґні різко зірвалася на ноги. Вона не хотіла думати про зовнішній світ чи його моральний кодекс. Але знала, що не це її хвилює. І їй не хотілося міркувати про те, що й далі вперто продовжував нав'язувати їй мозок, до чого вона поверталася в думках мимовільно...

Вона перетнула кімнату, відчуваючи ненависть до потворної, смиканої, неконтрольованої розхристаності своїх рухів. Даґні роздирала потреба дозволити рухам пробитися крізь застиглість і розуміння того, що це не той спосіб визволення, якого їй праглося. Вона закурювала, створюючи короткочасну ілюзію осмисленої діяльності, й відразу ж гасила цигарки, втомлено відчуваючи несмак від такої підміни. Даґні дивилася на кімнату, наче невгамовний жебрак, який прагне знайти у фізичних об'єктах якусь мотивацію, бажаючи вигадати заняття, щось почистити, залатати, відполірувати, — і розуміла водночас, що жодне з завдань не варте її зусиль. Коли все видається не вартим зусиль, промовив якийсь суворий голос в її мозку, — це щит, що ховає бажання, яке надто багато коштує. Чого ти хочеш?

Вона вихопила сірника, люто піднесла полум'я до кінчика сигарети, що, незапалена, звисала з її рота. Чого ти хочеш? — повторив суворий, мов у судді, голос. Хочу, щоб він повернувся! — безмовно відповіла вона внутрішньому скаржникові. Так людина кидала б кістку чудовиську, сподіваючись відволікти його і завадити накинутися на інших людей.

«Хочу, щоб він повернувся», — м'яко повторила вона, відповідаючи на обвинувачення, начебто для аж такої великої нетерплячки немає підстав. «Хочу, щоб він повернувся», — благально мовила вона, відповідаючи на холодне нагадування, що її відповідь не переконала суддю. «Хочу, щоб він повернувся!» — зухвало вигукнула, намагаючись не викинути з цього речення жодного слова, що слугувало захистом.

Голова Даґні виснажено хилилася: здавалось, вона пережила бійку. Сигарета в її пальцях згоріла на якихось півтора сантиметри. Даґні загасила її і знову впала у крісло.

Я нічого не уникаю, думала вона. Я нічого не уникаю, я просто не бачу можливості для жодної відповіді. «Те, чого ти хочеш, — сказав голос, поки Даґні брела крізь дедалі густіший туман, — можеш спокійно взяти, але якщо твоєму прийняттю і твоїм переконанням бракує абсолютності, — це зрада

всього...» — «То нехай прокляне мене, — подумала вона, тимчасом як голос загубився десь у тумані й не чув її, — нехай прокляне мене завтра... Я хочу його... повернення...» Відповіді Даґні не почула, бо її голова м'яко впала на спинку крісла. Вона заснула.

Розплющивши очі, Даґні побачила його за метр від себе, він дивився на неї згори вниз. Здавалося, це вже триває довго.

Вона побачила його обличчя, чітко й цілісно, і негайно зрозуміла, що з ним коїться: те саме, з чим вона боролася протягом останніх годин. Даґні побачила це і не здивувалася, оскільки не вигадала ще жодної причини для подиву.

— Саме такий ви мали вигляд, — м'яко мовив він, — коли засинали у себе в офісі.

Даґні зрозуміла: він теж не цілком усвідомлював, чи варто їй це чути. Те, як він це вимовив, свідчило про те, як часто він думав про це і з якої причини.

— У вас такий вигляд, ніби прокинетесь у світі, де нічого не треба буде приховувати і немає чого боятися, — Даґні осяяла усмішка, але вона зрозуміла це, коли остаточно усвідомила, що обоє вони не сплять.

Тихо і твердо Ґолт додав:

— Але тут — це правда.

Її першою емоцією після повернення до реальності було відчуття сили. Вона плинно і неквапливо випросталася, сповнена впевненості, відчуваючи перетікання руху від м'яза до м'яза по всьому тілу. Повільні інтонації, буденна зацікавленість, тон, який свідчив, що всі наслідки враховано, надали її голосові легкого презирства:

— Звідки ви знаєте, який вигляд я мала... у своєму офісі?

— Я ж казав, що спостерігав за вами впродовж багатьох років.

— Як ви могли так пильно за мною стежити? Звідкіля?

— Зараз я вам не відповім, — просто і без жодного виклику сказав він.

Її плечі трохи відхилилися назад, вона замовкла, а потім проказала низьким і захриплим голосом (у словах вчувалося радісне торжество):

— Коли ви побачили мене вперше?

— Десять років тому, — відповів він, дивлячись просто на неї, даючи зрозуміти, що відповідає на повний, не озвучений підтекст цього запитання.

— Де? — слова прозвучали майже як команда.

Він завагався, а потім вона побачила легку усмішку, що торкнулася лише його губ, але не очей, усмішку споглядання, сповнену туги, гіркоти, гордості — власність, надбана нестерпною ціною. Його погляд, здавалося, зосередився не на ній, а на дівчині з того часу.

— У тунелі «Терміналу Таґґарта», — відповів він.

Раптом Даґні усвідомила, в якій позі сидить: лопатками вона зслизнула додолу спинкою крісла, безтурботно розкинувшись, напівлежачи, випроставши одну ногу, у своїй чітко викроєній прозорій блузі та широкій селянській спідниці, вручну пофарбованій у найдикіші кольори, в тонких панчохах і черевичках на високих підборах, — вона не скидалася на директора залізниці; ця думка наздогнала її у відповідь на його погляд, що помічав навіть недосяжне; а схожа вона була саме на ту жінку, роль якої зараз виконувала: на його служницю. Тієї ж миті, коли посилився блиск його темно-зелених очей і розвіялася вуаль віддаленості, Даґні зрозуміла, що образ минулого зник і тепер Ґолт бачить перед собою її, реальну.

Вона нахабно зазирнула йому в очі — Даґні усміхалася, хоч жоден м'яз на її обличчі не поворухнувся.

Він відвернувся, перетнув кімнату, і кроки його були такі ж виразні, як і голос. Даґні знала, що він хоче піти геть, як завжди робив це, повертаючись додому, ніколи не залишаючись довше, ніж для того, щоб побажати добраніч. Вона спостерігала за боротьбою, що в ньому відбувалася, хоч й не могла зрозуміти достеменно, чи ця боротьба виявлялася в кроках, спрямованих спершу в одному напрямку, який раптом змінювався, чи в упевненості, що її тіло стало інструментом для безпосереднього сприйняття його тіла, екраном, на якому відображались і рухи, і мотивація. Єдине, що вона знала напевно: Ґолт, який ніколи не починав і не програвав битви проти самого себе, не мав сили покинути цієї кімнати.

У його поведінці не було й натяку на якийсь надрив. Ґолт зняв піджак, залишившись у сорочці, і сів біля вікна з

протилежного боку кімнати, обличчям до Даґні. Але сів на бильце крісла — і не йдучи геть, і не залишаючись.

Даґні відчула легковажне, вільне, майже фривольне торжество, розуміючи, що їй вдається утримувати його так надійно, ніби вона робить це фізично. Протягом короткої миті, витримувати яку було не так уже й просто, такий спосіб контакту цілком задовольняв її.

Але майже одразу вона відчула раптовий шок, що повністю засліпив її; всередині щось кричало і вибухало, і вона, ошелешена, намагалася намацати причину. Ґолт трохи перехилився на один бік, це спричинила його поза: видовжена лінія, що йшла від плеча до вигину талії, стегон, уздовж ніг. Вона відвела погляд, намагаючись не показати, що вся тремтить, — і облишила навіть думати про тріумф і про те, хто тут над ким має владу.

— Відтоді я бачив вас багато разів, — мовив він тихо, впевнено, може, трохи повільніше, ніж говорив зазвичай, так, ніби міг контролювати все, крім своєї потреби говорити.

— Де ви мене бачили?

— У багатьох місцях.

— Але ви робили все, щоб я вас не помітила? — Даґні знала, що такого обличчя, як у нього, вона не змогла б не помітити.

— Так.

— Чому? Ви боялися?

— Так.

Він сказав це так просто, що Даґні не відразу зрозуміла: він знав, що означає для неї його особа.

— А ви знали, хто я, коли вперше мене побачили?

— Так. Мій передостанній найбільший ворог.

— Що? — такого вона не очікувала. І трохи тихіше, додала:

— А хто найбільший?

— Доктор Роберт Стадлер.

— Ви класифікували мене так само, як його?

— Ні. Він мій свідомий ворог. Людина, яка продала свою душу. Його ми навіть не маємо наміру навертати. А ви — ви одна з нас. Я знав це задовго до того, як уперше вас побачив. Знав також і те, що ви приєднаєтесь до нас остання і що вас буде найскладніше долучити.

— Хто вам таке сказав?

— Франциско.

Даґні вичекала трохи і запитала:

— Що саме він сказав?

— Сказав, що серед усіх імен у нашому списку, вас навернути буде найскладніше. Тоді я почув про вас уперше. Саме Франциско додав вас до переліку. Він сказав, що ви — єдина надія і майбутнє «Таґґарт Трансконтиненталь», що ви будете довго нам протистояти, відчайдушно боротиметеся за свою залізницю, оскільки ви неймовірно витривала, хоробра і зосереджена на своїй роботі.

Ґолт подивився на неї:

— Більше Франциско не сказав нічого. Він говорив про вас так, ніби про один із наших страйків. Я знав, що ви з ним друзі дитинства, ото і все.

— Коли ж ви мене побачили?

— Через два роки.

— Як?

— Випадково. Це було пізно ввечері... на пасажирській платформі Терміналу Таґґарта.

Даґні розуміла — це така форма капітуляції. Він не хотів цього казати, і все ж мусив. Його слова були сповнені приглушеного напруження й опору. Він мусив говорити, оскільки повинен був подарувати самому собі та їй таку форму контакту.

— Ви були у вечірній сукні, з якої постійно сповзала накидка, — спершу я побачив тільки оголені плечі, спину і профіль. Здавалося, накидка от-от зіскочить, і ви залишитеся геть гола. А потім я зрозумів, що на вас — довга сукня кольору льоду, схожа на туніку грецької богині. Натомість ваше коротке волосся і владний профіль наголошували, що ви — американська жінка. На тій платформі ви здавалися зовсім не на своєму місці. Я уявляв вас не на платформі, а в такому місці, думка про яке ніколи раніше в мене не виникала. І раптом я таки переконався: ні, ваше місце тут, серед колій, кіптяви та балок, що саме це найвідповідніше місце і для єдвабної сукні, і для оголених плечей, і для вашого виразного обличчя — залізнична платформа, а не затишне помешкання. Ви здавалися втіленням розкоші, ви належали цьому місцю, що було джерелом вашої енергії. Здавалося, ви повертаєте багатство, звабу, екстравагантність і насолоду життям справжнім власникам, людям, які створили залізниці та фабрики. Ви були сповнені енергії, яка до вас

поверталася, впевненості й розкоші, а я був перший, хто сформулював, чому саме ці два поняття нероздільні. І мені подумалося, що якби наше століття надало форми своїм справжнім богам, звівши пам'ятник, що символізує американську залізницю, то це була б ваша статуя... А потім я побачив, що ви робите, — і зрозумів, хто ви така. Ви віддавали накази трьом працівникам Термінала. Я не чув слів, але ваш голос лунав різко, чітко і впевнено. Я зрозумів: ви — Даґні Таґґарт. Підійшов ближче, досить близько, щоб розчути два речення. «Хто так сказав?» — запитав один із чоловіків. «Я сказала», — відповіли ви. Це було все, що я почув. І цього було достатньо.

— А далі?

Він повільно підняв очі й зустрівся з нею поглядом. Напруження обтяжило його голос і він залунав нижче, розмився й пом'якшав, водночас проступили нотки кепкування над власним відчаєм і мало не ніжність:

— Тоді я зрозумів, що необхідність покинути мій двигун — не найвища ціна, яку доведеться заплатити за страйк.

Даґні замислилась. Чия анонімна тінь серед усіх пасажирів, які пробігали повз неї — тінь ілюзорна, мов дим із паротяга, тінь непомічена — належала йому; чиє обличчя було обличчям Ґолта. Цікаво, як близько вона стояла від нього протягом бозна-якого часу.

— Чому ж ви не заговорили зі мною — тоді чи згодом?

— Чи пам'ятаєте ви, що саме робили в Терміналі того вечора?

— Я туманно пригадую вечір, коли мене викликали з якоїсь вечірки. Батька не було тоді в місті, а новий керівник Термінала припустився помилки і заблокував увесь рух у тунелях. Попередній керівник несподівано звільнився тижнем раніше.

— Це я змусив його звільнитися.

— Ясно...

Її голос затих, наче з нього випарувався звук, а повіки опустилися, мовби погасивши зір. Якби він тоді не вистояв, подумала Даґні, якби заявив про себе... Яка трагедія спіткала б їх тоді! Вона пригадала свої почуття, коли кричала, що застрелить руйнівника, щойно зустріне його...

Я б і справді його застрелила, думала Даґні не словами, а радше у формі якогось тремтіння й напруження в животі. Довідавшись про його роль, згодом я б його застрелила. А я б таки

довідалась... І все ж вона здригнулась, оскільки все одно прагнула, щоб він наблизився. Вона не допускала цієї думки в свідомість, натомість дозволяла їй плавати в темному теплі тіла: «Я застрелила б його згодом, але спершу...»

Даґні підняла повіки. Вона знала, що її оголені думки він прочитує в її очах, а вона розуміє, що на думці в нього. Вона бачила його затуманений погляд, напружений рот, відчувала його страждання, а сама в цей час не могла опиратись екзальтованому бажанню завдавати йому болю, бачити цей біль, спостерігати за ним, відчувати, як він стає більший за його і її витривалість, — і лише після цього переплавити муку на безвихідь задоволення.

Ґолт підвівся, відірвавши від неї погляд. Його обличчя набуло спокійного і ясного виразу, немов раптом скинувши з себе всі емоції, оголивши свою чистоту, і Даґні не могла відповісти, що призвело до цього: зміна нахилу голови чи напруженість рис.

— Кожного, хто був потрібен вашій залізниці і кого вона втратила протягом останніх десяти років, — мовив Ґолт, — покинути вас спровокував я.

Його голос звучав пласко, однотонно, з блискучою рівною інтонацією бухгалтера, який нагадує нерозсудливому покупцеві, що ціна — це той абсолют, якого неможливо уникнути.

— Я витягнув із підмурівку «Таґґарт Трансконтиненталь» усі можливі опори і тепер, якщо ви вирішите повернутись, я спостерігатиму те, як будівля впаде на вашу голову.

Він обернувся, щоб вийти з кімнати. Даґні його зупинила. Його змусили завмерти не так її слова, як голос: низький, позбавлений емоцій, важкий, забарвлений глибоким відтінком, схожий на внутрішнє відлуння: він нагадував погрозу. Цей голос озвучував благання особи, яка досі зберігала в собі уявлення про честь, однак більше про неї не дбала:

— Ви хотіли б мене тут залишити, правда?

— Найдужче за все в світі.

— Ви можете мене залишити.

— Я знаю.

Його голос звучав так само, як і голос Даґні. Він зачекав, намагаючись опанувати себе. Заговорив знову низьким і ясним тоном, увиразнюючи усмішкою своє повне розуміння:

— Я хочу, щоб ви прийняли це місце. Яка користь мені від вашої фізичної присутності, якщо вона не буде наповнена сенсом?

Саме через створення такої фальшивої реальности більшість людей самі себе дурять. Я на таке не здатний.

Він знову обернувся, щоб іти:

— Ви також не здатні. Добраніч, міс Таґґарт.

Ґолт зачинив двері до своєї спальні.

Даґні лежала на ліжку в темряві, неспроможна ні думати, ні спати. Її свідомість сповнював стогін і нестяма, віддзеркалюючи відчуття у м'язах; їхній характер, їхні мінливі відтінки скидалися на благальний плач, так добре їй знайомий, виражений не словами, а болем: нехай він прийде сюди, нехай увірветься, чорт би усе це взяв, мою залізницю і його страйк, усе, заради чого ми жили! Чорт забирай усе, чим ми були і є! Він і забере, якщо завтра я помру. Ну і нехай помру, але завтра. Нехай він прийде сюди, нехай назве будь-яку ціну, у мене не залишилося нічого, що б я йому не могла продати. Невже це те, що називають «тваринним»? Таки-так, і я — тварина...

Вона лежала на спині, притиснувши долоні до простирадла з обох боків, щоб не дозволити собі встати і піти до нього в кімнату, знаючи, що здатна зараз навіть на це...

Це не я, це моє тіло, яке я не можу ні витримувати, ні контролювати...

Але десь у глибині свого єства Даґні відчувала присутність судді, який був не словами, а нерухомою точкою світла, і цей суддя спостерігав за нею, але тепер уже не судив її суворо, а схвалював і радів, немовби кажучи: «Твоє тіло? Та якби ж він був не тим, ким він є, хіба твоє тіло робило таке з тобою? Чому ти хочеш саме його тіло, а не тіло когось іншого? Думаєш, ти проклинаєш усі ті речі, заради яких ви жили? Ти проклинаєш те, що ви обоє прославляєте цієї миті, самим своїм бажанням?»

Даґні не треба було чути слів, вона прекрасно їх знала, знала завжди.

...За якийсь час вона втратила відблиск цього знання і не залишилося нічого, крім болю і долонь, притиснутих до простирадла, і мало не байдужої думки: цікаво, чи він теж не спить, чи зазнає тих же тортур, що і вона?

Даґні не чула жодного звуку, не бачила відблисків світла з його вікна на стовбурах дерев надворі. Минуло багато часу, коли з темряви його кімнати пролунали звуки, які дали відповідь на

її запитання. Даґні знала тепер, що він не спить, і знала, що він не прийде. Вона почула його кроки і клацання запальнички.

Річард Гейлі закінчив грати, відвернувся від піаніно і подивився на Даґні. Він бачив, як вона опустила обличчя, мимовільно намагаючись приховати занадто сильну емоцію. Звівшись, усміхнувся й м'яко промовив:

— Дякую вам.

— О, ні... — прошепотіла Даґні, знаючи, що це вона повинна висловлювати вдячність, хоча це й марна справа. Вона думала про ті роки, протягом яких було написано твори, які Гейлі щойно для неї виконував — тут, у маленькому будиночку на виступі скелі, над долиною; про ті роки, коли він надавав форми всій цій надмірній величі, створюючи плинний пам'ятник ідеї, згідно з якою відчуття життя прирівнюється до відчуття краси; а вона, Даґні, ходила тим часом вулицями Нью-Йорка, безнадійно шукаючи бодай якоїсь радості, а її наздоганяли верескливі звуки сучасної симфонії, наче плювок з інфікованого горла гучномовця, що викашлює свою злість, свою ненависть до життя.

— Я щиро, — всміхнувся Річард Гейлі. — Я бізнесмен, я ніколи не роблю нічого безкоштовно. Ви мені заплатили. Тепер ви розумієте, чому я захотів сьогодні для вас зіграти?

Даґні підвела голову. Він стояв у центрі вітальні, вони були самі. Крізь розчахнуте в літню ніч вікно проглядалися темні дерева на видовженому схилі, що сходить додолу, до мерехтіння віддалених вогнів.

— Міс Таґґарт, скількох ви знаєте людей, для яких моя робота така ж важлива, як і для вас?

— Небагато, — просто відповіла вона, без лестощів і вихваляння, віддаючи безособову данину істинним цінностям.

— Ось якої платні я вимагаю. Мало хто може собі її дозволити. Мені не йдеться про ваше задоволення, не йдеться про ваші емоції — до біса емоції! Я кажу про ваше розуміння, про той факт, що ваше задоволення того ж походження, що й моє, воно походить з одного джерела: вашого розуму, свідомого судження, породженого інтелектом, здатним судити мою роботу за стандартами тих самих цінностей, що підштовхують мене створювати. Я кажу не про те, що ви щось відчули, а про те, що ви відчули саме закладене мною; не про те, що ви

захоплюєтеся моєю працею, а що ви захоплюєтеся саме тим, що важливо для мене.

І він розсміявся.

— У більшості митців є лише одна пристрасть, дужча за прагнення бути обожнюваним: їхній страх ідентифікувати характер того обожнення, яке вони дістають. Але це страх, якого я ніколи не поділяв. Я не дурю себе стосовно своєї роботи чи реакції, на яку сподіваюсь, — я ціную однаково високо і те, й те.

Мені не хочеться, щоб мною захоплювалися безпричинно, емоційно, інтуїтивно, інстинктивно чи сліпо. Мене не цікавить сліпота у жодній формі, я маю надто багато всього, що хотів би продемонструвати. Мене не цікавить глухота, бо мені є що сказати. Мені не потрібне захоплення, що йде з серця, а тільки те, що йде від голови. І коли я знаходжу клієнта з такою неоціненною здатністю, мій виступ перетворюється на взаємну угоду задля взаємної вигоди. Митець — це торговець, міс Таґґарт, найсуворіший, найвимогливіший серед усіх торговців. Тепер ви мене розумієте?

— Так, — дещо недовірливо відповіла вона, — розумію.

Недовіра пояснювалась тим, що Даґні зараз почула власний символ моральної гордості, сформульований чоловіком, від якого вона найменше чекала це почути.

— Якщо розумієте, то чому ви хвилину тому мали такий трагічний вигляд? Про що ви шкодуєте?

— Я шкодую про ті роки, впродовж яких ваша праця залишалася непочутою.

— Але ж це не так. Я даю два чи три концерти щороку. Тут, в Ущелині Ґолта. Один з них відбудеться наступного тижня. Сподіваюся, ви прийдете. Вхід — двадцять п'ять центів.

Даґні не могла стримати сміху. Він теж усміхнувся, а потім його обличчя поволі набуло серйозного виразу, наче його раптом накрило хвилею якихось неозвучених міркувань. Він поглянув у темряву за вікном, туди, де у просвітку між гілками виднівся знак долара — вигин лискучої сталі, викарбуваний на небі. Місячне світло зробило його блідішим, залишивши тільки металевий полиск.

— Міс Таґґарт, ви розумієте, чому я міняю три десятки сучасних артистів на одного справжнього бізнесмена? Бо в мене значно більше спільного з Еллісом Ваяттом чи Кеном

Даннаґґером (якому ведмідь на вухо наступив), ніж з такими людьми, як Морт Лідді чи Бальф Юбанк? Хоч би про що йшлося — про симфонію чи про вугільну шахту, — вся робота — це акт творення, вона походить з одного джерела: з непорушного вміння дивитися на все власними очима. Це означає вміння здійснювати раціональну ідентифікацію. Що, своєю чергою, означає вміння зшивати, з'єднувати і створювати те, що раніше було непоміченим, не з'єднаним і нествореним. Невже не зрозуміло, що той осяйний образ, про який говорять, як про щось, притаманне авторам симфоній і романів, є даром усіх людей, які зрозуміли, як використовувати нафту, як керувати копальнею, як будувати електричний двигун? Той священний вогонь, що начебто палає в музикантах і поетах, — хіба не він протягом усієї історії підштовхує промисловців кидати виклик усьому світові заради нового металу, — так само, як і тих, хто винаходить літаки, будує залізниці, відкриває нові мікроорганізми чи континенти?.. Безкомпромісна відданість пошуку правди, міс Таґґарт? Чи випадало вам чути, як моралісти та любителі мистецтва кажуть про безкомпромісну відданість пошукам правди, притаманну митцям? Назвіть мені яскравіший приклад такої відданості, ніж твердження людини, що земля обертається, або наполягання іншої людини на тому, що сплав сталі й міді має чіткі властивості, які роблять його придатним для використання у незвичний спосіб, — і нехай світ колесує цього чоловіка, нехай нищить його, але він не візьме на себе фальшивих свідчень, не переступить через докази, здобуті власним розумом! Ось, міс Таґґарт, той вид духу, відваги й любові до правди — на противагу недбалому нікчемству, яке марно тиняється, запевняючи всіх, що практично досягнуло досконалості божевільного. Адже він — митець, який не має щонайменшої гадки про те, що означає його робота, його не обмежують такі грубі концепції, як «сутність» або «значення», він є засобом для передачі вищих містерій, він не знає, яким чином і навіщо створив свою працю, він здійснив це спонтанно — наче п'яний проблювався, митець не думав, він не опустився б так, щоб думати, він просто відчув; усе, що йому слід робити — це відчувати; митець відчуває, митець мимрить, його очі бігають, митець — млявий, слинявий, тремтячий, драглистий покидьок! Як чудово знаю, яка дисципліна, які зусилля, яке напруження розуму й неослабний тиск

потрібні, крім властивості ясно бачити, щоб створити мистецький твір! Як достеменно я знаю, що це творення вимагає такої праці, що порівняно з нею каторжна праця здається відпочинком, і такої суворості, на яку не здатен навіть найзапекліший армійський садист, — і саме тому вище ціную робітника вугільної шахти, ніж будь-яке двоноге вмістилище вищих містерій. Робітник знає, що візки з вугіллям рухаються під землею не завдяки його почуттям, він чудово знає, що саме змушує їх пересуватися. Почуття? О, так, звісно, ми відчуваємо — він, ви і я, — насправді ми єдині люди, здатні на почуття, до того ж, ми добре розуміємо походження наших почуттів. Але те, чого ми надто довго не знали і вивчення чого так довго відкладали — це натура людей, які стверджують, що не можуть відповідати за свої почуття. Ми не знаємо, що саме вони почувають. Аж тепер ми починаємо про це довідуватися. Ця помилка коштувала нам занадто багато. І ті, хто винен найбільше, заплатять найвищу ціну; зрештою, так і має бути, згідно з правосуддям. Найбільша провина — на справжніх митцях, які зрозуміють тепер, що їх винищать першими, вони мусять бути готові бачити торжество власних винищувачів, оскільки допомогли їм знешкодити своїх єдиних захисників. Тому що коли і є трагічніший дурень, ніж бізнесмен, який не знає, що він — представник найвищого творчого начала людини, то це митець, який думає, що бізнесмен — його ворог.

«Це правда, — думала Даґні, йдучи вулицями долини, з дитячим захопленням розглядаючи вікна крамниці, що виблискували на сонці, — що місцевий бізнес вирізняється зумисною вибірковістю мистецтва, а мистецтво, — думала далі, сидячи в темряві оббитої дошками концертної зали, слухаючи мелодію контрольованої жорстокості, дослухаючись до математичної точності музики Гейлі, — має в собі сувору дисципліну бізнесу».

«І тому, й тому властива променистість інженерної справи», — думала Даґні, сидячи серед рядів лавок просто неба, милуючись виступом Кей Ладлоу. То був досвід, що вона його не переживала від самісінького дитинства: тригодинна вистава, яка розповідала незнану досі історію нечутими досі словами, основну ідею якої було віднайдено не серед поношеного одягу століть. Яка забута насолода — перебувати в стані заглибленості й уваги, куди спрямовують тебе віжки винахідливості, несподіванки, логіки, цілеспрямованості, новизни, бачити їх

утіленими у виставі за допомогою найвищого артистизму жінки, яка грає героїню, духовна краса якої відповідає її фізичній досконалості».

— Ось чому я тут, міс Таґґарт, — сказала Кей Ладлоу, усміхаючись у відповідь на відгук Даґні після вистави. — Хоч як я талановито зображала найвидатніші людські якості, зовнішній світ прагнув знецінити мій рівень. Мені дозволяли грати винятково втілення аморальності: блудниць, легковажних дівуль, розлучниць, що їх зрештою завжди перемагала сусідська дівчинка, яка уособлювала всі чесноти посередності. Мій талант використовували для того, щоб він сам на себе зводив наклеп. Ось чому я покинула той світ.

Від самого дитинства, подумала Даґні, їй не випадало відчувати такого сп'яніння після перегляду вистави, відчувати, що в житті є речі, яких варто досягати замість того, щоб вивчати особливості клоаки, в чому немає жодного сенсу. Коли публіка покинула освітлені ряди лавок і розчинилась у темряві, Даґні зауважила Елліса Ваятта, суддю Наррангасетта, Кена Даннаґґера — чоловіків, про яких казали, що вони зневажають усі форми мистецтва.

Останній образ, що запав їй у душу того вечора, — дві високі, рівні, стрункі постаті, що віддалялися стежкою серед скель, а прожектор вихоплював золотий відблиск їхнього волосся. То були Кей Ладлоу і Раґнар Даннескольд. І Даґні замислилась: чи справді вона могла б повернутися у світ, де ця пара приречена?

Відчуття власного дитинства поверталося до неї щоразу, коли вона зустрічала двох синів молодої жінки, власниці пекарні. Вона часто бачила, як вони ходять стежками долини — двоє безстрашних істот, семи й чотирьох років. Здавалося, хлопчики сприймають життя так само, як Даґні. Вони не були схожі на дітей з зовнішнього світу — переляканих, замкнутих, єхидних, дітей, які захищаються від дорослих, які довідуються, що їм брешуть, і вчаться ненавидіти. Ці двоє хлопчаків були сповнені відкритої, радісної, товариської впевненості, схожі на кошенят, які навіть не підозрюють про існування кривди, вони природно, без будь-якої пихи, знали собі ціну і невинно вірили у здатність кожного незнайомця її розпізнати; діти відчували гаряче зацікавлення, що підштовхувало їх ризикувати, і переконаність, що в житті немає нічого несуттєвого чи закритого для досліджень.

Якби вони зустрілись з недоброзичливістю, то відкинули б її з презирством, не як щось небезпечне, а як непорозуміння; вони не приймуть це як закон існування, навіть якщо їх змушувати.

— Вони уособлюють мою особливу кар'єру, міс Таґґарт, — мовила молода мама у відповідь на зауваження Даґні, загортаючи для неї буханку свіжого хліба і всміхаючись з-за прилавка. — Вони — та справа, що я вирішила її практикувати, і яку, на противагу порожній балаканині про материнство, у зовнішньому світі неможливо реалізувати. Впевнена, ви знайомі з моїм чоловіком, він — учитель економіки, а зараз працює лінійним монтером на Діка МакНамару. Ви, звісно ж, знаєте, що в цій долині не може існувати колективних зобов'язань і що родичам та близьким вхід сюди заборонений — за винятком тих випадків, коли кожна особа приймає присягу протестувальника за власним незалежним переконанням. Я приїхала сюди не тільки задля професії свого чоловіка, а й заради себе самої. Я прибула сюди, щоб виховати моїх синів людьми. Я не віддала б їх на поталу освітній системі, розробленій для того, щоб зупинити розвиток дитячого мозку, щоб переконати дитину, що розум — безсилий, що існування — це нераціональний хаос, якому неможливо дати раду, отже — нав'язати їм стан хронічного жаху. Ви чудуєтесь з різниці між моїми дітьми і дітьми з зовнішнього світу, міс Таґґарт? Але ж причина цієї різниці така проста. Причина в тому, що тут, в Ущелині Ґолта, немає жодної особи, яка б не вважала страхітливою імовірність звернутися до дитини з найменшим натяком на нераціональне.

Даґні подумала про тих учителів, яких втратили школи зовнішнього світу, коли дивилася на трьох учнів доктора Акстона у вечір їхнього щорічного возз'єднання. Запросили також Кей Ладлоу. Вони вшістьох сиділи на задньому подвір'ї будинку, західне сонце освітлювало їхні обличчя, колір долини ущільнювався, заповнюючись м'якими синіми випарами.

Даґні дивилася на його учнів, на три гнучкі, жваві постаті, що напівлежали на обтягнутих парусиною кріслах, розслаблені й задоволені, вбрані в широкі штани, вітрівки та сорочки з відкритою шиєю: Джон Ґолт, Франциско д'Анконія, Раґнар Даннескольд.

— Нехай вас це не вражає, міс Таґґарт, — усміхаючись, мовив доктор Акстон, — і не припускайтеся помилки, думаючи, що мої

учні — якісь надлюдські істоти. Вони — набагато видатніші, ще дивовижніші: це звичайні люди — такого світ ніколи ще не бачив — і їхня особливість у тому, що їм вдалося такими залишитися, не залежати від впливів світових догм, нагромадженого зла століть. Таки справді — треба мати винятковий розум і ще винятковішу цілісність, щоб залишитися людиною, адже людина — раціональна.

Даґні відчула в ставленні доктора Акстона щось нове, якусь зміну в його суворій стриманості. Здавалося, він долучив її до їхнього кола, наче вона була кимось важливішим за звичайну гостю. Франциско поводився так, наче її присутність під час цієї зустрічі була природною, тому її слід було сприймати радісно, як і належить. Ґолтове обличчя не видавало жодної реакції. Він поводився, немов люб'язний конвоїр, який привів її сюди на прохання доктора Акстона.

Даґні зауважила, що погляд доктора Акстона весь час звертається до неї, немов промовляє про мовчазну гордість, демонструючи вдячному спостерігачеві своїх учнів. У розмовах він весь час повертався до єдиної теми, наче батько, який виявив, що слухач зацікавлений у найзаповітнішому для нього:

— Бачили б ви, якими вони були в коледжі, міс Таґґарт. Ви б не знайшли трьох інших хлопців, «призвичаєних» до таких різних обставин, але — до чорта звички! — вони, мабуть, обрали одне одного з першого погляду серед тисяч інших в університеті. Франциско, найбагатший спадкоємець на світі, Раґнар, європейський аристократ, і Джон, людина, яка створила себе сама у всіх сенсах. Він виник нізвідки, без пенні в кишені, сирота, без жодних зв'язків. Насправді він був сином механіка з заправки на якомусь закинутому перехресті в Огайо. У дванадцять років пішов з дому, щоб прокласти власний шлях. Але я завжди волів думати, що він з'явився на цей світ, як Мінерва, богиня мудрості, яка вистрибнула з голови Юпітера вже доросла і цілком озброєна...

Пам'ятаю день, коли я вперше побачив цю трійцю. Вони сиділи в кінці аудиторії, я викладав спеціальний курс для аспірантів, такий складний, що кілька сторонніх осіб наважилися відвідувати саме ці лекції. Вони здавалися занадто юними навіть як на першокурсників, їм було тоді по шістнадцять, як я згодом довідався. Наприкінці лекції Джон піднявся, щоб поставити

мені запитання. Я пишався б як викладач, якби почув таке запитання від студента, який протягом шести років навчався філософії. Запитання могло б стосуватися метафізики Платона, тільки сам Платон до нього чомусь не додумався. Я відповів і попросив Джона зайти до мене в кабінет після лекції.

Він прийшов — вони прийшли втрьох — я побачив двох інших у вестибюлі й теж запросив увійти. Я розмовляв з ними протягом години, потім скасував усі свої зустрічі й продовжував розмову решту дня. Після цього я домовився, щоб їм дозволили відвідувати мій курс і отримав за це їхню довіру. Хлопці пройшли курс. Вони отримали найвищі оцінки в групі.

Усі троє досягли найбільших успіхів у двох предметах: у фізиці та філософії.

Їхній вибір дивував усіх, крім мене: сучасні мислителі вважають, що розуміти реальність не обов'язково, а сучасні фізики вважають, що мислити — не конче. Я знав протилежне. Але мене дивувало те, що трійко цих дітей теж це розуміли. Роберт Стадлер був керівником кафедри фізики, а я — керівником кафедри філософії. Ми з ним порушили заради цих трьох студентів усі правила й заборони, звільнили їх від режиму, від необов'язкових курсів, навантажили найскладнішими завданнями і за чотири роки розчистили їм шлях до найважливішого у тих двох предметах, які вони обрали. Хлопці працювали. До того ж протягом цих чотирьох років вони заробляли собі на життя. Франциско та Раґнар отримували від батьків забезпечення, Джон не отримував нічого, але всі троє мали повноцінну роботу, заробляючи власний досвід і гроші. Франциско працював на ливарні, Джон — у залізничному депо, а Раґнар — ні, міс Таґґарт, Раґнар не був останній, він був найстаранніший і найскромніший з усіх трьох — працював клерком в університетській бібліотеці. Їм вистачало часу на все, що було потрібно, але не вистачало на спілкування чи на колективні університетські заходи. Вони... Раґнаре! — раптом різко вигукнув він. — Не сідай на землю!

Даннескольд зіслизнув додолу і сидів тепер на траві, поклавши голову на коліна Кей Ладлоу. Після слів Акстона він покірно підвівся, посміюючись. Доктор Акстон усміхнувся, ніби перепрошуючи.

— Це моя давня звичка, — пояснив він Даґні. — Мабуть, «умовний» рефлекс. Я весь час казав йому це в університетські

роки, коли він у прохолодні й туманні вечори сідав на землю на подвір'ї мого будинку. Він був такий нерозсудливий, змушував мене хвилюватися. Але мусив же розуміти, як це небезпечно і...

Акстон різко замовк. Він прочитав у вражених очах Даґні повторення власної думки: думки про ті загрози, яким вирішив протистояти дорослий Раґнар. Доктор Акстон стенув плечима і розвів руками з безпорадною самоіронією. Кей Ладлоу всміхнулася йому.

— Мій будинок був біля самого університету, — зітхнувши, продовжив Акстон, — на високій кручі над озером Ері. Ми вчотирьох провели разом багато вечорів. Сиділи отак, на задньому дворі мого дому, протягом багатьох вечорів ранньої осені або навесні, тільки замість цього гранітного схилу перед нами лежало озеро, мирне плесо якого простягалося на невизначений обшир. У ті вечори мені доводилося працювати більше, ніж під час будь-якої університетської лекції, відповідати на будь-які запитання хлопців, обговорювати різноманітні проблеми. Приблизно опівночі я готував гарячий шоколад і змушував хлопців його випивати, оскільки підозрював, що вони ніколи не мали часу нормально поїсти, а потім ми продовжували розмовляти, аж поки озеро не розчинялось у цілковитій темряві, а небо ставало світліше за землю. Було кілька разів, коли ми сиділи так, і я раптом помічав, що небо починає темнішати, а озеро — навпаки, бліднути, і вже за кілька промовлених нами речень наставав день. Я мусив пильніше за цим стежити, адже знав, що вони мало сплять, але я часто про це забував, втративши відчуття часу; розумієте, коли вони до мене приходили, я завжди почувався так, ніби зараз — ранній ранок, і попереду — довгий, розслаблений день. Вони ніколи не говорили про те, чого б могли бажати від майбутнього, ніколи не розмірковували про можливість того, що існує таємнича всемогутня сила, яка обдарувала їх невідомими талантами, дозволивши досягати бажаного; вони говорили про те, що робитимуть насправді. Чи прихильність здатна перетворювати людину на боягуза? Точно знаю, що страх я відчував тільки тоді, коли слухав цих хлопців і думав про те, на що перетворюється світ, з чим їм доведеться зіткнутись у майбутньому.

Страх? Так, але це було навіть більше, ніж страх. Це була емоція, здатна штовхнути людину навіть на вбивство; вона виникала,

коли я думав, що метою обраного світом курсу є знищення цих дітей, що троє моїх синів приречені бути принесеними у жертву. О, так, я міг би вбити, але кого там було вбивати? Всіх і нікого, адже не існувало єдиного ворога, лідера, негідника, якогось конкретного недоумкуватого соціального працівника, нездатного заробити жодного пенні, чи злодійкуватого бюрократа, що боїться власної тіні; ціла земля котилась у безсоромність жаху, і її підштовхували руки кожного удаваного достойника, який вірив, що потреба — священніша за уміння, що жалість має більшу цінність, ніж справедливість. Але то були епізодичні моменти. Я не почував такого весь час. Слухав своїх дітей і знав, що їх ніщо не подолає. Я дивився на них, на те, як вони сиділи на моєму подвір'ї, дивився на темні будівлі, що височіли над моїм домом, досі символізуючи пам'ятник вільної думки — Університет Патріка Генрі, — а ще далі сяяв вогнями Клівленд, помаранчевий відблиск сталеливарних заводів пробивався крізь ряди димових труб, мерехтіли червоні цятки радіовеж, довгі білі промені аеропортів на темній облямівці неба, і я думав, що в ім'я всієї величі, що будь-коли існувала, змушувала цей світ рухатися, в ім'я величі, нащадками якої вони були, ці хлопці повинні перемогти... Пам'ятаю одну ніч, коли я зауважив, що Джон занадто довго мовчить, — виявилося, він заснув, випроставшись на землі.

Хлопці потім мені зізналися, що він не спав уже протягом трьох днів. Я відразу ж відіслав їх додому, та не наважився потурбувати Джона. Була тепла весняна ніч, я приніс ковдру, щоб його вкрити, і дав можливість спати там, де він заснув. Сидів біля нього до ранку, вдивляючись у його обличчя спершу при світлі зірок, а потім — перших сонячних променів, що вигравали на його чолі й на повіках. Те, що я переживав, не було молитвою, я не молився, то був стан, в якому молитва може стати хибною дією: то була цілковита, впевнена, самоствердна відданість любові до правди, певності того, що істина переможе, а цей хлопець матиме майбутнє, на яке заслуговує.

Акстон підняв руку і вказав на долину.

— Я не очікував, що це майбутнє стане таке масштабне і аж таке складне.

Стемніло, барва гір злилась із барвою неба.

Внизу, під товариством, наче прикріплені в просторі, сяяли вогні долини, трохи вище спалахувала загравою ливарня

Стоктона, а освітлена вервечка вікон будинку Малліґана, схожа на вікна вагона, врізалась у небо.

— Але я таки справді мав суперника, — поволі вимовив Акстон. — Це був Роберт Стадлер. Не супся, Джоне. Це ж минуле. Колись Джон по-справжньому його любив. Зрештою, як і я; не зовсім, але те, що я відчував до розуму Стадлера, болісно нагадувало любов; це було найрідкісніше з усіх задоволень: захоплення. Ні, я його не любив, але ми з ним завжди почувалися так, ніби разом вижили після втрати спільного світу, опинившись у драглистій трясовині навколишньої убогості. Смертельний гріх Роберта Стадлера полягав у тому, що він так і не усвідомив, де його справжня домівка. Він ненавидів тупість. То була єдина емоція, яку він виявляв стосовно інших людей: в'їдлива, гірка, втомлена ненависть, спрямована на будь-яку недоречність, що мала нахабство перед ним постати. Він хотів іти до власної мети, хотів, щоб йому дали спокій і можливість це робити, хотів змітати людей зі своєї дороги і ніколи не зважав на те, якими засобами цього досягнути, не переймався характером власного шляху і шляху своїх ворогів. Він обрав коротшу путь. Ви усміхаєтеся, міс Таґґарт? Ви ж ненавидите його, адже так? Ви достеменно знаєте, який саме коротший шлях він обрав... Він сказав вам, що ми з ним стали суперниками через цих трьох студентів. Так і є, хоча я ніколи не дивився на це з такого боку, то був його погляд.

Що ж, якщо ми були суперниками, то я мав одну перевагу. Я знав, чому їм необхідно опанувати обидві професії. Він так і не зміг осягнути, нащо їм цікавитися моїм фахом. Зрештою, і для себе самого він так і не усвідомив важливості філософії — саме це його й зруйнувало. Але в ті роки він був іще достатньо живий, щоб ухопитися за цих трьох студентів. Ухопитися — дуже влучне слово. Інтелект — єдина цінність, що він перед нею схилявся. Він учепився за хлопців так, наче вони були його особистим скарбом. То був дуже самотній чоловік. Думаю, Франциско з Раґнаром стали єдиною любов'ю його життя, а Джон — єдиною пристрастю. Саме Джона він вважав своїм особливим нащадком, втіленням свого майбутнього, свідченням свого безсмертя. Джон мав намір стати винахідником, отже, мусив би обрати фізику. Його аспірантурою мав керувати Роберт Стадлер. Франциско збирався після випуску покинути університет і

почати працювати, стати промисловцем. Він досконало поєднував у собі нас обох, своїх інтелектуальних батьків. А Раґнар — ви не знали, міс Таґґарт, який фах обрав Раґнар? Ні, не пілота-аса, не дослідника джунглів, не водолаза-глибоководника. Він обрав те, що потребує значно більшої сміливості. Раґнар обрав шлях філософа. Абстрактного, теоретичного, академічного, усамітненого філософа з вежі зі слонової кістки...

Так, Роберт Стадлер любив їх. І все ж — я ж сказав, що здатен убити, щоб захистити їх, — не було кого вбивати. Якби ж то ситуацію можна було виправити, убивши Роберта Стадлера! Але залежало не на цьому. Серед усіх людей, провин та гріхів, що руйнують наш світ, його провина була найтяжча. Його інтелект дозволяв усе зрозуміти. Його звання, його внесок санкціонували закон мародерів. Саме він наукою посилив владу злодіїв з пістолетами. Джон на таке не сподівався. Я теж...

Джон повернувся, щоб пройти аспірантський курс з фізики. Але не закінчив його. У день, коли Роберт Стадлер підписав документ про створення Державного наукового інституту, Джон покинув університет.

Я випадково перестрівся зі Стадлером саме після його останньої розмови з Джоном. Він геть змінився.

Сподіваюся, мені більше ніколи не випаде бачити таких змін на людських обличчях. Він дивився, як я наближаюсь, і я чудово зрозумів, що саме змусило його накинутися на мене і закричати: «Як ви всі мені остогидли, непрактичні ідеалісти!» Я відвернувся. Знав, що цей чоловік щойно виголосив собі смертний вирок.

Міс Таґґарт, чи пам'ятаєте, як ви запитували про трьох моїх учнів?

— Так, — прошепотіла вона.

— З вашого запитання я зміг зрозуміти, що саме розповів про них Роберт Стадлер. Скажіть, чому він узагалі про них згадав?

Акстон зауважив її гірку посмішку.

— Він розповів мені їхню історію як виправдання власної зневіри в людському інтелекті, як підтвердження його марності. Показав їх мені, як приклад своїх невиправданих сподівань. «Їхній хист міг би змінити історію», — сказав він.

— Хіба ж вони цього не зробили?

Даґні повільно кивнула і схилила голову на знак мовчазної згоди й шаноби.

— Я хотів би, міс Таґґарт, щоб ви зрозуміли: абсолютне зло — в тих людях, які переконані, що світ — царина недоброзичливості, і добро тут не має жодного шансу на перемогу. Нехай би вони перевірили свої передумови, поглянули на підстави власних цінностей. Нехай, перш ніж видати собі неписаний дозвіл на зло-з-необхідності, переконаються, чи справді знають, що таке добро і яких умов воно потребує. Роберт Стадлер переконаний, що інтелект — нікчемність, що людське життя — цілком нераціональне. Невже він сподівався, що Джон Ґолт стане визначним науковцем, який підкорятиметься наказам доктора Флойда Ферріса? Невже він думав, що Франциско д'Анконія може стати великим промисловцем, який погодиться накопичувати прибутки для Веслі Моуча? Невже гадав, що Раґнар Даннескольд, сягнувши рівня видатного філософа, проповідуватиме під керівництвом доктора Саймона Прітчетта і розповідатиме людям, що розуму не існує, а правда — прерогатива сильного? Невже саме таке майбутнє Роберт Стадлер уважав раціональним?

Я хотів би, міс Таґґарт, щоб ви зауважили: ті, хто найголосніше кричать про зневіру і крах чеснот, про неспроможність розуму, про важливість логіки — це саме ті люди, які досягнули цілковитого, точного, логічного результату після проповідування таких безжально логічних ідей, що їх страшно навіть ідентифікувати. У світі, де розуму відмовлено в існуванні, де проголошено моральну правоту закону брутальної сили, а здатних діяти карають на користь бездіяльних, жертвуючи найкращими на догоду найгіршим, — у цьому світі найкращим доводиться виступати проти суспільства, ставати його найзапеклішими ворогами. У такому світі Джон Ґолт, людина з неосягненними інтелектуальними здібностями, завжди залишатиметься некваліфікованим чорноробом, Франциско д'Анконія, дивовижний виробник багатств, стане марнотратником, а Раґнар Даннескольд, зразок просвітлення, перетвориться на носія жорстокості. Суспільство — і доктор Роберт Стадлер зокрема — досягнуло своєї мети. На що тепер їм скаржитися? Що їхній Всесвіт — нераціональний? Чи так це?

Він усміхнувся: безжально ніжно і впевнено.

— Кожен будує свій світ за власною подобою, — мовив він. — Людина має можливість обирати, але не має влади, щоб уникнути необхідності вибору.

Якщо людина зречеться своїх умінь, то зречеться й статусу людини, отримавши замість сфери свого існування гнітючий хаос нераціонального — з власного ж вибору. Хто здатен зберегти бодай одну власну думку, не пошкоджену поступками перед волею інших, хто приносить у реальність сірник або ділянку саду, створену згідно з власним способом мислення, — той (і до тієї міри) є людиною, а міра ця — єдиний спосіб визначення чеснот.

Вони, — вказав доктор Акстон на своїх учнів, — не робили жодних поступок. Оце, — показав він на долину внизу, — міра того, що вони змогли зберегти і чим вони є... Я можу ще раз повторити відповідь на ваше запитання — знаю, що ви цілком її зрозумієте. Ви запитували, чи пишаюсь я тим, як склалася доля трьох моїх синів. Я пишаюся дужче, ніж міг сподіватись. Я пишаюся кожним їхнім учинком, кожною метою і кожною цінністю, що вони обрали. І це, Даґні, моя повна відповідь.

Він вимовив її ім'я батьківським тоном. А два своїх останніх речення він промовляв, дивлячись не на неї, а на Ґолта.

Даґні бачила, що Ґолт відповідає йому відкритим поглядом. Зустрівшись з Акстоном очима і завмерши так на мить, він наче підтверджував почуте. Потім Ґолт перевів погляд на неї.

Даґні прочитувала в цьому погляді той неозвучений титул, що заповнював простір між ними, титул, яким нагородив її доктор Акстон, не промовивши, проте, вголос, а тому й решта не змогли цього впіймати. Натомість в очах Ґолта Даґні зауважила і радість від її шоку, і підтримку, і — найнеймовірніше — ніжність.

Мідна ливарня №1 д'Анконії здавалася невеликим шрамом на обличчі гори — наче ножем було зроблено кілька незграбних надрізів, залишивши на багряно-коричневому фланзі висічені в камені полиці: червоні, мов рани.

Цей бік скелі яскраво освітлювало сонце. Даґні стояла на краю, тримаючись з одного боку за руку Ґолта, з іншого — за руку Франциско. У їхні обличчя дмухав вітер з долини, розташованої на шістсот метрів нижче.

«Ось, — думала Даґні, дивлячись на шахту, — історія людського багатства, виписана в тілі гори». Кілька сосон, покручених бурями, що лютували на цих диких просторах упродовж століть, нависало над отворами. На кам'яних полицях

працювало шестеро робітників, незліченні й складні механізми креслили делікатні лінії на небі своїми дротами й канатами. Більшість роботи виконували машини.

Даґні зауважила, що Франциско демонстрував свої володіння не тільки їй, але й Ґолтові — йому, може, навіть із більшою охотою.

— Джоне, ти ж не був тут іще з минулого року... Зачекай, побачиш, що тут буде ще через рік. Уже за кілька місяців я остаточно порву з зовнішнім світом — і тоді віддамся цій роботі цілком.

— Чорт, Джоне, ні! — сказав він зі сміхом, відповідаючи на якесь запитання, і раптом Даґні перехопила той особливий погляд, що був адресований Ґолтові: такий же вираз вона бачила в його очах, коли Франциско стояв у її кімнаті, тримаючись за край столу, щоб пережити нестерпну мить. Тоді здавалося, начебто він бачить когось навпроти себе. То був Ґолт, подумала Даґні. Це образ Ґолта допоміг йому витримати.

Частину її єства сповнив невиразний жах: зусилля, яке Франциско доклав тієї миті, щоб прийняти втрату коханої жінки і присутність суперника — як платня за цю битву, — дались йому так важко, що тепер він не здатен був запідозрити правди, очевидної для доктора Акстона. «Що з ним станеться, коли він довідається?» — міркувала Даґні, а сповнений гіркоти внутрішній голос нагадував, що, швидше за все, не відбудеться нічого такого, про що можна буде дізнатися.

Водночас вона напружувалася, спостерігаючи, як Ґолт дивиться на Франциско: то був простий і відвертий погляд, відкритий до чесних почуттів. Даґні відчувала тривожну цікавість, якої не наважувалася означити, не могла ні назвати, ні відігнати: цікавість, здатну штовхнути Ґолта в потворні обійми самозречення.

Але більшу частину її свідомості охопило відчуття звільнення, наче вона реготала з усіх своїх сумнівів. Її погляд і далі повертався на стежку, якою вони сюди прийшли, три виснажливих кілометри звивистого шляху, що, немов карколомна пружина, збігав з верхів'я, на якому вона стояла, аж до самої долини. Погляд Даґні ковзав вигинами стежки, а розум метушився, намагаючись зосередитися на якійсь власній меті.

Кущі, сосни і повзучий килим з моху встилали зелені схили від долини аж до гранітних карнизів. Мох і кущі поступово

зникали, зате сосни продовжували рости і вище, спинаючись угору дедалі рідшими шерегами, аж поки залишилося всього кілька окремих дерев, які піднімались оголеною скелею до білих клаптів снігу, що виблискував на сонці в розколинах вершин. Немов на виставу, Даґні дивилася на найвинахідливіше гірниче обладнання — такого їй іще ніколи не випадало бачити. Перевела погляд на стежку, що нею, погойдуючись, брели неквапливі мули — найдавніший транспорт.

— Франциско, — звернулася вона, вказуючи рукою, — хто спроектував ці машини?

— Це перероблене стандартне устаткування.

— Хто їх створив?

— Я. У нас не надто багато людей. Слід було це якось компенсувати.

— Ти занадто марнуєш робочу силу й час, перевозячи руду на мулах. Треба з долини прокласти залізницю.

Даґні дивилась униз, і тому не зауважила раптового і палкого пострілу очима, спрямованого на неї, як не помітила і обережних ноток у голосі:

— Знаю, але це складне завдання, віддача шахти поки що не виправдає такого будівництва.

— Дурниці! Це значно простіше, ніж здається. Трохи далі на схід є перевал, де схили спадистіші, а структура каменю — м'якша. Я роздивлялася ці місця, коли ми піднімалися: немає потреби у великій кількості вигинів, думаю, якихось п'яти кілометрів вистачило б.

Вона вказувала на схід, не помічаючи, як напружено обидва чоловіки вдивляються в її обличчя.

— Все, що потрібно, — вузькоколійка. Для початку... З цього починалися всі залізничні лінії, що вели до шахт, тільки то були вугільні шахти... Погляньте, бачите той хребет? Там достатньо широкий проміжок для метрового калібру, вам навіть не довелось би влаштовувати вибухи для розширення. Бачите отой плавний підйом — він тягнеться метрів вісімсот? Там нахил не більш як чотири градуси, будь-який паротяг з таким упорається.

Даґні говорила чітко, впевнено, свідома лише радості від того, що виконує свої природні функції у природному оточенні, де ніщо не може мати пріоритетів перед пропозицією залагодити проблеми.

— Дорога оплатиться за три роки. Грубо кажучи, найдорожча частина роботи — це виготовлення кількох сталевих естакад, а ще є одне місце де, можливо, мені довелось би прорубати тунель, але зовсім невеличкий, метрів зо тридцять завдовжки, чи й іще менше. Сталеві естакади мені потрібні, щоб перекинути колію через ущелину і дотягнути сюди, але це не так складно, як здається. Дайте я вам покажу, у когось є аркуш паперу?

Даґні не зауважила також і того, як швидко Ґолт дістав олівець і блокнот, тицьнувши їй у руки, — вона схопила їх, оскільки сподівалась отримати необхідне, наче вже віддавала накази на місці будівництва, де такі дрібнички ніколи не створювали жодних проблем.

— Зараз я вам приблизно поясню, про що мені йдеться. Якщо ми вмонтуємо в камінь діагональні колони, — швидко малювала вона, — сталевий прогін становитиме лише сто вісімдесят метрів, це скоротить останні вісімсот метрів цих спіральних поворотів. Я могла б прокласти таку колію місяці за три, а потім...

Вона замовкла. Глянувши на чоловіків, Даґні раптом зблідла. А потім зіжмакала свій ескіз і жбурнула у червоний гравійний пил.

— Ох, навіщо? — вигукнула вона, і в її голосі вперше залунав відчай. — Будувати п'ять кілометрів залізниці й покинути трансконтинентальну систему!

Чоловіки не зводили з неї поглядів, на їхніх обличчях не було жодного докору, тільки розуміння, майже співчуття.

— Вибачте, — тихо сказала вона, опускаючи очі.

— Якщо передумаєш, — сказав Франциско, — то я тебе найму. Або ж, якщо захочеш, сама володіти залізницею, Мідас негайно видасть позику, щоб її профінансувати.

Вона похитала головою.

— Я не можу, — прошепотіла, — поки що ні...

Даґні підняла очі, знаючи, що вони розуміють походження її відчаю, тому приховувати боротьбу марно.

— Я вже якось намагалася, — мовила вона. — Я намагалась усе покинути... Я знаю, як воно буде... Я думатиму про мою залізницю, кладучи тут кожну шпалу, забиваючи кожен цвях... Думатиму про той інший тунель і... і про міст Ната Таґґарта... Ох, якби мені хоч не доводилося про все це чути! Якби я могла залишитися тут і ніколи не довідатися, що вони роблять з залізницею, ніколи не дізнатися, що її не стане!

— Ви змушені будете про неї почути, — сказав Ґолт своїм особливим безжальним тоном, невблаганним уже тому, що звучав просто і беземоційно, якщо не зважати на озвучені факти. — Ви знатимете про весь перебіг останньої агонії «Таґґарт Трансконтиненталь». Почуєте про кожну аварію. Про кожен потяг, що не виїхав у рейс. Вам доведеться почути про всі закинуті лінії. Про падіння мосту Таґґарта. Ніхто не залишається в цій долині, не здійснивши цілковитого, свідомого вибору, що ґрунтується на повному знанні кожного факту, який стосується його рішення. Тут не залишається жодної людини, яка могла б у будь-який спосіб фальсифікувати реальність.

Закинувши голову, Даґні подивилася на нього. Вона чудово розуміла, про що він каже. Думала про те, що жодна людина з зовнішнього світу не наважилась би сказати їй таке в цей момент; думала про світовий кодекс, що схвалював «святу брехню» як акт милосердя і відчула раптом неймовірну відразу до цього, ніби уперше чітко розгледіла всю потворність явища. Даґні сповнювала неймовірна гордість за це чисте й напружене обличчя чоловіка перед нею. А Ґолт бачив її міцно стиснутий у пориві самоконтролю рот, лінію якого все ж пом’якшувала трепетна емоція, коли Даґні тихо промовила:

— Дякую. Ваша правда.

— Ви не мусите відповідати мені зараз, — зауважив він. — Скажете, коли вирішите. Залишився тиждень.

— Так, — спокійно погодилася вона, — тиждень.

Ґолт повернувся, підняв зіжмаканий ескіз, акуратно згорнув його і поклав собі до кишені.

— Даґні, — мовив Франциско, — зважуючи своє рішення, якщо вважаєш за потрібне, бери до уваги той перший раз, коли ти покинула свою справу, але не пропусти нічого іншого. У цій долині ти не повинна будеш перекривати дах чи викладати стежки, які нікуди не ведуть.

— Скажи мені, — мовила раптом вона, — як ти довідався тоді, де я?

Він усміхнувся.

— Мені сказав Джон. Руйнівник, пам’ятаєш? Ти ж дивувалася, чому руйнівник нікого до тебе не відрядив. Але він це зробив. Це він мене послав по тебе.

— Він?

— Так.

— А що він сказав тобі?

— Нічого такого. Чому ти запитуєш?

— Що він сказав? Ти пригадуєш його точні слова?

— Так, пригадую. Він сказав: «Якщо хочеш випробувати свій шанс, то зроби це. Ти заслужив». Я пам'ятаю, бо... — він обернувся до Ґолта, трохи насупившись, наче не до кінця міг збагнути якоїсь простої речі. — Джоне, я не зовсім зрозумів, чому ти так сказав. Чому? Чому — мій шанс?

— Ти не проти, якщо я зараз тобі не відповідатиму?

— Ні, але...

Хтось загукав до них з-за виступу шахти, і Франциско швидко рушив туди, наче ця тема не заслуговувала більше на увагу.

Даґні усвідомлювала, що минуло досить багато часу, перш ніж вона обернулася до Ґолта. Знала, що він весь час не зводив з неї погляду. В його очах їй не вдалося прочитати нічого, тільки натяк на усмішку, наче він розумів, якої саме відповіді вона сподівалась, і демонстрував, що на його обличчі цієї відповіді знайти не вдасться.

— Ви дали йому той шанс, як і хотіли?

— Поки я не дав би йому можливості випробувати всі ймовірні для нього шанси, доти сам не мав би жодного шансу.

— Звідки ви знали, що саме він заслужив?

— Я розпитував його про вас протягом десяти років, щоразу, коли це було можливо, у будь-який спосіб, під будь-яким кутом. Ні, він нічого мені не розповідав — розповідала манера, з якою він про вас говорив. Він не хотів говорити, але коли вже починав, то робив це занадто палко, палко і водночас неохоче, і тому я зрозумів, що то була не просто дитяча дружба. Я зрозумів, як багато він віддав задля страйку, як відчайдушно він намагався зробити все, щоб не втратити це назавжди. Я? Я всього лише розпитував у нього про одного з наших найважливіших майбутніх страйкарів — так само, як розпитував про багатьох людей.

Тінь усмішки в його очах не зникала. Він знав, що Даґні хоче про все це чути, але його слова не давали відповіді на те єдине запитання, якого вона боялася.

Вона перевела погляд з його обличчя на постать Франциско, який до них наближався, не ховаючи більше від себе раптової,

важкої, спустошливої тривоги: це був страх, що Ґолт може вкинути їх трьох у безнадійну прірву марної самопожертви.

Франциско наблизився, замислено дивлячись на Даґні, наче зважуючи якесь власне запитання, від якого в його очах затанцювали зухвалі іскорки.

— Даґні, залишився всього один тиждень, — сказав він. — Якщо ти вирішиш повернутися, то ми страшенно довго не побачимося.

У голосі його не було ні докору, ні смутку, тільки м'якість — єдине свідчення емоції.

— Якщо покинеш це місце зараз, то все одно повернешся, тільки дуже нескоро. А я за кілька місяців осяду тут назавжди. Тому, якщо ти поїдеш, я тебе не побачу, можливо, ще багато років. Побудь цей останній тиждень зі мною. Я хочу, щоб ти завтра переїхала до мене. Як гостя, не більше. Лише тому, що мені цього страшенно хочеться.

Він сказав це дуже просто — так, наче між ними трьома не могло бути жодних таємниць. Даґні не побачила на обличчі Ґолта й натяку на здивування. Сама ж вона відчула, як щось різко напружилось у неї в грудях — щось важке, нерозсудливе, щось майже лихе, якесь темне збудження, яке засліпило її та підштовхнуло діяти.

— Але ж я зараз наймана працівниця, — дивно всміхаючись, зауважила вона, дивлячись на Ґолта. — Я мушу виконувати свою роботу.

— Я вас не тримаю, — сказав Ґолт, і його інтонація розлютувала Даґні: відповідь не містила в собі жодної багатозначності, вона чітко відповідала сенсові сказаних слів. — Можете покинути роботу будь-коли. Це залежить від вас.

— Ні, не залежить. Я ж тут полонянка. Невже ви забули? Я виконую накази. Я не можу віддавати чомусь перевагу, не можу виявляти бажань, не можу вирішувати. Я хочу, щоб ви самі вирішили.

— Хочете, щоб вирішив я?

— Так!

— Але ж це було ваше бажання.

Знущання проявлялось у його голосі у формі підкресленої серйозності, тому вона зухвало кинула йому, без тіні усмішки, мов підбурюючи продовжувати вдавати, начебто він нічого не розуміє:

— Гаразд. Це те, чого я хочу!

Він усміхнувся — наче у відповідь на дитячі маніпуляції, які вже давно передбачив.

— Добре, — обернувшись до Франциско, Ґолт уже не всміхався. — Тоді — ні.

Усе, що Франциско зміг прочитати на обличчі Даґні — це непокору до суперника, який був одним з найсуворіших його учителів. Він з жалем стенув плечима, проте безтурботно промовив:

— Мабуть, твоя правда. Якщо вже ти не зможеш переконати її не повертатися туди, то не зможе ніхто.

Даґні вже не чула слів Франциско. Вона була вражена потужним полегшенням, яке зійшло на неї, коли пролунала відповідь Ґолта. Полегшення, яке засвідчило, що найдужчий страх уже минувся. Коли все вже було позаду, Даґні зрозуміла, що залежало від його відповіді. Зрозуміла, що якби він відповів інакше, це зруйнувало б у її очах усю долину.

Їй хотілось обійняти обох чоловіків і радісно реготати разом з ними, — байдуже, залишиться вона тут, чи повернеться у зовнішній світ. Тиждень здавався зараз нескінченністю, щедро залитою вічним сонячним сяйвом. Жодна боротьба не може бути складною, думала вона, якщо складна сама природа існування. Полегшення охопило її не тому, що Ґолт від неї не відмовився, а також не через витончену певність, що вона таки переможе, — полегшення породжувало відчуття безсумнівності того факту, що він завжди залишиться саме тим, ким є.

— Хтозна, повернусь я у зовнішній світ чи ні, — тверезо промовила Даґні, хоча голос її тремтів від притлумленої несамовитості, від чистої радості. — Вибачте, що я досі так і не змогла визначитись. Я впевнена тільки в одному: вирішувати мені буде не страшно.

Раптову ясність, що спала на її обличчя, Франциско сприйняв як доказ того, що вся ця ситуація справді не мала особливого підтексту. Але Ґолт усе зрозумів. Він поглянув на неї частково здивовано, а частково — зі зневагою і докором.

Він не пустив ані пари з вуст, аж поки вони нарешті опинилися віч-на-віч на стежці, що вела в долину. Тут Ґолт знову поглянув на Даґні — здивування в його очах посилилося — і мовив:

— Ви влаштували мені перевірку, щоб довідатися, чи опущусь я до найнижчої стадії альтруїзму?

Вона не відповіла, натомість дивилася на нього з відкритим визнанням, не намагаючись захиститися.

Ґолт засміявся і відвів очі; пройшовши ще кілька кроків, м'яко промовив, ніби цитуючи сам себе:

— Тут не залишаються люди, які могли б у будь-який спосіб фальсифікувати реальність.

Мовчки йдучи поруч із ним, Даґні міркувала про те, що частково інтенсивність пережитого нею полегшення пояснювалася шоком від цієї контрастності: раптово її чуттєве сприйняття загострилось і заграло яскравими барвами, і вона чітко побачила всю суть кодексу самопожертви, що вони його утрьох могли прийняти. Побачила Ґолта, який відмовився від жаданої жінки заради свого друга, обманом витіснивши з власного існування своє найбільше почуття, витіснивши себе з її життя, хоч яка б висока була ціна для них обох, і решту своїх років провівши в марноті недосяжного і незбутнього. Побачила себе в пошуках розради у стосунках з номером два; своє прагнення вдавати любов, якої насправді не відчуває. Бо її самообман — необхідність, що йде в парі з самопожертвою Ґолта. Побачила своє життя: довгі роки безнадійної туги, прийняття, що дає бодай якесь полегшення незагойній рані, окремі миттєвості втомленої любові, віру в те, що любов — марнота, і щастя на цьому світі знайти неможливо. Побачила також і Франциско, як він пробирається крізь оманливий туман вигаданої реальності, побачила його життя — шахрайство, інсценізоване двома найдорожчими людьми, яким він найбільше довіряв. Розгледіла, як він намагається зрозуміти, чому ж його щастя таке неповне, прагне утриматися на крихкому каркасі брехні, перекинутому над прірвою відкриття, що він — не той чоловік, якого вона кохає, а лише обурлива підміна, бідний пацієнт, така собі милиця. Проникливість Франциско перетворилась би на загрозу для нього самого, і тільки повна віддача летаргічній тупості захищала б його удавану радість, яка б усе борсалась і, ставши частиною жахливого ритуалу — навіювання, начебто людина не здатна відбутися цілком, — дозволила б йому досягнути вдоволення. Всі троє — люди, перед якими саме існування розклало свої дари, — закінчать свої життя, перетворившись на озлоблені руїни, які плачуть з відчаю, що життя — суцільне розчарування. Розчарування від неспромоги перетворити нереальне на реальне.

Але саме такий, думала Даґні, моральний кодекс людей з зовнішнього світу, кодекс, що наказує їм діяти, відштовхуючись від слабкостей іншого, облуди і тупості, й саме така модель їхнього існування: борсатися в тумані удаваності й невизнання, віра в те, що факти не бувають остаточні та повні, стан, у якому людина бреде крізь нереальне й несформоване життя, заперечуючи будь-яку форму реальності, й помирає, так і не народившись. «Тут, — думала Даґні, дивлячись крізь зелені гілки на блискучі дахи долини, — ти можеш мати справу з людьми чистими й твердими, як сонце й каміння». Несказанне полегшення і безтурботність породжені простим знанням: жодна битва не була складна, а жодне рішення — небезпечне, оскільки навколо не існувало болотистої непевності, безформного уникання життя.

— Чи не спадало вам на думку, міс Таґґарт, — буденно запитав Ґолт, наче вів якусь абстрактну дискусію (складалось враження, що він читає її думки), — що там, де в царині можливого оминають нераціональне, а в царині практичного не допускають руйнування, не може існувати жодного конфлікту інтересів серед людей — ані в бізнесі, ні в торгівлі, ні навіть в особистих речах? Тут немає конфліктів, не виникає потреби в самопожертві, жодна людина не становить загрози для мети інших. Люди розуміють, що реальність — це абсолют, який неможливо сфальсифікувати, що брехня не спрацьовує, що незаробленим володіти неможливо, а незаслужене неможливо віддати, а також те, що руйнування існуючих цінностей не зробить цінною підробку. Бізнесмен, який бажає захопити весь ринок, придушивши успішнішого конкурента, робітник, який хоче урвати для себе багатство свого працедавця, митець, який заздрить більшому таланту свого суперника, — всі вони прагнуть викреслити реальні факти з нашого існування, а руйнація — єдиний засіб для реалізації їхніх прагнень. Якщо вони цим засобом скористаються, то не матимуть ні ринку, ні багатства, ні вічної слави — вони просто перешкодять створенню товарів, працевлаштуванню й мистецтву. Потяг до нераціонального задовольнити неможливо, хочуть цього самі жертви чи ні. Однак люди не перестануть бажати неможливого, не відмовляться від свого прагнення нищити, поки їм проповідують самознищення і самопожертву як практичні засоби досягнути щастя.

Ґолт поглянув на неї і повільно додав (в безособовій інтонації його голосу з'явилася ледь помітна зміна):

— Я здатен досягнути власного щастя або знищити його. Але ця моя здатність не поширюється на щастя жодної іншої людини. Вам слід виявляти більше поваги до мене і до Франциско, а не боятися того, чого ви боїтеся.

Даґні промовчала. Почувалася так, наче одне-єдине необережне слово може перелитися через вінця цієї наповненої вщерть миті. Вона просто покірно обернулася до нього — роззброєна, по-дитячому скромна, і якби не її осяйна радість, — провинна. Ґолт усміхнувся — здивовано, з розумінням, з виразом товариської близькості, до якої наближали їх спільні погляди. Він схвалював її почуття.

Вони продовжували йти мовчки, і їй здавалося, що раптом настав літній день з часів її безтурботної юності, якої насправді у Даґні ніколи не було. Це була прогулянка двох вільних людей, які насолоджуються рухом і сонячним світлом, не тягнучи за собою нерозв'язаних проблем. Її власне відчуття легкості змішалось із невагомістю сходження в долину, наче Даґні не мусила докладати жодних зусиль, щоб іти, а тільки стримувала себе, щоби не злетіти. Тому вона йшла, долаючи тяжіння спуску, відхиляючи тіло назад. Вітер надимав її спідницю, мов вітрило, і заважав рухові.

Вони розійшлися біля початку стежки, внизу. Ґолт вирушив на зустріч з Мідасом Малліґаном, а Даґні пішла на ринок Гаммонда з переліком продуктів для вечері — свого єдиного клопоту.

«Його дружиною...» — думала вона, дозволивши собі усвідомити слова, яких не промовив доктор Акстон, слова, що вона їх давно вже відчувала, але так і не могла вимовити. Упродовж трьох тижнів вона була його дружиною у всіх сенсах, крім одного. Цей останній сенс їй іще слід заслужити, але він був цілком реальний, і сьогодні вона могла вже дозволити собі це знання, це відчуття, могла бодай один день жити з цією думкою.

Бакалійні товари, які Лоуренс Гаммонд на її прохання вишикував на лискучому прилавку своєї крамниці, ніколи досі не здавались їй такими яскравими. Перейнята ними, Даґні лише наполовину усвідомлювала тривожне передчуття чогось недоброго, але її свідомість була занадто переповнена, щоб над цим

замислюватися. Вона звернула на це увагу тільки тоді, коли Гаммонд завмер, насупився і поглянув на небо за відкритою передньою частиною крамниці.

Одночасно зі словами Гаммонда: «Здається, міс Таґґарт, хтось намагається повторити ваш трюк», — вона усвідомила, що чує звук літака, і це триває вже певний час. Після першого числа цього місяця нічого подібного в долині не можна було почути.

Вони вибігли на вулицю. Маленький срібний хрестик кружляв над кільцем гір. Здавалося, це лискуча бабка збирається зрізати власними крильцями верхів'я.

— Що це він робить? — запитав Лоуренс Гаммонд.

Біля решти крамниць і по всій вулиці нерухомо стояли люди і дивилися в небо.

— На... на когось чекають? — запитала Даґні й вражено почула у власному голосі тривогу.

— Ні, — відповів Гаммонд. — Кожен, хто має тут бізнес, зараз тут.

Не схоже було, що він стурбований, — радше зацікавлений і понурий.

Літак перетворився на крихітну рисочку, таку собі сріблясту цигарку, що промайнула на тлі гір: він опускався нижче.

— Схоже на приватний моноплан, — сказав Гаммонд, мружачись на сонці. — Модель не військова.

— Екран із променів витримає? — напружено запитала Даґні, обурена наближенням ворога.

Гаммонд засміявся:

— Чи витримає?

— Він нас побачить?

— Цей екран надійніший за підземне сховище, міс Таґґарт. Ви мали б це знати.

Літак піднявся вгору і перетворився на світлу плямку, схожу на підхоплений вітром клаптик паперу. Він на мить непевно завис, а потім знову метнувся додолу, накручуючи наступну спіраль.

— Якого біса йому треба? — запитав Гаммонд.

Очі Даґні втупились у його обличчя.

— Він щось шукає, — сказав Гаммонд. — Але що?

— Тут є десь телескоп?

— Так, є, на аеродромі, але... — він збирався поцікавитися, що коїться з її голосом, але Даґні вже бігла дорогою в напрямку аеродрому, сама не помітивши, що біжить, не маючи ні часу, ні відваги міркувати про причину свого вчинку.

Біля невеликого телескопа на диспетчерській вишці Даґні зустріла Двайта Сандерса; збентежено насупившись, він уважно роздивлявся літак.

— Дайте-но я погляну! — кинула Даґні.

Вона вхопилася за металеву трубу, наблизилася очима до лінзи, тимчасом як рука повільно повертала її слідом за рухом літака, і раптом Сандерс спостеріг, що рука завмерла, натомість пальці не розтиснулись, а обличчя так і залишилося прикуте до телескопа. А, придивившись пильніше, зрозумів, що вона вперлася до лінзи чолом.

— У чому річ, міс Таґґарт?

Вона повільно звела голову.

— Це хтось із ваших знайомих, міс Таґґарт?

Не відповівши, вона вибігла геть. Її пришвидшені кроки виписували зигзаги — безцільно й непевно. Даґні не насмілювалася бігти, але ж вона мусила втекти, мусила сховатись і не знала навіть, чого боїться більше: щоб її зараз побачив хтось із місцевих чи — чоловік у літаку, номер на срібному крилі якого повідомляв, що апарат належить Генкові Ріардену.

Даґні зупинилась, аж коли перечепилась об камінь, упала, і зрозуміла нарешті, що вона бігла. Стояла на невеликому кам'яному карнизі над аеродромом, схована від міста, натомість цілком відкрита, якби хтось дивився згори. Обмацуючи гранітну стіну в пошуках підтримки, Даґні звелась, відчуваючи долонями сонячне тепло на поверхні скелі. Вона встала, притиснулась спиною до стіни, нездатна поворухнутись і відірвати погляд від літака.

Літак повільно кружляв, то пірнаючи вниз, то знову набираючи висоту, докладаючи всіх зусиль — Даґні в цьому не сумнівалась, — щоб розгледіли уламки на цьому безнадійному обширі серед ущелин і каменюк, на цій оманливій території, яку не можна було ні покинути, ні до пуття роздивитися. Він шукав рештки її літака, він не здався, і хай би чого коштували йому три минулих тижні, хай би що він відчував, єдиним доказом і єдиною відповіддю світові було це наполегливе, рівне, монотонне

гудіння двигуна, що ніс крихкий літальний апарат над смертоносними узгір'ями неприступного ланцюга хребтів.

Серед ясності та чистоти небесного повітря літак здавався інтимно близьким, Даґні могла розгледіти, як він погойдується на непевних течіях, нахиляючись в різні боки під поривами вітру. Вона чітко його бачила — і здавалося неможливим, що така чітка панорама закрита для його очей. Під ним лежала вся долина, залита сонячним світлом; вона полум'яніла скляними шибами і зеленими луками, аж кричала, щоб на неї звернули увагу. Тут був кінець його страдденної подорожі, здійснення не тільки його бажань, адже мав знайти тут не уламки літака та її тіло, а живу Даґні та власну свободу — все, що він шукав, лежало під ним, відкрите, сповнене очікування, всього цього можна було досягти, пірнувши по прямій крізь чисте, прозоре повітря. Все це належало йому і нічого не вимагало натомість, крім здатності розгледіти.

— Генку! — закричала вона, відчайдушно махаючи йому. — Генку!

Вона впала назад, на скелю, знаючи, що нездатна до нього докричатися, що не може змусити його побачити, що жодна сила на світі не змогла б пробити цей екран, за винятком його власного розуму та зору.

Несподівано для себе самої, вона вперше подумала про цей екран не як про щось невидиме й невідчутне, а як про найлиховісніший і абсолютний бар'єр у світі.

Опершись на скелю, охоплена відчуттям мовчазної приреченості, Даґні спостерігала за безнадійними кружляннями літака, за його боротьбою, дослухалася до приреченого волання двигуна про допомогу, крику, відповісти на який вона була безсила. Літак різко впав униз, однак цей маневр виявився початком його прощального злету — він прорізав стрімку діагональ над вершинами і здійнявся у відкрите небо. Наче занурившись у простори озера без берегів, без країв, літак повільно потопав у ньому, зникаючи з поля зору.

З гіркотою і співчуттям Даґні думала про те, як багато йому не вдалось побачити.

«А я?» — подумала вона. Якщо вона покине долину, захисна завіса зачиниться перед нею так само щільно, Атлантида зникне під склепінням з променів, непроникніших за дно океану, а їй

доведеться борсатися, намагаючись побачити неможливе, боротися з міражем первісної дикості, тимчасом як реальність усього, чого вона прагнула, ніколи більше не постане перед нею. Але тяжіння до зовнішнього світу, тяжіння, що викликало бажання рушити вслід за літаком, не стосувалось образу Генка Ріардена. Вона знала, що не зможе до нього повернутися, навіть якщо повернеться туди. Тяжіння стосувалося Ріарденової хоробрості, хоробрості всіх, хто досі боровся, щоб залишитися живим. Він не припиняв шукати її літак, коли всі решта давно вже облишили ці спроби. Так само він не відмовиться від заводів, не покине жодної обраної мети, якщо для її досягнення залишиться бодай один шанс. Чи була вона цілком переконана, що для світу «Таґґарт Трансконтиненталь» уже не залишилося жодного шансу? Чи була вона певна, що умови цієї боротьби передбачали остаточну марність мрій про перемогу? Люди з Атлантиди мали рацію. Вони цілком справедливо зникнули, бо знали, що в тому світі не залишають жодних цінностей. Але поки вона не переконається, що не залишилося жодного невикористаного шансу, жодної непочатої битви, вона не мала права залишатися серед них. Це запитання мордувало її кілька останніх тижнів, але вона не могла знайти відповіді.

Тієї ночі Даґні довго не могла заснути; лежала тихо і нерухомо — так само, як інженер, і як Генк Ріарден, — здійснюючи безпристрасні, точні, майже математичні розрахунки, не зважаючи на ціну і почуття. Даґні переживала таку ж агонію, як і Генк у своєму літаку: вона жила в мовчазному кубі темряви, вона шукала, однак не знаходила відповіді. Роздивлялася написи на стінах кімнати, майже невидимі на клаптях від світла зірок, але допомога, по яку зверталися ці чоловіки у свої найтемніші години, їй була недоступна.

— Так чи ні, міс Таґґарт?

Вона вдивлялася в обличчя чотирьох чоловіків у м'яких сутінках, що заповнювали вітальню Малліґана: Ґолта, обличчя якого було позначене ясною та безособовою уважністю науковця, Франциско, який приховав емоції за легкою усмішкою, що могла пасувати до будь-якої відповіді, Г'ю Акстона, співчутливого і м'якого, та Мідаса Малліґана, який вимовив запитання без жодної злостивості в голосі. За три тисячі кілометрів звідси цієї вечірньої години табло календаря спалахувало світлом над

дахами Нью-Йорка і повідомляло: 28 червня. Даґні раптом здалося, що вона бачить його так чітко, наче табло висить над головами цих чоловіків.

— У мене ще один день, — твердо сказала вона. — Ви дозволите мені ним скористатися? Здається, я вирішила, але ще раз хочу все обміркувати. Я потребую всієї можливої певності.

— Звісно, — погодився Малліґан. — Насправді ви маєте час аж до післязавтра, до ранку. Ми зачекаємо.

— Ми й після того зачекаємо, — мовив Г'ю Акстон, — хоч і за вашої відсутності, якщо буде необхідно.

Даґні стояла біля вікна, обличчям до чоловіків, і відчувала задоволення, усвідомлюючи, що стоїть рівно, що руки її не тремтять, а голос контрольований, терплячий і безжальний, як і їхні голоси. На якусь мить це дало їй відчуття зв'язку з присутніми.

— Якщо вашу непевність, — сказав Ґолт, — зумовлено конфліктом серця і розуму — дослухайтеся розуму.

— Розглядайте причини, що роблять нас переконаними в нашій правоті, — сказав Г'ю Акстон, — але не зважайте на сам факт переконаності. Якщо ви не переконані, ігноруйте нашу впевненість. Не спокушайтеся підміною власного рішення нашим.

— Не покладайтеся на наше розуміння того, що для вас може бути найкраще у майбутньому, — мовив Малліґан. — Ми це знаємо, але користі від цього жодної, аж поки ви самотужки не вловите істини.

— Не зважай на наші інтереси й бажання, — сказав Франциско. — Ти не маєш зобов'язань ні перед ким, крім себе.

Вона всміхалась — не печально й не радісно, — думаючи, що жодної з цих порад не змогла б почути в зовнішньому світі. Знаючи, як відчайдушно вони прагнуть їй допомогти всім, чим можуть, вона відчула потребу запевнити їх, що все розуміє.

— Я дісталася сюди без запрошення, — тихо промовила вона, — тому сама нестиму відповідальність за наслідки. Я вже за них відповідаю.

Нагородою їй стала Ґолтова усмішка — немов врученний військовий орден.

Відвернувшись, Даґні пригадала раптом Джеффа Еліена, волоцюгу з «Комети». Пригадала, як сильно почала поважати його, щойно він запевнив, що добре знає, куди прямує, намагаючись зняти з неї тягар занепокоєння через його безцільні

мандри. Вона усміхнулася, думаючи, що тепер відчула себе в обох ролях, і зрозуміла, що не існує вчинку мерзеннішого й нікчемнішого, ніж коли одна людина зрікається власного вибору, перекладаючи цей тягар на інших. Даґні почувалася напрочуд спокійно, впевнено і невимушено. Відчувала також і напругу, але то була напруга великої ясності. Піймала себе на думці, що чудово функціонує в режимі надзвичайної ситуації. «Я з нею в безпеці», — подумала Даґні й усвідомила, що думає сама про себе.

— Відкладіть це на післязавтра, міс Таґґарт, — повторив Мідас Малліґан. — Сьогодні ви тут.

— Дякую, — сказала вона.

Даґні стояла біля вікна, поки чоловіки обговорювали справи в долині. Тривала остання нарада місяця. Вони щойно повечеряли, — і Даґні пригадала свою першу вечерю в цьому будинку місяць тому. Як і тоді, вона була сьогодні в сірому офісному костюмі, а не в селянській спідниці, що її так приємно носити в спеку. «Сьогодні я ще тут», — подумала вона. І її рука владно оперлася на підвіконня.

Сонце ще не зникло за горами, але небо було рівномірно забарвлене глибоким, оманливо чистим синім кольором, що змішувався з блакиттю невидимих хмар, за якими ховалось сонце. Лише краї хмар окреслювала тонка полум’яна лінія: це скидалося на блискучу звивисту сітку неонових труб, подумалося Даґні... або на схему звивистих річок... або... або на мапу залізниці, відображену білими зорями на небесах.

Вона чула, як Малліґан називає Ґолтові імена тих, хто не повернувся до зовнішнього світу.

— У нас є робота для всіх, — сказав Малліґан. — Насправді всього лише десятеро чи дванадцятеро повертаються цього року — здебільшого, щоб усе там позакінчувати, конвертувати все, чим володіють, і прибути сюди назавжди. Думаю, це був останній місяць перерви, бо до кінця року ми всі житимемо в долині.

— Добре, — мовив Ґолт.

— Судячи з ситуації назовні, нам доведеться.

— Так.

— Франциско, — звернувся Малліґан, — ти ж повернешся за кілька місяців?

— Щонайпізніше — в листопаді, — відповів Франциско. — Я повідомлю про це передавачем на коротких хвилях. Коли вже буду готовий повертатися, ввімкнете у мене опалення?

— Я увімкну, — сказав Г’ю Акстон. — І приготую тобі вечерю.

— Джоне, ти, безсумнівно, — сказав Маллі́ґан, — цього разу не повертаєшся до Нью-Йорка.

Ґолт зиркнув на нього коротко, а потім рівно промовив:

— Я ще не вирішив.

Даґні зауважила, як різко подалися вперед Франциско з Малліґаном, здивовано вирячившись на Ґолта. Натомість Г’ю Акстон дуже повільно звів на нього погляд. Здавалося, він не здивований.

— Ти ж не збираєшся ще на цілий рік повернутися до того пекла? — запитав Малліґан.

— Збираюсь.

— Але ж... О Господи, Джоне! Навіщо?

— Скажу, коли вирішу.

— Але ж там тобі більше нема що робити. Ми вже переконали всіх, кого знали. За винятком Генка Ріардена наш список повний, але Генка ми переконаємо ще до кінця цього року. І міс Таґґарт, якщо вона забажає залишитись. Усе. Твою роботу виконано. Там немає більше чого шукати. Хіба що остаточного краху, коли дах упаде на їхні голови.

— Я знаю.

— Джоне, я не хочу, щоб твоя голова була там, коли це станеться.

— Ви ніколи за мене не хвилювалися.

— Але невже ти не усвідомлюєш, до якої вони доходять стадії? Вони за крок до відвертого насильства. Чорт забирай, та вони вже сто років тому зробили цей крок, скріпили його печаттю і задекларували! Але за якусь мить вони вповні усвідомлять ту реальність, яку створили, це усвідомлення вибухне їм просто в прокляті обличчя — відверте, неприховане, сліпе, свавільне, нестямне, криваве насильство пошириться, винищуючи все і всіх. Я не хочу, щоб ти опинився серед цього всього.

— Я зможу про себе подбати.

— Джоне, немає жодної причини ризикувати, — сказав Франциско.

— Як ризикувати?

— Мародери непокояться через зникнення людей. Вони щось підозрюють. Саме тобі не можна там більше залишатися. Завжди є шанс, що вони можуть виявити, хто ти такий і що робиш.

— Цей шанс дуже незначний.

— Але ж немає жодної причини це робити. Немає нічого такого, за що не могли б узятися ми з Раґнаром.

Г'ю Акстон мовчки спостерігав, відкинувшись на спинку крісла. Його обличчя було напружене, хоча не було там ні гіркоти, ні натяку на усмішку, нічого з тих виразів, з якими людина спостерігає за цікавими подіями, які на кілька кроків відстають від його уявлень.

— Якщо я повернусь, — мовив Ґолт, — то не заради нашої роботи. Я зроблю це, щоб відвоювати у світу єдину річ для самого себе — тепер, коли роботу вже виконано. Я нічого не забрав звідти, я нічого від них не хотів. Але є дещо таке, чого світ ніяк не хоче відпустити. Воно належить мені — і я цього не покину. Ні, я не збираюся порушувати присяги, я не співпрацюватиму з мародерами і не матиму ні для кого жодної цінності, не допомагатиму ні мародерам, ні нейтральним особам, ні штрейкбрехерам. Якщо я туди вирушу, то не задля когось іншого, а тільки заради себе. І я не думаю, що ризикую життям, але якщо й так — що ж, тепер я вже можу ним ризикувати.

На Даґні він не дивився, але вона змушена була відвернутись і стояти, притиснувшись до віконної рами. Її руки тремтіли.

— Але ж, Джоне! — вигукнув Малліґан, махаючи рукою в бік долини. — Якщо з тобою щось станеться, що ми...

Він винувато й різко замовк.

Ґолт засміявся:

— Що ви збиралися сказати?

Малліґан присоромлено замахав рукою, немов намагаючись відмовитися від своїх слів.

— Невже ви хотіли сказати, що коли зі мною щось станеться, то моя смерть буде найбільшим на світі провалом?

— Ну, добре, — знічено мовив Малліґан, — я цього не казатиму. Не казатиму, що ми без вас не впораємося — впораємось, і я не благатиму вас залишитися тут заради нас. Я і подумати не міг, що здатен коли-небудь повернутися до цього гнилого заклику, але ж, хлопчику!.. Спокуса була велика, я майже зрозумів, чому люди вдаються до таких засобів. Знаю, що коли вже ви

вирішили ризикнути життям — байдуже заради чого, — то так і зробите. Я думаю тільки про те... Боже, Джоне, життя — страшенно цінна річ!

Ґолт усміхнувся.

— Я це знаю. Тому й не думаю про ризик, а думаю лише про перемогу.

Франциско мовчав. Він здивовано насупився і пильно вдивлявся Ґолтові в лице. Він не так зрозумів відповідь, як насторожився від самого запитання.

— Послухайте, Джоне, — продовжував Малліґан. — Оскільки ви ще остаточно не вирішили, чи полетите туди... Ви ж іще не вирішили, правда?

— Ні, ще ні.

— Оскільки ще не вирішили, то дозвольте нагадати вам кілька речей — просто для роздумів.

— Дуже прошу.

— Я хочу сказати про випадкові небезпеки — безглузді, непередбачувані небезпеки світу, що розпадається на шматки. Подумайте про фізичну небезпеку, пов'язану зі складними механізмами в руках сліпих дурнів і збожеволілих від страху боягузів.

Ви тільки подумайте про залізниці. Щоразу, сідаючи в потяг, ви ризикуватимете зазнати чогось схожого на те жахіття, яке сталося в тунелі біля Вінстона. А таких випадків дедалі більшатиме, вони частішатимуть. Ось-ось настане стадія, коли жоден день не минатиме без великої катастрофи.

— Я це знаю.

— Таке відбуватиметься і в решті галузей промисловості, всюди, де використовують техніку — машини, якими вони намагалися підмінити наш розум. Аварії літаків, вибухи баків з пальним і доменних печей, нещасні випадки з електричними дротами під високою напругою, обвали підземок й естакад — все це чекає на зовнішній світ уже зовсім скоро. Механізми, що мали зробити життя таким безпечним, тепер перетворять його на суцільний ризик.

— Я це знаю.

— Добре, що ви це знаєте, але чи зважили ви всі особливі обставини? Чи дозволили собі все це візуалізувати? Я хотів би, щоб ви побачили повну картину того, куди прагнете потрапити,

перш ніж вирішите, чи що-небудь здатне виправдати цю ідею. Ви знаєте, що в містах буде найгірше. Міста постали завдяки залізницям, за залізницями вони й підуть.

— Усе правильно.

— Коли залізниці знищать, Нью-Йорк почне вимирати від голоду вже за два дні. Це місто годує континент завдовжки майже п'ять тисяч кілометрів. Як ви збираєтеся привозити їжу до Нью-Йорка? Директивами й возами, запряженими волами? Але перш ніж це станеться, мешканці зазнають усіх мислимих страждань — зникнення товарів, дефіцит, голодні бунти, панічні вибухи насильства на тлі дедалі більшого спустошення.

— Таки зазнають, так.

— Спершу вони втратять літаки, потім — автомобілі, далі — вантажівки, а зрештою і вози.

— Так і буде.

— Їхні фабрики зупиняться, потім позавмирають печі, замовкне радіо. Далі вийде з ладу система електропостачання.

— Точно.

— Лише одна перетерта нитка триматиме цей континент купи. Спочатку залишатиметься один потяг на день, потім — один потяг на тиждень, далі впаде міст Таґґарта і...

— Ні, він не впаде!

Усі обернулися до Даґні. Вона була бліда, але значно спокійніша, ніж тоді, коли востаннє їм відповідала.

Ґолт повільно встав і схилив голову, наче приймаючи вердикт.

— Ви таки вирішили, — сказав він.

— Вирішила.

— Даґні, — звернувся до неї Г'ю Акстон. — Мені так прикро.

Він говорив м'яко, якось аж через силу, наче слова пручалися, відмовляючись заповнювати собою тишу приміщення.

— Не хотів би я цього бачити. Що завгодно — тільки не те, як ви стоїте тут, бо вашим переконанням забракло хоробрості.

Вона випростала руки, повернувши їх долонями назовні й звісивши вздовж тіла, — це був жест простоти й чесності; підтверджуючи його, вона звернулася до них усіх так спокійно, що цей спокій дозволив їй вкласти власні емоції в слова:

— Я хочу, щоб ви знали: якби мені судилося померти через місяць, я хотіла б прожити його в цій долині. Ось як сильно я

прагну тут залишитись. Але оскільки я вирішую жити далі, то не можу покинути битву, в якій повинна брати участь.

— Звісно, — з повагою мовив Малліґан, — якщо ви досі так вважаєте.

— Якщо хочете знати причину, що змушує мене повернутись, я вам скажу. Я не можу віддати на поталу всю велич світу, те, що було моїм і вашим, те, що було нами створено і досі належить нам за законом. Я не вірю, що люди не здатні цього розгледіти, що вони можуть вічно залишатися сліпі та глухі, адже правда на нашому боці, а їхні життя залежать від прийняття цієї правди. Вони продовжують любити свої життя — і це завдяки тому, що якісь залишки їхнього розуму досі неушкоджені. Поки люди прагнуть жити, я не можу здатися.

— А вони справді хочуть жити? — м'яко запитав Г'ю Акстон. — Справді прагнуть? Ні, не відповідайте зараз. Я знаю, що кожному з нас ця відповідь далась найважче. Ми довго намагалися її усвідомити і прийняти. Просто заберіть це запитання з собою у той світ — як останню передумову, що її слід перевірити.

— Ви залишаєтеся нашим другом, — мовив Мідас Малліґан, — але ми боротимемося з усім, що ви робитимете, бо впевнені, що ви помиляєтесь, хоч і не осуджуємо вас.

— Ви повернетеся, — сказав Г'ю Акстон, — тому що ваша помилка — не моральний крах, не перехід на бік зла, а незнання, остання сходинка, на якій ви стали жертвою власних чеснот. Ми будемо на вас чекати і, Даґні, коли ви повернетеся, то виявите, що ніколи не існувало жодної суперечності між вашими бажаннями, так само, як і жодного трагічного зіткнення цінностей.

— Дякую, — відповіла Даґні, заплющуючи очі.

— Нам слід обговорити умови вашого від'їзду, — сказав Ґолт безпристрасним тоном виконавця. — По-перше, ви повинні дати слово, що ніколи не відкриєте нашої таємниці або жодної її частини: ні причин, які нас сюди привели, ні самого факту нашого існування, ні існування цієї долини, ні вашого тут перебування протягом минулого місяця. Ви не повинні розповідати про це нікому в зовнішньому світі, ніколи, під жодним приводом.

— Даю слово.

— По-друге, ви ніколи не повинні намагатися розшукати цю долину. Ви не повинні з'являтися тут без запрошення. Якщо ви порушите першу умову, це не накличе на нас серйозної

небезпеки. Якщо порушите другу — накличе. Згідно з нашою політикою, ми ніколи не покладалися на чиюсь примхливу милість і добрі наміри, так само, як і на обіцянку, дотримання якої неможливо гарантувати силою. Так само ми не можемо сподіватися, що наші інтереси ви поставите вище за власні. Оскільки ви вважаєте, що обрали правильний шлях, може настати день, коли вам видасться за необхідне привести до цієї долини наших ворогів. Тому ми мусимо позбавити вас щонайменшої можливості це зробити. Вас заберуть з цієї долини літаком, зав'язавши очі, на відстань, достатню для того, щоб ви не змогли відстежити напрямку.

Даґні схилила голову.

— Добре.

— Ваш літак полагодили. Чи бажаєте ви викупити його, підписавши чек на ваш рахунок у банку Малліґана?

— Ні.

— Тоді ми затримаємо його в себе до того часу, коли ви захочете за нього заплатити. Післязавтра я відвезу вас на власному літаку в місце за межами долини і залишу там без можливості подальшого перевезення.

Вона схилила голову.

— Чудово.

Коли вони покинули дім Мідаса Малліґана, вже стемніло. Стежка до Ґолтового будинку вела через долину, повз хатинку Франциско, тому всі троє поверталися разом. Де-не-де в чорноті виднілись освітлені квадрати вікон, перед шибами повільно погойдувалися перші хвильки туману, схожі на відблиски далекого моря.

Вони йшли мовчки, але звук їхніх кроків, зливаючись у єдиний розмірений ритм, скидався на розмову, яку неможливо було передати в жодній іншій формі.

За певний час Франциско сказав:

— Це нічого не змінює, просто трохи вповільнює всю справу, а останній відтинок шляху завжди найскладніший. Але ж він останній.

— Я сподіватимуся на це, — відповіла Даґні. А потім тихо повторила:

— Останній — найскладніший.

І повернулася до Ґолта:

— Чи можу я про щось попросити?
— Так.
— Чи відпустите ви мене завтра?
— Якщо забажаєте.

Коли Франциско за кілька хвилин заговорив знову, він наче продовжував якісь неозвучені міркування. Його інтонація лунала, як відповідь:

— Даґні, ми троє закохані, — вона різко повернула до нього голову, — закохані в один і той же об'єкт; байдуже, яку цей об'єкт має форму. Не дивно, чому ти не відчуваєш між нами жодної незгоди. Ти будеш однією з нас, поки будеш закохана лише в свої колії та паротяги, — і ця любов приведе тебе до нас знову, хоч скільки б разів ти збивалася зі шляху. Єдина людина, яку неможливо порятувати — це людина без пристрасті.

— Дякую, — ніжно мовила вона.

— За що?

— За те... як ти це сказав.

— А як я це сказав? Даґні?

— Це звучало... Звучало так, ніби ти щасливий.

— Я щасливий — так само, як щаслива ти. Мовчи про свої почуття. Я й так знаю, що ти почуваєш. Але, розумієш, що дужча твоя любов, то гірше пекло ти здатна витримати. Я не міг би витримати пекельної муки, ставши свідком твоєї байдужості.

Вона мовчки кивнула, нездатна назвати радісним жодне своє почуття, і все ж відчуваючи, що він слушно каже.

Згустки туману пропливали навпроти місяця, наче дим у розсіяному світлі. Даґні не могла побачити виразів облич чоловіків, між якими йшла; єдине, з чого можна було робити висновки, — це випростані силуети їхні тіл, незламне відлуння кроків та її власне відчуття: їй хотілося так іти нескінченно. Це почуття неможливо було окреслити — Даґні знала лише, що це не сумнів і не біль. Коли вони наблизилися до хатинки, Франциско зупинився, обійняв їх обох і вказав на двері:

— Може, зайдете? Адже це останній наш спільний вечір перед тривалою розлукою. Випиймо за майбутнє, в якому жоден з нас трьох не сумнівається.

— Не сумнівається? — запитала вона.

— Звісно, — підтвердив Ґолт, — не сумнівається.

Коли Франциско увімкнув світло, вона дивилася на їхні обличчя. На них не проступало щастя чи будь-яка інша радісна емоція. Їхні лиця радше були напружені й урочисті, однак вони — сяяли. «Якщо таке можливо, — думала Даґні, — це дивне сяйво відчувається і в мені». Щось їй підказало, що її обличчя має такий самий вираз.

Франциско потягнувся до буфету по склянки, але зупинився від раптової думки. Він поставив одну склянку на стіл, а потім узяв дві срібні чаші Себастьяна д'Анконії і поставив поряд.

— Даґні, ти вирушиш відразу до Нью-Йорка? — запитав він спокійним, розслабленим тоном господаря, дістаючи пляшку старого вина.

— Так, — спокійно відповіла вона.

— Післязавтра я лечу до Буенос-Айреса, — сказав Франциско, відкорковуючи пляшку. — Не знаю, чи доїду до Нью-Йорка, але якщо й так, то нам небезпечно буде бачитися.

— Я цього не боюсь, — відповіла вона. — Хіба що ти вважаєш, ніби я не маю права з тобою зустрічатися.

— Це правда, Даґні. Не маєш. Не в Нью-Йорку.

Наливаючи вино, він поглянув на Ґолта.

— Джоне, коли ти вирішиш: повертаєшся чи залишаєшся тут?

Ґолт дивився на нього, а тоді повільно, тоном людини, яка розуміє всі наслідки своїх слів, відповів:

— Я вже вирішив, Франциско. Я повертаюся.

Рука Франциско завмерла. Якусь мить він не бачив нічого, крім Ґолтового обличчя. Потім перевів погляд на Даґні. Він відставив пляшку і, хоч не зробив жодного кроку назад, його погляд наче розширився, охоплюючи їх обох:

— Ну, звісно ж, — мовив він.

Здавалося, він продовжував віддалятися, розстеляючи перед зором усю панораму минулих років. Його голос лунав рівно, без жодних змін — саме так, щоб передати видіння.

— Я знав це ще дванадцять років тому, — сказав він. — Мені це було відомо ще до того, як стало відомо тобі. І саме я мав би побачити те, що згодом побачив ти. Того вечора, коли ти зібрав нас у Нью-Йорку, я подумав про це, як про... — він звертався до Ґолта, але раптом перевів погляд на Даґні, — як про все, що ти шукав... усе, заради чого ти вчив нас жити чи померти, якщо

доведеться. Я мав би зрозуміти, що й ти подумаєш так само. Інакше бути не могло. Все саме так, як мало — і мусило — бути. Все було вирішено тоді, дванадцять років тому.

Він знову поглянув на Ґолта і м'яко засміявся.

— І ти стверджуєш, що це мені найдужче перепало?

Він різко розвернувся, а потім, занадто повільно, наче свідомо увиразнюючи свої дії, завершив розливати вино, наповнивши всі три посудини на столі. Він підняв обидві срібні чаші, поглянув на них, і простягнув одну Даґні, а іншу Ґолтові.

— Візьміть, — сказав Франциско. — Ви на це заслужили — і невипадково.

Ґолт узяв з його руки чашу. Але справжнє значення цього жесту завершили їхні погляди.

— Я віддав би все, щоб сталось інакше, — сказав Ґолт. — Крім того, чого неможливо віддати.

Вона тримала свою чашу, дивилася на Франциско і дозволила йому побачити, як переводить погляд на Ґолта.

— Так, — мовила Даґні, наче відповідаючи на запитання. — Але я на все це не заслужила. А те, що заплатили ви, я виплачую тепер і не знаю, чи зможу колись вислужити власне чисте звання. Та якщо ціна і міра — це пекло, то дозвольте мені бути найбільш загребущою з нас трьох.

Вони пили вино. Даґні — стоячи, з заплющеними очима, відчуваючи, як стікає рідина. Вона розуміла, що для кожного з них трьох ця мить стала найскладнішою, але й найпіднесенішою миттю в житті.

Даґні з Ґолтом не розмовляли, долаючи останній відрізок шляху до його будинку. Вона не повертала до нього голови, відчуваючи, що навіть один погляд може бути занадто небезпечним. Це мовчання свідчило, що обоє сповнені спокійного і цілковитого розуміння, напруженого знання, називати яке не було потреби.

Та коли вони опинились у вітальні, Даґні звернулася до нього з тією впевненістю, яку могло подарувати лише раптове усвідомлення власної правоти — впевненістю, якої ніщо не могло зруйнувати, і тому озвучувати її тепер було безпечно. Рівним тоном — не благаючи, і не тріумфуючи, просто констатуючи факт, — вона мовила:

— Ви повертаєтесь у зовнішній світ, бо там буду я.

— Так.
— Я не хочу, щоб ви це робили.
— Це вирішувати не вам.
— Але ж ви робите це заради мене.
— Ні, заради себе.
— Чи зможу я з вами там побачитися?
— Ні.
— Ми не зустрінемося?
— Ні.
— І я не знатиму, де ви і що робите?
— Ні, не знатимете.
— А ви за мною спостерігатимете, як робили це й раніше?
— Ще прискіпливіше.
— Ваша мета — мене захистити?
— Ні.
— Яка ж тоді?
— Бути поруч того дня, коли ви вирішите до нас приєднатися.

Вона поглянула на нього пильно, не дозволяючи собі жодної недоречної реакції, наче шукаючи іншої відповіді замість тієї, яку не цілком зрозуміла.

— Там більше не буде нікого з нас, — пояснив він. — Залишатися там стане занадто небезпечно. Я буду вашим останнім ключем, перш ніж двері долини зачиняться назавжди.

— Ох! — Даґні стримала зітхання, не дозволивши йому перетворитися на стогін. А потім, знову повернувшись до безособових інтонацій, запитала:

— А якби я сказала, що моє рішення остаточне і я ніколи до вас не приєднаюся?
— Це була б брехня.
— А якби я вирішила зараз, що маю намір зробити його остаточним і більше не відступатися, незважаючи на майбутнє?
— Незважаючи на те, які свідчення постануть перед вами в майбутньому і які переконання у вас сформуються?
— Так.
— Це було б іще гірше за брехню.
— Ви такий переконаний, що моє рішення хибне?
— Переконаний.
— Чи вважаєте ви, що людина повинна відповідати за власні помилки?

— Вважаю.

— Чому ж тоді ви не дозволяєте мені нести відповідальність за власні помилки?

— Дозволяю. Ви її нестимете.

— А якщо я зрозумію, що таки хочу повернутись у долину, але буде занадто пізно, — нащо вам тоді так ризикувати, тримаючи для мене відчинені двері?

— Я не змушений цього робити. І не робив би, якби не мав егоїстичної мети.

— Якої егоїстичної мети?

— Я хочу, щоб ви жили тут.

Вона заплющила очі й схилила голову, відверто визнаючи свою поразку — поразку як у цій суперечці, так і в намаганні спокійно прийняти значення власного повернення, цілком його усвідомивши.

Після цього Даґні звела голову і — наче перейняла й собі його чесність — подивилась на нього, не приховуючи ні своїх страждань, ні туги, ні спокою, знаючи, що всі ці емоції відображено в її погляді.

Ґолтове обличчя було зараз точнісінько таке, яким Даґні побачила його вперше: безтурботне, непохитне, проникливе, без натяку на біль, страх чи провину. Вона подумала, що якби можна було стояти отак і дивитися на прямі лінії його брів над темно-зеленими очима, на вигнуту тінь, що підкреслює форму його рота, на колір шкіри у розстібнутому комірі сорочки, що відливає металевим полиском, на буденну й непорушну позицію його ніг, то вона бажала б провести так решту свого життя. А наступної миті Даґні подумала, що якби її бажання здійснилося, то цей намір утратив би значення, адже так вона зрадила б усе, що надавало йому цінності.

І ось — не як спогад, а як переживання теперішнього моменту, — вона відчула себе біля вікна своєї кімнати в Нью-Йорку, побачила, як дивиться на оповите туманом місто, на недосяжні обриси Атлантиди, яка дедалі стає недоступнішою. Даґні зрозуміла, що бачить відповідь на запитання цієї миті. Їй спали на думку не слова, якими вона звернулася тоді до міста, а пригадалося незбагненне відчуття, що з нього ці слова народилися: «Ти, кого я завжди любила, але так і не змогла знайти, ти, кого сподівалася побачити на протилежному краю залізниці, далеко за обрієм...»

Натомість уголос вона сказала:

— Я хочу, щоб ви знали. Моє життя збудоване на єдиному абсолюті: усвідомленні, що світ даний мені для того, щоб я формувала його за подобою моїх найвищих цінностей, щоб я ніколи не піддавалася нижчим еталонам, незалежно від тривалості та складності боротьби...

(А безсловесний голос всередині неї промовляв: «Ти, чию присутність я завжди відчувала на вулицях міста, для кого я прагнула збудувати цілий світ...»).

— Тепер я знаю, що боролася за цю долину...

(«Мене продовжувала вести любов до тебе...»).

— Саме цю долину я бачила як остаточну мету, і не розмінялась би на менше, не віддала б її безголовому злу...

(«Любов і надія знайти тебе, бажання бути гідною тебе того дня, коли я зустрінусь з тобою віч-на-віч...»).

— Я повертаюся, щоб боротися за цю долину, щоб витягнути її з-під землі, подарувати належну їй реальність згідно з правом, віддати вам у фактичну власність землю, адже духовно вона й так вам належить, — і зустрітись з вами знову того дня, коли зможу подарувати вам цілий світ. Або, якщо я зазнаю краху, залишатись у вигнанні до кінця своїх днів...

(«...але те, що зостанеться від мого життя, все одно буде твоїм, я житиму заради тебе, навіть якщо ніколи не наважуся промовляти твого імені, все одно служитиму тобі, незважаючи на те, що ніколи не переможу, я продовжуватиму, щоб того дня, коли ми зустрінемося, бути гідною тебе, — хоча ми не зустрінемось ніколи...»).

— Я боротимусь за цей світ, навіть якщо мені доведеться боротися проти вас, навіть якщо ви проклянете мене як зрадницю... Навіть якщо я більше ніколи вас не побачу.

Ґолт стояв, не рухаючись, слухав її з незворушним обличчям, і тільки дивився так, наче чує навіть ті слова, яких Даґні не промовляла вголос. Він відповів їй з тим таки виразом, немовби намагався втримати і не зламати якогось обруча. Його голос підхопив її інтонацію, сигналізуючи, що вони поділяють однакову систему цінностей; в словах не чути було емоцій, якщо не зважати на паузи між ними:

— Якщо ви зазнаєте невдачі, як усі ті люди, які прагнули здійснення власних візій, що так назавжди і залишились для

них недосяжні, якщо ви так само, як і вони, дійдете висновку, що найвищих цінностей досягнути просто неможливо, і що найвищі візії не справджуються, — не проклинайте цієї землі, як проклинали вони, не проклинайте існування. Ви побачили ту Атлантиду, якої вони шукали, вона тут, вона є. Але людина повинна ввійти сюди оголена і самотня, знявши з себе лахміття фальшу, накопичене протягом століть, маючи при собі лише найчистіші прагнення — не серце, повне невинності, а дещо набагато рідкісніше: безкомпромісний розум — єдине і найважливіше, чим вона володіє. Вам не вдасться сюди ввійти, аж поки ви не зрозумієте, що не мусите переконувати чи завойовувати світ. Коли навчитеся цього, то крізь роки власної боротьби побачите, що ніщо не заважало вам жити в Атлантиді, жодні ланцюги вас не стримували, якщо не зважати на ланцюги, що ви їх добровільно на себе начепили. Все, чого ви найбільше прагнули, чекало на вас протягом усіх тих років, — Ґолт дивився на неї так, наче беззвучно промовляв просто до її свідомості:

— Усе, чого ви прагнули, невтомно чекало, поки ви боролися, чекало пристрасно і відчайдушно — тільки от з більшою впевненістю, ніж ваша впевненість. Ідіть, продовжуйте свою боротьбу. Продовжуйте нести на собі тягарі, яких ви не обирали, приймайте незаслужені покарання, вірте, що правосуддя може вершитися тільки тоді, коли ви віддасте власну душу під час найнесправедливіших тортур. Але у свої найгірші та найтемніші миті пригадайте, що бачили й інший світ. Пам’ятайте, що можете опинитися там, щойно цього забажаєте. Пам’ятайте, що він чекає на вас, що він справжній, і в ньому все можливо, бо цей світ належить вам.

Після цього, трохи повернувши голову і не змінюючи чистого звучання голосу, тільки очима немов розбивши захисний обруч, Ґолт запитав:

— О котрій годині ви бажаєте завтра вирушити?

— Ох! Так рано, наскільки вам це буде зручно.

— Тоді приготуйте сніданок на сьому, злетимо о восьмій ранку.

— Приготую.

Він сягнув до кишені й простягнув їй невеличкий блискучий диск, якого Даґні спершу не впізнала. Ґолт кинув кружальце Даґні на долоню: то була п’ятидоларова золота монета.

— Ваша остання зарплатня за цей місяць, — сказав він.

Її пальці надто різко стиснулися, сховавши монетку, але відповідь прозвучала спокійно та врівноважено:

— Дякую.

— Добраніч, міс Таґґарт.

— Добраніч.

Тієї ночі вона так і не змогла заснути. Сиділа на підлозі своєї кімнати, притиснувши обличчя до ліжка, нічого не відчуваючи, крім його присутності за стіною. Часом здавалося, що Ґолт перед нею, здавалося, вона сидить біля його ніг. У такий спосіб Даґні провела з ним цю ніч.

Долину вона покинула так само, як і прибула сюди, не взявши з собою нічого з цього місця. Кілька придбаних тут речей — селянську спідницю, блузку, фартух, кілька предметів білизни — вона залишила в шухляді комода у своїй кімнаті, акуратно згорнувши. Якусь мить Даґні дивилася на них, перш ніж засунула шухлядку, думаючи, що коли повернеться, то, мабуть, знайде ці речі на місці. З собою не взяла нічого, крім п'ятидоларової золотої монети, і бинта, який досі перев'язував її ребра.

Сонце торкнулося до гірських вершин, накресливши сяюче коло — кордони долини. Саме тоді Даґні сіла в літак.

Вона відкинулася на сидіння поруч з Ґолтом і дивилась у його обличчя, що схилилося над нею так само, як і першого ранку в долині після невдалого приземлення. Даґні заплющилась і відчула, як він пов'язує їй на очі пов'язку.

Даґні зрозуміла також, що запрацював двигун. Це відчувалось не як звук, а як тремтіння від вибуху всередині її тіла. Тільки дрижання це було досить віддалене — якби було ближче, то завдавало б болю.

Даґні не знала, коли відірвалися від землі колеса, коли літак проминув обруч гірських вершин. Вона сиділа нерухомо і єдине, завдяки чому могла сприймати простір — це ритмічне постукування двигуна, наче всередині неї текла звукова течія, похитуючись час до часу. Звук ішов від його двигуна, від його рук, що контролювали політ, лежачи на штурвалі. За цю думку Даґні й трималася. Все решту треба було просто витримувати, не опираючись.

Вона напівлежала, випроставши ноги, поклавши руки на бильця сидіння, не відчуваючи жодного руху, навіть власного,

щоб мати враження про час, який минув, простір, який вони подолали, про навколишні краєвиди, про її майбутнє. Вона перебувала серед ночі, ця ніч панувала під її заплющеними повіками, притиснутими тканиною. І тільки усвідомлення близької присутності Ґолта дозволяло відчути незмінну й цілісну реальність.

Вони не розмовляли. Тільки одного разу Даґні звернулася до нього:

— Містере Ґолт.

— Що?

— Ні. Нічого. Я просто хотіла переконатися, що ви ще поруч.

— Я завжди буду поруч.

Даґні не знала, скільки кілометрів поспіль спогад про ці слова здавався їй позначкою, що відмірювала відстань, розчиняючись удалині. Потім знову її накрила порожнеча — теперішнє, що було незворушне і неподільне.

Вона не знала, минув день чи лише година, коли відчула, що літак знижується, пірнає додолу: це означало, що вони зараз або сядуть, або розіб'ються. Обидва варіанти, на думку Даґні, не надто відрізнялися один від одного.

Вона відчула поштовх, колеса торкнулися до землі, але зрозуміла це з певним запізненням: так, наче якась часова частка зникла, щоб змусити Даґні повірити в те, що відбувалося.

Літак котився, ним сіпало, потім він різко зупинився — і настала тиша. Руки Ґолта торкнулися до волосся Даґні, знімаючи пов'язку.

Її засліпило різке сонячне світло, випалені бур'яни простягалися до самого неба, а навколо не було жодних гір, які могли б їх зупинити. Десь за кілометр звідти виднілося закинуте шосе й імлисті обриси міста. Даґні поглянула на годинник: лише сорок сім хвилин тому вона ще була в долині.

— Ось там ви знайдете станцію Таґґарта, — сказав Ґолт, вказуючи на місто, — зможете сісти на потяг.

Вона кивнула, наче все зрозуміла.

Ґолт не рушив слідом, коли Даґні зійшла з літака на землю. Він перехилився через кермо, визирнув з відчинених дверцят, і вони зустрілися поглядами. Серед плаской нескінченності порожньої прерії Даґні стояла, звівши до Ґолта обличчя, легкий вітерець грався її волоссям, пряму лінію плечей увиразнював вишуканий костюмом бізнес-леді.

Ґолт показав на схід, у напрямку невидимих міст.

— Там мене не шукайте, — наказав він. — Ви все одно мене не знайдете, аж поки приймете саме таким, який я є. А коли захочете мене такого, то знайти мене буде неймовірно просто.

Вона почула, як за Ґолтом захлопнулися дверцята. Цей звук був іще гучніший за шум двигуна, що негайно озвався слідом. Даґні спостерігала за рухом коліс літака, за прим'ятими рослинами, які виринали з-під них.

Потім вона побачила смужку неба між колесами і бур'янами.

Даґні озирнулася. Рудуватий серпанок спеки завис над обрисами віддаленого міста, і його контури, здавалося, вгиналися під цією іржавою барвою. Над дахами Даґні розгледіла залишки зруйнованої труби. Серед навколишніх бур'янів лежали висушені, жовті клапті: шматки газет. Даґні байдужо поглянула на них, не здатна повірити в те, що ці газети реальні.

Знову звела очі на літак. Дивилась, як він дедалі меншає, тонучи в хвилях гуркоту двигуна. Літак набирав висоту і скидався на видовжений срібний хрест. Потім крива його руху, перетнувши все небо, почала повільно зближатися до землі. Там літак, здавалося, завмер, хоча насправді ставав менший і менший; він віддалявся. Даґні спостерігала за ним, немов за зіркою у процесі згасання, аж поки літак перестав бути хрестиком, а перетворився на точку, палаючу іскру, яку більше не можна було розгледіти. Коли Даґні зауважила, що все небо засипане такими іскрами, то зрозуміла: літака вже не видно.

Розділ III

Антижадоба

— Що я тут роблю? — запитав доктор Роберт Стадлер. — Навіщо мене попросили прибути? Вимагаю пояснень. Я не звик, щоб мене тягнули через половину континенту, нічого не пояснивши, не повідомивши.

Доктор Флойд Ферріс усміхнувся:

— І тому я вдячний вам іще більше, докторе Стадлер.

Неможливо було зрозуміти, чого більше в його словах: вдячності чи зловтіхи.

Пекло сонце, і доктор Стадлер відчув, як по його скроні стікає цівка поту. Він не міг підтримувати цієї роздратованої, зворохобленої особистої розмови тут, посеред натовпу, що лився потоком і обліплював усі лавки навколо їхньої трибуни; розмови, якої він марно намагався добитися протягом останніх трьох днів. Йому стало очевидно, що саме в цьому й полягала причина відтермінування його зустрічі з доктором Феррісом аж до цього моменту, але Стадлер відкинув цю думку, наче відігнав комаху, що прагнула дістатися до його вологої скроні.

— Чому я не міг із вами зв'язатися? — запитав він. Його шахрайська зброя — сарказм — зараз видавалася менш ефективною, ніж будь-коли, однак це була єдина Стадлерова зброя:

— Чому ви вирішили за необхідне надсилати мені повідомлення на офіційних бланках, ще й сформульовані так, наче це військові... — він хотів сказати «накази», але не сказав, — депеші? Це анітрохи не схоже на наукове листування!

— Це справа державної ваги, — м'яко мовив доктор Ферріс.

— А ви хоч розумієте, наскільки я був зайнятий? Усе це перервало мою роботу!

— Атож, — ухильно відповів доктор Ферріс.

— А ви усвідомлюєте, що я міг відмовитися сюди їхати?

— Але ж ви не відмовилися, — так само м'яко відказав Ферріс.

— Чому мені нічого не пояснили? Чому ви не приїхали до мене особисто, а прислали тих немислимих молодих харцизяк, що мололи якусь загадкову маячню, ніби вичитану з дурнуватих статей про науку в популярних журналах?

— Я був занадто заклопотаний, — ввічливо пояснив доктор Ферріс.

— То, якщо ваша ласка, поясніть, що ви робите посеред айовської рівнини — і що тут роблю я?

Він презирливо помахав у напрямку запилюженого обрію, вказуючи на три дерев'яних трибуни, що стояли посеред порожньої прерії. Ті конструкції щойно склепали і, здавалося, їхні дошки теж пітніють. Стадлер міг розгледіти краплі смоли, що виблискували на сонці.

— Ми от-от станемо свідками знаменної історичної події, докторе Стадлер. Події, яка стане віхою на шляху науки, цивілізації, соціального добробуту й політичної здатності пристосовуватися.

У голосі доктора Ферріса лунала інтонація публічного звернення людини, яка виголошує напам'ять текст із рекламного буклета.

— Поворотний пункт нової ери.

— Що за подія? Яка ще нова ера?

— Як ви матимете нагоду переконатися, спеціальний привілей стати свідками цієї події випав обраним — тільки найвидатніші громадяни, вершки нашої інтелектуальної еліти зможуть це побачити на власні очі. Вашого імені ми теж не могли оминути. І ми, звісно, впевнені, що можемо розраховувати на вашу лояльність і співпрацю.

Стадлер не міг упіймати погляду доктора Ферріса. Люди швидко заповнювали трибуни, тому доктор Ферріс весь час переривав балачку, щоб помахати якимось непоказним новоприбулим, яких докторові Стадлеру ніколи досі не випадало бачити, але які — судячи з Феррісових привітань, радісних і неформально-шанобливих водночас — належали до касти людей поважних. Усі вони, здавалося, знали доктора Ферріса, всі вони його розшукували, наче він був майстром ведення церемоній чи якоюсь зіркою.

— Чи могли б ви висловлюватися чіткіше, — запитав доктор Стадлер, — і пояснити мені, що саме...

— Привіт, Спад! — гукнув доктор Ферріс, махаючи огрядному сивочолому чоловікові в генеральському кітелі.

Доктор Стадлер заговорив голосніше:

— Я сказав: чи могли б ви бути такий люб'язний і пояснити мені, яке казна-що тут відбувається...

— Але ж це так просто. Це фінальний тріумф... Перепрошую, я на хвилинку, докторе Стадлер, — квапливо кинув доктор Ферріс, метнувшись уперед, наче натренований лакей на звук дзвоника, до групи людей, схожих на підстаркуватих шибеників. Він обернувся лише для того, щоб благоговійно додати одне слово, яке, на його думку, все мало пояснити:

— Преса!

Доктор Стадлер сів на дерев'яну лавку, намагаючись ні до чого не доторкатися. Три трибуни було розташовано на однаковій відстані одна від одної, півколом, наче яруси маленького приватного цирку. Розраховані вони були приблизно на три сотні людей. Здавалося, конструкції збудували для споглядання якогось спектаклю — хоча повернуті вони були до пласкої порожнечі прерії, що простягалася до самісінького обрію і на якій не було видно нічого, крім темної плями фермерського господарства, розташованого за кілька кілометрів звідси.

Навпроти одного зі стендів було встановлено радіо-мікрофони — зарезервовані, здається, для преси. Стояла там і штукенція, схожа на портативний щит керування — саме навпроти стенда, призначеного для чиновників. На його поверхні виблискували на сонці кілька важелів із відполірованого металу. На імпровізованому паркувальному майданчику позаду стендів тішили око своїм сяйвом розкішні нові автомобілі. Однак тривожне занепокоєння у доктора Стадлера викликала будівля, розташована на пагорбі за якихось сто метрів звідти. То була невелика присадкувата конструкція невідомого призначення з масивними кам'яними стінами. У ній не було жодного вікна, не враховуючи кількох щілин, захищених товстими залізними ґратами. Увінчував будівлю великий купол, гротескно заважкий порівняно з усім рештою — він наче втискав споруду в ґрунт. В основі купола виднілося кілька отворів нерівної форми, що нагадували незграбні глиняні димарі й, здавалося, не належали до промислової ери; їхнє призначення було невідоме. Будівля навіювала лихі передчуття, вона нагадувала розпухлий отруйний гриб. Було очевидно, що звели її недавно, але недбалі, заокруглені, невмілі й неточні обриси робили її схожою на якусь примітивну конструкцію, створену для таємних дикунських обрядів і виявлену посеред джунглів.

Доктор Стадлер роздратовано зітхнув. Він втомився від таємниць. «Конфіденційно». «Надзвичайно секретно». Слова, витиснуті на запрошенні, яким вимагали, щоб він прибув до Айови на два дні з якогось непевного — бо невизначеного — приводу. Двоє молодиків, які називали себе фізиками, з'явилися до нього в інститут начебто для того, щоб його супроводжувати. На дзвінок Стадлера до офісу у Вашингтоні Ферріс так і не відповів. Протягом усієї виснажливої подорожі урядовим літаком,

потім — поїздки урядовим автомобілем, в якому він стікав потом, молодики розмовляли про науку, надзвичайні ситуації, соціальну рівновагу та потребу дотримання суворої таємності; доктор Стадлер нарешті зрозумів, що знає ще менше, ніж знав на початку. Він зауважив, що в цьому лопотінні двох молодиків весь час повторюються два слова, що виникали також у тексті запрошення, два слова, які — з огляду на незрозумілість усієї ситуації — лунали зловісно: вимога бути «лояльним» і «співпрацювати».

Молодики посадили Стадлера на лавку в першому ряду однієї з трибун і зникли, немов змінні деталі механізму, покинувши його на доктора Ферріса, який несподівано з'явився особисто. Тепер, дивлячись на те, що відбувалося навколо, спостерігаючи за невиразними, збудженими, вільними й буденними жестами Ферріса посеред групи новинарів, у нього складалося враження, що сталась якась неймовірна плутанина, якась безсенсова, хаотична дурниця, — але водночас він відчував і роботу злагодженого механізму, що створював відповідний градус необхідного саме для цієї миті враження.

Несподівано відчув, що його охопила паніка, освітлений якою, наче спалахом запальнички, він дозволив собі визнати, що відчайдушно хоче звідси втекти. Але він з грюкотом зачинив дверцята свого глузду. Стадлер знав, що найтемніша таємниця цієї події — найвирішальніша, недоторканна, убивча порівняно з будь-яким секретом, що ховається в будівлі-грибі, — це таємниця, яка змусила його погодитися приїхати сюди.

Йому ніколи не доведеться довідатися про мотив цього приїзду, — подумав Стадлер. Думки його з'являлися не у формі слів, а короткими, лихими спазмами емоцій, що нагадували роздратування і пекли, мов кислота. Слова, що застрягли в його свідомості, стирчали там з моменту, коли він дав згоду сюди приїхати, і скидалися на заклинання вуду, які людина повторює за потреби, не намагаючись осягнути: що ти можеш зробити, коли випадає мати справу з людьми?

Стадлер звернув увагу, що стенд, зарезервований для тих, кого Ферріс назвав інтелектуальною елітою, був більший навіть за стенд для урядовців. Від думки про те, що його посадили в перший ряд, у грудях промайнула насолода. Він озирнувся, щоб поглянути на яруси позаду. Пережите відчуття накотилося

сірим і дрібним шоком: все це випадкове, виблякле, потріпане збіговисько аж ніяк не вкладалося в його уявлення про інтелектуальну еліту. Він бачив войовничо наїжачених чоловіків і виклично вбраних жінок, бачив злі, невдоволені, сповнені підозри обличчя, на яких прочитувалася непоєднувана з інтелектом ознака: непевність. Він не міг розгледіти жодного знайомого лиця, ніхто з присутніх не був відомий ні тепер, ні в минулому.

Стадлер замислився: цікаво, чим керувалися ті, хто відбирали цих людей.

У другому ряду він зауважив довготелесу постать — літнього чоловіка з видовженим млявим обличчям, що було віддалено знайоме, хоча Стадлер не зміг нічого пригадати, крім розмитого враження про фотографію і якусь неприємну публікацію. Він нахилився до жінки поруч і запитав, вказуючи на незнайомця:

— Чи не могли б ви мені нагадати ім'я цього джентльмена?

Жінка відповіла пошепки, з пошаною і благоговінням у голосі:

— Та це ж доктор Саймон Прітчетт!

Доктор Стадлер відвернувся, бажаючи одного: щоб його ніхто не побачив, щоб ніхто й ніколи не довідався, що він був членом цієї групи.

Він звів очі й побачив, як Ферріс, махаючи в його бік рукою, немов туристичний гід, веде до нього представників преси. Коли вони вже достатньо наблизилися, щоб можна було розібрати слова, Стадлер почув:

— Але навіщо вам марнувати на мене час, якщо тут присутній справжній винуватець сьогоднішнього досягнення, людина, яка уможливила це все, — доктор Роберт Стадлер!

Упродовж нетривалої миті Стадлерові здавалося, що на вимучених цинічних обличчях журналістів проступив якийсь невідповідний вираз — не зовсім повага, очікування чи сподівання, а радше відлуння цих емоцій, слабкий відголосок того, що могло вимальовуватися на цих лицях за часів молодості, коли вони чули ім'я Роберта Стадлера. Цієї миті він відчув імпульс, якого не міг визнати свідомо: поштовх зізнатись їм, що не має зеленої гадки про сьогоднішню подію, що його впливовість зараз іще дрібніша за їхню, що його влада — менша за владу журналістів, що його притягнули сюди, як пішака, вплутавши в шулерство... майже у ролі в'язня.

Замість цього він почув, як відповідає на їхні запитання манірним і поблажливим тоном людини, яка добре орієнтується в таємницях представників найвищої влади:

— Так, Державний науковий інститут пишається своїми заслугами на державній службі... Державний науковий інститут — це не інструмент чиїхось особистих інтересів чи персональної жадоби, він відданий справі добробуту людства, дбає про користь для всіх людей, — немов диктофон, Стадлер випльовував усі ті нудотні узагальнення, почуті від доктора Ферріса.

Він не дозволив дати собі зрозуміти, що його почуття пояснювалися відразою до себе самого. Ідентифікував емоцію, однак не предмет. Стадлерові здавалося, що він гидує людьми навколо. Це ж вони змусили його відбувати цей ганебний спектакль. Що ж іще поробиш, думав він, коли доводиться мати справу з людьми?

Журналісти коротко нотували його відповіді. Тепер їхні обличчя скидалися на автомати, що вдають, наче порожні висловлювання решти автоматів — це справді новини.

— Докторе Стадлер, — запитав один із них, вказуючи на будинок на пагорбі, — чи правда, що «Проект Ікс» — це найвидатніше досягнення Державного наукового інституту?

Запала мертва тиша.

— «Проект Ікс»? — перепитав доктор Стадлер.

Він розумів, що в його інтонації є щось зловісно неправильне, оскільки бачив, як кілька журналістів підняли голови, немов на звук сигналізації. Побачив, як вони чекають, тримаючи напоготові олівці.

Відчуваючи, як м’язи обличчя розколюються, перетворюючись на подобу посмішки, Стадлер занурився у безформний, майже надприродний жах, — ніби знову зауважив роботу злагодженого механізму, став його частиною, нездатною опиратися могутній волі.

— «Проект Ікс»? — м’яко перепитав він таємничим голосом учасника змови. — Що ж, джентльмени, хіба можна сумніватись у цінності й мотивації будь-якого проекту Державного наукового інституту, адже це неприбуткова установа? Хіба є потреба казати щось більше?

Стадлер звів голову і зауважив, що доктор Ферріс стояв неподалік протягом усього інтерв’ю. Його обличчя видавалося тепер менш напруженим та ще зухвалішим.

На паркувальний майданчик на повній швидкості залетіли два лискучих автомобілі й зупинилися, заскреготівши гальмами. Журналісти покинули Стадлера на середині речення і кинулися до людей, які висідали з машин.

— Що таке «Проект Ікс»? — суворо запитав у Ферріса доктор Стадлер.

Доктор Ферріс усміхнувся водночас невинно й нахабно.

— Це неприбутковий проект, — відповів він і кинувся назустріч новоприбулим.

Зі сповненого пошани шепотіння в натовпі доктор Стадлер зрозумів, що чоловічок у світлому льняному костюмі, схожий на виконавця різних темних справ, який негайно опинився у самому центрі нової групи, — це містер Томсон, глава держави. Містер Томсон усміхався, супився і вигавкував відповіді на запитання журналістів. Доктор Ферріс протискався крізь юрбу зі зграбністю кота, який треться об численні ноги.

Група наблизилась і Стадлер зауважив, що Ферріс веде всіх до нього.

— Містере Томсон, — дзвінко промовив доктор Ферріс, коли вони підійшли впритул, — чи можу я представити вам доктора Роберта Стадлера?

Хитрі оченята Томсона долю секунди пильно вивчали Стадлера — в погляді було помітно якийсь забобонний трепет, наче при засвідченні якогось явища з царини містичного, незбагненного для містера Томсона; а ще в ньому прочитувалася гостра, прорахована практичність дрібного політикана, впевненого, що все в цьому світі відбувається згідно з його уявленнями. Його погляд був відповідником слів: «А тобі з цього яка користь?»

— Яка честь, докторе, яка честь, безсумнівно, — жваво тиснучи йому руку, мовив містер Томсон.

Стадлер довідався, що високий сутулий чоловік з військовою стрижкою — це містер Веслі Моуч. Імена решти, чиї руки він потискав, розчути не вдалося. Коли група рушила далі, в напрямку чиновницького стенда, Стадлер залишився сам, охоплений палючим відкриттям, яке не наважувався осягнути повністю: йому було надзвичайно приємно отримати від дрібного пройдисвіта схвальний кивок.

Звідкись виникли юнаки, схожі на театральних білетерів, які обслуговували цей захід. Вони тягли за собою ручні візки

з блискучими предметами, які роздавали публіці. То були польові біноклі. Доктор Ферріс сів біля мікрофона системи звукопідсилення навпроти чиновницького стенда. За сигналом, який подав Веслі Моуч, його голос раптом загуркотів над прерією — єлейний, оманливо врочистий, посилений геніальністю винахідника мікрофона, перетворений на голос велетня:

— Леді та джентльмени!

Юрба замовкла, всі голови злагоджено повернулись у бік елегантної постаті доктора Флойда Ферріса.

— Пані та панове, на знак визнання вашої видатної громадянської служби й соціальної лояльності, вас було обрано стати свідками презентації неймовірно важливого наукового досягнення — до сьогоднішнього дня лише кілька разів людству випадало переживати події такого приголомшливого масштабу та багаті на епохальні можливості, як наш «Проект Ікс».

Доктор Стадлер сфокусував свій бінокль на єдиному видимому тут об'єкті — плямі віддаленої ферми.

Він побачив, що то було занедбане й зруйноване господарство, покинуте багато років тому. Крізь оголені ребра даху просвічувалося небо, темряву порожніх вікон облямовували зубчасті залишки скла. Стадлер розгледів провислий хлів, заіржавілу водонапірну вежу й залишки трактора, що лежав шинами догори.

Доктор Ферріс говорив про хрестоносців науки, про роки самовідданої й наполегливої праці, впертих досліджень, які вилились у «Проект Ікс».

«Як дивно, — думав доктор Стадлер, продовжуючи вивчати руїни ферми, — що серед такого безлюддя живе стадо кіз».

Їх було шестеро чи семеро, деякі — дрімали, інші сомнамбулічно ремиґали траву, яку вдавалося відшукати, і висушені на сонці бур'яни.

— «Проект Ікс», — говорив доктор Ферріс, — було присвячено особливим дослідженням у царині звуку. Наука звуку поєднує вражаючі аспекти, про які непрофесіонали навряд чи й підозрювали...

На відстані п'ятнадцяти метрів від ферми доктор Стадлер побачив конструкцію, що видалась йому зовсім новою. Її призначення було незрозуміле: кілька прогонів сталевих

риштувань, що здіймалися вгору й оточували повітря, нічого не підтримуючи й нікуди не ведучи.

Доктор Ферріс тим часом розповідав про природу звукових вібрацій.

Доктор Стадлер націлив бінокль на обрій позаду ферми, але там, на десятки кілометрів навколо, не було на що дивитися. Раптовий ривок однієї з кіз знову привернув погляд доктора до стада.

Він зауважив, що кози прив'язані до кілків, забитих у землю на певній відстані один від одного.

— ...і було виявлено, — вів далі доктор Ферріс, — що існує певна частота звукових вібрацій, якої не може витримати жодна структура, органічна чи неорганічна...

Доктор Стадлер зауважив сріблясту цятку, що підстрибувала серед бур'янів неподалік стада. То було неприв'язане козеня. Воно плигало і вихилялося навколо матері.

— ...звуковий промінь контролюється щитом, розташованим усередині гігантської підземної лабораторії, — розповідав доктор Ферріс, вказуючи на будівлю на пагорбі. — Цей щит ми ніжно називаємо «Ксилофон», оскільки людина, яка ним користується, мусить бути вкрай обачна, натискаючи правильні клавіші — чи, радше, важелі. Заради нашої особливої сьогоднішньої події ми створили оцей додаток до основного «Ксилофона». Вони з'єднані, — Ферріс показав на пульт, розташований навпроти чиновницького стенда, — тому ви маєте можливість на власні очі побачити всю операцію й оцінити простоту цієї процедури...

Докторові Стадлеру справляло приємність стежити за козячим дитинчам — це було таке заспокійливе видовище. Маленькому створінню було щонайбільше тиждень від народження, воно скидалося на м'ячик з білого хутра з граційними довгими ніжками, на яких стрибало вільно й радісно, зухвало і незграбно, тримаючи всі чотири ноги випростаними. Здавалося, воно плигало на сонячних променях, занурюючись у літнє повітря, і саме випромінювало радість від власного існування.

— ...Звукові промені невидимі, нечутні й повністю контрольовані щодо цілі, напрямку та радіуса. Їхнє перше публічне випробування, свідками якого ви сьогодні станете, покликане охопити невеликий діапазон, всього лише три кілометри. Це абсолютно безпечно, простір завдовжки тридцять кілометрів

позаду об'єкта — порожній. Устаткування, розташоване в нашій лабораторії, здатне створювати промені, що можуть покрити — крізь оті отвори, які видно під куполом — усю околицю в радіусі сотень кілометрів, тобто коло, що охоплює узбережжя Міссісіпі, десь від мосту залізничної системи «Таґґарт Трансконтиненталь» до Де-Мойна та Форт-Доджа в Айові, від Остіна в Міннесоті до Вудмена у Вісконсині й Рок-Айленда в Іллінойсі. Це лише скромний початок. Ми володіємо технічною інформацією для того, щоб створювати генератори з радіусом триста, чотириста кілометрів, але, оскільки ми не змогли вчасно отримати достатньої кількості відпорного до високих температур металу — як, наприклад, ріарден-метал, — довелось задовольнятися саме таким устаткуванням і радіусом контролю. На честь нашого видатного керівника, містера Томсона, за далекоглядного управління якого Державний науковий інститут отримав кошти, без яких «Проект Ікс» не відбувся б ніколи, ми бажаємо назвати цей видатний винахід «Гармонізатором Томсона»!

Натовп зааплодував. Містер Томсон сидів нерухомо, на обличчі його застиг жорстокий вираз. Доктор Стадлер був упевнений, що цей нікчемний пройдисвіт не мав нічого спільного з проектом (як і будь-хто з цих помічників-білетерів), що йому не вистачило б ні розуму, ні ініціативності, та навіть достатнього рівня мерзенності, щоб подарувати цьому світові нову пастку на ховрахів, що він теж — усього лише пішак у мовчазній машинерії — машинерії без центру, без лідера, без напрямку, машинерії, яку запустили не доктор Ферріс та Веслі Моуч, не будь-хто з цих заляканих істот на трибунах, не хтось із осіб позаду сцени. То була безлика, бездумна, безтілесна машинерія, що не мала водія, для неї кожен був лише пішаком — залежно від рівня особистого зла. Доктор Стадлер ухопився за край лавки: він відчув непереборне бажання підхопитися на ноги і втекти.

— ...Щодо того, як саме функціонують звукові промені та з якою метою, я не скажу нічого. Нехай винахід промовляє сам за себе. Зараз ви побачите його в дії. Коли доктор Блоджет натисне важелі «Ксилофона», я раджу вам стежити за мішенню — отією віддаленою фермою за три кілометри звідси. Тут ви нічого не побачите. Сам по собі промінь невидимий. Усі прогресивні мислителі визнали, що не існує сутностей, є лише дії, не існує

цінностей, є тільки наслідки. А зараз, леді та джентльмени, ви побачите дію та наслідки «Гармонізатора Томсона».

Доктор Ферріс кивнув, повільно відійшов від мікрофона і вмостився на своє місце на лавці поруч з доктором Стадлером.

Молодший, трохи грузький, чоловік підійшов до щита управління — і в очікуванні звів погляд на містера Томсона. Містер Томсон якусь мить дивився отупіло й збентежено, ніби щось вислизнуло з його уваги, та нарешті Веслі Моуч нахилився до нього і прошепотів щось на вухо.

— Контакт! — голосно проказав містер Томсон.

Доктор Стадлер не міг стежити за граційними, хвилеподібними, жіночними рухами руки доктора Блоджета: як той опускає перший важіль на щиті, потім — наступний. Він підняв бінокль і поглянув на ферму.

Щойно сфокусувавши лінзи, він побачив козу, яка натягувала свого ланцюга, спокійно намагаючись дістати високий сухий чортополох. Наступної ж миті коза здійнялась у повітря, її перевернуло, ноги витягнулися вгору, нервово смикаючись, а потім вона просто впала на купу з семи інших кіз, що смикались у конвульсіях. Коли докторові Стадлеру вдалось у все це повірити, гора кіз уже не ворушилась. Одна нога стирчала з нерухомої маси, негнучка, мов жезл, але чомусь тремтіла, наче від сильного вітру. Ферма розлетілася на друзки і впала, а слідом посипався гейзер цегли з димаря. Трактор сплюснуло, як млинець. Водонапірна вежа тріснула, її рештки посипалися на землю, тимчасом як колесо продовжувало описувати в повітрі криву, ніби неквапливо насолоджувалося польотом. Сталеві балки й бруси новозбудованих риштувань розлетілися, мов картковий будинок від подиху. Все це сталося так швидко, так невблаганно, так просто, що доктор Стадлер не відчув навіть жаху — він узагалі нічого не відчув. Ця реальність була йому знайома: царина дитячих нічних жахів, де матеріальні об'єкти розчинялися від єдиного злісного бажання.

Стадлер відняв бінокль від очей. Тепер він дивився на порожню прерію. Ферми не було, попереду не виднілося нічого, крім темної смуги, схожої на тінь від хмари.

З верхнього ярусу пролунав єдиний пронизливий крик — якась жінка зомліла. Стадлер здивувався, чому це вона закричала аж тепер, а не відразу після того, що сталося, — і тільки тоді

усвідомив, що з моменту, коли опустився перший важіль, не минуло й хвилини.

Він знову підняв бінокль, сподіваючись чомусь, що побачить лише тінь від хмари. Але матеріальні предмети — гора сміття — досі були на місці. Він обстежив поглядом руїну, і раптом зрозумів, що шукає поглядом козеня. Та не знайшов його. Нічого там не було, крім купи сірої шерсті.

Опустивши бінокль і обернувшись, Стадлер побачив, що за ним спостерігає доктор Ферріс. Тепер він був упевнений, що протягом усього випробування Ферріс не зводив з нього очей; сам він не дивився на мішень, а стежив, чи він, Роберт Стадлер, витримає дію променя.

— Ну, от і все, — оголосив опецькуватий доктор Блоджет у мікрофон вкрадливим тоном адміністратора універмагу. — В цій будівлі не залишилося жодного вцілілого цвяха чи гвинтика, так само, як не вціліла жодна кровоносна судина в тілах тварин.

Юрба шелестіла, засмикалася, збуджено перешіптуючись. Люди перезиралися, невпевнено підіймалися і знову сідали на свої місця, прагнучи будь-чого, тільки не цієї паузи. В їхньому шепотінні проступала тамована істерика. Здавалося, вони хочуть, щоб їм сказали, що про це думати.

Доктор Стадлер побачив, як з верхнього ряду зводять жінку — вона схилила голову, притискаючи до рота хустинку: її нудило.

Стадлер відвернувся від жінки і побачив, що доктор Ферріс і далі за ним стежить. Доктор Стадлер трохи відхилився, на його обличчі проступили гіркота й презирство — саме таким, на його думку, повинно було бути обличчя найвидатнішого науковця країни, — і запитав:

— Хто винайшов цю жахливу річ?

— Ви.

Доктор Стадлер поглянув на нього, не поворухнувшись.

— Це всього лише фізичне втілення, створене на основні ваших теоретичних відкриттів, — люб’язно пояснив доктор Ферріс. — Воно виникло завдяки вашим безцінним дослідженням природи космічних променів та передачі енергії в просторі.

— Хто працював над цим проектом?

— Кілька третьосортних науковців, як ви би про них сказали. Насправді в цьому не було нічого складного. Ніхто з них не

додумався б до першого кроку — вашої концепції стосовно формули передачі енергії, але з нею все решта далося легко.

— А яка практична користь від цього винаходу? Якими є епохальні можливості?

— Невже ви не розумієте? Це ж неоціненний інструмент публічної безпеки. Жоден ворог не нападе на власника такої зброї. Вона звільнить країну від страху й агресії, дозволить планувати майбутнє у цілковитій безпеці, — його голос був сповнений химерної безтурботності, це була якась безжурна імпровізація, ніби він не хотів і не намагався звучати правдиво. — Цей винахід знищить соціальні непорозуміння. Натомість сприятиме миру, стабільності та — про це ми вже говорили — гармонії. Він зведе нанівець небезпеку війни.

— Якої війни? Якої агресії? Весь світ помирає з голоду, а всі ті Народні республіки ледве зводять кінці з кінцями завдяки подачкам нашої країни — де ви вгледіли загрозу війни? Невже ви думаєте, що ті обірвані дикуни можуть на вас напасти?

Доктор Ферріс поглянув йому просто у вічі.

— Внутрішні вороги можуть бути такі ж небезпечні, як і зовнішні, — відповів він. — Можливо, навіть небезпечніші.

Цього разу його голос пролунав так, що стало ясно: тепер він зацікавлений у тому, щоб його зрозуміли.

— Соціальні системи страшенно нестабільні. Але подумайте, якої стабільності можна досягти, встановивши кілька наукових розробок у стратегічних місцях. Це гарантує державі постійний мир — вам так не здається?

Доктор Стадлер не поворухнувся і нічого не відповів. Спливали секунди, а його обличчя залишалося застиглим — здавалося, його паралізувало.

У нього були очі людини, яка раптово побачила те, що завжди, від самого початку, знала і чого впродовж багатьох років намагалася не помічати. Тепер же ця людина потерпала від конфлікту між побаченим на власні очі та здатністю заперечувати побачене.

— Не розумію, про що це ви кажете! — нарешті гаркнув він.

Доктор Ферріс усміхнувся.

— Жоден приватний бізнесмен чи жадібний промисловець не профінансував би «Проект Ікс», — м'яко і розманіжено мовив він тоном неформальної бесіди. — Ніхто не міг би собі такого

дозволити. Це гігантська інвестиція без жодних перспектив матеріального зиску. Бо який може бути від цього прибуток? Відтепер і ця ферма не даватиме жодних прибутків. — Він тицьнув пальцем у темну віддалену смугу. — Але, як ви самі добре бачили, «Проект Ікс» мусив бути неприбутковим. На противагу бізнесовим фірмам, Державний науковий інститут зміг без проблем отримати кошти на проект. Ви ж ніколи не чули, щоб наш інститут стикався з будь-якими фінансовими труднощами протягом останніх двох років, правда? А раніше це була така проблема — змусити їх проголосувати, щоб для розвитку науки виділили необхідні кошти. Вони вічно вимагають технічних новинок за свою готівку — ви самі так завжди казали. Що ж — ось і технічна новинка, яку цілком здатні оцінити певні люди. Люди, які примушують інших за них голосувати. Це було нескладно. Насправді більшість із тих, що голосували, почувались у безпеці, віддаючи голоси за таємний проект, — вони були впевнені, що задум важливий, оскільки їх самих не визнали достатньо поважними і не втаємничили в справу.

Було, звісно, кілька невпевнених скептиків. Але вони здалися, почувши, що керівником Державного наукового інституту є доктор Роберт Стадлер, чиї думки і чесність не викликають сумнівів.

Доктор Стадлер поглянув на власні нігті.

Раптовий скрегіт мікрофона змусив юрбу зосередити увагу на тому, що відбувалося. Люди готові були от-от втратити самовладання, перебували за крок від паніки. Голос ведучого, немов кулемет, видавав черги невгасимого ентузіазму, радісно вигавкуючи, що присутнім пощастило стати учасниками новин, в яких усьому народу буде повідомлено про видатне відкриття. Далі, зиркнувши на годинник, сценарій і підняту руку Веслі Моуча, він закричав просто в лискучу зміїну голову мікрофона, ввірвавшись до віталень, офісів, класів, інкубаторів усієї країни:

— Леді та джентльмени! Проект Ікс!

Доктор Ферріс схилився до доктора Стадлера і, крізь голос ведучого, що гримів, мов стакато копит, галопуючи континентом і описуючи новий винахід, з інтонацією буденного зауваження промовив:

— Життєво важливо, щоб зараз, у цей непевний для країни час, не пролунало жодної критики на адресу нашого проекту.

А далі — напівнедбало-напівжартома додав:

— І щоб узагалі ніколи не пролунало жодної критики будь-чого.

— ...а політичні, культурні, інтелектуальні та моральні лідери нашої держави, — верещав у мікрофон ведучий, — які стали свідками цієї видатної події у якості ваших представників і від вашого імені, особисто поділяться з вами враженнями від побаченого!

Першим на дерев'яні сходи, що вели до платформи з мікрофоном, зіп'явся містер Томсон. Він виголосив коротку промову, вітаючи настання нової ери, і войовничим тоном, ніби погрожуючи неокресленим ворогам, заявив, що наука належить народові й кожна людина на землі має право користуватися перевагами технологічного прогресу.

Наступним виступив Веслі Моуч. Він говорив про соціальне планування, про необхідність монолітно згуртуватися на підтримку планувальників. Говорив про дисципліну, єдність, економію і патріотичний обов'язок витримувати тимчасові труднощі.

— Ми мобілізували найкращих мислителів країни працювати заради вашого блага. Цей видатний винахід є продуктом геніальності людини, чия відданість гуманізму не викликає жодних сумнівів, чоловіка, якого всі вважають найбільшим інтелектом століття, — доктора Роберта Стадлера!

— Що? — аж зойкнув доктор Стадлер, крутнувшись до Ферріса.

Доктор Ферріс дивився на нього терпляче і м'яко.

— Він не запитував у мене дозволу, щоб це казати! — доктор Стадлер чи то шипів, чи то гарчав.

Доктор Ферріс розвів руками, демонструючи докір і безпорадність:

— Тепер ви розумієте, докторе Стадлер, як неприємно буде, якщо ви дозволите собі непокоїтися через політичні справи, що завжди видавалися вам не вартими уваги, не вартими того, щоб про них навіть знати. Розумієте, адже містер Моуч і не повинен запитувати дозволу.

Тим часом на підвищенні перед мікрофоном, на тлі неба, сутулячись і йорзаючи, знуджено та зарозуміло виступав доктор Саймон Прітчетт — так зазвичай переповідають непристойні історії. Він казав, що новий винахід — це інструмент соціального добробуту, який гарантує вселюдське процвітання, і що кожен,

хто сумнівається в цьому очевидному факті, є ворогом суспільства, до нього й ставитися слід відповідним чином.

— Цей винахід, творіння доктора Роберта Стадлера, визначного поціновувача свободи...

Доктор Ферріс відкрив дипломат, вийняв кілька аркушів з акуратно надрукованим текстом і повернувся до Стадлера.

— Ви будете кульмінацією трансляції, — мовив він. — Говоритимете останнім, наприкінці години.

Простягнув аркуші.

— Ось промова, яку ви будете виголошувати, — решту проказали його очі. Вони повідомили, що саме таке формулювання не було випадковим.

Доктор Стадлер узяв сторінки, але затиснув їх між кінчиками двох випростаних пальців — так, як тримають клапоть непотребу перед тим, як його викинути.

— Я не просив вас призначати себе моїм літературним рабом, — сказав він. Сарказм у його голосі дав Феррісові зрозуміти, що насправді це аж ніяк не момент сарказму.

— Я не міг допустити, щоб ви марнували свій неоціненний час, пишучи виступи для радіо, — зауважив доктор Ферріс. — Я був певен, що ви схвалите мій вчинок.

Він промовив це з інтонацією вдаваної ввічливості, вочевидь, бажаючи, щоб цю вдаваність було зауважено. Так жебракові кидають милостиню, даючи можливість зберегти залишки гідності.

Відповідь доктора Стадлера його занепокоїла: він просто промовчав і навіть не поглянув у рукопис.

— Брак віри, — гарчав на платформі дужий мовець тоном, яким скандалять на вулиці, — брак віри — єдине, чого нам слід боятись! Якщо ми будемо вірити в плани наших лідерів, то їхні задуми спрацюють і ми всі заживемо в добробуті, спокої і достатку. Оті типи, які валандаються навколо, сумніваються і руйнують нашу мораль — це вони примушують нас жити у злигоднях і вбогості. Та ми більше не дозволимо їм робити це, ми тут, щоб захистити наш народ, і якщо бодай один із тих охоплених сумнівами розумників тут з'явиться, повірте мені, — ми про них подбаємо!

— Як прикро було б, — м'яко проказав доктор Ферріс, — викликати публічне обурення проти Державного наукового інституту в

такий вибуховий час. У країні багато роздратування та неспокою, і якщо люди не зрозуміють значення нового винаходу, вони можуть обернути свою лють на всіх науковців. Науковці ніколи не були популярні серед мас.

— Мир... — зітхала в мікрофон висока сухоребра жінка. — Цей винахід — новий інструмент для утвердження миру. Він захистить нас від агресивних замислів егоїстичних ворогів, він дозволить нам вільно дихати, навчить любити наших співгромадян.

У неї було кутасте обличчя і рот, роздратовано перекошений після сотень вечірок, а одягнена була в блідо-блакитну сукню, схожу на концертний костюм арфістки.

— Це можна вважати чудом, що в історії людства здавалося недосяжною мрією століть, остаточним поєднанням науки й любові!

Доктор Стадлер роздивлявся обличчя на трибунах. Люди сиділи тихо, вони слухали, проте їхні сутінкові погляди згасали, сповнені страху, що поволі перетворювався на хронічне явище; їхні відкриті рани затягнулись вуаллю інфекції. Ці люди — так само, як і Стадлер, — знали, що є мішенями безформних отворів, що зяють з-під грибоподібного купола будівлі. Стадлер міркував, у який спосіб вони гасять пожежу в своїх головах, як уникають усвідомлення ситуації. Він знав, що слова, які вони так палко вбирали в себе, в які вірили, — це ланцюги, з допомогою яких їх сковують, наче кіз, у радіусі досяжності отворів під куполом. Вони хотіли вірити. Стадлер бачив напружені лінії їхніх губ, випадкові погляди, сповнені підозри, звернені в бік сусідів — так, наче той жах, який на них чигав, стосувався не звукового променя, а людей, які змушували усвідомлювати, яким страховинням ці промені були. Крізь туман у їхніх поглядах проступав крик поранених про допомогу.

— Чому, на вашу думку, вони думають? — вкрадливо запитав доктор Ферріс. — Розум — це єдина зброя науковців, але ж розум не має жодного значення для людей, хіба ні? В такі часи, як наш, коли країна розпадається на шматки, коли чернь, доведена до краю сліпим відчаєм, починає відкрито бунтувати й чинити насильство, будь-якими доступними засобами слід зберігати порядок. Що ми можемо вдіяти — адже доводиться мати справу з людьми!

Доктор Стадлер не відповів.

Товста, драглиста жінка з непомірно величезним бюстгальтером під темною сукнею з плямами від поту промовляла в мікрофон (доктор Стадлер спершу в це навіть не повірив), що новий винахід особливо вдячно сприймуть матері країни.

Доктор Стадлер відвернувся. Спостерігаючи за ним, Ферріс не бачив нічого, крім шляхетної лінії високого чола і глибокої та згірченої зморшки в кутику рота.

Рвучко, без будь-якого попередження, Роберт Стадлер розвернувся до Ферріса обличчям. Це було схоже на випорскування крові з раптово тріснутої рани, яка вже майже затягнулась: обличчя Стадлера було відкрите, відкрите і зболене, нажахане, щире. Так, наче тієї миті вони обидва з Феррісом справді стали людськими істотами, і Стадлер стогнав від незбагненного відчаю:

— У цивілізованому столітті, Феррісе, в цивілізованому столітті!

Доктор Ферріс неквапно видав розкотистий смішок.

— Не розумію, про що це ви, — відповів він, наче щось цитуючи.

Доктор Стадлер опустив очі.

Коли Ферріс знову заговорив, у його голосі з'явилася нота, яку Стадлерові не вдавалось окреслити. Він розумів тільки те, що такий тон неприпустимий у цивілізованій розмові:

— Було б неприємно, якби сталося щось, здатне поставити під загрозу Державний науковий інститут. Було б страшенно неприємно, якби інститут закрили чи когось із нас змусили його покинути. Куди ж ми подамося? Науковці в наші дні — це надмірна розкіш, а сьогодні залишилося небагато людей і установ, здатних дозволити собі найнеобхідніше, що вже казати про розкоші. Всі двері для нас зачинені. Нас не запрошують у дослідницьке відділення промислового концерну якого-небудь підприємства, скажімо, «Сталі Ріардена». До того ж якщо таки випаде нажити собі ворогів, то тих-таки ворогів боятиметься кожен, хто спокуситься найняти наших талантів. Ріарден, скажімо, ще за нас поборовся б. Але чи боровся б Оррен Бойл? Однак усе це — цілковито теоретичні розмірковування, бо, як свідчить практика, всі приватні установи, пов'язані з науковими дослідженнями, давно закриті згідно з законом — директивою десять-двісті вісімдесят дев'ять, що її видав, як ви, можливо, досі ще не усвідомили, містер Веслі Моуч. Мабуть, ви думаєте про

університети? Вони в тому ж становищі. Не можуть дозволити собі заводити ворогів. Хто за нас заступиться? Я вірю, що хтось такий, як Г'ю Акстон, узявся би нас підтримати, але сподіватися на щось таке — чистий анахронізм. Акстон належав до іншого часу. Умови, встановлені нашою соціальною та економічною реальністю, давно вже зробили його існування в нашому світі неможливим. І не думаю, що доктор Саймон Прітчетт або виплекане ним покоління змогло б чи схотіло нас захистити. Ніколи не вірив в дієвість ідеалістів — а ви вірили? Наше століття далеке від непрактичного ідеалізму. Якщо хтось забажав би протистояти урядовій політиці, як би він привернув до себе увагу? За допомогою джентльменів з преси, докторе Стадлер? Чи сказавши щось у мікрофон? Чи залишилась у цій країні бодай одна незалежна газета? Не контрольована радіостанція? Приватна власність чи приватна думка?

Зараз забарвлення його інтонації було очевидне: то була інтонація бандита.

— Приватна думка — це розкіш, якої ніхто сьогодні не може собі дозволити.

Доктор Стадлер поворушив закляклими — немов м'язи у кіз — губами:

— Ви розмовляєте з Робертом Стадлером.

— Цього я не забув. І саме тому, що не забув, я все це вам і кажу. «Роберт Стадлер» — видатне ім'я, я не хотів би, щоб вас знищили. Але що в наші дні означає чиєсь ім'я? Хто здатен його оцінити?

Його рука вказала на трибуни.

— Люди, яких ви тут навколо себе бачите? Якщо вони здатні повірити, що інструмент смерті — це знаряддя процвітання, то хіба ж не повірять, якщо їм сказати, що Роберт Стадлер — зрадник і ворог держави? Чи допоможе вам той факт, що це неправда? Ви думаєте про правду, докторе Стадлер? Проблема правди не належить до соціальних питань. Принципи не мають впливу на зв'язки з громадськістю.

Розум не має влади над людськими створіннями. Логіка безсила. Мораль надлишкова. Не відповідайте зараз, докторе Стадлер. Відповісте в мікрофон. Ваш виступ — наступний.

Вдивляючись у темну смугу ферми вдалечині, доктор Стадлер відчував жах, але не дозволяв собі усвідомити його

походження. Той, хто вивчав частки та субчастки космічного простору, зараз не дозволяв собі дослідити власних почуттів і довідатися, що вони складаються з трьох частин: одна частина — це жах, спричинений видінням, що сплило перед його очима: напис, вирізьблений на його честь над дверима інституту: «За безстрашний розум, за непорушну правду». Інша частина — звичайний, брутальний тваринний страх фізичного знищення, принизливий страх, який у цивілізованому світі його юності навіть уявити не можна було. А третя частина — моторошне усвідомлення, що, зрадивши перший жах, людина приречена на другий.

Він зійшов на поміст, повільно і твердо карбуючи кроки, опустивши голову і зіжмакавши рукопис.

Стадлер наче сходив на гору, п'єдестал або гільйотину. Так, як у момент смерті перед внутрішнім зором людини проходить усе її життя, Стадлер рухався на звук голосу ведучого, що зачитував перелік його досягнень та успіхів. На слова «...колишній керівник відділення фізики в Університеті Патріка Генрі» обличчя Роберта Стадлера сіпнулось. Віддалено, наче то було усвідомлення особи, яку доводиться назавжди покидати, він зрозумів, що юрба от-от засвідчить набагато страхітливіший акт руйнації, ніж знищення ферми.

Він уже подолав перші три сходинки, аж раптом уперед вирвався молодий журналіст. Схопившись за поручні й намагаючись зупинити доктора, хлопець прокричав ізнизу (хоча насправді відчайдушно зашепотів):

— Докторе Стадлер! Скажіть їм правду! Скажіть, що ви не маєте з цим нічого спільного! Поясніть, наскільки пекельна ця машина, заради чого створена! Розкажіть країні, які люди намагаються нею керувати! Ніхто не засумнівається у ваших словах! Скажіть їм правду! Порятуйте нас! Ви єдиний, хто може це зробити!

Доктор Стадлер дивився на хлопця згори вниз. Той був юний. Його рухи та голос були чіткі, сповнені різкої чистоти, що свідчила про компетентність. Серед людей його віку — продажних, корумпованих, зіпсованих, — хлопцеві вдалося досягти свого місця в еліті політичної преси завдяки тому, що він був останньою, нездоланною акулою, взірцем обдарування. Його очі світилися завзяттям і хоробрим розумом. Очі, схожі на ті, що їх доктору Стадлеру випадало спостерігати в своїх

університетських аудиторіях. Чоловік зауважив їхній колір: карі, з зеленим відтінком.

Доктор Стадлер повернув голову і побачив, як до них квапиться Ферріс — ніби слуга або тюремник.

— Я не думав, що мене ображатиме нелояльний шмаркач, під'юджений зрадницькими мотивами! — голосно мовив Стадлер.

Доктор Ферріс завертівся навколо юнака і заверещав, аж обличчя його вийшло з-під контролю, перекошене від люті через неочікуваний і незапланований поворот подій:

— Віддайте мені журналістське посвідчення і дозвіл на роботу!

— Я пишаюся тим, — виголошував у мікрофон доктор Роберт Стадлер серед уважної мовчанки всього народу, — що роки мого служіння науці подарували честь віддати в руки нашого видатного лідера, містера Томсона, новий інструмент, що має несказанний цивілізаційний і визвольний вплив на людський розум...

Небо пашіло застоєм і задухою, немов піч. Вулиці Нью-Йорка були схожі на труби, що передавали не повітря та світло, а розплавлений пил. Даґні стояла на розі, де її висадив водій автобуса, що їхав з аеропорту. Вона здивовано дивилася на місто. Будівлі, здавалось, були виснажені літньою спекою, а люди — століттями туги. Даґні спостерігала за ними, обеззброєна відчуттям ірреальності.

Це було її єдине відчуття протягом кількох ранкових годин — з тієї миті, коли вона, в кінці порожнього шосе, увійшла до незнаного міста і, перепинивши першого-ліпшого пішохода, запитала, де вона опинилася.

— У Вотсонвілі, — відповів він.

— А що це за штат, скажіть, будь ласка? — поцікавилася Даґні.

Чоловік, зиркнувши на неї, кинув:

— Небраска, — і поквапився зникнути.

Вона невесело всміхнулась, знаючи, що той чоловік запитує зараз себе, звідки вона взялась, і жодне пояснення, яке він здатен вигадати, не може дорівнятись у своїй фантастичності до правди.

І все ж по-справжньому фантастичним їй видався цей Вотсонвілль, вулицями якого Даґні прямувала до залізничної станції. Вона відвикла від розпачу як невід'ємної і природної складової людського існування, звичної настільки, що на неї ніхто навіть не зважає, — і тепер те, що бачила навколо, вражало її безсенсовістю й марнотою. Вона бачила біль і страх на обличчях людей, а також силкування уникнути думок про свій розпач. Здавалося, вони безперервно вдають, відбувають ритуал відмежування від реальності, дозволяють землі залишатися невидимою, своїм життям — непрожитими, собі — заціпенілими від жаху перед чимсь неназваним і недозволеним; заборонений був сам акт визнання походження болю, табу на сумніви про необхідність ці тортури витримувати. Даґні так чітко все це розуміла, що їй хотілося підходити до незнайомців, трусити ними, сміятись їм в обличчя і кричати:

— Отямтеся!

Немає причини бути такими нещасними, думала вона, немає жодної причини... Аж раптом Даґні пригадала, що причина, логіка, розум — це складова, яку ці люди витіснили зі свого існування.

Даґні сіла на перший же потяг до найближчого аеродрому. Вона не назвалася: це здалось недоречним. Сіла біля вікна, немов мандрівниця, змушена вивчати незбагненну мову аборигенів. Даґні підняла викинуту кимось газету. Насилу вдалося зрозуміти, що там було написано, але вона так і не втямила, навіщо: все видавалось по-дитячому беззмістовним.

Вона вражено втупилася в абзац у колонці новин з Нью-Йорка, в якому наполегливо йшлося про те, що містер Джеймс Таґґарт бажає повідомити: його сестра загинула в авіакатастрофі, незважаючи на непатріотичні заперечні чутки. Поволі Даґні пригадала про директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять і збагнула, що Джима бентежить публічна підозра, начебто вона зникла, як дезертир.

Шрифт цього абзацу свідчив, що її зникнення вважалось найважливішою темою публічних обговорень, які досі не вщухли. Були й інші згадки: в статті про те, що авіакатастрофи стаються дедалі частіше, — кілька слів про трагічну загибель міс Таґґарт, а на останній сторінці — пропозиція винагороди на суму сто тисяч доларів від Генрі Ріардена особі, яка знайде уламки її літака.

Останнє схвилювало її, спонукаючи до дій. Усе решта не мало для Даґні значення.

Раптом вона усвідомила, що її повернення стане подією, приреченою привернути багато уваги. Даґні відчула летаргійну втому від передчуття своєї драматичної появи, зустрічі з Джимом і пресою, споглядання збуджених людей. Воліла, щоб усе це відбувалося без неї.

На аеродромі Даґні побачила містечкових журналістів, які брали інтерв'ю в якихось чиновників, що мали от-от відлетіти. Вона зачекала, поки ті завершать свої справи, а потім наблизилася до них, простягнула своє посвідчення і стиха мовила у витріщені очі:

— Я Даґні Таґґарт. Чи могли б ви повідомити, що я жива і сьогодні надвечір повернусь до Нью-Йорка?

Літак був готовий здійнятись у повітря, тому Даґні вдалось уникнути необхідності відповідати на запитання.

Вона дивилась, як унизу, на недосяжній відстані, пропливають прерії, ріки, міста, — і подумала, що відчуття відчуженості, яке переживаєш, дивлячись на землю з літака, нагадує відстороненість, що виникає у контакті з людьми: тільки її знеохочення до людей було ще дужче. Пасажири уважно слухали якусь важливу, з огляду на їхню жагучу зацікавленість, радіотрансляцію. До неї долинуло кілька фраз, промовлених фальшивими голосами: йшлося про якийсь новий винахід, що мав принести незрозумілу користь і незбагненне благополуччя. Слова, вочевидь, добирали такі, які б не означали нічого конкретного. Даґні міркувала, як у людей виходить вдавати, начебто вони слухають промову. І все ж саме це робили пасажири.

Це скидалося на спектакль, зіграний дитям, яке, ще не вміючи читати, тримає перед собою розгорнуту книжку і каже все, що спадає на гадку, вдаючи, що саме такий сенс мають ці незбагненні чорні рядки. «Але ж дитина усвідомлює, що вона грається», — подумала Даґні. А ці люди вдають самі перед собою, що вони не прикидаються. Їм просто невідомий інший спосіб існування.

Відчуття ірреальності залишалось її основним почуванням і тоді, коли літак приземлився, коли їй вдалось уникнути групи репортерів, не трапившись їм на очі, а потім — обійти стоянку таксі й ускочити до автобуса. А згодом це відчуття супроводжувало її в

автобусі, на розі вулиць, поки Даґні дивилася на Нью-Йорк: здавалося, вона бачить перед собою покинуте місто.

Увійшовши до свого помешкання, вона не зраділа поверненню додому. Це місце нагадувало зручну машину, яку можна з певною метою використати, — а можна використати без мети.

Одначе Даґні відчула наплив енергії, схожий на перший просвіток у тумані, натяк на сенс, коли підняла слухавку і зателефонувала в офіс Ріардена у Пенсільванії.

— Ох, міс Таґґарт... Міс Таґґарт! — радісним стогоном пролунав голос зазвичай штивної та беземоційної міс Айвз.

— Вітаю, міс Айвз. Я вас не дуже перелякала? Ви знали, що я жива?

— О, так! Я почула це по радіо сьогодні вранці!

— А містер Ріарден в офісі?

— Ні, міс Таґґарт. Він... він у Скелястих Горах, він шукає... тобто...

— Так, я знаю. А як із ним можна зв'язатися?

— Я чекаю дзвінка від нього кожної миті. Він зараз у Лос-Ґатосі, в Колорадо. Я йому зателефонувала, щойно почула новини, але його не було на місці, тому я залишила повідомлення і попросила зателефонувати. Розумієте, більшість часу він проводить у літаку... Але він зателефонує, щойно повернеться до готелю.

— А що це за готель?

— «Ельдорадо» в Лос-Ґатосі.

— Дякую, міс Айвз.

Даґні зібралася покласти слухавку.

— Ох, міс Таґґарт!

— Так?

— Що з вами сталося? Де ви були?

— Я... розповім, коли зустрінемося. Я зараз у Нью-Йорку. Коли містер Ріарден зателефонує, перекажіть йому, будь ласка, що я у себе в офісі.

— Звісно, міс Таґґарт.

Даґні роз'єдналась, але її рука так і залишилася на слухавці, немов тримаючись за свій перший контакт, який мав для неї таке велике значення. Вона дивилася на свою квартиру і на місто за вікном, не бажаючи знову потонути в мертвому тумані безсенсовості.

Підняла слухавку і зателефонувала в Лос-Ґатос.

— Готель «Ельдорадо», — пролунав сонний і сердитий жіночий голос.

— Чи можете ви прийняти повідомлення для містера Генрі Ріардена? Попросіть його, коли він повернеться...

— Хвилинку, будь ласка, — протяжно мовила жінка. В її нетерплячості вчувалось обурення з бодай натяку на спробу її перервати.

Даґні почула клацання, гудіння, якісь провали в зв'язку, а потім чіткий і чистий чоловічий голос відповів:

— Алло?

Це був Генк Ріарден.

Даґні дивилася на слухавку, мов на дуло пістолета, почуваючись пійманою в пастку, нездатна дихати.

— Алло? — повторив Генк.

— Генку, це ти?

Вона почула низький звук, більше схожий на зітхання, ніж на зойк, а потім протяжне й порожнє потріскування.

— Генку! — жодної відповіді.

— Генку! — нажахано заволала вона.

Даґні здалось, що вона почула, як він намагається вдихнути. А далі пролунав шепіт: не запитання, а ствердження, яким усе було сказано:

— Даґні.

— Генку, прости мені. О, любий, пробач! Ти не знав?

— Де ти, Даґні?

— З тобою все гаразд?

— Звісно.

— Ти не знав, що я повернулася? Що я жива?

— Ні... Я цього не знав.

— О Боже. Вибач, що я зателефонувала. Я...

— Про що це ти? Даґні, де ти?

— В Нью-Йорку. Ти не чув? Про це передавали по радіо.

— Ні. Я щойно повернувся.

— А тобі не переказали зателефонувати до міс Айвз?

— Ні.

— З тобою все добре?

— Зараз?

Даґні почула м’який і тихий сміх. То був звук вивільненої радості, звучання молодості, що з кожним промовленим словом дедалі більше виструнчувалася.

— Коли ти повернулась?

— Сьогодні вранці.

— Даґні, де ти була?

Вона відповіла не відразу.

— Мій літак розбився, — сказала вона. — В горах. Мене підібрали люди, вони мені допомогли, але я не могла надіслати про себе звістки.

Він перестав сміятися.

— Наскільки все погано?

— Ох... Аварія? Ні, все добре. Я не постраждала. Не дуже серйозно.

— То чому ж ти не могла повідомити про себе?

— Там не було... засобів зв’язку.

— Чому ж ти так довго не поверталася?

— Я... не можу тобі зараз відповісти.

— Даґні, ти була в небезпеці?

Напівусміх, напівгіркота в її голосі свідчили про жаль, коли Даґні відповіла:

— Ні.

— Тебе захопили в полон?

— Ні. Не так.

— Тоді ти могла повернутися швидше, хіба ні?

— Це правда. Але це все, що я можу тобі сказати.

— Даґні, де ти була?

— Не заперечуєш, якщо ми зараз не будемо про це говорити? Дочекаймося зустрічі.

— Добре. Я не ставитиму запитань. Скажи тільки: зараз ти в безпеці?

— Чи я в безпеці? Так.

— Я про те: чи зазнала ти якихось важких травм, чи потерпаєш від наслідків?

Вона відповіла з тією ж радісною усмішкою:

— Жодних травм, Генку. Щодо наслідків — не знаю.

— Ти ще будеш сьогодні в Нью-Йорку?

— Так. Я... Я повернулась назавжди.

— Справді?

— Чому ти запитуєш?

— Не знаю. Мабуть, я вже звик, що не можу тебе знайти.

— Я повернулась.

— Так. Побачимося за кілька годин.

Він затнувся, бо це речення здалось йому занадто неймовірним. Але твердо повторив:

— За кілька годин.

— Я буду тут.

— Даґні...

— Що?

Він м'яко засміявся.

— Ні, нічого. Просто хотів іще трохи послухати твій голос. Пробач. Тобто — не зараз. Не хочу зараз нічого говорити.

— Генку, я...

— Коли побачимося, моя кохана. До зустрічі.

Вона стояла, дивлячись на мовчазну слухавку. Вперше з моменту повернення відчула біль, дикий біль, але він давав повірити, що вона жива. Це було вартісне відчуття.

Даґні зателефонувала до своєї секретарки в «Таґґарт Трансконтиненталь», щоб стисло повідомити: вона буде в офісі за півгодини.

Статуя Натаніеля Таґґарта була справжня: Даґні дивилась на неї, стоячи у вестибюлі Термінала. Здавалося, що вони сам на сам у просторому лункому храмі, де кружляють, розчиняючись, кільця туману від безформних привидів. Даґні не ворушилася, звівши голову й дивлячись на статую, наче приймаючи причастя. «Я повернулась», — єдине, що вона спромоглась сказати.

На дверях із матового скла, що вели до її офісу, досі був напис «Даґні Таґґарт». Коли вона увійшла, на обличчях працівників проступило щось схоже на вираз людини, яка, тонучи, бачить перед собою рятувальну линву. Даґні побачила Едді Віллерса: він стояв біля столу в своїй скляній комірчині. Навпроти нього завмер якийсь чоловік. Едді сіпнувся було до неї, але зупинився: він був схожий на в'язня. Даґні поглядом привітала кожного, ніжно всміхаючись, немов до приречених на страту дітей, а потім рушила до Едді.

Едді спостерігав, як вона наближається, — так, наче нічого більше не здатен бачити, — натомість поставою був обернений до чоловіка навпроти і вдавав, що слухає його.

— Рушійна сила? — чоловік різко й уривчасто гиркав, водночас невиразно та гугняво розтягуючи слова. — Немає жодних проблем з рушійною силою. Ви просто візьміть...

— Вітаю, — м'яко промовив Едді, стримано всміхаючись, немов до далекого видіння.

Чоловік обернувся і поглянув на неї. У нього була жовтава шкіра, кучеряве волосся, масивне обличчя, збудоване з млявих м'язів; його відразлива привабливість пасувала би до закамарків винарень. Невиразні карі очі відблискували скляною порожнечею.

— Міс Таґґарт, — дзвінко й суворо промовив Едді, немов даючи чоловікові ляпаса, щоб той затямив манери, притаманні пристойним товариствам, у яких той ніколи не бував, — чи можу я представити вам містера Мейґса?

— Здорові були, — без зацікавлення кинув чоловік, потім знову повернувся до Едді й продовжив, наче Даґні не існувало. — Просто знімете «Комету» з графіка завтра й у вівторок, перекинете паротяги до Арізони на перевезення грейпфрутів разом з рухомим складом зі Скрантона, що везе вугілля, — я про це вже казав. Негайно надішліть наказ.

— Нічого такого ви не зробите! — вигукнула Даґні, занадто приголомшена, щоб злитися.

Едді промовчав.

Мейґс окинув її поглядом, що міг би виражати здивування, якби його очі були здатні відображати емоції.

— Віддайте наказ, — просто повторив він і вийшов геть.

Едді щось занотовував на клапті паперу.

— Ти що, збожеволів? — запитала Даґні.

Звернені на неї очі Едді були такі виснажені, ніби бідолаху били впродовж багатьох годин.

— Доведеться, Даґні, — мовив мертвим голосом.

— Що воно таке? — запитала Даґні, вказуючи на двері, які щойно зачинилися за містером Мейґсом.

— Станційний наглядач.

— Що?

— Представник з Вашингтона, відповідальний за план стандартизації залізниць.

— А це що?

— Це... О, чекай, Даґні, з тобою все гаразд? Ти поранилася? Ти ж потрапила в авіакатастрофу.

Даґні ніколи досі не уявляла, яким стане обличчя Едді Віллерса з віком, але зараз вона це бачила; йому було тридцять п'ять, та він постарів протягом одного місяця. Не те, щоб у нього з'явилося більше зморщок, лице було те саме, з тими ж м'язами, одначе воно зачахло, перестало опиратися болю.

Даґні ніжно і впевнено всміхнулася, зі співчуття до нього відкинувши всі інші проблеми, простягнула руки і промовила:

— Все добре, Едді. Привіт.

Він узяв її руку і притиснув до вуст, чого ніколи досі не робив. Цей жест не був ані зухвалий, ані вибачливий, — радше простий, відкритий і особистий.

— Мій літак розбився, — сказала Даґні, — і щоб ти, Едді, не хвилювався, розповім тобі правду: я поранилась, але не серйозно. Хоча пресі я про це не казатиму, так само, як і всім іншим. Тому й ти нічого не кажи.

— Авжеж.

— Я не могла ні з ким зв'язатись, але не через погане самопочуття. Це, Едді, все, що я можу розповісти. Не розпитуй, де я була і чому так довго не поверталася.

— Не буду.

— Розкажи краще, що таке план стандартизації залізниць?

— Це... Ох, ти не проти, якщо тобі про це розповість Джим? Найближчим часом. Мені просто духу не вистачає... Хіба що ти дуже цього хочеш, — витиснув він, згадавши про дотримання дисципліни.

— Ні, ти не мусиш. Просто скажи, чи я правильно зрозуміла цього стандартизатора: він хоче, щоб ти на два дні зняв з розкладу «Комету», а її паротяг віддав на транспортування грейпфрутів до Арізони?

— Все правильно.

— А вугільний потяг він скасував, щоб перевезти ті грейпфрути в його вагонах?

— Так.

— Грейпфрути?

— Усе правильно.

— Чому?

— Даґні, ніхто більше не вживає слова «чому».

Вона помовчала і знову запитала:

— А ти маєш якісь припущення щодо причини?

— Припущення? Припущень не маю. Я просто знаю.

— Чудово, то в чому ж вона полягає?

— Цей спеціальний грейпфрутовий склад — для братів Сматерів. Рік тому вони купили фруктове ранчо в Арізоні у попереднього власника, який збанкрутував через закон про зрівняння можливостей. Він володів цим ранчо впродовж тридцяти років. Брати Сматери прийшли в бізнес торік. Ранчо купили завдяки позиці з Вашингтона у рамках проекту відродження занепалих територій, таких як, наприклад, Арізона. У братів Сматерів у Вашингтоні друзі.

— І що?

— Даґні, це знають усі. Всі знають, що коїлося з розкладами потягів протягом останніх трьох тижнів, чому деякі райони і відправники вантажів отримують можливість транспортування, а деякі — ні. Натомість казати про те, що це всім відомо, заборонено. Ми маємо вдавати, начебто віримо, що «громадський добробут» — єдина причина всіх рішень, а добробут мешканців Нью-Йорка вимагає негайної доставки великої кількості грейпфрутів.

Він замовк, а потім додав:

— Наглядач за стандартизацією — одноосібний суддя громадського добробуту, він єдиний має владу над розподілом рушійної сили та рухомих складів по залізницях Сполучених Штатів.

Запала мовчанка.

— Розумію, — мовила Даґні. А за мить запитала:

— Що зробили з тунелем Вінстона?

— Закинули ще три тижні тому. Так і не розкопали потяг. Обладнання вийшло з ладу.

— А що зробили, щоб відбудувати стару лінію навколо тунелю?

— Відклали на потім.

— У нас іще залишилися якісь трансконтинентальні рейси?

Він здивовано глипнув на неї.

— Аякже, — кинув скрушно.

— На обхідному шляху через Західний Канзас?

— Ні.

— Едді, що тут діялося протягом останнього місяця?

Він усміхнувся так, ніби його слова були ганебним зізнанням:

— Протягом останнього місяця ми заробляли гроші.

Даґні побачила, як відчиняються двері й до приміщення заходить Джеймс Таґґарт у супроводі містера Мейґса.

— Едді, хочеш бути присутнім під час цієї розмови? — запитала Даґні. — Чи ти волів би її пропустити?

— Ні. Я хочу бути присутнім.

Джимове обличчя було схоже на пожований аркуш паперу, хоча на його м'якій, пухкій плоті зморщок не додалось.

— Даґні, нам треба багато чого обговорити, багато важливих змін, які... — пронизливо й квапливо заговорив він. — Я радий, що ти повернулась, щасливий, що ти жива, — нетерпляче додав, пригадавши раптом про її відсутність. — А зараз поговоримо про невідкладні...

— Ходімо до мене в офіс, — сказала вона.

Кабінет Даґні нагадував місце історичної реконструкції і був відновлений та збережений Едді Віллерсом. На стінах висіли її мапа, календар, портрет Ната Таґґарта — і жодних ознак ери Кліфтона Лоусі.

— Чи досі я — виконавчий віце-президент залізниці? — запитала Даґні, сідаючи за стіл.

— Так, досі, — квапливо, осудливо, майже зухвало відповів Таґґарт. — Ти досі на цій посаді... і не забувай, що ти не звільнилася, що ти досі... ти ж досі?

— Ні, я не звільнилася.

— Тепер найважливіше — сповістити про це пресу. Сказати їм, що ти повернулася до роботи, розповісти, де ти була... До речі, а де ти була?

— Едді, — сказала вона, — можеш написати повідомлення і розіслати його в пресу? Двигун мого літака вийшов з ладу, коли я летіла над Скелястими горами до Тунелю Таґґарта. Я збилася зі шляху, шукаючи місце для аварійної посадки, і впала на незаселеній гірській місцевості у Вайомінґу. Мене знайшли старий пастух і його дружина, забрали до себе в хатинку серед дикої глушини, за вісімдесят кілометрів від найближчого поселення. Я зазнала суттєвих ушкоджень і не приходила до тями майже два тижні. У цих літніх людей не було ні телефону, ні радіо, жодних засобів зв'язку чи транспортування, крім старої вантажівки, яка зламалась, коли вони спробували її завести. Мені довелось залишатись із ними, аж поки достатньо

зміцніла, щоб звестись на ноги. Я пройшла п'ятдесят кілометрів до передгір'я, а потім автостопом дісталась до станції Таґґарта в Небрасці.

— Ясно, — сказав Таґґарт. — Ну що ж, чудово. Тепер, коли ти даси інтерв'ю пресі...

— Я не даватиму жодних інтерв'ю.

— Що? Але ж у мене весь день телефон розривається! Вони чекають! Це необхідно! — він починав панікувати. — Це вкрай важливо!

— І хто ж тобі весь день телефонував?

— Люди з Вашингтона і... інші... Чекають на твою заяву.

Даґні вказала на нотатки Едді.

— Ось моя заява.

— Але цього недостатньо! Ти повинна сказати, що не пішла з роботи.

— Хіба це не очевидно? Я повернулася.

— Ти повинна щось про це сказати.

— Наприклад?

— Щось особисте.

— Кому?

— Країні. Люди за тебе переживали. Ти мусиш їх заспокоїти.

— Тим, хто за мене переживав, вистачить моєї заяви.

— Я не про це кажу!

— А про що?

— Я мав на думці... — він замовк, уникаючи її погляду. — Мав на думці...

Він сів, дошукуючи слів і потріскуючи суглобами пальців.

Джим розпадається на кавалки, подумала Даґні. Ця смикана нетерплячість, різкість, ця паніка — все було нове. Грубі вибухи в голосі, безпідставна ворожість підмінили його звичну обережність і плавність.

— Я маю на думці... — він добирав слів, щоб назвати те, що неможливо було назвати, міркувала Даґні, щоб змусити її зрозуміти те, що він волів би залишити назавжди незрозумілим. — Маю на думці громадський...

— Я знаю, що в тебе на думці, — перебила вона. — Ні, Джиме, я не буду заспокоювати громадськість стосовно того, в якому стані перебуває наша промисловість.

— Тепер ти...

— Для громадськості буде краще, якщо вона залишатиметься неспокійною. А зараз перейдімо до справ.

— Я...

— Джиме, перейдімо до справ.

Він зиркнув на містера Мейґса. Містер Мейґс мовчки сидів, схрестивши ноги і курячи сигарету. На ньому була куртка, схожа на військову. Шкіра на шиї здималась над коміром, а плоть нап'яла тканину на талії, готова от-от розірвати одежу. На одному з пальців — надто коли він ворушив цими обрубками — виблискував перстень з великим жовтим діамантом.

— Ти ж уже познайомилась з містером Мейґсом, — сказав Таґґарт. — Тішуся, що ви з ним знайдете спільну мову.

Він вичекав долю секунди, але не отримав відповіді ні від однієї, ні від другого.

— Містер Мейґс представляє план стандартизації залізниць. У тебе буде чимало нагод з ним співпрацювати.

— Що таке «план стандартизації залізниць»?

— Це... нова державна постанова, що набула чинності три тижні тому. Ти оціниш її, схвалиш і зрозумієш, яка вона потрібна.

Даґні не могла надивуватись із безпорадності цього прийому: Джим поводився так, ніби, озвучуючи їй уявну думку, він змусить її з цією думкою погодитися.

— Це надзвичайна постанова, що порятувала транспортну систему країни.

— У чому полягає план?

— Ти, звісно, цілком усвідомлюєш усі нездоланні труднощі, які виникають на будівництвах під час критичних періодів. Прокласти нову колію неможливо (хоч це і тимчасово). Тому основна проблема країни — зберегти транспортну промисловість як таку, зберегти існуючі заводи, всі об'єкти, що в нас є. Порятунок держави вимагає...

— У чому полягає план?

— Відповідно до політики державного порятунку всі залізниці країни об'єднали в єдину команду, сконцентрувавши їхні ресурси. Весь валовий дохід спрямували у Вашингтон до Ради фонду залізниць, що опікується індустрією у цілому, ділячи загальний прибуток між усіма залізничними компаніями згідно з... більш сучасними засадами розподілу.

— Якими засадами?

— Не хвилюйся, права на власність повністю збережено й захищено, їм просто надали нової форми. Кожна залізниця зберігає незалежну відповідальність за власні операції, графіки своїх потягів, залишає за собою колії та устаткування. Як внесок у державний фонд кожна залізниця дозволяє всім решті, коли цього вимагають обставини, використовувати її колії та устаткування безоплатно. Наприкінці року Рада фонду розподіляє загальний прибуток, кожна окрема залізниця отримує суму не згідно з випадковими, застарілими принципами, що залежать від кількості потягів чи тоннажу транспортованих вантажів, а відповідно до потреби. Тож основною необхідністю є збереження колій, і кожна окрема залізнична компанія отримує суму залежно від довжини колій, що ними вона володіє та які утримує.

Даґні чула слова, розуміла їхнє значення, проте не вірила, що вони реальні, а тому не могла ні розгніватися, ні виявити занепокоєння, протиставляючи його цьому божевіллю, що спиралося винятково на бажання людей вдавати, начебто вони вірять, що чують притомні речі. Даґні відчувала заніміння і порожнечу, її наче викинуло кудись далеко за межі світу, в якому доречне обурення.

— Чию колію ми використовуємо для наших трансконтинентальних рейсів? — безвиразно і сухо поцікавилась вона.

— Нашу власну, звісно, — квапливо відповів Таґґарт, — колію з Нью-Йорка до Бедфорда в Іллінойсі. А з Бедфорда наші потяги їдуть колією «Південно-атлантичної залізниці».

— До Сан-Франциско?

— Це ж набагато швидше, ніж той об'їзний шлях, який ти намагалася прокласти.

— І наші потяги їдуть чужою колією безкоштовно?

— До того ж, цей твій об'їзд не міг би довго існувати, західна канзаська колія зносилась, окрім того...

— Безоплатне користування колією «Південно-атлантичної залізниці»?

— Ну, ми ж від них теж не беремо плати за користування нашим мостом через Міссісіпі.

Вичекавши мить, Даґні запитала:

— Ти на мапу дивився?

— Аякже, — несподівано втрутився Мейґс. — Довжина колій вашої залізниці найбільша. Вам немає про що хвилюватися.

Едді Віллерс вибухнув реготом.

Мейґс байдужо зиркнув на нього.

— А з вами що таке? — запитав він.

— Та нічого, — втомлено відповів Едді, — нічого.

— Містере Мейґс, — мовила Даґні, — якщо ви поглянете на мапу, то побачите, що дві третини всіх витрат на підтримання колій для наших трансконтинентальних рейсів оплачує наш конкурент.

— Цілком слушно, — сказав він, звузивши очі та з підозрою дивлячись на Даґні. Мейґс, здавалося, міркував, що саме підштовхнуло її до аж такої недвозначної заяви.

— Тимчасом нам платять за володіння кілометрами непотрібних колій, якими не їздять жодні потяги, — сказала Даґні.

Тепер Мейґс усе зрозумів і відкинувся назад, втративши до дискусії цікавість.

— Але це неправда! — гаркнув Таґґарт. — Значна кількість наших місцевих потягів служить усьому регіону, через який проходила наша колишня трансконтинентальна лінія — через Айову, Небраску і Колорадо, а з протилежного боку тунелю — через Каліфорнію, Неваду і Юту.

— Ми відправляємо два локальних потяги на день, — сухим, безвиразно-невинним тоном ділового повідомлення мовив Едді Віллерс. — Подекуди й менше.

— Згідно з чим визначають кількість потягів, які зобов'язана відправляти будь-яка залізнична компанія? — поцікавилась Даґні.

— Згідно з рівнем добробуту громадян, — відповів Таґґарт.

— Цю кількість визначає Рада фонду, — докинув Едді.

— Скільки потягів було знято з рейсів по всій країні протягом останніх трьох тижнів?

— Насправді, — гаряче промовив Таґґарт, — цей план допоміг дати лад усій індустрії та знищити запеклу конкуренцію.

— По всій країні було знято з обігу тридцять відсотків потягів, — пояснив Едді. — Єдина конкуренція, що залишилася, пов'язана з поданими до Ради заявами про дозвіл скасувати потяги. Виживе та залізнична компанія, яка не матиме жодного потяга на ходу.

— Чи хтось підраховував, скільки часу «Південно-атлантична залізниця» зможе залишатись у бізнесі?

— Не пхайте носа до чужого... — почав Мейґс.

— Я тебе прошу, Каффі! — вигукнув Таґґарт.

— Президент «Південно-атлантичної залізниці», — нетерпляче втрутився Едді, — наклав на себе руки.

— Це тут зовсім ні до чого! — заверещав Таґґарт. — Він зробив це з особистих причин!

Даґні мовчала. Вона сиділа і дивилася на чоловіків. У німій байдужості, що заполонила її свідомість, досі жеврів подив: Джимові завжди вдавалося перекинути вагу власних помилок на сильніші плечі тих, хто був поруч, і виживати самому, примушуючи інших платити за його провали, — так він учинив з Деном Конвеєм, так учинив з промисловістю Колорадо. Але те, що Даґні почула щойно, було позбавлене навіть раціонального мислення мародерів — це стрибання на висушеному кістякові слабшого, наполовину збанкрутілого конкурента, гоцання по надтріснутій кістці, за крок від провалля.

Імпульс, який походив зі звички керуватися здоровим глуздом, майже змусив її заговорити, почати сперечатися, продемонструвати очевидне, — але Даґні поглянула в ці обличчя і побачила, що вони й так усе прекрасно знали. У свій спосіб, цілковито відмінний від її, цим чоловікам було відомо про все, що вона могла б їм сказати, — марно було б доводити всю нереальність і жах обраного ними напрямку, наслідків цього вибору. І Мейґс, і Таґґарт чудово про них знали — і таємниця їхньої обізнаності була саме тим засобом, завдяки якому їм вдавалось уникати доконечності власного знання.

— Розумію, — тихо сказала Даґні.

— Ну, а що б ти хотіла, щоб я натомість зробив? — закричав Таґґарт. — Щоб я відмовився від трансконтинентального руху? Збанкрутував? Перетворив залізницю на нікчемну локальну колію східного узбережжя?

Здавалося, мовлене нею слово вразило його дужче, ніж могло вразити обурення і заперечення. Він весь тремтів, нажаханий цим тихим: «Розумію», і, власне, самим розумінням, що за ним стояло.

— Я нічого не міг вдіяти! Ми повинні були мати трансконтинентальну колію! Ми не могли в інший спосіб обійти тунель! У

нас не було можливості дозволити собі такі видатки! Щось треба було робити! Ми мусили мати колію!

Мейґс дивився на нього трохи здивовано, а трохи бридливо.

— Я ж не сперечаюся, Джиме, — сухо сказала Даґні.

— Ми не могли допустити, щоб така залізниця, як «Таґґарт Трансконтиненталь», зазнала краху! Це стало б національною катастрофою! Ми мусили думати про всі міста, промисловість, про перевізників, пасажирів, працівників, акціонерів, чиї життя залежать від нас! Ми зробили це не тільки заради себе, — ми зробили це заради громадського благополуччя! Кожен погодиться, що план стандартизації залізниць практичний! Найкраще проінформовані...

— Джиме, — перебила вона, — якщо ти маєш іще якісь справи, які можеш зі мною обговорити — обговорімо.

— Ти ніколи не зважала на соціальну складову, — понуро мовив він.

Даґні відчула, що ця претензія звучить так само химерно для містера Мейґса, як і для неї, хоча й з різних причин. Той дивився на Джима з нудьгою і презирством. Сама ж вона раптом побачила в Джимові людину, яка намагається знайти серединний шлях між двох полюсів — нею та Мейґсом, — і тепер ця людина усвідомила, що її дорога дедалі звужується, що її буде поховано між двома мурами.

— Містере Мейґс, — запитала Даґні, під’юджена гірким зацікавленням, — який ваш економічний план на післязавтра?

Його затуманені карі очі зосередилися на ній без жодного виразу:

— Ви непрактична.

— Абсолютно марно теоретизувати про майбутнє, — гаркнув Таґґарт. — Ми повинні подбати про критичне становище. У довготерміновій перспективі...

— У довготерміновій перспективі ми всі помремо, — втрутився Мейґс і раптом зірвався на ноги. — Джиме, я побіг. У мене немає часу, щоб марнувати його на розмови.

І додав:

— Поговори з нею про те, що можна вдіяти, щоб припинити аварії потягів, — якщо це справді та залізнична крихітка, яка вміє чарувати.

Він сказав це, не намагаючись образити. Цей чоловік гадки не мав, коли саме ображає він, а коли ображають його.

— Побачимось пізніше, Каффі, — мовив Таґґарт, тимчасом як Мейґс уже виходив, ні на кого з них навіть не глянувши.

Таґґарт подивився на неї вичікувально і перелякано, наче боявся її слів і водночас відчайдушно прагнув почути бодай щось, — що завгодно.

— Ну? — запитала вона.

— Ти про що?

— У тебе є ще теми для обговорення?

— Ну, я... — здавалося, він розчарований.

— Так! — вигукнув раптом, ніби різко пірнув. — У мене є ще одна справа, яку я хочу обговорити, вона найважливіша...

— Дедалі більша кількість аварій?

— Ні! Не ця.

— Яка ж тоді?

— Ти повинна прийти сьогодні ввечері на радіопрограму Бертрама Скаддера.

Даґні відкинулася на спинку стільця.

— Я повинна?

— Даґні, це наказ, це надзвичайно важливо, тут нічого неможливо змінити, про відмову марно й говорити, у такі часи ніхто не має вибору...

Даґні поглянула на свій годинник.

— Даю тобі три хвилини на пояснення — якщо взагалі хочеш, щоб я тебе почула. І бажано, щоб ти говорив прямо.

— Добре! — відчайдушно вигукнув він. — На найвищих рівнях — тобто, на рівні Чіка Моррісона, Веслі Моуча і містера Томсона — було вирішено, що вкрай важливо, щоб ти виголосила звернення до народу, ну, знаєш, треба підняти моральний дух. Скажеш, що ти не покинула своєї посади.

— Навіщо?

— Бо всі думають, що ти це зробила!.. Ти ж не знаєш, що тут останнім часом коїлося, але... але коїлися моторошні речі. Країна сповнена чуток, різних чуток, про що завгодно, серед них багато страшних. Маю на увазі — підривних. Таке враження, що люди не роблять нічого іншого, тільки перешіптуються. Вони не вірять газетам, не вірять найкращим промовцям, натомість вірять кожній лихій, панікерській плітці. Не залишилося ні

впевненості, ні віри, ні порядку, ні... поваги до влади. Люди... вони от-от почнуть панікувати.

— І що?

— З одного боку, в цьому винні всі ті промисловці, які розчинились у повітрі! Ніхто не може пояснити їхніх зникнень, тому це лякає. Про це пасталакають, множать істеричні чутки; переважно варнякають, що «жодна достойна людина на цих поганців не працюватиме». Це вони про владу з Вашингтона. Тепер розумієш? Ти не думала, що ти аж така відома, але це так. Точніше, ти стала знаменита, коли твій літак розбився. Ніхто не вірив, що він розбився. Всі думали, що ти порушила закон, порушила директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять — і втекла. Директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять багато хто не розуміє... багато неспокою.

Тепер второпала, як важливо, щоб ти вийшла в ефір і сказала людям, що це неправда: директива десять-двісті вісімдесят дев'ять не руйнує промисловості, це всього лише яскравий зразок законодавства, призначений для загального блага, і якщо вони ще трохи потерплять, то все налагодиться, знову почнеться процвітання. Люди більше не вірять жодним чиновникам. Ти... ти — промисловець, одна з небагатьох зі старої школи, хто ще залишився, єдина з тих, хто повернувся, хоч усі думали, що ти зникла назавжди. Тебе знають, як... як реакціонерку, яка протистояла політиці Вашингтона. Тому люди тобі повірять. Це матиме на них великий вплив, зміцнить їхню впевненість, допоможе підтримати мораль. Розумієш тепер?

Він швидко заговорив далі, підбадьорений химерним виразом її обличчя — таким замисленим, майже усміхненим.

Даґні мовчала, чуючи крізь шамотняву його слів Ріарденів голос, що промовляв до неї одного весняного вечора рік тому:

— Вони потребуватимуть від нас певного дозволу. Не знаю, в чому саме він полягатиме, — але, Даґні, знаю, що коли ми цінуємо власні життя, то не повинні давати їм те, чого вони прагнуть. Якщо вони тебе навіть катуватимуть, не схвалюй їхніх учинків. Нехай зруйнують твою залізницю, зруйнують мій завод — не давай їм дозволу, якого вони вимагатимуть.

— Тепер ти розумієш?

— О, так, Джиме, розумію!

Він не міг збагнути інтонацій її голосу: низького, схожого на стогін, сміх, тріумф; але принаймні то була перша виявлена

емоція, тому Джим вирішив з цього скористатися, не маючи вибору, покладаючись лише на надію.

— Я пообіцяв їм — тим, з Вашингтона, — що ти говоритимеш! Ми не можемо їх підвести — про таке й мови бути не може! Ми не можемо дозволити, щоб нас запідозрили в нелояльності. Про все вже домовлено. Ти будеш гостем Бертрама Скаддера сьогодні ввечері о десятій тридцять. Він веде радіопрограму, в якій бере інтерв'ю у відомих публічних осіб; вона транслюється на всю країну; його слухає багато людей, понад двадцять мільйонів. Відповідальний за питання моралі вже...

— Хто?

— Відповідальний за питання моралі, Чік Моррісон, викликав мене вже тричі, щоб переконатися, що все піде згідно з планом. Вони розіслали накази всім дикторам новин, ті цілий день сьогодні анонсують твій виступ, уся країна їх чує, — закликають, щоб сьогодні ввечері під час години Бертрама Скаддера люди слухали тебе.

Джим дивився на Даґні так, наче вимагав від неї водночас і відповіді, і визнання, що її відповідь за таких обставин не має особливого значення.

Даґні сказала:

— Ти ж знаєш, що я думаю про політику Вашингтона і директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять.

— У такі скрутні часи ми не можемо дозволити собі розкоші думати!

Даґні зареготала.

— Невже ти не розумієш, що не можеш ними знехтувати?! — заверещав він. — Якщо ти відмовишся — після всіх тих анонсів — це підтвердить чутки про твоє відкрите оголошення непокори!

— Джиме, ця пастка не подіє.

— Яка пастка?

— Пастка, що ти їх завжди розставляєш.

— Не знаю, про що ти!

— Звісно, знаєш. Ти знав — ви всі знали, — що я відмовлюсь. Тому ти штовхнув мене у публічну пастку, за якої моя відмова виллється для тебе у моторошний скандал, значно моторошніший за той, який, на твою думку, я наважилась би зчинити. Ти розраховував, що я порятую ваші обличчя та шиї. А я їх не рятуватиму.

— Але ж я пообіцяв!

— А я — ні.

— Але ми не можемо їм відмовити! Невже ти не усвідомлюєш, що вони тримають нас на прицілі? Стискають наші горлянки? Хіба ти не знаєш, що вони можуть нам заподіяти через цю Раду залізниць, через Раду стандартизації, наклавши мораторій на наші вузли?

— Я знала це ще два роки тому.

Він весь тремтів. У його жаху було щось безформне, відчайдушне, мало не забобонне, таке, що перевершувало названі ним небезпеки.

Раптом Даґні зрозуміла, що цей жах походив з глибших шарів, ніж просто страх перед розправою бюрократів. Така розправа була всього лише обрисом, тим, що Джим дозволяв собі знати, обнадійливим контуром з рисами раціональності та його справжньої мотивації. Даґні не сумнівалась, що він прагнув відвернути не паніку громадян, а свою власну; що він, Чік Моррісон, Веслі Моуч та решта мародерів потребували від неї дозволу — не для того, щоб заспокоїти своїх жертв, а щоб заспокоїти себе самих, хоча ця удавано хитра, удавано практична вигадка ввести в оману своїх жертв була всього лише видимістю, якою вони прагнули прикрити власну мотивацію, власну істеричну наполегливість. З благоговінням і презирством (Даґні благоговіла перед безмежжям, що їй відкрилося), вона подумала: якої ж внутрішньої деградації зазнали ці люди, щоб досягнути такого рівня самообману, коли їм доводиться шукати викривленого схвалення від знеохочених жертв, потребувати їхнього морального дозволу; люди, які думали, що дурять світ, а не себе.

— Ми не маємо вибору! — закричав він. — Ніхто не має жодного вибору!

— Забирайся звідси, — тихо і спокійно мовила Даґні.

Щось в її голосі зачепило в його душі якісь невизнані, не втілені в слова пласти. Джим добре розумів, яке саме знання породило інтонацію Даґні. Він підвівся.

Даґні поглянула на Едді. Той мав такий вигляд, ніби вкотре долає новий приступ огиди, намагаючись прийняти це відчуття як повсякдення.

За якусь мить він запитав:

— Даґні, що сталось із Квентіном Деніелзом? Ти ж летіла до нього, так?

— Так, — відповіла Даґні. — Він зник.

— Вирушив до руйнівника?

Це слово спричинило в ній фізичний біль. Уперше зовнішній світ діткнув той осяйний стан, що панував у неї всередині протягом цілого дня у формі тихого незмінного видіння, приватної візії, на яку не повинні були вплинути навколишні обставини; візії, про яку не слід було думати, її треба було відчувати як джерело сили. Даґні усвідомила, що «руйнівник»— ім'я цієї візії. Так вона називалась тут, у цьому світі.

— Так, — тупо, зробивши зусилля, погодилась вона, — він вирушив до руйнівника.

Потім міцно взялась руками за край столу, щоб закріпити власну рішучість і власну позицію, і сказала з гіркою усмішкою на обличчі:

— Що ж, Едді, подумаймо, що такі непрактичні особи, як ми з тобою, можуть вдіяти, щоб зменшити кількість аварій на залізниці.

Через дві години, коли вона вже була сама, сиділа за столом, схилившись над аркушами, що були всуціль списані цифрами (хоча вони, немов кінострічка, розповідали їй всю історію залізниці за останні чотири тижні), пролунав дзвінок і голос секретарки промовив:

— Міс Таґґарт, прибула місіс Ріарден.

— Містер Ріарден? — недовірливо перепитала Даґні.

— Ні. Місіс Ріарден.

Даґні хвилю зачекала, а потім мовила:

— Запросіть її.

Коли Ліліан Ріарден увійшла і рушила до столу, в її поставі проглядалося щось особливе. Вона була в англійському костюмі з вільним, яскравим бантом, що буденно звисав набік, додаючи елегантної невідповідності, а на голові, трохи набакир, мостився маленький капелюшок — це теж мусило сприйматися за ошатну деталь, оскільки мало кумедний вигляд. Обличчя її було занадто спокійне, кроки — занадто повільні, вона йшла, мало не розгойдуючи стегнами.

— Вітаю вас, міс Таґґарт, — мовила вона ліниво і поблажливо, тоном завсідниці прийомів, що сприймався у цьому офісі так само недоречно, як її костюм та бант.

Даґні понуро кивнула.

Ліліан роззирнулась. Погляд її виражав таку ж кумедність, що й капелюшок: кумедність, покликану свідчити про зрілість, адже життя — суцільна сміховина.

— Прошу сідати, — мовила Даґні.

Ліліан сіла, набувши розслабленої і впевненої, граційної та буденної пози.

Коли вона обернула голову до Даґні, грайливий вираз на обличчі досі залишався, хоча тепер він мав дещо інший відтінок: ніби гостя з господинею ділять спільну таємницю, завдяки якій присутність Ліліан у цьому офісі в очах усього світу перетворювалася на безглузде явище, проте цілком самоочевидне і логічне для них обох. Наголосити на глибині цього жесту Ліліан намагалася мовчанкою.

— Чим я можу вам допомогти?

— Я прийшла вам сказати, — вдоволено мовила Ліліан, — що сьогодні ввечері ви з'явитесь у програмі Бертрама Скаддера.

Ліліан не зауважила на обличчі Даґні жодного здивування чи шоку, лише погляд механіка, який вивчає двигун, що видає нерівний шум.

— Вірю, що ви повністю усвідомлюєте вимовлене вами формулювання, — сказала Даґні.

— О, так! — підтвердила Ліліан.

— Тоді продовжуйте і обґрунтуйте його.

— Перепрошую?

— Поясніть для мене його сенс.

Ліліан коротко засміялась, хоча награне нахабство цього сміху зраджувало, що вона не очікувала такого ставлення.

— Я впевнена, що в жодних розлогих поясненнях необхідності немає, — сказала вона. — Ви знаєте, чому саме ваша поява в цій програмі важлива для представників влади. Я знаю, чому ви відмовилися брати в ній участь. Мені відомі ваші переконання. Вам може бути байдуже, але ви знаєте, що моя симпатія завжди була на боці системи, що зараз уособлює владу. Саме тому ви зрозумієте моє зацікавлення в цій темі та моє в ній місце. Коли ваш брат розповів, що ви відмовились, я вирішила взяти справу у власні руки. Бо ж, розумієте, я одна з дуже небагатьох, хто знає: ви не в тій позиції, щоб відмовлятися.

— Зате я не належу до тих небагатьох, — зауважила Даґні.

Ліліан посміхнулась.

— Так, мені слід пояснити трохи докладніше. Ви ж усвідомлюєте, що ваша поява матиме для представників влади ту саму цінність, що й дії мого чоловіка, коли він підписав дарчий сертифікат, віддавши їм ріарден-метал. Вам відомо, як часто і з якою користю вони згадують про цей дар у своїй пропаганді.

— Я про це не знала, — різко сказала Даґні.

— Справді, вас же не було тут майже два місяці, тому ви пропустили постійні згадки — в пресі, на радіо, під час публічних виступів — про те, що навіть Генк Ріарден схвалює і підтримує директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять, оскільки добровільно відписав свій метал народові. Навіть Генк Ріарден! Це витверезжує багатьох непокірних і допомагає тримати їх у шорах.

Ліліан відхилилась назад і недбало запитала:

— Ви хоч цікавилися, чому він підписав дарчу?

Даґні не відповіла. Здавалося, вона навіть не сприйняла це як запитання. Сиділа нерухомо, з незворушним обличчям, однак з надмірно розширеними очима — погляд був зосереджений на очах Ліліан, наче тепер вона хотіла лише одного: вислухати її до кінця.

— Ні, не думаю, що ви про це знали. Не думаю, що він вам про це розповідав, — улесливо мовила Ліліан, немовби впізнала дороговказ і впевнено рушила в обраному напрямку. — І все ж вам слід знати причину, що змусила його поставити свій підпис. Адже це та сама причина, яка переконає і вас прийти сьогодні ввечері на шоу Бертрама Скаддера.

Вона замовкла, чекаючи від Даґні заохочення. Даґні вичікувала.

— Це причина, — мовила Ліліан, — яку вам буде приємно почути, адже йдеться про вчинок мого чоловіка. Ви тільки подумайте, що означав для нього цей підпис. Ріарден-метал був його найбільшим досягненням, підсумком його життя, остаточним уособленням його гордості, — а мій чоловік, як ви знаєте, надзвичайно пристрасний, і найбільшою його пристрастю, можливо, є гордість за самого себе. Ріарден-метал був для нього чимось більшим, ніж просто досягненням — це був символ здатності досягати височини, символ його незалежності, боротьби, його злету. Метал був його власністю, він належав Генкові за законом, — а вам добре відомо, що означає закон для такого точного

чоловіка, і що означає власність для того, кому так важливо володіти. Він з радістю помер би, захищаючи метал, замість того, щоб віддати в руки людям, яких зневажає. Ось яке він мав для Генка значення — і Генк відмовився від металу. Вам буде радісно дізнатися, що Генк відмовився від свого винаходу заради вас, міс Таґґарт. Заради вашої репутації та вашої честі. Він підписав дарчий сертифікат, подарував ріарден-метал перед загрозою того, що весь світ довідається про перелюб, який ви з ним разом чинили. О, так, у нас є всі докази, всі найінтимніші подробиці. Знаю, що ви прибічниця філософії, яка відкидає самопожертву, — але в цьому разі, я переконана, гору візьме жіноча природа, тому ви з усією певністю відчуєте вдячність через велич самопожертви, яку вчинив цей чоловік заради привілею користуватися вашим тілом. Безсумнівно, ви отримували неймовірне задоволення всі ночі, які він проводив у вашому ліжку. Тепер відчуйте задоволення від розуміння, чого коштували йому ці ночі. І оскільки — ви ж любите прямоту, чи не так, міс Таґґарт? — оскільки ви обрали статус повії, я знімаю перед вами капелюха за плату, що вам її вдалось отримати від нього за ваші послуги, — жодна з ваших колег не могла сподіватися на щось подібне.

Голос Ліліан робився дедалі зліший і різкіший — так звучить бурова головка, якій все не вдається знайти в камені лінію розлому. Даґні продовжувала на неї дивитись, але ні в її погляді, ні у позі не помітно було напруження. Ліліан не розуміла, чому в неї виникло враження, наче на обличчя Даґні наведено прожектор. Їй не вдавалось віднайти в цих рисах жодного особливого виразу, все в ньому було цілком природне — просвітленість, здавалося, походила з самої будови обличчя Даґні, з точності й різкості його площин, з чіткості рота, з урівноваженості погляду. Ліліан не могла розшифрувати виразу її очей — у них світився спокій не жінки, а вченого, особливий блиск, притаманний безстрашності впевненого знання.

— Про зраду мого чоловіка бюрократів повідомила я, — неголосно проказала Ліліан.

Нарешті Даґні зауважила у неї в очах якийсь проблиск почуттів: у них промайнуло щось схоже на втіху, але таке віддалене, що нагадувало радше сонячні промені, що, відбившись від мертвої поверхні місяця, впали на застояну воду болота. За мить навіть цей проблиск зник.

— Це я відібрала у Генка ріарден-метал, — сказала Ліліан.

Її слова прозвучали майже як зізнання підсудної.

Осягнути це зізнання, зрозуміти, на яку реакцію сподівалася Ліліан, було недоступно для розуміння Даґні. Ясно було тільки те, що бажаного Ліліан не отримала, оскільки твердо проказала:

— Ви мене зрозуміли?

— Так.

— У такому разі вам ясно, чого я від вас вимагаю і чому ви мені скоритеся. Вам і йому здавалося, що ви непереможні, правда? — вона намагалася вдавати спокій, але голос її невпевнено тремтів. — Ви завжди керувалися винятково своїми бажаннями — я ніколи не могла дозволити собі такої розкоші. Нарешті я отримаю відшкодування: ви будете робити те, що я схочу.

Ви не зможете мене подолати. Не зможете відкупитись грошима, які ви заробляєте, а я — ні. Не зможете запропонувати мені жодного прибутку — я не жадібна. Бюрократи не платять мені за допомогу. Я роблю це безкоштовно. Безкорисливо. Ви мене розумієте?

— Так.

— Тоді подальші пояснення непотрібні. Я просто нагадаю, що всі фактичні докази — готельні реєстрації, чеки на коштовності й таке інше — все це досі в руках відповідних осіб, і завтра ж потрапить в ефіри всіх радіопрограм, якщо ви не з'явитеся сьогодні на шоу. Це ясно?

— Так.

— То яка ваша відповідь?

Вона бачила навпроти осяйні очі вченого, і раптом відчула себе так, ніби її бачать наскрізь, тимчасом як сама вона не бачить нічого.

— Я рада, що ви мені все це розповіли, — сказала Даґні. — Сьогодні ввечері я з'явлюсь на шоу Бертрама Скаддера.

На лискучий метал мікрофона світив білий електричний промінь. Даґні перебувала в скляній клітці, ув'язнена там з Бертрамом Скаддером. Мікрофон відблискував зеленаво-блакитним. Його було виплавлено з ріарден-металу.

Трохи вище, за скляною перегородкою, Даґні розгледіла кабіну, в якій двома рядами сиділи люди, які за нею спостерігали.

Помітила серед них тривожне обличчя Джеймса Таґґарта, а поруч з ним — Ліліан Ріарден, яка, підбадьорюючи, тримала на його передпліччі свою долоню. Був там і чоловік, який спеціально прилетів літаком з Вашингтона. Його представили як Чіка Моррісона. Там же сиділи його молоді помічники, перемовляючись про показники інтелектуального впливу у відсотках і поводячись, немов поліцейські на мотоциклах.

Бертрам Скаддер, здавалось, її побоювався. Він тісно припадав до мікрофона, виплюовуючи слова у його крихітний отвір, безпосередньо у вуха всієї країни, представляючи головну тему програми. Скаддер намагався звучати цинічно, скептично, зверхньо та істерично; звучати, як чоловік, який глузує над марнотою всіх людських переконань, а тому вимагає негайної довіри від власних слухачів. Шкіра на його загривку волого вилискувала. З перебільшеними подробицями Скаддер описував, як упродовж цілого місяця Даґні одужувала в хатинці пастуха, розташованій на відлюдді, як вона потім героїчно пройшла виснажливий шлях, вісімдесят кілометрів завдовжки, заради того, щоб повернутися до своїх обов'язків перед народом у ці скрутні для держави часи.

— ...і якщо хтось із вас повівся на облудні чутки, націлені на те, щоб підірвати вашу віру в видатну соціальну програму наших лідерів, можете повірити словам міс Таґґарт, яка...

Даґні зосередила погляд на білому промені. В його світлі кружляли крихти пилу, і вона зауважила, що одна з цих крихт — жива: комар з іскрою замість крил переслідував якусь власну мету, і Даґні спостерігала за ним, почуваючись такою ж далекою від його мотивів, як і від усього світу.

— ...міс Таґґарт — безсторонній спостерігач, талановита ділова жінка, яка часто в минулому висловлювалася критично на адресу уряду і яку можна назвати представницею екстремального, консервативного погляду, спільного з поглядами таких гігантів промисловості, як, наприклад, Генк Ріарден. І все ж навіть вона...

Даґні міркувала про те, як це просто: не відчувати. Здавалось, її, оголену, виставили на публічний огляд, і цього одного променя світла цілком вистачало, адже вона не відчувала в собі ваги болю, надії, жалю, жодного неспокою, жодного майбутнього.

— ...а зараз, леді та джентльмени, я представлю вам героїню сьогоднішнього вечора, нашу найнезвичнішу гостю...

Біль несподівано різонув її, наче видовжений уламок скляної стіни, що могла б розлетітись на друзки від усвідомлення того, що наступні слова доведеться промовляти їй. Біль надійшов одночасно зі згадкою імені — імені чоловіка, якого вона називала руйнівником: Даґні не хотіла, щоб він чув ті слова, які вона повинна була казати. «Якщо ти їх почуєш, — кричав усередині неї біль, — ти не повіриш у те, про що я тобі казала, навіть гірше — не повіриш у те, чого я не казала, але про що ти знав, у що вірив і що приймав. Ти подумаєш, що я приймала ці слова не з власної волі, що мої дні поруч з тобою були брехнею, і це зруйнує один місяць мого життя і десять років твого. Я не хотіла, щоб ти довідався про це в такий спосіб, не так, не сьогодні, — але так воно станеться. Ти спостерігав за кожним моїм кроком, спостерігаєш за мною зараз, і хоч де б ти був — почуєш те, що я скажу, що я змушена це сказати».

— ...остання представниця славетного для нашої індустріальної історії імені, жінка-керівниця, що можливо тільки в Америці, виконавчий віце-президент найбільшої залізничної компанії — міс Даґні Таґґарт!

Даґні відчула на дотик ріарден-метал, стиснувши долонею основу мікрофона, і раптом усе стало просто: не з очманіння чи байдужості, а завдяки ясності, чіткості, живій простоті дії.

— Я прийшла, щоб розповісти вам про соціальну програму, політичну систему та моральну філософію, згідно з якими ви зараз живете.

В її голосі був такий спокій, природність, така цілковита впевненість, що вже саме його звучання несло в собі неабияку переконливість.

— Вам доводилося чути, начебто я переконана, що ця система — порочна, що її метою є грабунок, її методом — брехня, шахрайство і насильство, а єдиним результатом — руйнування. Вам випадало чути також і те, начебто я — як і Генк Ріарден, — лояльні прихильники цієї системи, що я добровільно співпрацюю з теперішньою владою, підтримую її політику — наприклад, директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять. Я прийшла сюди, щоб розповісти про це всю правду.

Правда полягає в тому, що я поділяю позицію Генка Ріардена. Його політичні переконання такі самі, як мої. Ви чули, що в

минулому його вважали реакціонером, який протистоїть кожному крокові, дії, гаслу і всім засадам теперішньої системи. Тепер ви чуєте, як його називають нашим найвидатнішим промисловцем, судженням якого щодо правильності економічної політики можна цілком довіряти. Це правда. Його судженням можна довіряти. Якщо вас охоплює страх, що ви підпорядковуєтесь владі безвідповідального зла, що країна зазнає краху, що невдовзі вас покинуть помирати з голоду, — дослухайтеся до поглядів нашого найобдарованішого промисловця, який знає, які умови необхідні, щоб випустити продукцію, яка допоможе країні вистояти.

Обміркуйте все, що вам відомо про його погляди. Тоді, коли він мав можливість говорити, ви чули його слова про те, що політика уряду веде вас до рабства і руйнації. І все ж він не осудив остаточну кульмінацію цієї політики — директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять. Ви чули, як він боровся за свої права — свої і ваші, — за свою незалежність, за свою власність. І все ж він не подолав директиви десять-двісті вісімдесят дев'ять. Вам сказали, що він добровільно підписав дарчий сертифікат, віддавши ріарден-метал в руки своїх ворогів. Він підписав документ, проти якого мав би боротися на смерть, — саме цього ви від нього чекали, опираючись на його попередні заяви. І вам казали: про що іще це може свідчити, як не про те, що навіть він визнав необхідність директиви десять-двісті вісімдесят дев'ять і пожертвував своїми особистими інтересами заради всієї країни?

Судіть про його погляди згідно з мотивом його дії — повторювали вам. І з цим я беззастережно погоджуюся: судіть його погляди згідно з мотивом його дії. І — хоч як би ви ставилися до моєї думки і до тих застережень, які я вам даю, — судіть і мої погляди згідно з мотивом цієї дії, тому що його переконання — це мої переконання.

Протягом двох останніх років я була коханкою Генка Ріардена. Я хочу відразу наголосити, щоб не допустити хибного розуміння: це не ганебне зізнання, я кажу ці слова з найвищою гордістю. Я була його коханкою. Я з ним спала — в його ліжку, в його обіймах. Тепер ніхто не може розповісти вам нічого такого, чого я не розповім першою. Марно тепер мене ганьбити — я знаю суть цих обвинувачень, і я сама вам їх повідомлю. Чи відчувала я до нього фізичний потяг? Відчувала. Чи підштовхнула мене до цього тілесна пристрасть? Так. Чи переживала я чуттєву

насолоду в найбільш насиченому вияві? Переживала. Якщо тепер я видаюсь вам знеславленою жінкою — нехай усі ці судження залишаються вашою приватною справою. А я залишуся при власних судженнях.

Бертрам Скаддер витріщився на неї. Він не очікував такої промови і тепер, охоплений незбагненною панікою, відчував, що продовження допускати не можна; але ж вона була особливою гостею, а вашингтонські керівники наказали йому поводитись із нею обережно. Він не знав, переривати її чи ні. До того ж, сама розповідь йому подобалася. Джеймс Таґґарт і Ліліан Ріарден сиділи в будці для публіки, остовпілі, немов тварини, паралізовані фарами потяга, який мчить просто на них. Вони були єдині, хто розумів зв'язок між словами, які щойно пролунали, і темою програми. Робити щось було занадто пізно. Вони насмілилися не брати на себе відповідальності й не здійснювати жодних кроків, хай би там що відбувалося далі.

У приміщенні з технікою юний інтелектуал, підопічний Чіка Моррісона, був готовий перервати трансляцію в разі неприємностей, однак у промові, що лунала, юнак не вбачав нічого політично небезпечного, жодного елементу, що міг би видаватись його керівникам загрозливим. Він призвичаївся слухати промови непоступливих жертв, викривлені під дією незрозумілої внутрішньої напруги, тож дійшов висновку, що зараз ідеться про схожий випадок: реакціонерку змусили зізнатись у скандальній поведінці, а тому ця промова, можливо, таки мала якесь політичне значення. До того ж, йому було цікаво її слухати.

— Я пишаюся тим, що він обрав мене дарувати йому насолоду, пишаюся, що саме він став моїм обранцем. Наш зв'язок не був тим, чим він є для більшості з вас: буденним привілеєм, виявом взаємної зневаги. Він був найвищим виявом нашого захоплення одне одним і супроводжувався повним усвідомленням цінностей, згідно з якими ми зробили свій вибір. Ми не відокремлюємо цінностей, визначених інтелектом, від учинків наших тіл, ми не віддаємо перевагу порожнім мріям, а здійснюємо власні мрії, ми надаємо думкам матеріального вияву, ми робимо цінності реальними, ми виготовляємо сталь, залізниці та щастя. І тим із вас, хто ненавидів саму думку про людське задоволення, хто прагнув бачити людське життя як хронічне страждання й провал, хто бажав, щоб люди просили

пробачення за своє щастя — чи за успіх, за таланти, досягнення і багатство, — саме до них я зараз звертаюсь: я його хотіла, я його мала, я була щаслива, я пізнала насолоду, чисту, повну, безневинну насолоду, якої ви боїтесь, про яку не хочете чути зізнань від жодної людини; насолоду, знання про яку полягає в ненависті до тих, хто здатен її досягти. Що ж, тоді можете мене ненавидіти — бо мені це вдалося!

— ...міс Таґґарт, — нервово втрутився Бертрам Скаддер, — але хіба ми не відійшли від основної теми... Зрештою, ваші особисті стосунки з містером Ріарденом не мають політичного значення, яке б...

— Я теж думала, що не мають. І, звісно, я прийшла сюди, щоб розповісти вам про політичну й моральну систему, в якій усі ми тепер живемо. Що ж, я думала, що про Генка Ріардена знаю все, але однієї речі я до сьогодні не знала. Генка Ріардена шантажували, погрожували оприлюднити наші стосунки — і це змусило його підписати дарчий сертифікат, віддавши ворогам ріарден-метал. Це був шантаж — шантаж з боку ваших урядових чиновників, ваших керівників, ваших...

Тієї миті, коли Скаддерова рука скинулася, щоб вирвати в Даґні мікрофон, у ньому щось тихо клацнуло — і одночасно мікрофон упав на підлогу. Інтелектуальний поліцейський перервав трансляцію.

Даґні засміялась, але на неї ніхто не дивився, ніхто не думав, чому вона сміється. Постаті, які металися за скляною перегородкою, волали одна на одну. Чік Моррісон обдавав несосвітенними лайками Бертрама Скаддера, Бертрам Скаддер верещав, що він не схвалював цього задуму взагалі, та йому наказали провести ефір, Джеймс Таґґарт поводився, як тварина, що показує ікла, — він гарчав на двох наймолодших асистентів Моррісона, намагаючись не гарчати на третього, трохи старшого. М'язи обличчя Ліліан Ріарден якось дивно обм'якли, немов кінцівки тварини, що лежить посеред дороги, — неушкоджена, проте мертва. Відповідальні за питання моралі верещали, висловлюючи свої здогади: що скаже тепер містер Моуч?!

— Що я їм скажу?! — кричав диктор, вказуючи на мікрофон. — Містере Моррісон, слухачі чекають. Що мені їм сказати?

Йому ніхто не відповідав. Усі сперечалися, вирішуючи, не що їм тепер робити, а кого обвинуватити.

До Даґні ніхто не промовив жодного слова, ніхто не поглянув у її бік. Ніхто не зупинив її, коли вона вийшла геть.

Даґні впіймала перше-ліпше таксі, назвала адресу свого помешкання. Коли таксі рушило, вона зауважила, що радіоприймач на панелі водія увімкнений і не видає жодного звука, потріскуючи короткими, напруженими чергами: він був налаштований на програму Бертрама Скаддера.

Вона відкинулась на своєму сидінні, відчуваючи лише спустошеність від усвідомлення, що її вчинок одним помахом, швидше за все, назавжди відмів чоловіка, який ніколи більше не захоче її бачити. Вперше вона відчула безмежну безнадійність, пов’язану з неможливістю його відшукати (якщо він сам цього не забажає) — на вулицях міста, в містах усього континенту, в каньйонах Скелястих гір, де її мета прихована за екраном з променів. Їй пригадалась єдина річ, за яку вона трималась упродовж усієї програми, схожа на рятувальний пліт, що плавав у порожнечі, — річ, якою вона не могла знехтувати, навіть якби втратила все решту: звучання голосу, що промовляв до неї: «Ніхто не залишається тут, у будь-який спосіб фальшуючи реальність».

— Леді та джентльмени, — раптом крякнув голос Бертрама Скаддера, — через технічні проблеми, що від нас не залежать, цю станцію буде знято з ефіру, оскільки вона потребує необхідної реорганізації.

Таксист коротко та зневажливо реготнув і вимкнув радіо.

Коли вона вийшла з машини і простягнула йому купюру, чоловік віддав їй решту та раптом нахилився вперед, щоб пильніше придивитися до її обличчя.

Вона була впевнена, що таксист її упізнав, і суворо витримала його погляд. Його згорьоване обличчя і латана-перелатана сорочка свідчили про безнадійну згубну боротьбу. Коли Даґні подала йому чайові, він тихо — але водночас палко й урочисто, ледь сентиментально — промовив:

— Дякую, мадам.

Вона різко розвернулась і квапливо рушила до будинку, не дозволивши йому побачити емоцію, що раптом виявилась сильніша, ніж вона здатна була витримати.

Знеможено опустивши голову, Даґні відмикала двері помешкання — і раптом помітила світло, яке йшло знизу, від килима.

Вражена, вона ступила крок, звела голову — і побачила: посеред кімнати стоїть Генк Ріарден.

Даґні застигла, двічі шокована: по-перше, не сподівалася побачити його так швидко; по-друге — через те, як змінилось його обличчя. На ньому світився такий непохитний, впевнений, зрілий спокій, увиразнений легкою напівусмішкою та ясним поглядом, що Даґні здалося, ніби Генк за цей місяць постарів на кілька десятиліть, однак постарів достойно — так, як і має старіти людина: змінився зовні, змінилась його статура; але від нього аж струменіла сила. Даґні зрозуміла, що цей чоловік, який цілий місяць прожив у агонії, якого вона так глибоко скривдила і якого має скривдити ще глибше, стане тепер для неї підтримкою і розрадою, джерелом сили, яка їх обох захистить. Мить вона стояла нерухомо, спостерігаючи, як дедалі ширшає його усмішка, — наче Генк читав її думки, наче казав, що боятися немає чого. Вона почула тихе потріскування і побачила на столі позаду нього ввімкнену лампочку мовчазного радіо. Звернула запитальний погляд, і він ствердно відповів ледь помітним кивком, тільки трохи опустивши повіки. Генк чув її виступ.

Вони одночасно рушили одне до одного. Генк охопив її за плечі, підтримуючи, Даґні звела до нього обличчя, але він не торкнувся до її губ, а натомість узяв за руку і поцілував зап'ястя, пальці, долоню — це була єдина форма привітання після всіх пережитих страждань. І ось уже, зламана цим днем і цілим місяцем, вона схлипувала в його обіймах; притиснувшись, схлипувала так, як ніколи досі — як жінка, яка віддалася болю, востаннє й намарно проти нього протестуючи.

Підтримуючи її і допомагаючи встояти, підвів до дивана і спробував посадити поруч з собою, але вона зслизнула на підлогу, сіла біля його ніг, притулилась обличчям до його колін і заридала, не захищаючись і не стримуючись.

Генк не піднімав її, даючи можливість виплакатись, і тільки міцно підтримував за плечі. Вона відчувала його руки в себе на голові, на плечах, відчувала його непохитний захист. Ця непохитність свідчила про те, що так само, як Даґні ридала тепер за них обох, він все про них обох знав: знав про її біль, відчував його і розумів, і все ж міг спокійно його засвідчувати. І цей його спокій полегшив її тягар, давши можливість зірватись — отут, біля його ніг. Цей спокій запевнив Даґні, що Генк здатен нести на собі той

тягар, який їй більше нести незмога. Крізь затуманеність свого стану Даґні розуміла, що перед нею — справжній Генк Ріарден. І байдуже, що він так принизливо і жорстоко означив був їхню першу спільну ніч, і що досі частіше вона була сильнішою з них двох, він завжди був саме такий, до кісток, до основ — його сила покликана захищати її, коли власної не вистачало.

Коли вона звела голову, він усміхався.

— Генку... — винувато прошепотіла Даґні, охоплена відчаєм і здивуванням через власний зрив.

— Мовчи, люба моя.

Вона знову опустила обличчя на його коліна. Нерухомо лежала, намагаючись відпочити й подолати тиск думок: він міг витримати і прийняти її промову на радіо тільки як її зізнання в коханні; це перетворювало ту правду, яку вона збиралася зараз йому сказати, на нелюдський удар, чинити який ніхто не мав права. Даґні відчула жах від самої думки про те, що не матиме сил це зробити, і жах від усвідомлення, що таки зробить.

Коли вона знову на нього поглянула, він провів долонею по її чолу, відкидаючи волосся з обличчя.

— Все минулося, моя люба, — сказав він. — Найгірше позаду, для нас обох.

— Ні, Генку, не позаду.

Він усміхнувся. Підтягнув її до себе і вмостив поруч, вона схилила голову на його плече.

— Не кажи мені зараз нічого, — мовив він. — Ти знаєш, що ми обоє розуміємо: багато мусить бути сказано, і ми про все поговоримо, але тільки тоді, коли тобі вже аж так не болітиме.

Його долоня рушила додолу вздовж лінії її руки, вздовж складки спідниці, доторкаючись до неї так легко, наче долоня не відчувала тіла під тканиною, наче всього лише повертала собі володіння її присутністю, але не тілом.

— Ти стільки пережила, — сказав Генк. — Так само, як і я. Нехай тепер нас б'ють. Немає жодних причин, щоб ми теж себе кривдили. Хай там що чекає на нас попереду, у нас не може бути підстав для страждань. Не може бути додаткового болю. Нехай вони походять з їхнього світу. Ми самі не будемо робити собі погано. Не бійся. Ми не зашкодимо одне одному. Не зараз.

Вона підняла голову і похитала нею з гіркою усмішкою. У цьому русі простежувались відчай і жорстокість, однак усмішка

свідчила про те, що Даґні приходить до тями: вона готова була зійтися з відчаєм.

— Генку, те пекло, крізь яке ти проходив через мене протягом цілого місяця...

Її голос тремтів.

— Не зрівняється з тим пеклом, крізь яке ти пройшла через мене впродовж минулої години, — промовив він спокійно.

Вона встала, щоб перетнути кімнату, щоб довести, що має ще сили; кроками вона намагалася сказати йому, що її більше не треба жаліти. Коли зупинилась і повернулася до нього, він звівся, наче зрозумів її мотив.

— Знаю, що я тобі нашкодила, — сказала вона, вказуючи на радіо.

Він похитав головою:

— Ні.

— Генку, я мушу тобі дещо сказати.

— Я теж. Дозволиш мені сказати першим? Розумієш, я повинен був давно вже сказати тобі про це. Ти дозволиш мені розповісти, зможеш нічого не казати, поки я не закінчу?

Даґні кивнула.

Він дивився на неї лише мить, немов намагаючись вловити цілісний образ її постаті, цієї хвилини, всього, що їх сюди привело.

— Я люблю тебе, Даґні, — тихо мовив він з простотою безхмарного — та все ж не легковажного — щастя.

Вона вже хотіла заговорити, хоч і знала, що не повинна цього робити, навіть якби він їй дозволив. Вона впіймала власні невимовлені слова, єдиною відповіддю стали безгучно розтулені вуста, — а потім Даґні схилила голову, приймаючи його зізнання.

— Я люблю тебе. Як ту ж саму цінність, те ж вираження, з тією ж гордістю і значенням, як люблю свою роботу, заводи, свій метал, години, проведені за столом, біля печі, в лабораторії, на рудні, як я люблю свій хист, вміння бачити і знати, діяльність розуму, коли той розв’язує хімічні рівняння чи спостерігає за сходом сонця, як люблю все, створене мною, все, що я відчуваю, я люблю тебе, як власну продукцію, власний вибір, обриси мого світу, як моє найточніше дзеркало, дружину, якої в мене ніколи не було, як усе, що уможливлює навколишнє: люблю тебе, як власну волю до життя.

Даґні не опустила обличчя, — тримала його піднятим та відкритим, слухаючи і приймаючи його слова так, як він цього бажав і як заслуговував.

— Я любив тебе від першого дня, щойно побачивши у вагоні, біля платформи на станції Мілфорд. Я любив тебе, коли ми їхали в кабіні першого паротяга «Лінії Джона Ґолта». Любив на галереї в будинку Елліса Ваятта. Любив наступного ранку. Ти це знаєш. Але саме я повинен промовити тепер усі зізнання — так, як і роблю це, — якщо збираюся повернути собі всі ті дні, хочу повноцінно обдарувати ними нас обох, зробити тим, чим вони були; я мушу сказати: я любив тебе весь час. Ти про це знала. А я — не знав. І саме тому, що я про це не знав, мені довелось усвідомити свої почуття лише тоді, коли я сидів за столом і дивився на дарчий сертифікат на ріарден-метал.

Даґні заплющила очі. Та його обличчя світилося безмежним, тихим і ясним щастям, на ньому не було страждання.

— «Ми не відокремлюємо цінностей, визначених інтелектом, від учинків наших тіл». Саме так ти сказала сьогодні під час трансляції. Але ти знала це ще того ранку, в будинку Елліса Ваятта. Ти знала, що всі принизливі слова, якими я тебе осипав, були найдурнішими зізнаннями в коханні, на які здатна людина. Ти знала, що фізичне жадання, яке я проклинав, як нашу спільну ганьбу, не є фізичним, воно не стосується самого лише тіла, а виражає найглибші цінності розуму, незалежно від того, має людина достатньо відваги, щоб це визнати, чи ні. Хіба не тому ти посміялася тоді з мене?

— Тому, — прошепотіла Даґні.

— Ти сказала: «Мені не потрібен твій розум, твоя воля, твоє існування чи душа — доти, доки ти приходитимеш до мене задовольнити одне з найнижчих своїх жадань». Ти знала, що, виявляючи свою жагу, я віддаю тобі свій розум, волю, існування і душу. І зараз я хочу сказати це вголос, хочу повернути тому ранкові його справжній сенс: мій розум, воля, існування і душа, Даґні, все це належить тобі, належатиме завжди, поки я живий.

Ріарден дивився їй просто в очі, й вона зауважила в його погляді короткий полиск — не усмішку, а наче реакцію на її крик, якого насправді не було.

— Дозволь мені закінчити, моя найдорожча. Я хочу, щоб ти цілком усвідомлювала мої слова. Я думав, що борюсь з

ними — і водночас прийняв найгірше вірування наших ворогів. За це я відтоді й розплачуюсь і платитиму далі, так і повинно бути. Я прийняв догму, з допомогою якої вони знищують людину раніше, ніж вона починає діяти. Це вбивча догма: розлам між тілом і розумом. Я прийняв її, як і більшість їхніх жертв, не знаючи про це, не знаючи навіть, що така проблема існує. Я повстав проти їхньої віри в людську неспроможність, я пишався своїм вмінням мислити, діяти, працювати заради втілення власних бажань. Але я не знав, що це — чеснота, я ніколи не сприймав це як моральну цінність, як одну з найвищих моральних цінностей, гідну того, щоб захищати її ціною життя, — адже саме вона робить наше життя можливим. І прийняв за це покарання, покарання за чесноту, яка опинилася в руках пихатих прислужників зла, пихатих лише з моєї провини: через моє незнання, мою покірність.

Я прийняв від них приниження, брехню, пересмикування. Я думав, що можу дозволити собі їх ігнорувати — всіх цих нікчемних містиків, які белькочуть щось про власні душі, але нездатні навіть подбати про дах над власними головами. Я думав, що світ належить мені, що всі ці балакучі нездари не становлять загрози для моєї сили. Я не міг зрозуміти, чому і далі програю бій за боєм. Не знав, що розв’язану проти мене війну я сам же і почав. Поки захищав матерію, мусив віддати їм царину інтелекту, думки, принципів, закону, цінностей, моралі. Я мимовільно прийняв догму, згідно з якою ідеї не мали наслідків для людського існування, праці, реальності, для всього світу. Так, наче ідеї не є частиною розуму, а становлять якусь містичну віру, яку я зневажаю. Це все, з чим вони хотіли, щоб я погодився. Цього було достатньо. Я зрікся людського розуму, знищувати який покликана вся їхня балаканина.

Ні, вони навіть нездатні були самі з цим усім упоратися, не могли творити достатку, контролювати цей світ. Та й не мусили. Вони просто контролювали мене.

Знаючи, що багатство — це засіб для досягнення мети, я створив цей засіб і дозволив їм визначити мою мету. Я пишався своїм умінням втілювати власні бажання, натомість дозволив їм прописати кодекс цінностей, згідно з яким слід було оцінювати мої бажання. Примушуючи матерію служити моїй меті, я залишився з купою сталі та золота, а всі мої цілі виявилися

зруйнованими, кожне моє бажання — зрадженим, кожна спроба досягти щастя зазнала поразки.

Мені довелося розрізати себе навпіл, як пророкували містики: я керував бізнесом згідно з одним кодексом, а у власному житті дотримувався іншого. Я повстав проти спроби мародерів визначити ціну й значення моєї сталі, натомість дозволив їм визначати цінності мого життя. Я повстав проти вимог віддати їм те, чого вони не заробили, а натомість думав, що мій обов'язок — віддавати незаслужену любов своїй дружині, яку я зневажав, незаслужену повагу матері, яка мене ненавиділа, незаслужену підтримку братові, який плів інтриги, прагнучи мене знищити. Я повстав проти несправедливого фінансового обвинувачення, але прийняв життя, сповнене несправедливого болю. Я повстав проти доктрини, яка вважає мою працездатність провиною, водночас прийнявши те, що провина — моє вміння бути щасливим. Я повстав проти віри в те, що чеснота — це якийсь безтілесний і невідомий дух, а натомість прокляв тебе, моя найдорожча, за те, що наші тіла жадали одне одного. Але якщо тіло — це зло, отже, злом є і ті, хто створює засоби для його виживання, злом є матеріальне багатство і всі, хто його накопичує, і якщо моральні цінності суперечать нашому фізичному існуванню, тоді справедливо те, що винагорода має бути незаслужена, чесноти — те, чого людина не здійснила, жодних зв'язків між досягненнями і прибутками не існує, нижчі тварини, здатні виробляти продукцію, зобов'язані служити вищим істотам, чия духовна вищість полягає в тілесній неспроможності.

Якби тоді, коли я починав свій шлях, хтось на кшталт Г'ю Акстона сказав мені, що, приймаючи теорію містиків про секс, я приймаю економічну теорію мародерів, я розреготався б йому в обличчя. Зараз я б із нього не сміявся. Зараз я бачу, що «Сталлю Ріардена» керують нікчеми. Бачу, як мої досягнення служать збагаченню моїх найлютіших ворогів. Протягом свого життя я любив лише двох осіб: одній завдав смертельної образи, іншу зганьбив публічно. Я дав ляпаса чоловікові, який був моїм другом, захисником, учителем, чоловікові, який подарував мені свободу, навчивши всього, що я знаю. Я так любив його, Даґні, він був моїй братом, сином, побратимом, якого у мене ніколи не було, — але я викинув його геть зі свого життя, оскільки він відмовився допомагати мені працювати на злодіїв. Зараз я віддав

би все, щоб його повернути, але я не маю нічого, що міг би запропонувати, тож я ніколи більше його не побачу. Кому, як не мені, найкраще знати, що навіть права просити пробачення заслужити вже неможливо.

Але те, що я зробив з тобою, моя найдорожча, стократ гірше. Твоя промова і необхідність її виголошувати — ось до чого я змусив свою єдину кохану жінку в подяку за те, що вона подарувала мені щастя. Не кажи мені, що це був твій вибір від самого початку і що ти прийняла всі наслідки, включно з сьогоднішніми, — це не скасовує того факту, що саме я не зміг запропонувати тобі нічого кращого. І що мародери змусили тебе говорити, і ти говорила, щоб помститися за мене і звільнити мене; це не заперечує того факту, що саме завдяки мені їхня тактика стала можливою.

Саме тому вони намагалися зганьбити тебе не твоїми переконаннями про гріхи й безчестя, а моїми. Вони просто скористалися з того, у що я вірив, із того, що говорив у будинку Елліса Ваятта. Це я оцінював нашу любов як ганебну таємницю, а вони просто поставилися до неї, виходячи з такої моєї оцінки. Я сам прагнув імітувати реальність, переймаючись тим, як вони поставляться до нашого зв'язку, — а вони просто скористались з цього, бо отримали від мене таке право.

Люди думають, що брехун здобуває над своєю жертвою перемогу. Я зрозумів, що брехня — це акт самозречення, оскільки людина віддає свою реальність особі, якій вона бреше, перетворюючи її на свого володаря, прирікаючи себе імітувати ту реальність, якої від тебе вимагають володареві погляди. А якщо людина негайно здобуває те, чого прагне домогтися власною брехнею, то ціна, яку вона за це платить — руйнування того, чому повинно було служити здобуте. Людина, яка бреше світові, назавжди стає рабом світу. Коли я вирішив приховувати свою любов до тебе, заперечити її публічно і жити в брехні, я перетворив свої почуття на суспільну власність — і публіка заявила про це відповідним чином. Я не міг цьому запобігти, не міг тебе врятувати. Коли я здався мародерам, підписавши дарчий сертифікат, щоб тебе захистити, я досі імітував реальність, нічого іншого мені не залишалось. І, Даґні, я волів би побачити нас обох мертвими, ніж дозволив би їм робити те, чим вони погрожували. Білої брехні не існує, є тільки чорнота руйнації, а біла брехня — найчорніша серед чорних. Я продовжував імітувати реальність — і отримав

безжальний результат: замість захисту мої дії накликали на тебе важке випробування, замість порятунку твого імені, вони змусили тебе наважитися на публічне каменування, на те, щоб власною рукою кинути в себе камінь. Знаю, що ти пишаєшся своїми словами, і я пишався, слухаючи тебе, — але цю гордість ми повинні були розділити ще два роки тому.

Ні, ти не погіршила мого становища, — ти мене звільнила, порятувала нас обох, спокутувала наше минуле. Я не можу просити тебе пробачити, ми вищі від таких понять, а єдина спокута, яку я можу тобі запропонувати — це той факт, що я щасливий. Щасливий, рідна моя, я не страждаю. Я щасливий, бо побачив правду, навіть якщо можливість бачити — це єдине, що у мене тепер залишилось. Якби я віддався на поталу болю й марним жалощам, страждаючи від того, що власними помилками скалічив своє минуле, — це був би акт моєї фінальної зради, остаточний крах тієї правди, через наругу над якою я так побиваюсь. Але якщо моя любов до правди — єдине, що мені залишилося, тим більша моя втрата, тим більше я маю підстав пишатися ціною, яку заплатив за любов. В такому разі знівечена правда не стане моїм поховальним курганом, а пагорбом, на який я вилізу, щоб здобути ширший обрій. Моя гордість і вміння бачити — це все, що я мав, коли починав. Усіма своїми досягненнями я завдячую саме їм. Зараз і перше, і друге тільки зросло. Зараз я володію знанням про ту найвизначнішу цінність, якою нехтував: своє право пишатися власною візією. Решту можна досягти.

І, Даґні, єдине, чого я прагну — як перший крок у майбутнє — сказати, що люблю тебе. І ось я це роблю. Я люблю тебе, моя найдорожча; моя любов проявляється через пристрасть тіла, яка походить від найчіткішого сприйняття розуму. Моя любов до тебе — єдине надбання минулого, яке залишиться незмінним упродовж багатьох майбутніх років. Я хотів сказати це тобі, поки ще маю таке право. І оскільки не сказав цих слів на самому початку наших стосунків, то кажу тепер і в такий спосіб — наприкінці. Тепер я скажу тобі, що саме ти хотіла мені повідомити, — тому що, розумієш, я це знаю і я це приймаю: минулого місяця ти зустріла чоловіка, якого покохала, і якщо любов — це остаточний, невідворотний вибір, то він — єдиний чоловік у твоєму житті.

Даґні судомно вдихнула повітря і скрикнула, мов від фізичного удару, відчуваючи лише шок:

— Так! Генку! Як ти довідався?

Він усміхнувся і вказав на радіо.

— Моя найдорожча, ти ж весь час говорила у минулому часі.

— Ох!.. — тепер вона чи то зітхнула, чи то застогнала, заплющивши очі.

— Якби це було не так, ти б і слова не мовила, хоча мала повне право закидати їх словами. Ти сказала «я його хотіла», а не «я люблю його». По телефону ти сьогодні сказала мені, що не могла повернутися раніше. Жодна інша причина не змусила б тебе в такий спосіб мене покинути: лише ця була достатньо вагома і правильна.

Даґні дещо відхилилась назад, немов намагаючись втримати рівновагу і не впасти, і все ж дивилася просто на Генка, всміхаючись стуленими вустами. Її погляд пом'якшав і був сповнений захоплення, натомість у складці рота чаївся біль.

— Це правда. Я зустріла чоловіка, якого люблю і завжди любитиму. Я бачила його, я з ним розмовляла, — але це чоловік, якого я не можу мати, якого я ніколи не матиму і, можливо, більше ніколи його навіть не побачу знову.

— Здається, я завжди знав, що ти його знайдеш. Я знав, що ти до мене почуваєш, знав, яке сильне твоє почуття, але знав також і те, що я — не остаточний твій вибір. Те, що ти йому даси, не буде відібрано в мене, бо саме цього я ніколи й не отримував. Я не можу протестувати. Те, що у мене було, надто дороге мені — і те, що я володів цим скарбом, ніколи не зміниться.

— Чи хочеш ти, щоб я це промовила, Генку? Чи зрозумієш, якщо скажу, що завжди тебе любитиму?

— Думаю, я зрозумів це ще раніше за тебе.

— Я завжди бачила тебе саме таким, яким ти є зараз. Бачила твою велич, усвідомлювати яку ти дозволяєш собі тільки зараз, — я завжди про неї знала, спостерігала, як ти рухаєшся, щоб її виявити. Не кажи про спокуту, ти не скривдив мене, твої помилки народились унаслідок твоєї неймовірної цілісності, яку ти зберігав, потерпаючи від тягаря неприпустимого кодексу. Твоя боротьба проти системи не завдавала мені страждань. Вона приносила мені відчуття, яке мені випадало переживати занадто рідко: захоплення. Якщо ти приймеш усі ці факти, вони

залишаться твоїми назавжди. Твоє значення для мене ніколи не зміниться. Але чоловік, якого я зустріла, є тією любов'ю, що я прагнула її вже давно і про існування якої знала. Думаю, він залишиться недоступний для мене, але того факту, що я люблю його, мені достатньо, щоб жити.

Він узяв її руку і притиснув до губ.

— Ти знаєш, що я відчуваю, — мовив він, — і чому я зараз щасливий.

Поглянувши в його обличчя, Даґні усвідомила, що уперше бачить, як він виявляє все, що вона в ньому відчувала: бачить чоловіка, який вміє насолоджуватись існуванням. Напруження від надмірного терпіння, пекучий прихований біль — усе це зникло. Тепер, посеред руїни, у свою найскрутнішу годину, на його обличчі проступив спокій і глибока міць. Саме такі обличчя мали чоловіки в долині.

— Генку, — прошепотіла вона, — не думаю, що зможу це пояснити, але у мене таке відчуття, що я не зрадила ні його, ні тебе.

— Ти не зрадила.

Її очі здавались аномально живі порівняно з обличчям, наче позбавленим барви: здавалось, у виснаженому тілі жевріла незгасима свідомість. Генк посадив її та обійняв рукою спинку дивана — не торкаючись до Даґні, а просто тримаючи її в заступницьких обіймах.

— Тепер ти розкажи мені, — попросив він. — Де ти була?

— Я не можу тобі розповісти. Я дала слово ніколи про це не говорити. Можу тільки сказати, що я знайшла це місце випадково, коли зазнала аварії, а покинула його з зав'язаними очима — і не зможу тепер відшукати.

— Ти не могла б відстежити свій шлях туди?

— Я не намагатимусь.

— А той чоловік?

— Я його не шукатиму.

— Він залишився там?

— Не знаю.

— Чому ти його покинула?

— Я не можу тобі сказати.

— Хто він?

Вона мимоволі засміялася — від відчаю, змішаного з радістю.

— Хто такий Джон Ґолт?

Генк вражено поглянув на неї — і збагнув, що вона не жартує.
— Отже, Джон Ґолт існує насправді? — повільно запитав він.
— Так.
— І цей крилатий вислів стосується його?
— Так.
— Цей вислів має якесь конкретне значення?
— О, так!.. Я можу розповісти тобі про нього одну річ, бо я з'ясувала це раніше, перш ніж дала обіцянку не розголошувати таємниці: це чоловік, який винайшов той двигун, що ми знайшли.
— Ох! — Ріарден усміхнувся, мовляв: «Я і сам мав би здогадатись». А потім неголосно, майже співчутливо, запитав:
— То він — руйнівник, так?
Він побачив, що вона знітилася, тому додав:
— Ні, не відповідай, якщо не можеш. Здається, я й так знаю, де ти була. Ти хотіла врятувати від руйнівника Квентіна Деніелза. І саме переслідуючи його, зазнала аварії, адже так?
— Так.
— О Господи, Даґні! Невже це місце існує насправді? Вони всі живі? А там є...? Вибач. Не відповідай.
Даґні усміхнулась.
— Воно існує.
Ріарден довго мовчав.
— Генку, чи міг би ти покинути «Сталь Ріардена»?
— Ні! — негайно пролунала гостра відповідь. Однак з безнадією в голосі він додав:
— Поки що ні.
Він знову пильно до неї придивився і зрозумів, що поки він вимовляв кілька цих слів, Даґні заново прожила всю агонію минулого місяця.
— Розумію, — сказав він. Провів долонею по її чолу — зі співчуттям і недовірливим подивом.
— Крізь яке пекло тобі довелось пройти! — тихо промовив Ріарден.
Даґні кивнула.
Вона витягнулася на дивані, знову притулившись до його колін. Перебираючи пасма її волосся, він мовив:
— Будемо боротись із мародерами, скільки зможемо. Не знаю, яке майбутнє на нас чекає, але ми або переможемо, або

зрозуміємо, що все безнадійно. Поки цього не сталося, воюватимемо за наш світ. Ми — все, що від нього залишилося.

Даґні заснула, тримаючи його за руку. Перед тим, як пірнути в несвідоме, вона відчула навколо безмежну порожнечу: порожнечу міста, цілого континенту, де ніколи не зможе знайти чоловіка. Чоловіка, якого навіть не має права шукати.

Розділ IV

Антижиття

Джеймс Таґґарт занурив руку до кишені смокінга і витягнув перший-ліпший клапоть паперу, що його намацав, — стодоларову купюру, яку тут же тицьнув жебракові.

Він зауважив, що жебрак поклав гроші до кишені з цілковитою байдужістю, немов вони були його власні.

— Дякую, друзяко, — презирливо промимрив жебрак і пішов геть.

Джеймс Таґґарт завмер посеред хідника, не розуміючи, чому його раптом опанував такий шок упереміш із жахом. Точно не нахабство того волоцюги — Джеймс не прагнув вдячності, йому незнайоме було почуття жалю, відрух його був автоматичний і безсенсовий. Дивувала жебракова поведінка: здавалося, йому байдуже — отримав він сто доларів чи десять центів, а чи, геть нічого не роздобувши, приречений померти з голоду цієї ж ночі. Таґґарт струсонувся і різко продовжив ходу. Цим здриганням він відрізав від себе усвідомлення, що настрій голодранця віддзеркалював його власний.

Стіни будинків навколо вражали виразною, неприродною чіткістю серед літніх сутінків. Канали перехресть заповнював помаранчевий серпанок, драпуючи дахи і залишаючи перехожого на дедалі меншому клапті тротуару. Календар у височині вперто залишався недоступним для імли, жовтої, мов сторінка старого пергаменту. «5 серпня», — повідомляло табло.

Ні, думав Джеймс, відповідаючи на невисловлені думки, це неправда, з ним усе добре, ось чому він хоче сьогодні ввечері дещо зробити. Він не міг визнати навіть перед собою, що цей

особливий неспокій ішов від бажання відчути насолоду. Він не міг визнати, що особлива насолода, якої він прагнув, — це святкування, адже не здатен був зізнатися собі, що саме бажав відзначити.

Цей день був сповнений напруженої діяльності, слів, що заповнювали простір, немов туман чи бавовна, але водночас досягали своєї мети з точністю калькулятора — підсумки дарували Джеймсові цілковите задоволення. Але мету, причину цього задоволення доводилося старанно ховати як від себе, так і від інших. Раптове прагнення втіхи було схоже на небезпечну пробоїну.

День почався зі скромного сніданку в готельному номері приїжджого аргентинського законодавця. Присутні там були люди різних національностей, які неквапливо перебалакувалися про клімат Аргентини, її ґрунти, ресурси, потреби людей, цінності динамічного, прогресивного ставлення до майбутнього; серед іншого, дуже коротко згадували, що за два тижні Аргентину проголосять Народною Республікою.

Після цього Джеймс випив кілька коктейлів удома в Оррена Бойла. Там був також один ненав'язливий пан з Аргентини. Він мовчки сидів у кутку, поки двоє керівників з Вашингтона і кілька їхніх друзів, що обіймали якісь невизначені посади, розмовляли про національні ресурси, металургію, мінералогію, сусідські обов'язки та добробут населення Землі. Згадали також про позику в чотири мільярди доларів, що її протягом трьох тижнів обіцяли надати Народній Республіці Аргентина та Народній Республіці Чилі.

Потім відбулася камерна вечірка з коктейлями у приватній залі бару, стилізованого під льох, хоча й розташованого на даху хмарочоса. Це неформальне погуляння організував він сам, Джеймс Таґґарт, для директорів недавно створеної компанії — «Корпорації сусідської підтримки та розвитку». Оррен Бойл був президентом цієї компанії, а витончений, грацийний і надзвичайно активний чоловік з Чилі обіймав посаду підскарбія. Це був сеньйор Маріо Мартінез, але Таґґартові весь час кортіло назвати його сеньйором Каффі Мейґсом, настільки ці двоє нагадували один одного за духом. Під час вечірки всі розмовляли про гольф, кінні перегони, яхти, автомобілі та жінок. Не було потреби згадувати про те (адже інформація була всім відома),

що «Корпорація сусідської підтримки та розвитку» володіла ексклюзивним правом двадцятирічної «управлінської оренди» на всю промисловість Народних Республік Південної Півкулі.

Останньою подією цього дня стала велика вечеря вдома у сеньйора Родріґо Ґонзалеса, дипломатичного представника Чилі.

Ще рік тому про сеньйора Ґонзалеса ніхто навіть не чув, але він став знаменитим завдяки вечіркам, які організовував останніх півроку, з моменту свого прибуття до Нью-Йорка. Гості описували його, як прогресивного бізнесмена. Він втратив усе власне майно — так казали, — коли Чилі, перетворюючись на Народну Республіку, націоналізувало приватну власність — за винятком тієї, що належала громадянам відсталих, не народних країн, як Аргентина, наприклад. Однак Ґонзалес обрав розсудливість і приєднався до нового режиму, подавшись служити своїй країні. Його домівка в Нью-Йорку займала цілий поверх ексклюзивного житлового готелю.

У Ґонзалеса було товсте отупіле обличчя й очі вбивці. Спостерігаючи за ним на сьогоднішньому прийнятті, Таґґарт дійшов висновку, що цьому чоловікові недоступні жодні почуття. Здавалося, крізь гойдливі шари його плоті може непоміченим пройти лезо ножа, хоча в тому, як він торкався ступнями розкішної поверхні своїх персидських килимів, як пестив полірovані бильця крісла, як охоплював губами сигару, було щось хтиве, майже непристойне. Його дружина, сеньйора Ґонзалес, — дрібна, приваблива жінка, не аж така вродлива, як сама себе вважала, та все ж обдарована репутацією красуні завдяки бурхливій нервовій енергії та химерній манері розслабленої, теплої та цинічної самовпевненості, яка, здавалось, обіцяла що завгодно і пробачала кожному. Було відомо, що особлива галузь торгівлі, яку представляла ця жінка, становила головний актив її чоловіка, — адже у наш час люди торгують не товарами, а послугами. Спостерігаючи за нею серед гостей, Таґґарт отримував задоволення, намагаючись угадати, яких угод було досягнуто, які накази підписано, які промислові підприємства знищено в обмін на кілька випадкових ночей, що вони більшості з цих чоловіків не надто були й потрібні — про них, переважно, не дуже довго і пам’ятали. Джеймс нудився під час вечірки: серед присутніх було щонайбільше шестеро осіб, заради яких він тут з’явився, та й із тими розмовляти не було великої необхідності. Вистачало

просто засвітитись тут і обмінятися кількома поглядами. Мали саме подавати вечерю, коли Джеймс почув те, на що сподівався. Сеньйор Ґонзалес обмовився (дим його сигари кружляв над кількома чоловіками, які скупчились навколо крісла), що згідно з угодою, яку було підписано з Народною Республікою Аргентиною, Народна Республіка Чилі націоналізує майно «Міді д'Анконій» вже 2 вересня, менш як за місяць.

Усе було саме так, як очікував Таґґарт. Неочікуване почалось тоді, коли, почувши ці слова, йому нестерпно захотілося звідти піти.

Здавалося, він просто нездатен витримати нудьгу цього прийняття, — ніби досягнення вечора слід відсвяткувати інакше. Джеймс вийшов у літні сутінки вулиць, почуваючись водночас переслідувачем і переслідуваним: він переслідував насолоду, яка нічого не могла йому дати, заради того почуття, що він його не насмілювався озвучити. Натомість його самого переслідував жах і небажання виявити, який саме мотив керував ним, коли він планував сьогоднішній вечір, і які його аспекти створювали це гарячкове відчуття задоволення.

Він нагадав собі, що продасть тепер акції «Міді д'Анконій», які так і не окупилися ще з минулорічного обвалу, і придбає долю в «Корпорації сусідської підтримки й розвитку», як було домовлено з його друзями, — а це має дати цілі статки. Але думка не принесла нічого, крім нудьги. Не це йому хотілося відсвяткувати.

Джеймс спробував викликати насолоду: гроші, думав він, гроші були його мотивом, всього лише гроші — й нічого гіршого. Хіба ж це не нормальна мотивація? Хіба не переконлива? Хіба не на це всі вони полювали — ваятти, ріардени, д'анконії?..

Він струснув головою: думки наче котилися додолу небезпечною і непроглядною алеєю, кінця якої він так і не дозволив собі побачити.

«Ні», — понуро подумав він, неохоче зробивши припущення: гроші більше нічого для нього не означали. Він розкидав долари сотнями — скажімо, на вечірці, яку сьогодні організував: витрачав на недопиті напої, не з'їдені делікатеси, зайві чайові, неочікувані забаганки; на міжнародні телефонні дзвінки до Аргентини, бо один з гостей хотів перевірити точну версію непристойної історії, яку почав був розповідати; на якісь миттєві

пориви, на липкий ступор, який передбачав, що заплатити простіше, ніж думати.

— З нашим планом стандартизації залізниць тобі немає про що хвилюватися, — п'яно реготав Оррен Бойл. Через план стандартизації залізниця в Північній Дакоті збанкрутувала, прирікши на занепад цілий регіон, тамтешній банкір укоротив собі віку, вбивши спершу власну дружину та дітей; з розкладу було знято вантажний потяг у Теннесі, внаслідок чого місцева фабрика залишилася без транспорту, а син власника фабрики закінчив коледж і тепер сидів у в'язниці, чекаючи на страту, оскільки скоїв убивство разом з бандою зарізяк; у Канзасі закрили проміжну станцію, а її начальник, який хотів стати науковцем, мусив покинути навчання і найнятись мийником посуду; сам він, Джеймс Таґґарт, міг сидіти у приватному барі й платити за алкоголь, що лився в горлянку Оррена Бойла, дати грошей офіціантові, який витирав Бойлові костюм, коли той вилив собі на груди напій, заплатити за килим, що його пропалив цигарками колишній сутенер з Чилі, — йому лінько було тягнутися до попільнички, що стояла за метр від нього.

Але це тремтіння, цей жах були не від усвідомлення власної байдужості до грошей. Джеймс знав, що був би так само байдужий, якби раптом опинився у становищі жебрака. Колись він навіть відчував за собою якусь провину — щось схоже на легке роздратування; це відчуття виникало від думки про те, що йому притаманний гріх жадоби, який він постійно осуджував уголос. Зараз його накрило крижане усвідомлення, що він таки ніколи не був лицеміром: його справді не хвилювали гроші. Це відкривало перед ним іще один зяючий отвір, непроглядну алею, яку Джеймс не ризикував роздивитися.

Мені просто хочеться щось сьогодні зробити! — безгучно закричав він, протестуючи, опираючись, лютуючи; Джеймс опирався всьому, що викликало в нього ці думки, злився на всесвіт, в якому недоброзичлива сила не дозволяла йому пізнати задоволення, водночас уникнувши потреби з'ясовувати, чого саме і чому він хоче.

«Чого ти хочеш?» — запитував чийсь ворожий голос. Джеймс пришвидшив крок, намагаючись утекти. Йому здавалося, що його мозок — це лабіринт, в якому за кожним поворотом починається непроглядна алея, що веде в туман над безоднею. Джеймсові

здавалося, що він біжить, а крихітний острівець безпеки тимчасом зменшується, тому зовсім скоро навколо мали залишитись тільки непроглядні алеї. Це було схоже на вулиці, якими Джеймс ішов — їх дедалі більше затягувало жовтим серпанком.

«Навіщо цьому просторові зникати?» — панічно думав Джеймс. Він жив таким чином усе своє життя: вперто фокусуючи погляд на тротуарі попереду, майстерно уникаючи поглядів на дорогу, кутки, відстані, поверхи. Він ніколи не мав наміру кудись рухатися, йому не хотілося поступу, не хотілося ярма прямих ліній, він ніколи не прагнув підбивати підсумок прожитих років — що там рахувати? Яким чином він дійшов туди, куди не збирався іти, де не було вже можливості ні нерухомо стояти, ні переміститися деінде?

— Дивись, куди йдеш, братіку! — прогарчав якийсь голос, і чийсь лікоть відштовхнув Джеймса. Виявилося, що він зіткнувся з якоюсь великою смердючою постаттю. А ще з'ясувалося, що він біг.

Джеймс уповільнив кроки і подумки відзначив вулиці, які вибрав для своєї довільної втечі. Йому не хотілося знати, що він повертається додому, до дружини. Цю алею теж затягнув туман, але іншої не залишалося.

Щойно побачивши, як мовчазна, стримана постать Шеріл звелась на ноги, коли він увійшов до кімнати, Джеймс зрозумів, що це навіть небезпечніше, ніж він дозволяв собі думати, і що він не знайде тут того, чого хотів. Але небезпеку він сприймав, як сигнал: перекрити свою здатність бачити, усунути розмірковування і рухатись у невизначеному напрямку, спираючись на неписані правила, згідно з якими небезпека залишалася несправжньою завдяки його законному праву її не бачити. Так, ніби сирена всередині не застерігала його, а збирала в себе туман.

— Так, я повинен був відвідати важливий діловий бенкет, але передумав, бо захотів повечеряти разом з тобою, — сказав він, ніби роблячи комплімент.

У відповідь Джеймс отримав лише:

— Розумію.

Його роздратували її байдужість, її бліде закрите обличчя. Роздратувала спокійна впевненість, з якою вона інструктувала слуг, а згодом — освітлена свічками їдальня, і вигляд дружини

з протилежного кінця досконало сервірованого столу, і дві кришталеві вази з фруктами у срібних дзбанах з льодом, що стояли між ними.

Найбільше Джеймса дратувала її врівноваженість. Вона перестала бути маленькою недоречною дивачкою, розчавленою розкішшю їхньої резиденції, дизайн якої створив відомий митець. Тепер вона всьому цьому відповідала. Шеріл сиділа за столом так, наче була тією господинею, яку й належить мати цій залі. Вбрана у вишуканий халат з червонаво-брунатної парчі, колір якої так пасував до її волосся. Сувора простота крою слугувала єдиною прикрасою. Джеймс віддав би перевагу брязкоту браслетів і пряжок зі штучного кришталю, що вона їх колись носила. Її погляд непокоїв, це тривало вже багато місяців: він був ні товариський, ні ворожий, натомість — пильний і запитальний.

— Я сьогодні залагодив велику справу, — чи то вихваляючись, чи виправдовуючись, сказав він. — Справу, що охоплює весь континент і півдюжини різних урядів.

Він усвідомив: той трепет, захоплення, жагуче зацікавлення, якого йому так праглося, залишилось у дівчинки з маленької крамнички, якої більше не існувало. В обличчі його дружини нічого цього не було. Навіть злість, навіть ненависть були бажаніші, ніж цей рівний, пильний погляд. Погляд, гірший за обвинувачення: він допитував.

— Що за справа, Джиме?

— Тобто — що за справа? Чому ти запитуєш з такою підозрою? Чому відразу починаєш усе вивідувати?

— Вибач. Я не знала, що це конфіденційно. Ти не мусиш мені відповідати.

— Це не конфіденційно, — він зачекав, але вона мовчала. — Ну? Ти більше нічого не скажеш?

— Ні, — просто відповіла вона, ніби бажаючи справити йому приємність.

— Отже, тобі геть нецікаво?

— Але я думала, ти не хочеш це обговорювати.

— Не будь же така хитра! — гаркнув він. — Це бізнесова угода. Саме те, що ти обожнюєш! Великий бізнес. І ця справа більша, ніж усе, про що можна мріяти. Інші віддали життя, накопичуючи свої статки, пенні до пенні, а я отримав усе

отак, — він клацнув пальцями, — просто так. Це найспритніший трюк на світі.

— Джиме, трюк?

— Угода!

— І ти її досягнув? Сам?

— І не сумнівайся! Той жирний дурень, Оррен Бойл, не зміг би провернути її навіть за мільйон років. Для цього потрібні знання, вміння, координування, — він зауважив проблиск зацікавлення в очах Шеріл, — і знання психології.

Зацікавлення зникло, але Джеймс нерозважливо продовжував говорити.

— Доводиться знаходити спосіб, щоб підібратися до Веслі, водночас не дозволяючи іншим поширювати на нього негативний уплив; щоб зацікавити містера Томсона, але не розповісти йому занадто багато; щоб залучити до справи Чіка Моррісона, але не допустити Тінкі Голловея; облаштувати все так, щоб правильні люди організували кілька вечірок для Веслі у відповідний момент і... Скажи, Шеріл, у нас вдома є шампанське?

— Шампанське?

— Чи могли б сьогодні влаштувати щось особливе? Могли б відсвяткувати разом?

— Звісно, Джиме, ми можемо випити з тобою шампанського.

Вона задзвонила у дзвоник і віддала розпорядження у своїй дивній, неживій, некритичній манері — Шеріл ретельно виконувала найдрібніші Джимові бажання, натомість про власні ніколи не казала.

— Здається, тобі не дуже цікаво, — сказав він. — Та байдуже, бо що ти знаєш про бізнес? Ти ж не здатна зрозуміти справ такого великого масштабу. Зачекай до другого вересня. Зачекай, коли вони про все почують.

— Вони? Хто?

Він зиркнув так, наче вибовкнув щось небезпечне.

— Ми організували таку структуру, в якій ми — я, Оррен і ще кілька друзів — будемо контролювати всю промисловість на південь від кордону.

— Чию промисловість?

— Чию ж... народну. Це не якась старосвітська погоня за особистим прибутком. Ця справа має особливу місію — ґрунтовну, патріотичну; вона полягає в управлінні націоналізованою

власністю різних Народних Республік Південної Америки. Ми будемо вчити їхніх робітників, як користуватися сучасною технікою на виробництві, допомагатимемо тим, хто ніколи не мав привілеїв і шансів, будемо...

Він несподівано замовк, хоча Шеріл не відводила від нього погляду.

— Знаєш, — мовив він, прохолодно засміявшись, — якщо тобі аж так важливо приховувати, що ти походиш з бідного району, то могла б і менш байдуже ставитися до філософії соціального благополуччя. Саме бідним бракує гуманістичних інстинктів. Щоб розумітися на таких тонких почуттях, як альтруїзм, людина мусить народитись багатою.

— Я ніколи не приховувала, що походжу з бідного району, — всміхнувшись, нейтрально відповіла вона, ніби виправила фактичну помилку. — І я не співчуваю цій філософії благополуччя. Я достатньо бачила і знаю, звідки беруться ті бідні, які хочуть отримувати блага за просто так.

Джим нічого не сказав, а Шеріл раптом додала — здивованим, проте рівним голосом, наче остаточно впевнившись у тому, що довго викликало сумнів:

— Джиме, і тебе це все теж не цікавить. Тебе не цікавить вся та маячня про благополуччя.

— Що ж, якщо все, чим ти цікавишся, — це гроші, — гаркнув він, — то дозволь сказати тобі, що ця справа принесе мені цілий статок. Ось чим ти завжди захоплювалася, правда? Багатством!

— Це важливо.

— Думаю, врешті-решт я стану одним з найбагатших людей на світі, — сказав він. І не запитав, чим же вона таки захоплюється. — Не існуватиме нічого такого, що я не зможу купити. Нічого. Ти тільки скажи. Куплю тобі, що забажаєш. Кажи.

— Мені нічого не треба, Джиме.

— Але я хотів би зробити тобі подарунок! Відсвяткувати цю подію, розумієш? Назви перше, що спадає на думку. Будь-що. Я все можу! Хочу тобі показати, що можу. Будь-яка забаганка, тільки назви.

— У мене немає забаганок.

— Та облиш! Хочеш яхту?

— Ні.

— Хочеш, куплю тобі всю ту околицю, де ти жила в Баффало?

— Ні.

— Хочеш королівські коштовності з Народної Республіки Англії? Ти ж знаєш, їх можна роздобути. Я вже давно бачу натяки про це на чорному ринку. Одначе не залишилось уже тих магнатів, які могли б собі їх дозволити. А я можу — або зможу, вже після другого вересня. Хочеш?

— Ні.

— То чого ти хочеш?

— Я нічого не хочу, Джиме.

— Але ж ти повинна хотіти! Ти повинна чогось хотіти, хай тобі грець!

Звернений на нього погляд Шеріл був дещо спантеличений, але все одно байдужий.

— Ну добре, вибач, — сказав він. Здавалося, він сам вражений цим спалахом. — Я просто хотів справити тобі приємність, — пробурмотів отупіло, — але ти, мабуть, взагалі не здатна цього зрозуміти. Ти не знаєш, як це все важливо. Не знаєш, за якого видатного чоловіка вийшла заміж.

— Я намагаюся це побачити, — повільно сказала вона.

— Ти досі вважаєш, що Генк Ріарден — видатна людина?

— Так, Джиме, вважаю.

— Ну, то я його переміг. Я видатніший, ніж будь-хто з них, видатніший від Ріардена, видатніший за того іншого сестриного коханця, який...

Він замовк, ніби зайшов занадто далеко.

— Джиме, — рівним тоном запитала вона, — що буде другого вересня?

Він поглянув на неї з-під лоба, в його очах чаївся холод, натомість м’язи розпливлись у напівусмішці; він ніби цинічно порушував якусь священну заборону.

— Відбудеться націоналізація «Міді д’Анконій», — пояснив Джим.

Перш, ніж Шеріл відповіла, він почув довгий і різкий звук гуркотіння двигуна, — десь у темній височині над дахом пролетів літак, потім пролунало тихе брязкання — це, танучи, у срібній мисці з фруктами перемістився шматочок льоду. Аж тоді Шеріл мовила:

— Хіба він не був твоїм другом?

— Ох, стули пельку!

Він мовчав, навіть не дивлячись у її бік. Коли нарешті на це наважився, з'ясувалося, що вона й далі за ним спостерігала. І заговорила сама, химерним суворим голосом:

— Те, що твоя сестра зробила під час радіотрансляції — дивовижно.

— Так, знаю, знаю, ти вже місяць про це торочиш.

— Ти жодного разу про це не говорив.

— А що мені про це гово...?

— Так само і твої друзі з Вашингтона не змогли їй відповісти.

Він мовчав.

— Джиме, я не зіскакую з теми.

Він не відповідав.

— Твої друзі з Вашингтона і слова про все це не мовили. Вони не заперечили того, що вона сказала, не пояснили, не спробували себе виправдати. Вони поводилися так, ніби нічого цього взагалі не було. Думаю, вони сподіваються, що люди про все забудуть. Дехто забуде. Але більшість пам'ятатиме її слова, як і те, що твої друзі боялися з нею сперечатися.

— Це неправда! Було вжито певних заходів, інцидент вичерпано. Не розумію, чому ти весь час до цього повертаєшся.

— Яких заходів?

— Бертрама Скаддера зняли з ефіру, оскільки ця програма не належить зараз до кола публічних зацікавлень.

— Хіба це відповідь на те, що вона сказала?

— Це вирішує проблему, немає більше чого про це говорити.

— Проблему уряду, який працює шляхом шантажу та маніпуляцій?

— Ти не можеш казати, що нічого не було зроблено. Публічно оголосили, що програми Скаддера були підривні, деструктивні та неправдиві.

— Джиме, мені хочеться це зрозуміти. Скаддер не був на її боці, він підтримував вас. Він навіть не запрошував її на ефір. Він діяв за наказом з Вашингтона, хіба ні?

— Мені здавалося, тобі не подобається Бертрам Скаддер.

— Він мені не подобався і не подобається, але...

— То чому ти про нього говориш?

— Але ж він не винен — твої друзі повинні були б це бачити. Хіба ні?

— Я хотів би, щоб ти не думала про політику. Ти мелеш дурниці.

— Він не винен, адже так?

— То й що?

Вона дивилася на нього недовірливо, широко розплющивши очі.

— То його просто зробили офірним цапом, так?

— Ох, ну що ти поводишся, наче Едді Віллерс!

— Справді? Мені подобається Едді Віллерс. Він чесний.

— Він клятий недоумок, який не має найменшої гадки, як давати собі раду з практичною реальністю!

— А ти маєш, так, Джиме?

— Звісно, маю!

— Хіба ти не міг допомогти Скаддерові?

— Я? — він вибухнув безпорадним, злим сміхом. — Коли ж ти нарешті виростеш? Я зробив усе, щоб кинути Скаддера левам! Когось же треба було. Невже ти не знаєш, що якби не знайшли іншого, то полетіла б моя голова?

— Твоя голова? Чому ж не голова Даґні, якщо це вона зробила щось погане? Бо вона нічого поганого не зробила?

— Даґні належить до зовсім іншої категорії! Це міг бути або Скаддер, або я.

— Чому?

— І для державної політики набагато краще, що це був Скаддер. Тому нема потреби сперечатися, що саме вона сказала. Якщо хтось почне про це говорити, ми зможемо відповісти, що сказано ті слова на програмі Скаддера, а програму Скаддера дискредитовано, Скаддер — шахрай і брехун, тощо, тощо... Невже ти думаєш, що публіка здатна таке розплутати? Хай там як, Бертрамові Скаддеру й так ніхто ніколи не довіряв. Ох, не дивися на мене так! Ти воліла б, щоб недовіру висловили мені?

— А чому не Даґні? Тому що її промові неможливо не довіряти?

— Якщо тобі так шкода Бертрама Скаддера, то ти мала би знати, як він зі шкури ліз, намагаючись нацькувати їх на мене! Він робив це багато років; у який спосіб, на твою думку, він опинився на своїй посаді? Він ліз по трупах! Думав, що має багато впливу, — ти б знала, як великі бізнесові магнати його боялись! Але цього разу я його перехитрував. Цього разу він опинився не в тій команді.

Крізь приємне отупіння розслабленості усміхнений Джим, випроставши спину в кріслі, почав розуміти, що в цьому і полягало бажане задоволення: він просто хотів бути собою. Бути собою, думав він, западаючи в затуманений, непевний стан мандрівки найбільш моторошними з непроглядних алей — алей, що вели до відповіді на запитання: а яким же він був?

— Розумієш, він належав до групи Тінкі Голловея. Певний час між групами Тінкі Голловея і Чіка Моррісона відбувалися змагання, такі собі гойдалки. Але ми перемогли. Тінкі підписав угоду і погодився потопити свого друзяку Бертрама в обмін на кілька речей, які йому були від нас потрібні. Чула б ти, як волав Бертрам! Але він уже був мерцем, і сам про це знав.

Він заливчасто розреготався, але радість його урвалася, коли серпанок розвіявся і він побачив обличчя своєї дружини.

— Джиме, — прошепотіла вона, — то це такі перемоги ти здобуваєш?

— Ох, заради Бога! — вигукнув він, грюкнувши кулаком по столу. — Де ти була всі ці роки? В якому вимріяному світі ти живеш?

Він перекинув склянку з водою. На мереживі скатертини почали розходитися темні мокрі плями.

— Я намагаюся це зрозуміти, — прошепотіла вона. Її плечі обвисли, обличчя раптом стало втомлене — дивне, постаріле, змарніле і розгублене.

— Я нічого не міг з цим зробити! — знову вибухнув він посеред тиші. — Мене немає в чому обвинувачувати! Я повинен сприймати речі такими, які вони є. Не я створив цей світ.

Його шокувала усмішка Шеріл, сповнена такої несамовитої гіркоти і презирства, що здавалася чимсь нереальним на її м'якому і терплячому обличчі. Вона не дивилася на чоловіка, вона бачила щось своє.

— Саме так казав мій батько, коли напивався в барі замість того, щоб шукати роботу.

— Як ти смієш порівнювати мене... — почав він, але не закінчив, бо вона не слухала.

Джима вразили її наступні слова, коли Шеріл знову звела на нього погляд, — цілком невідповідні.

— Це ти вибрав друге вересня датою націоналізації? — замислено запитала вона.

— Ні. Я не мав з цим нічого спільного. Це дата скликання спеціального засідання в їхньому законодавчому органі. А що?

— Це ж буде перша річниця нашого весілля.

— Га? Ох, точно! — він полегшено всміхнувся, радий, що вдалось перейти на безпечну тему. — Ми одружені вже рік. Леле, за відчуттями — не так уже й довго!

— За відчуттями — значно довше, — безбарвно мовила Шеріл.

Вона знову відвела погляд, і Джим з раптовим неспокоєм відчув, що ця тема анітрохи не безпечна. Він хотів би не бачити цього її виразу: здавалося, наче перед її очима розгортався весь минулий рік, а водночас і напрям, у якому котився їхній шлюб.

«...не боятись, а довідатися, — думала вона. — Все, що я повинна зробити — це не боятись, а довідатись...» Ці слова були частиною речення, — вона так часто повторювала їх собі, що вони перетворилися на стовп, відполірований до блиску безпорадною вагою її тіла, стовп, який підтримував її протягом минулого року. Шеріл спробувала ще раз повторити слова, але раптом відчула себе так, ніби руки зслизають, ніби це речення більше не може відігнати жаху, — адже вона починала по-справжньому все розуміти.

Якщо точно невідомо, то все, що ти повинна зробити — це не боятись, а довідатися.

...Вона звернулася до себе цими словами одного з перших бентежних і самотніх тижнів після їхнього весілля. Шеріл не могла зрозуміти Джимової поведінки, його тупої злості, що більше скидалася на слабкість, його ухильних незбагненних відповідей на її запитання, що свідчили про малодушність. Таких рис не могло бути у того Джеймса Таґґарта, за якого вона виходила заміж. Шеріл повторювала собі, що не повинна осуджувати, не зрозумівши; що вона нічого не знає про його світ; що рівень її незнання дорівнює рівню неправильного розуміння його дій. Вона почувалася винною, докоряла собі, хоч і відчувала постійно понуру певність, що свідчила: щось негаразд. Вона боялася.

— Я повинна навчитись усього, що слід знати місіс Джеймс Таґґарт, я повинна відповідати очікуванням, — такими словами Шеріл пояснювала свою мету вчителеві етикету. Вона вчилася віддано й дисципліновано, із завзяттям військового кадета чи релігійного неофіта. Їй здавалося, що це єдиний спосіб досягнути тієї висоти, на яку підняв її чоловік, довірившись їй, єдиний

спосіб втілити в життя побачений у ній образ — тепер це стало її обов'язком. Не бажаючи зізнаватись у цьому навіть собі, вона сподівалася, що наприкінці свого тривалого навчання зможе вловили його образ, що отримане знання подарує їй того чоловіка, якого вона зустріла у вечір тріумфу його залізниці.

Шеріл не могла зрозуміти Джимового ставлення, коли розповіла йому про свої уроки. Він розреготався, а вона не могла повірити, що чує злостиве презирство в його сміхові.

— Що таке, Джиме? Що таке? З чого ти смієшся?

Він не пояснював — так, наче самого факту його презирства вже достатньо, і жодних пояснень не потрібно.

Вона не могла підозрювати його в лихих намірах: він був занадто терплячий і великодушний до її помилок. Він, здавалось, охоче показує її в найкращих салонах міста, і ніколи жодного разу не дорікнув через її неосвіченість, незграбність, через усі ті жахливі моменти, коли мовчазний обмін поглядами серед гостей і пашіння її щік свідчили, що вона знову бовкнула щось не те. Він не нітився, просто спостерігав за нею з легкою усмішкою.

Коли вони повернулися додому після одного з таких вечорів, Джим був особливо ласкавий і радісний. «Він намагається полегшити мені життя», — думала Шеріл, і вдячність надихнула її вчитись іще старанніше.

Того вечора, коли, переживши якесь непомітне перетворення, Шеріл виявила, що вперше насолоджується вечіркою, вона сподівалася на нагороду. Діючи і відчуваючи задоволення від своїх дій, вона почувалася вільною, не скованою правилами. Її охопила впевненість, правила увійшли в звичку. Шеріл відчувала, що привертає увагу, але вперше нею захоплювались, а не висміювали. Нею цікавились — і то була цілковито її заслуга. Вона була місіс Таґґарт, вона перестала бути об'єктом милосердя, який тягнув Джима вниз; тепер уже ніхто не мусив болісно толерувати її тільки заради нього. Вона весело сміялась, помічаючи усмішки взаємності, привітність облич навколо — і весь час позирала на нього через всю залу, радісно, наче дитина, яка простягає щоденник з найкращою оцінкою, благаючи пишатися нею. А Джим самотньо сидів у кутку, спостерігаючи за нею з якимсь незрозумілим виразом.

Дорогою додому він мовчав.

— Не розумію, навіщо тягаю себе на ті вечірки, — заверещав раптом, здираючи з себе краватку посеред їхньої вітальні. — Ніколи не можу витримувати до кінця цих вульгарних, нудних збіговиськ!

— Джиме, що сталося? — вражено запитала вона. — Мені здалось, усе було чудово.

— Аякже! Ти почувалась, як удома, — наче на Коні-Айленді. Краще б ти знала своє місце і не ганьбила мене привселюдно.

— Я ганьбила тебе? Сьогодні?

— Атож.

— Як?

— Якщо ти сама цього не розумієш, то я не зможу пояснити, — сказав він містичним тоном, даючи зрозуміти, що її нерозуміння — зізнання у ганебній неповноцінності.

— Не розумію, — твердо сказала вона. Він вийшов з кімнати, грюкнувши дверима.

Шеріл відчула, що незбагненність його поведінки цього разу таїла в собі щось лихе. З того вечора в ній оселилася ця тверда кулька страху, — схожа на пляму віддалених фар, що насувалися на неї вздовж невидимої дороги.

Здобуте знання не прояснило для Шеріл Джимового світу, навпаки — таємниця стала ще більша. Вона не могла повірити, що повинна захоплюватися тією печальною безсенсовістю, якою сповнені були мистецькі виставки, що їх відвідували його друзі, поважати романи, які вони читали, політичні журнали, які вони обговорювали. На виставках Шеріл бачила картини, схожі на малюнки крейдою на асфальті з районів її дитинства. Автори романів намагалися доводити марність науки, промисловості, цивілізації та любові; мову, якими вони були написані, не наважився б уживати навіть її батько у свої найзатуманеніші алкоголем дні. Журнали були сповнені малодушних узагальнень, розмитих і несвіжих дужче, ніж проповіді священика з церкви в бідному районі, якого вона вважала солодкомовним старим шахраєм.

Шеріл не здатна була повірити, що саме ці речі складають культуру, до якої вона так благоговійно тягнулася, так нетерпляче прагнула збагнути. Здавалося, наче вона видряпалась на гору, наблизилась до зубчастого силуету, схожого здалеку на замок, і з’ясувала, що то лише руїна спустошеного товарного складу.

— Джиме, — звернулась вона одного разу до чоловіка, коли вони повернулись з вечірки, влаштованої для людей, яких називали інтелектуальними лідерами країни, — доктор Саймон Прітчетт такий фальшивий. Він зляканий старий шахрай.

— Та невже? — відповів він. — Ти справді думаєш, що готова судити про філософів?

— Я здатна судити про шахраїв. Мені достатньо випало їх побачити, щоб одразу впізнати.

— Ось чому я кажу, що ти ніколи не переростеш свого походження. Якби це було так, ти навчилась би поважати філософію доктора Прітчетта.

— Яку ще філософію?

— Якщо ти її не розумієш, то я не зможу пояснити.

Шеріл не могла дозволити чоловікові завершити цю бесіду його улюбленою фразою.

— Джиме, — мовила вона, — він — фальшивий, як і Бальф Юбанк, і вся ця їхня банда. І я думаю, що вони тебе втягнули до себе.

Замість вибуху злості, якого вона очікувала, в Джимових очах промайнуло здивування:

— То ось як ти думаєш.

Варто було хоч на мить припустити реальність думки, яка весь час здавалась неможливою, її сковував жах. А що, як вони не втягували Джима? Вона могла зрозуміти облудність доктора Прітчетта — під цей шумок він загрібав свої незаслужені прибутки. Могла навіть допустити імовірність того, що Джим міг шахраювати у власному бізнесі. Чого Шерлі нездатна була осягнути — це того, що Джим міг шахраювати у справі, з якої не мав жодної користі, — здійснювати безкоштовні махінації, безкорисливі афери. Порівняно з цим обман шулера чи звичайного шахрая здавався цілковито безневинним. Вона нездатна була збагнути його мотивів. Відчувала тільки, що світло фар дедалі ближчає.

Шеріл не могла пригадати тих подій, тієї міри болю: спершу — крихітних подряпин неспокою, потім — ударів збентеження, далі — хронічного, набридливого посіпування страху, що після них вона почала сумніватись у статусі Джима в його компанії. Коли він раптово розлютився і загарчав: «То ти мені не довіряєш?» у відповідь на її перші невинні запитання, які змусили

її усвідомити, що таки не довіряє, — сумнів тоді ще не цілком сформувався в її свідомості, й вона сподівалась, що його відповіді її заспокоять. У нетрях свого дитинства вона навчилася, що чесні люди ніколи не переймаються проблемою недовіри.

— Я не збираюся розмовляти з тобою на виробничі теми, — відповідав він щоразу, коли вона згадувала про залізницю.

Одного разу вона спробувала його вблагати.

— Джиме, ти ж знаєш, що я думаю про твою роботу і як сильно я захоплююсь тобою.

— Та невже? З ким ти одружена — з чоловіком чи з президентом залізниці?

— Я... ніколи не розділяла ці дві ролі.

— Що ж, це мене не дуже тішить.

Вона спантеличено поглянула на Джима: думала, йому, навпаки, мало бути приємно.

— Я хотів би вірити, — сказав він, — що ти любиш мене заради мене самого, а не через залізницю.

— О Боже, Джиме, — вигукнула вона, — ти ж не думаєш, що я!..

— Ні, — відповів він з сумною і шляхетною усмішкою. — Я не думав, що ти вийшла за мене заради грошей чи моєї посади. Я ніколи в тобі не сумнівався.

Приголомшена і збентежена, охоплена болісним відчуттям справедливості, Шеріл усвідомила, що могла дати йому підстави для того, щоб неправильно сприйняти її почуття. Адже вона забула, скільки гіркоти й розчарувань випало на його долю через ласих до грошей жінок. Тому вона не змогла зробити нічого іншого, як похитати головою і простогнати:

— О, Джиме, я зовсім не те мала на думці!

Він м’яко засміявся, ніби бачив перед собою дитину, і обійняв її:

— Ти мене любиш?

— Так, — прошепотіла вона.

— Тоді ти повинна в мене вірити. Ти ж знаєш, що любов — це віра. Невже ти не бачиш, як я її потребую? Я нікому не довіряю, навколо самі вороги, я дуже самотній. Невже ти не знаєш, як ти мені потрібна?

Через кілька годин, вимордувана тривогою, Шеріл міряла кроками свою кімнату. Вона відчайдушно хотіла йому повірити, але не вірила жодному слову. І водночас знала, що він казав правду.

Це була правда, але не в тому сенсі, який Джим вкладав у свої слова, і не в тих сенсах, які вона намагалася відшукати. Він справді потребував її, але сутність цієї потреби щоразу вислизала, незважаючи на спроби її окреслити. Шеріл не знала, чого Джим від неї хоче. Він не потребував лестощів, вона бачила, як обурено та інертно він слухає компліменти улесливих брехунів, — наче людина, залежна від наркотиків, що отримала замалу дозу. Проте бачила вона і те, як він дивиться на неї: ніби чекає якогось життєдайного поштовху, а іноді навіть — ніби благає про нього. Бачила, як у його очах спалахує вогник життя щоразу, коли вона виявляла свій захват, але варто було їй озвучити причину цього захоплення, як він вибухав гнівом.

Здавалося, Джим мріяв, щоб Шеріл вважала його видатним, але ніколи не наважувався змалювати, що мало належати до цієї величі.

Вона не зрозуміла, що сталося того квітневого вечора, коли він повернувся з поїздки до Вашингтона.

— Привіт, мала! — голосно вигукнув він, тицяючи їй до рук оберемок бузку. — Знову повернулися щасливі дні! Я побачив квіти — і відразу ж подумав про тебе. Весна прийшла, крихітко!

Він налив собі випити і пройшовся кімнатою, спілкуючись у надто легковажній, надто зухвалій і радісній манері. Його очі палали, голос ніби розпадався від гарячкового збудження. Шеріл не могла зрозуміти: він піднесений чи, навпаки, чимось розчавлений.

— Я знаю, що саме вони планують! — раптом сказав він без будь-якого переходу, і Шеріл кинула на нього різкий погляд — їй були знайомі такі його внутрішні вибухи. — У всій країні не знайдеться і десятка людей, які би про це знали, але я знаю! Хлопці з самої верхівки тримають усе в таємниці, але невдовзі вивалять новину народові на голови. Багатьох це ого як здивує! Вони аж попадають! Багатьох? Чорт забирай, та це здивує кожного мешканця цієї країни! Це вплине на кожнісіньку людину. Ось як це важливо.

— Вплине? Яким чином, Джиме?

— Вплине на них! Вони навіть не здогадуються, що на них чекає, зате я про все знаю. Вони собі сидять отам зараз, — він помахав у вікно, на вогні міста, — планують щось, рахують гроші,

обіймають дітей, сплять, і нічого не знають. А я знаю, що все зависне, зупиниться, зміниться!

— Зміниться — на гірше чи на краще?

— На краще, звісно, — нетерпляче відповів він, ніби таке запитання було недоречне. Вогонь у його голосі згасав, радість лунала фальшиво, вимушено. — Це план, що стосується порятунку країни, припинення економічного занепаду, утримання ситуації незмінною, досягнення стабільності та безпеки.

— Що це за план?

— Я не можу тобі розповісти. Це таємниця. Найбільша таємниця. Ти й гадки не маєш, як багато людей хотіли би про неї довідатися. Не існує жодного промисловця, який не віддав би десяток своїх найкращих печей за єдиний натяк, попередження, якого ніколи не матиме! Наприклад, Генк Ріарден, яким ти так захоплюєшся.

Він засміявся, розмріявшись про майбутнє.

— Джиме, — звернулась вона, тимчасом як страх у її голосі дав йому зрозуміти, на що схожий його сміх. — За що ти так ненавидиш Генка Ріардена?

— Я його не ненавиджу! — Джим метнувся до неї, його обличчя було тривожне, майже перелякане. — Я ніколи не казав, що ненавиджу його. Не хвилюйся, він схвалить план. Усі його схвалять. Це для загального блага.

Його голос звучав, як благання. Шеріл відчула запаморочливу впевненість, що він бреше, і все ж його благання було щире, — ніби він відчайдушно прагнув її переконати, але не в тому, про що говорив.

Вона змусила себе всміхнутися.

— Так, Джиме, звісно, — відповіла вона, не розуміючи, який інстинктивний відрух змусив її це сказати серед цього неможливого хаосу, щоб тільки його заспокоїти.

На Джимовому обличчі з’явилась майже усмішка, майже вдячність.

— Я мусив тобі про це сьогодні розповісти. Мусив. Я хотів, щоб ти розуміла, з якими надважливими справами я стикаюсь. Ти вічно говориш про мою роботу, а сама нічогісінько в ній не розумієш. Все це набагато більше, ніж ти здатна уявити. Ти думаєш, що керувати залізницею — це лише прокладати колії, працювати з різними вигадливими металами,

дотримуватися графіків руху. Але це не так. На це здатен кожен нікчема. Справжнє серце залізниці — у Вашингтоні. Моя робота — це політика. Політика. Рішення ухвалюють на загальнодержавному рівні, вони стосуються геть усього, контролюють кожного. Кілька слів на папері, закон — і життя кожної людини в усіх закутках, халупах і пентхаусах країни змінюється!

— Так, Джиме, — сказала вона, намагаючись повірити, що він, можливо, високоавторитетна людина, дотична до якоїсь таємничої царини у Вашингтоні.

— Сама побачиш, — казав він, ходячи кімнатою. — Думаєш, вони дуже могутні — ті промислові велетні, які так добре розуміються на двигунах і печах? Їх буде зупинено! Їх обдеруть! Їх скинуть! Вони будуть... — Він зауважив, яким поглядом вона на нього дивиться. — Це не заради нас, — квапливо вигукнув він, — це заради народу. Ось тобі й різниця між бізнесом і політикою: нас не цікавлять егоїстичні речі, ми не керуємося приватними міркуваннями, не женемося за прибутком, не витрачаємо життя на те, щоб боротися за гроші, ми не маємо такої потреби! Ось чому нас оббріхують і не розуміють жадібні шукачі наживи, нездатні осягнути духовних мотивів, моральних ідеалів чи... Ми нічого не можемо вдіяти! — Закричав він, знову кидаючись до неї. — Цей план повинен реалізуватися! Щось треба робити — все розлітається на друзки, все завмирає! Треба завадити їм зупиняти все навколо! Ми нічого не можемо вдіяти!

Його очі були сповнені відчаю. Шеріл не знала — вихваляється він чи благає пробачення. Не знала, охоплений він тріумфом чи жахом.

— Джиме, тобі зле? Може, ти перепрацював, виснажився і...

— Та я ніколи в житті не почувався краще! — заволав він і знову почав метатися кімнатою. — Хоча, звісно ж, я тяжко працював. Моя робота — більша за будь-яку іншу працю, що ти її здатна уявити. Вона вища за все, що роблять оті дрібні механіки — Ріарден і моя сестра. І хай би що вони робили, я зможу це зруйнувати. Нехай будують колію — я прийду і розберу її, отак! — І він клацнув пальцями. — Ніби хребет зламаю.

— Ти хочеш ламати хребти? — запитала вона, затремтівши.

— Я такого не казав! — заверещав він. — Що з тобою таке? Я не казав такого!

— Вибач, Джиме! — зойкнула Шеріл, шокована власними словами і жахом у його очах. — Я просто не розумію, але... але знаю, що не повинна надокучати запитаннями, коли ти такий втомлений.

Вона відчайдушно намагалася переконати саму себе:

— ...коли ти думаєш про таку кількість речей... про такі важливі речі... речі, про які я навіть не починатиму думати...

Його плечі обвисли, він розслабився. Наблизився до неї, втомлено опустився на коліна, обійняв і лагідно промовив:

— Бідна маленька дурепо.

Вона притиснулася до нього, охоплена чимось схожим на ніжність і жаль. Але він звів голову і поглянув їй у вічі. Шеріл побачила, наскільки він задоволений і водночас сповнений презирства — так, наче вона цим жестом виправдала його і прокляла себе.

У наступні дні Шеріл виявила: марно запевняти себе в тому, що його слова недоступні для її розуміння, що її обов'язок — просто йому повірити, що любов — це довіра. Її сумнів зростав — сумнів щодо його незбагненної роботи, щодо ставлення до залізниці. Шеріл міркувала, чому ці вагання збільшуються у прямій пропорції до її самонавіювань, начебто довіра — це її обов'язок перед ним. Однієї безсонної ночі Шеріл зрозуміла, що, намагаючись виконувати цей обов'язок, вона уникає дослухатися до того, що кажуть про Джимову роботу інші люди, відмовляється читати газети зі згадками про «Таґґарт Трансконтиненталь», не дозволяє собі помічати доказів і суперечностей. Приголомшена, вона запитала в себе: що таке довіра проти правди? І усвідомила, що її завзяте намагання повірити йому пояснюється страхом перед правдою. Тому Шеріл постановила з'ясувати правду і відчула ясне та спокійне напруження, геть не схоже на покірність самообману.

Щоб дізнатися, Шеріл не потребувала багато часу. Вертляві керівники відділів у корпорації Таґґартів уникали її буденних запитань або ж відповідали узагальнено, напружувалися, варто їй було завести мову про їхнього боса, і відверто не бажали про нього говорити, — вона не змогла довідатися нічого конкретного, але отримала відчуття, що дорівнювалося до знання найгірших фактів. Робітники залізниці, які її не знали, були конкретніші: стрілочники, сторожі, продавці квитків, з якими вона заводила випадкові розмови в Терміналі Таґґарта.

— Джим Таґґарт? Та він нюнявий, шмаркатий, нікчемний пустомеля!

— Президент Джиммі? Та що там казати: це ж шукач легкої наживи.

— Бос? Містер Таґґарт? Ви, мабуть, мали на увазі міс Таґґарт?

Всю правду розповів їй Едді Віллерс. Вона чула, що Віллерс знав Джима з дитинства, тому запросила його на ланч.

Побачивши Едді за столом, зауваживши серйозність і прямоту в його очах, почувши сувору і буквальну простоту його слів, Шеріл відкинула всі спроби невимушеного вивідування, і розповіла, що саме їй потрібно знати і навіщо. Вона зробила це стисло, беземоційно, не просячи ні співчуття, ні допомоги — лише щирості. Віллерс відповів у тому ж стилі. Розповів усю історію: тихо, безсторонньо, не виголошуючи вироку, не висловлюючи своєї думки, не провокуючи її на емоції. Він говорив дуже просто, вражаючи Шеріл потужністю фактів. Розповів, хто насправді керує компанією «Таґґарт Трансконтиненталь».

Віллерс розповів Шеріл історію «Лінії Джона Ґолта». Вона слухала, відчуваючи не шок, а щось значно гірше: відсутність шоку. Так, ніби вона вже давно про все це знала.

— Дякую, містере Віллерс, — все, що вона сказала, коли він закінчив.

Того вечора вона дочекалася Джима додому і збагнула, що будь-який біль чи обурення знищено її власною відстороненістю, наче цей чоловік більше нічого для неї не означав. Вона відчувала, що мала би робити щось, але їй було байдуже до власних дій і до їхніх наслідків.

Побачивши, як Джим заходить до її кімнати, не відчула злості, а радше темне здивування, ніби не могла пригадати: хто це і чому вона мусить із ним розмовляти. Вона розповіла все, про що довідалась: стисло, втомленим і виснаженим голосом. Думала, що Джим зрозумів усе ще з перших речень, ніби сподівався, що раніше чи пізніше ця мить настане.

— Чому ти не розповів мені правди? — запитала вона.

— Оце така твоя вдячність? — закричав він. — Ось що ти кажеш після всього, що я для тебе зробив? Мене попереджали: грубість та егоїзм — це все, на що я можу сподіватися від бездомної кицьки, яку підібрав на вулиці!

Вона дивилася на нього так, ніби він видавав якесь невиразне булькотіння, що жодним чином не відгукувалося в її свідомості.

— Чому ти не розповів мені правди?

— То ось уся твоя любов, підступна лицемірко? Це все, що я отримую за мою вірність тобі?

— Чому ти брехав? Чому змушував мене думати те, що я думала?

— Тобі повинно бути соромно, тобі має бути соромно навіть дивитися на мене, навіть розмовляти зі мною!

— Мені? — белькотіння перетворилося на слова, та Шеріл не могла повірити у значення цих слів. — Чого ти домагаєшся, Джиме? — Запитала вона недовірливо та відсторонено.

— Чи думала ти про мої почуття? Чи думала, що станеться після такого з моїми почуттями? Ти повинна була спершу подумати про мої почуття! Це перший обов'язок кожної дружини, а надто — дружини в твоєму становищі! Немає нічого мерзеннішого та паскуднішого, ніж невдячність!

В одну мить Шеріл цілком охопила той немислимий факт, що чоловік, який усвідомлює власну провину, намагається уникнути відповідальності, викликаючи почуття провини у своєї жертви. Проте вона нездатна була вмістити це у своїй голові. Її охопив жах, розумовий спазм відкидав усвідомлення, що могло зруйнувати роботу мозку. Приступ жаху накрив її, мов напад божевілля. Опустивши голову і заплющивши очі, Шеріл знала тільки те, що відчуває огиду — нудотну, бридку, з незрозумілого приводу.

Знову звівши голову, вона побачила, що Джим спостерігає за нею непевним поглядом чоловіка, який прорахувався і тепер змушений відступити, оскільки його прийом не спрацював. Але перш ніж вона встигла в це повірити, той вираз знову сховався за образою та люттю.

Немов озвучуючи думки заради когось притомного, кого тут не було, але чию присутність вона уявляла тільки для того, щоб було кому адресувати свої слова, Шеріл мовила:

— Того вечора... заголовки... вся та слава... вона призначалась зовсім не тобі... вона належала Даґні.

— Стули пельку, огидна сучко!

Вона поглянула на нього без емоцій, без жодної реакції, так, ніби вже ніщо не могло її зачепити, оскільки передсмертні слова вже вимовлено.

Він схлипнув:

— Шеріл, пробач, я так не думаю, я забираю свої слова назад, я не хотів...

Вона стояла нерухомо, прихилившись до стіни, протягом усієї розмови.

Він опустився на край дивану, охоплений безпорадністю та зневірою.

— Як я міг це тобі пояснити? — запитав він, наче втративши будь-яку надію. — Все таке велике і складне. Як я міг розповісти тобі будь-що про трансконтинентальну залізницю, якщо ти не знала всіх деталей і подробиць? Як я міг розповісти тобі про роки моєї праці, про моє... Ех, та яка користь із цього? Мене завжди розуміли неправильно, я мав би до цього вже звикнути, тільки я думав, що ти — не така, що я маю шанс.

— Джиме, навіщо ти зі мною одружився?

Він печально засміявся:

— Усі мене про це запитують. Ти, здається, не запитувала ще ніколи. Чому? Бо я тебе люблю.

Шеріл думала, наскільки химерно, що це слово, яке має бути найпростішим словом у людській мові, слово, зрозуміле геть усім, слово, яке поєднує, не мало зараз для неї жодного значення. І вона не знала, яке значення це слово мало для Джима.

— Мене ніхто ніколи не любив, — сказав він. — На світі не існує любові. Люди не відчувають. А я відчуваю. Кого це хвилює? Їх хвилюють тільки розклади руху, вантажні потяги і гроші. Я не можу жити серед цих людей. Я дуже самотній. Я завжди мрів знайти розуміння. Можливо, я — просто безнадійний ідеаліст, який прагне неможливого. Мене ніхто ніколи не зрозуміє.

— Джиме, — сказала вона з химерною ноткою суворості в голосі, — весь час, що ми разом, я намагаюся тебе зрозуміти.

Він скинув рукою, наче відмітав її слова — не з образою, а зі смутком:

— Я думав, ти зможеш. Ти — все, що у мене є. Але, можливо, порозуміння між людьми просто неможливе.

— Чому неможливе? Чому ти не розповіси мені, чого хочеш? Чому не допоможеш зрозуміти тебе?

Він зітхнув.

— У цьому й річ. У цьому проблема — ти весь час запитуєш: «Чому?» Розпитуєш про все на світі. Те, про що я говорю, не

можна пояснити словами. Цього не означиш. Це треба відчути. Байдуже, відчуваєш ти це чи ні. Йдеться не про розум, а про серце. Невже ти ніколи не відчуваєш? Невже не відчуваєш — без будь-яких запитань? Невже не можеш зрозуміти мене, як людина людину, а не так, наче я — науковий об'єкт у лабораторії? Велике взаєморозуміння, що перевершує наші кволі слова, наш безпорадний розум... Ні, мабуть, я не повинен його шукати. Але завжди шукатиму і сподіватимусь. Ти — моя остання надія. Ти — все, що у мене є.

Вона й далі нерухомо стояла, опершись на стіну.

— Ти потрібна мені, — стиха заквилив він. — Я сам-самісінький. Ти не така, як інші. Я вірю в тебе. Я тобі довіряю. Що мені дали всі ті гроші, слава, бізнес і боротьба? Ти — все, що у мене є...

Шеріл стояла, не рухаючись, і єдине визнання, яке Джим від неї отримував — це напрям її погляду, спрямований додолу, на нього.

Усе, що він говорив про свої страждання, було брехнею, думала вона. Проте страждання його — справжні. Цього чоловіка роздирала якась безупинна туга, якої він не вмів пояснити, але яку, можливо, вона, Шеріл, могла навчитися розуміти. Вона досі багато чим йому завдячує, думала Шеріл, відчуваючи сіру задуху обов'язку; завдячує становищем, яке чоловік їй подарував — можливо, єдине, що він міг дати, — а тепер мусила докладати зусиль, щоб його зрозуміти.

Дивно було відчувати в наступні дні, що вона сама для себе стала незнайомкою; незнайомкою, яка нічого більше не хотіла, нічого не шукала. На місці любові, де раніше палахкотіло полум'я поклоніння герою, зараз коливалась ядуча твань жалощів. Замість чоловіка, якого вона так наполегливо шукала, чоловіка, що боровся за власні цілі, відмовлявся страждати, опинився хтось, хто вважав свої страждання єдиною цінністю, єдиним, що міг запропонувати в обмін на її життя. Але їй уже було все одно. Колись вона з захватом чекала кожного повороту, що чекав попереду. Пасивна незнайомка, яка вселилась у неї тепер, була схожа на більшість випещених людей навколо, тих, що вважали себе дорослими, оскільки не намагалися думати чи бажати.

Однак незнайомку не покидав привид її самої, цей привид хотів здійснити свою місію. Їй довелось зрозуміти, що саме її зруйнувало. Вона хотіла довідатися про все докладно, тому й жила в стані постійного очікування. Хотіла довідатися, хоч і

бачила, що фари дедалі ближче, що в момент усвідомлення істини її розчавлять колеса.

«Чого тобі від мене треба?» — це запитання пульсувало в її мозку, немов провідна нитка. «Чого тобі від мене треба?» — безгучно кричала вона за обіднім столом, на прийомах, під час безсонних ночей. Викрикувала Джимові і всім, хто, здавалося, ділив з ним його таємницю: Бальфові Юбанку, докторові Саймону Прітчетту. «Чого вам від мене треба?» Вона не запитувала про це вголос. Знала, що вони не дадуть відповіді. «Чого тобі від мене треба?» — запитувала Шеріл, почуваючись так, ніби біжить, але навколо бачила самі лише глухі кути. «Чого ти від мене хочеш?» — запитувала вона, терплячи нескінченну тортуру їхнього шлюбу, що не тривав іще й року.

— Чого ти від мене хочеш? — запитувала вона вголос і помічала, що сидить за столом у їдальні, дивиться на Джима, на його нездорове обличчя, на пляму від води на скатертині, що поступово висихає.

Шеріл не знала, скільки тривала ця мовчанка. Вона була вражена власним голосом, запитанням, яке не збиралася промовляти. Вона не сподівалася, що Джим його зрозуміє, він ніколи не розумів навіть значно простіших запитань, тому похитала головою, намагаючись повернутися до реальності цього моменту.

Шеріл вражено зауважила, що Джим дивиться на неї глузливо, — ніби висміює її спроби оцінити його проникливість.

— Любові, — відповів він.

Почувши цю відповідь — таку просту і безсенсову, — вона відчула, як від безнадії її тіло кволо провисає.

— Ти мене не любиш, — обвинувально кинув він. Шеріл не відповіла. — Ти не любиш мене, бо інакше не ставила б таких запитань.

— Колись я тебе любила, — глухо мовила вона, — але тобі це не було потрібно. Я любила тебе за хоробрість, амбіції, за твої вміння. Але все це було фальшиве, геть усе.

Його нижня губа презирливо випнулась.

— Яке нікчемне уявлення про любов! — сказав він.

— Джиме, за що ти хочеш, щоб тебе любили?

— Який дешевий крамарський підхід!

Вона мовчала. Дивилася на нього, не вимовляючи свого запитання.

— Бути любленим за щось! — сказав він роздратовано і глузливо, з наголошеною правотою в голосі. — Любов для тебе — це щось на кшталт математики, обміну, зважування і вимірювання, ніби кілограм масла в молочарні? Я не хочу, щоб мене любили за щось. Я хочу, щоб мене любили просто так — не за мої вчинки, не за майно, слова чи думки. Просто за мене самого — не за тіло, розум, слова, роботу, діяльність.

— Але... хто ж ти тоді?

— Якби ти мене любила, то не запитувала б.

Він говорив нервово, тонко, мовби перебував на небезпечній межі між обережністю і якимось нерозважливим імпульсом.

— Ти б не запитувала. Ти б і так знала. Ти б відчувала. Чому ти завжди намагаєшся на все навісити ярлики та налички? Не можеш піднятись трохи над цими матеріалістичними окресленнями? Невже ти ніколи не відчуваєш — просто не відчуваєш?

— Джиме, я відчуваю, — тихо відповіла Шеріл. — Але зараз намагаюся цього не робити, тому що... тому що зараз я відчуваю страх.

— Ти боїшся мене? — з надією запитав він.

— Ні, не зовсім. Я боюсь не того, що ти можеш мені заподіяти, я боюсь того, ким ти є насправді.

Його повіки опустилися, ніби різко зачинені двері, але Шеріл встигла впіймати спалах у його очах. Неймовірно, але то був жах.

— Ти не здатна любити, дешева золотошукачко! — раптово заверещав він, прагнучи завдати їй болю. — Так, я сказав «золотошукачка». Їх існує багато різновидів, бувають не лише шукачі грошей, є значно гірші. Ти — шукачка духу. Ти вийшла за мене не через гроші, а за мої вміння, сміливість чи що там іще цінного бачила в мені, і все це становило вартість твоєї любові!

— Ти хочеш... щоб любов... була безпричинна?

— Любов — це і є причина! Любов вища від причин і підстав. Любов сліпа. Але ти на неї не здатна. У тебе лиха, корислива, підступна душа крамаря, який торгує — і ніколи нічого не віддає. Любов — це дар. Великий, вільний, безумовний дар, який перетворює і пробачає все. Що великодушного в тому, щоб любити людину за її чесноти? Що ти йому даєш? Нічого. Це всього лише холодне правосуддя. Рівно стільки, скільки він заслуговує.

Її очі потемніли від небезпечного усвідомлення того, що мета вже близько.

— Ти хочеш, щоб любов була незаслуженою, — сказала вона: не запитуючи, а виносячи вердикт.

— Ти не розумієш!

— Джиме, я розумію. Ось чого ти хочеш, ось чого ви всі насправді хочете — не грошей, не матеріальних благ, не економічної безпеки, не всіх тих подаянь, яких ви постійно вимагаєте, — Шеріл говорила монотонно й рівно, ніби сама собі цитувала власні думки, намагаючись надати словам ґрунтовного звучання, яке б переважило ті болісні хаотичні клапті, що заполонили її розум.

— Ви — проповідники добробуту, вас не цікавлять незаслужені гроші. Ви хочете подаянь, але інших. Я — шукачка духу, як ти сказав, тому що шукаю цінності. Тоді ви, проповідники добробуту... ви прагнете цей дух обкрадати. Я ніколи не думала про це, ніхто не пояснив мені, що таке незаслужений дух. Але саме цього ви прагнете. Незаслуженої любові. Незаслуженого захоплення. Незаслуженої величі. Хочете бути такими, як Генк Ріарден, не бачачи необхідності бути тим, ким він є. Без необхідності взагалі кимось бути. Без необхідності бути.

— Замовкни! — закричав він.

Нажахані, вони дивились одне на одного, обоє відчували, що наблизилися до межі, назву якої вона не може, а він не захоче вимовити. Обоє знали, що ще один крок став би фатальним.

— Що це ти таке кажеш? — запитав він з удаваним гнівом, і це майже скидалося на доброзичливість, що повернуло обох у царину нормальності, мало не в сприятливу атмосферу родинної сварки. — На які метафізичні теми міркуєш?

— Не знаю... — втомлено відповіла Шеріл, опустивши голову, наче те, про що вона збиралася говорити, вислизнуло їй крізь пальці. — Не знаю... Здається, це неможливо...

— Не стрибала б ти вище своєї голови, адже... — але він замовк, бо увійшов мажордом і приніс лискуче відро з льодом і шампанським, замовленим для святкування.

Вони мовчали, дозволивши кімнаті наповнитися звуками, що за століття боротьби стали символом радісних досягнень: постріл корка, веселе подзеленькування блідо-золотистої рідини, що ллється до двох широких келихів, наповнених гойдливими відображеннями свічок, шепотіння бульбашок, що піднімаються

вгору у двох кришталевих стеблах, майже вимагаючи, щоб усі навколо звелися на ноги у такому ж піднесенні.

Вони мовчали, аж поки мажордом пішов геть. Таґґарт спостерігав за бульбашками, безвольно тримаючи ніжку келиха між двома пальцями. Раптом його долоня зімкнулась навколо келиха в судомний кулак і він підняв його — так піднімають різницький ніж, а не келих із шампанським.

— За Франциско д'Анконію! — мовив він.

Шеріл відставила свій келих.

— Ні, — сказала вона.

— Пий! — закричав він.

— Ні, — відповіла вона свинцевим голосом.

Якусь мить вони не зводили одне з одного очей, у золотистій рідині танцювало світло, не відображаючись ні на їхніх обличчях, ні на очах.

— Та пішла ти до біса! — закричав він, зірвався на ноги, гепнув келихом об підлогу і вибіг з кімнати.

Вона довго сиділа за столом без жодного руху, потім повільно звелась і натиснула на дзвоник.

Шеріл увійшла до своєї кімнати неприродно спокійними кроками, відчинила дверцята шафи, витягнула костюм і пару туфель, скинула халат. Усе це вона робила з обережною точністю, ніби її життя залежало від того, щоб уникнути будь-яких невідповідностей. Шеріл трималася за єдину думку: вона мусить покинути цей будинок, просто піти звідси на певний час, лише на найближчу годину, а потім, згодом, зможе з усім упоратися.

Лінії на аркуші перед нею розмивалися. Звівши голову, Даґні зрозуміла, що стемніло вже дуже давно.

Вона відклала аркуш, не бажаючи вмикати лампу, дозволила собі розкіш зануритись у неробство і темряву. Це відрізало її від міста за вікнами вітальні. Календар у височині повідомляв: сьогодні 5 серпня.

Місяць минув, залишивши по собі тільки марний і мертвий час. Даґні провела його, виконуючи не сплановану, невдячну роботу, кидаючись від одного надзвичайного випадку до іншого, відкладаючи остаточний крах залізниці. Цей місяць нагадував купу сміття із заплутаних днів, кожен з яких було покладено на те, щоб запобігти катастрофі. Цей час не становив суми

досягнень, він був сумою нулів, тим, що так і не сталося, сумою катастроф, яких вдалось не допустити. Не службою заради життя, а втечею від смерті.

Траплялися моменти, коли перед нею поставало непрохане видіння — спогад про долину. Він не виникав несподівано, він був присутній у постійній, хоч і прихованій, формі, що раптово і наполегливо починала заповнювати реальність. У ці непроглядні та застиглі хвилини Даґні зустрічала спогад про долину, перебуваючи між непорушним рішенням та непоступливим болем, болем, з яким можна було боротися, тільки визнаючи його, кажучи: «Нехай, нехай навіть так».

Траплялися світанки, коли Даґні прокидалась від сонячних променів на обличчі й думала, що їй слід поквапитися на ринок Гаммонда, щоб купити на сніданок свіжих яєць. Опам'ятавшись, вона помічала нью-йоркську імлу за вікном спальні, переживала болісний удар — ніби дотик смерті, дотик заперечення реальності. «Ти знала, що так буде, — суворо казала вона собі. — Знала, що так почуватимешся, коли робила вибір». Неохоче витягуючи з ліжка своє тіло, ведучи його назустріч непривітному дню, вона шепотіла: «Ну, добре, нехай навіть так».

Найгіршими з усіх цих тортур були ті моменти, коли, йдучи вулицею, вона перехоплювала раптовий погляд світло-карих очей, спалах пасма волосся на голові незнайомця, і їй здавалось, що місто розчинилось, і тільки зловісна тиша всередині відтягувала ту мить, коли вона мала кинутись і обійняти його. Наступної ж хвилини вона вже бачила перед собою незнайоме обличчя — і стояла, не бажаючи робити наступний крок, не бажаючи генерувати енергію життя. Вона намагалась уникати таких моментів. Намагалась забороняти собі дивитися. Даґні ходила, опустивши погляд на тротуар. Але й так нічого не вийшло: очі самі по собі знаходили кожен золотий спалах, який траплявся на шляху.

Штори на вікнах у її офісі завжди були підняті. Даґні пам'ятала про свою обіцянку, думаючи тільки: «Якщо ти за мною спостерігаєш, хоч би де ти був...» Ніде поблизу не було будівель заввишки, як її офіс, але вона дивилася на віддалені хмарочоси, думаючи, яке з тих вікон може бути його спостережною точкою, міркуючи, який саме винахід з променів та лінз дозволяє йому спостерігати за кожним її рухом з висотних будівель за квартал

або навіть кілометр звідси. Даґні сиділа за столом біля прозорих вікон, думаючи: «Якби тільки знати, що ти мене бачиш... Навіть якщо сама я не побачу тебе більше ніколи».

І пригадуючи це тепер, у темряві приміщення, Даґні різко звелась на ноги і ввімкнула світло.

Потім опустила голову, безрадісно всміхаючись і дивуючись сама з себе. Вона думала, чи можуть її освітлені вікна у чорній нескінченності міста бути свідченням нещастя, воланням про допомогу, — чи цей маяк захищає насправді решту світу.

Хтось подзвонив у двері.

Відчинивши, Даґні побачила перед собою дівчину, обличчя якої видалось їй знайомим. Вона не відразу усвідомила, що це була Шеріл Таґґарт. Якщо не враховувати кількох разів, коли вони просто обмінялись привітаннями, перетнувшись у залах Будівлі Таґґарта, жінки не зустрічалися ще з весілля.

Обличчя Шеріл було стримане і печальне.

— Чи ви погодитеся зі мною поговорити? — вона завагалась і додала: — Міс Таґґарт?

— Звісно, — понуро відповіла Даґні. — Заходьте.

У неприродно спокійній манері Шеріл Даґні відчула щось відчайдушне, якусь надзвичайну ситуацію. Роздивившись обличчя дівчини у світлі вітальні, вона зрозуміла, що так воно і є.

— Сідайте, — запросила вона, та Шеріл залишилася стояти.

— Я прийшла віддати борг, — сказала Шеріл урочистим голосом, намагаючись не допускати в голос емоцій. — Я хочу попросити вибачення за те, що сказала вам на своєму весіллі. Немає жодної причини, з якої ви повинні були б мене пробачити, але моя справа — сказати, що я знаю: говорячи ті речі, я ображала все, що обожнюю, і захищала все, що зневажаю. Знаю, те, що я визнаю це зараз, не скасовує мовленого тоді, й навіть мій прихід до вас — це лише вияв моєї самовпевненості, ви не повинні цього вислуховувати, тож я навіть не можу віддати борг, можу тільки попросити про послугу, — що ви дозволите мені сказати те, що я хотіла б вам сказати.

Даґні була шокована. Її затопило емоціями: неймовірними, теплими і болісними водночас; яку ж довжелезну подорож здійснила за рік ця дівчина! Знаючи, що усмішка здатна порушити непевну рівновагу, Даґні поважно відповіла, зберігаючи серйозний вираз обличчя, — наче простягнула руку підтримки:

— Ваші слова здатні багато змінити, тому я хочу почути їх.

— Я знаю, що це саме ви керували «Таґґарт Трансконтиненталь». Це ви збудували «Лінію Джона Ґолта». Ваші розум і сміливість підтримували діяльність усієї системи. Думаю, ви гадали, що я вийшла за Джима заміж через гроші, бо яка продавчиня цього б не зробила? Але, розумієте, я вийшла заміж за Джима, тому що... думала, що він — це ви. Думала, що це він — «Таґґарт Трансконтиненталь». Тепер я знаю, що він... — Шеріл завагалась, а потім твердо, ніби не збиралася полегшувати собі життя, продовжила. — Що він — лихий трутень, хоч мені й не вдається зрозуміти, чому і навіщо. Коли я звернулась до вас на своєму весіллі, я думала, що захищаю велич і нападаю на її ворога... Але все було навпаки... Жахливо, неймовірно! Тож я хотіла сказати вам, що тепер знаю правду... Хотіла зробити це не заради вас, я не маю права думати, наче вас це бодай трохи обходить, але... Але заради своєї любові.

Даґні повільно мовила:

— Звісно, я вам пробачаю.

— Дякую, — прошепотіла дівчина і обернулась, щоб вийти геть.

— Сядьте.

Шеріл похитала головою.

— Це... це все, міс Таґґарт.

Даґні дозволила собі першу усмішку — лише очима, не більше, і мовила:

— Шеріл, мене звати Даґні.

Рот Шеріл склався у ледь помітну трепетну складочку, — жінки наче розділили одну усмішку на двох.

— Я... Я не знаю, чи повинна...

— Ми ж сестри, чи не так?

— Ні! Не через Джима! — мимоволі вигукнула Шеріл.

— Ні, через наш власний вибір. Сідайте, Шеріл.

Дівчина підкорилася, намагаючись не показати, з яким запалом прийняла пропозицію, намагаючись не попросити про підтримку, не зірватись.

— Ви пережили непростий період, правда?

— Так. Але це не має значення. Це моя власна проблема. Моя провина.

— Не думаю, що це ваша провина.

Шеріл не відповіла, а потім раптом відчайдушно проказала:

— Слухайте... Мені не потрібна благодійність.

— Джим, мабуть, казав вам — і це правда, — що я не займаюся благодійністю.

— Так, казав. Але я про те...

— Я знаю, про що ви.

— Немає причин непокоїтися через мене. Я не прийшла скаржитись і... навантажувати вас іще одним тягарем. Те, що мені випали страждання, не накладає на вас жодних зобов'язань.

— Звісно, ні. Але те, що у нас спільні цінності, — накладає.

— Тобто... Те, що ви зі мною говорите, — це не милостиня? Це не тільки тому, що вам мене шкода?

— Мені страшенно шкода вас, Шеріл, і я хотіла б вам допомогти — не тому, що ви страждаєте, а тому, що ви не заслужили страждань.

— Тобто ви не виявляли б співчуття до слабких, жалісливих, зіпсованих виявів у мені? Тільки до хороших?

— Звісно.

Шеріл не поворухнулась, але щось у ній виразно змінилося: наче якийсь живодайний подмух розслабив її риси, наповнив їх рідкісним поєднанням болю та гідності.

— Це не милостиня, Шеріл. Не бійтеся розмовляти зі мною.

— Як дивно... Ви перша особа, з якою я можу поговорити. І це так просто. І все ж. Я боялась з вами розмовляти. Я давно вже хотіла попросити у вас пробачення. Відколи довідалася правду. Я підходила до дверей вашого офісу, але зупинялась і стояла там, у коридорі, так і не наважившись увійти. Я не збиралась приходити до вас сьогодні. Я просто пішла з дому, щоб подумати, а потім раптом зрозуміла, що хочу вас побачити, що в цілому місті ваше помешкання — єдине місце, куди я можу піти. І це єдина річ, яку я можу зробити.

— Я рада, що ви так і зробили.

— Знаєте, міс Таґ... Даґні, — тихо, здивовано мовила дівчина. — Ви зовсім не така, як я вас уявляла... Вони — Джим і його друзі, — вони казали, що ви жорстока і холодна, що ви нечутлива.

— Це правда, Шеріл. У тому сенсі, який вони мають на увазі. Тільки чи пояснювали вони, про що саме говорять?

— Ні. Ніколи не пояснювали. Вони глузують з мене, коли я запитую, про що їм ідеться... Завжди. То що саме вони мали на думці щодо вас?

— Коли хтось обвинувачує особу в «нечутливості», він має на думці, що ця особа справедлива. Має на думці, що особа не виявляє безпідставних емоцій і не подарує незаслужених почуттів. Такі люди вважають, що «відчувати» — це іти проти розуму, проти моральних цінностей, проти реальності. Вважають... У чому річ? — запитала вона, побачивши на обличчі дівчини нелюдську напругу.

— Це саме те, що я намагаюсь зрозуміти... уже дуже довго...

— Зауваж, що тобі ніколи не доводилося чути таких обвинувачень на захист невинних, натомість вони завжди звучать на захист винних. Хороша людина ніколи не каже такого про тих, хто вчинив з нею несправедливо. Натомість ці слова завжди повторюють негідники, коли до них ставляться, як до негідників, про тих, хто не співчуває їм через вчинене зло, не співчуває їхньому болеві, наслідкові цього зла. Тому, справді, таких почуттів у мені немає. Натомість ті, у кого вони є, не відчувають нічого щодо будь-якої людської величі, щодо діяльної людини, яка заслуговує на захоплення, схвалення, повагу. Ось що слід відчувати. Ви зрозумієте, що буває або так, або інак. Хто співчуває винним, байдужий до невинних. Запитайте в себе: хто з цих двох типів нечутливий? І тоді зрозумієте, яка з мотивацій протилежна до благодійництва.

— Яка? — прошепотіла дівчина.

— Справедливість, Шеріл.

Шеріл раптом здригнулась і опустила голову.

— О Боже! — застогнала вона. — Якби ж ви знали, яке пекло влаштовував мені Джим саме тому, що я вірю в те, що ви сказали!

Вона звела обличчя, здригнувшись удруге; здавалося, давно тамоване всередині неї вирвалось назовні. Очі сповнились жахом.

— Даґні, — прошепотіла вона. — Даґні, я їх боюсь... Боюсь і Джима, й інших. Я не боюсь того, що вони можуть зробити. Якби йшлося тільки про це, я могла б утекти. Я боюсь того, на що немає ради. Боюсь того, ким вони є, боюсь, що вони взагалі існують.

Даґні швидко підійшла, сіла на бильце її крісла і заспокійливо охопила дівчину за плечі.

— Тихо, дитино, — сказала вона. — Ти помиляєшся. Ніколи не бійся людей. Не думай, що їхнє існування — це відображення твого. Адже самі вони думають саме так.

— Так… Так, мені здається, що я не маю жодного шансу на існування, якщо існуватимуть вони. Ні шансу, ні простору — я не можу ділити з ними цей світ. Я не хочу таке відчувати, постійно відкидаю ці думки, але вони дедалі ближче, а я знаю, що не маю, куди бігти. Не можу пояснити, на що це схоже, не можу вловити точно — і в цьому також полягає мій жах: у неможливості точно сформулювати. Таке враження, що цілий світ раптом виявився знищеним, але не у результаті вибуху (вибух — це щось надійне, щось переконливе), а через якесь жахливе пом'якшення. Так, наче не існує більше нічого твердого, нічого такого, що б утримувало свою форму; можна простромити пальцем кам'яні стіни, і вони піддадуться, немов желе, гори розлізуться, будівлі змінять форму, немов хмари, — і тоді настане кінець світу. Він зникне не у вогні та сірці, а в слизі.

— Шеріл… Шеріл, бідне дитя, упродовж багатьох століть деякі філософи працювали над тим, щоб перетворити світ на слиз, знищити людський розум, змусити людей повірити, що вони — те, що вони бачать.

Але ти не мусиш цього приймати. Ти не мусиш дивитися на світ очима інших, тримайся свого погляду, залишайся при своїх переконаннях, коли знаєш, що те, що існує — існує, то скажи про це вголос, промов, як найсвятішу молитву, не дозволяй нікому казати інакше.

— Але… Але ж нічого більше немає. Джима і його друзів немає. Я не знаю, на що саме дивлюсь, коли перебуваю з ними, не знаю, що чую, коли вони говорять. Усе це несправжнє, якийсь мертвотний спектакль, у якому вони грають ролі. І я не розумію, що в них на меті. Даґні! Завжди вважалося, що людські істоти володіють набагато кращою здатністю накопичувати знання, ніж тварини, але зараз я почуваюсь тупішою за будь-яку тварину, тупішою і безпораднішою. Тварина знає, хто її друзі, а хто вороги, знає, коли треба себе захищати. Тварина знає, що друг не нападе на неї, не перегризе їй горлянку. Тварина не сподівається, що хтось почне переконувати її, начебто любов сліпа, що грабунок — це досягнення, що бандити повинні бути державними діячами, і що зламати хребет Генкові Ріардену — чудово. О Боже, що я таке кажу?

— Я знаю, що ти кажеш.

— Як можна мати справу з людьми? Якщо ніщо не залишається непорушним упродовж бодай однієї години, як можна рухатись уперед? Я знаю, що речі тверді, — але що з людьми? Даґні! Вони — ніякі й такі собі, це не істоти, це перемикачі, перемикачі без жодних обрисів. Але мені ж треба серед них жити. Як це робити?

— Шеріл, те, з чим ти борешся, — одна з найбільших проблем в історії, проблема, що породила всі людські страждання. Тобі вдалося зрозуміти набагато більше, ніж решті людей, які страждають і помирають, так і не зрозумівши, що саме їх убило. Я допоможу тобі зрозуміти. Це велика тема, це складна битва, але спершу і понад усе: не бійся.

На обличчі Шеріл застигла химерна, замислена туга; вона нібито помітила Даґні на віддалі й намагалась, та все не могла до неї наблизитися.

— Хотіла б я мати бажання боротися, — тихо мовила вона, — але я не маю такого бажання. Я навіть не хочу перемагати. Є одна зміна, на яку мені, мабуть, не вистачить сили. Розумієте, я ніколи не могла подумати, що зі мною станеться щось таке, як шлюб з Джимом. А потім, коли це сталося, я подумала, що життя насправді — набагато прекрасніше, ніж я очікувала. Тому знову звикнути до думки, що життя та люди — набагато гірші, ніж я могла собі уявити, і що мій шлюб — це не диво, а якесь невимовне зло, в яке я досі боюся повністю вникати, — ось до чого я не можу себе змусити. Не можу прийняти це.

Раптом Шеріл поглянула на Даґні.

— Даґні, а вам як вдалося? Як вам вдалось залишитися не пошматованою?

— Я дотримувалась одного правила.

— Якого?

— Не ставити нічого — нічого! — вище за вердикт власного розуму.

— Ви пережили неймовірні удари. Мабуть, гірші за мої. Гірші, ніж пережите будь-ким з нас. Що допомогло вам витримати?

— Розуміння того, що моє життя — це найвища цінність, занадто висока, щоб здаватися без боротьби.

Вона побачила на обличчі Шеріл подив, недовіру і визнання. Дівчина немов намагалась сформувати якесь відчуття, знайоме їй протягом багатьох років.

— Даґні, — прошепотіла вона, — це саме те, що я відчувала, коли була дитиною. Це те, що я найкраще про себе пам'ятаю, — саме таке відчуття. І я ніколи його не втрачала, воно в мені, завжди було в мені, але коли я виросла, я подумала, що, мабуть, повинна його ховати. Я ніколи не формулювала його словами, але тепер, коли ви щойно все це сказали, я зрозуміла: йдеться про моє знання. Даґні, думати так про своє життя — це добре?

— Шеріл, послухай мене уважно: це відчуття — з усім, чого воно вимагає, з усіма підтекстами — це найвище, найшляхетніше і єдине благо на землі.

— Я запитую, бо... не насмілилась би так думати. Люди зазвичай вважають такі думки гріховними — тому я теж так вважала. Мені здавалося, людей обурюють такі речі... вони хочуть знищити ці думки в мені.

— Це правда. Дехто хоче їх знищити. І коли ти навчишся розуміти їхні мотиви, то зрозумієш найтемніше, найпотворніше і єдине зло на світі, але сама будеш недоступна для нього.

Усмішка Шеріл була схожа на слабке мерехтіння, що не згасало завдяки кільком краплям пального, намагалось розгорітися, спалахнути.

— Це вперше за весь місяць, — прошепотіла вона, — коли я почуваюсь так, наче... досі маю шанс.

Вона побачила, що Даґні спостерігає за нею уважно і стурбовано, і додала:

— Зі мною все буде добре. Дозвольте мені звикнути — до вас, до всього, що ви сказали. Думаю, мені вдасться повірити... повірити, що все це насправді. І що Джим не має значення.

Вона звелась на ноги, немов намагаючись залишити при собі цю впевненість.

Під'юджена раптовою безпричинною впевненістю, Даґні рішуче промовила:

— Шеріл, я не хочу, щоб ти поверталася сьогодні додому.

— О, ні! Зі мною все в порядку. Я не цього боюсь. Не повернення додому.

— Хіба сьогодні там щось не сталося?

— Ні... не зовсім. Не набагато гірше, ніж зазвичай. Я просто почала розуміти все трохи чіткіше, ось і все... Зі мною все гаразд. Мені треба подумати, подумати ретельніше, ніж будь-коли

досі. А тоді я вирішу, що мені слід робити. Чи можу я... — вона завагалась.

— Що?

— Чи можу я знову прийти, щоб поговорити з вами?

— Звісно.

— Дякую, я... я дуже вам вдячна.

— Ти обіцяєш, що повернешся?

— Обіцяю.

Даґні дивилась, як дівчина йде коридором до ліфта, бачила її опущені плечі, зусилля, з яким вона ними ворушила. Бачила тонку постать, що похитувалась, а потім збирала всю свою силу, щоб утриматися на ногах. Вона була схожа на рослину зі зламаним стеблом, яка трималась цілісно завдяки єдиному волокну, намагаючись загоїти свою рану, перш ніж сильний порив вітру переламає її навпіл.

Крізь відчинені двері свого кабінету Джеймс Таґґарт побачив, як Шеріл перетинає передпокій і виходить із помешкання. Він грюкнув дверима і впав на тахту. Його штани досі були вологі від розлитого шампанського, але ця незручність була своєрідною помстою дружині та всесвіту за зіпсоване святкування.

За мить він зіп'явся на ноги, здер з себе піджак і кинув його у протилежний куток кімнати. Вийняв цигарку, але розламав її навпіл і жбурнув у картину над каміном.

Він помітив вазу з венеційського скла — музейний експонат. Вона мала кілька сотень років, прикрашена вигадливими блакитними й золотими артеріями, що звивалися по всій поверхні її прозорого тіла. Джим схопив вазу і жбурнув нею об стіну. Ваза посипалася дощем зі скелець — тонких, наче розбита лампочка.

Він купив цю вазу заради приємності думати про всіх поціновувачів, які не могли собі цього дозволити. Тепер він відчував задоволення від помсти всім тим століттям, які зумовили її високу вартість, а також утіху від думок, скільки існує вбогих родин, одна з яких могла б прожити рік за гроші, які коштує ця ваза.

Він відкинув убік свої черевики і знову впав на тахту, звісивши ноги в шкарпетках і погойдуючи ними.

Звук дзвінка в двері його здивував: він надто яскраво відповідав його настроєві. Саме так безцеремонно, наполегливо, нетерпляче міг подзвонити зараз до когось у двері він сам.

Джеймс дослухався до кроків мажордома, пообіцявши собі задоволення відмовитися від зустрічі, хоч би хто його розшукував. За мить у двері постукали і мажордом оголосив:

— Вас хоче бачити місіс Ріарден, сер.

— Що? Ох. Ну добре. Нехай заходить.

Він опустив ноги на підлогу, проте нічого більше робити не став, і чекав з напівусмішкою, настороженою та зацікавленою, вирішивши не вставати аж доти, доки Ліліан не увійде до кімнати.

Вона була у вечірній сукні кольору червоного вина, в імітації костюму для подорожей у стилі ампір з крихітним двобортним жакетом, що тісно охоплював її високу талію над довгим вигином спідниці. До одного вуха прилягав невеличкий капелюх, з якого аж до підборіддя звисав завиток пір'їни. Вона увійшла безцеремонно, рвучко, караван сукні та пір'їна звивалися, поплескуючи її по ногах та шиї, мов прапорці, що сигналять про знервованість.

— Ліліан, моя дорога, я маю бути задоволений, улещений — чи просто приголомшений?

— Облиш! Мені треба було тебе негайно побачити, оце і все.

Її нетерпляча інтонація, безапеляційність, з якою вона сіла, свідчили про слабкість: згідно з їхніми неписаними правилами, людина не може вдаватися до викличної манери, якщо не збирається просити про послугу, не маючи натомість жодної цінності або погрози, на які цю послугу можна було б обміняти.

— Чому ти не залишився на прийнятті Ґонзалеса? — запитала вона, невимушено всміхаючись. Але марно: їй не вдалось приховати роздратування в голосі. — Я заскочила туди після вечері, щоб перехопити тебе, — але мені сказали, що ти не дуже добре почувався і пішов додому.

Він перетнув кімнату і взяв цигарку — тільки задля задоволення пройтися повз її офіційний елегантний костюм у самих лише шкарпетках.

— Мені було нудно, — відповів він.

— Терпіти їх не можу, — видихнула вона, здригнувшись. Джим вражено зиркнув на неї. Її слова лунали так, наче були вимовлені мимовільно і щиро. — Терпіти не можу сеньйора Ґонзалеса і цю шльондру, його дружину.

Як огидно, що вони стали такі модні — і вони самі, і їхні вечірки. Мені більше нікуди не хочеться ходити. Все тепер

настільки позбавлене стилю, душі. Я вже місяцями не зустрічала ніде ні Бальфа Юбанка, ні доктора Прітчетта, ні будь-кого з хлопців. А всі ці нові обличчя схожі на помічників різника! Зрештою, у нашій команді всі були джентльменами.

— Точно, — задумливо мовив Джеймс. — Точно, є якась особлива різниця. Так само і на залізниці: ще з Клемом Везербі я міг порозумітися, він був цивілізований, але Каффі Мейґс — це вже геть інше, він... — Джим раптово замовк.

— Усе це так безглуздо, — сказала вона з претензією до всього навколо. — І так просто з рук не зійде.

Вона не пояснила, ні кому не зійде, ні що таке «усе». Але Джеймс розумів, про що їй ідеться. Незважаючи на тишу, здавалося, що вони обоє припали одне до одного в пошуках підтримки.

Уже за мить Джеймс задоволено і здивовано думав про те, що на Ліліан стають помітні ознаки старіння. Їй не личив колір сукні, глибокий колір червоного вина — він увиразнював багряний відтінок її шкіри, що, немов сутінки, зібрався в западинах на її обличчі, розм'якшуючи плоть, роблячи її втомленою та обрюзглою, перетворюючи звичний вираз яскравого глузування на вираз черствої злості.

Ліліан зауважила, як пильно Джеймс її вивчає, всміхнулась і чітко промовила, використовуючи усмішку, як пом'якшення образи:

— Ти погано почуваєшся, Джиме, так? Ти схожий на розгубленого конюха.

Він засміявся.

— Я можу собі це дозволити.

— Знаю, дорогенький. Ти — один з найвпливовіших людей у Нью-Йорку.

І додала:

— Це непоганий жарт над Нью-Йорком.

— Так і є.

— Припускаю, ти можеш зробити що завгодно. Ось чому мені потрібно було з тобою зустрітися.

Вона промовила це з дещицею радості, схожої на рохкання, щоб розбавити прямоту свого повідомлення.

— Чудово, — сказав він задоволено й ухильно.

— Я вирішила прийти, бо подумала, що за цих обставин нам краще не з'являтися разом на публіці.

— Це дуже розсудливо.

— Як я пам'ятаю, колись я стала тобі в нагоді.

— Колись — так.

— Упевнена, що можу на тебе розраховувати.

— Звісно, але чи не є цей твій вислів якимось застарілим, нефілософським? Хіба ми можемо бути бодай у чомусь упевнені?

— Джиме, — несподівано вигукнула вона, — ти повинен мені допомогти!

— Дорога моя, я до твоїх послуг, зроблю все, щоб допомогти тобі, — відповів він. Правила їхньої мови передбачали, що у відповідь на кожне чесне твердження мусить прозвучати кричуща брехня. «Ліліан котиться вниз», — подумав він і відчув насолоду від того, що має справу зі слабшим суперником.

Джеймс зауважив, що Ліліан занедбала навіть досконалість своєї особливої чесноти: догляд за собою. З ретельно вкладеного хвилями волосся вибивалося кілька пасом. Колір нігтів, що мав відповідати кольорові сукні, нагадував темну загуслу кров; Джеймсові вдалося також зауважити, що лак на кінчиках потріскався. До того ж, на широкій, гладкій, вершкового відтінку шкірі у низькому квадратному вирізі сукні він помітив поблискування маленької булавки, що підтримувала лямку комбінації.

— Ти мусиш це попередити! — сказала вона нав'язливим тоном благання, замаскованим під наказ. — Ти повинен покласти цьому край!

— Справді? Чому саме?

— Моєму розлученню.

— О! — його обличчя несподівано посерйознішало.

— Ти ж знаєш, що він збирається зі мною розлучитись?

— До мене долітали якісь чутки.

— Розлучення призначено на наступний місяць. І коли я кажу «призначено», то саме це й маю на думці. Ох, це багато йому коштувало, але він купив суддю, клерків, судових виконавців, їхніх помічників, помічників їхніх помічників, кількох законодавців, півдесятка адміністраторів, купив увесь судовий процес, неначе приватну дорогу, і мені не залишилося жодного перехрестя, яким би я могла прослизнути і зупинити це все!

— Розумію.

— Ти, звісно ж, знаєш, що змусило його подати на розлучення.

— Можу здогадатися.

— А я ж це вчинила, щоб зробити тобі послугу!

Її голос ставав дедалі принизливіший і тривожніший.

— Я розповіла про твою сестру, щоб роздобути для твоїх друзів дарчий сертифікат, який...

— Присягаюсь, я не знаю, хто це розпатякав! — квапливо вигукнув він. — Лише кілька людей з верхівки знали, що ти інформатор, і я певен, що ніхто з них не наважився б сказати...

— Не сумніваюся, що ніхто й не сказав. У нього достатньо розуму, щоб здогадатися.

— Так, мабуть. Що ж, тоді ти знаєш, що ти ризикувала.

— Я не думала, що він так далеко зайде. Не думала, що він коли-небудь зі мною розлучиться. Я не...

Він раптом засміявся, дивлячись вражено і проникливо.

— Ти й не підозрювала, що на почутті провини далеко не заїдеш, правда, Ліліан?

Вона приголомшено поглянула на нього і холодно відповіла:

— Я і зараз думаю, що почуття провини варто використовувати.

— Варто, моя дорога, — але не для таких людей, як твій чоловік.

— Я не хочу, щоб він зі мною розлучався! — закричала вона. — Не хочу його відпускати! Я йому не дозволю! Не хочу, щоб усе моє життя було суцільним провалом!

Вона різко замовкла, немов усвідомила, що занадто сильно себе відкрила.

Він тихо сміявся, повільно киваючи головою з таким розумним, майже сповненим гідності виразом, мов виявляв цілковите розуміння.

— Тобто... зрештою, він же мій чоловік, — немов захищаючись, мовила Ліліан.

— Так, Ліліан, так, я знаю.

— Тобі відомо, що він планує? Збирається отримати вирок на власну користь і прогнати мене без жодного пенні — без помешкання, утримання, без нічого! Останнє слово — за ним. Ти не розумієш? Якщо йому це вдасться, то... дарчий сертифікат не був для мене жодною перемогою!

— Так, дорогенька, я розумію.

— До того ж... Безглуздо, що я взагалі повинна про все це думати, але на що я житиму? Мої власні скромні заощадження

сьогодні нічого не варті. Це здебільшого акції на фабриках іще часів мого батька, їх давно вже позакривали. Що я робитиму?

— Але ж, Ліліан, — тихо сказав Джеймс, — я думав, що тебе не цікавлять гроші.

— Ти не розумієш! Ідеться не про гроші — йдеться про бідність! Про справжню, смердючу бідність у дешевій найманій кімнаті! Це вже за будь-якими межами для цивілізованої людини. Невже мені доведеться думати про їжу, платню за житло?

Він дивився на неї з легкою посмішкою. Вперше його м'яке старіюче обличчя набуло виразу мудрості. Він відкривав для себе задоволення від повноти сприйняття — у тій реальності, сприйняття якої міг собі дозволити.

— Джиме, ти мусиш мені допомогти! Мій адвокат безсилий. Я витратила на нього і на слідчих, на друзів і посередників усе, що в мене було, але все, чим вони змогли допомогти — це з'ясувати, що нічого не можуть зробити. Сьогодні адвокат подав мені свій фінальний звіт. Він сказав прямо, що я не маю жодних шансів. Я не знаю нікого, хто міг би мені зарадити в цій ситуації. Розраховувала на Бертрама Скаддера, але... Ну, ти знаєш, що сталось із Бертрамом. І це теж тому — бо я намагалася тобі допомогти. Тобі вдалось уникнути неприємностей. Джиме, ти єдиний можеш зараз витягнути мене з халепи. Від тебе ж нагору веде тунель ховрашка. Ти можеш достукатися до бонз. Можеш замовити слівце своїм друзям, щоб ті замовили слівце своїм. Слово Веслі все б вирішило. Вони могли б наказати, щоб вирок винесли не на його користь. Нехай йому просто відмовлять.

Джеймс повільно похитав головою. У цьому жесті проглядалося мало не співчуття — співчуття втомленого професіонала до надмірно старанного аматора.

— Це неможливо, Ліліан, — твердо відповів він. — Я хотів би зробити це — з тих же міркувань, що й ти. Думаю, ти це знаєш. Але хоч які були б у мене можливості, в цьому випадку їх замало.

У погляді Ліліан завмерла мертвотна порожнеча. Коли вона заговорила, її губи засмикалися від такого лютого презирства, що Джеймс не наважився навіть окреслити його, — знав тільки, що ця емоція стосується їх обох.

Ліліан сказала:

— Я знаю, що ти хотів би мені допомогти.

Він не мав жодного бажання вдавати. Дивним чином уперше в його житті правда здавалася значно приємнішою.

— Думаю, ти чудово знаєш, що тут неможливо зарадити, — сказав він. — У наші дні люди більше не роблять одне одному послуг, якщо нічого неможливо отримати натомість. Ставки дедалі підвищуються. Тунелі ховрашка, як ти їх назвала, такі складні, покручені й переплутані, що кожен володіє проти кожного інформацією, і ніхто не наважується і пальцем ворухнути, бо невідомо, хто, коли і де перетне тобі шлях. Тому кожен робить крок — тільки якщо змушений, якщо йдеться про життя чи смерть; фактично, це єдині ставки, на які ми зараз граємо. Яку вагу має твоє особисте життя для будь-кого з тих хлопців? Що їм до того, що ти хотіла б утримати при собі чоловіка? А серед моїх товарів зараз немає нічого такого, що я міг би запропонувати їм в обмін на спробу вибити всю ту судову компанію з такої прибуткової справи. До того ж, у цей момент бонзи не взялись би за справу ні за які гроші. Їм доводиться неабияк остерігатись твого чоловіка, йому зараз абсолютно нічого не загрожує завдяки радіопромові моєї сестри.

— Це ж ти попросив мене змусити її виступити на тому ефірі!

— Я знаю, Ліліан. Того разу ми обоє програли. І зараз обоє програємо.

— Так, — зронила вона з тією ж темною зневагою в очах, — ми обоє.

Це презирство справило йому приємність. Дивну, безтурботну, невідому досі приємність від усвідомлення того, що ця жінка бачила його справжнім, і все ж залишалася поруч, відкинувшись у кріслі, наче засвідчувала їхній зв'язок.

— Ти прекрасна людина, Джиме, — мовила вона тоном, що нагадував прокляття. І все ж це була похвала, і Ліліан мала на думці саме те, що сказала. А Джеймсова насолода походила від усвідомлення того, що вони ділили ту реальність, в якій прокляття було цінністю.

— Знаєш, — раптом сказав він, — ти помиляєшся щодо всіх тих помічників різника на кшталт Ґонзалеса. Від них теж є користь. Тобі взагалі коли-небудь подобався Франциско д'Анконія?

— Терпіти його не можу.

— А ти знаєш справжню причину сьогоднішнього хлебтання коктейлів, які розливав сеньйор Ґонзалес? Це було

святкування угоди про націоналізацію «Міді д'Анконій», що станеться за місяць.

Ліліан якусь мить дивилась на нього, кутики її губ повільно піднімались, окреслюючи посмішку.

— Хіба він не був твоїм другом?

В її голосі чулась інтонація, якої Джимові доти ніколи не вдавалося викликати в інших. Раніше цю емоцію він витягав з людей лише шахрайським чином. І раптом, цілком усвідомлюючи сенс свого вчинку, він домігся її по-справжньому. Інтонацію захоплення.

Несподівано Джеймс зрозумів, що це й було метою всіх його неспокійних годин, це й була та насолода, якої він прагнув відшукати, це було святкування, якого він так бажав.

— Випиймо, Ліл, — запропонував він.

Наливаючи алкоголь, він окинув Ліліан поглядом. Вона лежала, безвольно витягнувшись у своєму кріслі.

— Нехай отримує своєї розлучення, — мовив Джеймс. — Його слово все одно не буде останнім. Слово за ними. За помічниками різника. Сеньйором Ґонзалесом і Каффі Мейґсом.

Вона не відповіла. Коли він наблизився, Ліліан недбало взяла у нього келих. Пила вона без естетства, а так, як п'ють у барах самотні пияки — заради фізичної дії алкоголю.

Джеймс сів на бильце канапи, непристойно близько від неї, і посьорбував напій, вдивляючись в обличчя Ліліан. Невдовзі він запитав:

— Що він думає про мене?

Запитання її не здивувало.

— Думає, що ти дурень, — відповіла вона. — Думає, що життя занадто коротке, щоб навіть зауважувати твоє існування.

— А він зауважив би, якби... — Джим замовк.

— ...якби ти вдарив його ціпком по голові? Не впевнена. Швидше за все, він обвинуватив би себе в тому, що не встиг вчасно усунутись із зони досяжності ціпка. І все ж — це був би твій єдиний шанс.

Вона з'їхала в кріслі ще нижче, виставивши вперед живіт. Так, наче розслаблення означало потворність, ніби вона дарувала йому таку близькість, яка не вимагала ні гідної постави, ні поваги.

— Це було перше, що я в ньому помітила, коли ми зустрілися: він не боявся, — сказала Ліліан. — Здавалося, ніби він має

цілковиту певність, що його неможливо скривдити. Він був настільки у цьому переконаний, що навіть не розумів сенсу того, що відчував.

— Коли ти бачила його востаннє?

— Три місяці тому. Не бачила, відколи... відколи він підписав дарчий сертифікат.

— Я бачив його на зборах промисловців два тижні тому. Він і досі має такий вигляд — навіть іще виразніший. Тепер здається, ніби це точно знає.

І Джим додав:

— Ти програла, Ліліан.

Вона не відповіла. Натомість скинула свій капелюшок зовнішнім боком долоні. Той скотився на килим, пір'їна закрутилась, мов знак запитання.

— Пам'ятаю, як я уперше побачила заводи, — мовила вона. — Його заводи! Ти й гадки не маєш, що він до них відчував. Неможливо усвідомити такої інтелектуальною погорди, як у нього: так, ніби все, що йому належить, все, до чого він торкався, було освячене цим доторком. Його заводи, його метал, його гроші, його ліжко, його дружина! — Крихітний вогник на мить розбавив мертвотну порожнечу в її очах. — Він ніколи не зауважував інших. Ніколи не помічав моєї присутності. Я досі місіс Ріарден — щонайменше, ще один місяць.

— Так... — сказав він, дивлячись на неї з несподіваною, новою цікавістю.

— Місіс Ріарден! — засміялась вона. — Ти уявити не зможеш, що це для нього означало. Жоден феодальний вельможа ніколи не почував і не вимагав такої поваги до титулу його дружини — чи не сприймав це за аж таку високу ознаку честі. Його непохитної, недоторканної, незайманої, незаплямованої честі! — Вона змахнула рукою в якомусь непевному жесті, вказуючи на своє витягнуте тіло. — Дружина Цезаря! — засміялася Ліліан. — Пам'ятаєш, якою вона мала бути? Ні, не пам'ятаєш. Вона мусила бути вища за будь-які докори.

Він дивився на неї важким, засліпленим безсилою ненавистю поглядом. Ця жінка була раптовим символом, але не предметом цієї ненависті.

— Йому не сподобалося, коли його метал віддали в загальне користування, щоб кожен перехожий міг його... не сподобалось?

— Ні, не сподобалось.

Він говорив не зовсім чітко — може, випитий алкоголь зробив важчим його язик.

— Не кажи, що ти допомогла нам здобути дарчий сертифікат, щоб безкорисно зробити мені послугу... Я знаю, навіщо ти це зробила.

— Ти весь час це знав.

— Звісно. Тому ти мені й подобаєшся, Ліліан.

Його погляд весь час опускався в декольте її сукні. Але його приваблювала не її гладенька шкіра, не виставлені на огляд опуклості грудей, а шпилька, що ховалася під тканиною.

— Я хотів би побачити, як його б'ють, — сказав Джим. — Хотів би почути, як він кричить він болю, хоча б раз.

— Цього не буде, Джиме.

— Чому вони з моєю сестрою вважають себе кращими за інших?

Ліліан засміялась. Він звівся на ноги, наче отримав від неї ляпаса. Потім підійшов до бару і налив собі ще, не пропонуючи їй освіжити напій.

Вона говорила кудись у простір, дивлячись повз нього.

— Йому таки довелось зауважити моє існування, хоч я і не вмію прокладати колій і зводити мостів на славу його металу. Я не можу будувати заводів, — але можу їх нищити. Не можу створювати метал, — але можу його в нього відібрати. Люди не вклякають переді мною від захвату, — але я можу силоміць змусити їх стати на коліна.

— Замовкни! — нажахано закричав він, наче надто близько підійшов до затягнутої туманом алеї, якої волів не помічати.

Вона поглянула на нього.

— Ти такий боягуз, Джиме.

— Чому б тобі не напитися? — гаркнув він, різко піднісши недопитий напій до її рота, ніби хотів її вдарити.

Пальці Ліліан безвольно охопили склянку. П'ючи, вона розлила напій на підборіддя, груди і сукню.

— Чорт, Ліліан, яка ж ти незграба! — сказав він і, не завдавши собі клопоту знайти хустинку, простягнув долоню і почав нею струшувати рідину. Його пальці прослизнули під тканину, охопивши одну з грудей. Подих різко перехопило спазмом, схожим на гикавку. Повіки опустились, але Джим зауважив, що

Ліліан не опирається. Її обличчя віддалилось, а рот перекривила відраза.

Коли він потягнувся до її губ, Ліліан покірно обвила його руками, її уста відповіли йому, та це не був поцілунок, а просто притискання.

Він звів голову, щоб поглянути на її обличчя. Зуби Ліліан були оголені в посмішці, але дивилася вона повз нього, наче глузуючи з чиєсь невидимої присутності. Посмішка здавалась неживою, і все ж зловісною, схожою на вишкір черепа.

Він притягнув її ближче, щоб притлумити цю фантазію і власне тремтіння. Його руки автоматично пестили її тіло, і Ліліан поступалася, але так, що Джимові здавалось, ніби пульсування артерій під пучками його пальців — це притлумлений сміх. Обоє виконували належні дії, винайдені кимось і їм нав'язані, виконували їх із глузуванням, ненавистю, творячи плюгаву пародію на винахідників цього спектаклю.

Джеймс відчував сліпу, бездумну лють, — водночас і жах, і насолоду: жах — від здійснення акту, в якому він ніколи нікому не наважиться зізнатися, насолоду — від того, що здійснював його на знак блюзнірської непокори тим, кому не наважиться розповісти. Він був сам собою! — здавалось, кричала всередині єдина свідома частина його особи. Нарешті він був сам собою!

Вони не говорили. Їм відомі були мотиви одне одного. Пролунало всього два слова.

— Місіс Ріарден, — сказав Джеймс.

Вони не дивились одне на одного, коли він заштовхнув її до своєї спальні й кинув на ліжко, а потім сам упав на її тіло, схоже на м'який, набитий ватою предмет. Їхні обличчя були таємничі. Це були лиця спільників злочину, злодійкуваті, непристойні вирази дітей, які осквернили чийсь паркан, підступно видряпавши на ньому знаки, що мали б символізувати якесь паскудство.

Згодом Джеймса не засмутила думка про те, що він володів бездушним тілом, яке не опиралось і не відповідало йому взаємністю. Адже він хотів володіти не жінкою. Він не здійснив акту святкування життя, акту, якого так прагнув. То був акт святкування торжества неспроможності.

Шеріл відчинила двері й прослизнула до помешкання тихо, майже потайки, наче сподіваючись, що її не помітять — або що й сама не помітить цього місця, своєї домівки. На зворотному

шляху її підтримувало відчуття присутності Даґні, її світу, але коли вона увійшла до власного дому, стіни заковтнули її, і вона опинилась у задушливій атмосфері пастки.

У помешканні було тихо. Передпокій перетинав трикутник світла з ледь відчинених дверей. Шеріл механічно потягнула себе в напрямку власної кімнати. І раптом зупинилася.

Прочинені двері вели до Джимового кабінету. Там, на освітленій смужці килима Шеріл побачила жіночий капелюшок. Пір'їна слабко погойдувалася від протягу.

Шеріл зробила крок уперед. Кімната була порожня. Вона побачила дві склянки: одну на столі, іншу — на підлозі, й жіночу сумочку на сидінні м'якого крісла. Шеріл остовпіло стояла, аж поки не почула здушене бурмотіння двох голосів за дверима Джимової спальні. Вона не могла розрізнити слів, лише інтонації: Джимів голос лунав роздратовано, голос жінки — сповнений презирства.

Наступної миті Шеріл опинилась у себе в кімнаті, нестямно намагаючись зачинити двері. Її загнало туди сліпе прагнення втекти, наче це вона повинна була ховатися, втікати від огидної ймовірності, що її помітять після того, як вона помітила їх. Паніка клекотала в ній відразою, жалем, збентеженням, духовною невинністю, яка сахається, отримавши неспростовні докази чийогось зла.

Вона стояла посеред кімнати, нездатна зрозуміти, що їй робити далі. Потім її коліна м'яко підігнулись, і Шеріл опустилася на підлогу. Так вона і сиділа, втупившись у килим і тремтячи.

Вона не відчувала ні ревнощів, ні обурення, а тільки порожній жах зустрічі з гротескним безглуздям. Бачила, що ні їхній шлюб, ні Джимова любов до неї, ні його наполягання тримати її при собі, ні його хіть до іншої жінки, ні ця безпричинна зрада не мали жодного значення, що у всіх цих обставинах не було навіть натяку на сенс, і не було можливості отримати пояснення. Шеріл завжди думала, що зло має причину, що воно є засобом для певної мети. Зараз же вона бачила зло, яке коїлось заради самого зла.

Вона не знала, скільки так сиділа. Аж нарешті почула їхні кроки і голоси, потім звук вхідних дверей, що зачинялися. Шеріл підвелась, не маючи на думці жодної мети, просто під'юджена якимось інстинктом з минулого, наче діючи у

порожнечі, де чесність була недоречна, — та дівчина не вміла поводитись інакше.

Вона зустріла Джима в передпокої. Кілька секунд вони дивились одне на одного, ніби не вірячи своїм очам.

— Коли ти повернулася? — вигукнув він. — Ти вже давно вдома?

— Не знаю...

Він дивився на неї.

— Що з тобою таке?

— Джиме, я... — вона завагалась, а потім здалась і махнула рукою в напрямку його спальні. — Джиме, я знаю.

— Що ти знаєш?

— Що ти був там... з жінкою.

Його першим поривом було заштовхнути її до кабінету і зачинити двері, наче для того, щоб сховати їх обох, хоч він і не знав, від кого. Невизнана лють кипіла в його свідомості, він був готовий водночас втекти і вибухнути, і все разом перетворилося на гнівне усвідомлення, що ця його дрібна дружина наважилася вкрасти в нього тріумф. І він не збирався віддати їй свою нову насолоду.

— Так і є! — закричав він. — То й що? Що ти робитимеш?

Вона дивилася на нього ошелешено.

— Так і є! Я був там з жінкою! Я зробив це, бо мені захотілося! Думаєш, ти налякаєш мене своїми зойками, поглядами, своїми слинявими чеснотами?

Джеймс клацнув пальцями.

— Ось чим для мене є твоя думка! Чхати я хотів на твою думку! Затям це!

Її біле безборонне обличчя ввігнало його в гострий стан насолоди. Насолоди від відчуття, що його слова — це вибухи, що спотворюють людські лиця.

— Думаєш, ти змусиш мене ховатися? Я не хочу більше прикидатися заради твого доброчесного задоволення! Та хто ти в біса така, дешева невидимко? Я робитиму те, що мені заманеться, а ти триматимеш свого рота на замку і виконуватимеш на публіці відповідні трюки, як це роблять усі, й не вказуй мені, як я повинен поводитись у своєму власному домі. Ніхто не залишається доброчесним у власному домі, всі ці вистави тільки для товариства! Але ти хочеш, щоб я був таким насправді. Насправді, клята дурепо! Краще тобі чимшвидше підрости!

Викрикуючи це все, він бачив навпроти не її обличчя, а обличчя чоловіка, якого він хотів би, але ніяк не міг відокремити від того, що зробив цього вечора. Але Шеріл завжди залишалась у його очах захисницею, шанувальницею, агентом цього чоловіка. Через це він з нею одружився, тому тепер вона нарешті може виконувати свою роль. І Джеймс закричав:

— А знаєш, хто ця жінка, з якою я переспав? Це...

— Ні! — закричала вона. — Джиме! Я не хочу цього знати!

— Це була місіс Ріарден! Місіс Генк Ріарден!

Вона відступила назад. Джим відчув короткий спалах жаху, адже Шеріл дивилася на нього так, наче бачила щось таке, чого він сам не хотів помічати. Мертвим голосом, невідповідність якого полягала в його буденному звучанні, вона запитала:

— Гадаю, ти тепер захочеш зі мною розлучитися?

Він вибухнув реготом.

— Яка ж ти дурна! Ти досі цього чекаєш! Досі хочеш великої та чистої любові. Я і думати не збираюся про розлучення — і не уявляй, що я дозволю тобі зі мною розлучитися. Думаєш, що це так важливо? Слухай, ідіотко, немає такого чоловіка, який би не спав з іншою жінкою, і немає дружини, яка би про це не знала, але вони про це мовчать. Я спатиму, з ким забажаю, а ти йди собі й роби те саме, як решта сучок, і просто тримай рот на припоні!

Її очі засвітилися раптом неймовірним світлом суворого, незатьмареного, нечутливого, майже нелюдського розуму.

— Джиме, якби я могла так чинити, ти б зі мною не одружився.

— Ні. Не одружився б.

— То чому ти зі мною одружився?

Джеймсові здалось, що його затягує в нурт. Він відчув часткове полегшення від того, що небезпека минула, але водночас бачив непоступливий натиск цієї небезпеки.

— Бо ти була дешева, безпорадна, безголова жебрачка, яка не мала жодного шансу дорівнятися до мене бодай у чомусь! Бо я думав, що ти мене любиш! Думав, ти знатимеш, що ти повинна мене любити!

— Такого, як ти є?

— Не насмілюючись знати, який я є! Без жодних причин! Не змушуючи мене вічно тестуватися, чи живу я відповідно до законів інтелекту, наче я вічно перебуваю на якомусь клятому параді!

— Ти любив мене, бо я була нічого не варта?

— А чого ти була варта, як думаєш?

— Ти любив мене, бо знайшов серед сміття?

— Що іще ти могла мені запропонувати? Але ти навіть не володіла достатньою смиренністю, щоб це оцінити. Я хотів бути великодушним, хотів подарувати тобі безпеку. А яка безпека у любові заради чеснот? Конкуренція — річ, завжди відчинена навстіж, все за законами джунглів: той, хто кращий від тебе, прийде і переможе. Але я хотів любити тебе за твої недоліки, за помилки і слабкості, за твою неосвіченість, грубість, вульгарність — і це було безпечно, ти не мала чого боятися, не мала чого ховати, ти могла бути собою, справжньою собою, смердючою, гріховною, потворною собою (адже кожен всередині є такою клоакою), ти могла отримувати мою любов і від тебе нічого не вимагалось би натомість!

— Ти хотів, щоб я приймала твою любов, як милостиню?

— А ти думала, що можеш її заслужити? Невже ти думала, що здатна заслужити можливість одружитися зі мною, мала жебрачко? Та я купував таких, як ти, за ціною однієї страви! Я хотів, щоб ти знала: кожним кроком, кожною ложкою з'їденого кав'яру ти завдячуєш мені; ти нічого не мала і сама була нічим, і ніколи не могла сподіватися дорівнятись до мене, заслужити мене, щоб мені відплатити!

— Я намагалась усе це заслужити.

— І яка мені була б з тебе користь?

— Ти не хотів, щоб я старалася?

— Ох, яка ж ти дурна!

— Ти не хотів, щоб я стала кращою? Не хотів, щоб я піднялась? Ти думав, що я прийшла зі сміття, і хотів, щоб я залишалась зіпсованою?

— Яка мені була б з тебе користь, якби ти все це заслужила, і я мусив би докладати зусиль, щоб утримувати тебе, а ти могла б торгуватися за краще місце, якби захотіла такого?

— Ти хотів, щоб це була милостиня... для нас обох і від нас обох? Ти хотів, щоб ми були жебраками, прикованими одне до одного ланцюгом?

— Так, клята євангелістко! Так, дурнувата шанувальнице героїв! Так!

— Ти вибрав мене тому, що я була нічого не варта?

— Так!

— Ти брешеш, Джиме.

У відповідь він тільки ошелешено на неї поглянув.

— Ті дівчата, яких ти купував за ціною однієї страви, були б дуже раді залишатися собою і ставати клоакою, вони приймали б від тебе милостиню і не намагались би звестись на ноги, але ти не одружився з жодною з них. Ти одружився зі мною, бо знав, що я не прийму життя в клоаці ні зовні, ні всередині себе, що я боротимусь за можливість звестись на ноги і продовжуватиму боротьбу. Хіба це не так?

— Так! — закричав він.

І тоді фари, світло яких засліплювало її дедалі дужче, наблизились упритул, досягли мети, і Шеріл закричала, опинившись в епіцентрі сліпучого вибуху, закричала від фізичного жаху, задкуючи від Джеймса.

— Що з тобою?! — вигукнув він, затремтівши, не наважуючись побачити в її очах те, що бачила вона сама.

Вона рухала руками, наче шукала чогось навпомацки або, навпаки, відганяла. Коли спромоглась відповісти, її слова не відображали суті, але то були єдині слова, які їй вдалось відшукати:

— Ти... ти убивця, який нищить заради вбивства.

Це було занадто близько до неназваного. Тремтячи з жаху, нездатний утамувати тремтіння, Джим невидюще гойднувся і дав їй ляпаса.

Вона перекотилася через крісло, вдарилась головою об підлогу, але за мить звела голову і невидющо на нього подивилася — без подиву, так, наче фізична реальність просто набувала очікуваної форми. З кутика її рота повільно стікала єдина грушоподібна краплина крові.

Він стояв нерухомо. Кілька секунд вони дивились одне на одного, не наважуючись поворухнутися.

Шеріл зробила це перша. Вона звелась на ноги — і побігла. Дівчина втікала з кімнати, втікала з помешкання, чула, як біжить коридором, відчиняє залізні двері, що ведуть до пожежної драбини, не дочекавшись сигналу ліфта.

Збігала сходами вниз, відчиняла двері на випадкових поверхах, пробігала плутаними переходами будівлі, потім знову неслася вниз, аж доки опинилась у вестибюлі й вискочила на вулицю.

За деякий час вона зрозуміла, що йде засміченим тротуаром темної околиці. Побачила перед собою електричну лампу, що світилась у печері входу в метро та освітлений білборд з рекламою крекерів на чорному даху пральні. Шеріл не пам'ятала, як тут опинилася. Її мозок діяв рваними сплесками, зовсім незв'язно.

Шеріл знала тільки те, що вона мусить утекти, але втеча неможлива.

Їй слід утекти від Джима, думала вона. «Куди?» — тут же запитувала себе, роззираючись таким поглядом, ніби заходилася благальним криком. Вона вхопилась би за роботу в крамниці найдешевших товарів або в пральні, чи в будь-якому з цих гнітючих магазинів, що вона їх проминала. Але ось вона працюватиме, думала Шеріл, і що тяжча буде її робота, то більше зла отримуватиме від людей навколо, не знатиме, коли від неї сподіваються правди, а коли — брехні, і що чистіша буде її чесність, то більшого обману зазнає вона від них. Шеріл доводилося бачити це раніше, їй доводилось цього зазнавати — в родині, у крамницях бідних районів, але вона думала, що це — прикрі винятки, випадкові вияви зла, яких треба уникнути і забути. Тепер вона знала, що винятками вони все ж не були, навпаки — то був кодекс, прийнятий усім світом, життєве вірування, неписане правило, знане кожним. Шеріл помічала його в очах людей, бачила у підступному, винуватому погляді, якого сама нездатна була зрозуміти. А в основі цього вірування, оточене тишею у підвалах міста, в підвалах людських душ, лежало й очікувало свого часу те, з чим неможливо жити.

«Чому ви так зі мною чините?» — безгучно волала вона до темряви навколо. «Тому що ти — хороша», — відповідав з темряви дахів і колекторів гучний регіт. — «Тоді я не хочу більше бути хорошою». — «Але будеш». — «Я не повинна». — «Будеш». — «Я цього не витримаю». — «Витримаєш».

Шеріл затремтіла і пішла швидше, але раптом попереду, в туманній далині побачила над дахами міста календар. Було вже далеко за північ, календар повідомляв, що сьогодні 6 серпня, та Шеріл здалося, ніби вона побачила напис «2 вересня», виписаний над містом кривавими літерами. Вона подумала, що якби працювала, якби боролась, якби зростала, то з кожним кроком уперед зазнавала б дедалі тяжчих ударів, аж поки, врешті-решт,

незважаючи на те, чого досягнула — володіла б компанією з виробництва міді чи котеджем без застави, — 2 вересня її майно опинилось би в Джимових руках, а вона тільки спостерігала б, як воно тане, перетворюючись на платню за вечірки, під час яких Джим укладає угоди зі своїми друзями.

«Я не буду!» — закричала вона, розвернулась і побігла назад уздовж вулиці. Але протягом усього часу їй здавалося, що в чорному небі, просто з пари над пральнею, до неї шкіриться якась велетенська постать, проява без чітких обрисів. На її обличчях, що повсякчас змінювалися, незмінним залишався лише вишкір. Це було то Джимове лице, то лице священика з її дитинства, то соціальної працівниці з відділу персоналу в крамниці дешевих товарів. Вишкір промовляв до Шеріл: «Такі люди, як ти, назавжди залишаються чесними, такі люди, як ти, до кінця намагаються звестись, такі люди, як ти, вічно працюють, тож ми спокійні — вибору ти не маєш».

Шеріл бігла. Коли ж озирнулася знову, з'ясувала, що йде тихою вулицею, проминає скляні двері, за якими видніються застелені килимами та освітлені вестибюлі розкішних будинків. Шеріл усвідомила, що накульгує, і аж тоді побачила, що загубила каблук однієї з туфель — він відламався під час її нестямного бігу.

Раптово опинившись на широкому роздоріжжі, вона окинула зором височенні хмарочоси вдалині. Будівлі тихо розчинялись в імлі, з-за них легким подихом проступало неяскраве мерехтіння, схоже на прощальний усміх. Колись ці хмарочоси Шеріл сприйняла за обіцянку, тепер вона намагалась знайти серед млявого застою доказ існування іншого типу людини. Тепер вона знала, що ці будівлі — немов могильні плити, витончені обеліски, що возвеличуються над містом на згадку про людей, яких знищили за те, що вони їх звели; то було втілення застиглого безгучного крику, бо винагородою за їхнє створення стало мучеництво.

Десь в одній з цих примарних веж, думала Шеріл, живе Даґні. Однак Даґні — самотня жертва, яка бореться і програє боротьбу, її знищать, зрештою вона потоне в цьому тумані, як всі решта.

«Я не маю, куди податися», — подумала Шеріл і затнулась. «Але й не можу стояти, не рухаючись. Не можу ні працювати, ні байдикувати. Не можу ні здатись, ні боротись. Але ж це саме

те, чого вони від мене хочуть, це саме той пункт, у якому вони прагнуть мене бачити — ні живою, ні мертвою, ні здатною мислити, ні божевільною. Просто куснем жому, який кричить від страху, якому можна надати будь-якої форми, оскільки власної він не має».

Вона пірнула в темряву за рогом, нажахано сіпаючись від вигляду кожної людської постаті. Ні, думала Шеріл, вони не погані, не всі люди погані... Вони лише жертви самих себе, але всі вони вірять у Джимову релігію, тому я не можу мати з ними справи, оскільки мені це відомо. Якщо я до них заговорю, вони спробують поводитися зі мною доброзичливо, однак я достеменно знаю, ЩО САМЕ вони вважають хорошим, і можу розгледіти в їхніх очах погляд смерті.

Тротуар звузився і перетворився на уривчасту смужку. На сходах напівзруйнованих будинків лежало сміття, висипане з контейнерів. Позаду запиленого мерехтіння бару Шеріл зауважила освітлену вивіску: «Клуб відпочинку для молодих жінок», що висіла над зачиненими дверима.

Вона знала про установи такого типу, як і про жінок, які ними керували; жінок, які стверджували, що їхня робота — допомагати стражденним.

Якби вона увійшла, міркувала Шеріл, проходячи повз це місце, якби встала перед ними і почала благати про допомогу, вони б запитали: «У чому ваш гріх? Алкоголь? Трава? Ви вагітна? Крадете у магазинах?»

А вона відповіла б: «У мене немає гріхів. Я невинна, але...»

«Вибачте. Нас не обходить біль невинних».

Шеріл знову побігла. Потім зупинилася і зрозуміла, що стоїть на розі довгої та широкої вулиці. Будівлі й хідники зливались із небом — дві лінії зелених вогнів висіли у просторі, простягались у нескінченну далечінь, наче сягаючи інших міст, океанів та чужих земель, охоплюючи кільцем усю Землю. Зелене світло навіювало спокій, лінії були схожі на гостинний, необмежений шлях, що запрошував у безпечну подорож. Далі вогні стали червоними, важко опустилися трохи нижче, перетворившись з чітких кіл на розмиті мазки, що застерігали про необмежену небезпеку. Шеріл стояла і спостерігала, як її проминали гігантські вантажівки, як їхні великі колеса витискали ще один шар лискучого покриття на витертому брукові вулиці.

Знову ввімкнулись зелені вогні, але Шеріл стояла і тремтіла, нездатна поворухнутись. Ось у який спосіб відбувається переміщення тіла, думала вона, але що вони зробили з переміщенням душі? Вони встановили сигнальні вогні у зворотному порядку, тому дорога безпечна тоді, коли горять червоні вогні зла, натомість коли спалахують зелені вогні доброчесності, що обіцяють вам право проходу, ви рушаєте вперед і опиняєтеся під колесами. Це перевернуте світло, думала Шеріл, охоплює весь світ, сягає кожного краю. Тому на світі так багато нещасних калік, які не знають, чим їх скалічило і чому, які щосили повзуть на роздовбаних обрубках крізь безпросвітні дні, отримуючи на свої запитання єдину відповідь: біль — суть існування, а дорожня поліція, підсміюючись, стверджує, що людина нездатна ходити за своєю природою.

Всі ці думки не були сформовані у слова, Шеріл просто не могла їх дібрати. Натомість знаходила тільки раптову лють, що змушувала її, охоплену нікчемним жахом, лупити кулаками по залізній тумбі з дорожніми вогнями, гатити по порожній трубі, з якої долинало хрипке, іржаве пирхання непохитного механізму, що продовжував торохтіти.

Вона не могла розбити цих тумб кулаками, не могла розгромити їх одну по одній уздовж усієї вулиці, що зникала з поля зору вдалині; так само, як не могла вибити вірування з душ тих людей, яких зустрічала. Вона більше не могла мати справи з людьми, не могла ходити їхніми стежками, бо що вона могла їм сказати — жінка, яка не знала слів, щоб назвати добре відомі їй речі, і не мала голосу, щоб її почули? Що вона могла їм сказати? Як могла до них достукатися?

А де були ті люди, що могли б говорити?

Вона не думала, в її мозку лише гуркотіли удари кулаків по металу. А потім раптом вона побачила саму себе — як розбиває до крові кісточки пальців об непорушну тумбу, — і це видовище змусило її здригнутися. Шеріл відсахнулася. Вона рушила далі, не помічаючи нічого навколо, почуваючись, ніби у лабіринті без виходу.

Виходу немає, розуміла вона у миті просвітлення. Це розуміння разом з луною її кроків, вбивалось у тротуар — немає виходу... порятунок неможливий... жодних сигналів... жодного способу, що допомагав би відрізнити руйнацію від безпеки,

друга — від ворога... Як той собака, про якого їй доводилося чути, думала Шеріл. Чийсь собака в лабораторії. Собака, який отримував електричні сигнали, і не міг відрізнити задоволення від катування, його то били замість того, щоб погодувати, то годували замість того, щоб бити; йому більше не допомагали ні очі, ні вуха, він не мав більше на що опиратись, його свідомість стала безсилою в цьому рухомому, розмитому, безформному світі. Тому собака здався, відмовився від їжі, щоб більше не жити. Ні! — ось яким було єдине свідоме слово в її голові. Ні! Ні! Ні! Тільки не вашим шляхом, тільки не у вашому світі. Навіть якщо це «ні» — єдине, що від мене залишається!

В найтемнішу годину ночі на алеї серед причалів і складів її побачила соціальна працівниця. Це була жінка з сірим обличчям, у сірому пальті, що зливалось зі стінами. Вона побачила молоду дівчину в костюмі, надто вишуканому й дорогому як на цю околицю; дівчину без капелюшка, без сумочки, зі зламаним каблуком, скуйовдженим волоссям та синцем у кутику рота. Дівчину, яка плелась кудись наосліп, не відрізняючи тротуару від проїжджої частини. Вулиця, якою вона брела, була вузькою щілиною між кривуватими, порожніми стінами складів; крізь сирий туман, наповнений запахом гнилої води, пробивався промінь світла. Вулиця закінчувалася кам'яним парапетом, розташованим на самому краю чорної діри — неба і ріки, злитих воєдино.

Соціальна працівниця наблизилась і суворо запитала:

— У вас проблеми? — і замість відповіді побачила одне втомлене око (інше було сховане під пасмом волосся), і обличчя дикої істоти, яка забула вже звучання людського голосу, і тепер прислухалася до нього, як до віддаленої луни — з підозрою, та все ж з певною надією.

Соціальна працівниця взяла її за руку.

— Яка ганьба доводити себе до такого стану... Якби ви, дівчата з вищого світу, мали інші справи, крім того, щоб задовольняти свої бажання, шукаючи насолод, ви не швендяли б о цій порі п'яні, мов волоцюги. Якби ви припинили жити заради власного задоволення, припинили думати тільки про себе і знайшли якусь вищу...

І раптом дівчина закричала — і крик її відбивався від стін, мовби в камері тортур. Це був тваринний крик жаху. Вона

вивільнила руку і відстрибнула назад, артикулюючи свій крик, перетворюючи його на слова:

— Ні! Ні! Тільки не ваш світ!

Потім вона побігла. Вона бігла, підштовхнута раптовим вибухом сили, бігла, немов тварина, яка рятує своє життя, неслась вулицею, що закінчувалась рікою. Не сповільнюючись, не зупиняючись, не вагаючись жодної миті, цілком усвідомлюючи, що робить це заради самозахисту, вона продовжувала мчати, аж поки шлях їй перегородив парапет. Не гаючись, дівчина перестрибнула його і полетіла в чорноту.

Розділ V

Сторож братові своєму

Вранці 2 вересня між двома телефонними стовпами на відрізку тихоокеанської гілки компанії «Таґґарт Трансконтиненталь» обірвався мідний дріт.

Від опівночі кволо мжичило. Того, як зійшло сонце, видно не було, крізь нудотне небо сочилося сіре світло. Сяйливі дощові краплини, звисаючи з телефонних дротів, були єдиними спалахами, що виблискували на тлі крейдяних хмар, графітового океану та сталевих нафтових вишок, які рідкою щетиною оторочували віддалений пагорб. Ці дроти були зношені набагато більшою кількістю дощів і років, ніж та, на яку вони були розраховані. Один з них небезпечно провисав увесь ранок, перевантажений делікатними краплинами дощу. І ось остання крапля сформувалась на вигині дроту і зависла, мов кришталева намистина, накопичуючи в собі вагу попередніх. І намистина, і дріт зірвались одночасно й безгучно — наче сльози закрапали: дріт обірвався разом з падінням намистинки.

Працівники в місцевому відділенні «Таґґарт Трансконтиненталь» уникали дивитись одне на одного, коли було виявлено розрив телефонної лінії і їх про це повідомили. Вони давали пояснення, старанно уникаючи окреслювати проблему, ні про що конкретно не кажучи, але й не маючи змоги обдурити інших. Вони знали, що мідний дріт знайти сьогодні майже неможливо,

що він став коштовним, як золото або честь. Знали, що місцевий комірник багато тижнів тому продав їхній запас дроту невідомим перекупникам, які прийшли вночі, хоч і вдень їх не можна було назвати бізнесменами. Тільки ці люди мали друзів у Сакраменто та Вашингтоні, тимчасом як комірник, недавно призначений на це місце, мав друга в Нью-Йорку на ім'я Каффі Мейґс, про якого один з чоловіків щось запитував. Працівникам відомо було, що людина, яка візьме на себе відповідальність за ремонт, розпочавши роботу, у процесі якої виявиться, що ремонт неможливий, накличе на себе відплату з боку невідомих ворогів; що колеги загадково мовчатимуть, не робитимуть жодних зізнань, щоб йому допомогти; що він не зможе нічого довести, тому спроба виконати власну роботу обернеться для нього її втратою. Ніхто не знав, що у ці дні було безпечно, а що — небезпечно. Винних не карали, карали тих, хто їх обвинувачував. Немов звірі, ці люди відчували, що єдиний захист у часи сумнівів і небезпеки — це бездіяльність. Тому вони були бездіяльні. Говорили про якнайдоречнішу процедуру подання звітів до відповідних представників влади та про відповідні дані, подані в цих звітах.

Один молодий майстер вийшов з будівлі штабу, вирушив до телефонної будки в аптеці й за власний кошт, ігноруючи те, що між ними пролягав цілий континент, а також кілька кордонів з відповідних працівників, зателефонував у Нью-Йорк до Даґні Таґґарт.

Дзвінок пролунав тоді, коли Даґні перебувала в офісі свого брата на нагальній нараді. Молодий залізничний майстер сповістив Даґні лише про те, що телефонну лінію ушкоджено, а дроту для її ремонту немає. Він більше нічого не сказав і не пояснив, чому вирішив зателефонувати особисто. Даґні й сама ні про що його не запитувала, вона все розуміла.

— Дякую вам, — ось і вся її відповідь.

До надзвичайної течки, що зберігалась в її офісі, записували дані про всі найпотрібніші матеріали, що були доступні у кожному відділенні «Таґґарт Трансконтиненталь».

У цій течці з'являлися тільки записи про нестачу — ніби то була течка збанкрутілого підприємства. Натомість рідкісні випадки нових поставок скидалися на лихе підсміювання мучителя, який кидає жалюгідні крихти на континент, де люди гинуть з голоду. Даґні проглянула течку, згорнула її, зітхнула і сказала:

— Монтана, Едді. Телефонуй на монтанську лінію, щоб вони переправили половину своїх запасів дроту до Каліфорнії. Монтана ще якийсь тиждень зможе прожити без нього.

І коли Едді Віллерс відкрив рота, щоб запротестувати, вона додала:

— Нафта, Едді. Каліфорнія — це один з останніх виробників нафти в країні. Ми не можемо втратити тихоокеанську лінію.

Після цих слів Даґні повернулася на нараду до офісу свого брата.

— Мідний дріт? — запитав Джеймс Таґґарт, поглянувши на Даґні дивним поглядом, який перевів з обличчя сестри на місто за вікном. — Уже зовсім скоро у нас не буде проблем з міддю.

— Чому це? — запитала вона, але Джеймс не відповів. За вікном не було нічого особливого, щоб аж так вдивлятися, — лише чисте небо сонячної днини, спокійне світло раннього пообіддя, що спадало на дахи, і сторінка календаря, яка повідомляла про 2 вересня.

Даґні не розуміла, чому він так наполягав на тому, щоб провести нараду в своєму власному офісі, чому наполягав на розмові віч-на-віч, чого зазвичай уникав, чому постійно зиркав на свого годинника.

— Мені здається, що все йде якось не так, — сказав він. — Із цим треба щось робити. Очевидні порушення, плутанина, що тяжіє до нескоординованої, незбалансованої політики. Я про те, що існує велетенська загальнодержавна потреба в транспортуванні, а ми при цьому втрачаємо гроші. Мені здається...

Даґні не відривала погляду від успадкованої мапи «Таґґарт Трансконтиненталь» на стіні його офісу, на якій через увесь континент, забарвлений жовтим кольором, пролягали звивисті червоні артерії. Був час, коли залізницю називали кровоносною системою всієї держави, коли течія поїздів скидалася на живий колообіг крові, що приносив зростання та багатство кожній ділянці диких територій, якими пролягав. Навіть зараз вона була схожа на потік крові, — але на потік односторонній, на кров, що витікає з рани, позбавляючи тіло останніх сил, останніх крапель життя. Даґні байдужо подумала, що то був односторонній, споживацький рух.

Наприклад, потяг номер сто дев'яносто три, пригадала Даґні. Півтора місяці тому цей потяг відіслали з вантажем сталі не

до Фольктона в Небрасці, де розташована компанія «Верстати Спенсера», найкращий концерн, що виробляв верстати і досі ще існував, хоча й простоював упродовж останніх двох тижнів, чекаючи на вантаж, — а до Сенд-Кріка в Іллінойсі, де вже понад рік з останніх сил борсалась у боргах компанія «Об'єднані підприємства з виготовлення верстатів», випускаючи ненадійні товари у непередбачувані моменти. Сталь було наказово спрямовано туди, бо ж «Верстати Спенсера» — багатий концерн, який може зачекати, натомість «Об'єднані підприємства з виготовлення верстатів» — банкрути, але їхнього краху не можна допустити, бо ця компанія — єдине джерело виживання для спільноти Сенд-Кріка в Іллінойсі. «Верстати Спенсера» закрили місяць тому. «Об'єднані підприємства» закрили через два тижні.

Населення Сенд-Кріка в Іллінойсі потрапило до державного списку допомоги для безробітних, але для них не знайшлося жодної їжі в порожніх зерносховищах держави, тож у фермерів Небраски наказом Ради специфікації було відібрано насіння для посівної, і потяг номер сто дев'яносто чотири повіз урожай, що не відбувся (разом з майбутніми жителями Небраски), до населення Іллінойсу.

— У цей просвітлений час, — сказав у радіопрограмі Юджин Лоусон, — ми нарешті усвідомили, що кожен з нас є наглядачем братів своїх.

— У такий ненадійний і надзвичайний період, як теперішній, — говорив Джеймс Таґґарт, розглядаючи мапу, — небезпечно виявляти, що нам доводиться пропускати дні видачі зарплати і накопичувати в певних відділеннях заборгованості — тимчасово, звісно, та все ж...

Даґні засміялась.

— Залізничний план специфікації не спрацьовує, еге ж, Джиме?

— Перепрошую?

— Ти ж повинен отримати наприкінці року чималий шмат з податків «Південно-атлантичної залізниці» з загального фонду — тільки ж не залишиться уже жодних надходжень, які взагалі до цього фонду надійдуть, чи не так?

— Це неправда! Річ лише в тім, що банкіри саботують план. Ці покидьки, які раніше давали нам позики, не потребуючи жодного страхування, крім факту існування самої залізниці,

сьогодні відмовляються надати мені кілька жалюгідних сотень тисяч на короткий термін, просто щоб подбати про платіжні відомості, хоча я можу запропонувати їм на знак страхування моєї позики всі залізниці в країні!

Даґні знову засміялася.

— Але ж ми нічого не могли вдіяти! — закричав Джим. — Те, що деякі люди відмовляються нести на собі справедливу частку загального тягаря — не наша провина!

— Джиме, це все, що ти хотів мені сказати? Якщо так, то я вже піду. Мені треба працювати.

Він знову глипнув на годинника.

— Ні, ні, це ще не все! Необхідно, щоб ми обговорили ситуацію і дійшли певних рішень, які...

Даґні байдужо вислуховувала новий потік загальних тверджень, не розуміючи його мотивації. Він тягнув час — і все ж не зовсім. Даґні відчувала, що Джим затримував її тут з певною метою, але також і заради самого факту її присутності.

З моменту загибелі Шеріл Даґні почала зауважувати в Джимові якусь нову особливість.

Увечері того дня, коли тіло Шеріл знайшли і повідомлення про її самогубство з'явилось у газетах, підкріплене словами соціальними працівниці, яка стала свідком трагедії, Джеймс увірвався до її помешкання без жодного попередження. Газети назвали смерть Шеріл «непоясненним самогубством», нездатні визначити мотив її вчинку.

— Це не моя провина! — закричав він, наче вона була єдиним суддею, якого йому слід було вмилостивити. — Мене не можна обвинувачувати! Мене не можна обвинувачувати!

Нажаханий, він увесь тремтів, і все ж вона впіймала кілька його пильних поглядів: у них був незбагненний натяк на тріумф.

— Забирайся звідсіля, Джиме, — оце й усе, що відповіла йому Даґні.

Він більше ніколи й словом не обмовився про Шеріл, натомість почав приходити до неї в офіс частіше, ніж досі. Зупиняв її в коридорах заради безсенсових розмов — і всі ці моменти перетворилися на незрозуміле відчуття: так, наче припадаючи до неї в пошуках підтримки та захисту перед якимось безіменним жахом, він обіймає її та намагається встромити у спину ножа.

— Страшенно хочу почути твою думку, — наполегливо мовив він, коли вона відвела погляд. — Обговорити цю ситуацію — найнагальніша справа... а ти так нічого і не сказала.

Даґні не обернулась.

— Річ не в тому, що з залізничного бізнесу неможливо отримати грошей, але...

Вона кинула на нього різкий погляд. Його очі полохливо забігали.

— Я хочу сказати, що слід продумати якусь конструктивну політику, — загудів він квапливо. — Слід щось удіяти... хтось повинен. У такі надзвичайні моменти...

Даґні знала, про що він думає і на що натякає, намагаючись усе ж оминути безпосередньо обговорювати це з нею. Вона знала, що жодні розклади руху більше не діють, дотримуватись обіцянок та угод неможливо, що постійні рейси було скасовано в одну мить і перетворено на спеціальні рейси надзвичайного призначення, які висилають кудись, не пояснюючи нічого, у неочікуваних напрямках, а накази віддає Каффі Мейґс, єдиний суддя усіх надзвичайних ситуацій і громадського благополуччя.

Даґні знала, що фабрики закривають, на одних устаткування завмирає через брак постачання, натомість на інших склади репаються від товарів, які неможливо доправити до пунктів призначення. Даґні знала, що підприємства давньої промисловості — велети, які створили власну потужність, цілеспрямовано рухаючись уперед протягом тривалого часу, — покинуті на поталу примхливому моменту, непередбачуваного та неконтрольованого. Вона знала, що найкращі з них — ті, що проіснували найдовше, з найскладнішою системою функціонування, — давно уже зникли. А ті, що й досі намагалися виготовляти продукцію, щосили старяючись дотримуватися кодексу тих часів, коли виробництво ще було можливе, сьогодні дописували до своїх контрактів ганебний для нащадків Ната Таґґарта рядок: «Якщо дозволятиме транспортування».

І все ж Даґні добре знала, що є люди, здатні отримати транспорт, коли їм це було потрібно. Так, наче вони володіли якоюсь містичною таємницею, наче їх благословила якась незбагненна сила.

То були люди, чиї справи з Каффі Мейґсом сприймалися, наче якась непояснима містична релігія, що карає спостерігача

за гріх спостерігання, тому люди заплющують очі не через страх незнання, а через страх розуміння. Даґні знала, що угоди укладаються так, що ті люди продають товар, знаний під назвою «фонд транспортування». Цей термін розуміли всі, але ніхто не наважувався його окреслити. Вона знала, що ці люди відповідають за спеціальні потяги для надзвичайних ситуацій, вони можуть скасувати її рейси і спрямувати їх до будь-якого пункту на континенті, який вирішували означити своїм магічним клеймом, сильнішим за угоди, власність, правосуддя, розум та життя; клеймом, яке повідомляло, що «суспільний добробут» вимагав негайного порятунку якогось конкретного географічного пункту. Ці люди висилали потяги на допомогу братам Сматерам і їхнім грейпфрутам в Арізоні, фабриці у Флориді, що виготовляє автомати для пінболу, кінній фермі в Кентуккі, «Об'єднаній сталеливарній компанії» Оррена Бойла.

Ці люди укладали угоди з промисловцями, загнаними в стан відчаю, надаючи транспорт для товарів, що застрягли на їхніх складах, і якщо не вдавалось отримати необхідний відсоток, укладали угоди щодо закупівлі краму, виробленого на збанкрутілих фабриках, удесятеро дешевше за його вартість; потім відсилали це все у вантажних вагонах, що раптово ставали доступні, на ринки, де перекупники готові були за товар убити. Ці люди вешталися фабриками, чекаючи на останнє зітхання печі, щоб накинутись на обладнання, тинялися закинутими коліями, щоб налетіти на вантажні вагони з недовезеними до місця призначення товарами. Ці люди становили новий біологічний вид, гравці, які діють за методом: виграти якнайшвидше — і втекти; вони не залишались у бізнесі довше, ніж на одну угоду, вони не боялися платіжних відомостей, бо їх не отримували, не сплачували накладних витрат, не володіли справжньою нерухомістю, не будували жодного устаткування; єдине їхнє майно, єдина інвестиція складалась із явища під назвою «дружба». Цих істот в офіційних промовах описували як «прогресивних бізнесменів нашого динамічного часу», натомість люди називали їх «торговцями блатом». До цього виду належало чимало різновидів — наприклад, «транспортний блат», «сталеливарний блат» чи «нафтовий блат», «блат підвищення зарплатні» чи «блат умовного вироку». Це були динамічні люди, вони роз'їжджали всією країною, поки інші не мали змоги зрушити з місця; це були

люди активні та безтурботні. Активні не як тварини, а як істоти, що розмножуються, харчуються і рухаються, немов живі трупи.

Даґні знала, що з залізничного бізнесу можна отримувати гроші, і знала, хто саме їх отримував. Каффі Мейґс продавав потяги, продавав останнє залізничне приладдя, щойно мав змогу все так облаштувати, щоб його діяльність не можна було викрити й довести. Він продавав колії для прокладення шляхів у Ґватемалі чи трамвайним компаніям у Канаді, продавав дроти виробникам музичних автоматів, а шпали — курортним готелям для опалення.

«Хіба не все одно, — думала Даґні, дивлячись на мапу, — яку саме частину трупа яка саме личинка зжере: чи ті, хто самі себе поїдають, чи ті, хто віддає їжу іншим личинкам? Якщо вже жива плоть стала здобиччю, чи важило, чиї саме шлунки вона наповнить?» Неможливо відрізнити руйнацію, вчинену гуманістами, від руйнації, скоєної відвертими бандитами. Неможливо було визначити, який грабунок спричинено благодійниками Лоусонами, а який — ненажерливістю Каффі Мейґса, які спільноти приречені на заклання й змушені годувати інші спільноти за тиждень до власної голодної смерті, щоб торговці блатом змогли отримати нові яхти. Хіба не все одно? Обидві сторони були схожі, оскільки мали спільний дух, обидві вони потребували, а потреба вважалась єдиною підставою для власності, обидві діяли в суворій відповідності до того самого морального кодексу. Для обох жертвоприношення людини було чимось природним, обидві його практикували. Неможливо було визначити напевне, хто тут канібали, а хто — жертви: ті спільноти, що прийняли як належне конфіскований у інших одяг чи пальне з міста на схід від них, наступного тижня виявляли, що у них конфіскували зерно, щоб нагодувати мешканців міста на заході. Люди досягли ідеалу століть, вони відшліфували свою поведінку і безперешкодно довели її до досконалості, вони сприймали потребу за свого найвищого володаря, найважливіший закон, найбільшу цінність, наріжний камінь своєї реальності, явище, святіше за право і життя. Людей штовхали до ями, в якій, під крики, що кожна людина — сторож братові своєму, кожен пожирав власного сусіда, а потім його самого зжирав брат цього сусіда; кожен проголошував своє право на незароблене і дивувався, що хтось здирає з його спини шкіру;

кожен пожирав сам себе, горлаючи від жаху, бо якесь незбагненне зло руйнувало землю.

— На що вони тепер скаржаться? — Даґні пригадала голос Ґ'ю Акстона. — На те, що всесвіт — нераціональний? Це справді так?

Вона сиділа, дивлячись на мапу безпристрасним і урочистим поглядом; здавалося, жодна емоція, крім пошани, не здатна зринути, коли людина зустрічається з силою логіки. Даґні бачила — серед хаосу континенту, що гинув на її очах, — точне, математичне втілення людських ідей.

Люди не хотіли зрозуміти, що всі події є наслідком того, чого вони самі прагнули; не хотіли побачити, що вони здатні прагнути, але не здатні імітувати, — тому й отримали буквальне здійснення власних бажань, аж до останньої закривавленої коми.

Про що вони думали тепер — чемпіони потреби, пожадачі жалю? На що вони розраховували? Ті, що колись посміхалися манірно: «Я не хочу знищувати багатих, я просто хочу взяти трохи з їхнього надмірного багатства, щоб допомогти бідним, всього лише трохи, вони навіть цього не помітять!» — зовсім скоро уже гиркали: «Нічого цим магнатам не станеться, якщо їх трохи почавити, вони достатньо заграбастали, щоб їм вистачило ще на три покоління». І ось уже лунає крик: «Чому люди повинні страждати, коли бізнесмени мають запаси, що дають їм можливість протривати цілий рік?» Або ось іще: «Чому ми повинні вмирати з голоду, коли в декого є можливість ще цілий тиждень харчуватися?»

«На що всі вони розраховували?» — дивувалась Даґні.

— Ти повинна щось вдіяти! — закричав Джеймс Таґґарт.

Вона обернулась до нього.

— Я?

— Це твоя робота, твоя галузь, твій обов'язок!

— Який саме?

— Діяти. Робити.

— Робити — що?

— А мені звідки знати? Це ж твій особливий талант. Ти людина дії.

Вона поглянула на брата: його твердження було таке проникливе і недоречне. Даґні звелась на ноги.

— Це все, Джиме?

— Ні! Ні! Я хочу обговорити!

— Давай.

— Але ж ти нічого не сказала!

— Ти теж нічого не сказав.

— Але ж... Я хочу сказати, що нам слід залагодити певні практичні проблеми, які... Наприклад, що там сталось із нашим останнім розподілом нових рейок, адже вони зникли зі складу в Піттсбурзі?

— Їх украв і продав Каффі Мейґс.

— Ти можеш це довести? — агресивно відрізав він.

— Хіба твої друзі залишають якісь засоби, методи, правила або чинники, на підставі яких можна було б зібрати докази?

— То й не говори на цю тему, що за теоретизування, слід опиратися на факти! Нам слід опиратися на факти, оскільки вони сьогодні... Я хочу сказати, що ми повинні бути реалістами, вигадувати якісь практичні способи, щоб захищати наше постачання, незважаючи на обставини, а не припускати речі, яких не можемо довести...

Даґні засміялась. Ось якої форми набрала ця безформність, думала вона, адже таким методом послуговувалась його свідомість: він хотів, щоб сестра захистила його від Каффі Мейґса, не засвідчуючи Мейґсового існування, хотів подолати його, не визнавши реальності загрози, перемогти, не потривоживши Мейґсової гри.

— Якого біса тобі так смішно? — розлючено запитав він.

— Сам знаєш.

— Не розумію, що з тобою таке! Я не знаю, що сталося з тобою за останні два місяці... відколи ти повернулась. Ти припинила співпрацювати!

— Ну що ти, Джиме, я жодного разу не посперечалась із тобою протягом останніх двох місяців.

— Я саме про це й кажу! — він затнувся, але недостатньо швидко для того, щоб не зауважити її усмішки. — Я хотів порадитись із тобою, хотів довідатися, що ти думаєш про ситуацію...

— Ти це знаєш.

— Але ж ти й слова не сказала!

— Усе, що я мала сказати, я сказала ще три роки тому. Я сказала тобі, куди тебе приведе шлях, яким ти йдеш. Так і сталося.

— Ну, знову ти починаєш! Яка користь із твого теоретизування? Ми тут, ми не повернулися на три роки назад. Нам слід

вирішити, що робити зараз, а не в минулому. Може, все склалось би інакше, якби ми до тебе дослухалися, може, але правда в тому, що ми цього не зробили, — тому нам слід зважати на факти. Ми повинні сприймати реальність такою, яка вона є сьогодні!

— Ну то сприймай!

— Перепрошую?

— Сприймай свою реальність. Я просто виконуватиму твої накази.

— Це нечесно! Я прошу твоєї поради...

— Ти просиш запевнення, Джиме. І ти його не отримаєш.

— Що?

— Я не збираюся сперечатись з тобою, щоб допомогти прикидатися, начебто реальність, про яку ти кажеш, — не те, чим вона є насправді, начебто досі існує спосіб усе налагодити і врятувати твій карк. Немає такого способу.

— Що ж... — не сталося жодного вибуху, не чулось люті — пролунав слабкий і невпевнений голос чоловіка, який перебуває на межі відречення. — Що ж... чого ти від мене хотіла б?

— Щоб ти здався, — він поглянув, не розуміючи, про що вона. — Щоб здався ти, щоб здались твої вашингтонські друзі, всі ці мародери й махінатори, щоб ви відмовилися від своєї канібальської філософії. Відмовтесь від неї і зійдіть зі шляху, дозвольте нам, тим, хто здатен, розгрібати ці руїни.

— Ні! — вибух стався аж тепер. Це був крик людини, яка радше помре, ніж зрадить свою ідею, і лунав цей крик з уст чоловіка, який усе життя уникав того факту, що ідеї таки існують, поводячись із безпринципністю злочинця. Даґні замислилась над походженням відданості ідеї про заперечення ідей.

— Ні! — закричав він трохи тихше, хрипкіше, стриманіше, переходячи від інтонації фанатика до інтонації владного начальника.

— Це неможливо! Навіть мови бути не може!

— Хто це сказав?

— Яка різниця! Так є! Чому ти завжди думаєш непрактично? Чому не приймеш реальність такою, яка вона є, і не почнеш у ній діяти? Ти реалістка, ти людина дії, людина руху, творець, ти — Нат Таґґарт, ти — особа, здатна досягнути будь-якої поставленої мети! Ти можеш зараз нас урятувати, можеш знайти вихід, все налагодити — варто лише тобі захотіти!

Даґні розреготалась.

Ось і остаточна мета всіх тих млявих академічних теревенів, подумала вона, які бізнесмени роками ігнорували, мета всіх недбалих окреслень, незугарних узагальнень, водянистих абстракцій; усі заклики підкоритись об'єктивній реальності — лише синонім заклику до покори державі, натяк, що не існує різниці між законом природи і директивою бюрократів, що голодна людина — не вільна, що людина повинна звільнитися від тиранії їжі, прихистку й одягу, що мусить настати день, коли реаліст Нат Таґґарт сприйматиме бажання Каффі Мейґса як закон природи, беззастережний та абсолютний, наче сталь, колії та гравітація, що факт прийняття Мейґса перетворює світ на об'єктивну, незмінну реальність, — тому слід просто продовжувати творити достаток для цього світу. Такою була мета всіх бібліотечних й університетських шахраїв, які видавали свої одкровення за логіку, власні «інстинкти» — за науку, жадобу — за знання, мета всіх дикунів, що вірять у необ'єктивне, не абсолютне, у відносне, гіпотетичне, ймовірне. Ці дикуни, побачивши, як фермер збирає урожай, вважають це всього лише містичним феноменом, не пов'язаним з причинно-наслідковими зв'язками, а виниклим унаслідок всемогутньої примхи фермера, тому ці дикуни хапають фермера, зв'язують його, позбавляють інструментів, насіння, води, ґрунту, виштовхують на безплідний камінь і наказують: «Вирощуй урожай і годуй нас!»

«Ні», — думала вона, сподіваючись Джимового запитання. Марно було б навіть пробувати пояснити, з чого вона сміялась, він не зможе цього зрозуміти.

Але Джим і так не запитав. Натомість він зсутулився і — викликаючи у Даґні жах своїми недоречними словами (якщо не розумів, про що говорить) або словами потворними (якщо розумів), мовив:

— Даґні, я твій брат...

Вона змусила себе підвестись, хоч м'язи її заніміли, ніби убивця цілився їй в обличчя пістолетом.

— Даґні, — м'яко, гугняво, монотонно заскиглив він, наче жебрак, — я хочу бути президентом залізниці. Хочу! Чому мої бажання не можуть здійснюватись так, як завжди здійснюються твої? Чому я не маю права справджувати своїх жадань так, як ти завжди справджуєш власні? Чому ти повинна бути щасливою,

поки я страждаю? О, так, світ належить тобі, бо тобі дістався розум, щоб ним керувати. То чому ж ти допускаєш існування страждань у своєму світі? Проголошуєш існування щастя, а сама прирікаєш мене на розчарування. Невже я не маю права вимагати тієї форми щастя, якої хотів би? Хіба це не те, що ти мені завинила? Хіба я не твій брат?

Його погляд був схожий на ліхтарик злодюжки — він вишуковував на її обличчі натяки на жалість. Але все, що йому вдалось розгледіти, — це відразу.

— Моє страждання — це твій гріх! Це твоє моральне падіння! Я твій брат, ось чому я — на твоїй відповідальності, але тобі не вдалось задовольнити моїх бажань, тому ти й винна! Саме так говорили всі моральні лідери багато століть поспіль — хто ти така, щоб їм заперечувати? Ти так собою пишаєшся, думаєш, що ти чиста й хороша, але ти не можеш бути хорошою, поки я нещасний. Моя жалюгідність — це міра твого гріха. Моє вдоволення — міра твоїх чеснот. Мені подобається цей світ, сьогоднішній світ, він дозволяє мені користуватись своєю часткою влади, дозволяє відчувати себе важливим. Зроби так, щоб цей світ працював на мене! Зроби щось! Звідки мені знати, що саме? Це твоя проблема і твій обов'язок! Ти володієш привілеєм сили, але я — я маю право слабкості! Це — моральний абсолют! Невже ти цього не знаєш? Не знаєш? Не знаєш?

Тепер його погляд скидався на стиснуті пальці людини, що зависла над проваллям, нестямно хапаючись за найменшу тріщину сумніву, але зслизаючи з чистої, лискучої кам'яної поверхні її обличчя.

— Негідник, — рівним тоном, без натяку на емоції (адже ці слова не були звернені до людської істоти) сказала Даґні.

Їй здалось, що вона побачила, як її брат падає у провалля. Незважаючи навіть на те, що розгледіти щось на його обличчі було неможливо, не враховуючи виразу шахрая, чий фокус не спрацював.

Не було приводу відчувати глибшу відразу, ніж зазвичай, подумала Даґні. Її брат всього лише озвучив речі, які проповідувалися всюди, які можна було почути будь-де, які всі приймали. Але це вірування зазвичай викладалося від третьої особи, натомість Джим виявив нахабство, говорячи від першої.

Даґні міркувала, чи ті люди, які приймали вчення про самопожертву, здатні були зрозуміти сенс власних слів і дій.

Вона обернулася, щоб піти геть.

— Ні! Ні! Зажди! — закричав він, зриваючись на ноги і кидаючи погляд на годинника. — Саме настав час! Зараз почнеться особливий випуск новин — я хочу, щоб ти його почула!

Даґні зупинилася, їй стало цікаво.

Він увімкнув радіо, відкрито дивлячись у її обличчя — пильно, майже нахабно. В очах проглядався страх і якесь розпусне очікування.

— Пані та панове! — різко пробився до приміщення голос радіоведучого. В ньому вчувалась панічна нотка. — Щойно до нас із Сантьяґо в Чилі дійшли приголомшливі новини!

Вона побачила, як смикнулась братова голова, помітила раптову тривожність у тому, як збентежено він насупився, наче щось у словах або в голосі не збігалось з його очікуваннями.

— Сьогодні о десятій годині ранку було скликано спеціальне засідання законодавчого органу Народної Республіки Чилі, щоб схвалити закон першорядного значення, який стосується населення Чилі, Аргентини й інших Народних Республік Південної Америки. Відповідно до прорахованої політики сеньйора Рамìреза, нового очільника Чилійської Республіки, який прийшов до влади з гаслом: «Людина — сторож братові своєму», законодавчий орган повинен був націоналізувати чилійське майно компанії «Мідь д'Анконій», відкриваючи таким чином шлях для Народної Республіки Аргентина до націоналізації решти майна д'Анконії по всьому світу. Однак ця інформація була відома лише кільком найбільшим лідерам обох держав. Справа утримувалась у таємниці з метою уникнення дебатів та реакційної опозиції.

Конфіскація багатомільярдної компанії «Мідь д'Анконій» повинна була стати надзвичайно щедрим сюрпризом для всієї країни.

Щойно настала десята година; тієї самої миті, коли голова Ради ударив молотком по трибуні, відкриваючи засідання, зала здригнулась від жахливого вибуху (наче спричиненого ударом молотка), а з вікон повилітало скло. Вибух стався в порту, за кілька вулиць звідти, і коли законодавці кинулися до вікон, то побачили стовп полум'я там, де раніше височіли знайомі обриси доків компанії «Мідь д'Анконій». Доки розлетілися на найдрібніші уламки.

Голова запобіг паніці й закликав присутніх до порядку. Акт про націоналізацію було зачитано вголос під звучання сирен та віддалені крики. Цього сірого ранку небо затягнуло темними дощовими хмарами. Вибухом вивело з ладу електричний передавач, у залі було темно, тому зібрання голосувало за допомогою запалених свічок, поки над головами присутніх під високою склепінчастою стелею мерехтіли червоні відблиски пожежі.

Але набагато більший шок довелось пережити трохи згодом, коли законодавці повторно скликали всіх до зали, щоб квапливо повідомити добрі новини про те, що компанія «Мідь д'Анконій» тепер належить народу. Поки вони голосували, з найвіддаленіших і найближчих точок Землі почали надходити повідомлення про те, що у всьому світі не залишилося більше майна «Міді д'Анконій». Пані та панове, ніде нічого не залишилося.

Рівно о десятій годині сталось якесь пекельне диво: на всій Землі, від Чилі до Сіаму, від Іспанії до Поттсвілля у Монтані одночасно вибухнули всі об'єкти, що належали корпорації «Мідь д'Анконій» — і зникли безслідно.

О дев'ятій ранку всім робітникам д'Анконії вручили останню заробітну платню готівкою, а о дев'ятій тридцять попросили покинути всі приміщення. Доки, плавильні, лабораторії, офісні будівлі було цілком знищено. Нічого не залишилося від кораблів д'Анконії, що стояли в порту, навантажені рудою, а від тих, які у цей момент перебували в морі, залишилися тільки рятувальні човни з членами команди на борту. Щодо копалень д'Анконії — деякі з них поховані під тоннами розкришеного каміння, натомість інші не були навіть варті затрат на вибухівку. Згідно з численними повідомленнями, величезна кількість таких копалень продовжувала функціонувати, незважаючи на те, що вони вже багато років були повністю виснажені.

Серед тисяч працівників д'Анконії поліції не вдалось виявити нікого, хто би бодай щось знав про те, яким чином було вигадано, організовано та здійснено цю жахливу змову. Але всі, хто обіймав у компанії д'Анконії вирішальні посади, давно вже не тут. Найуспішніші керівники, мінерологи, інженери зникли — всі ті, на кого Народна Республіка розраховувала, сподіваючись, що вони допоможуть пом'якшити процес реорганізації. Найталановитіші (точніше: найегоїстичніші) з цих людей просто зникли. Повідомлення від різних банків свідчать про те, що ніде

більше не залишилося рахунків д'Анконії. Гроші було витрачено до останнього пенні.

Пані та панове, статків д'Анконії, найбільшого багатства на світі, легендарних статків багатьох століть більше не існує.

Замість золотого світанку нової ери Народні Республіки Чилі та Аргентини отримали купу сміття та орди безробітних.

Не вдалося з'ясувати місця перебування самого сеньйора Франциско д'Анконії. Він зник, не залишивши по собі абсолютно нічого, навіть повідомлення чи прощальних слів.

...Дякую тобі, мій дорогий, дякую від імені останніх серед нас, навіть якщо ти цього не почуєш, навіть якщо не хочеш цього чути...

Це було навіть не речення, а радше мовчазна емоція, проказана подумки молитва, адресована розсміяному обличчю хлопця, якого вона знала в шістнадцять років.

І раптом Даґні усвідомила, що припадає до радіо, наче його ледь відчутний електричний ритм досі міг поєднати її з єдиною живою силою на цій землі, з тією силою, яку цей прилад передавав протягом кількох коротких митей, і тепер ця сила наповнювала кімнату, в якій усе решта було мертве.

Наче помітивши на віддалі уламки після вибуху, Даґні зауважила, що Джим чи то стогне, чи гарчить, чи кричить; його плечі тремтіли, він зігнувся над телефоном і верещав спотвореним голосом:

— Але ж, Родріґо, ти ж казав, що все в безпеці! Родріґо! О Господи! Ти хоч уявляєш, як глибоко я в цьому загруз?

Тоді на його столі задеренчав інший телефон, і Джим заходився огризатися в іншу слухавку, хоча досі стискав у руці першу:

— Заткни пельку, Оррене! І що ти зробиш? А мені що до того, чорт тебе забирай!

Офіс заповнився людьми, дзвеніли телефони, і Джим, то благаючи, то проклинаючи, горлав у слухавку:

— З'єднайте з Сантьяґо! Нехай у Вашингтоні мене з'єднають із Сантьяґо!

Віддалено, на периферії свідомості, Даґні могла зрозуміти, в яку гру грають — і програють — люди з різних кінців телефонного дроту. Вони здавалися такими далекими, наче крихітні коми, що звиваються на білому полі під лінзою мікроскопа. Даґні

міркувала, як вони взагалі могли сподіватись на те, що їх сприйматимуть всерйоз, поки на цьому світі існував Франциско д'Анконія.

На кожному обличчі, які бачила протягом того дня, які проминала в темряві вулиць увечері, Даґні помічала відблиск вибуху. Якщо Франциско прагнув влаштувати достойне поховальне багаття на честь «Міді д'Анконій», то йому це вдалося, думала Даґні. Воно палало тут, на вулицях Нью-Йорка, єдиного міста на світі, досі здатного зрозуміти; палало в обличчях людей, у їхньому шепотінні, що потріскувало, наче крихітні язички полум'я. Ці обличчя були освітлені виглядом, урочистим і шаленим водночас, відтінки різних емоцій мінились і танцювали, схожі на відображення віддаленого вогню. Деякі були налякані, деякі — злі, більшість — неспокійні, непевні, сповнені очікування, але всі вони визнавали, що сьогоднішня подія — набагато важливіша за звичайний факт індустріальної катастрофи, розуміли її значення, хоч і не озвучували його; й усміхалися — хто радісно, хто викличною, хто з гіркотою жертви, яка от-от загине, але знає, що за неї помстилися.

Зустрівшись під час вечері з Генком Ріарденом, Даґні побачила те саме і на його обличчі. Коли його висока, впевнена постать наближалася до неї (то була єдина постать у цьому вишуканому, багато оздобленому ресторані, яка мала тут органічний вигляд), Даґні зауважила, що крізь стриманість його рис от-от проб'ється нетерпіння, міна хлопчиська, досі відкритого до магії неочікуваного. Він не говорив про сьогоднішню подію, але Даґні знала, що це єдине, про що він зараз думає.

Вони зустрічалися щоразу, коли Генк приїздив до міста, і проводили разом короткі вечори — минуле досі жило поміж них мовчазним визнанням, натомість ні в їхній праці, ні у спільній боротьбі не було майбутнього. Натомість обоє знали, що вони — спільники, що підтримують одне одного самим фактом свого існування.

Він не хотів говорити про сьогоднішню подію, не хотів говорити про Франциско, та коли вони сіли за стіл, Даґні зауважила стримувану усмішку, яка вряди-годи проступала в ямках його щік. Даґні відразу зрозуміла, кого Генк має на думці, коли він раптово промовив (а голос його при цьому пом'якшився й обважнів від захоплення):

— Він таки дотримався присяги, правда?

— Присяги? — вражено запитала вона, думаючи про напис на храмі в Атлантиді.

— Він сказав мені: «Присягаюсь жінкою, яку кохаю, що я — ваш друг». І це виявилось правдою.

— Так, він друг.

Генк похитав головою.

— Я не маю права навіть думати про нього. Не маю права приймати те, що він здійснив на мій захист. І все ж...

Він замовк.

— Але так воно і було, Генку. Він здійснив це на захист усіх нас, а найдужче — на твій захист.

Він відвернувся і поглянув на місто. Вони з Даґні сиділи перед скляною стіною, що слугувала невидимим захистом перед безкрайнім простором вулиць внизу — на висоті шістдесяти поверхів. Місто здавалося неприродно віддаленим і наче сплюснутим до найнижчих поверхів. На віддалі кількох кварталів з темряви виринала вежа, календар висів на рівні їхніх облич — чималий, тривожний чотирикутник, велетенський екран, страхітливо близький і великий, наповнений мертвотним блідим сяйвом, що пробивалося крізь прозору плівку, з написом: 2 вересня.

— «Сталь Ріардена» працює зараз на повну потужність, — недбало мовив Генк. — З моїх заводів зняли квоти на виробництво — на наступних п'ять хвилин, мабуть. Не знаю, скільки своїх власних правил вони скасували, не думаю, що вони самі про це знають, вони більше не намагаються дотримуватись законності. Впевнений, що я порушую закон у п'ятьох чи шістьох пунктах, хоча цього ніхто не може довести. Все, що мені відомо, — я отримав від теперішніх бандитів наказ рухатись уперед на повних парах.

Він стенув плечима.

— Коли головного бандита завтра викине інший бандит, мене, мабуть, кинуть за ґрати через незаконні операції. Але, згідно з планом цієї секунди, вони благали мене продовжувати виплавляти метал у якнайбільших кількостях і в той спосіб, який мене влаштовує.

Даґні зауважила, що люди крадькома поглядають у їхній бік. Вона помічала це вже й раніше, з моменту її виступу на радіо,

відколи вони разом почали з'являтися на публіці. Замість тієї ганьби, якої він так боявся, виявилось, що люди в їхній присутності поводяться знічено; вони не мали впевненості у власних моральних заповідях, відчуваючи трепет перед двома особами, які наважилися не сумніватись у тому, що вони мають рацію. Люди розглядали їх з тривожним зацікавленням, із заздрістю, повагою, з побоюванням порушити якийсь невідомий, гордовитий і точний критерій. Дехто з них мало не перепрошував, мало не промовляв: «Будь ласка, пробачте нас за те, що ми одружені». Траплялись люди зі злостивими виразами облич, траплялись — із беззаперечним захопленням.

— Даґні, — несподівано запитав Генк, — думаєш, що він у Нью-Йорку?

— Ні. Я телефонувала до готелю «Вейн-Фолкленд». Мені сказали, що термін угоди на його номер закінчився ще минулого місяця і він її не поновив.

— Вони шукають його по всьому світу, — всміхаючись, сказав Генк. — Але ніколи не знайдуть.

Усмішка зійшла з його лиця:

— Так само, як і я.

У голосі знову з'явилась пласка, сіра інтонація обов'язку.

— Що ж, заводи працюють, але я не працюю. Не роблю нічого, тільки вештаюся країною, наче якийсь сміттяр, шукаючи нелегальних способів закупівлі сировини. Ховаюсь, винюхую, брешу — все заради того, щоб дістати кілька тонн руди, вугілля чи міді. З моєї сировини заборони не знято. Вони знають, що кількість металу, який я виготовляю, перевищує надані квоти. Їм байдуже.

І додав:

— Думають, що мені не байдуже.

— Ти втомився, Генку?

— Мені смертельно нудно.

Раніше його розум, енергія, невичерпна винахідливість були спрямовані на винайдення кращих способів взаємодії з природою. Тепер же їх доводиться використовувати для злочинного обману. Даґні думала: цікаво, як довго людина здатна витримувати такі зміни.

— Уже практично неможливо роздобути залізну руду, — байдужо мовив він і, несподівано пожвавившись, додав:

— Тепер ще й мідь неможливо буде дістати.

Він сміявся.

Даґні думала: цікаво, як довго людина здатна працювати проти себе самої, працювати, коли її найглибші бажання не задовольняються, коли ними нехтують.

Вона зрозуміла, про що йому йдеться, коли він сказав:

— Ніколи не розповідав тобі, що якось я зустрів був Раґнара Даннескольда.

— Він розповідав мені.

— Що? А ти де могла... — він замовк. — Ну звісно, — мовив він напруженим і тихим голосом. — Він один з них. Ти його зустрічала. Даґні, які вони — ті люди... Ні. Не кажи.

Ще за мить він мовив:

— Отож, я зустрівся з одним із їхніх агентів.

— Ти зустрічався з двома.

Генк якийсь час помовчав, тоді глухо промовив:

— Ну звісно. Так я і знав... Просто не хотів перед собою визнати, що знаю. Він їхній вербувальник, правда?

— Один із найперших і найкращих.

Генк засміявся. Його голос був сповнений гіркоти й туги.

— Того вечора, коли вони забрали Кена Данаґґера... я подумав, що по мене нікого не вислали...

Зусилля, за допомогою якого він намагався втримувати на обличчі суворий вираз, було схоже на повільне й туге обертання ключа в замку — наче зачиняв залиту сонячним світлом кімнату, що її не дозволяв собі оглянути. За якусь мить Генк нетерпляче проказав:

— Даґні, ці нові колії, що ми їх обговорювали минулого місяця, — не думаю, що зможу їх виготовити. З моєї продукції не було знято обмежень, вони досі контролюють мої продажі та розпоряджаються моїм металом, як тільки захочуть. Але бухгалтерія в такому безладі, що мені вдається кожного тижня збути кілька тисяч тонн на чорному ринку. Думаю, вони про це знають. Вони вдають, наче нічого не знають. Не хочуть зараз переходити мені дорогу. Але, розумієш, кожну тонну, що мені вдається вихопити, я передаю своїм клієнтам, які цього найдужче потребують. Даґні, минулого місяця я був у Міннесоті. Побачив, що там коїться. Вся країна вимре з голоду — не наступного року, а ще цієї зими, якщо бодай хтось із нас не почне діяти і діяти

швидко. Ніде не залишилося запасів зерна. Небраску втрачено, Оклахому зруйновано, Північну Дакоту покинуто, Канзас ледь животіє — цієї зими там не буде пшениці вже ні для Нью-Йорка, ні для будь-якого міста на сході.

Міннесота — наша остання житниця. Вони два роки поспіль мали погані врожаї, але цієї осені врожай небувалий, тому повинні знайти можливість його зібрати. Ти не звертала увагу на те, в якому стані перебуває промисловість фермерського обладнання? З її представників ніхто не могутній настільки, щоб утримувати у Вашингтоні персонал зі своїх бандитів. Вони не можуть платити відсоток торговцям блатом, тому мало що отримують під час розподілу матеріалів. Дві третини з них уже закрили підприємства, решта збираються це зробити.

До того ж по всій країні зникають ферми — через брак інструментів. Бачила б ти фермерів у Міннесоті. Вони витрачають більше часу на ремонт старих тракторів, що вже не надаються до ремонту, ніж орють поля.

Не уявляю, як вони дожили до минулої весни. Не знаю, як спромоглись посіяти пшеницю. Але їм це вдалося. Вдалося.

Його обличчя напружилось, наче він споглядав щось забуте: образ тих людей — і Даґні зрозуміла, що саме досі тримало його при роботі.

— Даґні, їм потрібні інструменти, щоб зібрати врожай. Весь метал, який мені вдасться вкрасти з власних заводів, я висилатиму виробникам фермерського обладнання. У кредит. Вони висилатимуть обладнання до Міннесоти, щойно зможуть його виготовити.

Продаватимуть його в той же спосіб — нелегально, у кредит. Але цієї осені їм заплатять, так само, як і мені. Благодійність, чорт забирай! Ми допомагаємо виробникам — та ще й яким наполегливим виробникам! Не якимось там паршивим паразитам-споживачам.

Ми видаємо позики, а не пожертви. Підтримуємо працю, а не потребу. Хай мені грець, якби я залишався осторонь і допустив, щоб вони зазнали краху, поки торговці блатом багатіють!

Перед його очима досі стояло те, що він бачив у Міннесоті: силует покинутої фабрики, крізь діри у вікнах якої та отвори в даху пробиваються промені заходу сонця, і потерта вивіска: «Компанія збиральних машин Варда».

— Знаю, — сказав Генк. — Цієї зими ми їх порятуємо, але ж мародери проковтнуть їх наступного року. І все ж — ми порятуємо їх цієї зими...

Ось чому я не зможу провезти контрабандою для тебе рейки. У найближчому майбутньому не зможу, — а нам не залишилось більше нічого, крім найближчого майбутнього. Не знаю, яка користь із того, щоб прогодувати країну, коли вона втрачає свої залізниці. Але яка користь із залізниць, якщо немає їжі? Та яка взагалі з цього всього користь?

— Все гаразд, Генку. Ми протримаємось із тією колією, яку маємо, протягом...

Вона замовкла.

— Місяця?

— Протягом зими — сподіваюсь.

Тишу порушив пронизливий голос, що долинав з-за котрогось зі столиків. Вони обернулись і побачили чоловіка, який смикався, наче загнаний у кут бандит, що от-от дістане пістолет.

— Це антисоціальна деструкція! — гарчав він на свого похмурого компаньйона. — В часи такої несусвітної нестачі міді! Ми не можемо цього дозволити! Ми не можемо дозволити, щоб це було правдою!

Ріарден різко відвернувся від них і знову поглянув на місто.

— Я віддав би що завгодно, щоб дізнатися, де він, — мовив він тихо. — Просто щоб довідатися, де він — зараз, цієї миті.

— І що б ти зробив, якби довідався?

Його рука знесилено впала додолу.

— Я до нього б не наближався. Єдина данина, яку я можу йому сплатити, — це благати пробачити мене, хоча прощення неможливе.

Вони замовкли і дослухалися до голосів навколо, до уламків паніки, що наповнювали розкішне приміщення.

Даґні навіть не підозрювала, що за кожним столом був присутній той самий невидимий гість, що крізь усі спроби поговорити про щось інше знову і знову пробивалась одна і та ж тема. Люди сиділи, зібгавшись, ніби це приміщення було занадто велике і занадто незахищене — скляна кімната, синій оксамит, алюміній і м’яке освітлення. Здавалося, присутні прийшли сюди ціною незліченних хитрощів, покликаних допомогти їм удавати, що їхнє існування досі відповідало нормам цивілізованості,

однак їхній світ зазнав струсу внаслідок вибуху первісної жорстокості, тому зараз вони вже не могли заплющувати очей.

— Як він міг? Як він міг? — нажахано і роздратовано запитувала якась жінка. — Він не мав права так чинити!

— Це була випадковість, — стакато протарабанив юнак, який вочевидь перебував на державному утриманні. — Все це було ланцюжком збігів, це можна легко довести будь-якою статистичною кривою імовірності. Непатріотично поширювати чутки, які перебільшують можливості ворогів народу.

— «Правильно» і «неправильно» — дуже зручні поняття для академічної бесіди, — відповіла жінка з голосом викладачки та величезним ротом, — але як людина може так серйозно сприймати свої ідеї, щоб знищити власне майно, коли люди настільки його потребують?

— Не розумію, — тремтливо й гірко казав якийсь стариган. — Після стількох століть, прожитих у намаганнях приборкати вроджену брутальність людини, після стількох століть учень, тренувань та ідеологічної обробки про м’якість та гуманізм!

Приголомшена жінка невпевнено мовила:

— Я думала, ми живемо в часи братерства...

— Мені страшно, — повторювала молода дівчина. — Мені страшно. Навіть не знаю! Просто страшно.

— Він не міг такого вчинити!

— Але вчинив!

— Чому ж?

— Відмовляюсь у це вірити!

— Це не по-людському!

— Але чому?

— Та він просто нікчемний гульвіса!

— Але чому?

Приглушений зойк жінки з протилежного кінця приміщення і ще кілька одночасних сплесків на периферії зору змусили Даґні обернутись і поглянути на місто.

Календар працював завдяки механізму, захованому в кімнатці за екраном. Цей механізм з року в рік перегортав одну і ту ж плівку, проектуючи дати з чіткою послідовністю, незмінним ритмом, рухаючись тільки рівно опівночі. Швидкість, із якою Даґні обернулася, дозволила їй побачити феномен,

такий же неймовірний, як і зміна руху планети по орбіті: вона побачила, як слова «2 вересня» посунулися вгору і зникли за краєм екрану.

А після цього, зупиняючи перебіг часу, на велетенській сторінці виникло останнє звернення до світу і до міста Нью-Йорка, який був двигуном цього світу, звернення, написане різким, непримиренним почерком: «Брате, ти сам про це просив! Франциско Домінґо Карлос Андрес Себастьян д'Анконія».

Даґні не знала, що саме викликало в неї більший шок: повідомлення чи Ріарденів сміх. Ріарден звівся на ноги, повністю відкритий для поглядів і вух присутніх, і сміявся над їхніми панічними стогонами, сміявся радісно, вітально, приймаючи той подарунок, який намагався відкинути, сміявся вільно, тріумфально, податливо.

Увечері 7 вересня в Монтані обірвався мідний дріт, що вивело з ладу двигун вантажного крана на одній з гілок «Таґґарт Трансконтиненталь», на самому в'їзді до мідної копальні Стенфорда.

Шахта працювала в три зміни. Дні й ночі змішувалися тут у суцільну боротьбу, щоб не втратити жодної хвилини, жодної краплини міді, яку тільки можна було витиснути з цієї гори заради відчайдушних промислових потреб держави. Кран зламався саме тоді, коли руду вантажили до потяга. Він зупинився різко, нерухомо завис на тлі вечірнього неба, між ланцюжком порожніх вагонів і купами руди.

Залізничники і робітники з копальні завмерли, розгублені й остовпілі: з'ясувалося, що серед усього складного обладнання, серед усіх свердел, двигунів, підйомних стріл, делікатних манометрів, важких прожекторів, які освітлювали ями та кряжі гори, не знайшлося дроту, з допомогою якого можна було б полагодити кран. Усе завмерло — як міг би завмерти океанський лайнер, що рухається завдяки генераторам, потужністю в десятки тисяч кінських сил, однак негайно зупиняється через поломку єдиного крихітного штифта.

Начальник станції, молодий і спритний чоловік з нахабним голосом, зняв дроти з будівлі станції та повернув кран до життя. Поки вагони наповнювали рудою, у присмеркових вікнах станції тремтіло полум'я свічок.

— Міннесота, Едді, — понуро мовила Даґні, зачиняючи шухляду зі спеціальними теками. — Дай розпорядження, щоб до відділення у Міннесоті спрямували половину запасів дроту з Монтани.

— Але, Господи милосердний, Даґні! Наближається урожайна лихоманка...

— Думаю, їм вдасться протриматися. Ми не можемо втратити єдиного постачальника міді.

— Але ж я роздобув для тебе! — закричав Джеймс Таґґарт — Я ж роздобув для тебе дозвіл на мідний дріт. Надав тобі право першості, найвищу пайку, всі документи, сертифікати, карти і заявки — чого ти ще хочеш?

— Мідного дроту.

— Я зробив усе, що міг! Ніхто не може мені дорікнути!

Вона не сперечалася. На її столі лежала сьогоднішня газета — Даґні дивилась на останню сторінку: в Каліфорнії набув чинності закон про надзвичайний податок, що мав допомогти місцевим безробітним; крім решти податків, кожна місцева корпорація змушена була тепер виплачувати п'ятдесят відсотків від усіх своїх прибутків. Нафтові компанії Каліфорнії припинили існування.

— Не хвилюйтеся, містере Ріарден, — промовив зі слухавки єлейний голос, що телефонував з Вашингтона, — я просто хотів вас запевнити, що вам не слід хвилюватися.

— Через що хвилюватися? — спантеличено запитав Ріарден.

— Через тимчасові труднощі в Каліфорнії. Ми дуже швидко все там залагодимо, все це було наслідком незаконного заколоту, тамтешній уряд не мав права накладати місцевих податків, що йдуть урозріз із державним збором, ми негайно досягнемо справедливої домовленості. Тимчасом, якщо вас непокоять непатріотичні чутки про нафтові компанії в Каліфорнії, я хотів би сказати вам, що «Сталь Ріардена» зарахували до найвищої категорії першої необхідності з правом переваги на всю нафту, доступну в державі; до найвищої категорії, містере Ріарден, тому я просто хотів повідомити, що вам зовсім не треба хвилюватися через проблеми з пальним цієї зими.

Ріарден поклав слухавку і стурбовано насупився. Його не обходили проблеми з пальним чи крах нафтових родовищ у Каліфорнії (такі катастрофи стали звичними). Він непокоївся

через той факт, що вашингтонські розпорядники бажали його задобрювати. Це було щось новеньке. І Ріарден міркував про те, що це могло означати. За всі роки своєї боротьби він зрозумів, що мати справу з очевидним і безпричинним протистоянням не так уже й складно, натомість справжня небезпека крилася в явній і безпричинній турботі. Та ж думка сяйнула знову, коли Генк ішов алеєю, минаючи заводські конструкції, та раптом зауважив сутулувату нахабну постать, яка викликала бажання її ударити. Це був його брат Філіп.

Відколи переїхав до Філадельфії, Ріарден не відвідував свого колишнього дому й нічого не чув від членів родини, хоча їхні рахунки продовжував оплачувати. І ось уже двічі протягом останніх кількох тижнів він зауважував Філіпа, який навіщось валандався територією заводу.

Генк не міг зрозуміти чи прагне Філіп уникнути зустрічі з ним, чи навпаки — намагається привернути увагу. Здавалось, і перше, й друге водночас. Він не міг зрозуміти Філіпової мети, зауважував тільки незрозумілу дбайливість із його боку, якої брат ніколи раніше не виявляв.

Першого разу у відповідь на: «Що ти тут робиш?», Філіп непевно сказав:

— Ну, я знаю, що ти не любиш, коли я приходжу до тебе в офіс.

— Чого тобі треба?

— Ох, нічого. Але... ну, мати за тебе хвилюється.

— Мати може зателефонувати мені, коли тільки забажає.

Філіп не відповів, натомість сам почав ставити запитання, непереконливо вдаючи цілком буденну манеру: розпитував про роботу, здоров'я, бізнес. Запитання були сформульовані ухильно — Філіп запитував не про бізнес, а більше про його, Ріарденові, почуття щодо бізнесу. Ріарден обірвав брата і відіслав якнайдалі, а сам залишився з непевним відчуттям від цього незрозумілого випадку.

Наступного разу Філіп пояснив лише:

— Ми просто хочемо знати, як ти почуваєшся.

— Хто це — «ми»?

— Ну хто... Мати і я. Зараз такі складні часи, тому... Ну, мати хоче знати, що ти про все це думаєш.

— Скажи їй, що я про це не думаю.

Ці слова, здавалось, вразили Філіпа — ніби саме цієї відповіді він і боявся.

— Забирайся звідси, — втомлено наказав Ріарден, — і наступного разу, коли захочеш мене побачити, призначай зустріч і приходь до мого офісу. Але не приходь просто так, якщо не маєш чого сказати. Тут не обговорюють почуттів — ні моїх, ні інших людей.

Філіп не подзвонив, щоб призначити зустріч, натомість прийшов знову. Він, згорбившись, брів поміж велетенських печей, у його постаті відчувались і почуття провини, і снобізм, ніби він водночас і шпигував, і просто отирався тут.

— Але я маю що сказати! Справді! — квапливо вигукнув він, побачивши люто насуплене Ріарденове обличчя.

— Чому ти не прийшов до мого офісу?

— Бо ти не хочеш, щоб я приходив до твого офісу.

— А я не хочу, щоб ти приходив сюди.

— Але я просто... Просто намагаюсь бути тактовним, не відбирати у тебе час, коли ти настільки зайнятий і... Ти ж дуже зайнятий, правда?

— І?

— І... ну, я просто хотів підловити тебе у вільну хвилину. Щоб поговорити.

— Про що?

— Я... Ну, мені потрібна робота.

Він вимовив це войовничо, трохи відхилившись назад. Ріарден стояв, байдужо дивлячись на нього.

— Генрі, мені потрібна робота. Я хочу працювати тут, на заводі. Хочу, щоб ти дав мені якесь заняття. Мені потрібна робота. Я хочу сам заробляти собі на життя. Я втомився від милостині.

Він хотів іще щось сказати, його голос звучав водночас благально і ображено, наче необхідність виправдати це прохання була несправедливою щодо нього.

— Я хочу сам заробляти, не залежати більше від твого милосердя. Я прошу, щоб ти дав мені шанс!

— Це ж фабрика, Філіп, а не гральний дім.

— Га?

— Ми не ризикуємо і не даємо шансів.

— Я ж прошу тебе дати мені роботу!

— Чому я повинен це робити?

— Бо вона мені потрібна!

Ріарден вказав на червоні сплески полум'я, що пробивалися з-за чорних контурів печі, сягаючи висоти в сто двадцять метрів і втілюючи собою ідею про поєднання сталі, глини і пари.

— Мені була потрібна ця піч, Філіпе. Але отримав я її не тому, що вона була мені потрібна.

Судячи з виразу обличчя, Філіп так нічого й не почув.

— Ти не можеш офіційно наймати людей, але це технічний момент. Якщо візьмеш мене, мої друзі це схвалять без жодних проблем і...

Щось у погляді Ріардена змусило його замовкнути, а потім він нетерпляче і роздратовано запитав:

— Та в чому річ? Що я сказав не те?

— Те, чого ти не сказав.

— Перепрошую?

— Про що так намагаєшся не говорити.

— Про що?

— Що мені з тебе не буде жодної користі.

— То невже це те, про що ти... — Філіп почав було говорити з відчуттям власної правоти, але замовк і не закінчив фрази.

— Так, — усміхаючись, сказав Ріарден, — саме про це я думаю насамперед.

Очі Філіпа зволожились. Коли він говорив, його голос лунав так, ніби він цілиться наосліп, добираючи випадкові речення:

— Кожен має право здобувати засоби для існування... Як я зможу їх отримати, якщо мені ніхто не дає шансу?

— А як я отримав свій шанс?

— Я ж не народився власником сталеливарного заводу.

— А я народився?

— Я зможу робити те саме, що й ти, — якщо ти тільки мене навчиш.

— А мене хто навчив?

— Чому ти постійно це повторюєш? Я не кажу про тебе!

— Зате я кажу.

За якусь мить Філіп пробурмотів:

— Тобі ж немає чого хвилюватись. Ідеться не про твої засоби для існування!

Ріарден вказав на постаті чоловіків серед пари, що валила з печі.

— Ти можеш робити те саме, що роблять вони?

— Не розумію, що ти...

— Що станеться, якщо я відправлю тебе туди і ти напартачиш мені в плавленні сталі?

— Що важливіше: твоя клята сталь чи те, що я матиму їжу?

— Як же ти їстимеш, якщо сталь не буде виплавлено?

Філіп дивився на Генка з докором:

— Я не можу з тобою зараз сперечатися, бо ти господар ситуації.

— То не сперечайся.

— Га?

— Закрий рота і йди собі геть.

— Але ж я хотів... — він замовк.

Ріарден засміявся.

— Хочеш сказати, що це я маю закрити рота, тому що я — володар становища, і повинен тобі поступитися, бо ти ні на що не здатний?

— Який грубий стиль викладення моральних принципів!

— Але хіба не в цьому полягають твої моральні принципи?

— Моральність не можна окреслювати матеріальними термінами.

— Ми обговорювали роботу на сталеливарному заводі. Хлопче, це ж матеріальне місце!

Філіпове тіло зобгалося, очі зволожилися ще дужче, ніби він боявся перебувати в цьому місці, ніби бачене обурювало його, ніби він не бажав погоджуватись із реальністю того, що бачив. Він тихо і вперто, з інтонацією магічного заклинання, проскімлив:

— Те, що кожна людина має право на роботу — моральний імператив, визнаний усіма в наші часи, у нашу добу.

А далі вигукнув:

— Мені належить це право!

— Тобі? То реалізуй це право.

— Га?

— Візьми свою роботу. Зірви її з куща, бо ти думаєш, що вона там росте.

— Я хочу сказати...

— Хочеш сказати, що не росте? Хочеш сказати, що вона тобі потрібна, але ти нічого не можеш сам створити? Що тобі належить робота, яку я повинен для тебе створити?

— Так!

— А якщо я цього не зроблю?

Тиша видовжувалась, секунда за секундою.

— Не розумію я тебе, — мовив Філіп. Його голос звучав збентежено і невдоволено, як голос людини, яка цитує перевірену роль, але натомість чує неправильні рядки. — Не розумію, чому з тобою більше неможливо поговорити. Не розумію, яку теорію ти пропагуєш, і...

— Усе ти розумієш.

Наче відмовляючись повірити, що такі чіткі формули можуть його підвести, Філіп вибухнув подальшими словами:

— Відколи це ти звернувся до абстрактної філософії? Ти всього лише бізнесмен, ти не компетентний, щоб міркувати над принциповими питаннями, це прерогатива експертів, які впродовж століть...

— Облиш, Філіпе. Що за вибрики?

— Вибрики?

— Що за такі раптові амбіції?

— Ну, в такі часи...

— Які часи?

— Ну, кожна людина має право здобувати засоби для підтримки свого існування... і не бути відкинутою... Коли все навколо таке непевне, людина мусить здобути якусь певність. Якесь підґрунтя. Я хочу сказати, що зараз, якщо з тобою щось станеться, то я не матиму...

— А ти сподіваєшся, що зі мною щось станеться?

— Не сподіваюсь! Не сподіваюсь! — крик прозвучав несподівано щиро. — Я не сподіваюсь, що з тобою щось станеться. А ти?

— Наприклад?

— Як мені знати? Просто у мене немає нічого, крім твоїх подачок... А ти можеш щомиті передумати.

— Можу.

— А я над тобою жодної влади не маю.

— Чому ти вперше за стільки років це зрозумів і почав хвилюватися? Чому саме зараз?

— Тому що... тому що ти змінився. Ти... раніше у тебе було відчуття обов'язку і моральної відповідальності, але... ти все це втратив. Ти все це втратив, так?

Ріарден дивився на нього мовчки. Філіп весь час повертався до одних і тих же запитань, поводячись так, ніби його

твердження були випадкові, натомість настирливі, хоч і недбало мовлені, запитання натякали на його мету.

— Що ж, я з радістю зніму з твоїх плечей тягар, якщо це для тебе тягар! — раптово гаркнув Філіп. — Просто дай мені роботу, і совість тебе більше не мучитиме за мене!

— Совість і так не мучить мене.

— Ось про це я й кажу! Тобі байдуже. Тобі байдуже, що з нами стане, правда?

— З ким?

— Як це... З матір'ю і зі мною, і... І взагалі з людством. Але я не збираюсь апелювати до твоєї кращої частини. Знаю, що ти й так готовий зіштовхнути мене в канаву, тому...

— Ти брешеш, Філіпе. Тебе хвилює зовсім інше. Якби це було так, ти намагався б уполювати трохи грошей, а не знайти роботу, не...

— Ні! Мені потрібна робота! — негайно пролунав несамовитий крик. — Не намагайся купити мене грошима! Я хочу роботи!

— Опануй себе, нещасний невдахо. Ти хоча б чуєш сам, що кажеш?

Філіп, охоплений безсилою ненавистю, виплюнув відповідь:

— Ти не маєш права так зі мною розмовляти!

— А ти маєш?

— Я всього лише...

— Відкупитись від тебе? Навіщо мені намагатися від тебе відкупитись, якщо можна просто викинути тебе геть? Я повинен був зробити це багато років тому.

— Але ж я твій брат, хай там як!

— І що це має означати?

— Людина повинна почувати щось особливе до власного брата.

— А ти почуваєш?

Філіп ображено надув губи і нічого не відповів. Вичікував. Ріарден дозволив йому зачекати. Нарешті той пробурмотів:

— Ти ж повинен... щонайменше... зважати на мої почуття. Але не робив цього.

— А ти на мої зважав?

— На твої? На твої почуття? — в голосі Філіпа звучала не злостивість, а дещо гірше: щирий, обурений подив. — У тебе немає жодних почуттів. Ти взагалі ніколи нічого не відчував. Ти ніколи не страждав!

Наче весь тягар років розбився об Ріарденове обличчя водоспадом відчуттів та образів: це було те саме переживання, яке він відчув у кабіні першого паротяга на «Лінії Джона Ґолта», але до цього додався вираз Філіпових очей: бляклих, водянистих; ці очі були свідченням повної деградації людини, її очевидного болю, її непристойного нахабства (таким нахабним щодо живої істоти може бути хіба що скелет) у наполяганні на тому, щоб цей її біль сприймали за найвищу цінність. «Ти ніколи не страждав», — обвинувачували Ріардена братові очі, а тимчасом Ріарден бачив перед собою ночі, проведені в офісі, поки у нього відбирали залізорудні копальні; бачив мить, коли підписав дарчий сертифікат про метал Ріардена; цілий місяць, день за днем проведений у літаку під час пошуків мертвої Даґні. «Ти ніколи не страждав», — казав братів презирливий погляд, в якому не було й тіні сумніву у власній правоті, — а Ріарден пригадував, з якою гордовитою стриманістю він переживав усі ті моменти, відмовляючись віддатися на поталу болеві; ця стриманість складалась із любові, відданості, усвідомлення того, що радість — мета всього існування, що її не знаходять посеред дороги, її досягають; коли ж людина дозволяє своїй мрії втонути в болоті страждання — це є нічим іншим, як зрадою. «Ти ніколи не страждав, — промовляв мертвий погляд. — Ніколи нічого не відчував, бо тільки страждання є почуттям, а жодної радості просто не існує, існують лише біль і відсутність болю, тільки біль і нуль, коли почуття відсутні. Я страждаю, мене аж скрутило від страждань, я весь складаюсь із нерозбавленого страждання, в цьому моя чистота, в цьому моя чеснота. Твоя ж чеснота (того, кого не скрутило і хто не нарікає) — полегшити мій біль. Поріж своє тіло, нездатне до страждань, і залатай моє, поріж свою душу, яка не вміє відчувати, щоб зупинити мої почуття, — і ми досягнемо найвищої досконалості, восторжествуємо над життям, опинимось у нульовій точці»!

Ріарден побачив наскрізь людей, які століттями слухали проповіді про знищення, побачив нутро ворогів, з якими боровся все своє життя.

— Філіпе, — сказав він, — забирайся звідсіля.

Його голос був схожий на сонячні промені, що раптом заповнили приміщення моргу: простий, сухий, буденний голос

бізнесмена, уособлення здоров'я, адресоване ворогові, якому навіть виявити свої злість чи страх — забагато честі.

— І не намагайся більше приходити на цей завод, бо на кожному вході отримають наказ, що тебе слід негайно звідси викинути.

— Що ж, — сказав Філіп злим, обережним і погрозливим тоном, — тоді я попрошу своїх друзів, щоб ті призначили мене сюди на роботу і змусили тебе це прийняти!

Ріарден рушив геть, але зупинився, обернувся і поглянув на брата.

Раптове Філіпове відкриття було досягнуто не шляхом мислення, воно прийшло до нього разом з темним відчуттям, єдиним способом, який дозволяв йому щось усвідомлювати: його горло стиснулося від жаху, жах прокотився додолу, до шлунка. Філіп бачив територію заводу, рухливі прапорці полум'я, черпаки розплавленого металу, що перетинали простір, підвішені на делікатних кабелях, відкриті ями, в яких лисніло вугілля, крани над головою, що швидко рухались, утримуючи тонни сталі за допомогою невидимих магнітів, — і зрозумів, що боїться цього місця, боїться до смерті, що він навіть ворухнутися не наважується без захисту та підтримки цього чоловіка поруч. А потім перевів погляд на високу пряму постать, яка розслаблено стояла навпроти нього, не кліпаючи. Це був чоловік, чий погляд прорізав камінь і пройшов крізь полум'я, щоб збудувати все навколо; Філіп уявив, як легко той, кого він намагався собі підкорити, міг змусити ковш із металом перехилитися на секунду раніше чи наказати, щоб кран скинув вантаж за кілька метрів до мети, і від нього, Філіпа, який на щось претендує, не залишилось би й мокрого місця. Тому його єдиний захист полягав у тому факті, що його розум здатен був на такі страхітливі фантазії, натомість розум Генка Ріардена — ні.

— Але краще б ми залагодили це з тобою по-товариському, — сказав Філіп.

— Це було б краще для тебе, — сказав Ріарден і пішов собі.

«Люди, що поклоняються болю, — думав Ріарден про своїх ворогів, яких не здатен був зрозуміти. — Ці люди поклоняються болю». Це здавалося чимось жахливим, і все ж страшенно несуттєвим.

Він нічого не відчував. Це було схоже на намагання викликати емоцію до неживих предметів, до порожньої породи, яка

котиться з гори і от-от розчавить. Людина може втікати від обвалу, звести захисні стіни чи піддатись і загинути, але не може ставитися до безсенсових рухів неживих предметів люто, презирливо чи небайдужо. Навіть не до «неживих», подумав Генк, гірше: протилежних до життя.

Те саме відчуття відособленої байдужості залишалось із Генком увесь час, поки він сидів у суді Філадельфії й спостерігав, як люди там здійснюють якісь рухи, щоб забезпечити його розлучення. Вони бурмотіли якісь механічні узагальнення, цитували розмиті фрази щодо сфабрикованих доказів, грали у вигадливу гру розтягування слів, які не мали жодного значення. Генк заплатив, щоб вони це робили. Закон не дозволяв здобути свободу жодним іншим чином, не давав права наполягати на фактах, звертатися до правди. Цей закон вирішував його долю не завдяки об'єктивним правилам, а завдяки свавільному милосердю, виявленому суддею зі зморщеним обличчям, порожнім і хитрим поглядом.

Ліліан в залі суду не було. Її адвокат час од часу здійснював певні жести, енергійно дозволяючи воді витікати крізь пальці. Всі знали вирок наперед і знали причину цього вироку. Жодної іншої причини не існувало вже впродовж багатьох років, адже не існувало і принципів, за винятком чиїхось примх. Здавалося, присутні сприймали це, як свою виправдану прерогативу. Вони поводились так, наче метою всієї процедури є не намагання розсудити, а надати їм роботу, тимчасом робота ця полягала у виголошенні відповідних формулювань без необхідності розуміти, що ці формулювання означають. Наче судовий зал — це місце, де запитання про правильне і неправильне були недоречні, а ці люди, відповідальні за здійснення правосуддя, мали достатньо інтелекту, щоб розуміти: жодного правосуддя не існує. Вони поводилися, немов дикуни, які виконують певні ритуали, покликані звільнити їх від об'єктивної реальності.

Але ж десять років його шлюбу були реальні, думав Генк, і саме ці люди мали владу визначати, що на нього чекає далі, могли надати йому можливість отримувати задоволення на землі чи приректи до кінця життя катуватися. Він пригадав, з якою суворою і безжалісною повагою поставився до свого шлюбного контракту, до всіх своїх контрактів і правових зобов'язань, — і

зрозумів, справедливості якого типу мала слугувати його скрупульозна ретельність у дотриманні букви закону.

Він зауважив, що маріонетки в залі суду позирають на нього хитро і підступно, наче колеги-змовники, які ділять з ним спільну провину, оберігаючи одне одного від морального осуду. Побачивши, що він єдиний серед присутніх, хто відкрито дивиться кожному в обличчя, спостеріг обурення у їхніх поглядах, яке почало проступати дедалі чіткіше. Охоплений недовірою, Генк усвідомив, чого саме від нього чекали: від нього, жертви, закованої в ланцюги, зв'язаної, з кляпом у роті, покинутої без жодних інших можливостей, крім підкупу, сподівались віри в те, що куплений ним фарс — це судовий процес, що укази, якими його поневолили, були чинні й морально виправдані, що він був винен у розбещенні слуг закону, — тільки він один, аж ніяк не вони. З таким же успіхом можна було обвинувачувати жертву пограбування в тому, що вона спокусила злодія.

І все ж, думав Ріарден, поки існували в політиці вимагання, провину за них на себе брали не бюрократи-мародери, а закувані в кайдани промисловці, не люди, які торгували юридичними послугами, а ті, кого змушували їх купувати. Протягом усього цього часу, поки тривала боротьба з корупцією, основним її засобом було не звільнення жертв, а гарантування ширших можливостей вимагань для вимагачів. Єдиною провиною жертв, думав Ріарден, було те, що вони вважали це своєю провиною.

Коли він вийшов із зали суду в прохолодну мряку сірого вечора, почувався так, наче розлучився не тільки з Ліліан, але з усією людською спільнотою, яка підтримувала процедуру, свідком якої він став.

Обличчя адвоката, літнього чоловіка давньої школи, мало такий вираз, ніби він прагнув прийняти ванну.

— Генку, скажіть, — запитав він, — чи існує щось таке, що мародери прагнуть відібрати у вас уже зараз?

— Я про це не знаю. Чому ви запитуєте?

— Все пройшло занадто гладко. Було кілька пунктів, щодо яких я очікував тиску з їхнього боку, натяків на якісь додаткові заходи, але хлопці просто не скористалися ними. Схоже на те, що згори надійшов указ поводитись із вами м'яко, не перекривати вам шлях. Невже вони планують щось нове проти вашого заводу?

— Нічого про це не знаю, — відповів Ріарден — і був вражений власною думкою: «Та мені й байдуже».

Того ж вечора, на заводі, до Ріардена підійшов Годувальниця — довготелесий, схожий на лоша, з притаманним лише йому поєднанням рвучкості, незграбності й рішучості.

— Містере Ріарден, я хотів би з вами поговорити, — його голос звучав якось по-новому, хоч і спокійно.

— То поговорімо.

— Я хотів би у вас дещо запитати. — Обличчя юнака було урочисте і напружене. — Я знаю, що ви відмовите мені, але все одно запитаю... І якщо це прозвучить занадто самовпевнено, то просто женіть мене під три чорти.

— Гаразд. Спробуй.

— Містере Ріарден, чи не взяли б ви мене на роботу?

Те, якого зусилля він докладав, щоб говорити невимушено, свідчило, скільки неспокійних днів він носився з цим запитанням.

— Я хочу відмовитися від своїх теперішніх обов'язків і почати працювати. Хочу мати справжню роботу — виготовляти сталь, як хотів колись. Хочу заробляти собі на життя. Я втомився бути постільною блощицею.

Ріарден не міг стримати усмішки і процитував:

— Навіщо вживати такі слова, Не-абсолюте? Якщо ми не вживатимемо поганих слів, то і потворності навколо не буде...

Але побачив на хлопцевому обличчі відчайдушну гарячковість і замовк. Усмішка зникла.

— Я серйозно, містере Ріарден. Я знаю, чого варте слово — і я підібрав правильне. Я втомився отримувати ваші гроші й не робити нічого, крім як перешкоджати заробляти вам самому. Знаю, що в наш час кожного, хто працює, такі негідники, як я, вважають невдахою... Але, чорт забирай, я краще буду невдахою, якщо це все, що залишається!

Його голос перетворився майже на крик.

— Перепрошую, містере Ріарден, — сухо промовив він, відвівши погляд. За мить хлопець знову повернувся до дерев'яного беземоційного тону. — Я не хочу більше виконувати обов'язків так званого «заступника директора з розповсюдження». Не знаю, чи з мене буде багато користі для вас, у мене є диплом коледжу з металургії, та він не вартий навіть того паперу, на якому

надрукований. Але, думаю, я трохи навчився дечого за два роки, які провів тут. І якщо я міг би вам у чомусь прислужитися (чи прибиральником, чи сортувальником брухту, хоч би що ви мені довірили), я сказав би їм, куди запхати це «заступницьке директорство» і завтра ж узявся б до роботи. Або наступного тижня. Цієї хвилини — чи коли ви скажете.

Він уникав дивитися на Ріардена, ніби не мав права робити це.

— Чому ти боявся в мене про це запитати? — м'яко поцікавився Ріарден.

Хлопець недовірливо та здивовано підняв очі, наче відповідь була очевидна.

— Через посаду, яку я обіймав, через те, що робив тут, через те, чиїм заступником був. Після цього ви мали б дати мені по зубах за таке прохання!

— Ви багато навчилися за тих два роки, які тут провели.

— Ні, я... — він поглянув на Ріардена і все зрозумів; відвів погляд і здерев'яніло промовив:

— Ага... Якщо ви справді так думаєте.

— Послухай, хлопче. Я дав би тобі роботу просто зараз, довірив би тобі щось серйозніше, ніж мести підлогу, якби це залежало від мене. Але невже ти забув про Раду специфікації? Мені не дозволено тебе наймати, а тобі не дозволено звільнятися. Звісно, люди весь час звільняються, і ми наймаємо інших людей під вигаданими іменами, фальшиві документи доводять, наче вони працювали тут багато років. Ти це знаєш — дякую, що мовчав. Але невже ти думаєш, що якби я найняв тебе у такий спосіб, твої друзі у Вашингтоні цього б не зауважили?

Хлопець повільно похитав головою.

— Думаєш, якби ти відмовився на них працювати, щоб стати тут підмітальником, вони не зрозуміли б твоїх мотивів?

Хлопець кивнув.

— Вони дозволили б тобі піти?

Хлопець знову похитав головою. За мить він зневірено сказав:

— Я про все це не подумав, містере Ріарден. Забув про них. Я постійно думав про те, захочете ви мене найняти, чи ні — про ваше рішення.

— Знаю.

— І... Насправді це єдине, що важить.

— Так. Не-абсолюте. Справді.

Рот юнака сіпнувся, вуста вигнулись у гірку усмішку.

— Мабуть, я зв'язаний набагато більше, ніж будь-який невдаха.

— Так. Зараз ти нічого не зможеш з цим вдіяти — хіба що подати до Ради специфікації заяву про дозвіл на зміну роботи. Я підтримаю твоє подання, якщо хочеш спробувати. Тільки не думаю, що вони дозволять. Не думаю, що вони допустять, щоб ти на мене працював.

— Ні. Не допустять.

— Якщо спритно маневрувати і брехати достатньо часто, тобі можуть дозволити перейти на приватну роботу — на якусь іншу сталеливарну компанію.

— Ні! Не хочу до іншої компанії! Не хочу кидати цього місця!

Він дивився на невидиме випаровування від дощу над полум'ям печей, а за хвилину тихо мовив:

— Я, мабуть, залишусь на цій посаді. Буду й надалі агентом мародерів. До того ж, якби я пішов, хтозна, якого негідника вони прислали б на моє місце!

Він повернувся.

— Вони щось замислюють, містере Ріарден. Не знаю, що саме, але вони готуються щось вам заподіяти.

— Що саме?

— Не знаю. Але протягом останніх кількох тижнів вони стежать за кожним незайнятим місцем, за кожним звільненням — і просувають сюди свою банду. Дуже дивних осіб — горлорізів, які ніколи, присягаюсь, і близько не підходили до сталеливарного заводу. Мені наказали знайти якнайбільше «наших хлопців». Не пояснили, навіщо. Не знаю, що саме вони планують. Я намагався випитати, але вони ухиляються. Не думаю, що мені взагалі довіряють. Мабуть, я втратив правильний підхід. Тому все, що мені відомо, — вони щось замислили.

— Дякую, що попередив.

— Спробую повинюхувати. Постараюсь зробити це вчасно, — він різко повернувся, щоб іти, але раптом зупинився.

— Містере Ріарден, якби це залежало від вас, ви б мене найняли?

— Найняв би — з радістю і не вагаючись.

— Дякую, містере Ріарден, — сказав він урочистим і притишеним голосом, і нарешті таки пішов.

Ріарден стояв, дивлячись йому вслід і співчутливо всміхаючись, адже розумів, що цей колишній релятивіст, прагматик, цей раніше аморальний хлопець забирає з собою щось у якості розради.

11 вересня у Міннесоті обірвався мідний дріт, і через це на невеликій сільській станції «Таґґарт Трансконтиненталь» зупинився зерновий елеватор.

Потік пшениці поповз по шосе, дорогах, закинутими сільськими стежками, засипаючи тисячі акрів землі позаду крихких обгороджень навколо залізничних станцій. Потік рухався вдень і вночі, перші цівки перетворювались на потоки і ріки. Пшеницю везли на напівпаралізованих вантажівках з туберкульозними двигунами, у вагонах, що їх тягнули іржаві скелети голодних коней, на возах, запряжених биками, на нервах і залишках сили людей, які пережили останні два роки катастрофи, й отримали грандіозну винагороду у вигляді цього розкішного осіннього урожаю. Ці люди стягували докупи свої вантажівки і вози дротами, ковдрами, линвами, вони не спали ночами, щоб усе це трималось купи, щоб пережило ще одну подорож. Треба було відправити пшеницю, впасти вже в пункті призначення, але дати іншим шанс вижити.

Щороку цієї пори через всю країну постукував інший транспорт. До відділення компанії «Таґґарт Трансконтиненталь» у Міннесоті з усіх кутків континенту рухалися вантажні вагони. До ритму коліс додавалося порипування вагонів, схоже на луну, що випереджала потяг, оскільки, згідно з суворим планом, повинна була вчасно зустріти урожай. Відділення в Міннесоті цілий рік дрімало, щоб під час кількох тижнів після збору урожаю прокинутися до бурхливого життя. Щороку його оточували чотирнадцять тисяч вантажних вагонів. Цього разу очікували п'ятнадцять тисяч. Перші з пшеничних потягів почали скеровувати потік до голодних млинів, далі — до пекарень, після цього — до людських шлунків. Але кожен потяг, вагон, кожен склад і елеватор — все було пораховано, не було жодної вільної хвилини, жодного вільного сантиметра.

Едді Віллерс спостерігав за обличчям Даґні, поки вона проглядала аркуші у своїй течці з надзвичайними справами. Він міг вгадувати зміст прочитаного з виразу на її обличчі.

— Термінал, — тихо сказала вона, згорнувши течку. — Зателефонуй униз, до Термінала, нехай надішлють половину запасу дроту до Міннесоти.

Едді мовчки підкорився.

Так само мовчав він і того ранку, коли поклав на її стіл телеграму з офісу Таґґартів у Вашингтоні, яка інформувала про закон, в якому, з огляду на брак міді, було віддано розпорядження урядовим агентам захопити всі мідні копальні й перетворити їх на комунальне майно.

— Що ж, — сказала Даґні, кидаючи телеграму до сміття, — настав кінець Монтані.

Даґні не сказала нічого, коли Джеймс Таґґарт повідомив їй, що видав указ про скасування всіх вагонів-ресторанів у потягах.

— Ми більше не можемо їх собі дозволити, — пояснив він. — Ми завжди втрачали гроші через ці кляті ресторани, а тепер, коли їжу в принципі неможливо роздобути, коли ресторани зачиняються, бо ніде неможливо знайти й кілограма кінського м'яса, — як можна сподіватися, що хтось робитиме це на залізниці? Якого біса ми взагалі повинні годувати пасажирів? Їм і так пощастило, що вдалось кудись поїхати, вони могли б подорожувати у вагонах для худоби, якби довелось. Нехай беруть із собою власну їжу, яке нам діло? Інших потягів все одно немає!

Телефон на столі в Даґні з засобу для ділових перемовин перетворився на тривожну сирену, що відчайдушно волала про катастрофи.

— Міс Таґґарт, у нас немає мідного дроту!

— Цвяхи, міс Таґґарт, звичайні цвяхи! Ви могли б розпорядитися, щоб хтось надіслав нам барильце цвяхів?

— Чи могли б ви знайти десь фарбу, міс Таґґарт, водоемульсійну фарбу?

Натомість тридцять мільйонів доларів субсидій Вашингтон вклав у проект «Соєві боби» — велетенські поля в Луїзіані, на яких достигав урожай сої. Цей проект організувала та захищала Емма Чалмерс, яка намагалася змінити харчові звички населення. Емма Чалмерс, більше знана на ім'я Кіпова Мама, була старою соціологинею, яка роками вешталася у Вашингтоні так, як

жінки її типу і віку зазвичай вештаються у барах. Незбагненним чином загибель її сина під час катастрофи в тунелі створила навколо жінки ауру мучеництва, а завдяки нещодавньому наверненню в буддизм аура ця тільки посилилася.

— Соєві боби — набагато міцніша, поживніша й економічно вигідніша рослина, ніж вся та екстравагантна їжа, до якої ми звикли завдяки нашій неощадливій дієті, спрямованій потурати самим собі, — сказала на радіо Кіпова Мама. Здавалось, її голос от-от розпадеться на краплі — тільки не води, а майонезу.

— Соєві боби чудово заміняють хліб, м'ясо, пластівці та каву. Якби всі ми прийняли сою як основний харч, це розв'язало б державну харчову кризу. Можна було б прогодувати більше людей. Найкраща їжа для найбільшої кількості людей — ось моє гасло. У часи відчайдушної суспільної потреби наш обов'язок — відмовитися від розкішних смаків і завдяки харчуванню прокласти шлях до процвітання країни, пристосувавшись до простих, корисних продуктів, що їх люди на Сході так шляхетно споживали впродовж століть. Ми багато можемо навчитись у людей зі Сходу.

— Мідні труби, міс Таґґарт, чи могли б ви десь знайти для нас мідні труби? — благав у телефонній слухавці чийсь голос.

— Рейкові милиці, міс Таґґарт!

— Викрутки, міс Таґґарт!

— Лампочки, міс Таґґарт, в радіусі двохсот кілометрів навколо нас немає жодної електричної лампочки!

Зате Рада з питань моралі видала п'ять мільйонів доларів Народній оперній компанії, яка подорожувала країною, даючи безкоштовні концерти. Люди, щоправда, з'їдаючи одну страву на день, не мали достатньо енергії, щоб дійти до будівлі опери. Сім мільйонів доларів отримав психолог за проект із розв'язання світової кризи шляхом дослідження природи братерської любові. Десять мільйонів доларів дісталося виробникові нової електронної запальнички для цигарок (хоча ніде в країні неможливо було тих цигарок знайти). У крамницях продавали ліхтарики, проте не було батарейок. Були радіо, зате не було напівпровідників. Були фотоапарати, але до них не було плівки. Виробництво літаків оголосили «тимчасово припиненим». Подорожі літаками з приватною метою заборонили, дозволивши користуватись повітряними транспортними засобами винятково заради

«суспільної потреби». Подорож промисловця з метою порятунку фабрики не належала до «суспільних потреб», тому він не міг потрапити на борт літака. Чиновник, який збирав податки, вільно користувався повітряним транспортом.

— Люди крадуть із залізничних полотен усе підряд, міс Таґґарт, крадуть уночі. У нас на складі вже майже нічого не залишилося, склад у відділенні порожній — що робити, міс Таґґарт?

Натомість у Народному Парку у Вашингтоні поставили для туристів суперкольоровий півтораметровий телевізійний набір, а в Державному науковому інституті почали створювати суперциклотрон для вивчення космічних променів (процес мав закінчитися через десять років).

— Проблема нашого сучасного світу в тому, — говорив по радіо доктор Роберт Стадлер на церемонії з нагоди початку створення циклотрона, — що більшість людей забагато думає. Це причина всіх наших страхів і сумнівів. Свідомі громадяни повинні покинути забобонно поклонятися логіці та покладатися на розум.

Медицину віддали лікарям, електроніку — інженерам, натомість люди, чиєю кваліфікацією не є інтелектуальна царина, повинні залишити мислення експертам і довіритися вищим повноваженням цих експертів. Тільки експерти здатні зрозуміти відкриття сучасної науки, згідно з якими думка — це ілюзія, а розум — міф.

— Наше століття нужди — це Господня кара людям за гріховну самовпевненість покладатися на власний розум! — урочисто гарчали голоси містиків з різних сект. Їх було повно на перехрестях вулиць, у просяклих дощем наметах, у напівзруйнованих храмах.

— Сьогоднішнє випробування — це результат спроби людей жити за голосом розуму! Ось куди привели вас мислення, логіка і наука! І спасіння не буде, аж поки людина не зрозуміє, що її смертний розум безсилий розв'язати проблеми, поки людина не повернеться до віри, віри в Господа, віри у вищу владу!

Щодня Даґні зустрічала досконалий продукт свого часу, його спадкоємця та контролера — Каффі Мейґса, чоловіка, непробивного для думки.

Каффі Мейґс крокував офісами «Таґґарт Трансконтиненталь», одягнений у напіввійськовий мундир, і поплескував

лискучим шкіряним дипломатом по лискучих шкіряних чоботях. В одній кишені він носив автоматичний пістолет, а в іншій — кролячу лапку.

Каффі Мейґс намагався уникати Даґні. При зустрічі демонстрував презирство, наче вважав її непрактичною ідеалісткою, але водночас відчував до неї забобонний трепет, наче Даґні володіла якоюсь незбагненною силою, якої Мейґс волів не пізнавати. Він поводився так, мовбито її присутність не збігалась із його поглядами на залізницю, і все ж саме в її присутності він не насмілювався сумніватися.

Спілкуючись із Джимом, він був нетерплячий і водночас обурений — так, ніби сподівався, що Джим матиме справу з Даґні й захищатиме від неї Мейґса; що Джим підтримуватиме діяльність залізниці, а йому дасть можливість перейматися практичнішими справами, — тому Джим повинен був стежити, щоб Даґні теж не виходила з ладу, як частина обладнання.

За вікнами офісу Даґні виднілася порожня сторінка календаря, схожа на латку липкого пластиру, наклеєного на рану в небі. Відколи Франциско залишив там своє прощання, календар так і не полагодили. Чиновники, які тоді прибули до вежі, зупинили двигун і вирвали плівку з проектора. Вони знайшли невеликий квадратик з повідомленням від Франциско, накладений на смужку з числами, але хто наклеїв її, хто увійшов до зачиненої кімнати, коли і як — цього так і не вдалось довідатися, хоча три комісії досі розслідували справу. Чекаючи на результати їхніх зусиль, сторінка порожньою висіла над містом.

14 вересня вона була так само порожня. Тоді в офісі Даґні задзвонив телефон.

— Це чоловік із Міннесоти, — промовив голос секретарки.

Даґні попередила секретарку, що прийматиме всі дзвінки такого штибу. Це були волання про допомогу, а ще — її єдине джерело інформації. Поки голоси залізничних чиновників не видавали нічого, крім звуків, з допомогою яких уникали спілкування, безіменні чоловіки були останнім зв'язком з системою, останніми іскрами притомності, закатованою чесністю, що мерехтливо спалахувала вздовж кілометрів колій Таґґартів.

— Міс Таґґарт, я не маю права вам телефонувати, але ніхто інший цього не зробить, — повідомив голос зі слухавки. Він лунав молодо і занадто спокійно. — За день або два тут станеться

така катастрофа, якої ще світ не бачив. Їм більше не вдасться цього приховувати, тільки на той момент уже буде занадто пізно — хоча, можливо, вже й зараз занадто пізно.

— Про що ви говорите? Хто ви?

— Я один з ваших працівників із відділення в Міннесоті, міс Таґґарт. Ще день чи два — і потяги звідси більше не ходитимуть, а ви знаєте, чим це загрожує в пору урожаю. В пору найбільшого урожаю, який нам доводилося мати. Все зупиниться, бо вагонів більше немає. Цього року до нас не вислали вантажних вагонів для зерна.

— Що ви сказали? — Даґні здалося, що між словами, що їх вона вимовила якимсь чужим голосом, минули довгі хвилини.

— Вагони не приїхали. П’ятнадцять тисяч вагонів мали вже бути в нас. Мені вдалось довідатися: все, що ми отримали, — це приблизно вісім тисяч. Я вже цілий тиждень телефоную до штабу відділення. Вони кажуть, щоб я не хвилювався. Останнього разу сказали, щоб я переймався власними клятими справами. Всі ангари, силосні ями, елеватори, склади, гаражі й танцювальні зали уздовж колії заповнені пшеницею. Біля елеваторів Шермана стоїть черга з фермерських вантажівок і возів завдовжки в три кілометри. На станції Лейквуд уся площа заповнена пшеницею. Нам кажуть, що це тимчасово, вагони прибудуть, і ми все надолужимо. Але цього не буде. Вагони не приїдуть.

Я телефонував, куди тільки міг. Я зрозумів це з того, як вони мені відповідали. Вони всі це знають, тільки ніхто не хоче визнати. Вони налякані, бояться поворухнутися, заговорити, запитати чи відповісти. Все, про що вони здатні думати — це про те, кого обвинуватять, коли урожай почне гнити навколо станцій, а не про те, як його звідти забрати. Мабуть, тепер уже ніхто не зможе цьому зарадити. Мабуть, ви теж нічого не зможете з цим зробити. Але я подумав, що ви єдина особа, якій цікаво буде це знати. І хтось повинен сказати вам.

— Я... — Даґні з зусиллям вдихнула повітря. — Розумію... Ви хто?

— Ім’я не має значення. Коли я відкладу слухавку, то стану втікачем. Я не хочу залишатися тут і бачити, що станеться. Більше не хочу брати в цьому участі. Нехай вам щастить, міс Таґґарт.

Вона почула клацання.

— Дякую, — сказала вона у телефонну тишу.

Коли Даґні зауважила, що перебуває у власному офісі, коли знову дозволила собі відчувати, побачила, що вже полудень наступного дня. Вона, заніміла, стояла посеред офісу. Даґні провела пальцями по пасму волосся, відкинула його з обличчя — і тієї ж миті подумала: де це вона була і що за неймовірна річ відбувалась із нею протягом останніх двадцяти годин. Її охопив жах. Даґні пригадала, що відчувала жах від перших слів, промовлених тим чоловіком, — тільки вона не встигла цього зрозуміти.

З останніх двадцяти годин в її пам'яті залишилося небагато: якісь незв'язні уламки, що трималися купи єдиною константою — м'якими, млявими обличчями людей, які намагались приховати від себе самих, що знають відповіді на запитання, які вона ставила.

Щойно їй повідомили, що керівника відділення ремонту вагонів уже тиждень немає в місті й що він не залишив адреси, де його можна знайти, Даґні зрозуміла, що повідомлення чоловіка з Міннесоти правдиве. Далі їй довелося мати справу з асистентами відділення ремонту вагонів, які не підтверджували повідомлення і не спростовували його, натомість показували якісь документи, накази, формуляри, течки зі словами англійською мовою, але без жодного зв'язку з реальними фактами.

— Чи відправили до Міннесоти вантажні вагони?

— Форму триста п'ятдесят сім-В заповнено якнайретельніше, відповідно до вимог координатора, згідно з інструкціями контролера і директивою одинадцять-чотириста дев'яносто три.

— Чи відправили до Міннесоти вантажні вагони?

— Записи за серпень і вересень проаналізовано...

— Чи відправили до Міннесоти вантажні вагони?

— Мої дані вказують на місце перебування вантажних вагонів у різних штатах, все згруповано за датами, класифікацією вагонів і...

— Ви знаєте, чи вагони відправили до Міннесоти?

— З питання руху вантажних вагонів між штатами я волів би переадресувати вас до картотеки містера Бенсона та...

Жодні картотеки нічого не дали. В документах значились акуратні записи, кожен мав чотири імовірних значення. Одні посилання вели до інших посилань, які вели до кінцевих посилань, яких бракувало. Даґні не знадобилося занадто багато часу, щоб з'ясувати: вагони до Міннесоти не відправили, це

розпорядження надійшло від Каффі Мейґса, — але хто все це здійснив, хто заплутав сліди, яких кроків було вжито і якими саме запопадливими людьми для того, щоб зберігати видимість безпечної та цілком нормальної операції, яким чином вдалось уникнути криків протесту і не привернути уваги бодай якихось хоробрих людей, хто підробив звіти і куди поділися вагони — з'ясувати це все було неможливо.

Поки маленька відчайдушна команда під керівництвом Едді Віллерса телефонувала до кожного відділення, до кожної сортувальної станції, депо, на відгалуження й запасні колії компанії «Таґґарт Трансконтиненталь», розпитуючи про кожен вантажний вагон, який можна було там побачити та дістати, наказуючи їх розвантажити, скинути все, викинути назовні й негайно рушати до Міннесоти; поки вони обдзвонювали станції, депо, керівників інших залізниць, які ще бодай частково діяли, благаючи відправити вагони до Міннесоти, Даґні всю ніч, одне боягузливе обличчя за іншим, відстежувала напрямок вантажних вагонів, що зникли.

Від залізничних начальників вона перейшла до багатих відправників товару, потім — до вашингтонських чиновників і знову до працівників залізниці. Вона їздила до них на таксі, телефонувала, надсилала телеграми, розшукуючи напівстерті сліди. Пошуки наближалися до завершення, коли Даґні почула по телефону ображений голос якоїсь жінки, яка говорила, ніби стиснувши губи, — відповідальної за зв'язки з громадськістю із вашингтонського офісу:

— Що ж, зрештою, варто добре подумати, чи пшениця аж така необхідна для благополуччя нашої держави. Існують прогресивніші погляди, згідно з якими нам потрібні соєві боби. Вони, можливо, мають більшу цінність.

І ось, стоячи о дванадцятій годині дня посеред свого офісу, Даґні вже знала, що вантажні вагони, які мали вирушити до Міннесоти по пшеницю, натомість відправлено на болота Луїзіани — перевозити вантажі сої для проекту Кіпової Мами.

Перша стаття про катастрофу в Міннесоті з'явились у газетах через три дні. Повідомлялось, що фермери, які протягом шести днів чекали на вулицях Лейквуда, не маючи де зберігати свою пшеницю, не отримавши потягів, щоб її повантажити, знищили місцеву будівлю суду, будинок мера і залізничну станцію.

Потім статті на цю тему перестали з'являтися взагалі, газети трохи помовчали — і заходились публікувати вмовляння і заклики не довіряти непатріотичним чуткам.

Поки з млинів і зернових ринків по всій країні телефонували працівники, кричали в слухавки, рвали телеграфні дроти повідомленнями, надсилали благальні заклики до Нью-Йорка та цілі делегації до Вашингтона, поки низки вантажних вагонів з випадкових закутків континенту рухались у напрямку Міннесоти, мов заржавілі гусені, пшениця — як і надія всієї країни — просто сходила нанівець уздовж порожніх колій, освітлена зеленими сигнальними ліхтарями, що закликали до руху потяги, яких не було.

Невелика команда працівників компанії «Таґґарт Трансконтиненталь», сидячи за комунікаційними пультами, продовжувала шукати вантажні вагони, повторюючи заклик S.O.S., ніби з палуби корабля, що тонув — заклик, ніким не почутий. На подвір'ях деяких компаній, якими володіли друзі торговців блатом, упродовж багатьох місяців стояли вагони, завантажені товарами під зав'язку, але власники цих компаній ігнорували відчайдушні вимоги розвантажити і звільнити потяги.

— Можете переказати своїм залізничникам, хай котяться... — і далі полився потік непристойностей. Таким чином котрийсь із братів Сматерів з Арізони відповів на заклик з Нью-Йорка.

У Міннесоті вагони збирали з усіх запасних колій, з Месабі-Рендж, з залізних копалень Пола Ларкіна, де вони чекали на дрібку заліза. Пшеницю зсипали до вагонів, у яких раніше перевозили руду, вугілля, худобу; коли вони рухалися, з них висипались на колії тонкі золоті цівки. Пшеницю зсипали на пасажирські сидіння, кушетки, в умивальники, тільки б вивезти її, тільки б спекатися, навіть якщо врешті-решт вона опиниться в канаві біля запасної колії після несподіваної аварії через зламані гальма або після вибуху, спричиненого займанням коліс.

Найважливішим було перевезти пшеницю — перевезти, не думаючи про місце призначення, перевезти її, як паралізовану після інсульту людину, яка дико, судомно посмикується, усвідомивши, що можливість нормально рухатися тепер для неї недоступна. Інших залізниць не було: їх знищив Джеймс Таґґарт. Не було човнів на озерах — вони зникли завдяки Полові Ларкіну. Існувала єдина залізнична лінія і мережа занедбаних шосе.

Вантажівки і фермерські вози, що й досі чекали, почали наосліп просуватися дорогами без мап, пального, корму для коней. Вони рухалися на південь, до млинів, які десь чекали на них, не уявляючи, яка відстань їх розділяла, натомість чітко усвідомлюючи, що позаду чаїлась смерть. Вони рухались і застигали посеред доріг, застрягали в ярах, у пробоїнах зігнилих мостів. Одного фермера знайшли за півкілометра на південь від його зламаної вантажівки. Мертвий, він лежав у канаві, долілиць, притиснутий до землі мішком з пшеницею.

І ось над преріями Міннесоти почали лити дощі. Волога пожирала пшеницю, пшениця на залізничних станціях зогнивала. Важкі потоки врізались у купи зерна, насипані вздовж доріг, втрамбовуючи золоті зернини у ґрунт.

Людей у Вашингтоні паніка зачепила насамкінець. Вони спостерігали не за новинами з Міннесоти, а за зміною непевного балансу власних товариських стосунків і зобов'язань. Вони не зважали на долю врожаю, намагаючись натомість розрахувати результати непередбачуваних емоцій людей з необмеженою владою, нездатних думати. Вони вичікували, уникали вислуховувати благання і заявляли:

— Яка сміхота! Нема чого хвилюватися! Працівники Таґґартів завжди вчасно перевозили пшеницю, вони щось придумають.

Коли губернатор Міннесоти вислав до Вашингтона запит про можливість виділити армію для захисту від бунтів, що він нездатен був їх контролювати, протягом двох годин з'явилося аж три накази, якими по всій країні було зупинено всі потяги і спрямовано їх до Міннесоти.

Підписаний Веслі Моучем наказ вимагав негайно звільнити вагони, що дотепер перебували в розпорядженні Кіпової Мами. Але було вже занадто пізно. Вантажні вагони Мами стояли в Каліфорнії — сою відправили туди, в один прогресивний концерн, заснований соціологами, що проповідували культ східного аскетизму, і бізнесменами, що раніше займалися нелегальною лотереєю.

У Міннесоті фермери палили власні ферми, нищили зернові елеватори і будинки чиновників, вели бої вздовж колій (одні зривали рейки, інші намагались їх зупинити, ризикуючи власними життями). Не маючи жодної іншої мети за винятком

самого лише насильства, вони гинули на вулицях спустошених міст і в мовчазних ярах посеред темного бездоріжжя.

І ось залишився вже тільки їдкий сморід зогнилої пшениці, що лежала напівзотлілими купами. Над рівнинами здіймалося кілька стовпів диму, що нерухомо стояли в повітрі над почорнілими руїнами. Тимчасом Генк Ріарден сидів за столом у своєму офісі в Пенсільванії, переглядаючи список збанкрутілих людей: то були виробники сільськогосподарського обладнання, яким ніхто так і не заплатив, тож і вони не могли йому заплатити.

Урожай соєвих бобів теж не дістався до ринків країни: його занадто рано зібрали. Соя запліснявіла і була непридатна для споживання.

Увечері 15 жовтня у підземній диспетчерській кабіні компанії «Таґґарт Трансконтиненталь» обірвався мідний дріт, згасли сигнальні вогні.

Обірвався лише один дріт, але це спричинило коротке замикання взаємопов'язаних систем руху, тож зі щитів у диспетчерській кабіні та з колій зникли сигнали про небезпеку і рух. Червоні й зелені лінзи залишилися червоними і зеленими, тільки вони дивилися не живим і осяйним поглядом, а мертвими скляними очима. На краю міста, перед самим в'їздом до тунелів Термінала скупчилися потяги, немов згусток крові у вені; крові, яка так і не дійшла до серця.

Того вечора Даґні сиділа за столом у приватному ресторані готелю «Вейн-Фолкленд». Віск свічок скрапував на білі камелії та лаврове листя, що оповивали основу срібних свічників, на льняній дамаській скатертині олівцем було виведено арифметичні розрахунки, а в чаші для полоскання пальців плавав сигаретний недопалок. За столом з нею сиділо шестеро чоловіків в офіційних піджаках — Веслі Моуч, Юджин Лоусон, доктор Флойд Ферріс, Клем Везербі, Джеймс Таґґарт і Каффі Мейґс.

— Навіщо? — запитала, коли Джим повідомив, що вона повинна бути присутня на цій вечері.

— Ну... бо наступного тижня має відбутися зустріч Ради директорів.

— І?

— Ти ж хочеш довідатись, що вирішать робити з нашою лінією до Міннесоти, правда?

— А це ухвалять під час зустрічі Ради?

— Ну, не зовсім.

— Під час тієї вечері?

— Не зовсім, але... Ну чому ти завжди прагнеш такої точності? Навколо все таке невизначене. До того ж вони наполягають на твоїй присутності.

— Чому?

— Хіба цього недостатньо?

Даґні не поцікавилась, чому ці люди воліють ухвалювати вирішальні рішення під час таких вечірок. Вона просто знала, що так воно є. Знала, що, незважаючи на базікання, нагромадження претензій під час цих зустрічей, нарад комітетів та масових дебатів, насправді рішення готувалися завчасно, в потайній і неформальній атмосфері, під час ланчів або вечерь у барах. І що поважніша була тема, то невимушеніший спосіб вони обирали для її розв'язання.

Уперше її запросили прийти на таке таємне засідання — людину не з їхнього кола, ворога. Отже, думала Даґні, вони хочуть засвідчити той факт, що потребують її, а ще, можливо, це був перший крок до їхньої капітуляції. Шанс, яким вона не могла знехтувати.

Але тепер, сидячи при свічках у ресторані, Даґні розуміла, що жодного шансу в неї не було.

— Гадаю, ви погодитесь із тим, міс Таґґарт, що не існує жодного економічного виправдання підтримувати залізничну лінію до Міннесоти, яка...

— І навіть міс Таґґарт — я переконаний — погодиться, що слід удатися до певних тимчасових скорочень, поки...

— Ніхто, навіть міс Таґґарт, не заперечить, що іноді необхідно принести в жертву частину заради цілості...

Слухаючи, як щопівгодини недбалим тоном вони докидали її ім'я до своїх слів, хоча очі мовців жодного разу не звернулися до неї, Даґні міркувала, навіщо ці люди наполягали на її присутності. Це не було з їхнього боку спробою ввести її в оману і змусити повірити, начебто вони з нею радяться, це було щось гірше: спроба ввести в оману самих себе і повірити, начебто вона з ними погоджується. Час до часу вони ставили їй запитання, і перебивали, не дозволяючи навіть закінчити першого речення

відповіді. Здавалося, вони потребують її схвалення, але не хочуть знати, схвалює вона їхні дії насправді чи ні.

Схильність до інфантильної самоомани змусила їх втиснути цю подію в декорації офіційної вечері. Вони поводились так, наче сподівалися набратись від розкішних і витончених навколишніх предметів потуги й шляхетства, символами й продуктами яких ті предмети колись були. Ці люди поводилися, немов дикуни, які пожирають труп суперника, сподіваючись отримати його силу й чесноти.

Даґні пошкодувала через свій одяг.

— Вечеря офіційна, — сказав їй Джим, — але не перестарайся. Не варто вбиратися занадто розкішно. Люди бізнесу повинні уникати в наші дні виявів зверхності. Не кажу, що ти повинна мати обшарпаний вигляд, але якби твій образ навіював їм... ну, покору... їм би стало приємно, розумієш, вони відчули б себе важливими.

— Справді? — мовила, відвертаючись.

Вона вдягнула чорну сукню, що здавалася звичайним шматком тканини, перехрещеним на грудях. Тканина спадала додолу, до ніг, м’якими хвилями грецької туніки. Це був такий легкий і тонкий атлас, що цілком пасував би для нічної сорочки. Полиск тканини, яка струменіла й переливалась від її рухів, створював враження, що все світло в цьому приміщенні було її власністю. Світло мовби чутливо підкорялось рухам її тіла, огортаючи її полотном сяйва ще розкішнішого, ніж текстура тканини, яка увиразнювала податливу крихкість її стану, надаючи Даґні такої природної елегантності, що вона могла дозволити собі навіть згірдливу та недбалу поведінку. Вона мала на собі єдину прикрасу — діамантову застібку в западині декольте. Прикраса спалахувала при кожному подиху, і зблиск коштовності перетворювався на полум’я, натякаючи на живе постукування там, у грудях. Застібка скидалася на військову нагороду, символ багатства, який Даґні носила, як відзнаку честі. Інших прикрас на ній не було, за винятком широкої чорної оксамитової накидки, яка зверхньо й демонстративно свідчила про аристократизм — дужче, ніж якби була зроблена з соболиного хутра.

Зараз Даґні шкодувала про свій вибір, дивлячись на цих чоловіків. Вона почувалась тривожно винною у безсенсовості, немов гайнувала час, намагаючись ігнорувати постаті з

паноптикуму. В їхніх очах вона бачила бездумну образу, вкрадливість і неживе, асексуальне і брудне поблискування, з якими чоловіки поглядають на рекламу танцювального шоу.

— Яка велика відповідальність, — сказав Юджин Лоусон, — ухвалювати рішення щодо життя і смерті тисяч людей, приносити їх у жертву, коли це необхідно, але ми повинні набратися сміливості й зробити це.

Його м'які губи зобразили щось схоже на посмішку.

— Єдині чинники, на які нам слід зважати — це площа земель і кількість населення, — сухим тоном сказав доктор Ферріс, видуваючи в стелю кільця диму. — Оскільки утримувати надалі лінію до Міннесоти та весь трансконтинентальний рух цієї залізниці неможливо, вибір лежить між Міннесотою і штатами на захід від Скелястих гір, на тій ділянці, що зазнала пошкоджень після краху Тунелю Таґґарта, а також сусідніми штатами — Монтаною, Айдахо, Ореґоном. Тобто, з практичного погляду, йдеться про весь північний захід. Якщо розрахувати площу і кількість голів на обох територіях, стає очевидно, що ми повинні затопити Міннесоту, а не відмовитися від наших ліній зв'язку з третиною всього континенту.

— Я не можу відмовитися від усього континенту, — сказав Веслі Моуч, дивлячись на свій таріль із морозивом. Його голос лунав скривджено й уперто.

Даґні думала про Месабі-Рендж, останнє велике джерело залізної руди, думала про фермерів з Міннесоти, тих, хто ще залишився, найкращих виробників пшениці у всій країні, думала про те, що кінець Міннесоти стане кінцем для Вісконсина, Мічиґана, Іллінойса, бачила червоний подих фабрик, що помирали на індустріальному Сході, — і порівнювала з порожніми кілометрами пісків на Заході, убогими пасовищами та покинутими ранчо.

— Цифри вказують на те, — манірно сказав містер Везербі, — що тривале утримання обох цих територій водночас неможливе. Залізницю і все обладнання з однієї слід розібрати і перетворити на матеріал для утримання іншої.

Даґні звернула увагу, що Клем Везербі, експерт із залізниць, мав тут найменше впливу, а Каффі Мейґс — найбільше.

Каффі Мейґс розвалився у кріслі, слухаючи все це по-покровительському і поблажливо, як порожні теревені. Говорив він

небагато, але коли вже щось казав, то коротко й рішуче, зневажливо вищирившись:

— Збав оберти, Джиммі!

Або:

— Чи ти здурів, Весе! Ти маячню городиш!

Даґні зауважила також, що ні Джим, ні Моуч на такі закиди не ображалися. Здавалось, вони з готовністю приймали ці владні вияви його нахабства. Приймали його за свого господаря.

— Нам слід бути практичними, — повторював доктор Ферріс. — Мусимо підходити до цього по-науковому.

— Мені потрібна економіка всієї країни, — повторював Веслі Моуч. — Мені потрібне загальнодержавне виробництво.

— Хіба ви говорите про економіку? Хіба говорите про виробництво? — запитувала Даґні, коли її холодному, чітко вивіреному голосу вдавалося вклинитись між їхніми. — Якщо це так, дайте нам свободу дій, щоб врятувати східні штати. Це все, що залишилось від нашої країни — і від світу загалом. Якщо дозволите нам їх порятувати, ми здобудемо шанс відбудувати решту. Якщо ні — настане кінець.

Нехай «Південно-атлантична залізниця» подбає про той трансконтинентальний рух, який іще існує. Нехай місцеві залізниці подбають про північний захід. Але дозвольте компанії «Таґґарт Трансконтиненталь» узятися за все решту, — віддати всі наші ресурси, устаткування і колії, щоб поновити рух у штатах на Сході. Повернімося до того рівня розвитку, з якого починалось усе в цій країні, але дозвольте нам бодай почати з цього рівня. Ми не відправлятимемо потягів на захід від Міссурі. Ми станемо місцевою залізницею, локальною залізницею промислового Сходу. Дайте нам порятувати нашу промисловість.

На Заході немає більше що рятувати. Можете століттями розвивати сільське господарство за допомогою ручної праці й запряжених волами возів. Але якщо ви зруйнуєте останній завод цієї країни, жодні століття зусиль не дадуть змоги його відновити, зібрати достатньо економічної потужності, щоб він зміг знову запрацювати. Як, на вашу думку, промисловість — чи залізниці — можуть вижити без сталі? Як можливо виготовляти сталь, якщо ви перекрили всі поставки залізної руди? За винятком Міннесоти, хай що там у ній залишилося. Країна? У вас не буде чого рятувати, якщо промисловість загине. Можна

принести в пожертву ногу чи руку. Але ви не порятуєте тіла, якщо віддасте його серце чи мозок. Збережіть нашу промисловість. Порятуйте Міннесоту. Порятуйте Східне узбережжя.

Усе марно. Намагаючись заволодіти їхньою розсіяною увагою, вона промовила все це стільки разів, зі стількома деталями, статистичними даними, цифрами, доказами, скільки змогла видобути зі свого втомленого мозку. Все марно. Вони ні спростовували її слів, ні погоджувались із ними. Просто дивилися так, наче її аргументи взагалі не стосувалися теми. В їхніх відповідях не чутно було якогось прихованого акценту — вони ніби щось пояснювали, але Даґні не могла розшифрувати код, яким ці люди користувалися.

— В Каліфорнії біда, — похмуро проказав Веслі Моуч. — Законодавці штату поводяться якось роздратовано. Говорять про відокремлення.

— Ореґон захопили банди втікачів, — обережно мовив Клем Везербі. — За останні три місяці вбили вже двох податківців.

— Важливість промисловості для цивілізації надзвичайно перебільшена, — сонливо мовив доктор Ферріс. — Сьогодні ми знаємо, що населення Народної Республіки Індії багато століть існувало без будь-якого промислового розвитку.

— Люди здатні існувати з меншою кількістю технічних засобів, у нужді та суворій дисципліні, — палко виголосив Юджин Лоусон. — Це піде їм на користь.

— Чорт, невже ви збираєтеся повестись на слова цієї дамочки, невже дозволите, щоб найбагатша країна на світі вислизнула вам крізь пальці? — запитав Каффі Мейґс, зриваючись на ноги. — Чудовий час для того, щоб відмовитися від цілого континенту — й заради чого? Заради мініатюрного штату, що й так цілком видоєний!

Я кажу — валімо Міннесоту, але тримаймося натомість за трансконтинентальний невід.

З усіма цими неприємностями та заколотами ви не зможете тримати людей на припоні, якщо не матимете транспорту — військового транспорту. Якщо не зможете за кілька днів доставити солдатів у будь-яку точку на континенті. Зараз не час заощаджувати. Не треба лякатися, слухаючи всі ці байки. Країна у вас в кишені. Там її й тримайте.

— У перспективі... — невпевнено заговорив Моуч.

— У перспективі ми всі будемо мертві, — гаркнув Каффі Мейґс. Він неспокійно міряв кроками кімнату. — Економія, матері вашій! І в Каліфорнії, і в Ореґоні, у всіх тих місцях ще багато чого можна заграбастати. Думаю, нам варто замислитися про розширення. Нас ніхто не зможе зупинити, ці краї тільки на нас і чекають — Мексика, можливо, навіть Канада. Це надійна справа.

І тоді Даґні побачила відповідь. Побачила за їхніми словами таємні передумови. Незважаючи на всю їхню галасливу відданість науковому прогресу, на їхній технологічний жаргон, усі ці циклотрони, звукові промені, ці люди рухались уперед не назустріч індустріальному обрієві — ними керувало уявлення про таку форму існування, коли промисловців буде просто відкинуто — бачення жирних, брудних раджів Індії з порожніми поглядами, які в ледачому ступорі визирають із млявих шарів плоті; вони не роблять нічого, тільки перебирають у пальцях коштовні камені, час від часу встромляючи ножа у тіло голодного, запрацьованого, хворого створіння, щоб відібрати у нього кілька зернинок рису, відібрати їх у сотень мільйонів таких самих створінь, щоб зробити з цих зернинок для себе коштовності.

Вона думала, що промислове виробництво — безсумнівна для всіх цінність. Думала, що спонука цих людей відбирати чужі фабрики йде від розуміння цінності цих фабрик. Дитя промислової революції, вона навіть припустити не могла (забула водночас із казками про астрологію та алхімію), що зберігали ці люди у своїх потайних, злодійкуватих душах. Вони не думали про це, вони несли це в собі у формі безіменного гною, який називали власними інстинктами й емоціями: переконання про те, що поки людина бореться за своє існування, вона не зможе виробляти так мало, щоб це завадило істоті з кийком відібрати отримане і залишити жертву майже ні з чим, за умови, що мільйони людей готові прийняти це, і що важчою буде їхня праця і меншими їхні здобутки, то покірливішим стане їхній дух; що людьми, які натискають важелі на електричних приладах, не так легко керувати, натомість тими, хто копає ґрунт голими пальцями — дуже легко; що феодали не потребують оснащених електрикою фабрик, щоб пропивати свій розум з золотих келихів, так само, як раджі у Народній Республіці Індії.

Даґні побачила їхні прагнення, побачила, до якої мети вели їхні незчисленні «інстинкти». Побачила, яке задоволення

отримував гуманіст Юджин Лоусон від перспективи голодної смерті людей. Як доктор Ферріс, науковець, мріяв про той день, коли люди повернуться до ручних плугів.

Єдиною реакцією Даґні була недовіра, байдужість. Недовіра, бо вона не могла збагнути, що саме допровадило людей до такого стану. Байдужість, бо не могла вважати тепер цих істот людьми. Вони продовжували говорити, але вона не могла більше спілкуватись із ними і слухати. Їй хотілося повернутись додому і заснути.

— Міс Таґґарт, — пролунав увічливий, стриманий і дещо стривожений голос. Звівши голову, Даґні побачила над собою постать офіціанта. — Телефонує помічник менеджера з Термінала Таґґарта, просить дозволу негайно поговорити з вами. Каже, що це терміново.

Яким полегшенням стала ця нагода звестись на ноги і вийти з приміщення, незважаючи навіть на необхідність відповідати на дзвінок з приводу нової катастрофи. Полегшенням було почути голос помічника менеджера, хоч він і казав:

— Централізатор вийшов з ладу, міс Таґґарт. Сигнальні вогні не працюють. Вісім потягів зупинено, шість наближається. Ми не можемо вивести їх із тунелю в жоден бік, не можемо знайти головного інженера, не можемо знайти місця замикання, у нас немає мідного дроту для ремонту, ми не знаємо, що робити, ми...

— Я зараз приїду, — сказала Даґні й поклала слухавку.

Кваплячись до ліфта, майже бігцем перетинаючи пишний вестибюль готелю «Вейн-Фолкленд», Даґні відчувала, що повертається до життя, що вона знову здатна діяти.

Таксівки зараз траплялися рідко. Ніхто не відгукнувся на посвистування швейцара. Даґні рвучко попрямувала вулицею, забувши, у що вбрана, дивуючись, чому вітер видається таким холодним, таким близьким.

Зосередившись думками на Терміналі, вона вражено завмерла від краси несподіваного видовища: їй назустріч квапилася тендітна жінка, промінь ліхтаря погладжував її лискуче волосся, оголені руки; позаду розвівалася чорна накидка, а на грудях палахкотів діамант; жінка прямувала довгим, порожнім коридором міської вулиці, оточеної стінами хмарочосів з поодинокими блискітками у вікнах. Усвідомлення того, що перед нею її власне відображення у дзеркалі вітрини квітникаря, виникло секундою

пізніше: Даґні охопили чари, породжені повнотою того контексту, до якого належали і цей образ, і місто. Потім вона відчула болісний напад самотності, набагато глибшої, ніж відображення порожньої вулиці позаду неї. А ще — укол злості щодо себе самої: на контраст між її зовнішнім виглядом і контекстом цього вечора, та й сьогодення загалом.

Вона побачила, як з-за рогу вигулькнуло таксі, помахала рукою і встрибнула досередини, зачинивши дверцята перед відчуттям, яке так хотіла залишити позаду, на порожньому тротуарі біля вітрини квітникаря. Але Даґні знала, глузуючи з себе, охоплена гіркотою й тугою, що це відчуття було пов'язане з очікуваннями першого балу, з тими рідкісними моментами, коли вона прагнула, щоб краса навколишнього життя відповідала її внутрішній красі. Що за невідповідний момент для таких думок! Даґні продовжувала з себе глузувати: не зараз! Вона розлючено кричала на себе подумки, однак нерадісний голос і далі тихо запитував у неї під шум коліс таксівки: «Ти вірила, що повинна жити власним щастям — і що тепер тобі від нього залишилося? Що ти отримуєш від своєї боротьби? Так! Скажи чесно: який у ній для тебе зиск? Чи ти перетворюєшся на одну з жалюгідних альтруїсток, які більше не мають відповіді на це запитання?»

«Тільки не зараз!» — наказала собі Даґні, коли у чотирикутнику лобового скла засвітився вхід до Термінала Таґґарта.

Навіть працівники менеджерського офісу в Терміналі були схожі на погаслі сигнальні вогні. Наче й тут сталося замикання і струм, який міг би змусити їх знову почати рухатися, більше не плинув дротами. Вони дивились на Даґні, неживі та пасивні, наче їм було байдуже, чи дозволить вона їм залишатися нерухомими, чи натисне вимикач, щоб змусити рухатися.

Менеджера Термінала на місці не було. Головного інженера теж не могли знайти. В Терміналі його востаннє бачили дві години тому. У помічника менеджера здатність виявляти ініціативу вичерпалася, коли він зателефонував до Даґні. Інші взагалі не зголосилися бодай щось зробити. Інженер, який відповідав за сигнальні вогні, хлопчакуватий тридцятирічний чоловік, агресивно повторював:

— Але цього раніше ніколи не траплялося, міс Таґґарт! Централізатор ніколи досі не ламався. Він не мав би виходити з ладу. Ми добре знаємо свою роботу, можемо подбати про те, що

нас стосується, але не тоді, коли устаткування ламається, хоч ламатися не мало!

Даґні не могла зрозуміти, чи диспетчер, літній чоловік, який мав за плечима багато років роботи на залізниці, досі залишався при своєму розумі, тільки вирішив його приховувати, чи місяці притлумлення інтелекту таки цілком його задушили, подарувавши безпеку застою.

— Ми не знаємо, що робити, міс Таґґарт.

— Не знаємо, до кого телефонувати по такий дозвіл.

— Не існує правил, що стосувались би такого типу надзвичайної ситуації.

— Не існує правил навіть щодо того, хто мав би такі правила визначати!

Даґні все вислухала, тоді попрямувала до телефону, нічого не пояснюючи, і наказала з'єднати її з керівним віце-президентом «Південно-атлантичної залізниці» в Чикаґо. Попросила знайти його вдома, підняти з ліжка, якщо він спить.

— Джордж? Це Даґні Таґґарт, — сказала вона, почувши голос свого конкурента. — Чи могли б ви позичити мені свого інженера сигнальних вогнів з термінала в Чикаґо, Чарльза Мюррея, — на добу? Так. Усе правильно. Посадіть його на літак, нехай якнайшвидше прибуде до нас. Скажіть, що ми заплатимо йому три тисячі доларів. Так, за один день. Так, аж настільки все погано. Так, я заплачу готівкою, з власної кишені, якщо буде треба. Зроблю все, щоб він опинився на борту літака, тільки нехай сяде до першого ж, що летить із Чикаґо... Ні, Джордже, жодного, — в «Таґґарт Трансконтиненталь» не залишилось нікого, хто здатен мислити. Так, я підготую всі документи, відомості, всі надзвичайні дозволи. Дякую, Джордже. До побачення.

Вона повісила слухавку і швидко заговорила до людей, які стояли навпроти. Вона не хотіла чути мовчанку, що панувала в приміщенні й у всьому Терміналі, де більше не стукотіли колеса, не хотіла чути гірких слів, повторюваних серед лункої тиші: «У «Таґґарт Трансконтиненталь» не залишилось нікого, здатного мислити».

— Негайно підготуйте аварійний потяг і команду, — сказала вона. — Вишліть на лінію Гудзону, нехай віддирають кожен метр мідного дроту. Нехай беруть весь мідний дріт, лампи, сигнальні

вогні, телефони — все, що належить компанії. Нехай привезуть усе це вранці.

— Але ж, міс Таґґарт! Рух на лінії Гудзону зупинено лише тимчасово. Рада специфікації відмовилась надати нам дозвіл розбирати лінію!

— Я нестиму відповідальність.

— Але як ми виведемо звідси аварійний потяг, якщо сигнальні вогні не працюють?

— Сигнальні вогні запрацюють за півгодини.

— Як?

— Ходімо, — сказала вона, встаючи.

Працівники рушили слідом за Даґні. Вона квапливо рухалась уздовж платформ, проминаючи скупчення мандрівників, які чекали на подорож нерухомими потягами. Вона почимчикувала вузьким переходом крізь лабіринт колій, повз засліплені сигнальні вогні, завмерлі перемикачі — й тільки її глянцеві сандалі вистукували ритм під високими склепіннями підземних тунелів компанії «Таґґарт Трансконтиненталь». Під повільнішими кроками чоловіків, які ступали слідом, віддаленою луною глухо потріскували дошки. Даґні квапилась до освітленого скляного куба «Пункту А», який висів у темряві, наче корона, корона поваленого короля у повітрі над королівством порожніх колій.

Оператор пункту був надто досвідчений чоловік, який обіймав надто специфічну посаду, щоб мати змогу цілком приховати небезпечний тягар інтелекту. Вже з перших слів він зрозумів, чого вона від нього хоче, рвучко відповів: «Так, мадам», і негайно зігнувся над схемами, поки решта не встигли ще й піднятися нагору залізними сходами; і вже понуро виконував принизливі розрахунки, що їх упродовж тривалої кар'єри йому здійснювати не випадало. Даґні усвідомила, наскільки добре цей чоловік її зрозумів уже з одного погляду, який кинув на неї, — це був погляд обурений і терплячий, він відповідав емоціям, відображеними на його обличчі.

— Спочатку зробимо, а потім будемо переживати, — сказала Даґні, хоча чоловік жодним чином не прокоментував її розпорядження.

— Так, мадам, — заніміло відповів він.

Приміщення, в якому він працював, було розташоване на самому вершечку підземного пункту і скидалося на скляну

веранду з видом на те, що колись було найшвидшим, найбагатшим і найдавнішим потоком на світі. Цей чоловік був вишколений, щоб планувати курс дев'яти десятків потягів на годину і спостерігати, як вони котяться лабіринтом колій Термінала за скляними стінами його кабінету, під кінчиками його пальців. Тепер він уперше дивився в порожню темряву висохлого каналу.

Крізь відчинені двері операторської Даґні побачила, як бездіяльно і понуро стоять решта працівників — чоловіки, чия робота ніколи не допускала навіть тимчасового розслаблення. Вони вишикувалися біля довгих рядків приладів, схожих на вертикальні мідні складки, наче полиці з книжками, пам'ятник людському розумові. Якщо натиснути на один з цих маленьких важелів, що витикались із полиць, схожі на книжкові закладки, активувалися тисячі електричних схем, тисячі контактів утворювалось і розривалось, десятки залізничних перемикачів вибудовували шлях, запалювались десятки сигнальних вогнів. Не було шансу для жодної помилки, для жодної суперечності. Неймовірна складність думки сконденсувалась в одному русі людської руки, яка прокладала шлях для потяга. Цим шляхом могли безпечно пересуватися сотні потягів, тисячі тонн металу, тисячі життів могли пролітати одне повз одного на відстані подиху, захищені тільки думкою, думкою людини, яка винайшла важелі. Але вони — Даґні поглянула на обличчя свого інженера сигнальних вогнів, — вони вважали, що це скорочення м'язів руки — єдина річ, необхідна для руху транспорту. І ось уже працівники диспетчерського пункту стоять бездіяльно, а на величезних панелях навпроти оператора пункту ті червоні та зелені лампочки, що раніше миготіли, повідомляючи про просування потягів за багато кілометрів звідти, зараз здавалися звичайними скляними намистинками. Дуже схожими на ті намистинки, що їх колись інші дикуни виміняли на острів Мангеттен.

— Кличте всіх своїх некваліфікованих працівників, — звернулася Даґні до помічника менеджера. — Прокладачів колій, шляхових обхідників, обтирачів паротягів, хто там зараз є в Терміналі. Нехай негайно йдуть сюди.

— Сюди?

— Сюди, — вона вказала на колії за пунктом. — Викличте стрілочників. Зателефонуйте на склад, нехай принесуть усі

ліхтарі, які зможуть знайти, будь-які ліхтарі: кондукторські, штормові, які завгодно.

— Ліхтарі, міс Таґґарт?

— Виконуйте.

— Так, мадам.

— Що ми робимо, міс Таґґарт? — запитав диспетчер.

— Будемо рухати потяги. Вручну.

— Вручну? — запитав інженер сигнальних вогнів.

— Так, брате! Чому ти такий шокований? — вона не могла втриматися. — Людина — це ж тільки м'язи, правда ж? Ми повертаємося — туди, де не було ні системи централізації, ні семафорів, ні електрики, повертаємося до тих часів, коли сигнальні вогні потягів не були сконструйовані зі сталі та дроту. Тоді люди просто тримали ліхтарі. Живі люди виконували роль ліхтарів. Ви ж достатньо довго захищали таке життя — ось і маєте те, чого прагнули. Думали, що ваші інструменти визначатимуть ваші ідеї? Але сталось усе навпаки — тепер побачите, які саме інструменти визначили ваші ідеї.

Але навіть таке повернення в часі вимагало розумового зусилля, подумала Даґні, відчуваючи парадоксальність власної позиції, поки дивилася на немічні обличчя навколо.

— Яким чином ми задіємо залізничні перемикачі, міс Таґґарт?

— Руками.

— А сигнальні вогні?

— Руками.

— Як?

— У кожному сигнальному пункті ми поставимо людину з ліхтарем.

— Як? Немає достатньо великих проміжків.

— Використаємо додаткові колії.

— А звідки люди знатимуть, в який бік перемикати стрілки?

— Ми будемо писати їм напрямок.

— Га?

— Писатимемо на папері. Як у давні часи.

Даґні вказала на оператора диспетчерського пункту.

— Він розробить графік руху потягів і колій, які ми будемо використовувати. Для кожного сигнального вогню, кожного перемикача він напише спеціальний наказ, відбере людей, які

розноситимуть накази на кожен пост. Тепер те, що раніше тривало кілька хвилин, триватиме години, але ми заведемо ті потяги, що чекають, у Термінал, а потім виведемо їх...

— Ми будемо працювати так усю ніч?

— І завтра цілий день. Аж поки інженер, який має розум для такої роботи, покаже, як полагодити централізатор.

— У профспілкових контрактах нічого не згадано про людей з ліхтарями. Ми матимемо неприємності. Профспілка протестуватиме.

— Нехай приходять до мене.

— Рада специфікації буде проти.

— Я нестиму відповідальність.

— Я не хочу, щоб вони вважали, що накази віддаю я...

— Я сама їх віддаватиму.

Даґні вийшла на майданчик на вершечку залізних сходів, що вели до диспетчерського пункту. Вона намагалася зберегти самовладання. Якоїсь миті їй здалося, що вона теж є високотехнологічним і точним знеструмленим інструментом, який намагається керувати трансконтинентальною залізницею за допомогою двох рук. Вона вдивлялась у безкраю та мовчазну темряву підземелля Таґґарта — і відчувала пекуче приниження від того, що змушена бачити, як ця імперія опустилась до того рівня, коли люди з ліхтарями стоятимуть у тунелях, наче останні меморіальні статуї.

Даґні майже не вирізняла облич чоловіків, які зібрались біля підніжжя пункту. Вони прийшли з темряви і нерухомо стояли серед синюватого мороку, освітлені синіми лампами на стінах. Плями світла спадали на їхні плечі з вікон диспетчерського пункту. Даґні вдавалося розгледіти їхні брудні костюми, бездіяльні мускулясті тіла, безвольно обвислі руки. Ці люди були виснажені невдячною працею, що не вимагала мислення. Сміття залізниці — молодші чоловіки, які так і не знайшли можливості випростатись, і старші чоловіки, які навіть такої можливості не шукали.

Вони мовчки стояли. Їм не була притаманна кмітливість і зацікавленість робітників. Над ними тяжіла важка байдужість засуджених.

— Накази, які ви зараз почнете отримувати, віддаватиму я, — сказала Даґні, стоячи над ними на залізних сходах. Вона

говорила чітко і лунко. — Люди, які їх передаватимуть, діють за моїми вказівками.

Система централізації перемикачів і сигналів зламалася. Тепер ми замінимо її людською працею. Рух потягів негайно відновиться.

Вона зауважила, що дехто в натовпі роздивляється її особливим поглядом, сповненим затуманеного обурення, зухвалого зацікавлення — і Даґні раптом усвідомила, що вона жінка. Потім пригадала, який на ній одяг, і подумала, що це справді має безглуздий вигляд. А потім, підкорившись шаленому імпульсу, що нагадував виклик і покірність повному, справжньому сенсу цього моменту, вона зірвала з себе накидку і завмерла у променях світла під обліпленими кіптявою колонами, схожа на учасницю офіційного прийняття — випростана, вона хизувалась своїми оголеними руками, лискучим чорним атласом, спалахами діаманта, схожого на військовий хрест.

— Диспетчер пункту призначить стрілочників та їхні пости. Він відбере людей, які подаватимуть сигнали потягам за допомогою ліхтарів, й інших, які передаватимуть його вказівки. Потяги будуть...

Вона намагалась заглушити інший голос, що засмучено промовляв: «Ці люди тільки на таке й здатні. У «Таґґарт Трансконтиненталь» не залишилось жодної людини, здатної мислити...»

— Потяги продовжуватимуть заїжджати до Термінала і виїжджати з нього. Ви будете залишатися на своїх позиціях, аж доки...

Даґні замовкла. Спершу вона побачила його очі та його волосся — безжальні, проникливі очі, пасма волосся, що переливались золотом і міддю, уособлюючи сяйво сонячного світла серед підземного мороку, побачила серед цих скованих одним ланцюгом бездумних людей Джона Ґолта. На ньому був брудний комбінезон, сорочка з закасаними рукавами. Вона відчувала невагомість його пози, бачила підняте догори обличчя. Він дивився на неї так, ніби давно вже передбачив цей момент.

— У чому річ, міс Таґґарт?

Це начальник диспетчерського пункту звернувся до неї м’яким голосом. Він стояв поруч, тримаючи в руці аркуш.

Даґні подумала, що це страшенно дивно: приходити до тями з несвідомого стану, який насправді був найгострішим виявом свідомості, що їй будь-коли доводилось переживати. Ось тільки вона й гадки не мала, скільки часу це тривало, де вона була й навіщо. Усвідомлювала Ґолтове обличчя; в обрисах його рота, на гранях його лиця вона бачила притаманний тільки йому непорушний спокій. Цей спокій відчувався навіть тепер, хоча поглядом він давав їй зрозуміти, що визнає: цей момент навіть для нього занадто складний.

Даґні продовжила говорити, тому що люди навколо, здавалось, її слухали; вона не чула жодного звуку, але продовжувала говорити, мовби виконувала якийсь гіпнотичний наказ, який віддала сама собі колись дуже давно, знаючи, що лише виконання цього наказу здатне стати викликом супроти нього, хоча сама не розуміла і не чула власних слів.

Почувалася так, наче стоїть серед осяйної тиші, і погляд був єдиним доступним їй засобом сприйняття, а його обличчя — єдиним об'єктом цього погляду. Його присутність стискала її горло невисловленими словами. Ця присутність видавалася такою природною. Здавалося, він повинен тут бути, і цей факт був сповнений нестерпної простоти. Даґні відчувала шок не від його присутності, а від присутності решти людей на коліях своєї залізниці, частиною якої він, на відміну від них, завжди був.

Вона уявляла моменти, коли їхала потягом; потяг пірнав у тунель, і тоді вона відчувала раптову, урочисту напругу, наче тунелі з усією оголеною простотою показували їй саму суть залізниці, суть її життя, єдність свідомості і матерії, застиглий вияв людської вигадливості, що надавав своїй меті фізичного виміру. Даґні відчула, що її охопила раптова надія, наче це місце зібрало в собі всі її цінності, а також таємне збудження, немов під землею на неї чекає безіменна обіцянка. Це було так правильно, що вона зустріла його тут, бо це він був і значенням, і обіцянкою. Даґні більше не бачила його одягу, не бачила, до якого рівня понизився він унаслідок ситуації на її залізниці. Вона бачила тільки, як розчиняються страждання останніх місяців, коли він був недоступний, бачила на його обличчі зізнання, чого варті були ці місяці для нього. Єдині

слова, які Даґні чула — своє звернення до нього: «Це винагорода за всі мої дні». І його відповідь: «І за мої також».

Вона зрозуміла, що завершила свою промову перед незнайомцями тоді, коли побачила, що начальник диспетчерського пункту робить крок уперед і щось їм говорить, дивлячись на список у руках. А далі, підхоплена відчуттям невідворотної впевненості, почала спускатися додолу сходами, прямуючи в протилежний від юрби бік, не в напрямку платформ та виходу, а в бік темряви покинутих тунелів. «Ти підеш слідом», — подумала вона і відчула, що ця думка сформована не словами, а напругою м'язів, напругою волі, зосередженої на здійсненні дії, необхідність якої походила ззовні. Даґні з усією певністю розуміла, що, незважаючи на це, цю дію буде здійснено згідно з її бажанням. Ні, подумала вона, не згідно з бажанням, а згідно з цією абсолютною Напругою. «Ти підеш слідом», — це не було ні благанням, ні молитвою, ні вимогою. Це було тихою констатацією факту, яка вміщала в собі її знання, цілісність всього знання, отриманого впродовж років. «Ти підеш слідом за мною, якщо ми — ті, хто ми є, ти і я, якщо ми живемо, якщо світ існує, якщо ти розумієш значення цього моменту і не дозволиш йому проминути, як дозволяють інші, перетворитися на щось безсенсове, небажане, недосяжне. Ти підеш слідом за мною», — вона відчула екзальтовану впевненість, що не була ні надією, ні вірою, а тільки актом поклоніння перед логікою існування.

Вона швидко рухалась уздовж залишків покинутих колій, уздовж довгих, темних коридорів, що звивалися серед гранітних стін. Вона не чула вже звуку голосу начальника диспетчерського пункту позаду. І раптом почула ритм власних артерій, а у відповідь на нього — ритм міста над її головою. Але їй здавалося, що шум крові заповнює тишу навколо, а рух міста — це ритм всередині її тіла. І саме тоді вона почула також далеко позаду себе звук кроків. Вона не обернулася.

А пішла швидше.

Даґні проминула зачинені залізні двері, за якими досі було сховано залишки його двигуна. Навіть тут вона не зупинилася, хоча раптове тремтіння стало її відповіддю на несподівано охоплену єдність і логіку подій останніх двох років. Низка блакитних ламп простягалась у темряву, над латками

мерехтливого граніту, над пошкодженими мішками з піском, що висипався на рейки, над заржавілими купами брухту. Коли кроки достатньо наблизилися, Даґні зупинилась і обернулася.

Вона побачила на лискучих пасмах волосся Ґолта синій відблиск ламп, блідий контур його обличчя і темні западини очей. Його погляд весь час був спрямований уперед, і Даґні відчула певність, що він не зводив його з неї, щойно вона з'явилася там, на підвищенні скляного диспетчерського пункту.

Вона чула ритм міста над ними. Колись думала, що ці тунелі — коріння міста, думала про весь той рух, що сягає неба. Але вони з Джоном Ґолтом становили життєву енергію цього коріння, його причину, його мету і сенс. Даґні була впевнена, що він теж чує ритм міста, як і ритм свого тіла.

Вона зірвала з себе накидку і випросталась так само, як там, на східцях над натовпом. Такою ж він побачив її уперше десять років тому тут, під землею — вона чула слова його зізнання, чула їх у стугонінні крові, яке так заважало дихати.

«Ви здавалися втіленням розкоші, ви належали цьому місцю, воно було джерелом вашої енергії. Здавалося, ви повертаєте радість існування його справжнім власникам. Ви водночас втілювали силу і винагороду за неї. А я був перший чоловік, який зрозумів, наскільки ці дві якості нерозривні».

Наступна низка митей скидалась на спалахи світла серед непроглядної темряви безпам'ятства: коли він зупинився навпроти і вона побачила його обличчя, відчула його незворушний спокій, стримувану напругу, усмішку розуміння в його темно-зелених очах; коли вона зрозуміла, що він побачив у її обличчі, вдивляючись у чітку, сувору лінію його губ; коли вона відчула його уста на своїх, відчула форму його уст як абсолютну форму і водночас — як рідину, що заповнила її тіло; далі — доторки його губ до її шиї, ковтки, які залишали по собі слід із синців; відблиск діамантової застібки на тремтливих мідних пасмах.

І ось Даґні перестала усвідомлювати будь-що, крім відчуттів у власному тілі, бо тіло її здобуло несподіване вміння повідомляти про найскладніше й найважливіше через безпосереднє сприйняття. Так, як її погляд мав здатність перетворювати хвилі енергії в образи, вуха — перетворювати вібрації

на звуки, так і тіло її перетворювало енергію, що рухала всіма її життєвими виборами в негайне чуттєве сприйняття. Вона тремтіла не від тиску його долоні, а від моментальної суми всіх сенсів, усвідомлення того, що ця долоня належить саме йому, що вона торкається до неї так, ніби плоть її — це його власність. Ковзаючи долонею, він ставив свій підпис, що вповні приймає здобуток, втілений в її особі. Здавалось би — всього лише відчуття фізичної насолоди, але в ньому містилось усе її поклоніння перед ним, перед його особистістю, його життям: починаючи від масового зібрання на фабриці у Вісконсині — і закінчуючи Атлантидою в долині, схованою в Скелястих горах, а ще тріумфальним глузуванням цих зелених, неймовірно розумних очей, очей робітника біля підніжжя залізних сходів. Даґні пишалася, що він обрав саме її своїм віддзеркаленням, що саме її тіло дарувало йому зараз всю повноту існування — так само, як його тіло дарувало їй. Ось скільки всього належало цим митям, але Даґні відчувала лише те, як його долоня ковзає її грудьми.

Він зірвав з неї накидку, і вона відчула тендітність власного тіла в його обіймах. Так, наче сам він був лише інструментом для її тріумфального самоусвідомлення. Точнісінько так, як вона була інструментом для нього. Здавалося, Даґні сягнула межі в здатності відчувати, і все ж — відчувала всередині нестерпний, сповнений нетерпіння крик, вимогу, що її годі було означити. Знала тільки, що крик цей мав те ж походження, що й течія її життя, ту ж невичерпну ознаку осяйної невситимості.

На коротку мить він відвів назад її голову і поглянув просто в очі, щоб осягнути повний сенс їхніх дій, наче освітлюючи їх прожектором свідомості. Їхні погляди були більшим доказом інтимності, ніж те, що мало от-от статися.

Тоді Даґні відчула дотик шорсткої мішковини до плечей. Вона лежала на мішках з піском, бачила перед собою видовжені тіні ніг, тугий блиск панчіх, відчувала, як його рот притискається до її кісточки на нозі; нестерпно повільно його цілунки поповзли вгору — так, наче він бажав заволодіти її формою за допомогою вуст. Зуби Даґні увійшли у плоть його руки, вона відчула, як його лікоть відсуває набік її голову, а рот впивається в її губи з болісним натиском. Коли в неї аж

стиснулося горло від висхідного руху, що звільнив і об'єднав тіло в нескінченному шоку насолоди, Даґні повністю розчинилась у рухах його тіла, в палючій жазі, яка накочувала знову і знову. Вона наче втратила свою особистість, перетворившись на нескінченний потяг до неможливого. І раптом з'ясувалося, що неможливе є можливим, вона зойкнула і завмерла, знаючи, що в цьому світі більше немає чого бажати.

Він лежав горілиць поруч з нею, вдивляючись у темряву гранітного склепіння. Даґні роздивлялась його витягнуте на нерівних схилах мішків тіло, немов рідке від розслаблення, бачила чорний клин накидки, що лежав на колії біля їхніх ніг. На склепінні поблискували намистини вологи. Вони повільно скочувалися, затікали в невидимі щілини, неначе фари віддалених автомобілів. Коли він заговорив, його голос звучав так, наче він тихо продовжував відповідати на її невисловлене запитання. Наче більше не мав чого від неї приховувати, наче тепер був зобов'язаний оголити перед нею душу так само просто, як оголив тіло.

— Ось як я спостерігав за тобою протягом всіх десяти років. З підземелля під твоїми ногами. Знаючи про кожен твій крок там, нагорі, в офісі на вершечку будівлі, але ніколи не бачачи тебе, ніколи не маючи тебе достатньо... Десять років ночей, які я провів, чекаючи, коли зможу на тебе поглянути тут, на платформі, коли ти сідатимеш до потяга. Щоразу, коли надходив наказ причепити твій вагон, я про це знав. Я чекав і дивився, як ти спускаєшся рампою, і мріяв, щоб ти не йшла занадто швидко. Твоя хода така особлива, я впізнав би її будь-де. Те, як ти йдеш. Ці твої ноги. Спочатку я завжди бачив твої ноги, як вони поквапливо пересуваються додолу рампою, як проходять повз мене, поки я дивлюся з затемненої колії. Думаю, я міг би зробити скульптуру з твоїх ніг, — я їх так добре знаю, я вивчив їх навіть не очима, а пучками пальців, поки дивився, як ти проходиш, поки повертався до роботи, поки приходив додому перед самим світанком, щоб поспати три години, хоча це й так мені не вдавалося...

— Я люблю тебе, — сказала вона тихим, майже безбарвним голосом, позначеним лише делікатним звучанням юності.

Він заплющив очі, наче дозволяючи цьому звучанню осяяти всі ті роки, що лежали позаду.

— Десять років, Даґні. Крім того періоду, коли я протягом кількох тижнів мав можливість милуватись тобою безпосередньо, я не міг до тебе дотягнутись, але ти, принаймні, нікуди не квапилася, ніби перебувала на освітленій сцені, на приватній, спеціально для мене обладнаній сцені. Тож я милувався тобою протягом багатьох годин, багато вечорів поспіль. В освітлених вікнах офісу «Лінії Джона Ґолта». І однієї ночі...

Їй перехопило подих.

— Тієї ночі то був ти?

— Ти мене бачила?

— Бачила твою тінь на тротуарі. Бачила, як ти походжаєш сюди-туди. Це скидалося на боротьбу. Було схоже на...

Вона замовкла — не хотіла промовляти слово «мука».

— Так воно й було, — тихо відповів Ґолт. — Тієї ночі я хотів увійти досередини, побачити тебе, заговорити... Тієї ночі я найближче підійшов до того, щоб зламати свою присягу, коли побачив, як ти впала на стіл, побачив, що ти зламалася під вагою свого тягаря...

— Джоне, тієї ночі я думала саме про тебе. Тільки я не знала...

— Зате я знав.

— ...усе своє життя я хотіла тільки тебе і заради тебе все робила...

— Я знаю.

— Джоне, найскладнішим був навіть не той момент, коли я покинула тебе в долині, а...

— Твоя радіопромова в день твого повернення?

— Так! Ти її слухав?

— Звісно. Я радий, що ти це зробила. Це було неймовірно. І... Я й так про все знав.

— Ти знав... про Генка Ріардена?

— Ще до того, як побачив тебе в долині.

— Коли ти про нього довідався — ти очікував цього?

— Ні.

— Це було... — вона замовкла.

— Складно? Так. Але тільки перших кілька днів. Наступного вечора... Хочеш, щоб я розповів тобі, що я зробив, коли довідався?

— Так.

— Я ніколи доти не бачив Генка Ріардена, тільки його фотографії в газетах. Я знав, що того вечора він у Нью-Йорку, на якійсь конференції великих промисловців. Я хотів просто на нього поглянути, тому вирушив туди і зачекав біля входу до готелю, де відбувалась конференція. Під навісом усе було яскраво освітлено, але далі, на самому тротуарі, знову згущувалась темрява, тож я міг добре бачити, але мене видно не було. Навколо тинялося кілька нероб і волоцюг, сіявся дощ, і ми тулилися до стін будівлі. Членів конференції, коли вони почали виходити назовні, можна було легко вирізнити за одягом і за манерами — демонстративно розкішні костюми, владна, але сором'язлива поведінка, наче вони щосили намагалися відповідати обраному образу. Було там кілька водіїв, які підігнали до входу їхні автомобілі, було кілька репортерів, які затримували їх, щоб поставити запитання, а ще якісь прихвосні, які зазирали їм до рота. Ті промисловці були виснаженими людьми — постарілі, мляві, ошалілі від силкувань приховати невпевненість. А потім я побачив його. Він був у дорогому плащі, мав на голові крислатого капелюха, що нависав над очима. Рухався швидко і впевнено — таку впевненість ще треба заслужити, і він це зробив. Деякі з його колег кидалися до нього з запитаннями — магнати, що поруч з ним здавались лакузами. Я дивився, як він стояв, тримаючи руку на дверцях автомобіля і піднявши голову, бачив скупий проблиск усмішки під похиленими крисами капелюха, впевнену усмішку, нетерплячу, трохи здивовану. А потім, на коротку мить, я зробив те, чого ніколи досі не робив, те, чим більшість людей нищать власні життя: побачив цю мить поза її контекстом. Я побачив світ таким, яким його робив він, відповідним до нього. Здавалося, Ріарден є його символом. Я побачив світ досягнень, непогамованої енергії, вільного руху крізь сповнені сенсу роки — до радості та винагороди. Стоячи під дощем, у натовпі невдах, я побачив, куди привели б мене минулі роки, якби такий світ існував, і відчув нестерпну тугу. Ріарден був усім, чим я повинен був стати. Він мав усе, що повинно було бути моїм. Але то була тільки мить. Потім я знову побачив цю сцену в цілісному контексті, в усьому її значенні. Побачив, яку ціну він платив за свої надзвичайні здібності, яких

страждань зазнавав, охоплений мовчазним подивом, як боровся, щоб зрозуміти те, що вдалось зрозуміти мені. Я бачив, що той світ, який він уособлював, насправді не існував, його ще треба буде створити. Бачив його тим, ким він був насправді: символом моєї боротьби, невинагородженим героєм, за якого я повинен помститись і якого повинен звільнити. І я... Тоді я прийняв те, що довідався про нього і про тебе. Я зрозумів, що це нічого не змінює, що я повинен був на це сподіватися. Що все було правильно.

Даґні почула звук власного стогону, і Ґолт тихо засміявся.

— Даґні, річ не в тім, що я не страждаю, я просто розумію непотрібність страждання. Я знаю, що біль потрібно долати, відкидати його, не приймати його за частину душі, як постійний шрам на сприйнятті існування. Не жалій мене. Все сталось так, як треба.

Вона повернула голову, щоб мовчки на нього поглянути, а він усміхнувся, оперся на лікоть і зазирнув у її обличчя. Вони продовжували лежати, не рухаючись.

Даґні прошепотіла:

— Ти був залізничним робітником — тут! — цілих дванадцять років...

— Так.

— Відколи...

— Відколи я пішов з компанії «Двадцяте століття».

— Тоді, коли ти мене вперше побачив... ти тут працював, так?

— Так. А того ранку, коли ти запропонувала працювати моєю кухаркою — ти ж не знала, що я твій залізничний робітник у відпустці. Тепер ти розумієш, чому я так тоді реготав?

Вона дивилась йому в обличчя, зболено всміхаючись. Він усміхався радісно та щиро.

— Джоне.

— Скажи. Скажи повністю.

— Ти був тут... усі ці роки...

— Так.

— ...усі ці роки... поки залізниця занепадала... поки я шукала розумних людей... поки зі шкіри вилазила, щоб втримати кожен її шматочок...

— ...поки прочісувала країну, шукаючи винахідника мого двигуна, поки годувала Джеймса Таґґарта і Веслі Моуча, поки називала своє найбільше досягнення іменем ворога, якого прагнула знищити.

Вона заплющила очі.

— Усі ці роки я був тут, — сказав він, — близько до тебе, в твоїй власній реальності. Стежив за твоєю боротьбою, за твоєю самотністю, тугою, спостерігав за війною, яку ти, на твою думку, вела заради мене, хоча насправді підтримувала в ній моїх ворогів і весь час зазнавала поразки. Я був тут, схований від тебе погрішністю твого ж зору, як Атлантида схована від людей за допомогою оптичної ілюзії. Я був тут, я чекав на той день, коли ти побачиш, коли ти зрозумієш, що, згідно з кодексом світу, що ти його підтримуєш, ти сягнула найглибшого дна підземелля, що всі твої цінності — приречені, і тобі доведеться шукати їх на самісінькому дні. Я був тут. Я чекав на тебе. Я люблю тебе, Даґні. Люблю тебе більше за власне життя. Я — той, хто вчить людей, як слід любити життя. Я вчив їх також ніколи не сподіватися на те, за що не було заплачено. І те, що я зробив сьогодні, я зробив з повним усвідомленням, що заплачу за це. Можливо, заплачу власним життям.

— Ні!

Він усміхнувся, киваючи.

— О, так. Ти ж знаєш, що одного разу ти вже мене зламала. Що я змінив прийняте рішення. Але я зробив це свідомо, знаючи, що воно означає. Я зробив це не тому, що сліпо здався моменту, а цілком передбачивши наслідки, повністю бажаючи їх пережити. Я не міг дозволити, щоб така мить пройшла повз нас. Вона належала нам, любове моя, ми її заслужили. Але ти ще не готова все покинути і приєднатися до мене. Я знаю, ти не мусиш мені казати. І оскільки я вирішив взяти те, чого прагнув, іще до того, як воно повністю мені належатиме, мені доведеться за це заплатити. Не знаю, в який спосіб і коли, знаю тільки, що коли поступаюсь ворогові, то мушу рахуватись із наслідками.

Він усміхнувся, зауваживши вираз її обличчя.

— Ні, Даґні, у моїй свідомості ти не ворог, саме тому я й тут. Але ворог — згідно з фактами, згідно з напрямком, яким ти рухаєшся, хоч і не розумієш цього поки що так, як я. Мої

справжні вороги не становлять для мене небезпеки. Ти — становиш. Ти — єдина людина, яка може їх до мене привести. Вони ніколи не матимуть можливості мене знайти, але з твоєю допомогою це зроблять.

— Ні!

— Ні, ти зробиш це несвідомо. І ти здатна змінити свій курс, але поки ти на це не наважишся, тобі доведеться коритись його логіці. Не супся, вибір був мій, і небезпека, яку я вирішив прийняти — теж моя. Я торговець у всьому, Даґні. Я хотів тебе, я не мав можливості змінити твоє рішення, натомість міг лише визначити ціну і вирішити, чи здатен я на неї погодитися. Так, здатен. Моє життя належить мені, я можу витрачати його, можу в нього вкладати. Твоє життя належить тобі.

Наче продовжуючи жестами сказане, він ледь підняв рукою її голову і поцілував. Тіло Даґні безвольно розслабилося, волосся спадало додолу, голова відкинулась назад, підтримувана тільки його поцілунком.

— Ти — нагорода, яку я мусив завоювати, але вирішив натомість купити. Я хотів тебе, і якщо ціна — моє життя, то я її заплачу. Віддам життя — але не розум.

В його очах промайнув жорстокий спалах. Він сів, усміхнувся і запитав:

— Хочеш, щоб я приєднався до тебе і пішов працювати? Хочеш, щоб я полагодив систему, що блокує сигнали? — я можу зробити це за годину.

— Ні!

Її крик був відповіддю на раптовий образ: вона пригадала чоловіків у ресторані готелю «Вейн-Фолкленд».

Він засміявся.

— Чому ні?

— Не хочу, щоб ти був їхнім рабом!

— А сама?

— Думаю, вони зазнають поразки, а я переможу. Я ще трохи протримаюся.

— Це правда, ще трохи протримаєшся. Але не до того часу, коли переможеш, а поки не зрозумієш.

— Я не можу це все покинути! — у відчаї закричала вона.

— Поки що не можеш, — тихо мовив він.

Він підвівся, і вона теж покірно встала, нездатна розмовляти.

— Я залишусь тут, на своєму робочому місці, — сказав він. — Але не намагайся зі мною зустрітися. Мусиш витримати те, що витримував я, те, від чого я хотів тебе порятувати. Живи далі, знаючи, де я, жадаючи мене так само, як я жадатиму тебе, але ніколи не наближайся до мене. Не шукай мене тут. Не приходь до мого дому. Не можна, щоб вони бачили нас разом. А коли дійдеш до кінця, коли будеш готова все покинути, не кажи їм про це — просто намалюй крейдою знак долара на підніжжі статуї Ната Таґґарта (бо там йому й місце), а потім іди додому і чекай. Протягом доби я по тебе прийду.

Вона схилила голову на знак мовчазної обіцянки.

Але коли він обернувся, щоб іти геть, її тіло несподівано затремтіло — наче прокинулося чи, навпаки, випустило дух, і вона закричала:

— Куди ти йдеш?

— Я триматиму ліхтар до світанку — це єдина робота, на яку вповноважує мене твій світ. І єдина робота, яку я для нього робитиму.

Вона вхопила його за руку, намагаючись втримати, прагнучи йти слідом, сліпо рухатись уперед, покинувши все, щоб тільки бачити його обличчя.

— Джоне!

Він стиснув її зап'ястя і відкинув руку від себе.

— Ні, — сказав він.

Тоді знову взяв її долоню, підніс до вуст і поцілував. Його цілунок був пристраснішим зізнанням за будь-яке інше. Після цього Ґолт пішов геть уздовж колії, що зникала в темряві. Даґні здавалося, що і колія, і його постать покинули її одночасно.

Коли вона, похитуючись, увійшла до вестибюля Термінала, його стіни затремтіли від стугоніння коліс першого потяга. Це скидалося на відновлене серцебиття. Храм Натаніеля Таґґарта був тихий і порожній, незмінне світло осявало оголений мармур. Час до часу простір перетинали якісь жалюгідні особи, наче загублені серед його осяйної величі. На сходинках п'єдесталу, під суворою урочистою статуєю, в пасивному занімінні сидів обірваний волоцюга, схожий на

общипану птаху, що не мала куди летіти і тулилась на випадкових карнизах.

Даґні впала на сходинки п'єдесталу, наче ще одна знедолена. Вона тісно загорнулась у забруднену накидку і сиділа так нерухомо, схиливши на руки голову, нездатна ні заплакати, ні поворухнутися.

Їй тільки здавалось, що вона весь час бачить перед собою постать, яка тримає у витягнутій руці запалене світло — часом ця постать скидалася на Статую Свободи, часом — на чоловіка з пасмами вигорілого волосся, що тримає ліхтаря на тлі темного неба. Цим червоним ліхтарем він здатен був зупинити рух земної кулі.

— Не беріть близько до серця, леді, хай би там що, — виснаженим голосом висловив співчуття волоцюга. — З цим і так нічого вже не вдієш... Чи не байдуже, леді? Хто такий Джон Ґолт?

Розділ VI

Концерт визволення

20 жовтня профспілка робітників почала вимагати від компанії «Сталь Ріардена» підвищити заробітну платню.

Генк Ріарден довідався про це з газет. Йому ніхто не висловлював жодних вимог, ніхто не вважав необхідним його повідомляти. Вимогу висунули перед Радою специфікації. Водночас ніхто не пояснив, чому жодна інша сталеливарна компанія не отримала аналогічної вимоги.

Ріарден не знав, чи люди, які висунули претензію, справді були його робітниками. Правила Ради щодо профспілкових виборів не дозволяли з'ясувати цей момент. Він довідався тільки, що група складалась із кількох новачків, тих, кого Рада просувала на його завод останніми місяцями.

23 жовтня Рада специфікації відмовила профспілкам задовольнити їхню петицію. Якщо з цього приводу й були якісь слухання, то Ріарден про них нічого не знав. З ним ніхто не консультувався, ніхто ні про що не повідомляв. Він чекав, сам ні про що не запитуючи.

25 жовтня всі газети країни, контрольовані тими ж людьми, які контролювали Раду, почали кампанію підтримки робітників заводу «Сталь Ріардена». Було опубліковано чимало матеріалів про відмову підняти зарплатню, оминаючи будь-які згадки про те, хто саме відмовив і кому належала ексклюзивна юридична влада для такої відмови, наче сподіваючись, що публіка забуде про юридичні деталі, коли прорве греблю і потечуть історії про те, що причиною всіх страждань робітників є їхній працедавець. У статтях було докладно змальовано всі перипетії життя робітників компанії «Сталь Ріардена» за скрутних часів зростання вартості прожиття, а поруч публікували інші статті, в яких було перераховано прибутки Генка Ріардена за останніх п'ять років. Друкували, наприклад, розповідь про поневіряння дружини одного з Ріарденових робітників, яка ходила від крамниці до крамниці, марно шукаючи їжу, а навпроти — замітку про те, як на п'яній вечірці, влаштованій неназваним сталеливарним магнатом у розкішному готелі, хтось розбив об чиюсь голову пляшку шампанського. Тим магнатом був Оррен Бойл, але в замітці не подавали імен.

«Нерівність досі існує, — писали газети, — і краде у нас здобутки нашої просвітленої доби».

«Нерви людей розхитані злигоднями. Ситуація сягає критичного рівня. Ми остерігаємося спалахів насильства».

«Ми остерігаємося спалахів насильства», — весь час повторювали газети.

28 жовтня група нових робітників компанії «Сталь Ріардена» напала на майстра, вивела з ладу фурми доменної печі. Через два дні інша група вибила вікна на першому поверсі адміністративної будівлі. Новий робітник пошкодив механізм крана, і ківш із розплавленим металом перехилився на п'ятьох випадкових осіб.

— Мабуть, я збожеволів, бо весь час думав про своїх голодних дітей, — сказав цей робітник, коли його арештували.

«Немає часу теоретизувати про те, що правильно і що неправильно, — прокоментували газети. — Нашим єдиним клопотом є той факт, що ця небезпечна ситуація загрожує виробітку сталі в країні».

Ріарден мовчки спостерігав за подіями. Він чекав, наче перед ним розгорталось якесь остаточне знання, і цей процес

неможливо було ні пришвидшити, ні зупинити. Ні, думав він довгими осінніми вечорами, визираючи з вікна свого офісу, ні, він не байдужий до своїх заводів, але те почуття, яке колись було живою пристрастю, тепер більше скидалось на тужливу ніжність, яку людина відчуває до спогадів про тих, кого вона любила і кого більше немає поруч. Особливість таких почуттів до мертвих, думав Ріарден, у тому, що вже нічого неможливо вдіяти.

Вранці 31 жовтня він отримав повідомлення, яким його інформували, що все його майно, включно з банківськими рахунками і сейфами, конфісковано, щоб задовольнити протерміноване рішення, винесене проти нього на суді через брак сплачених ним податків протягом трьох останніх років. Це було офіційне повідомлення, складене відповідно до закону, за винятком того факту, що жодної нестачі ніколи не існувало, а суду не було.

— Ні, — сказав Ріарден своєму обуреному адвокатові, — ні про що в них не запитуй, не відповідай, не заперечуй.

— Але ж це фантастика!

— Не фантастичніша, ніж усе решта.

— Генку, невже ти хочеш, щоб я нічого не робив? Просто сидів і дивився?

— Ні, дивися стоячи. Стоячи! Не рухаючись. Не діючи.

— Але ж вони зробили тебе безпорадним.

— Справді? — тихо запитав він, усміхаючись.

У нього в гаманці залишилось кілька сотень доларів, більше нічого.

Але свідомість гріла тепла думка, схожа на міцний потиск чиєсь руки: в таємному сейфі, схованому у нього в спальні, зберігався злиток золота, що дав йому золотоволосий пірат.

Наступного дня, 1 листопада, Ріардену зателефонував з Вашингтона бюрократ, який говорив таким голосом, ніби на колінах благав пробачення.

— Це помилка, містере Ріарден! Це всього лише жахлива помилка! Це рішення призначалось не вам. Ви ж розумієте, як воно сьогодні, коли в офісі бракує працівників, а навколо стільки канцелярської роботи... А тут іще якийсь незугарний телепень сплутав документи і виписав проти вас рішення. Та це взагалі була не ваша справа, це була справа виробника мила! Благаю,

прийміть наші вибачення, містере Ріарден, наші найглибші особисті вибачення найвищого рівня!

Голос затнувся, вичікуючи.

— Містере Ріарден?

— Я слухаю.

— Не можу сказати, наскільки нам прикро, що ми завдали вам таких незручностей, таких неприємностей. До того ж з усіма цими клятими формальностями, крізь які доведеться пройти — ви ж розумієте, ця канцелярщина! — кілька днів, можливо, тиждень, піде на те, щоб скасувати розпорядження. Містере Ріарден?

— Я вас почув.

— Нам неймовірно прикро, ми готові відшкодувати збитки. Ви, звісно, маєте на це право — за всі ті незручності, яких ми вам завдали, ми готові заплатити. Ми не сперечаємось. Ви, звісно, захочете подати заяву про відшкодування і...

— Я такого не казав.

— Га? Ні, не казали. Тобто... А що ви казали, містере Ріарден?

— Нічого.

Пізніше того самого дня з Вашингтона знову подзвонили з благанням. Тільки цього разу людина, яка телефонувала, здавалося, не стояла навколішках, а гойдалась на телефонному дроті з радісною віртуозністю канатохідця. Він представився як Тінкі Голловей і почав благати, щоб Ріарден відвідав конференцію — «неформальну маленьку конференцію, нас там буде небагато, кілька учасників найвищого рівня». Конференція мала відбутись у Нью-Йорку, в готелі «Вейн-Фолкленд», післязавтра.

— Протягом кількох минулих тижнів сталося стільки непорозумінь! — сказав Тінкі Голловей. — Стільки прикрих непорозумінь — і так даремно! Ми могли б усе це миттю виправити, містере Ріарден, якби нам вдалося трішки з вами переговорити. Ми просто вмираємо, так хочемо з вами зустрітися.

— Можете коли завгодно надіслати мені повістку в суд.

— О, ні! Ні! Ні! — голос звучав налякано. — Ні, містере Ріарден — навіщо думати про такі речі? Ви нас не розумієте, ми аж не тямимося, так хочемо зустрітись з вами по-товариському, нам потрібна від вас лише добровільна співпраця.

Голловей напружено замовк, не знаючи, чи справді у слухавці пролунав тихий смішок. Але оскільки більше нічого не було чути, він озвався знову:

— Містере Ріарден?

— Так.

— З усією певністю, містере Ріарден, в такі скрутні часи наша конференція матиме для вас велику користь.

— Чому присвячено цю конференцію?

— Вас спіткало стільки труднощів — і ми з радістю допоможемо вам, чим зможемо.

— Я не просив про допомогу.

— Зараз такий непевний час, містере Ріарден, настрій у суспільстві непередбачуваний, небезпечний... є загроза... Ми хочемо мати можливість вас захистити.

— Я не просив вашого захисту.

— Але ж ви з усією певністю усвідомлюєте, що ми можемо бути для вас цінними. І якщо ви чогось від нас хочете, будь-якої...

— Нічого не хочу.

— Але ж ви маєте проблеми, які хотіли б з нами обговорити.

— Не маю.

— Ну, тоді... Що ж, тоді, — відмовившись від спроб нав'язатись із послугами, Голловей перейшов до відкритого благання, — може, ви нас хоча б вислухаєте?

— Якщо ви маєте що мені сказати.

— Маємо, містере Ріарден, звісно, маємо! Це все, про що ми просимо — вислухати нас. Просто дайте нам шанс. Приїдьте на цю конференцію. Вас це ні до чого не зобов'яже...

Він вимовив це мимовільно і відразу замовк, почувши енергійний і глузливий тон Ріардена, який не обіцяв нічого хорошого:

— Я знаю.

— Я про те... Тобто... То ви приїдете?

— Добре, — погодився Ріарден. — Приїду.

Він не слухав уже, як Голловей розсипався подяками, занотував тільки інформацію, яку той повторював:

— О сьомій вечора, четвертого листопада, містере Ріарден... Четвертого листопада.

Так, ніби дата мала якесь особливе значення.

Ріарден кинув слухавку й відкинувся у кріслі, дивлячись, як на стелі офісу відблискують вогні печі. Він знав, що ця конференція — пастка. Знав також, що заходить до неї, не маючи нічого для тих, хто цю пастку на нього розставив.

Тінкі Голловей у своєму офісі у Вашингтоні кинув слухавку і сів, напружено суплячись. Клод Слаґенгоп, президент «Друзів глобального прогресу», який сидів у м'якому кріслі, нервово пожовуючи сірника, зиркнув на нього і запитав:

— Не дуже добре?

Голловей похитав головою.

— Він приїде, але... ні, не дуже добре.

І додав:

— Не думаю, що він прийме.

— Те саме сказав мені той нікчема.

— Знаю.

— Нікчема сказав, що краще й не намагатися.

— Хай йому грець, твоєму нікчемі! Ми мусимо! Мусимо ризикнути!

Нікчемою був Філіп Ріарден, який кілька тижнів тому повідомив Клодові Слаґенгопу:

— Ні, він мене не взяв, не захотів дати мені роботу. Я намагався його переконати, як ви хотіли, намагався щосили, але все марно, він мене й на поріг свого заводу не пустить. А щодо його настрою — слухайте, настрій у нього поганий. Ще гірший, ніж я міг собі уявити. Я його знаю і можу ствердити, що у вас немає жодного шансу. Він тримається на волосинці. Одне зусилля — і волосинка не витримає. Ви казали, що великі начальники хочуть знати. Скажіть їм, нехай цього не роблять. Скажіть, що він... Клоде, бережи нас Бог, якщо вони продовжуватимуть, вони його втратять!

— Що ж, з тебе небагато користі, — сухо мовив Слаґенгоп, відвертаючись.

Філіп схопив його за рукав і запитав тремтячим голосом, не приховуючи тривоги:

— Скажи, Клоде... згідно з... директивою десять-двісті вісімдесят дев'ять... якщо його не буде, то... спадкоємців не буде теж?

— Все правильно.

— Вони відберуть заводи... і все решту?

— Такий закон.

— Але ж... Клоде, невже вони зі мною так учинять?

— Вони не хочуть, щоб він покинув завод. Ти це знаєш. Затримай його, якщо зможеш.

— Але я не можу! Ти ж знаєш, що не можу! Через власні політичні погляди і... Ти сам знаєш, що він про мене думає через те, що я робив для вас! Я не маю на нього жодного впливу!

— Отже, тобі не пощастило.

— Клоде! — охоплений панікою, закричав Філіп. — Клоде, вони ж мене не викинуть на мороз? Я ж один із них? Вони завжди казали, що я — один із них, що я їм потрібен. Казали, що їм потрібні такі люди, як я, а не такі, як він. Люди мого внутрішнього складу, пам'ятаєш? І після всього, що я для них зробив, після того, який я був вірний, запопадливий, відданий справі...

— Який же ти клятий дурень, — гиркнув Слаґенгоп. — Яка нам від тебе користь без нього?

Уранці 4 листопада Генка Ріардена розбудив телефонний дзвінок. Він розплющив очі й побачив над собою, у вікні спальні, чисте бліде небо, небо раннього світанку аквамаринового кольору. Перші промені невидимого ще сонця надавали старим філадельфійським дахам рожевої барви.

Якусь мить, поки його свідомість була ще майже така ж чиста, як небо, поки він іще не пам'ятав ні про що, крім себе самого, і не встиг завантажити душу тягарем недобрих спогадів, він лежав нерухомо, заворожений чарами світу, який йому відповідав — світу, в якому існування скидалось би на вічний ранок.

Телефон знову повернув його у заслання реальності: пронизливі дзвінки переривались інтервалами, що робило схожими їх на нестерпні крики про допомогу. Таких криків у недавньому світі Ріардена просто не існувало. Він підняв слухавку і насупився:

— Алло?

— Доброго ранку, Генрі, — почувся тремтячий голос. То була його мати.

— Мамо — о цій порі? — сухо кинув він.

— Ох, ти ж завжди рано прокидаєшся, а я хотіла впіймати тебе до того, як ти підеш на роботу.

— У чому річ?

— Генрі, мені треба тебе побачити. Я хочу з тобою поговорити. Сьогодні. У будь-який час сьогодні. Це важливо.

— Щось сталося?

— Ні... Так... Тобто... Я мушу поговорити з тобою особисто. Ти приїдеш?

— Вибач, не можу. У мене сьогодні зустріч у Нью-Йорку. Якщо хочеш, приїду завтра...

— Ні! Ні, не завтра. Треба сьогодні. Необхідно.

В її інтонації вчувалася паніка, але це була радше паніка вічної безпорадності, а не свідчення надзвичайної ситуації, — якщо не зважати на перелякане відлуння, що пробивалося крізь її механічну наполегливість.

— Що сталося, мамо?

— Я не можу говорити про це по телефону. Мені треба тебе побачити.

— Тоді, якщо хочеш, приходь до офісу.

— Ні! Не до офісу! Я мушу побачити тебе віч-на-віч, у місці, де можна спокійно порозмовляти. Чи не міг би ти зробити мені послугу і приїхати сюди сьогодні? Це я, твоя мама, прошу тебе про послугу. Ти взагалі ніколи не приїздиш до нас. Може, і не тебе варто в цьому обвинувачувати. Але чи не міг би ти один раз це зробити, я тебе благаю?

— Гаразд, мамо. Буду о четвертій.

— Це добре, Генрі. Дякую, Генрі. Це добре.

Того дня Ріарденові здавалося, що він відчуває в атмосфері заводу особливе напруження. Це напруження було надто невиразне і невловне, — але ж завод для нього був, наче обличчя коханої дружини, на якому він здатен був вирізняти найменші нюанси почуттів ще до того, як вони чітко окреслювались. Він зауважив невеликі угруповання нових робітників, вони збиралися по троє-четверо і розмовляли. Він зауважив їхню поведінку — так поводяться в більярдній, а не на заводі. На нього самого кидали погляди — надто акцентовані, надто виразні. Ріарден не зважав. Усього цього було недостатньо, щоб перейматись, а він і часу на це не мав.

Наблизившись до свого колишнього дому, він різко загальмував біля підніжжя пагорба. Він не бачив дому ще з 15 травня, минуло півроку, відколи покинув його, — і зараз, окинувши будівлю поглядом, повернувся до всіх тих почуттів, які переживав протягом десяти років щоденних повернень додому: напруження, збентеження, сірий тягар невизнаного нещастя, сувора витримка, яка заважала це нещастя визнати, відчайдушна невинність спроб зрозуміти свою родину... намагання бути справедливим.

Він повільно підіймався стежкою, що вела до входу. Нічого не відчував, крім великої, урочистої ясності. Цей будинок уособлював для нього провину — його провину перед самим собою.

Він сподівався побачити матір і Філіпа. І не сподівався, що побачить третю особу, яка звелась, як і дві решта, коли він увійшов до вітальні. То була Ліліан.

Ріарден зупинився на порозі. Вся трійця дивилась йому просто в обличчя та на відчинені позаду нього двері. На їхніх лицях читалися страх і хитрість, вираз, із яким люди шантажують інших, користуючись чеснотами своїх жертв, — Ріарден навчився вже його вирізняти. Щоб тримати його в ув'язненні, вони послуговувались винятково жалощами, і один-єдиний крок відступу загрожував їм його втратити.

Вони розраховували на його жалощі та боялися його люті. Вони не наважувалися бачити іншої альтернативи, — його байдужості.

— Що тут відбувається? — запитав він, повернувшись до матері. Його голос був безпристрасний і рівний.

— Ліліан живе у нас, відколи ви розлучилися, — захищаючись, відповіла мати. — Я ж не могла дозволити їй помирати з голоду на вулиці, правда?

В материних очах світилося благання — наче боялась отримати ляпаса, і торжество — наче сама щойно дала ляпаса синові. Ріарден знав, що нею керує: не співчуття (вони з Ліліан ніколи одна одної не любили), а спільність їхньої помсти; мати отримувала таємне задоволення, витрачаючи його гроші на колишню дружину, яку він відмовився підтримувати.

Ліліан стояла з привітально нахиленою головою. На її вустах грала легка усмішка — чи то боязка, чи зухвала. Він не вдавав, що її ігнорує: поглянув таким поглядом, наче бачив наскрізь, наче її присутність жодним чином не відбилась у його свідомості. Він нічого не відповів, зачинив двері й увійшов до приміщення.

Мати зітхнула з неспокійним полегшенням і квапливо сіла на найближчий стілець, нервово спостерігаючи за ним, не впевнена, чи він зробить так само.

— Чого ти хотіла? — запитав він, сідаючи.

Мати сиділа випростано, у неприродній позі: її плечі були високо підняті, а голова — опущена.

— Милосердя, Генрі, — прошепотіла вона.
— Ти про що?
— Ти мене не розумієш?
— Ні.
— Ну що ж, — вона незграбно і безпорадно розвела руками, — ну що ж...
Очиці матері бігали, намагаючись втекти від його пильного погляду.
— Що ж, стільки всього треба сказати і... І я навіть не знаю, як це робити, але... Ну, є одна практична справа, вона не дуже важлива сама по собі... Я не через неї тебе покликала.
— Яка?
— Практична справа? Наші чеки — Філіпові та мої. Вже настав новий місяць, але наші чеки досі не дійсні. Ти ж це знаєш, правда?
— Знаю.
— І що нам робити?
— Не знаю.
— А ти що з цим робитимеш?
— Нічого не робитиму.
Мати дивилася на нього і, здавалося, рахувала секунди тиші.
— Нічого не робитимеш, Генрі?
— Я не маю можливості щось зробити.
Всі троє напружено вдивлялись у його обличчя. Ріарден був певен, що мати сказала правду: теперішні фінансові труднощі не були основною причиною, а тільки символом якоїсь набагато ширшої проблеми.
— Але, Генрі, ми вже не маємо на що жити.
— Я теж.
— Може, ти передаси нам трохи готівки?
— Мене не попередили, не дали часу отримати готівку.
— Ну, тоді... Слухай, Генрі, все це сталося так несподівано, мабуть, це всіх налякало. У продуктовій крамниці нам відмовляються надати кредит, якщо ти їх сам про це не попросиш. Мабуть, хочуть, щоб ти підписав кредитну картку чи щось таке. Ти поговориш з ними, залагодиш усе?
— Ні, не залагоджу.
— Ні? — вона аж зойкнула. — Чому?
— Я не братиму на себе зобов’язань, яких не можу виконати.

— Ти про що?

— Я не братиму на себе боргів, яких не можу оплатити.

— Що ти кажеш? Як це не можеш? Те розпорядження — якась технічна помилка, всі знають, що це тимчасово!

— Всі знають? А я не знаю.

— Але ж, Генрі, йдеться про рахунок на їжу! Ти не знаєш, чи зможеш оплатити рахунок на їжу? Ти ж володієш мільйонами!

— Я не вводитиму власника крамниці в оману, вдаючи, що ті мільйони мені належать.

— Що ти кажеш? Кому ж вони належать?

— Нікому.

— Ти це про що?

— Мамо, думаю, ти добре мене розумієш. Думаю, ти зрозуміла все раніше за мене. Власність сьогодні більше не передбачає власників. Це саме те, що ти доводила й у що вірила всі ці роки. Ти хотіла, щоб я був зв'язаний. Тепер я зв'язаний. Уже занадто пізно грати в будь-які ігри.

— Невже ти дозволиш якимось своїм політичним ідеям... — вона побачила вираз його обличчя і різко замовкла.

Ліліан сиділа, втупившись у підлогу, ніби боялась підвести погляд. Філіп хрустів суглобами пальців.

Мати знову сфокусувала погляд і прошепотіла:

— Не покидай нас, Генрі.

Крізь її інтонацію пробилася раптова пронизливість, і Ріарден зрозумів, що прочинилися двері, за якими ховалась справжня мета цієї зустрічі.

— Настали жахливі часи, ми налякані. Ось у чому річ — нам страшно, Генрі, тому що ти від нас відвернувся. Я не лише про цей продуктовий рахунок, але це вже ознака: ще рік тому ти не допустив би, щоб з нами таке сталось. А тепер... тепер тобі просто байдуже.

І вона вичікувально замовкла.

— Тобі байдуже?

— Так.

— Що ж... Мабуть, ми самі винні. Ось що я хотіла тобі сказати: ми знаємо, що це наша провина. Всі ці роки ми неправильно до тебе ставилися. Ми були з тобою нечесні, змушували тебе страждати, використовували тебе і не виявляли вдячності. Ми винні, Генрі, ми маємо перед тобою гріх — і

визнаємо це. Що ще ми можемо тобі зараз сказати? Чи здатен ти нам пробачити?

— Чого ви хочете від мене? — запитав він чітким і беземоційним тоном, немов брав участь у діловій нараді.

— Не знаю! Хто я така, щоб знати? Але я говорю зараз не про це. Не про дії, а про почуття. Я благаю тебе, Генрі, виявити почуття, тільки почуття — навіть якщо ми на них не заслуговуємо. Ти великодушний і сильний. Ти можеш забути про минуле, Генрі? Ти нам пробачиш?

Жах у її погляді був справжній. Ще рік тому він сказав би собі, що таким чином вона ним маніпулює. Він залишив би при собі огиду, викликану її словами, що не містили нічого, крім туманної безсенсовості. Він би вчинив насильство над своїм розумом, надавши цим словам сенсу, хоч і не здатен був їх зрозуміти. Він вирішив би, що вона в такий спосіб намагається бути щирою, — нехай цей тип щирості був йому недоступний. Але зараз він уже нездатен був пристати на умови інших людей.

— Ти нам пробачиш?

— Мамо, краще нам про це не говорити. Не вимагай, щоб я пояснював, чому. Думаю, ти знаєш це так само добре, як і я. Якщо я щось можу зробити для вас — скажи, що саме. Більше немає чого обговорювати.

— Але я тебе не розумію! Не розумію! Саме для цього я тебе й покликала — попросити у тебе пробачення! Ти відмовишся дати мені відповідь?

— Ну, добре. І що означатиме моє пробачення?

— Га?

— Я запитав — що воно означатиме?

Вона вражено розвела руками, щоб наголосити на очевидності своїх слів.

— Ну... Ми тоді будемо краще почуватися.

— Це змінить минуле?

— Нам стане краще, коли ми будемо знати, що ти нам пробачив.

— Ти хочеш, щоб я вдавав, ніби минулого не існує?

— О Боже, Генрі, невже ти не розумієш? Все, чого ми хочемо, — це знати, що ми тобі хоч трохи небайдужі.

— Ви мені байдужі. Хочеш, щоб я вдавав протилежне?

— Але ж саме про це я тебе й благаю — відчуй це!

— На яких підставах?

— Підставах?

— В обмін на що?

— Генрі, Генрі, ми обговорюємо не бізнес, не тоннаж сталі й баланс на банківському рахунку. Ми говоримо про почуття, а ти розмовляєш, як торговець!

— Я і є торговець.

Її погляд був сповнений жаху. Не безпорадного жаху людини, якій не вдається чогось осягнути, а жаху істоти, яку підштовхують до тієї межі, коли уникати розуміння вже буде неможливо.

— Слухай, Генрі, — квапливо втрутився Філіп, — мати не може всього цього зрозуміти. Ми не знаємо, з якого боку до тебе підійти. Ми не вміємо розмовляти твоєю мовою.

— І я вашою не розмовлятиму.

— Вона хоче сказати лише, що нам прикро. Нам страшенно прикро, що ми тебе скривдили. Ти думаєш, що ми за це не розплачуємось, але це не так. Ми каємося.

І біль на обличчі Філіпа був справжній. Іще рік тому Ріарден відчув би жалощі. Тепер же він розумів, що вони випробовують його небажання завдати їм страждань, тиснуть на страх перед їхнім болем. Але він більше цього не боявся.

— Нам так прикро, Генрі. Ми знаємо, що завдали тобі шкоди. Ми хотіли б це спокутувати. Але що ми можемо вдіяти? Минуле — це минуле. Ми не можемо його змінити.

— Так само, як і я.

— Ти можеш прийняти наше каяття, — обережним, аж ніби скляним, голосом проказала Ліліан. — Тепер я вже нічого не можу від тебе отримати. Просто хочу, щоб ти знав: все, що я робила, було зумовлено моєю любов'ю до тебе.

Він обернувся, не відповівши нічого.

— Генрі! — закричала мати. — Що з тобою сталося? Що тебе так змінило? Ти більше навіть на людину не схожий! Ти хочеш отримати від нас відповіді, яких ми не маємо. Шмагаєш нас своєю логікою — яка за цих часів може бути логіка? Яка логіка може бути там, де страждають люди?

— Ми нічого не можемо вдіяти! — вигукнув Філіп.

— Ми залежимо від твого милосердя, — додала Ліліан.

Вони метали в нього своїми благаннями, але не могли вцілити.

Вони не знали — і їхня паніка була останньою спробою уникнути цього знання, — що його нещадна справедливість, яка раніше була єдиним засобом їхньої влади над ним, яка змушувала його приймати будь-які покарання, яка перетворювала кожен його сумнів на їхню перевагу, тепер обернулась проти них самих. Та сама сила, яка раніше робила його толерантним, тепер зробила Ріардена безжалісним. Та справедливість, яка пробачила б кілометри невинних помилок, не могла пробачити єдиного кроку з усвідомлено лихим наміром.

— Генрі, невже ти нас не розумієш? — благала мати.

— Розумію, — тихо сказав він.

Вона відвела погляд, уникаючи його чесних очей.

— Тобі байдуже, що з нами буде?

— Байдуже.

— Невже ти не людина? — заверещала вона розлючено. — Невже ти взагалі не здатен любити? Я намагаюся достукатись до твого серця, а не до розуму! Любов — це не річ, яку можна обговорювати, аналізувати, щодо якої можна вести переговори! Любов — це те, що дають! Те, що відчувають! Боже, Генрі, невже ти не можеш відчувати, не мислячи?

— Ніколи не міг.

За мить вона заговорила тихо і низьким тоном:

— Ми не такі розумні, як ти, ми не такі сильні. Якщо ми грішили і хибили, то тільки тому, що ми безпорадні. Ми тебе потребуємо, ти — все, що у нас є. Ми втрачаємо тебе — і нам страшно. Настали страшні часи, і буде тільки гірше. Люди смертельно налякані, вони засліплені, розгублені. Як ми дамо собі раду, якщо ти нас покинеш? Ми маленькі й слабкі, нас змиє хвилею, мов порожнисте гілля, хвилею жаху, що розгулявся по світу. Можливо, на нас теж лежить частина провини, можливо, ми допомогли цьому жахові розгулятися, не розуміючи до пуття, що робимо, але що вже тепер удієш, — тепер ми не можемо цього зупинити. Якщо ти нас покинеш, нам кінець. Якщо ти здасися і зникнеш, як усі ті люди, які...

Він не видав жодного звуку, але один лише рух його брів — наче контрольна мітка — змусив її замовкнути. Ріарден усміхнувся. Його усмішка була найгіршою з відповідей.

— То ось чого ви боїтеся, — повільно проказав він.

— Ти не можеш усе покинути! — засліплена нападом паніки, закричала його мати. — Ти не можеш зараз усе покинути!

Торік — міг, але не зараз! Не сьогодні! Ти не можеш стати дезертиром, бо вони покарають за це всю твою родину! Залишать нас без жодного пенні, все відберуть, покинуть нас помирати, вони...

— Замовкніть! — закричала Ліліан, більше за всіх призвичаєна відчитувати ознаки небезпеки на Ріарденовому обличчі.

На його лиці досі грала усмішка, але всі вони знали, що Ріарден їх більше не бачить. Однак їм недоступне було розуміння того, чому його усмішка була аж так сповнена болю й туги, чому він дивився у протилежний бік кімнати, в напрямку найвіддаленішого вікна.

Він бачив перед собою те досконало виліплене обличчя, яке залишалось однаково погідним, незважаючи на ляпаси Ріарденових гострих слів, чув, як тут, у цій кімнаті, тихий голос йому промовляв: «Хочу застерегти вас від гріха прощення». «Ти ще тоді це знав», — подумав Ріарден... Але не закінчив подумки цього речення, дозволив йому розчинитись у конвульсії гіркої усмішки, оскільки відчував те, що був готовий подумати: «Тобі ще тоді це було відомо — пробач же мені».

«Ось яке, — думав Ріарден, дивлячись на свою родину, — походження їхніх благань про милосердя, логіка тих почуттів, які вони, не сумніваючись у власній правоті, вважають нелогічною; ось проста і брутальна суть людей, які говорять про почування без участі розуму, а милосердя — без справедливості».

Вони знали, чого бояться. Вони ще раніше, ніж це вдалося йому, усвідомили і назвали той спосіб визволення, який залишився для нього відкритим. Вони зрозуміли всю безнадійність його ситуації в промисловості, всю марність його боротьби, непідйомність тих тягарів, що на нього лягали. Вони знали, що згідно з логікою, справедливістю, з інстинктами самозбереження, єдиний вихід — покинути все і втекти. І все ж вони хотіли його зупинити, кинути до жертовного вогню, спожити його в ім'я милосердя, прощення і братерсько-людожерської любові.

— Якщо ви досі хочете почути від мене пояснення, мамо, — дуже тихо промовив Ріарден, — якщо ви всі досі сподіваєтеся, що я не такий жорстокий, щоб назвати вголос усе те, чого ви начебто не знаєте, то ось що неправильно у вашому уявленні про прощення: ви жалієте, що завдали мені шкоди, і як свою спокуту просите, щоб я приніс себе у жертву.

— Логіка! — закричала вона. — Знову ти зі своєю клятою логікою! Ми потребуємо жалю, а не логіки!

Він звівся на ноги.

— Зачекай! Не йди! Генрі, не покидай нас! Не прирікай нас на смерть! Хай які ми є, ми ж люди! Ми хочемо жити!

— Та ні, — раптом вражено мовив він і з дедалі більшим жахом, наче ця думка його просто-таки приголомшила, закінчив:

— Я не думаю, що хочете. Бо якби ви хотіли жити, то знали б, що повинні мене цінувати.

Як мовчазний доказ і як відповідь на ці слова, обличчя Філіпа повільно розпливлось у здивованій усмішці, в якій надто добре проглядалися страх і зловтіха.

— Ти й так не зможеш втекти, — сказав Філіп. — У тебе ж немає грошей.

Цей випад, здавалося, потрапив у ціль. Ріарден завмер, а потім засміявся:

— Дякую, Філіпе, — мовив він.

— Га? — Філіп нервово і вражено смикнувся.

— То ось яка мета того розпорядження про конфіскацію майна. Ось чого бояться твої друзі. Я знав, що вони щось проти мене готують. Не знав тільки, що це розпорядження було способом запобігти моїй втечі.

Він обернувся і недовірливо поглянув на матір.

— Ось чому ти хотіла мене сьогодні побачити ще до конференції у Нью-Йорку.

— Мати нічого про це не знала! — закричав Філіп. Затнувся — і закричав ще голосніше: — Гадки не маю, про що ти кажеш! Я нічого не розповідав! Я не казав їм нічого!

Тепер в його страху було набагато менше містики, а більше практицизму.

— Не хвилюйся, бідолашний нікчемо, я не здам їм тебе, не скажу, що ти мені все розпатякав. І якщо ти намагався...

Він не закінчив. Дивився на ці три обличчя навпроти — і обірвав себе на середині речення, усміхнувшись. Його усмішка була втомлена, сповнена жалю, недовіри й відрази. Він бачив перед собою остаточну суперечність, гротеск, абсурд і крах всієї цієї нераціональної гри: люди з Вашингтона сподівались утримати його, змушуючи цих трьох до ролі заручників.

— Ти думаєш, що ти такий хороший, так? — несподівано закричала Ліліан. Вона зірвалась на ноги, щоб перегородити йому шлях. Її обличчя було спотворено гримасою, яку Ріарден бачив лише раз за все життя. Того ранку, коли вона довідалась ім'я його коханки. — Ти такий хороший! Ти так собою пишаєшся! Що ж, я хочу тобі дещо сказати!

Здавалось, аж до цього моменту вона й сама не вірила, що програла цю гру. Вираз її обличчя став для Ріардена останньою деталлю схеми. Побачивши все максимально чітко, він зрозумів, у яку гру вона грала і навіщо з ним одружилася.

Якщо любов — це коли людина робить іншу людину постійним центром своєї уваги, сенсом усього життя, думав Ріарден, то вона таки справді його любила. Але для нього любов була звеличенням самої суті людини, її існування — в такому разі, коли йшлося про людей, сповнених ненависті до себе самих і до життя, єдиним доступним відповідником любові для них ставало руйнування. Ліліан обрала Ріардена за його чесноти, силу, впевненість, за його гордість. Обрала так, як обирають об'єкт любові, як символ людської волі до життя, — однак метою її було бажання все це знищити.

Він пригадав собі їхню першу зустріч: він, чоловік неймовірної енергії та пристрасних амбіцій, чоловік досягнень, запалений полум'ям успіху, опинився тоді в самому осерді претензійного попелу — так званої інтелектуальної еліти; то були спалені рештки неперетравленої культури, що годувалися відблисками розумувань інших, роблячи своєю основною відмінністю заперечення інтелекту, а своєю єдиною жагою — прагнення контролювати світ; і вона, поплічниця тієї еліти, відповідала на запитання всесвіту банальною насмішкою, свою неспроможність мала за зверхність, а внутрішню порожнечу — за чесноту. Він не усвідомлював їхньої ненависті, просто невинно зневажав шахрайську позицію тих людей, — а вона тимчасом розгледіла в ньому загрозу для свого світу, небезпеку, виклик, докір.

Хтивість, яка підштовхує одних загарбувати цілі імперії, спонукала Ліліан — згідно з її можливостями — пристрасно шукати влади над Ріарденом. Вона постановила собі зламати його, оскільки нездатна була до нього дорівнятися, вирішила, що зможе перевершити чоловіка, знищивши його, наче тоді його велич стане її величчю, зовсім як — подумав він і здригнувся — ті

вандали, які вважали себе величнішими за скульпторів, коли розбивали створені ними статуї, або убивця дитини почувався кращим за матір, що дала тій дитині життя.

Він пригадував, як вона висміювала його роботу, заводи, метал, його успіх, пригадував її бажання побачити його п'яним, хоча б один раз, її спроби підштовхнути його до зради, її задоволення від самої думки, що він скотився до рівня якоїсь брудної інтрижки, її жах від відкриття того, що ця інтрижка насправді — його досягнення, а не деградація. Її лінія нападу, яка видавалась йому такою непередбачуваною раніше, тепер постала у всій визначеності: Ліліан прагнула зруйнувати його самооцінку, знаючи, що коли чоловік сумнівається у своїй цінності, він віддається на поталу волі іншої людини. Вона намагалася пошкодити його моральну чистоту, робила все, щоб отруїти почуттям провини його впевненість і прямоту. Так, наче, якби він зазнав краху, його аморальність стала б виправданням для нього.

Озброєна тією ж метою, націлена на задоволення тієї ж потреби, що й люди, які розбудовують складні філософські системи, покликані допомогти їм нищити цілі генерації, запроваджувати диктатури, стирати з лиця Землі країни, Ліліан, яка не мала іншої зброї, крім жіночності, перетворила знищення одного чоловіка на власну мету.

Ріарден пригадав голос свого втраченого молодого вчителя: «Ви маєте власний кодекс життя. Який кодекс у них?»

— Я повинна тобі дещо сказати! — закричала Ліліан з тією безсилою люттю, яка прагне, щоб слова стали гаслами. — Ти так сильно собою пишаєшся, правда? Так пишаєшся своїм іменем! Сталь Ріардена, метал Ріардена, дружина Ріардена! То ось ким я була, чи не так? Місіс Ріарден! Місіс Генрі Ріарден!

Вона квоктала і задихалася, намагаючись вдати сміх.

— Що ж, думаю, тобі варто знати, що з твоєю дружиною переспав інший чоловік! Я тебе зрадила, чуєш? Я тебе зрадила — і не з якимось прекрасним, шляхетним коханцем, а з мерзенним невдахою, з Джимом Таґґартом! Три місяці тому! Ще до розлучення! Поки я була твоєю дружиною! Поки я досі була твоєю дружиною!

Він стояв і слухав, як науковець, який вивчає об'єкт, жодним чином не пов'язаний з ним особисто. Ріарден думав про те, що такі вияви — це остаточний викидень вірування в колективну

взаємозалежність, у відсутність ідентичності, власності, фактів: вони переконані, що моральне зростання одного віддане на поталу діям іншого.

— Я не була тобі вірною! Ти мене чуєш, бездоганний пуританине? Я спала з Джимом Таґґартом, незаплямований герою! Ти що, не чуєш мене? Ти мене не чуєш? Не чуєш?

Він дивився так, ніби до нього на вулиці наблизилась якась дивакувата жінка зі своїми химерними звіряннями. Його погляд промовляв: «Навіщо це мені розповідати?»

Вона затихла. Ріарден не знав, як виглядає руйнування особистості. Але тепер спостерігав за тим, як відбувається руйнування Ліліан. Бачив, як занепадає її обличчя, як провисає шкіра, наче не має більше що обтягувати, як очі невидюще дивляться кудись усередину, сповнені жаху, до якого не може дорівнятися жодна зовнішня загроза. Це не був погляд людини, яка втрачає розум, а радше тієї, що осягнула свою цілковиту поразку і водночас уперше побачила власну суть. Це був погляд особи, яка після багатьох років розмов про неіснування нарешті його досягнула.

Ріарден обернувся, щоб іти геть. Мати зупинила його біля дверей, ухопивши за руку. Уперта і нестямна, вона досі намагалась себе ошукати, тому стогнала докірливо, зі сльозами на очах:

— Невже ти справді нездатен пробачити?

— Ні, мамо, — відповів він, — нездатен. Я міг би пробачити минуле, якби сьогодні ви переконували мене все покинути й зникнути.

Назовні дув холодний вітер, що огорнув Ріардена плащем, наче обійняв його. Біля підніжжя пагорба відкривався краєвид на прекрасний, свіжий луг, на чисте присмеркове небо. На заході червоніла смуга вечірнього сонячного світла; на сході — схожий на ще один, паралельний захід сонця, мерехтів відблиск його заводу.

Відчуття керма в долонях і гладка траса, що зникала позаду, коли Ріарден мчав до Нью-Йорка, збадьорили його. Він відчував водночас надзвичайну точність і розслаблення, діючи без напруження, почувався молодим і сильним, аж доки не усвідомив, що саме так поводився і сподівався поводитися надалі в юності, тому запитав себе вражено: «Чому людина взагалі повинна діяти якось інакше?»

Коли на обрії з'явились обриси Нью-Йорка, вони вразили Генка своєю осяйною чіткістю, ця чіткість — незважаючи на відстань — не належала самим предметам, а видавалась освітленням, що від них струменіло. Ріарден дивився на місто безсторонньо, не накладаючи своїх звичок чи прив'язок, як це робили інші. Це не було місто бандитів, жебраків, вигнанців чи повій, а втілення найбільшого промислового досягнення в історії людства. Єдине значення полягало в тому, що бачив Ріарден особисто, відчуття власності, беззастережного прийняття, наче дивився на місто вперше — або востаннє.

Він зупинився серед тиші коридору готелю «Вейн-Фолкленд», біля дверей номеру, до якого збирався увійти. Йому довелося зробити зусилля, щоб підняти руку й постукати. Цей номер належав раніше Франциско д'Анконії.

У повітрі вітальні серед оксамитових портьєр над лискучими столами пливли кільця сигаретного диму.

З цими коштовними меблями, за відсутності особистих речей, приміщення вирізнялось атмосферою понурої розкоші й надавалося радше для тимчасового перебування. Тут було зловісно, як у нічліжці.

Коли Ріарден увійшов, з туману виникли п'ять постатей: Веслі Моуч, Юджин Лоусон, Джеймс Таґґарт, доктор Флойд Ферріс і худий сутулуватий чоловік, схожий на тенісного гравця зі щурячим обличчям. Його представили як Тінкі Голловея.

— Добре, — сказав Ріарден, обірвавши вітання, усмішки, пропозиції напоїв і повідомлення про нагальність ситуації. — Чого ви хотіли?

— Ми ваші друзі, містере Ріарден, — сказав Тінкі Голловей, — ми тут винятково, як ваші друзі. Ми хочемо неформально поспілкуватися про перспективи ближчої співпраці.

— Ми прагнемо прислужитися вашим надзвичайним здібностям, — сказав Лоусон, — і почути ваші поради щодо промислових проблем держави.

— Ми потребуємо у Вашингтоні таких, як ви, — сказав доктор Ферріс.

— Не розумію, чому ви так довго були поза нашим колом, адже звучання вашого голосу просто необхідне на найвищих рівнях, як і звучання голосів решти державних лідерів.

Ріарден думав, що найбільшу відразу викликає ця напівправда. Істерична інтонація їхніх голосів свідчила про невизнане прагнення якимось чином негайно перетворити її на правду.

— Чого ви хочете? — запитав він.

— Ну як це... Послухати вас, містере Ріарден, — мовив Веслі Моуч, імітуючи налякану посмішку. Посмішка була фальшива, страх — справжній. — Ми просимо вас висловити свою думку з приводу загальнодержавної промислової кризи.

— Я не маю, що сказати.

— Але ж, містере Ріарден, — сказав доктор Ферріс, — ми лише хочемо отримати шанс на співпрацю з вами.

— Я вже казав вам одного разу привселюдно, що не співпрацюватиму під дулом пістолета.

— Чи не могли б ми у такі скрутні часи закопати томагавк? — благально запитав Лоусон.

— Пістолет? Закопуйте.

— Що?

— Це ви його тримаєте. Закопайте, якщо думаєте, що здатні на це.

— Це був лише крилатий вислів, — кліпаючи, пояснив Лоусон. — Я висловився метафорично.

— А я — ні.

— Невже ми не можемо стати пліч-о-пліч заради нашої держави в такі складні для неї часи? — запитав доктор Ферріс. — Не можемо заплющити очі на відмінності наших поглядів? Ми йдемо вам назустріч. Якщо існують аспекти нашої політики, що викликають ваш спротив, просто скажіть, ми видамо директиву, щоб...

— Облиште, хлопці. Я не прийшов сюди, щоб допомогти вам удавати, наче я не перебуваю в тій позиції, у якій перебуваю, і що якісь кроки назустріч між нами взагалі можливі. Говоріть по суті. Ви готові на якийсь новий трюк зі сталеливарною промисловістю. Який?

— Насправді, — сказав Моуч, — ми таки хочемо обговорити життєво важливі питання, що стосуються сталеливарної промисловості, але... Але не в такий спосіб, у який ви висловлюєтесь, містере Ріарден!

— Ми не приготували жодних трюків для вас, — докинув Голловей. — Ми запросили вас, щоб усе обговорити.

— Я прийшов приймати накази. Віддавайте їх.

— Але, містере Ріарден, ми не хочемо, щоб ви дивилися на це в такий спосіб. Ми не хочемо віддавати вам накази. Нам потрібна від вас добровільна згода.

Ріарден усміхнувся.

— Я знаю.

— Знаєте? — радісно підхопив Голловей, але щось в усмішці Ріардена знову повернуло йому непевність. — Ну, тоді...

— І ти добре знаєш, братику, — сказав Ріарден, — що у твоїй грі є одна хиба, фатальна хиба, яка призведе до страшного вибуху. А зараз кажи, який удар для моєї голови ти так старанно готував, щоб тільки я нічого не зауважив — чи мені йти додому?

— О ні, містере Ріарден! — закричав Лоусон, рвучко зиркнувши на годинника. — Зараз ви не можете піти! Тобто, я хотів сказати, що вам не слід іти, не вислухавши, що ми хочемо вам сказати.

— То кажіть уже.

Ріарден побачив, як присутні перезирнулися. Веслі Моуч, здавалося, боявся до нього звертатись. На його обличчі застиг вираз роздратованої впертості. Він наче віддавав сигнал іншим, виштовхуючи їх уперед. Хоч би яка була їхня кваліфікація, коли вони визначали долю сталеливарної промисловості, але тут ці люди повинні були убезпечити Моуча від розмови.

Ріарден не розумів, чому на зустрічі присутній Джеймс Таґґарт. Той сидів, похмурий і мовчазний, насуплено сьорбаючи свій напій, навіть не зиркнувши в його напрямку.

— Ми склали план, — аж надто радісно повідомив доктор Ферріс, — який розв'яже проблеми сталеливарної промисловості. Ви його цілком схвалите, оскільки це — шлях до загального благополуччя, але водночас він захищає ваші інтереси і гарантує безпеку в...

— Не треба мені нічого нав'язувати. Давайте факти.

— Цей план — чесний, чіткий, справедливий і...

— Мені не потрібні всі ці означення. Факти.

— Це план, який... — доктор Ферріс замовк. Він втратив звичку називати факти.

— Згідно з цим планом, — сказав Веслі Моуч, — ми гарантуємо, що прибутки сталеливарної промисловості зростуть на п'ять відсотків.

І він тріумфально замовк.

Ріарден промовчав.

— Звісно, доведеться дещо скоригувати, — легковажно докинув Голловей, встрибуючи в тишу, наче на порожній тенісний корт. — Певне зростання цін доведеться гарантувати для виробників залізної руди (три відсотки — максимум), з огляду на додаткові труднощі, з якими зараз зіткнуться деякі з них, наприклад, містер Ларкін з Міннесоти, оскільки їм доведеться пересилати руду такими коштовними транспортувальними засобами як вантажівки. Адже містерові Джеймсу Таґґарту довелось пожертвувати залізничним відгалуженням до Міннесоти заради суспільного добробуту. І, звісно, доведеться підвищити фрахтові ставки для сільських залізниць — скажімо, на сім відсотків, якщо говорити приблизно, — з огляду на абсолютну необхідність...

Голловей замовк, як гравець, який перериває бурхливу діяльність, щоб усвідомити, що ніхто на неї не реагує.

— Однак зростання заробітної платні не буде, — квапливо докинув доктор Ферріс. — Один з найважливіших пунктів плану полягає в тому, що ми не гарантуємо зростання платні для робітників сталеливарної промисловості, незважаючи на їхні наполегливі вимоги. Ми насправді хочемо бути з вами чесні, містере Ріарден, і захистити ваші інтереси — навіть з огляду на ризики спричинити обурення населення.

— Звісно, якщо ми сподіваємося, що робітники погодяться на жертву, — сказав Лоусон, — ми повинні продемонструвати їм, що керівництво теж чимось жертвує заради країни. Настрої робітників сталеливарної промисловості зараз страшенно непевні, містере Ріарден. Вони близькі до вибуху і... щоб захистити вас від... від...

Він замовк.

— Що? — запитав Ріарден. — Від?..

— Від імовірного... насильства, доведеться вжити певних заходів, які... Послухай, Джиме, — він раптом повернувся до Джеймса Таґґарта, — чому б тобі не пояснити містерові Ріардену — ти ж його колега-промисловець!

— Ну, хтось мусить підтримувати залізниці, — понуро сказав Таґґарт, не дивлячись на Ріардена. — Країні потрібні залізниці, тому хтось повинен допомагати нам вантажити товари, і якщо ми не отримаємо зростання фрахтових ставок...

— Ні, ні, ні! — гаркнув Веслі Моуч. — Розкажи містерові Ріардену про план специфікації залізниць.

— Ну, цей план — фантастично успішний, — напівсонно замимрив Таґґарт, — якщо не зважати на часову складову, яку ще не повністю вдається взяти під контроль. Те, що наша спільна командна праця поверне всі залізниці країни в хороший стан — питання часу. Запевняю вас, що план так само успішно спрацює і для будь-якого іншого виду промисловості.

— У цьому немає жодних сумнівів, — сказав Ріарден і повернувся до Моуча. — Навіщо ви просите цю маріонетку марнувати мій час? Що цей план специфікації залізниць має спільного зі мною?

— Але ж, містере Ріарден, — з відчайдушною радістю закричав Моуч, — це та схема, якої ми дотримуємося! Саме це ми і хочемо з вами обговорити!

— Що?

— План специфікації сталеливарної промисловості!

Запала коротка мовчанка — присутні наче віддихувалися після занурення під воду.

Ріарден сидів і зацікавлено всіх роздивлявся.

— З огляду на сумний стан сталеливарної промисловості, — з раптовим поспіхом почав Моуч, наче вирішив не давати собі часу для усвідомлення, чому погляд Ріардена спричинив у ньому такий неспокій, — і на те, що сталь — найпотрібніший базовий товар, підґрунтя всієї нашої промислової структури, слід вжити рішучих заходів, щоб зберегти сталеливарні підприємства, обладнання й заводи нашої країни.

Інтонація та імпульс, отриманий під час виголошення цієї промови, привели Моуча аж так далеко — але відразу ж і загальмували.

— Маючи на меті це завдання, наш план... Наш план...

— Наш план насправді дуже простий, — втрутився Тінкі Голловей, намагаючись довести це веселими переливами простакуватості у голосі. — Ми знімемо обмеження з виробництва сталі й кожна компанія зможе виробляти, скільки їй вдаватиметься, згідно з потужностями. Але, щоб уникнути виникнення відходів та небезпеки конкуренції, всі компанії віддаватимуть свої валові доходи до загального фонду — Фонду специфікації сталеливарної промисловості, яким керуватиме спеціальна Рада. Наприкінці року ця Рада розподілятиме надходження шляхом підсумовування всього виробництва сталі й поділу суми на

кількість мартенівських печей. Таким чином ми отримаємо середній показник, який буде чесний щодо всіх — і кожна компанія отримає виплати згідно зі своїми потребами. Збереження печей — базова потреба, кожна компанія отримає виплату згідно з кількістю печей, якими володіє.

Він замовк, зачекав — і додав:

— Ось і все, містере Ріарден, — і, не отримавши відповіді, сказав:

— Багато складок ще треба випрасувати, але... але це все.

Хоч би якої реакції він очікував, він її не отримав.

Ріарден відкинувся на спинку крісла, уважно дивлячись у простір перед собою, наче роздивлявся щось віддалене. А потім з ноткою безособового подиву запитав:

— Скажіть мені тільки одне, хлопці: на що саме ви розраховуєте?

Він знав, що вони все зрозуміли. Він бачив з їхніх облич, як уперто вони прагнули уникнути цього розуміння. Колись Ріарден думав, що це вираз брехуна, який дурить свою жертву, але тепер знав, що це було щось значно гірше: вираз людини, яка обманює саму себе. Чоловіки нічого не відповіли. Вони мовчали, бажаючи не так того, щоб він забув про своє запитання, як забути самим, що чули його.

— Це чудовий, практичний план! — визвірився Таґґарт несподівано ожилим голосом. — Він спрацює! Він мусить спрацювати! Ми хочемо, щоб він спрацював!

Йому ніхто не відповів.

— Містере Ріарден? — нерішуче озвався Голловей.

— Що ж, давайте подумаємо, — сказав Ріарден. — «Об'єднана сталеливарна компанія» Оррена Бойла має шістдесят мартенівських печей. Одна третина з них не працює, решта виробляє в середньому триста тонн сталі на піч за день.

Я маю двадцять мартенівських печей, вони працюють на повну силу, виробляючи по сімсот п'ятдесят тонн металу Ріардена на піч за день. Тож у нас є вісімдесят «спільних» печей, які «спільно» виробляють двадцять сім тисяч тонн сталі, тобто, в середньому, триста тридцять сім з половиною тонн на піч. Щодня, щороку, я, виробляючи п'ятнадцять тисяч тонн, отримуватиму платню за шість тисяч сімсот п'ятдесят тонн. Бойл, виробляючи дванадцять тисяч тонн, отримуватиме за двадцять

тисяч двісті п'ятдесят тонн. Уже не кажучи про решту учасників фонду, які не змінять балансу, а тільки знизять середні показники (більшість з них виробляє менше за Бойла, ніхто не виробляє стільки, скільки виробляю я). І як довго, на вашу думку, протримається моя компанія, згідно з вашим планом?

Відповіді не було. Аж раптом пролунав крик Лоусона — його, здавалося, засліпила упевненість у власній правоті.

— У часи державної небезпеки ваш обов'язок — служити, страждати і працювати заради порятунку країни!

— Не розумію, яким це чином перекачування моїх заробітків у кишеню Оррена Бойла порятує країну.

— Ви повинні здійснювати певні жертви заради суспільного блага!

— Не розумію, чому Оррен Бойл більшою мірою уособлює «суспільство», ніж я.

— Та тут узагалі не йдеться про містера Бойла! Це стосується набагато ширших проблем, ніж проблеми однієї особи. Йдеться про збереження потужностей країни — наприклад, фабрик. Ідеться про порятунок всієї промисловості. Ми не можемо допустити, щоб таке велике підприємство, як у містера Бойла, зазнало краху. Воно потрібне країні.

— Думаю, — повільно проказав Ріарден, — що я потрібен країні значно більше за Оррена Бойла.

— Ну звісно ж! — з ентузіазмом вигукнув Лоусон. — Ви потрібні країні, містере Ріарден! Ви ж це усвідомлюєте, правда?

Однак захланна радість Лоусона, викликана знайомим натяком на самопожертву, негайно розчинилась від холодного й ділового тону Ріардена:

— Усвідомлюю.

— Річ не лише в Бойлі, — благально мовив Голловей.

— Економіка країни не зможе витримати зараз значних передислокацій. Існують тисячі робітників Бойла, його постачальники і клієнти. Що з ними станеться, якщо «Об'єднана сталеливарна компанія» збанкрутує?

— А що станеться з тисячами моїх робітників, постачальників і клієнтів, коли збанкрутую я?

— Ви, містере Ріарден? — недовірливо сказав Голловей. — Але ж ви — найбагатший, найзахищеніший і найсильніший промисловець у країні на цей момент!

— А як щодо наступного моменту?

— Що?

— Як довго, на вашу думку, я зможу виробляти сталь собі на збитки?

— Ох, містере Ріарден. Я в вас вірю!

— До дідька вашу віру! Як я повинен це робити?

— Ви впораєтеся!

— Як?

Відповіді не було.

— Ми не можемо теоретизувати щодо майбутнього, — закричав Веслі Моуч, — коли мусимо уникнути негайного державного краху! Ми повинні рятувати економіку країни! Мусимо щось робити!

Незворушний, але зацікавлений погляд змусив його до нерозважливого кроку.

— Якщо вам це не до вподоби, може, ви маєте краще рішення?

— Звісно, — легко мовив Ріарден. — Якщо вам потрібне виробництво, то зійдіть з дороги, повикидайте всі свої кляті правила, дозвольте Орренові Бойлу збанкрутувати, купити мені завод «Об'єднаної сталеливарної компанії» — і він вироблятиме тисячу тонн на день на кожну з шістдесятьох печей.

— Але ж... Ми не можемо! — зойкнув Моуч. — Це була б монополія!

Ріарден засміявся.

— Ну, добре, — байдужо мовив він, — тоді нехай компанію Бойла купить майстер з мого заводу. Він краще впорається з роботою, ніж Бойл.

— Але ж це означатиме, що сильний має перевагу над слабким! Ми не можемо такого допустити!

— То не меліть про порятунок економіки країни.

— Все, що ми хочемо — це...

Він замовк.

— Ви хочете виробляти без людей, які здатні це робити, так?

— Це... це теорія. Це всього лише теоретична надмірність. Ми всього лише хочемо досягнути тимчасового врегулювання.

— Ви вже роками здійснюєте ці тимчасові врегулювання. Ви що, не бачите, що часу більше не залишилося?

— Це всього лише тео... — він затнувся і замовк.

— Послухайте, — обережно почав Голловей, — річ не в тім, що містер Бойл... слабкий. Містер Бойл надзвичайно

обдарована людина. Він просто зазнав певних невдач, які не міг контролювати. Він уклав значні суми в патріотичний проект для підтримки нерозвинених народів Південної Америки, а той мідний крах завдав йому серйозного фінансового удару. Тож ідеться всього лише про надання йому шансу відновитися. Простягнуту руку, допомогу, щоб уникнути безодні, тимчасову підтримку — більше нічого. Все, що нам слід зробити, — це зрівняти самопожертву кожного, і тоді кожен зможе відновити сили і процвітати.

— Ви зрівнюєте самопожертву кожного уже сотні, тисячі років, — повільно проказав Ріарден. — Невже ви не бачите, що дійшли до краю?

— Це теорія! — гаркнув Веслі Моуч.

Ріарден усміхнувся.

— Я знаю вашу практику, — тихо промовив він. — І намагаюсь зрозуміти вашу теорію.

Йому добре було відомо, що особливою причиною виникнення плану був Оррен Бойл. Знав, що Бойл винайшов вигадливий механізм, керований блатом, погрозами, тиском, шантажем; цей механізм, немов нераціональний арифмометр, шаленів і викидав на вітер будь-яку суму заради найменшої примхи, — і саме завдяки цьому механізмові Бойл чинив тиск на присутніх тут людей, змушуючи їх для нього грабувати. Ріарден знав також, що Бойл — не причина цього божевілля і не його основа, що він — лише випадковий вершник, а не творець інфернальної машинерії, що зруйнувала світ. Що не Бойл запустив її в дію, так само, як не зробив цього жоден з присутніх тут чоловіків. Усі вони були вершниками у машинерії без водія, боягузливими любителями автостопа, які знали, що їхній транспортний засіб от-от зірветься у прірву. І не любов чи страх перед Бойлом змусили їх дотримуватись обраного курсу і прямувати до власного кінця, а щось зовсім інше, якийсь безіменний елемент, що вони його добре знали, проте уникали називати, не думка і не надія, а те, що можна було ідентифікувати хіба що з певного виразу їхніх облич, потайних мін, що немов промовляли: «Мені це минеться безкарно». «Чому? — думав Ріарден. — Чому вони думають, що справді минеться?»

— Ми не можемо дозволити собі жодних теорій! — закричав Веслі Моуч. — Ми повинні діяти!

— Що ж, тоді я запропоную вам інше вирішення. Чому ви просто не відберете у мене завод і не покінчите з цим усім?

Вони аж затремтіли від непідробного жаху.

— О, ні! — зойкнув Моуч.

— Ми про таке і не подумали б! — зарепетував Голловей.

— Ми відстоюємо вільний бізнес! — мовив доктор Ферріс.

— Ми не хочемо завдати вам шкоди! — вигукнув Лоусон. — Ми ваші друзі, містере Ріарден. Невже ми не можемо працювати разом? Ми ж ваші друзі.

У кутку кімнати стояв стіл з телефоном — найімовірніше, то був той самий стіл і той самий телефон. І раптом Ріарден пригадав скорчену постать чоловіка, схиленого над телефоном, чоловіка, який уже тоді знав те, про що він, Ріарден, починає довідуватися тільки зараз, того, хто відмовляв йому так само, як Ріарден відмовляв тепер присутнім у цій кімнаті, — він бачив закінчення цієї битви, бачив біль на обличчі навпроти і чув відчай у голосі: «Містере Ріарден, присягаюся... жінкою, яку люблю... що я — ваш друг».

Ріарден сприйняв це за зраду. Він відкинув цього чоловіка, залишившись на службі у цих людей, з якими сидів тепер в одному приміщенні.

«То хто ж був зрадником?» — думав Ріарден. Думав про це, майже нічого не відчуваючи, бо сумнівався, що взагалі має право відчувати. Усвідомлював лише урочисту, благоговійну ясність. Хто дав їм право сидіти в цій кімнаті? Кому він приніс себе в жертву і заради чиєї користі?

— Містере Ріарден! — застогнав Лоусон. — У чому річ?

Він повернув голову, побачив страх у Лоусонових очах і відгадав, що саме той прочитав на його обличчі.

— Ми не хочемо відбирати у вас завод! — закричав Моуч.

— Не хочемо позбавляти вас майна! — вигукнув доктор Ферріс.

— Ви нас не розумієте!

— Починаю розуміти.

Ще рік тому, думав він, ці люди його застрелили б. Два роки тому — відібрали б у нього майно. Багато поколінь тому люди такого типу могли дозволити собі розкіш убивати та конфіскувати, могли дозволити собі безпечно вдавати перед самими собою та своїми жертвами, що їхня єдина мета — матеріальна

здобич. Але їхній час збігав, жертовних друзів ставало дедалі менше — вони зникали навіть швидше, ніж це можна було передбачити з огляду на будь-які історичні закономірності, й мародери залишилися віч-на-віч з власною реальністю.

— Послухайте, хлопці, — втомлено мовив Ріарден. — Я знаю, чого ви хочете. Ви хочете з'їсти мій завод і водночас хочете мати з нього користь. Єдине, що я хочу знати: яким чином, на вашу думку, це взагалі можливо?

— Не знаю, про що ви, — скривджено відповів Моуч. — Ми ж сказали, що нам не потрібен ваш завод.

— Добре, тоді висловлюсь іще точніше: ви хочете зжерти мене і водночас мати з мене користь. Як ви пропонуєте це вчинити?

— Не знаю, чому ви так кажете після того, як ми запевнили вас, наскільки ви неоціненно важливий для нашої країни, для сталеливарної промисловості, для...

— Я вам вірю. І тому загадку стає ще складніше розгадати. Ви вважаєте, що я неоціненно важливий для країни? Чорт, ви вважаєте мене неоціненно важливим навіть для ваших власних карків. Ви тремтите від страху, бо знаєте, що я — останній, хто може порятувати ваші життя, і знаєте, що часу залишилось небагато. І все ж пропонуєте план мого знищення, план, який з ідіотською неотесаністю, без будь-яких лазівок, обхідних шляхів чи виходів вимагає від мене працювати собі на збитки. Вимагає, щоб за кожну виплавлену мною тонну я втрачав більше, ніж отримую, щоб розтратив залишки свого багатства, аж доки ми всі разом не помремо з голоду. Така кричуща нераціональність недоступна ні людині, ні грабіжникові. Заради себе самих — вже промовчу про країну чи про мене — ви повинні на щось розраховувати. На що?

Він побачив на їхніх обличчях сподівання, що їм не доведеться реагувати на його слова — особливий, потаємний вираз, навіть із дещицею обурення, наче це він насправді приховував від них якусь таємницю.

— Не розумію, чому ви сприймаєте цю ситуацію з погляду поразки, — понуро мовив Моуч.

— З погляду поразки? Невже ви справді думаєте, що під дією вашого плану я зможу залишитись у бізнесі?

— Але ж це тільки тимчасово!

— Не існує такого поняття, як тимчасове самогубство.

— Але ж це тільки поки триває надзвичайна ситуація! Поки країна не зіпнеться на ноги!

— Як же вона зможе зіпнутися на ноги?

Відповіді не було.

— Яким чином я вироблятиму товар, коли збанкрутую?

— Ви не збанкрутуєте. Ви завжди вироблятимете, — байдужо сказав доктор Ферріс, ні прославляючи Ріардена, ні обвинувачуючи його, так, немов просто констатував природний факт, так само, як сказав колись іншій людині: «Ти завжди залишишся волоцюгою». — Ви з цим нічого не зможете вдіяти. Це у вас в крові. Або, якщо казати по-науковому, — так ви влаштовані.

Ріарден випростався: він почувався так, ніби намагався намацати таємну комбінацію кодового замка, і після цих слів всередині щось клацнуло, ніби перше число встало на своє місце.

— Ідеться лише про те, щоб протривати кризу, — пояснив Моуч, — дати людям час, можливість надолужити.

— А далі?

— Далі все налагодиться.

— Як?

Відповіді не було.

— Що допоможе налагодити ситуацію?

Відповіді не було.

— Хто допоможе її налагодити?

— Господи, містере Ріарден, люди не стоять на місці! — закричав Голловей. — Вони щось роблять, вони ростуть, рухаються вперед!

— Які люди?

Голловей зробив непевний жест рукою.

— Люди, — сказав він.

— Які люди? Люди, яким ви збираєтеся згодувати залишки «Сталі Ріардена», не отримавши нічого натомість? Люди, які продовжують споживати більше, ніж створюють?

— Умови зміняться.

— Хто їх змінить?

Відповіді не було.

— Ви хоч щось залишили, що можна буде пограбувати? Якщо ви не розуміли суті вашої політики раніше, як можете не розуміти її тепер? Погляньте навколо. Всі ті кляті Народні Республіки існували на подачки, що ви їх вичавлювали з цієї країни.

Але тепер уже нічого звідси не вичавиш, немає на чому паразитувати. Жодної країни для цього не залишилося. Наша була найбільша й остання. Ви її виснажили. Видоїли до останньої краплі. Серед усіх невідновлюваних багатств, я — останнє, що залишилося. Що ви робитимете, що робитиме весь ваш Народний Світ, коли ви й мене знищите? На що ви сподіваєтеся? Що ви бачите в майбутньому, крім справжньої, оголеної, тваринної смерті з голоду?

Вони не відповідали. Навіть не дивились у його бік. Їхні обличчя були вперті й ображені, ніби ці люди щойно почули кричущу брехню.

Нарешті заговорив Лоусон — чи то з докором, чи з погордою:

— Ви, бізнесмени, вже стільки років пророкуєте страшні катастрофи, після кожного здійсненого нами прогресивного заходу кричите про крах і обіцяєте, що всі ми зникнемо, — але ми досі не зникли.

Він усміхнувся, але усмішка негайно згасла від напруженого погляду Ріарденових очей.

Ріарден почув іще одне клацання в голові — різке клацання наступної цифри в кодовому замку. Він нахилився вперед.

— На що ви розраховуєте? — запитав він. Його тон змінився. Тепер він говорив тихо і з притиском, його голос скидався на низьке гудіння свердла.

— Та ми просто хочемо виграти час! — закричав Моуч.

— Немає вже що надолужувати.

— Нам потрібен шанс! — вигукнув Лоусон.

— Шансів не залишилося.

— Це лише до моменту, поки ми не відновимо сили! — крикнув Голловей.

— Відновити сили неможливо.

— Можливо буде, коли почне працювати наша політика! — заволав доктор Ферріс.

— Неможливо змусити працювати нераціональне.

Відповіді не було.

— Що вас тепер порятує?

— Ну, зробіть же щось! — заблагав Джеймс Таґґарт.

Цієї миті — хоча це було тільки речення, постійне повторювання якого він чув усе своє життя, — Ріарден відчув усередині себе громовий вибух, ніби відчинилися сталеві двері, коли

остання цифра стала на свою позицію, звільнивши вигадливий замок. Правильна відповідь поєднала всі частини головоломки, загадку було розгадано і знайдено причини всіх його життєвих ран.

Серед тиші, яка настала після гуркотіння, Ріарденові здалося, що він почув голос Франциско, який тихо запитував його у бальній залі цієї будівлі й повторював своє запитання тут і зараз: «На кому серед усіх присутніх лежить найбільша провина?» Ріарден почув свою тодішню відповідь: «Думаю, на Джеймсові Таґґарті». І знову голос Франциско промовив без найменшого докору: «Ні, містере Ріарден, не на Джеймсові Таґґарті». Але тут, у цій кімнаті, тут і тепер, Ріарден подумки відповів собі: «На мені».

Він проклинав цих мародерів через їхню впертість і незрячість? Але ж він сам допустив до цього. З моменту першого прийнятого ним пересмикування, з першої директиви, що він їй підкорився, Ріарден дав їм причину для віри в те, що реальність можна сфальшувати, що людина може вимагати нераціонального і можна знайти способи, щоб це нераціональне втілити. Якщо вже він прийняв закон про зрівняння можливостей, якщо прийняв директиву десять-двісті вісімдесят дев'ять, якщо прийняв закон про те, що той, хто не здатен дорівнятися до його можливостей, мав право цим користатись, а ті, хто сам не заробляв, отримували завдяки цьому прибуток, натомість сам він втрачав, заробляючи; що люди, нездатні думати, повинні були керувати, а ті, хто міг керувати, змушені були їм коритися, — хіба це вони поводилися нелогічно, повіривши, начебто існують в нераціональному Всесвіті? Це він, Ріарден, зробив усе це для них можливим, це він їм допоміг.

Хіба вони були нелогічними, вірячи, що повинні лише бажати, не дбаючи про те, наскільки їхні бажання можливі, — а він змушений був здійснювати їхні бажання якими завгодно засобами, що про їхнє існування вони навіть не здогадувалися? Ці нездатні ні до чого містики, які прагнули уникнути відповідальності, добре знали, що він, раціоналіст, узяв на себе завдання задовольняти їхні примхи.

Їм було добре відомо, що він дав їм карт-бланш у створенні реальності: він не запитував, навіщо, а вони не запитували, як; він дозволив їм вимагати у нього частку його багатства,

потім — усе, чим він володів, далі — ще більше, ніж володів. Це неможливо? Та ні, він щось вигадає.

Ріарден не усвідомив, як зірвався на рівні ноги і стояв, дивлячись на Джеймса Таґґарта, бачачи в розгнузданій безформності Таґґартових рис відповідь на всі негаразди, яких зазнав протягом життя.

— У чому річ, містере Ріарден? Що я такого сказав? — дедалі тривожніше допитувався Таґґарт, але Ріарден був уже недосяжний для його голосу.

Він бачив перед собою послідовність років, жахливі пересмикування, неможливі вимоги, неосягненну перемогу зла, безглузді плани та незрозумілі цілі, які проголошувались у томах каламутної філософії, відчайдушний подив жертв, які думали, що якась складна і зловісна мудрість цілеспрямовано нищить світ. І все це спиралося на єдине переконання, що можна було розгледіти в поглядах переможців: він щось вигадає! Нам усе зійде з рук, він нам дозволить — і вигадає щось!

Ви, бізнесмени, пророкували, що ми зникнемо, а ми не зникли.

Це правда, думав Ріарден. Це не вони були сліпі до реальності, а він. Він був сліпий до тієї реальності, яку сам створив. Ні, вони не зникли, але хто ж зник? Хто зник для того, щоб розплатитися за їхнє виживання? Елліс Ваятт... Кен Данаґґер... Франциско д'Анконія.

Ріарден узяв свій капелюх, плащ і раптом зауважив, що присутні намагаються його зупинити, що на їхніх обличчях проступила паніка, що вони кричать у нестямі:

— Що сталося, містере Ріарден? Чому? Але чому? Що ми такого сказали? Ви нікуди не підете! Ви не можете піти! Ще занадто рано! Ще не йдіть! Ох, ще не йдіть!

Йому здавалося, що він бачить їх із заднього вікна швидкого експреса. Вони наче стояли на колії, марно махали руками, видавали незрозумілі звуки. Їхні постаті дедалі зменшувалися, віддалялися, слабшали голоси.

Хтось із них спробував зупинити Ріардена, коли той наблизився до дверей. Ріарден відштовхнув його з дороги — не грубо, а простим, плавним рухом руки, як відгортають завісу, що заважає, — і вийшов геть.

Сидячи за кермом машини і поспішаючи до Філадельфії, він відчував навколишню тишу. Всередині у нього теж було тихо і

непорушно — тепер, отримавши необхідне знання, він міг дозволити собі відпочити, не напружуючи більше своєї душі. Він нічого не відчував — ані муки, ні піднесення. Багато років він видряпувався нагору, щоб помилуватися краєвидом, і ось нарешті дістався вершини, упав там і нерухомо лежав, відпочиваючи перед тим, як здійснить своє бажання, вперше маючи можливість побути з самим собою.

Він бачив порожню дорогу, що летіла назустріч, потім повертала, потім знову випростувалася, відчував зручну позицію рук на кермі, чув, як на поворотах шини труться об асфальт. Але почувався він так, ніби мчить естакадою, підвішеною у порожньому просторі.

Робітники фабрик, електростанцій, перехожі на мостах, які траплялися йому вздовж дороги, спостерігали за цим рідкісним зараз видовищем: вишуканою, дорогою і потужною машиною, за кермом якої сидить упевнений у собі чоловік; концепція його успіху була виразніша, ніж електричне табло, вона прочитувалась у його одязі, вправному кермуванні, цілеспрямованості й швидкості.

Вони спостерігали, як він пролітав повз них і розчинявся в серпанку, темному, ніби ніч.

Ріарден бачив у темряві обриси свого заводу, його чорний силует і тріпотливий відблиск. Той відблиск палахкотів барвою темного золота, а на небі прохолодним білим кришталевим вогнем світився напис: «Сталь Ріардена».

Він дивився на видовжений силует, на вигини доменних печей, схожих на тріумфальні арки, на димові труби, що здіймалися, немов урочисті колони вздовж алеї слави в імператорському місті; мости висіли гірляндами, крани стриміли, немов списи, і дим знаменами повільно розгойдувався над усім. Це видовище порушило нерухомість всередині нього і Ріарден радісно всміхнувся. Його усмішка випромінювала щастя, любов, відданість. Він ніколи не любив свій завод так, як любив його цієї миті, коли бачив його втіленням власних уявлень, чистим відображенням його кодексу цінностей, у тій осяйній реальності, яка не містила жодних суперечностей. Ріарден розумів причину своєї любові: завод був досягненням його розуму, він був створений для того, щоб накопичувати радість від існування, зведений у раціональному світі для раціональних людей. Якщо ці люди

зникали, якщо світ занепадав, якщо заводи не могли більше слугувати його цінностям, то вони перетворювались на купу мертвого брухту, покинутого розпадатися на шматки, і що швидше, то краще. І це мертве сміття повинне стати не зрадою, а вірністю своєму справжньому призначенню.

До заводу залишався ще якийсь кілометр, коли раптом увагу Ріардена привернув невеликий язик полум'я. Серед усіх відтінків вогню, видимих у різних точках будівлі, цей вирізнявся і був тут вочевидь зайвий: він був занадто жовтий і виривався з точки, в якій жодного полум'я не мало бути, з будівлі перед головним входом.

Наступної миті Ріарден почув сухий тріск пострілу, далі — ще три різких постріли, один за одним, схожі на люті сплески долонь несподіваного супротивника.

Дорогу заступила чорна маса: то не була просто темрява, і вона не розвіялася, коли Ріарден під'їхав ближче. Це юрба лізла крізь головні ворота, штурмуючи завод.

Ріарден зміг вирізнити змахи рук, дехто тримав кийки, дехто — ломаки, були люди з рушницями. З вікон сторожа виривалося жовте полум'я. Юрба вибухала час від часу синіми іскрами пострілів, з дахів будівель лунали вигуки. Ріарден встиг помітити людину, яка перечепилась і впала з даху машини. Він різко скрутив кермо і під вищання гальм звернув у темряву бічної дороги.

Зі швидкістю сто кілометрів на годину Ріарден мчав коліями, витиснутими в битому ґрунті до східного входу на завод. Він уже бачив ворота, аж раптом шини з'їхали з вибоїстого шляху, і авто понеслось до краю рову, на дні якого лежала іржава купа брухту. Всією вагою грудей і ліктів викрутивши кермо, намагаючись впоратись із двома тоннами швидкісного металу, змушуючи автомобіль виписати вигин, що повторив би вигин його тіла, Ріарден повернув його на дорогу, знову опанувавши керуванням. Це тривало одну мить, а наступної — нога Ріардена вдарила по педалі гальма, зупиняючи двигун: тієї миті, коли фари освітили яр, Ріарден помітив там видовжену тінь, темнішу за сірі бур'яни на схилі. Йому здалось, що розмита біла пляма — це людська рука, простягнута по допомогу.

Скинувши плащ, він побіг вниз схилом. Грудки землі осипались під його ногами, він хапався руками за сухе гілля кущів,

намагаючись бігти, шпортаючись і поспішаючи до чорної тіні, в якій упізнав людське тіло. На тлі місяця пропливав клапоть вати. Ріарден міг розрізнити вже білу долоню, видовжену форму руки, що лежала серед бур'янів. Тіло було нерухоме, без жодного натяку на життя.

— Містере Ріарден...

Людина шепотіла крізь плач, стогнучи від болю.

Ріарден сам не усвідомив послідовності переживань, усе злилось у суцільному шоку: голос був знайомий; потім промінь місячного сяйва пройшов крізь хмарину — і Ріарден упав на коліна поруч з білим овалом обличчя. І він упізнав: то був Годувальниця.

Ріарден відчув, як рука хлопця хапає його з неймовірною силою агонії, зауважив перекошені з болю риси обличчя, висохлі губи, лискучі очі й тонку темну цівку, яка текла з невеликої чорної діри з лівого боку грудей.

— Містере Ріарден... Я хотів їх зупинити... Хотів порятувати вас...

— Що з тобою сталося, малий?

— Вони в мене вистрелили, щоб я нічого не розповів. Я хотів завадити... — його рука вказала у напрямку червоного відблиску неба, — ...тому, що вони робили... Я запізнився, але намагався... Я намагався... І... і я досі можу говорити. Послухайте, вони...

— Тобі потрібна допомога. Я відвезу тебе до лікарні і...

— Ні! Зачекайте! Я... Не думаю, що у мене багато часу і... Я мушу вам дещо сказати... Послухайте, той бунт... Його інсценовано за наказом з Вашингтона... Це не робітники... це не ваші робітники... Це їхні хлопці й ще якісь найняті бандити з вулиці... Не вірте жодному слову, почутому від них. Це все сфабриковано. Вони геть усе фабрикують...

Хлопцеве обличчя було вкрай напружене — це була напруга лицаря під час бою; голос, здавалося, займався від полум'я, що палало у нього всередині. Ріарден зрозумів, що все, чим він може зараз допомогти, — це бути поруч і слухати.

— Вони... вони вже підготували План специфікації сталеливарної промисловості... і тепер їм потрібне виправдання, щоб його запровадити. Вони знають, що країна його не прийме... що ви його не приймете... Вони бояться, що цього разу для всіх це вже буде занадто. Це план, щоб здерти з вас шкіру живцем, ось

і все. Тому вони хотіли обставити все так, ніби ваші робітники помирають з голоду... начебто робітники ошаліли і ви не можете їх контролювати... Тож уряд мусить втрутитися, щоб вас захистити, і заради суспільної безпеки... Ось що вони затіяли, містере Ріарден...

Ріарден помічав здерту плоть на хлопцевих руках, засохлу скоринку крові й бруду на долонях та одязі, сірі латки пилюки на колінах і животі, всипані колючками. В інтервалах, коли світив місяць, він бачив стежку з зім'ятих бур'янів і лискучі мазки, майже невидимі в темряві. Йому нестерпно було думати, як довго і далеко хлопцеві довелось повзти.

— Вони не хотіли, щоб ви тут сьогодні були, містере Ріарден... Вони не хотіли, щоб ви побачили «народне повстання». А потім... Ви ж знаєте, як вони вміють перекручувати докази. Ніде не можна було б довідатися, що сталося насправді. Вони сподіваються таким чином обдурити всю країну... і вас... Наче вони прагнуть захистити вас від насильства... Не допустіть, щоб їм це зійшло з рук, містере Ріарден! Розкажіть усій країні, розкажіть людям. Розкажіть газетам. Скажіть, що це я вам розповів. Розповів під присягою... Присягаю... Це ж згідно з законом? Так? Це дає вам шанс?

Ріарден стиснув хлопцеву руку в своїй.

— Дякую, хлопче.

— Мені... так прикро, що я спізнився, містере Ріарден, але... Вони не впускали мене аж до останньої хвилини... аж доки все почалось... Вони покликали мене на стратегічну нараду... Там був чоловік на ім'я Петерс... із Ради специфікації... Маріонетка Тінкі Голловея... який є маріонеткою Оррена Бойла... Вони хотіли, щоб я... щоб я підписав цілу купу перепусток... щоб бандити змогли ввійти... Щоб вони могли почати безлад зсередини і ззовні водночас... Щоб здавалося, ніби вони справді ваші робітники. Я відмовився підписати перепустки.

— Відмовився? Після того, як вони поділились із тобою своїми планами?

— Ну звісно, містере Ріарден... Невже ви думали, що я гратиму в їхню гру?

— Ні, хлопче, ні, я так не думав. Тільки...

— Що?

— Ти ж підставив їм власний карк.

— Я ж мусив! Я не міг допомагати їм руйнувати завод, правда? Як довго я міг не підставляти власний карк? До моменту, поки вони не зламають карк вам? І що б я тоді робив з власним карком, якби зберіг його в такий спосіб? Ви... ви ж розумієте, правда, містере Ріарден?

— Так, розумію.

— Я відмовив. Вибіг із офісу. Біг, щоб знайти начальника... щоб усе йому розповісти. Але не міг ніде його знайти. І тоді почув постріли біля головного входу і зрозумів, що все почалось. Спробував зателефонувати вам додому... але дроти були перерізані... Побіг по машину, хотів знайти вас або поліцейського, поїхати в газету чи хоч до когось... Але вони, мабуть, мене переслідували... І вистрелили в мене... на паркувальному майданчику... вистрелили ззаду... Все, що я пам'ятаю, — те, як я падаю і... і потім, коли розплющив очі, вони викинули мене тут... на купі шлаку...

— На купі шлаку? — повільно перепитав Ріарден, знаючи, що купа шлаку — на тридцять метрів нижче від них.

Хлопець кивнув, непевно вказуючи в темряву.

— Так... отам... І потім я... почав повзти... Повз догори... Я хотів... Хотів протриматися, щоб розповісти комусь, хто розповість вам.

Спотворені болем риси його обличчя раптом розгладилися. Хлопець усміхнувся. В його голосі вчувався тріумф, коли він додав:

— Я розповів.

Тоді він звів голову і тоном дитини, яка зробила несподіване відкриття, запитав:

— Містере Ріарден, то он воно як... коли ти чогось так сильно хочеш... так відчайдушно хочеш — і врешті робиш?

— Так, хлопче, саме так.

Хлопцева голова знову впала на руку Ріардена, очі заплющились, рот розслабився, немов від глибокого задоволення.

— Але ти не повинен на цьому зупинятися. Ти ще не закінчив. Ти повинен триматися, поки я відвезу тебе до лікаря, і ти...

Він обережно підняв хлопця, але раптом обличчям Годувальниці пробігла болісна конвульсія, його рот сіпнувся, він прагнув зупинити крик, — і Ріарден був змушений знову обережно вкласти його на землю.

Хлопець похитав головою, а в погляді світилося мало не прохання йому пробачити.

— Я не виживу, містере Ріарден. Немає сенсу себе дурити. Я знаю, що мені кінець.

Наче протестуючи проти жалю до себе, він додав, цитуючи завчений урок, намагаючись надати своєму голосу зрілої, цинічної інтонації інтелектуала:

— Яка різниця, містере Ріарден? Людина — це всього лише набір визначених елементів... Смерть людини не надто відрізняється від смерті тварини.

— Ти ж знаєш, що це не так.

— Так, — прошепотів він. — Так, мабуть, знаю.

Він іще певний час блукав поглядом у темряві, а потім поглянув у обличчя Ріардена. В його очах було стільки безпорадності, туги, дитячого збентеження.

— Я знаю... Все, чого вони нас навчали, — брехня. Геть усе, що вони казали. Про життя і про смерть. Помирання. Хімічним елементам байдуже, але... — він замовк, і весь його відчайдушний протест проявився тільки тим, як він напружив свій тихий голос. — Але мені не байдуже... І, мабуть, тваринам теж не байдуже... Але ці люди казали, що жодних цінностей не існує... існують тільки соціальні звички... Не існує цінностей!

Його рука притиснулася до отвору в грудях, наче хлопець намагався затримати те, що втрачав.

— Не існує... цінностей.

Він знову ширше розплющив очі, раптом заспокоївшись своєю відвертістю.

— Я хотів би жити, містере Ріарден. Боже, як хотів би! — його голос був тихий і пристрасний. — Не тому, що я помираю. А тому, що цієї ночі я по-справжньому виявив, як воно — бути живим. І... смішно... але... ви знаєте, як я це виявив? В офісі... коли підставив їм свій карк... Коли сказав тим негідникам, щоб забиралися до біса. Існує стільки речей, які я волів би дізнатися раніше... Але... що ж, тепер уже немає сенсу плакати над пролитим молоком.

Хлопець зауважив, що Ріарден несвідомо поглядає на приплюснутий слід унизу, і додав:

— Над будь-чим пролитим, містере Ріарден.

— Послухай, малий, — суворо мовив Ріарден. — Я хочу, щоб ти зробив мені послугу.

— Зараз, містере Ріарден?

— Так. Зараз.

— Ну звісно, містере Ріарден... якщо зможу.

— Сьогодні ти неймовірно допоміг мені, але я хочу, щоб ти зробив іще більше. Ти молодець, що видряпався нагору. А тепер зможеш зробити дещо іще складніше? Ти був готовий загинути, щоб урятувати мій завод. Чи можеш ти жити заради мене?

— Заради вас, містере Ріарден?

— Заради мене. Тому що я в тебе про це прошу. Тому що я хочу, щоб ти жив. Тому що нам з тобою ще треба пройти величезну дорогу разом.

— Невже вам не байдуже, містере Ріарден?

— Не байдуже. Чи можеш ти постановити, що хочеш жити — так, як ти зробив це, видряпуючись із рову? Постановити, що хочеш вижити? Ти будеш боротися? Ти ж хотів разом зі мною боротися. То чи можеш провести перший бій?

Він відчув, як хлопець вхопився за нього рукою. В стисканні його долоні була палка жага відповіді. Він прошепотів:

— Я спробую, містере Ріарден.

— То допоможи мені доставити тебе до лікаря. Просто розслабся і дозволь підняти тебе.

— Так, містере Ріарден.

Напружившись і смикнувшись, хлопець піднявся на лікті.

— Обережніше, Тоні.

Він побачив, як хлопцеве обличчя проясніло, як на ньому відбилася подоба його давньої, ясної нахабної усмішки.

— Уже більше не «не-Абсолют»?

— Ні. Тепер ти Абсолют, і ти це знаєш.

— Так. Тепер я знаю кілька абсолютів. Ось один із них, — він вказав на рану на грудях, — це ж абсолют, правда? І... — він говорив, поки Ріарден піднімав його з землі, секунда за секундою, сантиметр за сантиметром. Говорив, ніби тремтіння і напруженість його слів полегшували біль. — Людина не може жити... якщо останнім покидькам... як тим, з Вашингтона... вдається безкарно робити такі речі. Як вони зробили сьогодні. Коли все навколо перетворюється на смердючу брехню. І ніщо вже не справжнє. І кожен є ніким. Люди так не можуть жити. Це теж абсолют, так?

— Так, Тоні, це абсолют.

Обережно й помалу Ріарден звівся на ноги. Він бачив на обличчі хлопця болісний спазм, коли повільно притискав його до

грудей, наче пригортав до себе дитину. Але цей спазм знову перетворився на нахабну усмішку, і хлопець запитав:

— І хто тепер Годувальниця?

— Мабуть, я.

Він зробив кілька кроків схилом, ґрунт осипався під його ногами, тіло напружилося, щоб якнайобережніше нести крихкий вантаж, щоб зберігати стійкість там, де не можна знайти опори.

Хлопцева голова упала на Ріарденове плече — несміливо, наче це був переступ. Ріарден нахилився і притиснувся вустами до брудного чола.

Хлопець смикнувся і звів голову, сповнений недовіри, збентеження, здивування.

— Ви знаєте, що ви зробили? — прошепотів він, наче нездатний повірити в те, що це сталося з ним.

— Опусти голову, — сказав Ріарден, — і я ще раз це зроблю.

Хлопцева голова впала, і Ріарден поцілував його в чоло. Це був поцілунок батька, який пишається синовою битвою.

Хлопець лежав нерухомо, сховавши обличчя, тримаючись долонями за Ріарденові плечі. Він не видавав жодних звуків, але з легкого, ритмічного тремтіння його тіла Ріарден зрозумів, що той плаче, віддавшись усім невисловленим почуттям.

Ріарден продовжував повільно рухатись угору, крок за кроком втримуючи рівновагу, бредучи серед бур'янів, болота, уламків брухту, залишків якихось минулих часів. Він продовжував іти вгору, до краю ями, позначеного червоним відблиском заводу. Його запекла боротьба набула форми м'якого, неспішного просування.

Він не чув схлипувань, а лише ритмічне здригання, і відчував, як замість сліз крізь тканину сорочки при кожному здриганні сочиться тепла рідина. Він знав, що міцний доторк його рук — єдина відповідь, яку хлопець був здатен почути і зрозуміти, тому тримав його тіло так, наче сила рук могла повернути життя до хлопцевих артерій, що бились дедалі слабше.

Схлипування припинилось і хлопець підняв голову. Його обличчя здавалося тоншим і блідішим, але очі сяяли. Він поглянув на Ріардена, збираючи силу, щоб заговорити.

— Містере Ріарден. Ви мені... дуже подобалися.

— Я знаю.

Хлопець не мав сили, щоб усміхатись, але усмішка проступала в його погляді, коли він дивився в обличчя Ріардена, дивився

на те, чого — сам про це не відаючи — шукав протягом свого нетривалого життя. Шукав образ, який утілював його цінності.

Його голова знову впала назад, але цього разу обличчя не скривилось від конвульсії. Уста спокійно розслабились, натомість крізь тіло пробіг різкий спазм, схожий на останній крик протесту; Ріарден продовжував повільно йти, не змінюючи напрямку, хоча й знав, що обережність більше непотрібна, бо ніс у руках лише те, що, за словами хлопцевого вчителя, було тільки ідеєю людини — набір хімічних елементів.

Він ішов так, наче ця хода була його способом віддати останню шану, наче це була похоральна процесія на честь молодого життя, яке обірвалось у його обіймах. Він відчував надто сильну лють, щоб її ідентифікувати. Напруга, що сповнювала його тіло, була бажанням убивати.

Це бажання не було спрямоване на невідомого бандита, який пробив хлопцеве тіло кулею, не на мародерів-бюрократів, які найняли бандита, щоб це зробити, а на хлопцевого вчителя, який привів його, неозброєного, до бандитського дула; на спокійних убивць із шкільних класів, що самі перебували в безпеці й, нездатні відповідати на запитання про пошуки розуму, отримували задоволення, калічачи юні душі.

Ріарден думав, що десь живе хлопцева мати, яка тремтіла за сина, турботливо стежачи за його першими кроками, яка з ювелірною точністю відміряла дитячі порції, з ревним запалом дотримувалась правил дієти та гігієни, захищала його ніжне тіло від мікробів, — а потім віддала під опіку людям, які перетворили його на скаліченого невротика, переконавши, що він не має розуму, що ніколи не повинен думати. Краще б вона годувала його непотребом, думав Ріарден, краще б підмішувала отруту йому в їжу — це було б милосердніше, і не так фатально.

Ріарден думав про істот, які вчать свою молодь мистецтва виживання: про котів, які вчать кошенят полювати, птахів, які докладають таких зусиль, щоб навчити пташенят літати; але людина, інструментом виживання якої є розум, не тільки не навчає дитину думати, а ще й знищує її мозок, переконуючи, що думки — це марнота і зло, ще до того, як дитина починає мислити.

Усі фрази, звернені до дитини — наче послідовність ударів, покликаних зупинити її двигун, вичерпати силу її свідомості.

«Не став стільки запитань, дітей має бути видно, але не чути!» «Хто ти такий, щоб думати? Це так, бо я так сказала!» «Не сперечайся, слухайся мене!» «Не намагайся цього зрозуміти, повір мені!» «Не протестуй, скорись!» «Не виділяйся — будь, як усі!» «Не борись, шукай компромісів!» «Серце важливіше за розум!» «Хто ти такий, щоб знати? Твої батьки знають краще!» «Хто ти такий, щоб знати? Суспільство знає краще!» «Хто ти такий, щоб знати? Бюрократи знають краще!» «Хто ти такий, щоб заперечувати? Всі цінності — відносні!» «Хто ти такий, щоб намагатись уникнути кулі злочинця? Все це тільки твоє особисте упередження!»

Людина б нажахано затремтіла, думав Ріарден, якби побачила, як мати-пташка висмикує пір'я з крил пташенят, а потім виштовхує з гнізда, щоб він боровся за виживання, — але саме це людина робить із власними дітьми.

Озброєний безсенсовими фразами, цей хлопець опинився у вирі боротьби за існування, він пробирався наосліп, докладаючи всіх зусиль, він кричав щосили, охоплений обуренням, нестямним протестом, — і загинув під час першої спроби полетіти на власних скалічених крилах.

Але колись існував інший вид учителів, думав Ріарден, і саме вони виховали тих людей, які створили цю країну. Він думав про те, що матері повинні на колінах вирушити на пошуки таких людей, як Г'ю Акстон, знайти їх і благати повернутися.

Він увійшов крізь ворота заводу повз охоронців, які його пропустили, витріщаючись на нього і на тіло хлопця в його руках. Він не зупинився, щоб вислухати їх, не простежив поглядом туди, куди вони вказували, — на віддалену сутичку. Він повільно йшов до освітленого острівця — відчинених дверей лікарні.

Ріарден увійшов до кімнати, переповненої чоловіками, кривавими пов'язками, запахом антисептиків. Поклав свій вантаж на лавку, нікому нічого не пояснюючи, — і вийшов назовні, не озирнувшись.

Він прямував до головного входу, до полум'я і пістолетних пострілів. Час від часу зауважував якісь постаті, які виникали серед розламів у будівлях, ховались у чорних закутках конструкцій, втікаючи від груп охоронців і робітників. Здивовано зауважив, що його робітники добре озброєні. Вони приборкали хуліганів, і тільки облога головних воріт досі тривала. Ріарден

побачив незграбу, який перетинав освітлену ділянку, луплячи трубою по скляних панелях, розбиваючи їх на друзки з тваринною насолодою, танцюючи, як горила, під брязкіт скла, аж доки три кремезні постаті не повалили його на землю.

Облога воріт сходила нанівець, заколотників було знешкоджено. Ріарден чув їхні віддалені крики, постріли лунали дедалі рідше, пожежу в будинку сторожа загасили, а на карнизах і у вікнах стояли озброєні чоловіки на позиціях ретельно продуманої оборони.

На даху будівлі над самими воротами Ріарден побачив тонку постать із пістолетами в обох руках, яка, спираючись на димар, стріляла просто в юрбу бандитів — стріляла швидко і, здавалось, одночасно в різних напрямках, наче вартовий, який обороняв підходи до воріт. Упевненість його рухів, манера стріляти, не марнуючи час, щоб цілитися, недбалість і різкість, і те, що він жодного разу не промазав, — все це робило його схожим на героя вестерна. Ріарден спостерігав за ним з відстороненою насолодою, наче ця битва за завод більше його не обходила, та він радів, спостерігаючи, як впевнено — наче в давні часи — люди долають зло.

Ріарденове обличчя освітив промінь прожектора, і коли світло попливло далі, він побачив на даху чоловіка — той лежав і дивився в його бік. Чоловік помахав комусь, попросивши його підмінити, і несподівано зник зі своєї позиції.

Ріарден поспішав, долаючи короткий відрізок темряви, і раптом звідкілясь збоку, з простору алеї, почув п’яний крик:

— Он він де! — обернувся і побачив дві кремезні постаті, які насувалися на нього. Дурнуваті обличчя з косими поглядами, роти, розтягнуті в безрадісному вишкірі, затиснуті в руках дрючки.

Ріарден почув, як з протилежного боку хтось до нього наближається, спробував повернути голову і відчув удар дрючка по потилиці. І в цей момент, коли западала темрява, коли Ріарден похитувався, відмовляючись повірити в те, що сталося, він відчув, що падає, а потім — підтримку міцних рук, які підхопили його, не дозволивши впасти. Почув постріл над самим вухом, а потім — наступний, але вони здавалися тихими й віддаленими, ніби він провалився до шахти.

Коли Ріарден отямився і розплющив очі, його огортав глибокий спокій. Він побачив, що лежить на дивані у сучасно вмебльованій,

стримано-вишуканій кімнаті. Потім збагнув, що це його офіс, а двоє чоловіків, які стоять поруч, — це лікар і начальник цеху. Ріарден відчував у голові тупий біль, який був би нестерпний, якби Генк на нього зважав. Голову охоплювала перекособочена пов'язка. Спокій ішов від розуміння того, що він вільний.

Він розумів, що пов'язка і офіс не є нероздільними поняттями, що люди не повинні жити з такими поєднаннями, — і знав, що це більше не його битва, не його робота, не його бізнес.

— Думаю, зі мною все буде гаразд, лікарю, — сказав він, підводячи голову.

— Так, містере Ріарден, на щастя.

Лікар дивився на нього так, ніби досі не міг повірити, що таке сталось із Генком Ріарденом на його власному заводі. Голос лікаря був сповнений люті, відданості й обурення.

— Нічого серйозного, поверхнева рана, легкий струс. Але ви повинні дозволити собі відпочити.

— Я відпочину, — спокійно сказав Ріарден.

— Все минулося, — сказав начальник цеху, показуючи на будівлі заводу за вікном. — Ми перемогли тих покидьків, вони втекли. Не хвилюйтеся, містере Ріарден. Усе закінчилося.

— Закінчилося, — повторив Ріарден. — У вас, напевно, багато роботи, лікарю.

— О, так! Навіть не думав, що доживу до дня, коли...

— Знаю. Ідіть, виконуйте свої обов'язки. Зі мною все буде добре.

— Так, містере Ріарден.

— Я подбаю про завод, — сказав начальник цеху, коли лікар пішов. — Все під контролем, містере Ріарден. Але це була наймерзенніша...

— Знаю, — сказав Ріарден. — Хто врятував мені життя? Хтось підхопив мене, коли я впав, і почав стріляти в бандитів.

— Таки-так! Просто їм в обличчя. Позносив їхні кляті голови. Це наш новий майстер печей. Працює два місяці. Найкращий робітник, якого я бачив. Це він здогадався, що ті покидьки планували — ще сьогодні мене застеріг. Сказав, щоб я озброїв людей якнайкраще. Поліція і військові на допомогу не прийшли, вони весь час ухилялися, вигадували найнеймовірніші відмовки, все було визначено наперед, але бандити не очікували озброєного опору. Наш захист організував той майстер печей, його звати

Френк Адамс, він керував боєм, стояв на даху, знешкоджуючи тих виродків, які підходили занадто близько до воріт. Матінко, ну й влучний же стрілець! Мене аж трусить, як подумаю, скільки наших життів він сьогодні порятував. Ті негідники стекли кров'ю, містере Ріарден.

— Я хочу його побачити.

— Він чекає назовні. Це він вас сюди приніс і чекає дозволу, щоб з вами поговорити, коли це буде можливо.

— Пришліть його до мене. А самі повертайтеся до роботи, візьміть усе під свій контроль.

— Чи можу я ще щось для вас зробити, містере Ріарден?

— Ні, більше нічого.

Він лежав нерухомо, самотній серед тиші свого офісу. Розумів, що його завод утратив свій справжній сенс, і повнота цього розуміння не залишила простору для болю та жалю за втраченою ілюзією. Тепер він бачив докладно душу й суть своїх ворогів: бездумне обличчя бандита з кийком. Але жах охопив Ріардена не від згадки про це обличчя, а від думки про всіх тих професорів, філософів, моралістів, містиків, які дали можливість бандитові розгулювати світом.

Він відчував якусь особливу чистоту від гордості й любові за цю землю, і належала вона йому, а не їм. Це відчуття вело його крізь життя, відчуття, яке дехто пізнає в юності, а потім зраджує, але він, Ріарден, не зрадив ніколи і проніс із собою, як пошарпаний, понищений, невизнаний, але досі живий двигун. Він переживав усе це тепер з повною, незаперечною чистотою: найвищу цінність себе самого і свого життя. Ріарден остаточно переконався, що життя таки справді належить йому, що ним слід іти, не потрапляючи в рабську залежність до зла, що це рабство взагалі непотрібне. З осяйним спокоєм він усвідомлював, що вільний тепер від страху, болю, провини.

Якщо правда те, думав він, що існують месники, які працюють заради визволення таких, як я, то нехай негайно приходять до мене, нехай розкажуть мені свою таємницю, нехай покличуть мене, нехай...

У двері постукали.

— Заходьте! — промовив він.

Двері відчинились і Ріарден завмер. На порозі стояв чоловік зі скуйовдженим волоссям, вимащеним кіптявою обличчям,

забрудненими від печі руками, одягнутий у пропалений комбінезон і сорочку, заплямовану кров'ю. Йому бракувало хіба що накидки, яка б тріпотіла позад нього на вітрі. То був Франциско д'Анконія.

Ріарденові здавалося, що його свідомість обігнала тіло, яке відмовлялось рухатися, заніміле від шоку; тимчасом внутрішньо Ріарден реготав — його розум підказував, що це найприродніший поворот подій, що саме цього і слід було очікувати.

Франциско всміхнувся, як усміхаються літнього ранку до друга дитинства, так, наче між ними не могло існувати інших емоцій, — і Ріарден усміхнувся у відповідь, частково переживаючи неймовірний подив, і все ж розуміючи невідпорну правильність моменту.

— Ви вже місяцями себе катуєте, — сказав Франциско, наближаючись. — Думаєте про те, якими словами благали б мене вам пробачити, і чи маєте право про це просити, якщо побачите мене знову, — але тепер ви бачите, що в цьому більше немає потреби, бо немає чого пробачати.

— Так, — вражено прошепотів Ріарден. І зрозумів, що сказати так — значить віддати найбільшу шану. — Так, я знаю.

Франциско сів на диван з ним поруч і повільно провів рукою по Ріарденовому чолу. Цей цілющий доторк наче зачиняв собою минуле.

— Є тільки одна річ, яку я хочу вам сказати, — мовив Ріарден. — Хочу, щоб ви почули це від мене: ви дотримались свого слова, ви були моїм другом.

— Я знав, що ви це знаєте. Вам було це відомо від самого початку, хоч би що ви думали про мої вчинки. Ви дали мені ляпаса, бо не могли дозволити собі сумніватись у власних думках.

— Я не мав права казати вам таке... — прошепотів Ріарден, дивлячись на нього, — не мав права використовувати це як відмовку.

— А ви не припускали, що я все зрозумію?

— Я хотів вас розшукати... І не мав права шукати вас... А ви весь час були... — він вказав на одяг Франциско, а потім його рука безпорадно упала і він заплющив очі.

— Я працював у вас майстром печей, — сміючись, сказав Франциско. — Не думав, що ви заперечуватимете. Ви ж самі запропонували мені роботу.

— Ви цілих два місяці були моїм охоронцем?

— Так.

— Ви були тут, відколи... — він замовк.

— Так. Того ранку, коли ви читали моє прощальне повідомлення над нью-йоркськими дахами, я заступав на свою першу зміну у вас на заводі.

— Скажіть, — повільно мовив Ріарден, — того вечора, на весіллі Джеймса Таґґарта, коли ви сказали, що от-от роздобудете найцінніший скарб... ви мали на увазі мене, так?

— Звісно.

Франциско випростався, ніби збирався щось урочисто повідомити. Його обличчя посерйознішало, а усмішка залишилася тільки в погляді.

— Мені так багато треба вам розповісти, — сказав він. — Але спершу — чи можете ви забрати своє слово, яке колись дали мені, а я... мусив відмовитися, бо знав, що не можу його прийняти?

Ріарден усміхнувся:

— Яке слово, Франциско?

Франциско вдячно схилив голову і відповів:

— Дякую, Генку.

Тоді знову звів голову.

— Тепер я скажу вам те, що хотів сказати ще того вечора, але не закінчив. Тоді, коли вперше прийшов до вас сюди. Думаю, тепер ви готові це почути.

— Готовий.

Відблиск сталі, яка виливалась із печі, осяяв небо за вікном. Червона заграва повільно забарвлювала стіни, порожній стіл, обличчя Ріардена, — наче вітаючись і прощаючись водночас.

Розділ VII

«Говорить Джон Ґолт»

Дзвінок верещав, неначе сирена. Протяжний, нетерплячий, вимогливий звук.

Вистрибнувши з ліжка, Даґні зауважила холодне і бліде сонячне світло пізнього ранку. Годинник на віддаленому шпилі

показував десяту. Вона працювала в офісі до четвертої ранку, тому попередила, що не з'явиться в офісі раніше полудня.

Відчинивши двері, побачила бліде, спотворене панікою обличчя Джеймса Таґґарта.

— Він зник! — заволав брат.

— Хто?

— Генк Ріарден! Він зник, усе покинув, розчинився, утік!

Мить вона стояла нерухомо, затиснувши в пальцях кінчики паска своєї нічної сорочки. Осягнувши значення його слів, вона різко затягнула пасок, наче перерізаючи своє тіло навпіл, і вибухнула реготом. Даґні тріумфувала.

Джеймс дивився на неї вражено.

— Що з тобою? — зойкнув він. — Ти що, не зрозуміла?

— Заходь, Джиме, — сказала вона, презирливо відвернувшись від нього і прямуючи до вітальні. — Звісно, я все зрозуміла.

— Він звільнився! Втік! Втік, як і всі решта! Покинув завод, банківські рахунки, всю власність, геть усе! І просто зник! Узяв якийсь одяг, щось там іще зі свого помешкання — у спальні знайшли відчинений і порожній сейф — і все! Ні слова, ні записки, жодного пояснення! Мені зателефонували з Вашингтона, але про це вже знає все місто! Я про новини, про цю історію! Вони не змогли її приховати! Намагались, але... Ніхто не знає, що тепер буде, але ця новина струснула завод, наче піч вибухнула. Всі дізналися, що його вже немає, і тоді... ще до того, як ми встигли цьому запобігти, вони всі позникали! Начальник цеху, головний металург, головний інженер, Ріарденова секретарка, навіть лікар! І ще повно людей! Повтікали, останні покидьки! Покинули нас усіх, незважаючи на штрафи! Він зник, всі позникали, цей завод тепер стоїть нерухомо. Ти розумієш, що це означає?

— А ти? — запитала вона.

Розповідаючи, він наче жбурляв у неї реченнями, мов камінням, намагаючись стерти усмішку з її лиця. То була дивна і нерухома усмішка, сповнена гіркоти й торжества. Таґґартові не вдалось її засмутити.

— Це державна катастрофа! Що з тобою таке? Невже ти не розумієш, який це фатальний удар? Розпадуться залишки моралі й економіки в країні. Ми не можемо допустити їхнього зникнення. Ти повинна його повернути!

Усмішка зникла з її обличчя.

— Ти можеш! — закричав він. — Ти єдина, хто може! Він же твій коханець? Ох, не дивися на мене так! Зараз не час для гидливості! Взагалі ні на що немає часу, крім того, що ми повинні його повернути. Ти ж мусиш знати, де він. Ти можеш його знайти! Ти повинна його розшукати і повернути!

Тепер вона дивилася на брата з виразом, що був гірший за глумливу посмішку, — так, ніби бачила його голим і більше не могла витримувати цього видовища.

— Я не можу його повернути, — сказала вона, підвищивши тон. — А навіть якби могла, то не зробила б цього. А тепер забирайся геть.

— Але ж загальнодержавна катастрофа...

— Забирайся.

Вона не помітила, як він пішов. Стояла сама посеред вітальні, опустивши голову й плечі, всміхаючись болісно й ніжно, вітаючи цією усмішкою Генка Ріардена. Даґні дивувалася, що відчуває таку велику радість за Генка, який нарешті звільнився. Вона була така впевнена в його правоті, однак собі в такому визволенні відмовляла. В її свідомості билося два речення. Одне — тріумфальне: «Він вільний, недосяжний для них!» Інше — наче молитва про відданість: «Шанс перемогти досі існує, але нехай я буду єдиною жертвою...»

У наступні дні Даґні спостерігала за людьми навколо і думала, наскільки відчутною була катастрофа, пов'язана зі зникненням Генка Ріардена; жодні його досягнення не викликали такої інтенсивної уваги, — наче людська свідомість відкривалась у відповідь на катастрофи, але не на цінності.

Одні жорстоко його проклинали, інші згадували пошепки, з відчуттям провини і жахом, ніби на них тепер мала впасти безіменна відплата, ще хтось істерично намагався поводитися так, ніби нічого не сталося.

Газети, наче маріонетки на заплутаних шворках, одночасно й однаково войовничо горлали: «Приписувати втечі Генка Ріардена занадто великого значення та підривати суспільну мораль старосвітськими переконаннями, начебто індивід здатен мати вагу у суспільстві — державна зрада». «Поширювати чутки про зникнення Генка Ріардена — державна зрада. Містер Ріарден не зник, він у своєму офісі, керує заводом, як завжди, а на самому заводі «Сталь Ріардена» немає жодних проблем, крім незначних

виявів неспокою, приватних непорозумінь між робітниками». «Натякати на відсутність патріотизму через трагічну загибель Генка Ріардена — суспільна зрада. Містер Ріарден не втік, він загинув в автомобільній катастрофі дорогою на роботу. Згорьована родина наполягла на непублічному похороні».

Даґні дивувало те, що всі новини подано було у формі суцільних заперечень — так, наче існування припинилося, факти зникли, і тільки несамовиті заперечення, промимрені чиновниками та журналістами, давали якесь уявлення про реальність, яку вони самі ж заперечували.

«Неправда, що «Сталеливарний завод Міллера» у Нью-Джерсі припинив працювати». «Неправда, що «Автомобільна компанія Янсена» у Мічиґані закрилась». «Яка лиха, антидержавна брехня, що виробники сталеливарної продукції жахаються дефіциту сталі. Немає жодної причини для такої загрози». «Що за наклепницькі, необґрунтовані чутки поширюють недоброзичливці про створення плану специфікації сталеливарної промисловості на користь містера Оррена Бойла. Адвокат містера Бойла рішуче заперечив цей факт і запевнив пресу, що містер Бойл не схвалює такого плану. Зараз містер Бойл відновлюється після нервового зриву».

Одначе на вулицях Нью-Йорка, холодними, понурими осінніми вечорами, можна було побачити справжні новини: коли юрба збиралася перед будівельним магазином, власник якого широко розчинив двері, запрошуючи людей забрати собі нікчемні залишки його запасів, а сам реготав і пронизливо схлипував, розбиваючи вікна з дзеркального скла; або коли перед дверима занепалого багатоквартирного будинку товклися роззяви і чекала поліція, поки з наповненої газом кімнати виносили тіла чоловіка, його дружини і трьох дітей, — чоловік був раніше дрібним виробником сталевої продукції.

Якщо вони тепер побачили нарешті справжню цінність Генка Ріардена, думала Даґні, то чому не розуміли її раніше? Чому не запобігли власній загибелі, позбавивши його стількох років невдячних катувань? Відповіді вона не знаходила.

Серед темряви безсонних ночей Даґні міркувала про те, що вони з Ріарденом помінялися місцями: тепер він перебував в Атлантиді, а вона не могла проникнути крізь екран зі світла; можливо, тепер він кликав її — так, як вона колись гукала до його літака, але крізь екран жоден сигнал не міг пробитися.

І все ж на одну коротку мить екран розступився: лише для того, щоб пропустити до Даґні лист — через тиждень після Генкового зникнення. На конверті не було зворотної адреси, тільки поштова марка з якогось села в Колорадо. Лист був із двох речень: «Я з ним познайомився. Я тебе не обвинувачую. Г.Р.»

Вона досить довго сиділа нерухомо, дивлячись на лист, ніби не здатна була ні відчувати нічого, ні зрушити з місця. Здавалося, вона справді заніміла всередині, а потім помітила, як тремтять її плечі, й зрозуміла, що нестерпна напруга всередині походить від екзальтованого бажання віддати шану, від вдячності та відчаю, — ушанувати ту перемогу, яку ознаменувала зустріч цих двох чоловіків, остаточну перемогу їх обох; вдячність за те, що мешканці Атлантиди досі вважали її однією з них і навіть зробили виняток, дозволивши їй отримати цього листа; і відчаю від усвідомлення того, що її збентеження йшло від намагання не чути запитань, які вона зараз чула. Чи Ґолт покинув її? Вирушив у долину, щоб познайомитися зі своїм найбільшим здобутком? Чи він повернеться? Він відмовився від неї? Нестерпно було не те, що ці запитання не мали відповіді, а те, що відповідь була така проста і така близька, — але вона не мала права зробити крок і сягнути до неї.

Вона не намагалася з ним зустрітися. Щоранку, впродовж усього місяця, приходячи до офісу, вона бачила не своє робоче приміщення, а тунелі внизу, під кількома поверхами будівлі. І працюючи, почувалася так, ніби це якась маргінальна частина мозку підсумовує цифри, читає звіти, квапливо щось вирішує, тимчасом як її живий розум був бездіяльний і нерухомий, завмерлий і споглядальний; Даґні забороняла йому просуватися далі за речення: «Він там, унизу». Єдине розслідування, що вона собі дозволила, — це переглянути список з виплати зарплат робітникам Термінала. Вона побачила ім'я «Ґолт, Джон». Він відкрито фігурував у цьому списку протягом дванадцяти років. Даґні побачила поряд з іменем адресу і місяць намагалась її забути.

Прожити цей місяць було складно — і все ж тепер, дивлячись на листа, вона думала про те, що Ґолтові набагато складніше все це витримувати. Навіть боротьба з усвідомленням його близькості становила зв'язок з ним, ціну, яку слід було сплачувати, перемогу, здобуту на його честь. Тепер уже взагалі нічого не залишилося, крім запитання, яке вона не могла поставити. Його

присутність у тунелях було її двигуном упродовж цих днів — так само, як його присутність у місті була двигуном протягом усіх місяців того літа; так само, як його присутність у світі була двигуном протягом усіх тих років, коли вона навіть не знала його імені. Тепер Даґні здавалося, що її двигун зупинився.

Вона жила далі, тримаючи у кишені блискучий шматок чистого золота — п'ятидоларову монету, немов останню краплю пального. Жила, захищена від навколишнього світу своєю останньою зброєю: байдужістю.

У газетах нічого не писали про вибухи насильства на території всієї країни, але Даґні дізнавалася про них завдяки повідомленням провідників: про вагони, пробиті кулями, розібрані колії, напади на потяги, облоги станцій у Небрасці, Ореґоні, в Техасі, Монтані. Ті вибухи були марні, приречені на поразку, спричинені відчаєм, позначені руйнацією. Одні з них були локальні, інші поширювалися на більші території. Деякі регіони підіймались у сліпій жазі повстання. Часом люди арештовували місцевих чиновників, виганяли геть агентів з Вашингтона, вбивали податківців, а потім, проголосивши відокремлення від країни, вдавалися до надмірного і лихого кроку, що їх і знищував (з таким же успіхом проти вбивства можна боротися самогубством): захоплювали все майно навколо, декларували залежність всіх від усіх у спільності й гинули протягом тижня, споживши свої мізерні здобутки, смертельно зненавидівши одне одного, охоплені хаосом, незахищені жодним законом, крім пістолетів, гинули під летаргійними ударами втомлених солдатів, висланих з Вашингтона, щоб навести лад серед цих руїн.

Газети про це не писали. Передовиці товкмачили про самозаперечення як шлях до майбутнього прогресу, самопожертву — як моральний імператив, про жадобу — як ворога, любов — як розв'язання. Їхні заялложені фрази були такі солодкі, як запах ефіру в лікарні.

Країною ширилися чутки, промовлені пошепки з інтонацією цинічного переляку, але люди читали газети і поводилися так, ніби вірили написаному, змагалися між собою, хто краще вдаватиме з себе сліпого і німого. Кожен прикидався, ніби не знає того, що насправді знає, кожен намагався повірити, що неназване — отже, несправжнє. Здавалось, відкрилося гирло вулкана, але люди біля підніжжя гори ігнорували раптові розколи, чорний

дим, гарячі цівки рідини і продовжували вважати, що єдина небезпека, яка їм загрожує, — повірити у реальність цих ознак.

— 22 листопада слухайте заяву містера Томсона щодо світової кризи!

Це було перше свідчення незасвідченого. Оголошення почали з'являтися тижнем раніше і лунали всією країною.

— Містер Томсон зробить перед народом заяву щодо світової кризи! Слухайте містера Томсона на всіх радіостанціях і телевізійних каналах о восьмій вечора 22 листопада!

Спочатку перші сторінки газет і крики радіоголосів пояснювали цей анонс: «Щоб протидіяти страхам і чуткам, які поширюють вороги народу, 22 листопада містер Томсон звернеться до громадян із заявою щодо становища у світі в цю урочисту мить глобальної кризи. Містер Томсон покладе край зловісним силам, мета яких — підтримувати жах і відчай серед народу. Він принесе світло у темряву, що запанувала у світі, й покаже нам шлях виходу з трагічних обставин — суворий шлях, як і передбачають складні особливості нашого часу, але водночас славетний шлях, покликаний відродити світлу добу.

Звернення містера Томсона транслюватиме кожна радіостанція у всіх країнах світу — всюди, куди сягають радіохвилі».

Щодня голосів до цього хору додавалося і він лунав дедалі гучніше.

«22 листопада слухайте містера Томсона!» — закликали заголовки щоденних газет.

«Не забудьте про виступ містера Томсона 22 листопада!» — наприкінці кожної програми волали радіостанції.

«Містер Томсон розповість вам правду!» — повідомляли плакати у метро та автобусах, постери на стінах будівель, білборди на спорожнілих трасах.

«Не впадай у розпач! Слухай містера Томсона!» — майоріли прапорці на урядових машинах.

«Не здавайся! Слухай містера Томсона!» — кричали банери в офісах і крамницях.

«Не зневірюйся! Слухай містера Томсона!» — заповідали проповідники у церквах.

«Містер Томсон відповість на твої запитання!» — виводили в небі військові літаки. Літери розчинялись у просторі, й тільки два останні слова залишались упродовж кількох секунд.

Напередодні промови на площах Нью-Йорка встановили громадські гучномовці. Щогодини вони деренчливо оживали — водночас з ударами віддалених годинників — і з них на втомлене гудіння дорожнього руху, на голови занедбаної юрби лився дзвінкий, механічний крик, забарвлений тривогою:

— 22 листопада слухайте заяву містера Томсона про світову кризу!

Крик котився крізь морозяне повітря, зникаючи серед прикритих туманом дахів, десь зовсім близько від порожньої сторінки календаря, на якому не значилося жодної дати.

Удень 22 листопада Джеймс Таґґарт повідомив Даґні, що містер Томсон хоче зустрітись із нею перед ефіром.

— У Вашингтоні? — з недовірою запитала Даґні, поглянувши на годинника.

— Відразу видно, що ти не читаєш газет і не стежиш за важливими новинами. Невже ти не знаєш, що містер Томсон робитиме заяву з Нью-Йорка? Він прибув сюди, щоб порадитись із промисловими лідерами, а також з робітниками, представниками професій, з найкращими людьми країни. Він попросив, щоб я привів тебе на цю нараду.

— Де вона відбудеться?

— На студії радіомовлення.

— Вони ж не сподіваються, що я буду захищати їхню політику під час ефіру?

— Не хвилюйся, вони тебе до мікрофона й близько не підпустять! Просто хочуть почути твою думку. І ти не можеш їм відмовити у такий кризовий момент. Ти не можеш відмовитися від особистого запрошення містера Томсона! — він говорив страшенно нетерпляче, уникаючи її погляду.

— Коли відбудеться нарада?

— О сьомій тридцять.

— Не надто багато часу він виділив для наради з приводу державної кризи.

— Містер Томсон страшенно зайнята людина. А тепер я попрошу тебе: не сперечайся, не дошкуляй. Не розумію, навіщо тобі...

— Добре, — байдужо погодилася вона. — Я прийду.

І додала, подумавши, що на зустріч бандитів не бажано з'являтися без свідка:

— Але я візьму з собою Едді Віллерса.

Він насупився, якусь мить поміркував над її словами — радше роздратований, ніж стривожений.

— Ну, добре, як хочеш, — відрізав, знизуючи плечима.

До студії радіомовлення Даґні йшла, маючи з одного боку поліцейського в особі Джеймса Таґґарта, а з іншого — Едді Віллерса, який виконував роль її охоронця.

Таґґартове обличчя було сповнене обурення й напруги, обличчя Едді виражало покірність, але водночас — подив і зацікавлення. У тьмяному просторі вони побачили приміщення, обгороджене картонними стінами — вочевидь, дизайнери прагнули створити поєднання величного залу для прийнять та скромного кабінету. Посеред приміщення півколом стояли порожні крісла, ніби підготовлені для фотографії до родинного альбому. Мов приманки на кінчиках довгих вудок, поміж крісел погойдувалися мікрофони.

Згромаджені нервовими групками, найвидатніші лідери країни були схожі на залишки товару під час розпродажу в збанкрутілій крамниці: Даґні побачила Веслі Моуча, Юджина Лоусона, Чіка Моррісона, Тінкі Голловея, доктора Флойда Ферріса, доктора Саймона Прітчетта, Емму Чалмерс, Фреда Кіннана і жменьку пошарпаних бізнесменів, серед яких частково наляканну, частково вдоволену постать містера Моуена з «Об’єднаної компанії з виготовлення перемикачів і сигнальних вогнів» (дивовижно, але він мав тут представляти промислових магнатів).

Побачивши доктора Роберта Стадлера, Даґні пережила шок. Вона й уявити не могла, що обличчя здатне так постаріти лише за рік: зникла його непідвладна часу енергія, хлопчакувате завзяття, від давнього обличчя не залишилося нічого, крім зморщок презирливої гіркоти. Він стояв самотній, окремо від решти. Увійшовши, Даґні встигла перехопити його погляд. Він скидався на чоловіка, який завітав до борделю, поступившись власним слабкостям, — і раптом його упіймала на гарячому дружина: його погляд був сповнений почуття провини, яка негайно перетворювалася на ненависть. І ось Роберт Стадлер, науковець, відвернувся, вдаючи, що не бачить її, — ніби це могло щось змінити в реальності.

Містер Томсон походжав від групи до групи, перехоплюючи окремих осіб, вдаючи невтомну людину дії, яка зневажає

обов'язок виголошувати промови. Він стискав у руках жмут аркушів з надрукованим текстом, наче то був оберемок старого одягу, що його слід викинути.

Джеймс Таґґарт зупинив його і промовив голосно та невпевнено:

— Містере Томсон, чи можу я представити вам свою сестру, міс Даґні Таґґарт?

— Так мило, що ви прийшли, міс Таґґарт, — сказав містер Томсон, потискаючи їй руку, ніби вона один з виборців його округу, імені якого він ніколи досі не чув. І відразу рвучко рушив далі.

— І де твоя нарада, Джиме? — запитала Даґні й поглянула на годинник. На величезному білому циферблаті чорна стрілка ножем відрізала хвилини, підходячи впритул до восьмої.

— Що я можу вдіяти! Я ж не керую цим шоу! — огризнувся він.

Едді Віллерс терпляче, з гіркотою і здивуванням поглянув на неї і підступив ближче.

З радіоприймача лунали військові марші, трансльовані іншою студією, перебиваючи нервові голоси присутніх, безцільні квапливі кроки, скреготіння апаратури, яку тягнули для зйомок між декорацій вітальні.

— Не перемикайтесь і слухайте повідомлення містера Томсона щодо світової кризи о восьмій вечора! — войовничо заволав з приймача радіоведучий, коли стрілка на циферблаті сягнула 7:45.

— Швидше, хлопці, швидше! — різко заговорив містер Томсон, поки радіо вибухнуло наступним маршем.

О 7:50 Чік Моррісон, відповідальний за питання моралі, який, вочевидь, тут усе організовував, заволав:

— Добре, дівчатка і хлопчики, добре, сідаймо всі на свої місця! — і замахав стосом паперу для нотаток, немов диригентською паличкою, вказуючи у напрямку освітленого кола з м'яких крісел.

Містер Томсон звалився у крісло в самому центрі, наче запосідав вільне сидіння в метро.

Помічник Чіка Моррісона підганяв юрбу до освітленого кола.

— Щаслива родина, — пояснив Чік Моррісон, — країна мусить побачити, що ми — велика, об'єднана, щаслива... Що з цією штукою таке?

Музика раптово захлинулась, обірвалася, схлипнула просто посеред музичної фрази. Була 7:51. Моррісон стенув плечима і продовжив:

— ...щаслива родина. Покваптеся, хлопці. Спершу — крупний план містера Томсона.

Стрілка на годиннику відрізала хвилини, а фотографи з преси клацали на камери невдоволене й нетерпляче обличчя містера Томсона.

— Містер Томсон сидітиме між наукою і промисловістю! — повідомив Чік Моррісон. — Докторе Стадлер, прошу, — сядьте ліворуч від містера Томсона. Міс Таґґарт, сюди, будь ласка, сядьте праворуч від містера Томсона.

Доктор Стадлер скорився. Даґні не рушила з місця.

— Це не тільки для друкованих видань, ми повинні зробити це для телевізійної аудиторії, — пояснив їй Чік Моррісон, намагаючись спонукати до покори.

Даґні зробила крок уперед.

— Я не братиму участі в цій програмі, — спокійно мовила вона, звертаючись до містера Томсона.

— Не братимете? — отупіло перепитав він, дивлячись так, ніби ваза для квітів раптом заговорила з ним.

— Даґні, заради Бога! — панічно заволав Джеймс Таґґарт.

— Що це з нею таке? — запитав містер Томсон.

— Але ж, міс Таґґарт! Чому? — вигукнув Чік Моррісон.

— Ви прекрасно знаєте, чому, — сказала вона до облич навколо. — Вам треба було ретельніше подумати перед тим, як знову це повторювати.

— Міс Таґґарт! — закричав Чік Моррісон, коли вона обернулася, щоб піти геть. — Ідеться про державну кри...

І раптом до містера Томсона кинувся якийсь чоловік. Даґні застигла, як застигли і всі решта, тому що вираз чоловікового обличчі змусив натовп замовкнути. Це був головний інженер радіостанції. З останніх сил намагаючись зберегти ознаки цивілізованості, він був безсилий проти примітивного жаху, що перекосив риси його обличчя.

— Містере Томсон, — сказав він, — нам... доведеться відкласти трансляцію.

— Що? — закричав містер Томсон.

Стрілка показувала 7:58.

— Ми намагаємось усе полагодити, містере Томсон, намагаємось зрозуміти, в чому проблема... але ми можемо вчасно не встигнути і...

— Про що це ви? Що сталося?

— Ми намагаємося встановити...

— Що сталося?

— Я не знаю! Але... Ми... не можемо вийти в ефір, містере Томсон.

Запала тиша, а потім містер Томсон запитав (його голос звучав неприродно тихо):

— Ви що, збожеволіли?

— Можливо. Я хотів би збожеволіти. Не можу нічого зрозуміти. Зв'язок просто заглух.

— Механічні проблеми? — загорлав містер Томсон, зриваючись на рівні ноги. — Механічні проблеми у такий час, матері вашій?! Якщо ви не здатні керувати радіостанцією...

Головний інженер повільно похитав головою — наче дорослий, який мусить заспокоювати налякану дитину.

— Річ не в станції, містере Томсон, — тихо мовив він. — Ми з'ясували, що таке відбувається з усіма радіостанціями в країні. І механічних проблем немає. Ні у нас, ні деінде. Обладнання в порядку, в досконалому порядку, всі решта повідомляють те саме, але... Але на всіх радіостанціях о сьомій п'ятдесят одна стався збій і... ніхто не зміг виявити його причини.

— Але.. — закричав містер Томсон, замовк, роззирнувся і закричав знову:

— Тільки не сьогодні! Ви не можете дозволити, щоб це сталось сьогодні! Ви повинні вивести мене в ефір!

— Містере Томсон, — повільно проказав інженер, — ми зателефонували в лабораторію електронного устаткування Державного наукового інституту. Вони ніколи ще з таким не стикалися. Кажуть, що, можливо, це якийсь природний феномен — наприклад, непередбачувані космічні процеси, тільки...

— Ну?

— Насправді самі вони так не думають. І ми так не думаємо. Вони сказали, що це схоже на радіохвилі такої частоти, якої ми ніколи не застосовували, ніколи не зустрічали, ніколи ніде не виявляли.

Йому ніхто не відповів. Інженер продовжив на диво урочистим голосом:

— Це схоже на стіну радіохвиль, що виникла у повітрі. Ми не можемо крізь неї пробитися, не можемо до неї доторкнутися, не

можемо проламати... Більше того — ми не можемо визначити її джерело жодним з наших звичних методів... Ці хвилі йдуть з передавача, порівняно з яким усі наші передавачі схожі на дитячі іграшки!

— Але ж це неможливо! — крик пролунав з-за спини містера Томсона. Всі обернулись у тому напрямку, вражені пронизливістю голосу. Кричав доктор Стадлер. — Такого не існує! Немає жодної людини на землі, яка могла б таке зробити!

Головний інженер розвів руками:

— Точно, докторе Стадлер, — втомлено мовив він. — Це неможливо. Такого не може бути. Але так воно є.

— Ну то зробіть із цим що-небудь! — заволав містер Томсон до всього натовпу.

Ніхто не відповів і не поворухнувся.

— Я цього не допущу! — верещав містер Томсон. — Не дозволю! Особливо сьогодні! Я повинен виголосити промову! Зробіть щось! Хай там що, ви мусите залагодити проблему! Наказую її усунути!

Головний інженер дивився на нього отупіло.

— Я всіх вас за це звільню! Звільню всіх у країні інженерів з електронного обладнання! Я засуджу всю вашу професію за саботаж, дезертирство і зраду! Ви мене чуєте? Зробіть що-небудь, хай вам грець! Зробіть щось!

Головний інженер безпристрасно на нього дивився, наче слова більше не мали жодного сенсу.

— Невже тут немає нікого, хто здатен підкоритися наказу? — кричав містер Томсон. — У цій країні не залишилося жодної розумної людини?

Стрілка годинника вказала на 8:00.

— Пані та панове, — почувся з радіоприймача голос — чистий, спокійний, невблаганний чоловічий голос, схожого на який уже багато років не можна було почути по радіо. — Містер Томсон до вас сьогодні не промовлятиме. Його час вичерпався. Його час захопив я. Ви мали почути повідомлення про світову кризу. Саме це ви сьогодні й почуєте.

Троє людей зойкнули, впізнавши голос. Але ніхто з присутніх не звернув на них уваги, оскільки натовп зайшовся ревищем. Перший з трьох зойків був сповнений тріумфу, другий — жаху, третій — подиву. Троє осіб впізнали мовця: Даґні, доктор

Стадлер і Едді Віллерс. На Едді Віллерса ніхто не поглянув, натомість погляди Даґні та доктора Стадлера перетнулися. Вона побачила, як докторове обличчя перекособочилося від люті й невимовного жаху. Він зрозумів, що вона про все здогадалась: цей її погляд був рівнозначний ляпасові, отриманому від мовця з радіо.

— Протягом дванадцяти років ви запитуєте: «Хто такий Джон Ґолт?». Говорить Джон Ґолт. Я — чоловік, який любить своє життя. Я — чоловік, який не жертвує своєю любов'ю і своїми цінностями. Я — чоловік, який зруйнував ваш світ, і якщо хочете довідатися, чому ви гинете — хоча ви й боїтеся знань, — то я саме та людина, яка про це зараз розповість.

Лише головний інженер зміг поворухнутися. Він кинувся до апаратури і відчайдушно почав смикати регулятори. Але екран був порожній. Мовець вирішив залишатися невидимим. Тільки голос його заполонив усю країну — навіть увесь світ, подумав головний інженер, — і звучав він так, ніби чоловік той перебував тут, у цій кімнаті, й ніби звертався не до групи людей, а до когось одного. Це була інтонація, якою звертаються не до натовпу, а до конкретного інтелекту.

— Вам не раз випадало чути, що зараз настала доба занепаду моралі. Ви самі це повторюєте — перелякано, але водночас сподіваючись, що слова не мають значення.

Ви кричали, що людські гріхи знищують світ, ви проклинали людське єство за його небажання виявляти чесноти, що ви їх від нього вимагаєте. Оскільки, на вашу думку, чесноти полягають у самопожертві, то після кожної катастрофи вимагали дедалі більшої кількості самопожертв. Заради того, щоб повернутися до моралі, ви віддали у жертву все зло, яке вважали причиною свого становища. Пожертвували справедливістю заради милосердя. Пожертвували незалежністю заради єдності. Пожертвували логікою заради віри. Пожертвували багатством заради потреби. Пожертвували самооцінкою заради самозаперечення. Пожертвували щастям заради обов'язку.

Ви зруйнували все, що вважали злом, і досягли того, що вважали добром. То чому ж ви нажахано стискаєтеся від вигляду того світу, який постав навколо вас? Цей світ не є результатом ваших гріхів, він є результатом і подобою ваших чеснот. Це ж ваш моральний ідеал, реалізований у повній та остаточній

досконалості. Ви боролися за нього, ви про нього мріяли, ви його прагнули, а я — людина, яка здійснила ваше бажання.

Ваш ідеал мав непримиренного ворога, знищити якого був покликаний ваш моральний кодекс. Я забрав у вас цього ворога. Забрав його з вашого шляху і з вашого радіусу дії. Я усунув всі джерела зла, які ви одне по одному віддавали в жертву. Я закінчив вашу боротьбу. Зупинив ваш двигун. Позбавив ваш світ людського інтелекту.

Ви кажете: люди, не слухайте голосу розуму? Я забрав тих, хто робить навпаки. Розум безсилий, кажете? Я забрав тих, чий розум не безсилий. Існують цінності вищі за розум, кажете ви? Я забрав тих, для кого розум — найвища цінність.

Поки ви тягнули до жертовних вівтарів справедливих, незалежних людей, мислителів, людей багатства і високої самооцінки, — я вас обігнав, діставшись до них першим. Я відкрив їм суть вашої гри, розповів про ваш моральний кодекс, якого вони не могли збагнути через свою невинну великодушність. Я показав їм спосіб жити згідно з іншою мораллю — моєю. І вони обрали для себе мою мораль.

Усіх тих людей, які зникли, людей, яких ви ненавиділи, і яких так боялися втратити, забрав від вас я. Не намагайтеся нас розшукати. Ми не хочемо, щоб нас знайшли. Не кричіть, що наш обов'язок — служити вам. Ми не визнаємо такого обов'язку. Не кричіть, що ви нас потребуєте. Ми не розглядаємо потребу як підставу. Не кричіть, що ви нами володієте. Це не так. Не благайте нас повернутися. Ми страйкуємо — ми, люди розуму.

Ми страйкуємо проти того, щоб приносити себе в жертву. Ми страйкуємо проти вірування у незаслужену винагороду та обов'язки без відплати. Ми страйкуємо проти тієї догми, що прагнення стати щасливим — це зло. Ми страйкуємо проти доктрини, що життя — це провина.

Існує різниця між нашим страйком та страйками, що ви їх практикували протягом століть: наш страйк полягає не в тому, щоб виголошувати вимоги, а в тому, щоб самим задовольняти власні потреби. Згідно з вашою мораллю, ми — лихі. Тож ми вирішили більше не завдавати вам шкоди. Згідно з вашою економікою, від нас немає користі. Тож ми вирішили більше вас не експлуатувати. Згідно з вашою політикою, ми небезпечні, нас треба закувати в кайдани. Ми вирішили не наражати вас на

небезпеку, але не збираємось надівати на себе кайдани. Згідно з вашою філософією, ми — лише ілюзія. Тож ми вирішили більше не робити вас сліпими і дозволити самостійно зіткнутись із реальністю — з тією реальністю, що ви її прагнули, з тим світом, що ви його тепер бачите: зі світом без інтелекту.

Ми дали вам усе, чого ви від нас вимагали. Ми завжди були тими, хто дає, але тільки щойно це зрозуміли. Ми не висуваємо вам жодних вимог, не ставимо жодних умов, не вимагаємо досягти жодних компромісів. Ви не маєте нічого, що могли б нам запропонувати. Ви нам не потрібні.

Невже ви тепер кричите, що не цього хотіли? Бездумний світ руїн не був вашою метою? Ви не хотіли, щоб ми вас покидали? Ви — моральні канібали. Я знаю, що вам завжди було відомо, чого ви прагнете. Але ваша гра закінчилася, і нам тепер це відомо.

Упродовж століть лиха і катастроф, до яких призвів ваш кодекс моралі, ви кричали, що цей кодекс порушено і що катастрофи — це покарання за недотримання його, що люди виявилися надто слабкі й занадто егоїстичні, щоб пролити всю необхідну кров. Ви прокляли людину, прокляли існування, прокляли цю землю, але жодного разу не засумнівалися у своєму кодексі. Ваші жертви брали на себе провину і продовжували боротись, отримуючи натомість прокляття за їхнє мучеництво. Тимчасом ви волали, що ваш кодекс — втілення шляхетності, просто людська природа недостатньо досконала для того, щоб його практикувати. І ніхто не запитав: досконала? Згідно з якими критеріями?

Ви хотіли знати, яким же насправді є Джон Ґолт. Я — людина, яка ставить запитання.

Так, зараз триває доба занепаду моралі. Так, ви відбуваєте покарання за власне зло. Але суд триває не над людиною, і обвинувачувати слід не людську сутність. Цього разу настав кінець вашому кодексу моралі. Ваш кодекс моралі сягнув кульмінації, дістався глухого кута наприкінці свого шляху. І якщо ви бажаєте жити далі, вам слід не повертатися до моральності — ви ніколи її не знали, — а знайти її, виявити.

Ви чули винятково містичні та соціальні концепції моралі. Вас навчали, що мораль — це кодекс поведінки, нав’язаний згідно з чиєюсь забаганкою, примхою надприродної сили чи

капризом суспільства для того, щоб служити цілям Бога або добробуту вашого сусіда, щоб вдовольняти владу, яка існує за порогом смерті або за дверима навпроти, — тільки не працювати заради власного життя і задоволення. Вас учили, що ваше задоволення — неморальне, що ваші інтереси найкраще служать злу, і моральний кодекс повинен бути створений не для вас, а проти вас, не для того, щоб поглиблювати ваше життя, а щоб його висушувати.

Битва за мораль тривала століттями — між тими, хто проголошував, що ваше життя належить Богові, і тими, хто заявляв, що воно належить вашим ближнім; тими, хто проповідував, що добро — це самопожертва заради духів на небесах, і тими, хто проповідував, що добро є самопожертвою заради нездатних давати собі раду на землі. І ніхто не сказав, що ваше життя належить вам і що добро — це жити своїм життям.

Обидві сторони зійшлись на тому, що мораль вимагає пожертвувати собою і своїми інтересами, своїм розумом, що моральність і практичність — антиподи, що моральність не належить до царини інтелекту, а є частиною віри та сили. Обидві сторони погодилися, що раціональна мораль неможлива, що логіка не передбачає правильного і неправильного, що розум не має причин бути моральним.

Хоч би про що сперечалися ваші моралісти, хоч би навколо чого об'єднувалися, все це суперечило людському розуму. Всі їхні комбінації та системи покликані були підважити і знищити людський розум. Тепер обирайте: гинути — чи усвідомити, що відсутність розуму — це відсутність життя.

Розум людини — це її основний механізм виживання. Життя було подаровано людині, виживання — ні. Тіло подаровано людині, засоби для існування — ні. Розум було подаровано людині, його вміст — ні. Щоб жити, людина повинна діяти, а перш ніж діяти, вона мусить пізнати походження і причину своїх дій. Людина не може здобути їжі, не маючи знання про їжу. Не може викопати яму чи сконструювати циклотрон, не розуміючи своєї мети та засобів, за допомогою яких цієї мети можна досягнути. Щоб залишатися живою, людина повинна думати.

Але мислення — це акт вибору. Ключ до того, що ви так необачно називаєте «людською природою», відкрита таємниця, з якою ви існуєте і яку боїтеся називати, полягає в тому, що

людина — істота вольової свідомості. Логіка не працює автоматично. Мислення — не механічний процес. Логічні зв'язки не створюються завдяки інстинктам. Робота ваших шлунків, легень, серця — автоматична. Функціонування вашого розуму — ні. У будь-який момент, за кожної життєвої ситуації ви маєте можливість думати — або уникати цього зусилля. Але ви не можете втекти від своєї природи, від того факту, що розум — це ваш засіб виживання, тому для тих із вас, хто є людськими істотами, запитання звучить не як «бути чи не бути», а — «думати чи не думати».

Для істоти вольової свідомості нехарактерна автоматична поведінка. Людина потребує кодексу цінностей, який би скеровував її дії. «Цінність» — це те, що людина намагається надбати і що прагне утримати, «чеснота» — дія, завдяки якій людина здобуває та утримує цінності. «Цінність» передбачає відповідь на запитання: для кого вона є цінна і чому? «Цінність» передбачає критерій, причину та необхідність діяти, маючи альтернативу. Там, де немає альтернативи, цінності неможливі.

У всесвіті існує лише один фундаментальний вибір: існування чи неіснування, і цей вибір притаманний єдиному виду живих організмів. Існування неживої матерії — безумовне, існування життя — ні: воно залежить від особливих напрямків учинків. Матерія незнищенна, вона змінює свої форми, але не може припинити існування. Лише живий організм стоїть перед постійною альтернативою: життям і смертю. Життя — це процес самопідтримки, самостворенного чину. Якщо організм зазнає невдачі, діючи, він гине. Його хімічні складові залишаються, але життя закінчується. Лише концепція «Життя» робить можливою концепцію «Цінності». Тільки для живої сутності речі можуть бути хороші чи погані.

Рослина повинна отримувати поживні речовини, щоб жити. Сонячне світло, вода, хімічні елементи — цінності для її природи: її сформовано так, щоб їх споживати. Її життя — це критерій цінності, спрямований на дії. Але рослина не має вибору дії. Існують альтернативи за умов, з якими вона стикається, однак не існує альтернативи в її функціонуванні: вона функціонує автоматично, щоб продовжити собі життя, рослина не може діяти для власного знищення.

Тварина влаштована підтримувати своє життя. Чуття наділяють її автоматичним кодексом дії, автоматичним знанням

про те, де добро, а де — зло. Тварина не здатна розширювати свої знання або уникати їх. В умовах, де її знання виявляється неадекватним, тварина помирає. Але поки вона живе, діє згідно з власним знанням, автоматично дотримуючись безпеки і не маючи можливості вибирати, вона нездатна ігнорувати власну користь, нездатна вибирати зло і діяти заради самознищення.

Людина не володіє автоматичним кодексом виживання. Її особлива відмінність від усіх видів живих істот — необхідність діяти, маючи альтернативи і здійснюючи власний вольовий вибір. Людина не має автоматичного знання про те, що для неї добро, а що — зло, від яких цінностей залежить її життя, якого напрямку дій воно вимагає. Ви щось варнякаєте про інстинкт самозбереження? Інстинкт самозбереження — це саме те, чого людина позбавлена. «Інстинкт» — це безпомилкова й автоматична форма знання. Бажання — це не інстинкт. Бажання жити не дає вам знання, необхідного для життя. І все ж навіть бажання жити не є автоматичним: ваше зло — про яке ви навіть самі не знаєте — сьогодні полягає в тому, що у вас немає цього бажання. Ваш страх смерті — це не любов до життя, він не дасть вам знання, необхідного, щоб бути живими. Людина повинна накопичувати свої знання, визначати свої дії через мислення, до якого нездатна змусити її природа. Людина має можливість діяти собі на шкоду, руйнувати себе — і саме це вона й робила впродовж майже всієї історії.

Жива істота, яка вважає свій засіб виживання злом, не зможе вижити. Рослина, яка намагається знищити власне коріння, і пташка, яка ламає собі крила, недовго будуть присутні в реальності, з якою увійшли в суперечність. Але історія людини — це історія заперечення і знищення розуму.

Людину називають раціональною істотою, але раціональність — це вибір. Людська сутність пропонує їй вибір — бути раціональною істотою чи суїцидальною твариною. Людина має бути людиною за власним вибором. Людина має ставитися до свого життя, як до цінності, — за власним вибором. Людина повинна навчитися своє життя підтримувати — за власним вибором. Людина повинна виявити цінності, яких вимагає життя, і практикувати власні чесноти — за власним вибором.

Кодекс цінностей, прийнятий за власним вибором, є кодексом моралі.

Хоч би хто мене зараз слухав — я звертаюся до тих незіпсованих живих частин, які ще у вас залишилися, до залишків людського, до вашого розуму, і кажу: існує мораль розуму, мораль, властива людині, і Людське Життя — критерій цієї цінності.

Все, що властиве для життя раціональної істоти — добро. Все, що його знищує, — зло.

Людське життя згідно з його природою — це не життя бездумної тварини, грабіжника чи містика-нероби, це життя істоти, яка мислить. Життя, підтримуване не силою чи обманом, а досягненнями. Життя — це не виживання за будь-яку ціну, бо існує лише одна ціна, якою людина може розплатитися за власне виживання: її розум.

Людське життя — критерій моралі, але метою вашого життя є саме життя. Якщо ваша мета — існувати на світі, ви повинні вибирати дії та цінності згідно з критеріями, що властиві людині — заради збереження, сповнення та насолоди тієї незамінної цінності, якою є життя.

Оскільки життя вимагає виняткового напрямку дій, будь-який хибний напрямок його зруйнує. Істота, для якої її власне життя не є мотивацією та метою її дій, поводиться згідно з мотивацією і критеріями смерті. Така істота є метафізичним монстром і робить усе, щоб протистояти, заперечити факт власного існування чи суперечити йому; сліпо й несамовито несучись стежкою деструкції, вона ні на що не здатна, крім болю.

Щастя — показник успішного життя. Біль — провісник смерті.

Щастя — це стан свідомості, що виникає внаслідок реалізації власних цінностей. Мораль, яка насмілюється стверджувати, начебто щастя слід шукати у зреченні від нього і цінувати крах власних цінностей — це нахабне заперечення моралі. Смерть — критерій доктрини, яка за ідеал подає роль жертовної тварини, готової загинути на вівтарі заради інших. З благословення дійсності та суті життя сенсом людини — кожної людини — є вона сама. Людина існує заради себе самої, і досягнення власного щастя — найвища моральна мета.

Але неможливо ні жити, ні досягти щастя, потураючи нераціональним примхам. Людина вільна у своєму прагненні вижити за будь-яку ціну, одначе зникне, якщо не житиме згідно з вимогами природи. Людина вільна шукати свого щастя

у будь-якій бездумній фальші, але все, що таким чином вона знайде, призведе лише до страждання і краху. Цього не станеться, якщо вона шукатиме щастя, відповідного до неї самої. Мета моралі — вчити вас не страждати і помирати, а насолоджуватися собою і власним життям.

Відкиньте геть тих підкуплених паразитів, які позасідали в класних кімнатах і живуть на прибутки від розумової діяльності інших, проголошуючи, що людині непотрібна жодна мораль, жодні цінності, жоден кодекс поведінки. Ті, хто позиціонують себе як науковці та заявляють, що людина — це просто тварина, відбирають у людини можливість жити за законами існування, хоча така можливість є навіть у найнижчих комах. Вони визнають, що кожен вид істот виживає у власний спосіб, накладений на нього природою. Ці «науковці» не стверджують, що риба може жити на суходолі, а собака — без здатності відчувати запахи. Натомість людина, стверджують вони, найскладніша істота серед усіх живих організмів, може вижити як завгодно і де завгодно, бо не має власної ідентичності, власної природи, а тому не існує практичних підстав, які б пояснювали, чому людина не може існувати, якщо її засоби виживання знищено, мисленнєву діяльність притлумлено, а сам розум спрямовано на виконання чужих наказів

Відкиньте геть тих сповнених ненависті містиків, які позиціонують себе як найвищі гуманісти і проповідують, що найбільша чеснота, яку здатна практикувати людина — це не вважати власне життя цінністю. Чи говорять вони вам, що мета моралі — приборкати людський інстинкт самозбереження? Саме заради самозбереження людина потребує морального кодексу. Єдина людина, яка прагне бути моральною — це людина, яка прагне жити.

Ні, ви не зобов'язані жити. Вирішувати це — ваше особисте право. Але якщо все ж обираєте життя, то мусите й існувати, як людина, — згідно з роботою і судженнями свого розуму.

Але жити, як людина, ви теж не зобов'язані. Вирішувати — це значить здійснити моральний вибір. Але ви не можете жити. Альтернатива такого життя — це смерть за життя, яку ви бачите в собі й навколо себе, стан об'єкта, непристосованого до існування, об'єкта, який більше не є людиною і є чимось меншим, ніж тварина, об'єкта, який потерпає від болю і тягне себе крізь роки агонії, занурений у бездумне саморуйнування.

Ні, ви не змушені думати. Мислення — це акт морального вибору. Але хтось повинен думати, щоб ви могли існувати. Якщо ваш вибір — не виконувати своїх зобов'язань, то ви відмовляєте самому існуванню, і тоді іншим людям, які живуть згідно з моральним кодексом, доводиться жертвувати власним добром заради того, щоб ви могли виживати у своєму злі.

Ні, ви не змушені бути людьми. Але ті, хто людьми залишився, більше не живуть серед вас. Я усунув ваші засоби виживання, забрав від вас ваших жертв.

Якщо бажаєте знати, яким чином я це зробив і як переконав їх усе тут покинути, то знайте, що саме зараз чуєте ці слова. Я переказав їм суть заяви, яку зараз виголошую. Ті люди жили згідно з моїм кодексом, не підозрюючи, наскільки видатні чесноти вони представляють. Я допоміг їм це побачити. Допоміг не так переосмислити, як окреслити їхні цінності.

Ми, люди розуму, страйкуємо проти вас в ім'я єдиної аксіоми, яка є коренем нашого морального кодексу так, як коренем вашого кодексу є бажання цієї аксіоми уникнути: вона полягає в тому, що життя існує насправді.

Життя існує — і розуміння цього твердження веде до двох наступних аксіом: перша — «існує те, що людина сприймає», друга — «людина існує завдяки тому, що має свідомість». Свідомість — це здатність сприймати те, що існує.

Якщо не існує нічого, то не може бути й свідомості: свідомість у ситуації, в якій немає що усвідомлювати — це суперечність. Вища форма відображення дійсності, яка нічого не відображає, крім себе самої — теж суперечність: перед тим, як себе означити, вона має щось осягнути. Якщо того, що ви сприймаєте, не існує, тоді те, що ви вважаєте за свідомість, насправді не є нею.

Незалежно від вашого рівня знань, ця пара — життя і свідомість — є тими аксіомами, яких ви не можете уникнути, мотиваційними засадами, що становлять підґрунтя будь-якої вашої дії, будь-якого знання чи суми ваших знань, від першого променя світла, сприйнятого вами ще на початку життя, — і до найширшої ерудиції, яку тільки можна протягом нього здобути. Байдуже, чи ваші знання стосуються форми камінчика, чи структури сонячної системи, аксіоми залишаються одні й ті ж: те, що ви знаєте, — існує, і ви про це знаєте.

Існувати — це бути чимсь відмінним від порожнечі небуття, бути сутністю особливої природи з особливими атрибутами. Багато століть тому чоловік, який був — попри всі його помилки — найбільшим серед ваших філософів, вивів формулу, що визначила концепцію існування і правило всіх знань: А є А. А — це річ у собі. Вам ніколи не вдавалось осягнути значення цієї формули. Я з'явився, щоб її доповнити: Існування — це Ідентичність, Свідомість — це Ідентифікація.

Хоч би що ви взялись обмірковувати — об'єкт, атрибут чи дію — закон ідентичності залишається незмінним. Листок не може бути одночасно каменем, він не може бути цілком червоний і цілком зелений одночасно, не може водночас горіти і замерзати. А є А. Можна сказати ще простіше: ви не можете одночасно зберегти свій торт і з'їсти його.

Ви намагаєтеся з'ясувати, що з цим світом не так? Усі катастрофи, що спали на нього, спричинили ваші лідери, які намагались уникнути факту, що А є А. Всі таємниці зла, з яким ви так боїтеся зіткнутись у собі, весь біль, якого вам випадало зазнавати, походили від ваших спроб уникати факту, що А є А. Мета тих, хто вчив вас цього факту уникати — змусити вас забути, що Людина — це Людина.

Людина не здатна вижити, якщо не накопичує знань. Розум — єдиний засіб ці знання здобувати; це — дар, що сприймає, ідентифікує та інтегрує матеріал, отриманий чуттями. Завдання чуттів — надати докази існування, але завдання ідентифікації виконує розум. Чуття лише повідомляють про існування чогось, але розум допомагає довідатись, чого саме.

Мислення — це процес ідентифікації та досягнення цілісності. Людина сприймає кольорову пляму. Інтегруючи свідчення зору та дотику, вона вчиться сприймати об'єкт цілісно. Наприклад: стіл, зроблений з дерева, що складається з клітин, а клітини — з молекул, а молекули — з атомів. Упродовж усього цього процесу робота мозку полягає у відповіді на єдине запитання: що це таке? Засіб, який допомагає встановити правду, — це логіка, а логіка спирається на аксіому, що життя існує. Логіка — це мистецтво несуперечливої ідентифікації.

Суперечність існувати не може. Атом є атомом, Всесвіт — Всесвітом. Жодне з цих явищ не може суперечити власній ідентичності. Так само, як частина явища не суперечить цілості.

Жодна концепція, сформована людиною, не може бути дійсною, якщо її не інтегровано без жодної суперечності в загальний об'єм знань. Дійти до суперечності — значить визнати помилку мислення. Зберігати суперечність — значить відмовитися від розуму й усунути себе з царини реальності.

Реальність — це те, що існує. Нереальне не існує. Нереальне — це звичайне заперечення життя, яке є змістом людської свідомості, коли та намагається відмовитись від розуму. Правда — це визнання реальності. Розум, єдиний засіб людини здобути знання, — це єдине підґрунтя правди.

Найгірше запитання, яке ви можете зараз поставити: «Кому належить цей розум?» Відповідь — вам. Незалежно від глибини чи обмеженості ваших знань, ви повинні здобувати їх виняткова за допомогою власної голови. Ви можете мати справу тільки з власним знанням. Ваш розум — єдиний визначник правди. І якщо інші не погоджуються з вашим вердиктом, то реальність — це суд вищої інстанції. Винятково людський розум здатен оперувати такими складними, делікатними, вирішальними процесами ідентифікації. Це і є мисленням. Ніщо, крім власного судження, не здатне скеровувати цей процес. Ніщо не може скеровувати судження, крім моральної цілісності.

Ви говорите про «моральні інстинкти», ніби це якесь відокремлене обдарування, протилежне розумові, — насправді ж людський розум є моральним даром. Процес міркування — це процес постійного вибору, пошуки відповідей на запитання: правда чи брехня? Правильно чи неправильно? Насінину посаджено в ґрунт, щоб виросла рослина, — правильно чи неправильно? Чи треба дезінфікувати рану людини, щоб порятувати їй життя, — правильно чи неправильно? Чи природа атмосферної електрики дозволяє їй бути перетвореною на кінетичну енергію — правильно чи неправильно? Саме відповіді на такі запитання дають все, що ви маєте. А відповіді походять із людського розуму, цілком відданого тому, що правильно.

Раціональний процес — це моральний процес. Ви можете помилятися на кожному кроці цього процесу, але ніщо, крім власної суворості, не може вас захистити. Ви можете когось ошукати, сфальшувати докази чи, шукаючи, уникати зусиль, але якщо відданість правді є критерієм моральності, то не існує

більшої, шляхетнішої, героїчнішої форми відданості, ніж коли людина бере на себе відповідальність мислити.

Те, що ви називаєте «душею» чи «духом» — це ваша свідомість. Те, що називаєте «вільним бажанням», — це свобода вашого розуму, який може думати чи не думати, і це єдина воля, яку ви маєте, ваша єдина свобода, це той вибір, який контролює всі здійснені вами акти вибору і визначає ваше життя і ваш характер.

Мислення — це єдина засаднича чеснота людини, від якої походять усі решта. І базисний недолік людини, джерело всього присутнього в ній зла, — той безіменний акт, що ви всі його практикуєте, але якого ніколи не визнаєте: акт забуття, умисне уникання свідомості, відмова думати — не сліпота, а небажання бачити, не відсутність знань, а відмова від них. Це акт розфокусування вашого розуму, внутрішній туман, що дозволяє уникнути відповідальності судити на неписаних засадах, згідно з якими предмет чи явище не існує, якщо ви відмовляєтесь його окреслити; якщо А не буде А, поки ви не вимовите вердикт: «Таки є».

Бездумність — це акт знищення, бажання заперечити існування, спроба позбутися реальності. Але життя існує. Реальність неможливо витерти, бо вона витре того, хто намагається витирати її. Відмовляючись казати: «Це є», ви відмовляєтесь казати: «Я є». Відкладаючи свої міркування, ви заперечуєте власну особу. Коли людина заявляє: «Хто я такий, щоб знати?» — це рівнозначно тезі: «Хто я такий, щоб жити?»

Щогодини і у кожній справі таким є ваш основний моральний вибір: думати чи ні, існувати чи ні, А чи не А, сутність чи нуль.

До тієї міри, до якої людина є раціональною, життя є підставою, щоб визначати її дії. До тієї міри, до якої людина — нераціональна, підстава, що визначає її дії, — це смерть.

Ті з вас, хто верзе, начебто мораль є соціальною, що людина не потребує моралі на безлюдному острові, нехай знають: саме на безлюдному острові людина найбільше потребує моралі. Нехай тепер спробують стверджувати (коли немає більше жертв, готових за це розплатитися), що камінь — це будинок, пісок — це одяг, їжа падає в рот сама без причини та зусилля, що завтра можна зібрати урожай, з’ївши сьогодні всі запаси. Реальність

знищить таких, бо саме на це вони і заслуговують. Реальність покаже їм, що життя — це цінність, яку доводиться купувати, а мислення — єдина монета, достатньо для цього шляхетна.

Якби я розмовляв вашою мовою, то сказав би, що єдина моральна заповідь людини — «ти повинен думати». Але «моральна заповідь» — це суперечність. Мораль — явище вибору, а не примусу. Її розуміють, їй не підкоряються. Мораль — раціональна, розум не приймає наказів.

Моя мораль, мораль розуму, складається з єдиної аксіоми: життя існує. І з єдиного вибору: жити. Все решта — похідне від цих істин. Щоб жити, людина повинна керуватися трьома пунктами, найвищими наріжними життєвими цінностями: Розумом — Метою — Самоповагою. Розум — єдиний інструмент знання. Мета — вибір бути щасливим, якого слід досягнути за допомогою попереднього інструменту. Самоповага — непорушна певність, що мозок людини здатен думати, а сама людина варта щастя, тобто варта життя. Ці три цінності передбачають і вимагають від людини всіх її чеснот, а чесноти залежать від співвідношення життя й свідомості: раціональність, незалежність, цілісність, чесність, справедливість, продуктивність, гордість.

Раціональність — це визнання того факту, що життя існує, що ніщо не може змінити правди і ніщо не може бути важливішим за акт сприйняття, тобто мислення; що розум — єдиний суддя цінностей і єдине, що може керувати діями; що мислення — це абсолют, який не дозволяє компромісів; що поступатися нераціональному — це анулювати свідомість і перемикати її від завдання сприймати до завдання фальшувати реальність; що так званий «коротший шлях» до знання, себто віра — це всього лише коротке замикання, яке руйнує розум; що прийняття містичного втручання — це бажання знищити життя, а отже — знищити свідомість.

Незалежність — це визнання того факту, що ви відповідаєте за судження і ніщо не допоможе цієї відповідальності уникнути; що ніхто інший не може думати за вас, жоден запасний гравець не проживе за вас ваше життя; що найлихіша форма самоприниження та саморуйнування — це підкорення вашого розуму іншому, прийняття чужої влади над вашим мозком, прийняття його тверджень, як фактів, його припущень — як істини, його наказів — як посередника між вашою свідомістю і життям.

Цілісність — це визнання того, що ви не можете сфальшувати власної свідомості, так само, як чесність — це визнання факту, що неможливо сфальшувати життя. Людина — неподільна сутність, цілісна єдність двох атрибутів: матерії та свідомості, тому не може бути розколу між тілом і розумом, між дією і думкою, між життям і переконаннями. Як суддя, нечутливий до суспільної думки, людина не може приносити в жертву своїх переконань бажанням інших, нехай навіть усе людство благає чи погрожує їй. Хоробрість і впевненість — явища, необхідні з практичної точки зору. Хоробрість — практична форма чесного ставлення до життя, до правди. Впевненість — практична форма чесного ставлення до власної свідомості.

Чесність — це визнання того факту, що нереальне є нереальним, тому не може мати цінності; що ні любов, ні слава, ні гроші не є цінністю, якщо їх здобуто шахрайством; що спроба отримати цінності, вводячи в оману інших, — це акт піднесення ваших жертв до позиції вищої за реальність, де ви стаєте заручником їхньої сліпоти, рабом їхньої бездумності, їхніх вивертів, натомість їхній розум, раціональність, проникливість стають тими ворогами, яких ви боїтесь, від яких утікаєте; що ви не бажаєте жити залежними, не бажаєте підпорядковуватися глупоті інших, не бажаєте бути дурнем, джерелом цінностей якого є телепні, яких йому вдається дурити; що чесність — це не соціальний обов'язок, не самопожертва заради інших, а найегоїстичніша чеснота, притаманна людині, бо вона відмовляється приносити реальність власного існування в жертву затуманеної свідомості інших.

Справедливість — це визнання того факту, що характер людини неможливо сфальшувати, так само, як неможливо сфальшувати характер природи; що всіх слід судити так сумлінно, наче неживі предмети, з однаковою повагою до правди, непідкупним баченням, шляхом чистої та раціональної ідентифікації; що кожну людину слід судити за тим, якою вона є, і відповідно до неї ставитися; що так само, як ви не платите однаково за купу іржавого брухту і шматок лискучого металу, не слід цінувати негідника вище за героя; що ваша моральна оцінка — це монета, якою слід платити людям за їхні чесноти й недоліки, і ця платня вимагає від вас такої достеменної чесності, як при здійсненні фінансових операцій; що стримувати презирство до людських

недоліків — це моральна фальсифікація, а стримувати захоплення чеснотами — моральна крадіжка; що ставити всі інші інтереси вище від справедливості — значить знецінювати свою моральну валюту і обдурювати добро на користь зла, оскільки тільки добро може програти, коли мовчить правосуддя, а зло може тільки виграти; щонайглибшим дном ями в кінці дороги, моральним банкрутством є покарання людей за їхні чесноти та винагородження за недоліки, бо саме це і є падінням до повної аморальності, Чорною Месою поклоніння смерті, присвятою власної свідомості руйнуванню життя.

Продуктивність — це ваше прийняття моралі, ваше визнання того факту, що ви обрали життя; що продуктивна праця — це процес, у якому людська свідомість контролює існування особи, постійний процес накопичування знання і прилаштовування матерії до потреб людини, втілення ідей у фізичній формі, приведення Землі у відповідність до людських цінностей; що вся робота — творча, що її виконує живий розум, і що жодна робота не буде творчою, якщо її виконуватиме пустопорожня людина, яка в бездумному отупінні повторює дії, яких навчилась від інших; що ви самі повинні обирати свою роботу, і вибір настільки ж широкий, як і ваш розум; що складніша робота для вас неможлива, а простіша — принизлива; що шахраювати, взявшись за складнішу роботу, ніж дозволяють ваші розумові здібності — значить перетворитися на перелякану мавпу, яка повторює чужі рухи і краде чужий час, а принизившись до роботи, яка вимагає менших зусиль — значить заглушити власний двигун і приректи себе на розпад; що ваша робота — це процес досягнення цінностей, тому втрачати прагнення здобувати цінності — значить втрачати прагнення жити; що ваше тіло — машина, але розум — водій, тому ви повинні їхати аж так далеко, як повезе вас водій — до пункту призначення у вигляді досягнень; що людина без мети — наче машина, що мчиться додолу схилом, віддана на поталу першому-ліпшому каменеві, об який розіб'ється за першого ж зіткнення; що людина, яка пригнічує свій розум, — наче поламана машина, що от-от розпадеться; що людина, яка дозволяє керівникові окреслювати напрямок її руху, — це руїна, яку везуть на буксирі до купи брухту, а людина, яка робить іншу людину своєю метою, — ніби той, хто намагається мандрувати автостопом, але якого не слід підбирати жодному водієві; що ваша

робота є метою вашого життя, і вам слід оминати тих убивць, які наважаться вас зупинити; що будь-яка цінність, яку ви знайдете за межами своєї роботи, будь-яке інше захоплення чи любов — наче мандрівники, з якими ви вирішуєте розділити свою мандрівку, і вони повинні рухатися власними силами у тому ж напрямку, що ви.

Гордість — це визнання того факту, що ви — власна найбільша цінність, і що, як і решту цінностей, це слід заслужити; що доступ до всіх досягнень дає можливість творити власний характер; що ваш характер, ваші дії, ваші бажання, ваші емоції є наслідками передумов, породжених вашим розумом; що так само, як людина створює фізичні цінності, необхідні їй для підтримання власного життя, вона мусить здобувати цінності свого характеру, щоб життя було вартісним; що так само, як людина накопичує свої статки, вона створює власну душу; що життя вимагає високої самооцінки, але в людині не закладено автоматичних цінностей, автоматичної самоповаги, тому вона мусить заробити це все, формуючи свою душу за образом власного морального ідеалу, за подобою Людини, раціональної істоти, яка народилася здатною творити, одначе повинна творити згідно зі своїм вибором; що перша передумова самоповаги — це той осяйний егоїзм душі, через який людина так багато вимагає від усього навколо, і від матеріальних речей, і від духовних виявів; ця душа прагне досягнути власної моральної досконалості й цінує себе найдужче; доказом досягнення такої самоповаги є відчуття, коли душа тремтить від презирства й незгоди з роллю жертовної тварини, протестує проти ницої безглуздості будь-якого вірування, що пропонує принести в жертву незамінну цінність у вигляді людської свідомості та ні з чим незрівнянну славу існування, не бажаючи віддати її на поталу засліпленості та розпаду інших.

Чи тепер ви починаєте розуміти, хто такий Джон Ґолт? Я — чоловік, який заслужив те, за що ви навіть не боролися, те, від чого ви відмовилися, що ви зрадили, зіпсували, і все ж не змогли знищити цілком, а зараз винувато ховаєте це, як свою таємницю, гайнуючи життя на те, щоб просити пробачення у кожного фахового людожера, лишень би воно не випливло назовні; всередині ви досі прагнете повідомити те, що я зараз повідомляю всьому людству: я пишаюся власною цінністю і тим фактом, що я прагну жити.

Це прагнення, що ви його поділяєте, але окреслюєте, як лихе, — єдиний залишок доброго всередині вас, але таке прагнення ще треба навчитися заслужити. Єдина моральна мета людини — її власне щастя, але досягнути його можна тільки за допомогою чеснот. Доброчесність не є самоціллю. Доброчесність не є винагородою чи жертовним кормом, щоб вмилостивити зло. Винагорода за доброчесність — це життя. А щастя — мета й винагорода за життя.

Так само, як ваше тіло наділене двома фундаментальними відчуттями, насолодою та болем, ознаками його благополуччя або занепаду, немов барометр, вказує на основні альтернативи, життя і смерть, — так і ваша свідомість має дві фундаментальні емоції, радість і страждання, які свідчать про ті ж альтернативи. Ваші емоції вказують на те, що підтримує ваше життя або йому загрожує, немов швидкісні калькулятори, які підбивають суму прибутків і втрат. У вас немає вибору — відчувати чи ні, що добре для вас, а що погано, але те, що ви вважаєте добрим або поганим, що спричинятиме у вас радість чи біль, що ви любитимете або ненавидітимете, бажатимете чи боятиметеся, залежить від ваших цінностей. Емоції невід'ємні від вашої природи, але їхній вміст продиктований вашим розумом. Ваша здатність до емоційності — це порожній бак двигуна, а цінності — пальне, яким ваш розум його наповнить. Якщо ви виберете поєднання суперечностей, це обтяжить двигун, заржавіє коробка передач, і ви зазнаєте втрат, щойно зрушите з місця на машині, пошкодженій вами, її водієм.

Якщо нераціональне буде критерієм ваших цінностей, а неможливе — концепцією добра, якщо ви прагнете винагород, на які не заслуговуєте, статків і любові, яких не гідні, прагнете знайти шпаринку в причинно-наслідкових зв'язках, прагнете, щоб А заради вашої примхи стало не-А, бажаєте того, що суперечить життю, — то цього й досягнете. Не плачте, коли це станеться, не кричіть, що життя — суцільне розчарування, і що щастя недосяжне. Перевірте пальне: воно привезло вас туди, де ви хотіли опинитися.

Щастя неможливо досягнути за командою примхи емоцій. Щастя — це не втілення будь-якого нераціонального бажання, якому ви можете сліпо потурати. Щастя — це стан несуперечливої радості, радості без покарання чи провини, радості,

яка не конфліктує з вашими цінностями, яка не знищує вас. Це не радість втечі від власного розуму, а радість від використання розуму на повну потужність. Це не радість від фальшування реальності, а радість від досягнення реальних цінностей. Це не радість пияка, а радість виробника. Щастя можливе тільки для людини раціональної, людини, яка прагне досягнути раціональної мети і знаходить насолоду винятково в раціональних діях.

Так само, як я підтримую своє життя не грабунком чи милостинею, а власними зусиллями, я не прагну здобувати щастя, завдаючи кривди чи здійснюючи послуги іншим. Я волію заслужити щастя власними досягненнями. Так само, як я не вважаю насолоду інших метою свого життя, власну насолоду я не вважаю метою життя інших людей. Як нема суперечностей у моїх цінностях, а конфліктів — у моїх бажаннях, так немає жертв і конфлікту інтересів серед раціональних людей, які не бажають незаслуженого, і не дивляться одне на одного хижо, немов людожери. Ці люди ніколи не приносять пожертв і їх не приймають.

Символом усіх стосунків між такими людьми, моральним символом поваги до людських істот є торговець. Той, хто живе, керуючись власними цінностями, а не розбоєм: торговець і за чином, і за духом. Торговець — це людина, яка заробляє те, що отримує, натомість не бере й не віддає незаслуженого. Торговець не просить, щоб йому платили за його невдачі, не просить любити його за промахи. Торговець не використовує своє тіло, як корм, а душу — як милостиню. Так само, як результати своєї праці він обмінює винятково на матеріальні цінності, торговець не дарує цінності свого духу — любові, дружби, поваги, — а обмінює на чесноти інших людей, отримуючи платню за власну егоїстичну насолоду від тих, кого поважає. Паразити-містики, які так довго паплюжили торговців і плекали до них презирливе ставлення, прославляючи тимчасом жебраків і мародерів, добре знали таємний мотив своїх знущань: вони бояться торговця, бо це справедлива людина.

Ви запитуєте, які моральні зобов'язання я маю перед іншими людьми?

Жодних — крім зобов'язань перед собою, перед матеріальними предметами та самим життям: зобов'язання раціональності. Я взаємодію з людьми так, як того вимагає моя та їхня суть: за

допомогою розуму. Я не шукаю і не бажаю нічого від них, крім стосунків, що вони їх добровільно оберуть.

Коли вони розуміють, що наші інтереси збігаються, я можу мати справу тільки з їхнім розумом і тільки заради власного зиску. Коли ж не розуміють цього, — я не починаю жодних стосунків. Я дозволяю цим невдоволеним особам йти своєю дорогою, а сам зі своєї не звертаю. Я перемагаю винятково завдяки логіці й піддаюсь винятково логіці. Я не поступаюся власним розумом і не маю справи з людьми, які поступаються своїм. Мені нічого непотрібно від дурнів і боягузів. У людських недоліках — дурості, лицемірстві, страхові — я не шукаю для себе зиску. Єдина цінність, яку мені може запропонувати людина — це робота її розуму. Коли я не погоджуюсь із раціональною людиною, я дозволяю реальності бути нашим остаточним арбітром. Якщо я маю рацію, вона це зрозуміє. Якщо я помиляюся, то це зрозумію я. Один із нас переможе, але обоє матимуть користь.

Що б не відбувалося під час суперечки, існує один неприпустимий вияв зла — дія, яку жодна людина не може дозволити стосовно іншої; дія, що її не можна схвалювати чи пробачати. Поки люди зацікавлені жити разом, ніхто не має права застосовувати — ви чуєте, що я кажу вам? — ніхто не має права застосовувати фізичної сили проти іншого.

Допускати загрозу фізичного впливу на людину та її сприйняття реальності — значить заперечити й знерухомити її засоби виживання. Змусити людину діяти проти власних суджень — наче змусити її діяти проти власного зору. Хоч би хто і хоч би з якою метою і до якої міри розпочинав тиснути силою — він убивця, який діє на засадах смерті, він робить навіть страшніші речі, ніж убивство: він знищує людську здатність жити.

Навіть не відкривайте рота, щоб сказати мені, начебто ваш розум переконав вас, що ви маєте право змушувати до чогось мій розум. Сила і розум — протилежності. Мораль закінчується там, де починають стріляти пістолети. Коли ви заявляєте, що люди — це нераціональні тварини, і пропонуєте саме так із ними й поводитися, ви окреслюєте також власний характер і більше не можете зазіхати на санкцію розуму (так, як не може посилатися на санкцію розуму той, хто захищає суперечності). Не існує такого «права», яке б дозволяло знищувати джерело прав, єдиний засіб, який допомагає розуміти, що таке добре і погано, — розум.

Змушувати людину відмовитися від власного розуму і прийняти натомість чужу волю — з пістолетом замість силогізму, жахом замість доказів, смертю як остаточним аргументом — це спроба існувати всупереч реальності. Реальність вимагає від людини діяти згідно з власним раціональним інтересом. Ваш пістолет вимагає від іншої людини симетричних дій.

Реальність загрожує смертю, якщо людина не діятиме згідно зі своїми раціональними судженнями. Ви засилаєте цю людину у світ, де коштом її життя є відмова від усіх цінностей, яких вимагає існування, тож усе, чого досягнете ви і ваша система в ситуації, коли смерть стає керівною силою, остаточним аргументом у суспільстві, — це смерть у процесі поступової руйнації.

Чи це розбійник виступає проти мандрівника з ультиматумом: «Гроші або життя», чи політик виголошує свій ультиматум країні: «Освіта ваших дітей — або життя», справжнє значення цих слів: «Ваш розум або життя», а для людини одне без другого неможливе.

Якщо існують стадії зла, то складно визначити, хто мерзенніший — жорстока людина, яка вирішує, що має право змушувати інших думати, як хочеться їй, чи моральний дегенерат, який віддає комусь право думати за нього.

Цей моральний абсолют людина ніколи не повинна навіть обговорювати. Я не погоджусь спілкуватися на підставах розуму з людьми, які позбавляють мене глузду. Я не сперечатимусь із сусідами, які вважають, що можуть заборонити мені мислити. Я не надам моральної санкції убивці, який бажає мене убити. Коли людина намагається впливати на мене силою, я відповім їй силою.

Мою силу може бути використано лише як помсту і тільки проти тих, хто сам починає застосовувати силу. Ні, я не поділяю його лихих поглядів, не переймаю його концепції моралі, а лише втілюю його вибір — деструкцію, єдину деструкцію, яку він має право обирати: свою власну. Він використовує силу, щоб заволодіти цінностями. Я використовую її тільки для того, щоб зруйнувати деструкцію. Грабіжник хоче здобути багатство, вбивши мене. Я не стану багатший, убивши грабіжника. Я не намагаюсь здобувати цінності методами зла, але й не віддам злу власних цінностей.

В ім’я всіх виробників, які підтримували ваше існування, дістаючи натомість смертні вироки, відповідаю вам нашим

єдиним ультиматумом: наша робота — або ваші пістолети. Можете не обрати жодного варіанта. Але отримати і те, й те — неможливо. Ми не підтримуємо використання зброї проти інших і не піддамось їхній силі. Якщо ви бажаєте ще коли-небудь жити в індустріальному суспільстві, це станеться тільки на умовах нашої моралі. Наші умови та наша рушійна сила суперечать вашим. Ви послуговувалися страхом, як зброєю, і принесли людині смерть як покарання за те, що вона відкидає вашу мораль. Ми пропонуємо їй життя у винагороду за прийняття нашої моралі.

Ви, що поклоняєтеся порожнечі, — вам ніколи не доводилося виявляти, що досягнути життя не означає уникнути смерті. Радість — це не «відсутність болю», розум — не «відсутність дурості», світло — не «відсутність темряви», існування — не «відсутність небуття». Коли не руйнують — не означає, що створюють. Століття бездіяльності та очікування не змусять ні єдину балку підтримати конструкцію, навіть якщо ви нічого не руйнуєте; тепер ви не можете більше казати мені, будівельникові: «Створюй і годуй нас в обмін за те, що ми не руйнуємо створеного тобою». Відповідаю від імені всіх ваших жертв: зникніть у вашій власній порожнечі. Існування не є запереченням заперечення. Зло, а не цінність, є відсутністю і запереченням, зло ні на що не здатне, воно не має власної сили — хіба лише ту, що ми дозволяємо йому витягнути з нас. Зникніть, бо ми зрозуміли, що «нуль» не може бути заставою за життя.

Ви прагнете втекти від болю. Ми прагнемо щастя.

Ви існуєте заради того, щоб уникати покарання. Ми існуємо, щоб заслужити винагороду. Погрози не змусять нас функціонувати. Страх не є нашим стимулом. Не смерті ми хочемо уникати — ми прагнемо жити своїм життям.

Ви втратили розуміння концепції про відмінності й стверджуєте, наче страх і радість — стимули однакової ваги (ще й таємно додаєте, що страх є «практичніший»). Ви не хочете жити, і тільки страх смерті досі підтримує ваше існування, яке ви самі прокляли. Охоплені панікою, ви мчитеся крізь пастку днів, шукаючи виходу, який самі ж закрили; біжите від переслідувача, якого не наважуєтесь назвати, до жаху, який не насмілюєтеся визнати, і що дужчий ваш жах, то сильніше ви боїтесь тієї єдиної дії, яка могла б вас порятувати: мислення. Мета вашої

боротьби — не знати, не розуміти, не називати і не чути того, про що я зараз вам кажу: ваша мораль — це Мораль Смерті.

Смерть є критерієм ваших цінностей, смерть є обраною вами метою, тому ви повинні продовжувати свій біг, оскільки неможливо втекти від переслідувача, який прагне вас знищити, або від усвідомлення, що той переслідувач — це ви самі. Зупиніться нарешті — немає куди втікати — зупиніться, голі (хоч би як це вас жахало, та я вас такими і бачу), і погляньте на те, що ви наважилися назвати моральним кодексом.

Ваша мораль почалась із прокляття, руйнація — її мета, її засоби, її закінчення. Ваш кодекс починається з того, що проклинає людину, називаючи її втіленням зла, а потім вимагає від людини практикувати добро, яке визначає у спосіб, що цю практику унеможливлює. Ваш кодекс вимагає — вважаючи це першим доказом благочестя, — щоб людина прийняла власну аморальність як даність. Він вимагає, щоб людина відштовхувалась не від благочестивих критеріїв, а від критеріїв зла, втіленням якого вона є, і таким чином означила добро: добро — це те, чим не є людина.

Не важить, хто в такому разі отримає зиск завдяки зраненій душі та відмові від слави — містичний Бог з його незбагненним замислом чи перший-ліпший перехожий, що його загноєні рани незрозумілим чином подаються, наче претензія на отримання винагороди. Це неважливо, він не здатен зрозуміти, що таке добро, його обов'язок — роками покаянно плазувати, спокутуючи провину існування перед усіма мандрівними збирачами незбагненних боргів, його єдина концепція цінності — це нуль: добро — це те, що не властиво людині.

Ім'я цього жахливого абсурду — Первородний Гріх. Гріх несвідомий — ляпас моралі та зухвала суперечність: він лежить за межами можливості вибору, тобто за межами самої моралі. Якщо людина — лиха від народження, вона не має ні волі, ні сили це змінити. Якщо вона не має волі, то не може бути ні доброю, ні поганою. Робот аморальний. Називати людську природу гріхом — це насмішка над природою. Карати людину за злочин, який та вчинила ще до свого народження, — це насмішка над справедливістю. Вважати людину винною тоді, коли невинності не існує в принципі, — це насмішка над логікою. Знищувати мораль, природу, справедливість і логіку єдиною

концепцією — ознака такого зла, яке складно навіть уявити. І все ж у цьому — підґрунтя вашого кодексу.

Не слід ховатися за боягузливою відмовкою, що людина народжена вільною, але схильною до зла. Воля, нав'ючена схильність, — це наче гра наповненими свинцем кубиками. Такий погляд змушує людину докладати всіх зусиль, щоб грати далі, нести відповідальність і платити за гру, але рішення виноситься на користь того переконання, що виходу немає. Якщо це переконання — вибір людини, то вона нездатна володіти ним уже в момент народження. Якщо воно не є вибором — отже, людина не вільна.

Яке ж походження того гріха, який ваші вчителі називають Первородним? Яке саме зло набуває людина, відхиляючись від стану так званої досконалості? Згідно з їхнім міфом, людина з'їла плід з дерева знання — вона здобула розум і стала раціональною істотою.

Людина навчилася розрізняти добро і зло — вона стала моральною істотою; її прирекли заробляти свій хліб працею — і вона стала істотою, яка виробляє; її прирекли відчувати бажання — і вона здобула здатність мати сексуальне задоволення. Зло, через яке людину було проклято, — це розум, мораль, творчість, насолода, тобто засадничі цінності людського існування. Міф про людське падіння створений не для того, щоб пояснювати і проклинати людські слабкості, і не людські помилки вважаються її гріхом, а сама природа людини. Хоч ким би він був — той робот в Едемських Садах, який існував без розуму, цінностей, праці та любові, — він не був людиною.

Згідно з вченнями ваших наставників, падіння людини полягало в тому, що вона отримала чесноти, необхідні для життя. Ці чесноти, за їхніми критеріями, є людським Гріхом.

Зло людини, кажуть вони, у тому, що вона — людина. Її провина, стверджують ці вчителі, у тому, що вона живе.

Вони називають це мораллю милосердя і вченням про любов до людини.

Учителі кажуть, що не проповідують, начебто людина лиха, лихий тільки той нетутешній об'єкт — її тіло. Вони кажуть, що не прагнуть убивати людину, просто хочуть, щоб людина втратила своє тіло. Хочуть допомогти їй подолати біль — і вказують на знаряддя тортур, до якого прив'язують жертв, знаряддя з

двома колесами, що рухаються у протилежних напрямках, знаряддя того вчення, яке роздирає душу й тіло.

Вони ділять людину навпіл, налаштовуючи одну її половину проти іншої. Вони навчили людину думати, що її тіло і свідомість — це вороги, задіяні у смертельному конфлікті, антагоністи, чия природа має протилежне походження, суперечливі претензії, непоєднувані потреби; що коли одна з цих частин отримує користь — інша зазнає кривди, що душа належить до царини надприродного, а тіло — лиха в'язниця, яка тримає душу ув'язненою на землі, тому добро полягає в перемозі над тілом, у підточуванні його сили роками терплячої боротьби, прокладання шляху до звитяжного визволення з в'язниці — до свободи могили.

Вони навчили людину того, що та є безнадійним непорозумінням, складеним з двох елементів, і обидва ті елементи — символи смерті. Тіло без душі — це труп, душа без тіла — це привид. Саме таке їхнє бачення людської природи: поле битви між трупом і привидом. Труп наділений власною лихою волею, привид наділений знанням, буцімто нічого того, про що знає людина, не існує, — існує тільки незнане.

Чи розумієте ви, який саме людський дар покликано ігнорувати це вчення? Людина мусила заперечувати власний розум — і це спричиняло її роздвоєння. Відмовившись від розуму, людина була кинута на поталу двох чудовиськ, яких не могла ні осягнути, ні контролювати: тіла, яким керують незбагненні інстинкти, та душі, охопленої містичними одкровеннями. Людина стала пасивною і спустошеною жертвою сутички між роботом і диктофоном.

Тому зараз вона волочиться крізь руїни, наосліп намагаючись намацати свій спосіб існування, а ваші вчителі пропонують їй допомогти мораллю, згідно з якою порятунку немає, тому не варто навіть шукати радості на цьому світі. Людині кажуть, що справжнього існування відчути неможливо. Справжня свідомість — це дар відчувати те, чого не існує. А якщо людина нездатна цього осягнути, це доводить, що спосіб життя її — лихий, а свідомість — ні на що не здатна.

Внаслідок розколу між душею і тілом людини виникло два різновиди вчителів Моралі Смерті: містики духу та містики м'язів, яких ви називаєте спіритуалістами та матеріалістами.

Одні вірять у свідомість без існування, інші — в існування без свідомості. Обидва різновиди вимагають відмовитися від розуму, одні — в ім'я одкровень, інші — заради рефлексів. Хоч як би вони наголошували, начебто є непримиренними антагоністами, їхні моральні кодекси схожі, так само, як і цілі: у прихильників тілесної теорії — поневолення тіла, духовної — руйнування розуму.

Добро — це Бог, кажуть містики духу. Бог — це істота, єдине окреслення якої лежить за межами людських уявлень. Таке визначення анулює людську свідомість та визнає недійсними всі концепції існування. Добро, кажуть, містики м'язів — це Суспільство. Це явище вони окреслюють, як організм, наділений фізичною формою, надістоту, втілену не в комусь конкретному, а в усіх разом узятих, крім вас. Людський розум, кажуть містики духу, повинен підпорядковуватися волі Бога. Людський розум, кажуть містики м'язів, повинен підпорядковуватися волі Суспільства. Людський еталон цінностей, кажуть містики духу, — це задоволення Бога, чиї критерії лежать за межами людського розуміння і мусять бути прийняті на віру. Містики ж м'язів наполягають, що людський еталон цінностей — це задоволення Суспільства, чиї критерії лежать за межами людського права судити, вони повинні підкорятись первинному абсолюту. Мета людського життя — стверджують і перші, й другі, — стати жалюгідними зомбі, що служать цілям, яких самі не розуміють, через причини, про які не сміють питати. Винагорода людини, за словами містиків духу, знайде її після смерті. Винагорода людини, обіцяють містики м'язів, знайде її ще на землі, але дістанеться онукам.

Егоїзм — кажуть і ті, й ті, — вияв злого в людині. Вияв доброго — кажуть і ті, й ті, — відмовлятися від особистих бажань, заперечувати себе, зрікатися, капітулювати. Людське благочестя — заперечувати життя, яким людина живе. Самопожертва — волають одні й другі, — це суть моралі, найвища цінність, доступна людині.

Кожен, хто чує мене зараз, кожен, хто є жертвою, а не вбивцею — я звертаюсь до вас, бо ваш розум на смертному одрі, а самі ви — на межі темряви, в яку от-от зануритесь. І якщо у вас існує бодай якась сила, щоб боротись і триматися за ті напівзгаслі іскри, що колись були вами, — скористайтесь нею негайно. Слово,

яке вас знищило, — «самопожертва». Використайте залишки своєї сили, щоб зрозуміти значення цього слова. Ви досі живі. У вас досі є шанс.

«Самопожертва» не означає відторгнення непотрібного — це відмова від найціннішого. «Самопожертва» не означає відторгнення зла заради добра — навпаки. «Самопожертва» — це відмова від того, що ви цінуєте заради непотрібного.

Якщо ви обміняєте пенні на долар, це не буде самопожертвою. Якщо обміняєте долар на пенні — буде. Якщо втілите кар'єру, якої прагнули протягом багатьох років боротьби, — це не буде самопожертвою. Якщо відмовитесь від неї заради суперника — буде. Якщо ви маєте пляшку молока і віддаєте її своїм голодним дітям — це не буде самопожертвою. Якщо віддаєте дітям сусідів, дозволяючи власним дітям померти, — буде.

Якщо віддаєте гроші, щоб допомогти другові, — це не самопожертва. Якщо віддаєте якомусь незнайомцеві — буде. Якщо даєте другові суму, яку можете дозволити собі віддати, — це не буде самопожертвою. Якщо віддаєте гроші за рахунок власного комфорту, то згідно з таким моральним критерієм це матиме тільки часткову цінність. Якщо віддаєте другові гроші коштом власної катастрофи — це уособлюватиме чесноту самопожертви у всій повноті.

Якщо ви відмовитеся від усіх особистих бажань і присвятите своє життя тим, кого любите, то не досягнете найвищого рівня цієї чесноти: ви досі вдовольнятимете власну потребу, тобто свою любов. Якщо присвятите життя випадковим незнайомцям — це буде акт вищого благочестя. Якщо присвятите життя служінню тим, кого ненавидите, — ось найвищий рівень благочестя, який тільки можна практикувати.

Самопожертва — це відмова від цінностей. Цілковита самопожертва є цілковитою відмовою від усіх цінностей. Якщо ви бажаєте досягнути всієї повноти благочестя, то не повинні прагнути вдячності в обмін на свою самопожертву, не повинні вимагати похвали, любові, захоплення, самоповаги, навіть гордості за себе самих. Найменший натяк на ваш здобуток послаблює ваші чесноти. Якщо ви живете, оминаючи будь-яку життєву радість, — це не принесе вам ні матеріальних, ні духовних цінностей, ні втрат, ні здобутків, ні винагороди. Якщо досягнете стану нуля — знайте: ви досягли ідеалу моральної досконалості.

Вам казали, що моральна досконалість недосяжна для людини. Згідно з цими критеріями так воно і є. Ви не зможете досягнути її, поки живі, але цінність вашого життя і вашої особи визначається з огляду на те, наскільки близько ви підійшли до ідеального нуля — тобто до смерті.

Якщо ж ви починаєте свій шлях безпристрасним і порожнім, немов овоч, який прагне, щоб його з'їли, якщо не маєте жодних цінностей, які можна відкинути, жодних бажань, від яких можна відмовитися, вам не вдасться отримати вінця самопожертви. Відмовлятися від небажаного — це не самопожертва. Віддавати життя за інших, якщо прагнете смерті, — не самопожертва. Щоб досягнути чесноти саможертовності, ви повинні хотіти жити, ви повинні любити життя, повинні горіти від пристрасті до цього світу, до всіх розкошів, що він їх може вам дати, — ви повинні відчувати кожен поворот леза, яке відрізає від вас бажання, коли зціджує любов з вашого тіла. Мораль саможертовності вимагає від вас не просто смерті, а смерті внаслідок повільних тортур.

Не нагадуйте мені, що це стосується тільки життя на цьому світі. Про будь-який інший світ не знаю нічого. Так само, як і ви.

Якщо хочете врятувати залишки достоїнства, не називайте своїх найкращих учинків «самопожертвою»: цей термін позначає вас як аморальну особу. Якщо мати купує їжу для своїх голодних дітей, а не капелюха для себе, — це не самопожертва: вона цінує власних дітей дужче, ніж капелюшок. Але для матері, яка дужче цінує капелюшок, самопожертвою буде годування дітей через почуття обов'язку. Якщо людина гине у боротьбі за власну свободу — це не самопожертва: ця людина не бажала бути рабом. Але для того, хто рабом хотів бути — і загинув, загибель стане самопожертвою.

Якщо людина відмовляється продати власні переконання — це не самопожертва (якщо, звісно, не йдеться про людину без переконань).

Самопожертва властива тільки тим, хто не має чим жертвувати, не має цінностей, критеріїв, суджень. Тим, чиї бажання — нераціональні примхи, зароджені в несвідомому стані, і від яких легко відмовитися. Для людини морального складу, чиї бажання виникли внаслідок існування раціональних цінностей, самопожертва — це поступитися правильним перед неправильним, добрим перед лихим.

Вірування у самопожертву — це мораль для неморальних. Мораль, яка проголошує власний крах, зізнаючись, що не здатна наділити людей особистими долями чеснот та цінностей, що їхні душі — це колектори розбещеності, і їм слід навчитися жертвувати цими душами. Згідно з цією мораллю, навчати людей бути добрими — марно, їх можна лише весь час карати.

Невже, існуючи в туманному отупінні, ви вважаєте, що ваша мораль вимагає від вас жертвувати винятково моральними цінностями? А що таке матеріальні цінності, на вашу думку? Матерія не має жодної ціни, крім того, що є засобом задовольняти людські бажання. Матерія — це тільки інструмент людських цінностей.

На яку службу просять вас віддати матеріальні інструменти, створені вашими чеснотами? На службу того, що ви вважаєте злом: принципам, яких не поділяєте, особам, яких не поважаєте, досягненням цілей, що суперечать вашим власним. Інакше ваш дар не буде виявом саможертовності.

Ваша мораль наказує вам відмовитися від матеріального світу, від'єднати цінності від матеріального. Людина, чиї цінності не мають втілення у матеріальній формі, чиє існування не пов'язане з її ідеалами, чиї дії суперечать її переконанням, — це дрібний лицемір. І все ж, саме ця людина скоряється вашій моралі, від'єднуючи цінності від матерії. Чоловік, який кохає одну жінку, але спить з іншою; чоловік, який захоплюється талантом одного працівника, але наймає іншого; чоловік, який вважає одну справу справедливою, а сам жертвує гроші, підтримуючи зовсім інше; чоловік, який дотримується високих стандартів майстерності, але всі зусилля витрачає на створення сміття, — саме ці люди відмовилися від суті, вони вірять, що цінності їхнього духу не можуть бути втілені в матеріальній реальності.

Кажете, ці люди відреклися від духу? Так, звісно. Одне неможливе без іншого. Ви — неподільна цілісність матерії та свідомості. Відмовтеся від свідомості — й ви перетворитеся на тварину. Відмовтеся від тіла — і станете підробкою.

Відмовтеся від матеріального світу — і віддасте його злу.

Саме це є метою вашої моралі, обов'язком, якого вимагає від вас ваш кодекс. Вкладатись у те, від чого не отримуєте задоволення, служити тому, що не викликає захоплення, піддатись тому, що вважаєте злом, — отже, віддати світ людям з

відмінними від ваших цінностями, заперечити, відкинути, відмовитися від себе самих. Ви — це ваш розум. Відмовтеся від нього — і станете шматком м'яса, що його проковтне перший-ліпший людожер.

Саме відмови від розуму вони прагнуть — ті, що проповідують вірування самопожертви, хоч би які були їхні ярлики та мотиви, байдуже — вимагають вони цього заради вашої душі чи тіла, чи обіцяють нове життя на небесах, чи повний шлунок ще на цій землі. Ті, хто починають зі слів: «Задовольняти власні бажання — егоїстично, ви повинні пожертвувати ними заради бажань інших», — закінчують словами: «Егоїстично дотримуватися своїх переконань, ви повинні пожертвувати ними заради переконань інших».

Це правда: незалежний розум, який не визнає влади, вищої за себе самого, і цінності вищої, ніж власні міркування про правду, — вияв найбільшого егоїзму. Вас просять пожертвувати інтелектуальною цілісністю, логікою, розумом, критеріями правди заради того, щоб стати повією, чиї критерії полягають у тому, щоб принести найбільше благо найбільшій кількості людей.

Якщо шукаєте у своєму кодексу відповіді на запитання: «Що таке добро?» — єдина відповідь, що її знайдете: «Благо для інших». Добро — це все, чого бажають інші, те, чого, на вашу думку, вони прагнуть, або чого, згідно з вашими відчуттями, вони мали б хотіти. «Благо для інших» — магічна формула, яка перетворює будь-що на золото, формула, яку можна цитувати, як гарантію моральної величі, виправдання для будь-якої дії, — навіть знищення населення на всьому континенті. Ваш критерій чеснот — це не об'єкт, не дія, не принцип, але намір. Вам не потрібен доказ, причина, результат, непотрібно насправді досягати жодного блага для інших. Усе, що вам слід знати: ваш мотив був благом для інших, а не для вас самих. Ваше єдине визначення блага є заперечення: добро — це коли для мене добра немає.

Ваш кодекс хизується тим, що підтримує вічні, абсолютні, об'єктивні моральні цінності й зневажає цінності умовні, відносні та суб'єктивні. За власну версію абсолюту ваш кодекс подає правило моральної поведінки: те, чого ви бажаєте, — зло; те, чого бажають інші, — добро; якщо мотивом ваших дій є ваше власне благополуччя — не робіть цього; якщо мотивом є благополуччя інших — дозволено все.

Так само, як ця надзвичайно гнучка мораль з подвійними стандартами роздирає вас навпіл, вона роздирає на два ворожих табори все людство: в одному таборі — ви, в іншому — решта людей. Ви — єдиний вигнанець, який не має права бажати і жити. Ви — єдиний слуга, всі решта — господарі. Ви — єдиний, хто повинен давати, решта — отримують. Ви — вічний боржник, решта — кредитори, яким неможливо повернути борги. Ви не повинні сумніватися щодо їхнього права приймати від вас самопожертву, сумніватись у природі їхніх бажань та потреб: їхнє право присвоєне ними завдяки запереченню, завдяки тому факту, що вони — це не ви.

Для тих із вас, хто може ставити запитання, ваш кодекс пропонує втішний приз і пастку: все це — заради вашого ж щастя, стверджує він, саме для цього ви повинні дбати про щастя інших. Єдиний спосіб досягнути власного задоволення — відмовитися від нього заради інших. Єдиний спосіб досягнути власного процвітання — віддати багатство іншим. Єдиний спосіб захистити своє життя — захистити всіх, крім себе. І якщо у результаті таких дій жодної насолоди ви не отримаєте, то це ваша провина і доказ вашої зіпсованості. Якби ви були доброю людиною, вас охоплювало б щастя від того, що ви влаштували бенкет для інших, а гідність свою ви знаходили б в існуванні завдяки тим крихтам, які вам милостиво кидають зі столу.

Не маючи критеріїв для самоповаги, ви приймаєте провину, не наважуючись ставити запитань. Але ви знаєте відповідь, хоч і не визнаєте її, ви відмовляєтеся повірити власним очам, побачити приховану передумову, яка обертає світ.

Вам це відомо — не у формі чесного знання, а у вигляді темного неспокою всередині. Відчуваєте це, борсаючись в обмані, сповненому почуття провини, неохоче практикуючи принцип занадто страшний, щоб його озвучити.

Я — той, хто не приймає незаслуженого, ні як цінність, ні як провину, — ставлю вам запитання, якого ви уникали. Чому вважається високоморальним служити щастю інших замість власного? Якщо радість є цінністю, то тоді високоморально, коли її переживають інші, натомість аморально радіти самому? Чому з'їсти тістечко самому — це аморальне потурання, натомість нагодувати інших — високоморальна цінність? Чому, коли ви чогось прагнете, — це аморально, а коли прагнуть інші — це

високоморально? Чому аморально — створити цінність і мати її в себе, натомість високоморально — віддати її іншим? І коли залишити цінність у себе — це аморально, чому ж тоді високоморально, коли її приймають інші? Якщо ви безкорисливі та доброчесні, віддаючи цінність, то чи не егоїстичні та лихі вони, коли її беруть?

Чи полягає благочестя у служінні слабкостям інших? Чи жертовність благочестивих людей на користь людей лихих — це високоморальна мета?

Відповідь, якої ви уникаєте, жахлива відповідь звучить так: ті, хто приймає — не лихі, якщо тільки вони не отримали від вас цінність незаслужено. Прийняти цінність — не аморально, якщо тільки вони самі здатні її створити, здатні її заслужити, здатні обміняти її на іншу цінність. Не аморально, коли вони насолоджуються отриманою цінністю, якщо тільки вони отримали її в законний спосіб.

Такою є таємна суть вашого вірування, інша частина подвійних стандартів: аморально жити завдяки власним зусиллям, натомість високоморально жити завдяки зусиллям інших; аморально споживати власний продукт, натомість високоморально споживати продукт, створений іншими; аморально заробляти, натомість високоморально паразитувати; паразити — моральне виправдання для існування виробників, натомість існування паразитів — самоціль; підло отримувати прибуток завдяки досягненням, зате похвально користатися з самопожертви; погано творити власне щастя, зате добре насолоджуватися ним ціною крові інших.

Ваш кодекс ділить людство на дві касти і наказує їм жити згідно з протилежними правилами: одні мають право бажати чого завгодно, інші — не повинні бажати нічого. Одні — обрані, інші — прокляті, їздці й тягачі, пожирачі та ті, кого пожирають. Згідно з якими критеріями визначається належність до касти? Який ключ дозволяє зарахувати вас до моральної еліти? Цей ключ — брак цінностей.

Хоч би про яку цінність ішлося, саме її відсутність у вас дає вам перевагу над тими, кому її не бракує. Саме ваша потреба дає вам право вимагати винагороди. Якщо ви здатні задовольнити свою потребу, ваше вміння анулює ваше право її задовольняти. Але потреба, якої ви не здатні задовольнити, дає вам перевагу.

Якщо ви успішні, кожна неуспішна людина стає вашим господарем. Якщо зазнаєте краху — кожен, кому вдається краще, перетворюється на вашого слугу. Виправданий ваш крах чи ні, ваші бажання — раціональні чи навпаки, ваша посередність — несправедлива чи виправдана вашими слабкостями, але саме вона дає вам право на винагороду. Заставу на все існування ви отримуєте завдяки болю, незалежно від його природи чи причини, болю як первинного абсолюту.

Якщо ви здатні зцілити свій біль власними зусиллями, то не здобуваєте жодної моральної довіри: ваш кодекс презирливо назве це актом корисливості. Хоч би яку цінність ви б намагалися відшукати — чи багатство, чи їжу, чи любов, чи права, — якщо ви здобуваєте її завдяки власним чеснотам, ваш кодекс не потрактує це як високоморальний здобуток: ви не завдали нікому збитків, це торгівля, а не милостиня; платня, а не самопожертва. Заслужене належить до егоїстичної, комерційної царини взаємної вигоди. Тільки незаслужене передбачає таку моральну угоду, згідно з якою один дістає зиск ціною катастрофи іншого. Вимагати винагороди за власні чесноти — егоїстично та аморально. Це брак чеснот перетворює ваші вимоги на моральне право.

Мораль, згідно з якою потреба є підставою для претензій, водночас будується на порожнечі — тобто небутті — як на одному з мірил своїх цінностей. Вона винагороджує відсутність, дефект: слабкість, нездатність, некомпетентність, страждання, хворобу, катастрофу, провину, промах — нуль.

Хто обраховує, як слід оплачувати ці претензії? Прокляті за те, що не є «нулями», — кожен у залежності від близькості до ідеалу. Оскільки всі цінності є результатом чеснот, рівень ваших чеснот використовують як міру вашого покарання. Рівень вашої провини використовують, як міру здобутків. Згідно з вашим кодексом, раціональна людина повинна віддавати себе в жертву нераціональним людям, незалежна людина — паразитам, чесна — брехунам, справедлива — нечестивцям, продуктивна — злодіям і неробам, цілісна — схильним до компромісу шахраям, людина з високою самооцінкою — тюхтіям-невротикам. Чи дивує вас нікчемність душ тих, кого ви бачите навколо? Людина чеснот не прийме вашого морального кодексу. Людина, яка приймає ваш моральний кодекс, таких чеснот не виявить.

Згідно з мораллю самопожертви, першою цінністю, якою ви жертвуєте, стає мораль. Наступна — самоповага. Коли потреба є критерієм, кожна людина водночас перетворюється на жертву і на паразита. Як жертва, вона змушена працювати, щоб вдовольняти чужі потреби, перебуваючи тимчасом на позиції паразита, потреби якого повинен удовольняти хтось сторонній. Ця людина може наблизитися до інших, тільки взявши на себе одну з двох ганебних ролей: водночас бути жебраком і паразитом.

Ви боїтеся того, у кого на долар менше, ніж у вас, бо ваш долар за правом належить йому, — це змушує вас почуватися моральним шахраєм. Ви ненавидите людину, яка має на долар більше, ніж ви, бо його долар за правом належить вам, — він примушує вас почуватися жертвою шахрайства. Людина, нижча за вас, є джерелом вашого почуття провини, вища — джерелом розчарування. Ви не знаєте, що віддавати, а що вимагати, коли віддавати, а коли забирати, яка насолода за правом належить вам, а які борги досі не виплачено іншим. Називаючи це «теорією», ви намагаєтесь уникнути розуміння того, що, згідно з прийнятими вами моральними критеріями, ви несете провину кожної миті свого життя. Кожна спожита вами жменя їжі потрібна комусь на світі — й ви зі сліпою образою махаєте на це рукою, доходячи висновку, що моральна досконалість недосяжна, її неможливо прагнути, що ви будете бабратись у своїх спробах, уриваючи те, що вдасться урвати, уникати очей молодших людей, які дивляться на вас із надією, начебто ще можлива якась самоповага, і від вас її чекають. Усе, що залишається у вашій душі, — це провини. Тому кожен другий ховає очі, проходячи повз вас. Невже вас дивує, чому ваша мораль не допомогла досягти братерства на Землі та доброї волі серед людей?

Виправдання самопожертви, яке пропонує ваша мораль, ще перекрученіше за продажність, яку ним намагаються виправдати. Згідно з ним, мотивом вашої самопожертви повинна стати любов — любов, яку ви мусите почувати до кожної людини. Мораль, яка прикидається переконанням, буцімто цінності духу важливіші за матеріальні, мораль, що вчить зневажати хвойду, яка віддає своє тіло всім чоловікам без винятку, — ця сама мораль вимагає, щоб ви присвятили свою душу нерозбірливій любові до всіх підряд.

Як не може існувати безпричинного багатства, так само не може бути безпричинної любові чи будь-яких безпричинних емоцій. Емоція — це відповідь на факт реальності, оцінка, продиктована вашими критеріями. Любити — значить цінувати.

Людина, яка стверджує, що цінувати когось, хто не має жодної цінності, можливо, як і любити тих, кого ви вважаєте не вартими любові, — це людина, яка запевняє, начебто можна розбагатіти, споживаючи, а не виробляючи, і що паперові гроші такі ж цінні, як і золоті.

Зауважте, що ця людина не намагається викликати у вас безпричинного страху. Здобуваючи владу, вона стає експертом з наведення жаху, створює безліч підстав для того, щоб ви відчували страх, за допомогою якого вони прагнуть вами керувати. Але коли доходить до любові, найвищої емоції, ви дозволяєте їм обвинувачувати вас, називати аморальним злочинцем, якщо ви нездатні почувати безпричинної любові. Коли людина відчуває страх без причини, ви радите їй звернутися до психіатра. Але ви далеко не такі розважливі, коли йдеться про захист сенсу, природи та гідності любові.

Любов виражає закладені в людині цінності; це найбільша нагорода, що її можна заслужити за моральні якості, яких ви досягли, виховуючи свій характер, свою особистість; це емоційна ціна, що її одна людина платить іншій, отримуючи від її чеснот насолоду. Ваша мораль вимагає відокремлювати любов від цінностей і віддавати її кожному волоцюзі — не на знак того, що він чогось вартий, а у відповідь на його потребу, не як винагороду, а як милостиню, не як платню за його чесноти, а як карт-бланш за його слабкості. Згідно з вашою мораллю, мета любові — звільнити вас від пут моралі. Любов начебто вища за моральні судження, справжня любов долає обмеження, пробачає і приймає всі вияви лихого у своєму об'єкті, й що сильніша любов, то більшу розбещеність допускає вона у тому, кого люблять. Любити людину за її чесноти — нікчемно і приземлено, кажуть вам. Любити за промахи — вияв божественного. Любити тих, хто вартий любові, — корисливо. Любити тих, хто її не вартий, — самопожертва. Ви винні любов тим, хто на неї не заслуговує, і що менше вони заслуговують, то більше ви любові винні. Що огидніший об'єкт, то шляхетніша ваша любов. Що невибагливіша ваша любов, то більші ваші чесноти. І якщо ви зможете довести свою

душу до стану купи сміття, що приймає будь-які почуття на рівних засадах, якщо зможете нехтувати моральними цінностями, отже — ви досягли стану моральної досконалості.

Така мораль самопожертви і такі подвійні ідеали, які вона пропонує: перекроїти життя вашого тіла за подобою хліва для худоби, а життя вашого духу перетворити на звалище.

Такою була ваша мета — і ви її досягнули. То чому ж ви тепер стогнете і скаржитеся, нарікаєте на людську неспроможність, на марність людських зусиль? Бо ви нездатні були процвітати, прагнучи деструкції? Бо не могли знайти радість, поклоняючись болеві? Бо не могли жити, вважаючи смерть критерієм своїх цінностей?

Рівень вашої здатності жити — це рівень того, наскільки ви порушили свій моральний кодекс, і все ж самі вірите, що ті, хто його проповідує, — це друзі людства. Ви проклинаєте самих себе, не наважуєтесь сумніватися в їхніх мотивах та їхніх цілях. Погляньте на них тепер, коли зіткнулися зі своєю останньою можливістю здійснити вибір. І якщо ви вирішите загинути, зробіть це, повністю усвідомивши, який дешевий і дрібний ворог зазіхнув на ваше життя.

Містики обох шкіл, які проповідують релігію самопожертви, — наче мікроби, що атакують вас через єдину рану: страх покладатися на власний розум. Вони переконують вас, що володіють засобами, вищими за розум, таким режимом свідомості, що перевершує логіку, — наче мають доступ до спеціального фонду бюрократів Всесвіту, які дають їм недоступні для інших таємні накази. Містики духу заявляють, начебто володіють надзвичайним умінням, якого бракує вам: це особливе «шосте чуття» полягає в тому, що воно суперечить знанню, отриманому від ваших решти п'яти чуттів. Містики м'язів не зазіхають на екстрасенсорне сприйняття: вони просто стверджують, що ваші чуття недостовірні, а їхня мудрість полягає у тому, що вони в незрозумілий спосіб бачать, які ви безнадійно сліпі. Обидва типи вимагають, щоб ви анулювали власну свідомість і віддалися їхній владі. Як доказ вищості свого знання, вони відстоюють протилежне до всього, що ви знаєте, а як доказ своєї дивовижної здатності давати собі раду з існуванням — пропонують той факт, що ведуть вас до бідності, самопожертви, голоду та деструкції.

Вони заявляють, начебто досягнули вищого рівня існування на цьому світі, ніж ви. Містики духу називають це «іншим виміром» — і він полягає в запереченні вимірів. Містики м'язів називають його «майбутнім», і полягає він у запереченні теперішнього. Існувати — отже, володіти ідентичністю. Якою ідентичністю здатні вони наділити цю вищу реальність?

Вони продовжують описувати, чого немає в цій реальності, але ніколи не кажуть, що в ній є. Всі їхні означення складаються з заперечень: Бог — це те, чого не може осягнути людський розум, кажуть вони, і вимагають, щоб ви вважали це знанням. Бог — не людина, Небеса — не Земля, душа — не тіло, чеснота — не зиск, А — це не А, сприйняття — не чуттєве, знання — не пов'язане з розумом. Намагаючись щось окреслити, вони витирають усі визначення.

Лише метафізика п'явок могла би збігтись з ідеєю про Всесвіт, де нуль є критерієм ототожнення. П'явка прагнула б уникнути необхідності окреслити власну природу, втекти від потреби зрозуміти, що тією субстанцією, на якій вона будує свій особистий Всесвіт, є кров.

У чому суть того вищого світу, якому вони офірують цей світ? Містики духу проклинають матерію, містики м'язів проклинають прибутки. Перші прагнуть, щоб люди отримували користь, зрікаючись Землі, другі — щоб люди успадковували Землю, зрікаючись будь-яких прибутків. Їхні нематеріальні та неприбуткові світи — це сфери, в яких ріки повняться молоком і кавою, скелі за командою сочаться вином, варто тільки відкрити рот — і з хмар починають падати тістечка. На цій матеріальній Землі, де всі переслідують власні інтереси, для того, щоб збудувати залізницю завдовжки кілометр, потрібна неймовірна інвестиція чеснот — розуму, цілісності, енергії, умінь. У їхньому нематеріальному, некомерційному світі люди подорожують від планети до планети, лише загадавши бажання. Якщо чесна особа запитує: «Як?» — вони, охоплені праведним гнівом, відповідають: що «як» — це концепція вульгарних реалістів. Концепція високих за духом — це «якось». У цьому світі, обмеженому матерією і прибутками, винагороди досягають за допомогою думки. У світі, вільному від таких обмежень, винагороди досягають, просто її запрагнувши.

Ось і вся їхня недолуга таємниця. Таємниця всіх езотеричних філософів, всіх діалектик та вищих сенсів, їхніх облудних

очок та злостивих слів; таємниця, за яку вони готові зруйнувати цивілізацію, мову, промисловість, знищити життя; таємниця, за яку вони здатні виколоти власні очі й проколоти барабанні перетинки, розмолоти на порох свої чуття, спорожнити розум; причина, через яку вони спотворюють абсолют розуму, логіки, матерії, існування, реальності, — прагнення звести посеред пластикового туману свою єдину священну безумовність: власне Бажання.

Обмеження, якого вони прагнуть уникнути, — це закон тотожності. Свобода, якої бажають, — свобода від того факту, що А завжди залишиться А, незалежно від їхніх сліз та істерик: незалежно від того, що ріка не тектиме молоком, хоч би які голодні вони були, а вода не потече нагору, хоч би як зручно вони від цього почувалися, і якщо їм таки захочеться підняти ріку на дах хмарочоса, то це доведеться робити, напруживши мозок і доклавши зусиль, за яких вирішальним буде кожен сантиметр водогону, натомість їхні почуття не матимуть жодного значення. Їхні почуття неспроможні змінити напрямок навіть цівки пилу в просторі чи сенс будь-якого здійсненого ними вчинку.

Ті, хто кажуть, що людина нездатна сприймати реальність відокремлено від чуттів, мають на гадці, що людина не бажає сприймати реальність відокремлено. «Речі, які вони є» — це речі, сприйняті розумом. Від'єднайте їх від реальності, і вони стануть «речами, сприйнятими через ваші бажання».

Не існує справедливого повстання проти розуму — і коли ви приймаєте будь-яку частинку їхньої релігії, ваш мотив — залишитися при думці, якої ваш власний розум не допустив би. Свобода, якої ви прагнете, — це свобода від факту: якщо ви здобули своє багатство, крадучи, — ви негідник, хоч би скільки віддавали на благодійність, хоч би скільки молитов промовили; якщо спите зі шльондрами — ви недостойний чоловік, хоч би яке палке кохання почували б наступного ранку до своєї дружини; якщо ваша суть — цілісна, ви не складаєтесь із відокремлених клаптів, позбавлених будь-яких зобов'язань, розкиданих по всьому Всесвіту, схожому на дитячий жах, у якому сутності змішуються і змінюються, де негідника і героя легко можна поміняти місцями згідно з чиїмось бажанням. Свобода, якої ви прагнете, — це свобода від факту, що ви — людина, цілість, що ви є.

Хоч би як палко ви заявляли, що мета ваших містичних поривів — вищі рівні життя, повстання проти індивідуальності — це бажання не існувати. Жага стати нічим — це жага не бути взагалі.

Ваші вчителі, містики обох шкіл, перевернули причинно-наслідкові зв'язки у власній свідомості, а потім спробували перевернути існування. Власні емоції вони вважають достатньою підставою, а розум — пасивним наслідком цієї підстави. Вони перетворюють емоції на інструмент сприйняття реальності. Вважають свої жадання беззаперечною основою, фактом, який підміняє решту свідчень. Чесна людина ніколи не прагнутиме, не ідентифікувавши об'єкта своїх прагнень. Вона каже: «Це існує, і тому я цього хочу». Вони кажуть: «Я цього хочу, і тому воно існує».

Вони намагаються перебрехати аксіому існування та свідомості, хочуть, щоб їхня свідомість стала інструментом не сприйняття, а створення життя, а життя було не об'єктом, а суб'єктом їхньої свідомості. Вони хочуть бути тим Богом, якого створили за власним образом і подобою, Богом, який просто з примхи придумує Всесвіт з порожнечі. Але реальність неможливо перебрехати. Вони отримують протилежне до того, що прагнули. Хочуть здобути всемогутню владу над життям. А натомість втрачають контроль над власною свідомістю. Відмовляючись знати, вони прирікають себе на жах вічної невідомості.

Ірраціональні бажання, що притягують вас до їхнього вірування, емоції, яким ви поклоняєтеся, наче ідолові, на чий вівтар ви принесли Землю, ці темні, непослідовні пристрасті, які ви приймаєте за голос Бога чи власних залоз, — не більше, ніж труп вашого розуму.

Емоція, що суперечить вашому розуму, емоція, якої ви не можете ні пояснити, ні контролювати — це тільки каркас того заяложеного мислення, яке ви забороняєте переглянути, задіявши власну логіку.

Щоразу, коли чините зло, відмовляючись думати й бачити, вилучаючи з цілісної реальності своє бажання, щоразу, коли вирішуєте сказати: «Приховаю-но я від власного справедливого розуму тістечка, які вкрав, або факт існування Бога, — нехай я матиму одну нераціональну примху, а у всьому решті буду людиною поміркованою», — тим самим ви здійснюєте акт

викривлення власної свідомості, акт спотворення розуму. Ваш розум стає сталим суддею, який приймає накази, віддані з таємничого підземного світу, а винесені ним вердикти перекручують свідчення, щоб ті відповідали абсолюту, на який він не наважується зазіхати, — і піддана цензурі реальність стає результатом цих дій, реальність розколюється, ті її частини, які ви вирішуєте бачити, парують над проваллями інших частин, на існування яких ви заплющуєте очі, й усе це омите бальзамувальною рідиною розуму, в якому емоція відділена від думки.

Зв'язки, які ви намагаєтеся знищити — причинно-наслідкові. Ворог, якого ви хочете подолати, — закон причинності: він не допускає жодних див.

Закон причинності — це закон тотожності, втілений у життя. У підґрунті всіх дій лежить суть. Суть дії породжено і визначено природою учасників дії. Об'єкт не може діяти всупереч своїй природі. Дія, не спричинена суттю, буде спричинена нулем, а це означає, що її контролюватиме нуль: ніщо контролюватиме щось, те, чого не існує, керуватиме тим, що існує. Саме таким є той Всесвіт, якого прагнуть ваші вчителі, причина їхніх учень про безпричинну дію, причина їхнього повстання проти розуму, мета їхньої моралі, політики, економіки, ідеал, до якого вони так прагнуть: царювання нуля.

Закон тотожності не дозволяє вам володіти тортом і водночас його їсти. Закон тотожності не дозволяє з'їсти торт ще до того, як ви його отримаєте. Але якщо втопите ці закони десь у глибинах свого розуму, якщо зможете вдавати перед собою та іншими, що не бачите їх, — то зможете проголосити своє право на те, щоб з'їсти власний торт сьогодні, а мій — завтра, можете проповідувати, що аби отримати торт, його треба спочатку з'їсти, а вже потім — спекти, що це такий спосіб створення — починати зі споживання, що всі, хто бажає, мають рівні права на бажане, оскільки ніщо спричинене чимось. Те, що не мало причини, на практиці отримує в результаті речі, не заслужені духовно.

Коли ви повстаєте проти причинно-наслідкових зв'язків, вашим мотивом є облудне бажання, ще гірше за бажання втечі: перевернути їх. Ви прагнете незаслуженої любові, — ніби любов може надати вам відчуття власної цінності, сенсу; прагнете незаслуженого захоплення, наче захоплення може наділити вас чеснотами; хочете незаслуженого багатства, ніби багатство

може зробити вас здібним; ви благаєте милосердя — милосердя, а не справедливості, наче незаслужене прощення може витерти вашу провину. І, потураючи своїм маленьким потворним обманам, ви підтримуєте вчення своїх вчителів, поки ті несуться напролом, наче дикі кабани, і горлають про те, що марнування грошей призводить до багатства, що механізми призводять до підвищення людського інтелекту, а сексуальні бажання — до філософських цінностей.

Хто оплачує цю оргію? Хто спричиняє безпричинне? Ким є жертви, приречені залишатися невідомими і зникати серед тиші? — от якби ще їхня агонія не заважала вам удавати, наче їх не існувало... Ці жертви — ми, люди розуму.

Ми створюємо всі ті цінності, яких ви так прагнете, ми мислимо — тобто творимо процес означення ідентичності та виявляємо причинно-наслідкові зв'язки. Ми вчимо вас знати, говорити, створювати, прагнути, любити. Ви занедбали розум; якби ми не зберегли його, ви не мали б можливості ні здійснювати, ні навіть відчувати своїх бажань. Ви не могли б бажати ні одягу, який іще не був пошитий, ні автомобілів, досі не винайдених, ні грошей, ще не запроваджених для того, щоб обмінювати їх на неіснуючі речі, ви не відчували б захоплення тими людьми, які нічого не досягнули, і любові до тих, хто утримується від здатності думати, обирати, цінувати.

Ви повистрибували на П'яту Авеню Нью-Йорка, немов дикуни з джунглів, і заявляєте, що хочете мати електричне освітлення, знищивши всі генератори. Саме нашим багатством ви користуєтеся, нас знищуючи, нашими цінностями послуговуєтеся, поки нас проклинаєте, і розмовляєте нашою мовою, поки заперечуєте розум.

Так, як ваші містики духу створили свої Небеса за подобою Землі, оминаючи наше існування, і пообіцяли вам винагороду, створену за допомогою чуда з відсутності матерії, так і сучасні містики м'язів начхали на наше існування і пообіцяли вам Небеса там, де матерія формує сама себе зі своєї власної безпричинної волі, перетворюючись на винагороду, якої прагнуть ваші бездумні голови.

Містики духу існували століттями, покриваючи розбій. Вони робили життя на Землі нестерпним, а потім вимагали від вас платні за розраду й полегшення, забороняючи всі чесноти,

що уможливлюють існування, а потім сідали верхи на ваше почуття провини, називаючи створення і насолоду гріхами, і шантажуючи ними грішників. Ми, люди розуму, були безіменними жертвами їхньої віри, ми — ті, що прагнули зламати їхній моральний кодекс і нести на собі прокляття за гріх логіки, ті, хто думали і діяли, поки вони мріяли і молилися, ті, хто були вигнанцями, контрабандистами життя (адже життя вважалося злочином), поки вони ніжились у променях моральної слави, долаючи матеріальну жадобу і з безкорисливим милосердям роздаючи цінності, створені начебто ніким.

Тепер ми закуті в кайдани. Нам наказують створювати дикуни, які вважають, що навіть грішниками нас називати — забагато честі. Ці дикуни стверджують, начебто нас не існує, погрожують позбавити нас життя, яке й без того нам не належить, якщо ми не забезпечимо їх тими товарами, яких ми не створюємо. Тепер вони хочуть, щоб ми керували залізницями, хочуть знати точну хвилину, о якій потяг прибуде до пункту призначення, перетнувши цілий континент. Вони хочуть, щоб ми керували сталеливарнями, хочуть знати молекулярну структуру кожної краплі металу в кабелях, на яких тримаються ваші мости, і в корпусах літаків, у яких ви безпечно долаєте простір, — тимчасом, як племена карикатурних містиків м’язів метушаться навколо кістяка нашого світу, белькочучи своєю недомовою, що принципів, абсолюту, знання і розуму не існує.

Упавши ще нижче від рівня дикунів, які вірять, що магія промовлених слів здатна змінювати реальність, ці переконані, що реальність можна змінити словами непромовленими. Їхній магічний інструмент — замовчування. Вони вдають, що коли застосовують свій вуду-прийом, відмовляючись що-небудь ідентифікувати, — це щось просто не існуватиме.

Так само, як вони годують свої тіла вкраденими багатствами, свої голови ці негідники заповнюють краденими концепціями, заявляючи, що чесність — це відмова знати, що хтось краде. Користуючись наслідками і заперечуючи причини, вони використовують наші концепції, заперечуючи їхнє підґрунтя та саме існування концепцій, якими послуговуються. Так само, як їм більше до вподоби не будувати нових індустріальних заводів, а захоплювати вже існуючі, ці покидьки воліють не думати, а користуватись плодами мислення інших.

Заявляючи, що єдина вимога до керівника фабрики — це здатність перемикати важелі машин та замовчувати питання про те, хто створив цю фабрику, вони заявляють, що жодних індивідуальностей немає, що не існує нічого, крім руху, і замовчують той факт, що рухові передував об'єкт, який рухався, що без концепції індивідуальності, не може бути концепції «руху». Так само, як вони проголошують своє право споживати незароблене, і замовчують запитання виробника, ці потвори стверджують, начебто не існує жодного закону тотожностей, що не існує нічого, крім змін, і замовчують той факт, що зміна передбачає концепцію того, що змінюється — з чогось і у щось, і що без закону тотожностей концепція «зміни» взагалі неможлива. Оббираючи промисловця і водночас заперечуючи його цінність, вони прагнуть захопити владу над усім існуванням, водночас заперечуючи сам факт існування.

«Ми знаємо, що нічого не знаємо», — кажуть вони, замовчуючи те, що зазіхають таки на знання. «Абсолюту не існує», — повторюють, замовчуючи, що тим самим виголосили абсолют. «Ви не можете довести, що ви існуєте, як і того, що ви свідомі», — кажуть вони, мовчачи про те, що доказ передбачає існування, свідомість і складний ланцюжок знань: існування того, що можна знати, свідомості, здатної це знати, та знання, якого вдалося досягнути, відрізняючи між собою концепції доведеного та недоведеного.

Коли дикун, який не навчився говорити, стверджує, що існування ще слід довести, він просить зробити це, посилаючись на несправжність існування, просить вийти в порожнечу за межами існування та свідомості, й дати докази для обох, просить вас стати нулем, який отримує знання про нуль.

Коли він заявляє, що аксіома — це справа випадковості, й не збирається приймати за аксіому власного існування, він замовчує той факт, що приймає її, просто промовляючи це речення, що єдиний спосіб її заперечити — не виголошувати жодних теорій, а стулити рот і померти.

Аксіома — це твердження, що визначає основу знань і кожне подальше твердження, пов'язане з ним; це твердження, що обов'язково міститься у всіх решті, незалежно від того посилається на нього конкретний мовець чи ні. Аксіома — це пропозиція, яка перемагає опонентів тим фактом, що вони повинні

прийняти її та використовувати у процесі кожної спроби її заперечити. Нехай би печерна людина, яка вирішила не приймати аксіому про індивідуальність, спробувала представити свою теорію, не використовуючи концепції індивідуальності чи будь-якої іншої концепції, що з неї випливає; нехай би якась людиноподібна істота, яка не визнає існування іменників, спробувала винайти мову без іменників, прикметників чи дієслів; нехай би знахар, який вирішив заперечити правдивість чуттєвого сприйняття, спробував би довести своє переконання, не використовуючи даних, отриманих шляхом внутрішнього сприймання; нехай би мисливець на голови, який не бажає приймати справедливості логіки, спробував би довести своє неприйняття, не використовуючи логіки; нехай би пігмей, який стверджує, що п'ятдесятиповерховому хмарочосу не потрібен фундамент, спробував висмикнути основу з-під своєї (але не вашої) будівлі; нехай би людожер, який гарчить, що свобода людського розуму була потрібна для створення індустріальної цивілізації, але непотрібна для того, щоб цю цивілізацію підтримувати, дістане наконечники стріл і ведмежу шкуру, а не університетську кафедру економіки.

Думаєте, вони ведуть вас назад, у дрімучі часи? Та вони ведуть вас у такі темні віки, яких ваша історія навіть не зазнала. Їхня мета — це не донаукова ера, а ера домовленнєва. Їхня мета — позбавити вас концепції, від якої залежать людський розум, життя і культура: концепції об'єктивної реальності. Означте розвиток людської свідомості — й зрозумійте мету їхнього вірування.

Дикун — це істота, яка не усвідомила, що А є А і що реальність — реальна. Він зупинив розвиток своєї думки на рівні немовляти, на тій стадії, коли свідомість вимагає початкових чуттєвих вражень і повинна навчитися розрізняти тверді предмети. Дитина сприймає світ, як рухливу пляму, не вирізняючи речей, які рухаються, а народження розуму відбувається того дня, коли дитина усвідомлює, що та смужка, яка постійно миготить навколо — це його мати, а вихор позаду неї — штора, що перше і друге — це фізичні об'єкти, але жодна з них не може стати іншою, що вони є тим, чим є, що вони існують. Того дня, коли дитина розуміє, що матерія не має волі — це день, коли дитина усвідомлює, що сама її має. Так народжується людська істота.

Того дня, коли дитина усвідомлює, що відображення в дзеркалі — не омана, що воно справжнє, але нею, дитиною, не є; що міраж, побачений у пустелі — це не омана, що повітря і промені сонця створюють його і роблять реальним, але при цьому міраж не є містом — це тільки відображення міста; того дня, коли дитина розуміє, що вона — не пасивний сприймач відчуттів, що чуття не обдаровують її автоматичним знанням, здобутим окремими уривками, незалежними від контексту, а що вони дають матеріал для знань, які мозок повинен навчитись інтегрувати; того дня, коли дитина зрозуміє, що чуття не можуть її обманювати, що фізичний об'єкт не може діяти без причини, що органи сприйняття — фізичні, що вони не мають власної волі, не мають здатності винаходити чи перекручувати, що докази, отримані завдяки цим органам, є абсолютними, але розум повинен навчитись їх розуміти, розум повинен відкрити сенс, причини, повний контекст чуттєвого матеріалу, розум повинен ідентифікувати сприйняте — тоді це стане днем народження мислителя та науковця.

Ми — ті люди, які досягли цього дня. Ви — люди, які вирішили тільки частково у ньому розкритися. Дикун — це той, хто не скористався з можливості.

Для дикуна світ — це місце незбагненних чудес, де все можливо стосовно неживої матерії та немає нічого можливого для нього самого.

Його світ — це не так невідомий, як нераціональний жах; жах, який неможливо зрозуміти. Він вірить, що фізичні об'єкти наділені таємничою волею, що ними керують безпричинні, непередбачувані примхи, тимчасом, як сам він — безпорадний пішак, відданий на милість сил, на які він не має впливу. Він вірить, що природою керують демони, наділені всемогутньою силою, і що реальність — це їхня плинна іграшка, в якій миска з їжею перетворюється на змію, а дружина кожної миті може стати жуком, де А, якого так ніколи й не вдалося виявити, може стати першим-ліпшим не-А, де єдине знання, що він має, є знання про те, що він не повинен навіть намагатися про щось довідатися. Він не може ні на що розраховувати, може тільки бажати, тому витрачає своє життя на бажання, благає своїх демонів здійснити ці бажання за допомогою химерної сили їхньої примхи, довіряючи їм, коли вони це роблять, а коли не роблять, беручи провину на

себе, пропонуючи їм пожертви на знак своєї вдячності й пожертви на знак провини, плазуючи зо страху, поклоняючись сонцю, місяцю, вітру, дощу та кожному злодієві, який оголосить себе їхнім посланцем, тільки б його слова були нерозбірливі, а маска — достатньо страхітлива. Він бажає, благає і плазує, він помирає, залишаючи вам, як згадку про його погляди на існування, жахливі постаті своїх ідолів, напівлюдей, напівтварин, напівпавуків — втілення світу не-А.

Таким є розумовий стан ваших сучасних учителів, таким є той світ, до якого вони прагнуть вас привести.

Якщо запитуєте, яким чином вони збираються це зробити, увійдіть до будь-якого шкільного класу і почуєте, як учителі навчають ваших дітей, що людина не може бути ні в чому впевнена, що її свідомість не має жодного значення, що людина не може вивчити жодних фактів і законів існування, що вона нездатна пізнати об'єктивну реальність. Якими ж тоді є критерії щодо знання і правди? Відповідь на це питання звучить так: критерій — це те, у що вірять інші. Немає жодного знання, повчають вони, є тільки віра: ваша віра в те, що ви існуєте, — її акт, не вагоміший за містичну віру в одкровення; віра в те, що електричне світло можна створити за допомогою генераторів, — це акт віри, не вагомішої за вірування в те, що світло можна увімкнути за допомогою кролячої лапки, якщо її поцілувати під драбиною першого числа за молодого місяця. Правда — це те, якою її хочуть бачити люди, а люди — це всі, крім вас. Реальність — те, що люди вважатимуть нею. Не існує об'єктивних фактів, існують лише довільні бажання людей. Людина, яка шукає знань у лабораторії за допомогою пробірок та логіки — це старомодний, забобонний дурень. Справжній науковець — це людина, яка приймає погляд публіки, — і якби не егоїстична жадоба виробників сталевих балок, які щонайширше зацікавлені в тому, щоб заважати науковому прогресу, ви б довідалися, що міста Нью-Йорк не існує, тому що про це свідчили б результати опитування решти світу: їхні переконання заборонили б існування Нью-Йорка.

Упродовж століть містики духу проголошували, що віра — важливіша за розум, але не наважилися заперечити існування розуму.

Їхні спадкоємці, їхнє продовження — містики м'язів — завершили розпочату попередниками роботу і досягнули їхньої

мрії: вони проголосили, що все навколо є вірою, і назвали це повстанням проти релігії. Начебто бунтуючи проти недоведених припущень, вони заявили, що в цьому світі взагалі ніщо не може бути доведено. Бунтуючи проти надприродного знання, вони проголосили, що жодне знання неможливе. Протестуючи проти ворогів науки, вони ствердили, що наука — це забобон. Протестуючи проти поневолення розуму, вони заявили, що розуму просто не існує.

Якщо ви відмовляєтеся від здатності сприймати, якщо погоджуєтеся змінити власні критерії з об'єктивних на колективні, й чекаєте, щоб усе людство навчило вас, як слід правильно думати, то виявите, що просто перед вашими очима відбулась іще одна підміна, якої ви не визнавали: ваші вчителі раптом стануть керівниками колективу, і якщо ви відмовитесь їм підкорятись, стверджуючи, що вони не є всім людством, то почуєте відповідь: «Звідки вам знати, що ми не є всім людством? «Є», брате? Звідки взагалі такі застарілі уявлення?»

Якщо ви сумніваєтеся, що саме в цьому полягає їхня мета, придивіться, з якою пристрасною наполегливістю містики м'язів змушують вас забути, що концепція «розуму» взагалі колись існувала. Прислухайтеся до їхнього незбагненного словоблуддя, до слів із затертими сенсами, термінів, які заповнюють простір, — так вони намагаються створити подобу концепції «мислення». Ваша свідомість, кажуть вони вам, складається з «рефлексів», «реакцій», «досвідів», «спонук», «імпульсів» — і відмовляться назвати ті засоби, за допомогою яких вони здобули ці знання, ідентифікувати акт, який виконували, розповідаючи вам про це, як і акт, який виконували ви, їх слухаючи. Слова нездатні вас «формувати», кажуть вони — і відмовляються назвати причину, через яку слова не можуть змінити ваше... невідомо що. Читаючи книжку, студент розуміє її завдяки процесові... нічого. Науковець, який працює над винаходом, задіяний у... нічому. Психолог, який допомагає невротикові розв'язати проблему й розплутати конфлікт, робить це шляхом... нічого. Промисловець — ніщо (такої професії не існує). Фабрика — це «природний ресурс», як і дерева, скелі чи болото.

Проблему виробництва, скажуть вам вони, давно залагоджено, вона не заслуговує на вивчення та увагу. Єдина проблема, з якою залишилось упоратися вашим «рефлексам» — це проблема

поширення. Хто розв'язав проблему виробництва? Людство, скажуть вони. А яким було розв'язання? Товари тут. Як вони тут опинилися? Певним чином. Що до цього спричинилося? Ніщо.

Вони заявляють, що кожна людина має вроджене право не працювати і — на противагу законам реальності — їй належить «мінімальне утримання»: їжа, одяг, прихисток. Вона не повинна докладати жодних зусиль, все це мусить дістатись їй просто тому, що вона народилась. Отримати — від кого? Ні від кого. Кожна людина, стверджують вони, володіє однаковою часткою технологічних здобутків, які було створено.

Створено — ким? Ніким. Несамовиті боягузи, які позиціонують себе захисниками промисловців, окреслюють метою економіки «збалансування необмежених прагнень людей та товарів, що постачаються в обмеженій кількості». Постачаються — ким? Ніким. Інтелектуальні хулігани, які вдають із себе професорів, відмахуються від мислителів минулого, заявляючи, що їхні соціальні теорії ґрунтувалися на непрактичних припущеннях, що людина — це раціональна істота, але оскільки людина не раціональна, кажуть вони, мусить бути запроваджено таку систему, що уможливить існування нераціональних істот. Тобто, істот, які заперечують реальність. Хто зробить таке можливим? Невість-хто. Перша-ліпша випадкова посередність негайно видає працю про те, як спланувати контроль над виробництвом, — з його статистикою погоджуються і не погоджуються, але ніхто не сумнівається у його праві на втілення власних планів за допомогою пістолета. Втілювати — на кому? На комусь, кого не існує. Випадкові жінки з прибутками невідомого походження подорожують навколо світу і повертаються з повідомленням, що відсталі народи вимагають вищих стандартів життя. Вимагають — від кого? Та не знати, від кого.

І щоб запобігти будь-яким запитанням щодо причини відмінностей між селом у джунглях і містом Нью-Йорк, вони вдаються до останньої вульгарності, розповідаючи про перебіг промислового прогресу — появу хмарочосів, підвісних мостів, електричних двигунів і залізничних потягів, — і стверджують, що людина — це тварина з «інстинктом створення інструментів».

Чи замислювалися ви над тим, що не так із цим світом? Тепер ви помічаєте, якої кульмінації досягло вірування про не спричинене та незароблене. Банди містиків — духу та м'язів — воюють

одні з одними за владу над вами, ревучи, що розв'язання всіх проблем вашого духу — це любов, а проблеми тіла — це батіг. І ви, погодившись не мати розуму, їх слухаєте. Допускаючи в людині ще менше гідності, ніж у тварині, ігноруючи навіть те, що міг би сказати їм дресирувальник (що жодної тварини не можна витренувати за допомогою страху, що катований слон затопче свого ката, але не працюватиме на нього і не тягатиме вантажів), вони сподіваються, що людина й далі створюватиме електронні лампи, надзвукові літаки, двигуни, що розщеплюють атоми, міжзоряні телескопи, отримуючи натомість порцію м'яса і удар батогом по спині — як заохочення.

Не дуріть себе щодо характеру містиків. Упродовж століть їхньою єдиною метою було обмежувати вашу свідомість — і влада, можливість керувати вами за допомогою сили. Ось у чому завжди полягала їхня єдина жага.

Починаючи від обрядів знахарів у глухих джунглях, які перетворювали реальність на гротеск і абсурд, виробляючи різні трюки зі свідомістю своїх жертв, тим самим утримуючи їх протягом століть у стані жаху перед надприродним, — до вчень про надприродне, що виникли у Середні Віки, і допомагали тримати людей скорченими на брудних долівках їхніх халуп, нажаханими перед дияволом, який може украсти суп, на який вони працювали вісімнадцять годин на день. І ось пошарпані професори, всміхаючись, запевняють, що ваш мозок не здатен мислити, що ви не здатні сприймати світ, і мусите сліпо коритися всемогутній волі надприродної сили, Суспільству. У всього цього одна мета: перетворити вас на пульпу, що відмовилася від власної свідомості.

Але це неможливо було б зробити з вами без вашої згоди. Якщо ви дозволяєте це з собою робити — отже, ви на це і заслуговуєте.

Слухаючи просторікування містиків про нездатність людського розуму і починаючи сумніватись у власній свідомості, а не у свідомості містиків, коли ви дозволяєте своєму небезпечному і напівраціональному стану похитнутися від першого ж припущення, якщо вирішуєте, що довіритися вищій певності й знанню містика — безпечніше, провина лежить на вас обох: ваша санкція — єдине джерело певності, доступне йому. Надприродна сила, якої боїться містик, незнаний дух, якому він

поклоняється, свідомість, яку він вважає всемогутньою, належить вам.

Містик — це людина, яка відмовляється від власного розуму за першого ж зіткнення з інтелектом іншого. У далекому дитинстві, коли його власне розуміння реальності зіткнулось із припущеннями інших, з їхніми наказами, їхніми суперечливими вимогами, він зазнав нападу страху і залежності, й відмовився від дару раціональності. Опинившись перед необхідністю вибирати між «Я знаю» і «Вони стверджують», він вибрав владу інших, вибрав підпорядкування, а не розуміння, віру, а не мислення. Віра у надприродне починається з віри у вищість інших. Його капітуляція перетворилася на відчуття, що він мусить приховувати від усіх своє нерозуміння, бо інші володіють таємним знанням, якого лише він сам позбавлений, що реальність — це те, якою вони її хочуть бачити, натомість для нього існує чимало заборон.

Відтепер він боїться думати, покинутий на поталу неокресленим почуттям, що стали єдиним провідником, залишком ідентичності; він пристрасно за них тримається — і будь-які процеси мислення, що відбуваються в його голові, присвячені зусиллям, мета яких — приховати від себе самого, що його почуття породжені жахом.

Коли містик заявляє, що він точно знає про існування влади, вищої за владу розуму, він каже правду. Але ця влада — не всемогутній дух, володар Всесвіту, а свідомість того перехожого, якому він підпорядкував власну волю. Містик діє під впливом прагнення вражати, шахраювати, лестити, вводити в оману, тиснути на всемогутню свідомість інших. «Вони» — його єдиний ключ до реальності, він відчуває, що не може існувати інакше, крім як намагаючись заволодіти їхньою містичною силою, видираючи від них неосягненну згоду. «Вони» — його єдиний спосіб сприйняття і, наче сліпий, що залежить від свого собаки, він знає, що має тримати їх на повідку, щоб вижити. Його єдиною пристрастю стає контроль над свідомістю інших. Прагнення влади — бур'ян, який росте на пустирях занедбаного інтелекту.

Кожен диктатор — це містик, кожен містик — потенційний диктатор.

Містик прагне від людей покори, а не їхньої згоди. Він прагне, щоб люди підпорядкували свою свідомість його твердженням,

наказам, бажанням, примхам — точнісінько так само, як його свідомість підпорядкувалась їхнім забаганкам. Він хоче взаємодіяти з людьми за допомогою віри та насильства, і не знаходить задоволення з їхньої згоди, якщо досягає цієї згоди через факти і логіку. Логіка — ворог, який його жахає, але водночас здається йому необґрунтованим. Логіка, на його думку, — це засіб омани. Йому здається, що люди володіють чимось потужнішим за логіку — і тільки їхня безпричинна віра, їхня вимушена покірність його заспокоюють, стають доказом того, що він здобув контроль над тим містичним обдаруванням, якого йому бракувало.

Він жадає наказувати, а не переконувати: переконання вимагає незалежності й опирається на абсолют об'єктивної реальності. Те, чого прагне він, — це влади над реальністю та над людськими засобами її сприймати, володіти їхнім інтелектом, можливістю постати між існуванням і людською свідомістю, наче, погодившись сфальшувати реальність за його наказом, людина здатна була б її насправді створити.

Оскільки містик за своєю суттю паразит, який експропріює багатство, створене іншими, він є водночас і паразитом духу, бо розкрадає створені іншими ідеї, падаючи таким чином нижче рівня божевільного, який творить власну викривлену реальність, до рівня того, хто паразитує на божевіллі, шукаючи викривлень реальності, створених іншими.

Є лише один стан, який задовольняє тугу містика за нескінченністю, відсутністю причинно-наслідкових зв'язків та ідентичності: смерть. Хоч би які нерозбірливі причини він приписував своїм непередаваним почуттям, кожен, хто відкидає реальність, відкидає також існування, тому відтепер почуття, які ним керують, — це ненависть до всіх цінностей людського життя і жага до всілякого зла, здатного їх зруйнувати. Містик насолоджується видовищем страждання, бідності, підлабузництва і жаху; це видовище дозволяє йому восторжествувати, доводить, що раціональна реальність зазнала поразки. Але іншої реальності не існує.

Хоч би чиєму благополуччю він служив — чи то благополуччю Бога, чи тій безликій ґорґульї, яку називає «народом», хоч би які ідеали з погляду якогось надприродного виміру проголошував, насправді в реальності, на Землі, його ідеалом є смерть, його прагненням — прагнення убивати, його єдиною насолодою — катування.

Руйнація — єдиний фінал, якого вдалось досягнути містикові шляхом свого вірування, якщо тільки те, чого вони сьогодні досягли, можна вважати фіналом, і якщо нищення, спричинене їхніми діями, не змусило їх засумніватися у своїх вченнях, якщо вони прикидаються, начебто ними керує любов, і усе ж не можуть спинити нагромадження людських трупів навколо, то все це тому, що правда про їхні душі — гірша за ту вульгарну відмовку, якою ви дозволили їм послуговуватися, відмовку про те, що результат виправдовує засоби і що страшні їхні дії є методом для досягнення шляхетного фіналу. Правда полягає в тому, що ці страхітливі дії, власне, і є метою.

Ті з вас, що достатньо розбещені, аби повірити, що ви могли б пристосуватися до тиранії містиків і задовольнили б їх тим, що корилися б їхнім наказам, — повинні зрозуміти: угамувати їх неможливо. Коли ви підкоряєтеся, містик змінює накази. Він прагне покори заради самої покори і руйнації заради руйнації. Ті з вас, хто достатньо легкодухий, аби повірити, що з містиками можна домовитися, повівшись на їхні перекручення, — повинні збагнути, що не має способу їх підкупити; хабар, який їм потрібен — це ваше життя, незалежно від того, наскільки рано чи пізно ви його віддасте. Той монстр, якого містик прагне підкупити — це схована ніщо у його мозку, яке змушує убивати задля того, щоб містик так і не довідався: смерть, якої він так прагне, — його власна.

Ті з вас, хто достатньо невинний, щоб повірити, начебто сили, що нині запанували над світом, виплекані жадобою до грабунку, нехай знають: боротьба містика за здобич — це лише заслона, за якою він приховує свої мотиви. Багатство — засіб для людського життя, тому вони вимагають багатства, імітуючи людських істот, намагаючись вдавати перед самими собою, що прагнуть жити. Вони по-свинському потурають розграбовуванню розкоші — але не заради насолоди, а заради втечі. Вони не хочуть заволодіти вашими статками, просто хочуть, щоб ви їх втратили. Їм не потрібен власний успіх, вони хочуть, щоб ви зазнали краху. Вони не хочуть жити, вони воліють померти. Вони нічого не прагнуть, ненавидять існування і продовжують бігти, намагаючись не довідатися, що об'єктом їхньої ненависті є вони самі.

Ті з вас, кому ніколи не вдавалось збагнути суті зла, називають їх «ошуканими ідеалістами». Нехай пробачить вам

Господь, якого ви вигадали! Саме вони є суттю зла, ці протилежні до живого об'єкти, які, руйнуючи світ, прагнуть заповнити безлику порожнечу своїх душ. Вони женуться не за вашим багатством. Вони плетуть змову проти розуму, отже — проти життя і людини.

Ця змова не має ні лідера, ні напрямку, а випадкові злодюжки, які наживаються на агонії тієї чи іншої землі — тільки тимчасовий непотріб, який несе течія, що зірвала греблю перед каналізацією століть, де накопичувалася ненависть до розуму, логіки, вмінь, досягнень, радості — ненависть, якою повнився кожен скиглій, любитель проповідувати вищість «серця» над розумом.

Це змова всіх, котрі прагнуть не жити, а уникати життя; тих, хто хочуть зрізати шлях й інтуїтивно притягуються до подібних собі. Це змова, що об'єднує за ознакою уникнення, її цінністю є нуль. Це професори, які, самі нездатні думати, натомість дістають задоволення, завдаючи каліцтва інтелектові студентів; бізнесмени, котрі задля захисту власного статусу насолоджуються, обмежуючи можливості своїх конкурентів; невротики, які, щоб захиститись від огиди до себе самих, руйнують людську самоповагу; некомпетентні працівники, які радіють, бачачи чиюсь поразку; посередності, яким так приємно руйнувати велич; євнухи, які тільки й шукають шансу каструвати чужу насолоду, — і всіх виробників їхніх інтелектуальних боєприпасів, які проповідують, що чесноти, принесені в жертву, перетворять слабкості на достоїнство.

Смерть є передумовою, яка лежить у підмурівку їхніх теорій, смерть є метою їхній дій на практиці, а ви — останні їхні жертви.

Ми були живими буферами між вами і суттю вашого вірування, але тепер ми не з вами і не рятуємо більше від наслідків обраних вами переконань. Ми більше не бажаємо платити власними життями за борги, які ви накопичили, за дефіцит моралі, що назбирався протягом попередніх поколінь. Ви жили на позичений час, а я — людина, яка вимагає відплати.

Я — людина, існування якої ви ігнорували. Я — людина, яку ви не хотіли бачити ні живою, ні мертвою. Ви не хотіли, щоб я жив, тому що боялися довідатись, що я несу ту відповідальність, із якою ви не впорались, і що ваші життя залежать від мого. Ви не хотіли, щоб я помер, бо добре знали про цю залежність.

Дванадцять років тому, коли я працював у вашому світі, я був винахідником.

Я був представником однієї з тих професій, що в людській історії виникають останніми, а зникають першими, коли історія починає повертати до втрати людськості. Винахідник — це людина, яка запитує у Всесвіту: «Чому?», людина, яка не дозволяє нічому встати між відповіддю і розумом.

Як той чоловік, який відкрив, яким чином можна використовувати пару, або чоловік, який перший відкрив властивості олії, я винайшов джерело енергії, доступне з часів існування Землі, — от тільки люди не розуміли, яким чином можна ним скористатись, і поклонялися йому з жахом і трепетом, немов громоподібному богові з легенд. Я склав експериментальну модель двигуна, що принесла б цілі статки мені самому і тим, хто б мене найняв. Цей двигун підвищив би ефективність кожного приладу, якому потрібна енергія для роботи, він додав би продуктивності кожній годині, яку ви витрачаєте, заробляючи собі на прожиття.

Але одного вечора, під час зборів на фабриці, мені винесли смертний вирок через цей винахід. Я почув, як троє паразитів стверджували, що мій мозок і моє життя — це їхня власність, що моє право на існування — умовне й залежить від задоволення їхніх бажань. Мета моїх здібностей, сказали вони, — служити потребам тих, хто таких здібностей не має. Я не мав права жити, сказали вони, адже був занадто пристосований до життя. Їхнє ж право на життя було безумовним з огляду на їхню непристосованість.

І тоді я зрозумів, що саме не так із цим світом, зрозумів, що саме нищить людей і народи, і як саме слід боротися за життя. Я зрозумів, що мораль мого ворога — вивернута навспак і що єдиною його силою було моє санкціонування. Я зрозумів, що зло — безсиле, що воно ірраціональне, сліпе, протилежне реальності, й що єдина зброя, завдяки якій воно торжествує, — це згода добра йому служити. Так само, як паразити навколо мене проголошували свою безпорадну залежність від мого розуму і сподівалися, що я добровільно прийму рабство, до якого вони не могли мене змусити, так само, як вони розраховували на мою самопожертовність, з якою я повинен був забезпечити їх засобами для втілення їхнього плану, — так протягом усієї світової та людської

історії, у кожній версії, в кожній формі, починаючи від пересмикувань з боку лінивих родичів — і закінчуючи звірствами у колективізованих країнах, саме добрі, талановиті люди розуму стають руйнівниками самих себе, перекачуючи у зло кров власних чеснот, дозволяючи злу впорскувати їм отруту деструкції. Таким чином вони забезпечували зло силою для виживання, а власні цінності прирікали на смерть.

Я зрозумів, що саме в цьому і полягала відгадка: у поразці людей чеснот. Але поки вони не дають злу своєї згоди, їм не страшна жодна заподіяна шкода. Я зрозумів, що можу покласти край вашим зазіханням, промовивши подумки одне-єдине слово. Це слово: «Ні».

Я покинув фабрику. Покинув світ. Моїм завданням стало застерігати ваших жертв, передавати їм свій метод і зброю, щоб із вами боротися. Метод полягав у відмові заважати відплаті. А зброєю стала справедливість.

Якщо хочете знати, що ви втратили, коли я звільнився і коли мої послідовники покинули ваш світ, — станьте посеред необробленого поля, десь на безлюдді, де ніколи не ступала нога людини, і запитайте в себе, яким чином ви виживете і як довго протримаєтесь, якщо відмовитеся думати і не матимете нікого поруч, хто міг би навчити, що слід робити; а якщо вирішите скористатися мисленням, то як швидко ваш розум зможе знайти шляхи розв'язання. Запитайте в себе, до скількох незалежних висновків ви прийшли протягом свого життя, скільки часу витратили на роботу, що її навчились від інших; запитайте, чи змогли б ви зрозуміти, як обробляти ґрунт і вирощувати їжу, чи змогли б винайти колесо, важіль, індукційну котушку, генератор, електричну лампу, — а потім вирішуйте, чи справді талановиті люди — це експлуататори, які живуть плодами вашої праці й відбирають у вас те, що ви створюєте, і чи справді вірите ви, що маєте право їх поневолювати. Нехай ваші жінки поглянуть на жінок із джунглів, на їхні зморщені обличчя, маятникоподібні груди, на те, як вони сидять, перемелюючи їжу у мисці, годину за годиною, століття за століттям, а потім нехай запитають у себе, чи «інстинкт створення інструментів» допоможе їм отримати електричні холодильники, пральні машини та пилососи, а якщо ні, то чи хочуть вони знищити тих, хто усе це створив, хоч і не завдяки міфічному інстинктові.

Роззирніться, ви, дикуни, що белькочете, начебто ідеї, створені завдяки людським засобам виробництва, не є продуктом думки людини, а містичною силою, яка породжує мислення. Ви так і не пізнали індустріальної ери, вчепившись за мораль варварських часів, коли жалюгідне людське існування завдячувало рабській праці. Кожен містик завжди прагнув мати рабів, які могли б захищати його від матеріальної реальності, що він її так боявся. Але ви, сміховинні анахронізми, витріщаєтеся незрячими очима на хмарочоси та димові труби навколо і мрієте зробити своїми рабами науковців, винахідників, промисловців.

Коли ви бурхливо вимагаєте володіти засобами виробництва, ви наполягаєте на тому, щоби публічно володіти розумом. Я навчив моїх страйкарів, що єдина відповідь, на яку ви заслуговуєте: «Прийдіть і візьміть».

Ви проголошуєте себе неспроможними приборкати силу неживої матерії, і все ж пропонуєте приборкати розум людей, здатних досягнути рівня, до якого вам ніколи не дорівнятися. Знаєте, що вам ніколи без нас не вижити, і все ж диктуєте нам умови нашого виживання. Кажете, що ми вам потрібні, і все ж зухвало наголошуєте на своєму праві керувати нами насильно — ще й очікуєте, що ми, люди, які не бояться фізичної природи, що викликає у вас такий жах, зіщулимося від вигляду якогось хама, котрий підмовив вас проголосувати за те, щоб він нами керував.

Ви пропонуєте встановити суспільний лад, що ґрунтується на таких принципах: ви нездатні керувати власним життям, але здатні керувати життям інших; ви нездатні існувати на свободі, але здатні стати всемогутніми володарями; ви нездатні заробляти на прожиття за допомогою власного розуму, а натомість судите політиків і голосуєте за них, віддаючи їм усю владу у справах, про які ви не маєте жодної гадки, у науках, яких ніколи не вивчали, у досягненнях, що про них навіть не здогадуєтесь, у гігантській промисловості, де ви, добровільно визнавши цілковиту свою неспроможність, не змогли б виконувати обов’язків навіть помічника кочегара.

Цей ідол вашого культу поклоніння нулю, символ неспроможності — народжений для залежності — це ваш образ людини і ваш стандарт цінності, за чиєю подобою ви намагаєтеся перекроїти свої душі. «Ми просто люди», — кричите ви,

виправдовуючи кожен аморальний вчинок, досягаючи стану самоприниження, у якому прагнете дорівняти концепцію «людського» до слабака, дурня, негідника, брехуна, невдахи, боягуза, шахрая, натомість випровадити у вигнання героя, мислителя, виробника, винахідника, сильного, цілеспрямованого, чистого. Так, наче людині притаманно «почувати», натомість мислити — ні, зазнавати краху — людині властиво, але досягати успіху — ні, наче продажність — ознака людськості, а чеснота — ні. Так, наче передумова смерті властива людині, а передумова життя — ні.

Позбавити нас честі, щоб потім мати змогу позбавити багатства. Ви завжди ставилися до нас, як до рабів, які не заслуговують на жодне моральне визнання. Ви прославляєте кожну справу, яка не дає прибутку, і проклинаєте людей, які мають прибутки, що дають можливість існувати неприбутковим справам. Про кожен проект, корисний для тих, хто не платить, ви кажете, що його запущено «в інтересах громадськості». Натомість створювати сервіси для тих, хто платить, — це вже не інтереси громадськості. «Публічна користь» — все, отримане як милостиня. Торгівля вважається кривдою для громадськості. «Суспільне благополуччя» — це благополуччя тих, хто його не заслужив. Тим, хто заслужив, жодне благополуччя не належить. «Суспільний», на вашу думку, — це кожен, кому не вдалось досягнути чеснот і цінностей. А хто їх досягнув, хто створює товари, необхідні вам для виживання, не вважається частиною суспільства чи навіть частиною людської раси.

Яке засліплення дозволило сподіватися, що вам зійде з рук ця суперечлива погань, що ви її перетворили на план ідеального суспільства, коли «Ні» ваших жертв достатньо для того, щоб зруйнувати всю конструкцію? Що дозволяє нахабному жебракові світити ранами в обличчя кращих за нього і благати про допомогу з погрозою в голосі? Ви кричите — як і він, — що розраховуєте на нашу жалість, але таємно сподіваєтеся на моральний кодекс, який навчив вас розраховувати на наше почуття провини. Ви сподіваєтеся, що ми будемо почуватися винними через власні чесноти на противагу вашим слабкостям, ранам і помилкам, що ми будемо винні через власний успіх, через те, що насолоджуємося життям, яке ви прокляли, — і все ж благаєте нас допомогти вам жити.

Ви хотіли знати, хто такий Джон Ґолт? Я — перша талановита людина, яка відмовилася вважати своє обдарування провиною. Я — перша людина, яка не кається через власні чесноти і не дозволяє використовувати їх, як інструменти для власного знищення. Я — перша людина, яка не збирається ставати мучеником від рук тих, хто прагне моєї смерті заради привілею підтримати їхнє життя. Я — перша людина, яка сказала їм, що вони мені не потрібні, і поки вони не навчаться торгувати зі мною, обмінюючи цінність на цінність, муситимуть існувати без мене, так само, як я існуватиму без них. Тоді вони зрозуміють, хто кого насправді потребує, — якщо людське виживання є критерієм, то чиї умови визначатимуть шлях виживання.

Склавши план і маючи намір, я зробив те, що впродовж усієї історії робилося за замовчуванням. Завжди існували люди розуму, які починали страйк з відчуття протесту та відчаю, але вони самі не розуміли значення своїх дій. Люди, які покидають суспільне життя, щоб думати, але не ділитися своїми думками; люди, які вирішують виконувати роботу безіменних прислужників, зберігаючи для себе самих полум'я власного розуму, не маючи змоги надати йому реальної форми, відмовляючись принести його у світ, бо нехтують ним; люди, охоплені відразою; люди, які відрікаються, ще не почавши; люди, які відмовляються, але не здаються; люди, які діють не на повну силу, обеззброєні тугою за ідеалом, якого так і не знайшли, — всі ці люди страйкують проти дурощів, проти вашого світу і ваших цінностей. Але, не розуміючи власних цінностей, вони не намагаються їх відшукати, перебуваючи серед темряви безнадійного, але справедливого обурення. Ці люди й не знали, що правильно, не знали, що конкретно становить їхнє бажання, вони віддали вам владу над реальністю, поступилися спонуками власного розуму — і, сповнені гіркоти, загинули серед марноти, оскільки повстали, так і не зрозумівши, що є об'єктом їхнього повстання: як коханці, які ніколи не віднайшли своєї любові.

Сумнозвісні часи, які ви називаєте Темними Віками, були ерою, коли розум страйкував, коли талановиті люди ховались у підпіллі, де їх ніхто не міг знайти, таємно навчалися — і помирали, знищивши плоди своєї праці. Лише кілька хоробрих мучеників вижили, щоб продовжити існування людського роду. Кожен період, коли правили містики, був ерою застою і

потреби, коли більшість людей страйкували проти існування, працюючи за жалюгідні копійки, яких не вистачало навіть на найнеобхідніше. Вони віддавали своїм володарям якісь мізерні крихти, відмовлялися думати, ризикувати, виробляти, адже їхні прибутки і остаточне право на правду та помилки були примхою якогось позолоченого дегенерата, який дістав санкцію верховенства над розумом якимось божественним чином та завдяки милості ціпка.

Перебіг людської історії — це низка таких затьмарень на стерильних проміжках з ерозією від релігії та насильства, з кількома короткими спалахами, коли вивільнена енергія людей розуму творила чудеса, на які ви витріщались, якими захоплювались, — але ці спалахи миттю згасали.

Але цього разу вони не згаснуть. Гра містиків добігла кінця. Ви зникнете у власній нереальності. А ми, люди розуму, виживемо.

Я покликав на страйк тих мучеників, які ніколи ще вас не покидали. Я дав їм зброю, що її так їм бракувало: знання про їхню власну моральну цінність. Я навчив їх, що світ належить нам, хоч би коли ми забажали заявити про своє право на нього; належить завдяки чеснотам і славі того факту, що й належить Мораль Життя. Ці видатні жертви, що створили короткочасне літо людства своїми дивами, промисловці, завойовники матерії, не збагнули природи свого права. Вони знали тільки, що їм повинна належати влада. Я навчив їх, що також і слава.

Ті, хто вважає нас підлеглими містиків, які запевняють у своїх надприродних здібностях, ті, хто, наче стерв'ятники, кишать, розграбовуючи останні пенні, і все одно цінують ворожок вище за тих, хто заробляє статки; ті, хто зневажливо називає бізнесменів ницими, а натомість розхвалює кожного позера-артиста, — нехай знають, що підґрунтя їхніх критеріїв затягнуте містичними міазмами, що піднялись із прадавніх боліт, що той їхній культ, який проголошує бізнесменів аморальними через факт, що вони підтримують існування всіх людей, — це культ смерті. Ви кажете, що хочете піднятися над вульгарними потребами тіла, хочете припинити обслуговувати власні фізичні пожадання. Хто поневолений своїми фізичними потребами: індус, який працює від світання до смеркання, орючи плугом землю, щоб заробити свою чашу з рисом, чи американець на

тракторі? Хто завойовник фізичної реальності: людина, яка спить на ліжку з цвяхами, чи людина, яка спить на матраці з пружинами? Що є пам'ятником торжеству людського духу над матерією: побиті міллю халупи на берегах Ґанґу чи нью-йоркський обрій Атлантики?

Поки ви не відповісте на ці запитання, поки не навчитесь із побожною шанобливістю підводитися, бачачи досягнення людського розуму, ваше існування на цій землі — яку ми любимо і яку не дозволимо проклясти — буде нетривале. Вам не вдасться непомітно прилаштуватися збоку, щоб жити далі. Я пришвидшив перебіг подій і дав вам можливість зрозуміти сенс відплати, яку ви збиралися перекласти на чужі плечі. Тепер залишки вашої життєвої сили відберуть ті, хто поклоняється Смерті. Не вдавайте, наче вас перемогла сувора реальність. Ви зазнали поразки, бо завжди намагались усього уникнути. Не вдавайте, що загинете заради шляхетної ідеї, — ви загинете нікчемною смертю, як ненависники справжньої людини.

Але тим із вас, у кого залишилася дещиця гідності, хто здатен любити своє життя, я пропоную шанс зробити вибір.

Обирайте — чи хочете ви загинути за мораль, у яку ніколи не вірили і якої не практикували. Зупиніться на межі самознищення і обстежте власні цінності, власне життя. Раніше ви вміли складати опис свого майна. Тепер складіть опис власного розуму.

Ще з дитинства ви винувато приховували, що не відчуваєте бажання бути моральними, не хочете віддати себе у жертву, що ви боїтесь і ненавидите свій кодекс, але не наважуєтеся зізнатись у цьому навіть собі, що ви позбавлені тих моральних «інстинктів», які начебто відчувають інші.

Що менше ви відчували, то голосніше кричали про безкорисливу любов, про служіння іншим. Ви боялися, що вони виявлять вашу сутність — сутність, яку ви зрадили, сутність, яку ви ховали, наче скелет у шафі вашого тіла. І ті, хто раніше вас вводив в оману, слухали вас і аплодували, перелякані, що ви можете виявити, що й вони охороняють ту саму невимовлену таємницю. Існування серед вас — це постійне вдавання, вистава, яку ви безперервно граєте одне для одного. Кожен думає, наче він єдиний винний виродок, кожен думає, що ця незбагненна мораль зрозуміла всім, крім нього, кожен фальшує реальність,

бо думає, що цього від нього чекають, і ніхто не має сміливості прорвати це замкнене коло.

Хоч би якого безчесного компромісу ви досягли зі своєю незастосовною вірою, хоч би якого жалюгідного балансу, частково цинічного, частково — забобонного, ви не могли б його тепер дотримуватися, ви досі зберігаєте в собі корінь зла, смертельний принцип: переконання, що мораль і практика — не перетинаються. Ще змалечку ви боялися робити вибір, який так і не наважилися повністю окреслити. Якщо те, що практичне — це все, що потрібно вам для виживання, все, пов'язане з роботою, успіхами, досягненням мети, все, що дає вам їжу і радість, все, що збагачує — це зло, а натомість добро та мораль — непрактичні, означають крах, знищення, неспокій, завдають кривди, втрат і болю, то ваш вибір — між тим, щоб бути високоморальним або живим.

Єдиним наслідком цього вбивчого вчення стало цілковите усунення моралі. Ви повірили, що моральні закони не мають стосунку до існування — хіба що як перешкода і загроза, що людське життя — це аморальні джунглі, де все допустимо, де всі методи виправдані.

І серед цього туману постійної зміни означень, що сходять на паралізований мозок, ви забули про те, що зло, яке ви прокляли у своєму віруванні — це насправді чесноти, необхідні, щоб жити; що вияви справжнього зла є практичними засобами існування. Забуваючи, наскільки непрактичним «добром» є самопожертва, ви повірили, що самоповага — це непрактично. Забуваючи, що практичне «зло» — виробництво, ви повірили, що насправді практичним є грабунок.

Розгойдуючись на вітрі, як тонка гілка, серед непрохідної моральної дичавини, ви ще смієте не бути абсолютно лихими, жити упівсили. Коли ви чесні, то почуваєтесь ображеними тюхтіями; коли брешете — відчуваєте жах і сором. Коли ви щасливі, ваша радість зіпсована відчуттям провини; коли страждаєте, ваш біль посилений відчуттям, що він є природним вашим станом. Ви жалієте тих людей, якими захоплюєтеся, вірите, що вони приречені на поразку. Ви заздрите тим, кого ненавидите, вірите, що вони — володарі життя. Ви почуваєтеся обеззброєними, коли зустрічаєте негідника: вам здається, що зло — складова перемоги, оскільки мораль — безсила і непрактична.

Мораль для вас — це фантомне опудало, що складається з обов'язку, нудьги, покарання, болю; щось середнє між учителем з вашого минулого і збирачем податків із сьогодення. Це опудало маячить посеред спустошеного поля, розмахує палицею і відганяє приводи для радощів. А радощі для вас — це залитий алкоголем мозок, бездумна повія, тупість недоумка, який витрачає гроші на забіги тварин. Адже насолода не може бути моральною.

Якби ви замислилися над своїми теперішніми переконаннями, то знайшли б у них потрійне прокляття — відречення від себе самих, від життя, від чеснот. Якого гротескного висновку ви дійшли: повірили, що мораль обов'язково повинна бути лиха.

Вас дивує, чому ви живете без гідності, чому у вашій любові немає вогню, чому ви помираєте, не опираючись? Вас дивує, чому всюди, хоч би куди ви поглянули, ви бачите тільки запитання без відповідей, чому ваше життя роздерте нестерпними конфліктами, чому ви витрачаєте його, зводячи загорожі нераціональності, щоб уникнути необхідності робити штучний вибір: вибирати між душею і тілом, розумом і серцем, безпекою і свободою, приватним прибутком і суспільною користю?

Ви плачете, що не знаходите відповідей? А як ви сподівались їх знайти? Ви відкидаєте свій інструмент сприйняття — розум, а потім скаржитеся, що Всесвіт — це таємниця. Ви викинули ключ, а тепер виєте, що всі двері перед вами замкнені. Ви самі чинили ірраціонально, а потім прокляли існування, бо воно не має сенсу.

Загорожа, яку ви зводите вже впродовж двох годин (поки слухаєте мої слова і шукаєте способу їх обійти) — це боягузливе формулювання, відображене в твердженні: «Але ми не мусимо вдаватися до крайнощів!» Ви завжди боролись із крайнощами, щоб уникнути визнання остаточної реальності, що А є А, що правда — це правда. Той моральний кодекс, який неможливо практикувати, який вимагає від вас або недосконалості, або смерті, навчив вас розчиняти всі ідеї в тумані, не допускати однозначних визначень, кожну концепцію вважати приблизною, кожне правило поведінки — еластичним, навчив зарощувати живоплотом будь-які принципи, знаходити компроміси щодо всіх цінностей, триматися посередині будь-якого шляху.

Змушуючи себе вірити в надприродний абсолют, ви відкинули абсолют природи. Роблячи неможливими моральні

судження, ви стали неспроможні до раціональних висновків. Кодекс, що забороняє вам першими кинути камінь, заборонив також визнати суть каменя і не допускає знання про те, коли вас самих буде каменовано.

Людина, яка відмовляється судити, яка і не погоджується, і не сперечається, яка заявляє, що абсолюту не існує, і вірить, що уникне відповідальності, — це людина, винна за всю кров, яка зараз проливається у світі. Реальність — це абсолют, існування — це абсолют, цівка пороху — це абсолют. Абсолютом є і людське життя. Житимете ви чи помрете — це абсолют. Матимете ви шматок хліба чи ні — це абсолют.

З'їсте ви свій хліб чи він зникне у шлунку мародера — це абсолют.

Кожна справа має два боки: один — правильний, інший — неправильний, але середина — це завжди зло. Людина, яка помиляється, все одно зберігає повагу до правди, бодай тому, що бере на себе відповідальність за свій вибір.

Але людина, яка обирає середину, — це шахрай, що замовчує правду, щоб удавати, начебто не існує жодного вибору, не існує цінностей. Така людина просто воліє пересидіти битву, збагатитися на крові невинних, плазувати перед її призвідниками. Така людина чинить правосуддя, вкинувши і грабіжника, і пограбованого до в'язниці, конфлікти залагоджує, наказуючи дурневі та мудрецеві піти одне одному назустріч. У розв'язанні конфлікту між їжею та отрутою перемогти може тільки смерть. У компромісі між добром і злом завжди перемагає зло. Коли кров добра витікає, щоб підтримувати сили зла, той, хто знаходить компроміс, стає шлангом, по якому ця кров тече.

Ви (частково — раціональні, частково — боягузливі) граєтеся з реальністю в шахрайські забавки, але жертва, яку ви обдурили — це ви самі. Коли люди послаблюють свої чесноти, коли дотримуються їх приблизно — зло здобуває владу над абсолютом. Коли шляхетні люди відмовляються непохитно йти до своєї мети, її підхоплюють негідники — і починається ниций спектакль з поклонами, торгом, зрадницьким добром та безкомпромісним злом, переконаним у власній правоті. Так само, як ви піддалися містикам м'язів, які повідомили, що ваше незнання полягає у претензії на знання, тепер ви ведетеся, коли вони верещать, начебто аморальність полягає у висловленні моральних

думок. Коли вони лементують, що бути впевненим у власній правоті — егоїстично, ви квапливо запевняєте їх, що ні в чому не впевнені.

Коли вони кричать, що мати власні переконання — аморально, ви запевняєте їх, що не маєте жодних переконань. Коли злочинці з Народних Республік Європи обвинувачують вас у нетерпимості, бо ви не погоджуєтесь із тим, що ваше прагнення жити та їхнє прагнення вас убивати — це просто відмінні погляди, ви кланяєтесь і поспішаєте їх запевнити, що цілком терпимі до найгірших жахіть. Коли якийсь босий волоцюга серед розсадника зарази в Азії верещить: «Та як ти смієш бути багатим?!» — ви вибачаєтеся і благаєте його бути терплячим, обіцяючи, що все пороздаєте.

Ви опинилися в глухому куті власної зради, яку вчинили, погодившись, що не маєте права на існування. Колись ви повірили, що це «лише компроміс»: визнали, що жити заради себе — зло, натомість жити заради дітей — високоморально. Потім визнали, що жити заради власних дітей теж егоїстично, натомість високоморально — жити заради спільноти. Після цього ви погодилися, що навіть жити заради спільноти — егоїстично, зате високоморально — жити заради країни. І зрештою ви вже допускаєте, щоб найславетнішу з країн пожирали приблуди з різних куточків світу, ви погоджуєтеся, що жити заради країни — егоїстично, і ваш моральний обов'язок — жити заради всієї Землі. Людина, яка не має права на життя, не має права також і на цінності, тому вона і не буде їх берегти.

Наприкінці шляху постійних зрад, позбавлені зброї, впевненості, честі, ви здійснюєте фінальний акт переступу і підписуєте клопотання про інтелектуальне банкрутство: поки містики м'язів із Народних Республік проголошують себе чемпіонами науки та логіки, ви погоджуєтесь і квапитеся заявити, що вашим кардинальним принципом є віра, розум — на боці ваших убивць, тимчасом як ваш власний інтелект підтримує віру. Коли у збентежених головах ваших дітей ще залишаються якісь покручені залишки раціональної чесності, ви кажете їм, що не маєте жодного аргументу, з допомогою якого можна було б підтримати ідеї, створені цією країною, що свобода, власність, правосуддя, права людини не мають раціонального виправдання, що вони спираються на містичні осяяння і можуть бути

прийняті винятково на віру, що згідно з логікою та міркуваннями, ворог має рацію, але віра важливіша за розум. Ви кажете дітям, що красти, катувати, поневолювати, відбирати, убивати — раціонально, що вони повинні опиратися спокусам логіки і дисципліновано дотримуватися нераціональності. Що хмарочоси, фабрики, радіо, літаки — все це породження віри та містичної інтуїції, а голод, концентраційні табори і розстріли — наслідки поміркованого існування. Що промислова революція була бунтом людини віри проти ери розуму та логіки, знаної як Середні Віки. Водночас, не перевівши подиху і звертаючись до тієї ж дитини, ви заявляєте, що мародери, які керують Народними Республіками, перевершать цю країну у виробництві матеріальних благ, оскільки вони представляють науку, але цікавитись фізичним багатством — зло, тому людина мусить відмовитися від матеріального процвітання. Кажете, мародери мають шляхетні ідеали, тільки їх не дотримуються, натомість ви вважаєте, що ваша мета у боротьбі з мародерами — лише переслідувати їхні цілі, яких вони самі не можуть досягнути, зате можете ви, і що спосіб їх перемогти — це випередити їх і роздати власне майно.

А потім дивуєтесь із того, чому ваші діти приєднуються до убивць із Республік або стають напівбожевільними злочинцями, дивуєтеся, чому мародери підбираються дедалі ближче до дверей вашого дому; ви обвинувачуєте в цьому людську дурість, стверджуєте, що маси не здатні сприймати голос розуму.

Ви не помічаєте тієї відвертої публічної вистави, в якій мародери показово воюють із розумом, як і того факту, що найкривавіші жахи, які вони чинять, мають на меті покарати за злочин мислення. Ви замовчуєте той факт, що більшість містиків м'язів починали, як містики духу, що вони весь час перебігають з одного табору в інший, що люди, яких ви називаєте матеріалістами та спіритуалістами — це дві половини однієї людини, розкраяної навпіл, людини, яка прагне цілісності, але шукає її, кидаючись від руйнування плоті до руйнування душі й навпаки, бігаючи від школи до рабовласницьких таборів у Європі, в'язнучи в містичних гнойовиках Індії, шукаючи притулку, щоб сховатися від реальності, шукаючи будь-якої можливості втекти від власного розуму.

Ви замовчуєте все це і тримаєтеся своєї лицемірної «віри», не розголошуєте власного знання, що мародери тримають вас у

лещатах вашого ж морального кодексу, що вони — останні й постійні практики тієї моралі, якій ви частково коритесь, але частково й оминаєте, що вони практикують її в єдиний спосіб, у який її можна практикувати: перетворивши землю на жертовне багаття; що ваша мораль забороняє вам протистояти їм у єдино можливий спосіб — відмовляючись стати офірними тваринами, гордо ствердивши власне право на існування; що для того, аби їх остаточно подолати, ви повинні заперечити свою мораль.

Ви замовчуєте все це, бо ваша самоповага пов'язана з містичною «безкорисливістю», яка ніколи не була вам притаманна, хоч ви так довго вдавали, наче її практикуєте, що сама думка про те, щоб від неї відмовитися, вас жахає. Жодна цінність не є важливішою за самоповагу, однак ви вклали її в суперечливі гарантії, — і тепер ваша ж мораль загнала вас у пастку, де ви змушені боротися за віру самознищення. Який понурий жарт спіткав вас: прагнення самоповаги, що ви її нездатні ні пояснити, ні окреслити, належить моїй моралі, а не вашій. Це об'єктивна ознака мого кодексу, доказ моєї правди, що існує у ваших душах.

Завдяки почуттям, яких не навчилась ідентифікувати, але які здобула ще від перших свідомих моментів свого існування, виявивши, що повинна здійснювати вибір, людина розуміє, що її відчайдушна потреба самоповаги — справа життя і смерті. Як вольова істота людина знає, що їй слід чітко знати власну ціну, бо від цього залежить збереження власного життя. Знає вона також, що мусить мати рацію. Помилятися, діючи, отже, — ризикувати життям. Кожен акт людського буття мусить бути вольовим. Звичайна дія споживання їжі передбачає, що особа, яка це робить, — гідна того, щоб її життєдіяльність підтримували. Кожна насолода, якої особа прагне, передбачає, що вона достойна цієї насолоди. Людина не має вибору щодо потреби у самооцінці, єдиний вибір, який слід здійснити, — обрати критерій, згідно з яким варто себе оцінювати. Особа робить фатальну помилку, змінюючи масштаб цього критерію і перетворюючи його на засіб для власного знищення, — обираючи критерій, що суперечить існуванню і налаштовує людську самооцінку проти реальності.

Кожна форма безпричинних сумнівів, кожне відчуття неповноцінності й таємної нікчемності — це насправді прихований страх людини, що вона неспроможна впоратись з існуванням. Але що сильніший її жах, то лютіше людина чіпляється за

вбивчі доктрини, які її душать. Жодна особа не здатна назвати себе непоправно лихою. Якби вона це зробила — наступної ж миті збожеволіла б або вчинила самогубство. Щоб цього уникнути — якщо людина живе згідно з нераціональними критеріями, — вона фальшуватиме, уникатиме, замовчуватиме. Вона буде сама себе дурити щодо реальності, існування, щастя, розуму. А потім остаточно навіє собі самоповагу, зберігаючи радше ілюзію цього почуття і не ризикуючи визнати її відсутності. Боятися зіткнення з цією проблемою — значить повірити, що найгірше становить правду.

Не скоєний колись злочин заражає душу почуттям постійної провини, не провали, помилки чи промахи, а замовчування, завдяки якому ви намагаєтесь усього цього уникати. Тут не йдеться про Первородний Гріх чи невідому вроджену ваду, а про усвідомлення самого факту замовчування, усунення діяльності розуму, відмову мислити.

Страх і провина — ваші постійні емоції, вони справжні й ви на них заслуговуєте, але вони не пояснюються якимись зовнішніми причинами, вигаданими вами, щоб приховати їхнє справжнє походження, не пояснюються «егоїзмом», слабкістю чи незнанням. Їхнє джерело — справжня і підставова загроза для вашого існування: страх — тому що ви відмовилися від зброї виживання, провина — тому що знаєте: ви зробили це свідомо.

Зрадивши розум, ви зрадили себе. Самоповага опирається на здатність людини думати. Его, яке ви шукаєте, оте осердя «я», що його неможливо ні виразити, ні окреслити, не є емоціями чи нечіткими мріями. Це ваш інтелект, суддя найвищого трибуналу, якого ви засудили, щоб віддатися на милість першого-ліпшого трюкача-волоцюги — ви його називаєте «почуттям». І ось ви волочитеся крізь накликану добровільно темряву, відчайдушно шукаючи безіменного вогню, назустріч згаслому світанку, який колись бачили, але втратили.

Погляньте лише, як наполегливо різні міфології використовують легенду про рай, що ним колись володіли люди, про Атлантиду чи Едем, про втрачене царство досконалості.

Суть цієї легенди залишилась у минулому не тільки всього людського роду, а й кожної окремої людини. Ви досі зберігаєте відчуття — не просто як спогад, а наче біль безнадійної туги, — що десь у перші роки дитинства, ще до того, як

навчилися підкорятися, вбирати в себе жах бездумності, сумніватись у цінності власного розуму, ви пізнали осяйне існування, незалежність раціональної свідомості перед лицем Усесвіту. Це той рай, який ви втратили і який шукаєте. Рай, що належить вам, — тільки візьміть.

Дехто з вас так і не зрозуміє, хто такий Джон Ґолт. Але ті, хто пізнали бодай єдиний момент любові до життя, гордості за те, що вони гідні любові, ті, хто бодай одну мить милувалися цим світом і поглядами своїми давали йому дозвіл — пізнали, як воно: бути людиною. І я — єдиний, хто завжди знав, що цей стан зраджувати не можна. Я — людина, яка знала, що саме уможливлює цей стан, людина, яка практикує його весь час. Я — той, хто завжди був тим, ким ви були лише одну мить.

Ваша справа — зробити вибір. Цей вибір — відданість найвищому потенціалові — складається з прийняття того факту, що найшляхетніший акт, який ви будь-коли вершили, — це акт вашого розуму у процесі усвідомлення, що два плюс два дорівнює чотири.

Хоч хто ви є — люди, що перебуваєте зараз наодинці з моїми словами, зрозуміти які можна лише за допомогою чесності, — шанс бути людською істотою досі існує, але ціна цього шансу така: розпочати з нуля, постати оголеними віч-на-віч з реальністю і, давши зворотний хід коштовній історичній помилці, заявити: я є, а отже — я мислю.

Прийміть той невідворотний факт, що ваше життя залежить від розуму.

Визнайте, що вся ваша боротьба, ваші сумніви, удавання, оминання, — були відчайдушною спробою уникнути відповідальності вольової свідомості. Це були пошуки автоматичного знання, інстинктивної дії, інтуїтивної певності, й хоч ви називали їх тугою за станом ангелів, насправді прагнули досягнути тваринного стану.

Прийміть як свій моральний ідеал завдання стати людиною.

Не кажіть, що ви боїтеся довіритись розумові, адже ви так мало знаєте. Невже ви почуваєтеся безпечніше в оточенні містиків, які відкидають навіть той мізер доступних вам знань? Живіть і дійте у межах свого знання і продовжуйте його розширювати до меж власного життя. Поверніть собі свій розум, звільніть його з владних ломбардів. Прийміть той факт, що ви

не знаєте всього на світі, але те, що ви удаватимете з себе зомбі, не додасть вам розуму; розум оманливий, але ваша бездумність не зробить вас непомильними; помилка, пережита на власному досвіді, безпечніша за десять правд, прийнятих на віру, бо перша помилка дає засоби для того, щоб її виправити, натомість друга знищує вашу спроможність відрізняти правильний вчинок від помилки. Замість мрії про те, щоб стати всезнаючим автоматом, прийміть факт, що будь-яке знання, отримане людиною, здобуте завдяки її власній волі та зусиллям. Це і вирізняє її у Всесвіті, це є її суттю, мораллю, її славою.

Припиніть давати злу стільки необмеженої волі, не дозволяйте йому стверджувати, що людина недосконала. За що ви так проклинаєте людину? Прийміть той факт, що у царині моралі ніщо, бодай трохи відмінне від досконалості, не спрацює. Але досконалість не слід визначати згідно з вказівками містиків (їх і так виконати неможливо), а моральне зростання — згідно зі справами, які не дають вільного вибору. Людина має єдиний підставовий вибір: думати чи ні, і в цьому полягає масштаб її чеснот. Моральна досконалість — це непорушна раціональність: не рівень вашої мудрості, а повне і неослабне використання вашого розуму; не межі вашого знання, а прийняття розуму як абсолюту.

Навчіться визначати різницю між недосконалими знаннями і порушенням моралі. Недосконале знання не є моральним недоліком, отже — його можна виправити. Тільки містик судить людських істот за критеріями неможливого, автоматичного всезнання. Але порушення моралі — це свідомий вибір дії, про яку відомо, що вона лиха, або свідоме уникання знання, тимчасове позбавлення можливості бачити і мислити. Те, чого ви не знаєте, — не підстава виносити проти вас моральне обвинувачення. Але те, що ви відмовляєтеся знати, — це ганьба, яка розростається у вашій душі. На недосконале знання можна робити поправку, але ніколи не можна пробачити або прийняти порушення моралі. Можна виправдати за браком доказів того, хто намагається пізнати. Натомість до тих вершителів нахабної розпусти, які висувають до вас вимоги, проголошуючи, що вони навіть не збираються шукати виправдання, оскільки просто відчувають, що правильно, як і до тих, хто відкидає неспростовний аргумент, кажучи: «Це ж логічно» (що означає: «Це всього лише

реальність»), — ставтесь, як до потенційних убивць. Єдина сфера, протилежна до реальності, — царина і передумова смерті.

Прийміть той факт, що досягнення щастя — це лише моральна мета вашого життя, і що саме щастя, а не біль або бездумне самоприниження є доказом вашої моральної цілісності, оскільки воно доводить вірність ваших цінностей.

Щастя було тією відповідальністю, якої ви так боялися, воно вимагало раціональної дисципліни, якої ви, з огляду на власну низьку самооцінку, не сподівалися дотриматись. Тривожна черствість ваших днів — це пам'ятник тому, як ви уникали знання, що щастя не має моральних замінників, що не існує мерзеннішого боягуза, ніж чоловік, який покинув битву заради насолоди, бо злякався відстояти право на власне існування; йому бракувало такої хоробрості та відданості життю, яка притаманна пташці чи оберненій до сонця квітці. Відкиньте покору, це захисне лахміття, яким прикриваєте порок, називаючи його чеснотою. Навчіться цінувати себе, тобто — боротися за власне щастя. І коли ви зрозумієте, що гордість — це сума всіх чеснот, то навчитеся жити, як годиться людині.

Як перший крок до самоповаги, навчіться ставитися до кожного, хто домагається вашої допомоги, як до людожера. Вимагати — отже, стверджувати, що ваше життя належить йому, і хай якою огидною здається така заява, є дещо ще огидніше: ваша згода. Ви запитуєте, чи бувають випадки, коли допустимо допомагати іншому? Ні — якщо цей інший стверджує, що це його право або ваш моральний обов'язок. Так — якщо таке ваше власне бажання, що спирається на егоїстичну насолоду, що вимірюється цінністю цієї особи. Страждання не є цінністю. Цінністю є тільки той, хто бореться зі стражданням. Якщо ви вирішите допомогти людині, яка страждає, зважайте на його чесноти, на його прагнення відновити сили, на його раціональність або на той факт, що він страждає несправедливо. У такому разі ваші дії все ще можна розцінювати, як торгівлю, а його чесноти — як оплату вашої допомоги. Але допомагати людині, позбавленій чеснот, допомагати на підставі самого лише страждання, приймати її провини як достатній привід — значить закласти власні цінності без жодної застави. Людина без чеснот ненавидить існування, вона діє за законами смерті. Допомагати їй — це потурати злу та підтримувати її руйнівну діяльність. Нехай це буде одне

пенні, зникнення якого ви навіть не зауважите, чи добра усмішка, якої ця особа не заслуговує, допомога нулю — це зрада життя і всіх, хто підтримує життя своєю працею. Саме такі пенні й усмішки спустошили ваш світ.

Не кажіть, що практикувати мораль надто складно, що ви боїтесь її, як і всього невідомого. Всі живі моменти, які вам випадало переживати, ви проживали згідно з цінностями мого кодексу. Але ви задушили, заперечили і зрадили їх. Ви продовжували приносити ваші цінності в жертву недолікам, а найкращими людьми цього світу жертвували заради найгірших. Роззирніться: те, що ви зробили з суспільством, ви спочатку скоїли з власною душею. Одне — відображає інше. Гнітючий кістяк, що тепер є вашим світом, — це фізичне втілення зради, яку ви вчинили стосовно цінностей, друзів, захисників, свого майбутнього, країни, стосовно самих себе.

Ми — ті, кого ви зараз кличете, але ніхто з нас більше до вас не озветься. Ми жили серед вас, але ви не хотіли нас пізнати, відмовились думати і бачити, хто ми такі. Ви не визнали двигуна, що я його винайшов, — і для вашого світу він став купою брухту. Ви не впізнали героя у власних душах — і тому не впізнавали мене, коли я проходив повз вас на вулицях. Зараз, охоплені відчаєм, ви тужите за тим недосяжним духом, що покинув ваш світ, ви даєте йому моє ім'я, але насправді кличете свою зраджену самоповагу. Без неї ви не зможете одужати.

Коли ви не віддали належне людському розумові й спробували керувати людьми за допомогою насильства — ті, хто вам підкорились, виявилися безмозкими і не мали що вам віддати; а розумні люди відмовились коритися. Саме тому генії виробництва, як гульвіси, почали нищити свої статки, вирішивши звести нанівець багатство, лише б не віддавати його людям зі зброєю. А мислитель, людина розуму, взяв на себе роль пірата і почав захищати свої цінності, протиставляючи насильство вашому насильству — замість того, щоб підкоритися брутальному закону. Чуєте, Франциско д'Анконія та Раґнаре Даннескольд, мої найкращі друзі, мої побратими, мої колеги-вигнанці, від імені яких я маю честь говорити?

Ми втрьох розпочали те, що я зараз завершую. Ми втрьох вирішили помститися цій країні та визволити ув'язнені душі. Ця найвизначніша серед країн була побудована на підставах моєї

моралі — недоторканості та верховенстві людського права на існування, — але ви боялися це визнати і жити згідно з нею. Ви опинилися перед досягненням, що видатнішого за нього не було в історії, ви обікрали його результати і приховали його причину. У присутності пам'ятників людській моралі (фабриці, швидкісній трасі, мосту), ви продовжували паплюжити цю країну, називаючи аморальною, її прогрес окреслюючи, як «матеріальну жадобу». Ви просили пробачення за велич цієї країни в ідола споконвічного голоду, гнилого європейського ідола прокази, містичного волоцюги.

Ця країна — результат діяльності розуму — не могла вижити, спираючись на мораль самопожертви. Її будували не люди, які прагнули самопринизитися, не люди, спраглі милостині. Вона не могла стояти на містичному розколі, який розлучив людську душу з тілом. Вона не могла жити згідно з містичним вченням, яке проклинало Землю, називаючи її лихою, а тих, хто зазнав успіху — грішниками. Від самого початку ця країна стала загрозою для стародавнього закону містиків. Під час діамантового сплеску її молодості, вона демонструвала сповненому недовіри світові, на яку велич здатна людина, яке щастя можливе на Землі. Існувати могло щось одне: або Америка, або містики. Містики про це знали. Ви — ні. Ви дозволили їм інфікувати вас поклонінням потребі — й ця країна перетворилася на велетня, у якого замість душі — карлик-паразит, тимчасом як його жива душа — неназвана, знеславлена, заперечена — перейшла під землю, щоб мовчки працювати і годувати вас. Ця душа — герой-промисловець. Ти чуєш мене, Генку Ріарден, найвеличніша серед жертв, за яких я помстився?

Ні я, ні будь-хто з нас не повернеться, аж поки дорогу буде розчищено, а країну — відбудовано. Аж доки кістяк моралі самопожертви заберуть із нашого шляху. Політичну систему країни побудовано на моральному кодексі саможертовності. Ми відбудуємо американську систему на тих моральних засадах, які були її підґрунтям раніше, але до яких ви ставились, як до гріховного підпілля, несамовито уникаючи конфлікту між тим підмурівком і своєю містичною мораллю. Суть людини — у ній самій, вона не є засобом для цілей інших, а життя людини, її свобода і щастя — її невід'ємне право.

Ви втратили розуміння того, що правильно, ні на що не здатні, розриваєтеся між твердженням про те, що права — це дар Божий,

надприродний хист, який треба прийняти на віру, і судженням, що права — подарунок суспільства і що їх може бути порушено через чиюсь примху. Ви забули, що джерело людських прав — не божественний закон чи регламент конгресу, а закон тотожності. А є А. Людина — це Людина. Права — це умови існування, яких вимагає людська природа для виживання. Якщо людина живе на землі, то має право користуватися розумом, діяти, спираючись на власні незалежні думки, працювати заради своїх цінностей і отримувати результати своєї роботи. Якщо життя на Землі — мета людини, то вона має право жити, як раціональна істота: природа забороняє нераціональне. Будь-яка група, банда, держава, що намагається заперечити права людини, помиляється. Отже — втілює зло. Тобто — протилежна до життя.

Права є моральною концепцією. А мораль — справа вибору.

Люди можуть не обирати людського виживання як критерій їхньої моралі та їхніх законів, але вони не можуть уникнути того факту, що альтернативою стане суспільство людожерів, яке певний час існує, пожираючи своїх найкращих представників, а згодом гине, як тіло онкологічного хворого, коли здорові клітини знищено нездоровими, а раціональне поглинуто нераціональним. Такою була доля ваших суспільств в історії, але ви намагалися нічого про це не знати. Я прийшов, щоб розповісти вам про це: сила відплати — закон тотожності, якого ви не можете уникнути. Так само, як одна людина не може жити нераціонально, не можуть цього робити і двоє людей, чи дві тисячі, чи два мільйони. Так само, як одна людина не здатна заперечити реальності, не може цього зробити жоден народ, країна, чи навіть увесь світ. А є А. Решта — справа часу, відміряного щедрістю жертв.

Так само, як людина не може існувати без тіла, жодні права — мислення, праця, збереження результатів — не існують, якщо їх не захищено у реальності. Це називається «правом на власність». Сучасні містики м'язів, які пропонують вам оманливу альтернативу «людських прав» на противагу «праву на власність» — так, ніби одне може існувати без іншого, — здійснюють останню, гротескну спробу відновити вчення про душу як протилежність до тіла. Але дух може існувати без матеріальної власності. Тільки раб може працювати, не маючи права на результати власних зусиль. Вчення про те, що «людські права»

важливіші за «право на власність», означає тільки те, що деякі людські істоти мають право робити своєю власністю інших. Оскільки компетентні люди не мають чого взяти з некомпетентних, це означає, що нездари мають право відбирати у найкращих усе і використовувати їх як робочу силу. Той, хто вважає це людяним і правильним, не може називатися «людиною».

Джерело права на власність — закон причинності. Вся власність і всі форми багатства створено людським розумом і працею. Так само, як ви не можете мати наслідків без причин, ви й не можете отримати багатство, не маючи його джерела: розуму. Ви не здатні примусити розум працювати: ті, хто вміє думати, не працюватиме примусово, а хто працюватиме, не створить більше, ніж ціна тієї примхи, що потрібна для його поневолення. Результати діяльності розуму ви можете отримати винятково на умовах власника, шляхом торгівлі та свідомої згоди. Будь-яка інша політика щодо людської власності — політика злочинна, хоч би якими цифрами вона оперувала. Злочинці — дикуни, які намагаються щонайшвидше зірвати якнайбільше, а коли їхня здобич закінчується, помирають з голоду. Саме так, як ви сьогодні помираєте з голоду, повіривши, що злочин може бути «практичним», якщо ваш уряд визнає, що грабунок — річ легальна, а опір грабункові — незаконний.

Єдина виправдана причина існування уряду — захист прав людини. Себто — захист від фізичного насильства. Правильний уряд — це полісмен, представник людського самозахисту. Тому він повинен вдаватися до сили тільки стосовно тих, хто сам починає використовувати силу. Функції уряду, які можна виправдати, — це: поліція, що захищає вас від злочинців; армія, що захищає від чужоземних загарбників; суди, що захищають вашу власність і зобов'язують до роботи без порушень і шахрайства, врегульовують суперечки за допомогою раціональних законів, згідно з об'єктивним правом. Але уряд, який використовує силу проти людей, що не виявляли насильства, поневолює неозброєних жертв — це інфернальна жахлива машина, покликана нищити мораль: такий уряд перекручує свої цілі й із захисника перетворюється на найзапеклішого ворога людини, з поліцейського — на злочинця, наділеного правом чинити насильство над позбавленими прав жертвам. Такий уряд має за мораль правило соціальної поведінки, коли ви можете робити зі своїм

сусідом що завгодно, якщо тільки банда, до якої належите ви, більша за сусідову банду.

Тільки тварина, дурень або безвідповідальна особа може погодитись існувати на таких засадах або надати іншим карт-бланш на власне життя та розум, прийняти усвідомлення того, що інші мають право розпоряджатись його особою, як їм заманеться, що воля більшості — всемогутня, що фізична сила м'язів і чисел замінює правосуддя, реальність і правду. Ми, люди розуму — торговці, а не володарі чи раби. Ми не працюємо за порожні чеки і їх не видаємо. Ми не живемо і не працюємо з будь-якою формою необ'єктивного.

В еру дикунства люди не володіли концепцією про об'єктивну реальність і вірили, що фізичною природою керують незнані демони: ні мислення, ні наука, ні виробництво не були можливі. Лише тоді, коли люди виявили, що природа — це непохитний, передбачуваний абсолют, вони змогли покластися на своє знання, обрати власний курс, спланувати майбутнє і повільно вийти з печер. Тепер ви повернули сучасну промисловість з її складністю і науковою точністю у владу незнаних демонів — віддали її в лапи дрібних бюрократів з їхніми випадковими і непередбачуваними примхами. Фермер не інвестуватиме власних зусиль одного літа, якщо не здатен підрахувати своїх шансів на урожай. Натомість ви сподіваєтеся, що промислові велетні — ті, що складають плани на десятиліття вперед і роблять інвестиції з огляду на цілі покоління, підписують угоди на дев'яносто дев'ять років, — що вони продовжать функціонувати й виробляти, не знаючи, яка випадкова забаганка в мозку якогось чиновника зведе нанівець усі їхні зусилля. Волоцюги і робітники живуть одним днем. Що гостріший розум, то на триваліший час розраховано план. Недалекоглядна людина продовжує будувати на сипучих пісках, щоб якнайшвидше нажитись і втекти. Людина передбачлива такого ніколи не зробить. Так само, як не присвятить десять років непохитної відданості новому винаходу, знаючи, що десь зборища ганебних посередностей жонглюють створеними проти неї законами, щоб обмежити її, зв'язати, спричинити її крах, і якщо вона не буде з ними боротися і не переможе, то ці мерзотники відберуть собі її винагороду і її винахід.

Погляньте на все ширшим поглядом, ви всі, що плачете і волаєте про страх змагатись із людьми такого високого інтелекту,

що їхній розум загрожує вашому існуванню, що сильний не дає слабкому жодного шансу на ринку вільної торгівлі. Що визначає матеріальну цінність вашої праці? Тільки продуктивні зусилля вашого розуму — так, наче б ви жили на безлюдному острові. Що менш ефективно працює ваш мозок, то нижчі прибутки принесе вам ваша фізична праця, — доведеться згайнувати все життя, виконуючи єдине завдання, збираючи сумнівний урожай або полюючи з луком і стрілами, бо ви не здатні мислити ширше. Але якби ви жили в раціональному суспільстві, де люди можуть вільно торгувати, то отримали б неабиякий бонус: матеріальний вимір вашої праці, визначений не тільки вашим зусиллям, але й зусиллям найпродуктивніших людей, які тільки існують у вашому світі.

Коли працюєте на сучасній фабриці, ви отримуєте зарплатню не тільки за свою роботу, а й за весь продуктивний інтелект, завдяки якому підприємство існує: за роботу промисловця, який збудував його, інвестора, який ризикнув вкласти гроші у щось нове й невипробуване, інженера, який створив механізми, що ви в них мусите лише натискати на важелі, винахідника, який створив продукт, у виготовленні якого ви тепер берете участь, науковця, який розробив закони, що згідно з ними створюється продукт, філософа, який навчив людей думати — і якого ви не втомлюєтесь осуджувати.

Машина, застигла форма живого інтелекту — це сила, що розширює потенціал вашого життя, підвищуючи продуктивність. Якби ви були ковалем у Середні Віки, коли панували містики, упродовж багатьох днів тяжкої праці вам вдавалось би виготовити один залізний брусок. Скільки тонн рейок ви виробляєте на день, якщо працюєте на Генка Ріардена? Чи наважилися би ви заявити, що ваш заробіток визначає виняткою ваша фізична сила і те, скільки рейок ви створили власними м'язами? Все, чого варті ваші м'язи, — це життєві стандарти згаданого коваля. Решта — подарунок від Генка Ріардена.

Кожна людина може зрости над своїм становищем, якщо вона талановита і прагне цього, але тільки широта її думок визначає рівень, до якого ця людина здатна дорости. Фізична праця сама собою не здатна охоплювати більших проміжків часу, ніж конкретний момент. Людина, яка працює виняткою фізично, споживає матеріальний еквівалент власного внеску в процес

виробництва і не створює додаткової цінності ні для себе, ні для інших. Але людина, яка створює ідею у будь-якій раціональній царині, людина, яка виявляє нове знання, є постійний благодійник людства. Матеріальними продуктами не можна ділитися, вони належать конкретному споживачеві. Лише ідею можна поширити серед великої кількості людей, збагачуючи всіх без будь-якої жертви чи втрати, піднімаючи продуктивність тієї роботи, що вони її виконують. Сила інтелекту цих мудреців передає цінність їхнього часу слабшим, дозволяючи їм безпосередньо виконувати роботу, самим не гаючи час на відкриття. Це взаємовигідна торгівля. У людей, які не цураються роботи і не прагнуть незаробленого, інтереси розуму націлені в одному напрямку, хоч би який був рівень їхнього інтелекту.

Пропорційно до витраченої людиною на новий винахід розумової енергії вона отримує тільки невелику частку тієї цінності, якої вартий її винахід, незалежно від того, скільки прибутків він приносить. Людина, яка працює двірником на фабриці, що виготовляє винайдене, отримує велетенську платню пропорційно до своїх розумових зусиль. Те саме стосується всіх решти людей, які перебувають на різних рівнях амбіцій та вмінь.

Люди, які перебувають на вершині інтелектуальної піраміди, роблять найбільші внески порівняно з людьми на нижчих щаблях, а натомість отримують лише матеріальну винагороду, не здобуваючи від інших жодного інтелектуального бонусу, щоб збалансувати таким чином витрачений час. Люди на самому низу загинули б від голоду через власну неспроможність, якби їх покинули на себе самих. Вони нічого не приносять людям, які стоять вище за них, самі ж отримують плоди їхніх інтелектуальних зусиль. Такою є природа «конкуренції» між інтелектуально сильними і слабкими. Такою є схема «експлуатації», за яку ви проклинаєте сильних.

Саме такі послуги ми вам надавали — радісно і добровільно. Що просили натомість? Нічого, крім свободи. Ми вимагали, щоб ви дали нам свободу діяти вільно: думати, працювати так, як хочемо, вільно ризикувати, переживати власні втрати, заробляти і накопичувати статки, грати на біржі вашої раціональності, пропонувати свою продукцію на ваш розсуд в умовах вільної торгівлі, щоб могли покладатися на об'єктивні цінності своєї роботи і на здатність вашого розуму це побачити; щоб ми

могли вільно розраховувати на ваш інтелект та чесність і мати справу з вашим критичним розумом.

Про таку ціну ми просили, але ви відкинули її, назвавши занадто високою.

Ви вважали несправедливим, що ми — ті, хто витягнув вас із халуп і поселив у сучасні помешкання, подарувавши радіо, фільми та автомобілі, — володіємо палацами та яхтами. Ви постановили, що маєте право на власну зарплатню, натомість ми не маємо права на прибутки. Ви не хотіли спілкуватись із нами за посередництвом розуму — вас більше влаштовували пістолети. Ми відповідали на це: «Прокляття на ваші голови!» Так воно і сталося. Вас проклято.

Ви не хотіли конкурувати в царині інтелекту, тому тепер конкуруєте в царині насильства. Ви не хотіли допустити, щоб винагороду можна було отримати за допомогою успішного виробництва, тому тепер берете участь у перегонах, де винагороду отримує успішніший грабіжник. Ви називали егоїстичним та жорстоким те, що людина повинна обмінювати цінність на цінність, тому створили безкорисливе суспільство, де обмінюєте вимогу на вимогу. Ваша система — це легальна громадянська війна, під час якої люди гуртуються в банди і воюють одні з одними, намагаючись захопити у свої руки закон, який використовують, наче кийок проти своїх суперників, аж доки інша банда відбере цей кийок собі та ще й добряче прикладеться ним по головах попередників, — і все це під звуки палких запевнень про службу на користь невизначеного блага для неозначеної громадськості. Ви стверджували, що не бачите різниці між економічною і політичною владою, між владою грошей і пістолетів, не бачите різниці між винагородою і покаранням, між купівлею та грабунком, між задоволенням і страхом, між життям та смертю. Тепер ви розумієте, що ця різниця існує.

Деякі з вас можуть благати пробачити їхнє невігластво, зумовлене обмеженими розумовими здібностями та вузьким світоглядом. Але найстрашніше прокляття й провина лежить на тих, хто усе знав, але вони обрали шлях замовчування реальності; на тих, хто волів продавати власний розум і цинічно віддавати його на службу насильству: жалюгідний підвид містиків науки, які вдають відданість якомусь «чистому знанню» (його чистота полягає в тому, що це знання не має жодного

практичного застосування). Вони використовують свою логіку для чогось неодухотвореного і переконані, що стосунки з людьми не вимагають і не заслуговують на раціональність. Вони нехтують грошима і продають свої душі в обмін на лабораторію, облаштовану завдяки грабунку. І оскільки не існує такого поняття, як «непрактичне знання», не існує жодної «безсторонності», адже вони не використовують власних наукових знань заради покращення життя, їхня наука служить смерті — єдиній практичній меті, вигідній для мародерів: вони винаходять зброю, щоб чинити насильство і руйнувати. Їхній інтелект шукає втечі від моральних цінностей, на цих людей зійшло прокляття, бо їхню провину пробачити неможливо. Ви мене чуєте, докторе Роберт Стадлер?

Але я звертаюсь зараз не до нього. Я звертаюся до тих серед вас, хто зберіг іще бодай крихітний вогник цілісності у душі, не продавши його і не віддавши «на службу іншим». Якщо серед усього хаосу поривань, які змусили вас слухати сьогодні це радіо, проступило чесне, раціональне бажання довідатися, що не так із цим світом, то саме до вас я й бажаю звернутися. Згідно з правилами й умовами мого кодексу, людина повинна передати вчення про раціональність тим, кого це стосується і хто докладає зусиль, щоб розширити свої знання. Ті ж, хто докладає зусиль, щоб мене не розуміти, мене не цікавлять.

Я звертаюсь до людей, які прагнуть жити і відновити втрачену честь своїх душ. Тепер, коли ви знаєте правду про цей світ, перестаньте підтримувати власних убивць. Світове зло здобуло владу тільки тому, що ви йому це дозволили. Відкличте цей дозвіл. Відкличте свою підтримку. Не намагайтеся жити згідно з умовами ваших ворогів або перемогти у грі, правила якої вони визначають. Не шукайте схвалення від своїх поневолювачів, не благайте милостині у людей, які вас пограбували, — субсидій, позик чи робочих місць, — не ставайте частиною їхньої команди, щоб відігратися за те, що у вас відібрали, допомагаючи їм грабувати ваших сусідів.

Людина не повинна брати хабарів за свою згоду не помічати деструкції. Не погоджуйтесь отримувати прибутки, успіх та безпеку ціною застави на ваше право існувати. Таку заставу неможливо виплатити. Що більше ви їм платитимете, то більше вони вимагатимуть. Що більше цінностей ви прагнете здобути,

то вразливіші та безпорадніші стаєте. Їхня система — це білий шантаж, створений, щоб вас вимордувати, використовуючи для цього не ваші гріхи, а любов до життя.

Не намагайтесь випростатися на умовах мародерів чи видряпатися нагору драбиною, поки вони її підтримують. Не дозволяйте їхнім рукам торкатись єдиного, що підтримує їхню силу: ваших життєвих амбіцій. Страйкуйте — так, як це зробив я. Використовуйте свій розум і приватні вміння, розширюйте знання, розвивайте хист, але ні з ким усім цим не діліться. Не намагайтеся накопичувати статків, поки на вашій спині сидить мародер. Залишайтеся на найнижчому щаблі драбини, заробляйте не більше за мінімум, необхідний для виживання, не заробляйте жодного додаткового пенні, щоб не підтримувати державу мародерів. Оскільки ви ув'язнені, то й поводьтесь, як в'язні, не допомагайте їм, удаючи, що вільні. Будьте тим мовчазним і непідкупним ворогом, якого вони бояться. Коли вони вас змушують, коріться, — але не зголошуйтеся самі. Ніколи не зголошуйтеся зробити бодай крок до них, до їхніх бажань, прохань, цілей.

Не допомагайте тюремникові підтримувати видимість того, що він поводиться, як ваш друг чи благодійник. Не допомагайте тим, хто вас ув'язнює, вдавати, що їхня в'язниця — ваше природне середовище існування. Не допомагайте їм фальшувати реальність. Це удавання — єдина гребля, що допомагає стримувати їхній таємний жах, жах від усвідомлення того, що вони нежиттєздатні. Знесіть цю греблю, нехай вони потонуть. Ваша згода — їхній єдиний рятувальний жилет.

Якщо маєте можливість розчинитися десь у глушині, для них недосяжній, — зробіть це, але не ставайте бандитами, не створюйте банду, яка б змагалась з їхніми домаганнями. Будуйте власне продуктивне життя разом з тими, хто приймає ваш моральний кодекс, хто прагне боротися за людське існування. У вас немає шансу перемогти, спираючись на Мораль Смерті або на кодекс віри та насильства. Піднімайте знамено, що об'єднуватиме чесних: знамено Любові та Розуму.

Поводьтесь, як личить раціональним істотам, і докладайте зусиль, щоб стати об'єднавчим чинником для всіх спраглих цілісності, — дійте згідно з власною раціональною вартістю, незалежно від того, чи ви перебуваєте серед ворогів, чи маєте

поруч кількох обраних друзів, чи, може, ви — засновник сучасної спільноти на кордоні, де починається відродження людства.

Коли держава мародерів зазнає краху, залишившись без своїх найкращих рабів, коли вона упаде до рівня безсилого хаосу, як це відбувається на Сході, де всім заправляють містики, коли розпадеться на голодні банди злодіїв, що грабуватимуть одні одних, коли захисники моралі самопожертовності зникнуть разом зі своїми ідеалами, — того дня ми повернемося.

Ми відчинимо ворота нашого міста для тих, хто заслуговує туди вступити, міста димарів і труб, садів, крамниць і прекрасних будинків.

Ми будемо об'єднавчим центром для тих прихованих форпостів, які ви вже встигли створити. Нашим символом стане знак долара — знак вільної торгівлі, вільного розуму. Ми знову піднімемо цю країну, відберемо її у не здатних ні на що дикунів, які так і не спромоглися виявити її суті, значення, її розкоші. Ті, хто вирішать до нас приєднатися, — зможуть приєднатися. Хто не захоче — не зможе нас зупинити. Орди дикунів ніколи не були перепоною для людей, які несуть над собою стяг розуму.

І тоді ця країна знову стане святилищем для виду, який вимирає: раціональної істоти. Політична система, яку ми збудуємо, триматиметься на єдиній моральній передумові: жодна людина не може відбирати у інших людей цінності, вдаючись до фізичної сили. Кожна людина повинна стояти чи падати, жити чи померти, спираючись на власні раціональні судження. Якщо їй не вдається зробити це і вона впаде, то стане єдиною власною жертвою. Якщо людина боїться, що не здатна мислити адекватно, вона не отримає пістолета, щоб переконати інших у своїй слушності. Якщо людина вирішить виправити власні помилки — матиме змогу вчитися у тих, хто кращий за неї і хто її підтримає. І буде покладено край ганебній розплаті життям одних за помилки інших.

У цьому світі ви зможете щоранку прокидатись із настроєм, що ви його знаєте ще з дитинства: охоплені завзяттям, передчуттям пригод і певності, породженими взаємодією з раціональним Усесвітом. Жодна дитина не боїться природи.

Зникне ваш страх перед людьми, страх, що заполонив вашу душу після перших зустрічей з непередбачуваним, незбагненним, суперечливим, довільним, прихованим, вдаваним, нераціональним у людині. Ви житимете у світі, всі мешканці якого — відповідальні істоти, такі ж постійні та достовірні, як і факти. Гарантією їхніх характерів буде така система існування, коли об'єктивна реальність водночас є і стандартом, і суддею. Ваші чесноти будуть захищені, ваші слабкості та недосконалість — ні. Всі шанси будуть відкриті для добра, зло не матиме жодного. Від людей ви отримуватимете не милостиню, жалість, милосердя, прощення гріхів, а справедливість — найвищу цінність. І коли ви поглянете на інших чи на себе, то не відчуватимете ні огиди, ні підозри, ні провини, а саму лише повагу.

Ви здатні заслужити таке майбутнє. Воно вимагає боротьби, як і кожна людська цінність. Все життя — цілеспрямоване боріння, а ваш єдиний вибір — вибір мети. Ви бажаєте продовжувати теперішню вашу битву — чи прагнете боротися за мій світ? Бажаєте продовжувати боротьбу, чіпляючись за непередбачувані приступки слизького схилу, під яким розверзається безодня, боротьбу, труднощі якої не закінчуються, а досягнення тільки наближають вас до загибелі? Чи ви волієте боротися, спинаючись із приступки до приступки, поступово наближаючись до вершини? Труднощі цієї боротьби — це внесок у ваше майбутнє, а перемоги неухильно наближають до світу морального ідеалу; і якщо ви навіть загинете, так і не встигнувши досягнути місця, залитого яскравим сонячним світлом, все одно це станеться там, куди ті промені вже сягають. Такий вибір є перед вами. Дозвольте своєму розумові і любові до життя вирішувати.

Останні мої слова адресовано тим героям, які досі існують у цьому світі, тим, кого тримають в ув'язненні не тому, що вони уникають правди, а через їхні чесноти та відчайдушну хоробрість. Браття мої за духом — перегляньте свої чесноти, погляньте на сутність ворогів, яким ви служите. Ваші убивці утримують вас у себе через вашу витривалість, великодушність, невинність та любов. Завдяки своїй стійкості ви несете на собі їхній тягар. Ваша великодушність відгукується на їхнє відчайдушне голосіння. Невинність не здатна збагнути всієї

повноти їхнього зла, вагаючись до останнього, замість того, щоб проклясти їх, не намагаючись зрозуміти їхніх мотивів. Любов, ваша любов до життя змушує вас повірити, що вони теж люди і теж здатні любити життя. Але сьогоднішній світ — це той світ, якого прагнули вони. Життя — об'єкт їхньої ненависті. Віддайте їх на поталу смерті, якій вони поклоняються. В ім'я вашої відданості цій Землі — облиште їх, не виснажуйте величі своєї душі, допомагаючи їхнім лихим душам торжествувати. Чи чуєш ти мене... кохана?

В ім'я того найкращого, що у вас є, не жертвуйте цим світом заради найгіршого в ньому. В ім'я цінностей, які підтримують ваше життя, не дозволяйте, щоб ваше бачення людини було спотворене всім, що є найогиднішого, найпідступнішого, найбездумнішого в істотах, яким так і не вдалось стати людьми. Не забувайте, що перша ознака людини — її пряма постава, безкомпромісний розум і крок, яким ви карбуєте незліченні шляхи. Не дозволяйте своєму полум'ю, кожна іскра якого незамінна, згаснути серед сповнених безнадії боліт непевності, розмитості, нездійсненності, невчасності.

Не дозволяйте героєві у ваших душах загинути від туги за нездійсненим життям, на яке він заслуговував. Погляньте на свій шлях і на свою боротьбу. Ви здатні досягнути світу, якого прагнете: він існує, він справжній, він можливий. Цей світ належить вам.

Але щоб його досягти, ви повинні докласти максимальних зусиль і повністю розірвати стосунки з минулим, з ученням про те, що людина — жертовна тварина, яка існує заради насолоди інших. Боріться за цінність вашої особи. Боріться за власну гордість. Боріться за сутність людини: за її суверенний раціональний розум. Боріться, озброєні осяйною впевненістю та абсолютним знанням, що ваша мораль — це Мораль Життя і що ви воюєте за кожне досягнення, цінність, велич, добро, радість, які існують та існували на цій Землі.

Ви переможете тоді, коли будете готові присягнути так, як я присягнув на початку власної боротьби. Для тих, хто хоче знати день, коли я повернусь, я зараз повторю свою присягу перед усім світом: «Присягаюся — власним життям і моєю любов'ю до нього, — що ніколи не житиму заради іншої людини і не попрошу іншу людину жити заради мене».

Розділ VIII

Егоїст

— Це ж було не насправді? — запитав містер Томсон.

Присутні скупчилися навпроти радіо, в якому щойно згас голос Ґолта. Всі мовчки застигли, не зводячи очей із радіо, наче продовжуючи на щось чекати. Але тепер перед ними була просто дерев'яна коробка з кнопками і колом з тканини, що прикривало німий репродуктор.

— Здається, ми чули це насправді, — сказав Тінкі Голловей.

— Ми нічого не могли з цим вдіяти, — мовив Чік Моррісон.

Містер Томсон сидів на скрині. Бліда, видовжена пляма на рівні його ліктя була обличчям Веслі Моуча, який вмостився на підлозі. За ними, наче острів серед напівтемряви простору студії, виднілась освітлена вітальня, повністю підготована до трансляції й безлюдна — півколо порожніх крісел, прикритих павутинням мікрофонів; все це було освітлено лампами, що їх ніхто не спромігся вимкнути.

Очі містера Томсона стрибали обличчями присутніх, наче шукаючи якихось особливих вібрацій, знаних лише ним. Решта присутніх робила це потайки. Кожен намагався перехопити чийсь погляд, намагаючись не дати спіймати власний.

— Випустіть мене звідси! — закричав раптом молодий третій помічник, не звертаючись ні до кого конкретно.

— Стій, де стоїш! — гаркнув на нього містер Томсон.

Звук його власного наказу та схожий на гикавку стогін, який вирвався у молодика, що застиг у темряві приміщення, допомогли Томсонові повернути собі знайоме відчуття реальності. Його голова вистромилась із плечей.

— Хто допустив, щоб це... — почав він, підвищивши голос, але замовк. Вібрації, що він їх відчув, свідчили про небезпечну паніку, яка охоплює загнану в кут істоту.

— Що ви про це думаєте? — запитав він. Усі мовчали.

— Ну? — Томсон зачекав. — Ну бодай хтось, скажіть що-небудь!

— Ми ж не повинні у це вірити, правда? — закричав Джеймс Таґґарт, майже загрозливо висовуючи обличчя вперед, у бік містера Томсона.

— Правда? — Таґґартове лице було перекошене, риси розпливлись, між носом і губами виблискували вусики з крапель поту.

— Збав оберти, — сказав містер Томсон, трохи від нього відсовуючись.

— Ми не повинні в це вірити! — голос Таґґарта лунав глухо і наполегливо, наче він щосили прагнув не виходити з трансу. — Такого ніхто ще досі не казав! Тільки він! Ми не повинні йому вірити!

— Спокійніше, — мовив містер Томсон.

— Чому він такий самовпевнений? Хто він такий, щоб іти проти цілого світу, проти всього, що проповідували століттями? Хто він такий, щоб знати? Ніхто не може бути впевнений! Ніхто не знає, що правильно! Немає ніякого «правильно»!

— Замовкни! — закричав містер Томсон. — Що ти намагаєшся...

Його перебив грім з динаміків: це несподівано зазвучав військовий марш, який обірвався три години тому. Чути було знайоме скреготання студійного запису. Присутні не відразу усвідомили, що сталось: їх приголомшили радісні, важкі акорди, що порушили тишу. Вони здавалися такими гротескно недоречними, наче радощі недоумка. Програмний директор радіостанції бездумно виконав наказ: радіо ніколи не має мовчати.

— Скажіть, нехай припинять це! — заверещав Веслі Моуч, зриваючись на рівні. — Публіка подумає, що ми схвалили цю промову!

— Клятий дурню! — закричав містер Томсон. — А ти хочеш, щоб публіка думала, ніби ми її не схвалювали?

Моуч закусив язика і зиркнув на містера Томсона захопленим поглядом, яким аматор дивиться на майстра справи.

— Продовжуйте звичну трансляцію! — наказав містер Томсон. — Скажіть, нехай ставлять програми, які там у них були заплановані на цю годину! Не треба жодних спеціальних оголошень, жодних пояснень! Скажіть, нехай поводяться, наче нічого не сталось!

Півдесятка інспекторів з питань моралі кинулися до телефонів.

— Заткніть пельки коментаторам! Не дозволяйте їм коментувати! Передайте у всі станції країни! Нехай публіка нічого не знає! Нехай не думають, що ми стурбовані! Нехай не думають, що це важливо!

— Ні! — закричав Юджин Лоусон. — Ні, ні, ні! Ми не можемо створювати враження, що схвалюємо цю промову! Це жахливо, жахливо, жахливо!

Лоусон не розплакався, але його голос лунав нікчемно: він захлинався і схлипував від безсилої люті.

— А хто сказав щось про схвалення? — заревів містер Томсон.

— Це жахливо! Це аморально! Це егоїстично, безсердечно, безжально! Це була найстрахітливіша промова у світі! Люди почнуть вимагати щастя!

— Це лише промова, — не дуже впевнено мовив містер Томсон.

— Мені здається, — непевно і запопадливо озвався Чік Моррісон, — що люди шляхетнішого, духовного складу... Ну, ви розумієте, про що я... Люди з містичними осяяннями, — він замовк, наче чекаючи, що зараз хтось дасть йому ляпаса, але нічого такого не сталося, тому він уже впевненіше повторив: — Так, із містичними осяяннями... не повірять цій промові. Зрештою, логіка — це ще не все.

— Робітники теж не повірять, — ще запопадливіше докинув Тінкі Голловей. — Не було схоже, що він друг робітників.

— Наші жінки теж не поведуться, — мовила Емма Чалмерс. — Це ж доведений факт: жінки не керуються розумом. У жінок тонші почуття. Ви можете розраховувати на жінок.

— Та й на науковців можете розраховувати, — сказав доктор Саймон Прітчетт. Натовп раптом посунув наперед, кожен квапився висловитися, ніби всі нарешті знайшли тему, з якою здатні були впоратися. — Науковцям доступно більше, ніж віра в розум. Його не назвеш другом науковців.

— Та він узагалі нікому не друг, — сказав Веслі Моуч, повернувши собі подобу впевненості від цього раптового відкриття, — крім великого бізнесу, мабуть.

— Ні! — нажахано закричав містер Моуен. — Ні! Не обвинувачуйте нас! Не кажіть такого! Я не дозволю вам таке говорити!

— Що?

— Що... що... що цей хтось — друг бізнесу!

— Не треба метушитися через цю промову, — сказав доктор Флойд Ферріс. — Це було занадто інтелектуально. Занадто інтелектуально, як на простих людей. Це не матиме впливу. Люди тупі, щоб це зрозуміти.

— Ага, — з надією мугикнув Моуч, — так і є.

— По-перше, — підбадьорений, продовжив доктор Ферріс, — люди не вміють думати. По-друге, не хочуть.

— По-третє, — втрутився Фред Кіннан, — вони не хочуть померти з голоду. І що ви пропонуєте з цим робити?

Запала така тиша, ніби всі попередні мовці намагалися відтягнути час, щоб ці слова не пролунали. Ніхто не відповів, тільки голови глибше втягнулись у плечі, й постаті збилися в густішу юрбу,

наче на них тиснув порожній простір студії. Військовий марш гуркотів з незмінною радістю вишкіреного черепа.

— Вимкніть це! — заверещав містер Томсон, вказуючи на радіо. — Вимкніть цю кляту штуку!

Хтось його послухався. Але тиша була ще нестерпніша.

— Ну? — запитав нарешті містер Томсон, неохоче зводячи погляд на Фреда Кіннана. — Що ми повинні робити, на твою думку?

— На чию, на мою? — загиготів Кіннан. — Я не ведучий цього шоу.

Містер Томсон ударив кулаком по коліну.

— Кажи що-небудь... — наказав він, але побачивши, що Кіннан відвернувся, додав:

— Будь-хто!

Охочих не було.

— Що нам робити? — залементував він, розуміючи, що той, хто зараз відповість, завтра опиниться у владі. — Що нам робити? Хтось може сказати нам, що робити?

— Я можу! — пролунав жіночий голос, який упевненими нотами нагадував голос чоловіка, який виголошував промову. Всі обернулись до Даґні ще раніше, ніж вона виступила вперед із темряви. Її обличчя налякало присутніх: на ньому не було й краплини страху.

— Я можу, — сказала вона, звертаючись до містера Томсона. — Ви повинні здатися.

— Здатися? — тупо повторив він.

— З вами покінчено. Невже ви не розумієте, що з вами покінчено? Чого вам іще треба після всього, що ви почули? Здавайтесь — і заберіться з дороги. Дайте людям вільно існувати.

Він дивився на неї, не протестуючи і не рухаючись.

— Ви досі живі, використовуєте людську мову, шукаєте відповідей, розраховуєте на розум — ви теж розраховуєте на розум, чорт би вас забрав! Ви здатні це зрозуміти. Неможливо, щоб ви не розуміли. Тепер ви уже не можете вдавати, наче маєте на що розраховувати, хотіти чогось, отримувати, відбирати, досягати. Попереду — тільки деструкція, крах світу і ваш власний. Здавайтесь — і забирайтеся геть.

Вони уважно слухали, але з таким виглядом, ніби насправді не чули, ніби сліпо реагували на властивість, якою вона вирізнялася серед них: вона була жива. В її розлюченому сильному голосі вчувався збуджений сміх, голова була високо зведена, очі, здавалося,

вдивлялись у щось на далекій відстані. Пляма на її чолі — відбиток прожектора студії — скидалася на сонячне світло.

— Ви ж хочете жити, правда? То забирайтеся з дороги, якщо бажаєте отримати на це шанс. Нехай ті, хто на це здатен, приберуть ситуацію до своїх рук. Він знає, що треба робити. Ви — ні. Він здатен створити засоби для людського виживання. Ви — не здатні.

— Не слухайте її!

Цей сповнений ненависті крик був такий дикий, що люди відсахнулись від доктора Роберта Стадлера, наче з нього вирвалась якась непристойна і невизнана таємниця. Вони боялися, що такий вираз, який мало зараз його обличчя, мали і їхні власні лиця, приховані інтимністю темряви.

— Не слухайте її! — закричав він, уникаючи її погляду. Даґні поглянула на нього — спочатку вражено, а потім так, ніби читала некролог. — Або ваше життя — або його!

— Замовкніть, професоре, — сказав містер Томсон, відмахнувшись від Стадлера єдиним змахом руки. Містер Томсон пильно вдивлявся в Даґні, ніби його мозок ніяк не міг розродитись якоюсь думкою.

— Всі ви знаєте правду, — сказала вона. — Я — теж. Правда відома кожному, хто чув Джона Ґолта! Чого ви ще чекаєте? Доказів? Він вам надав докази. Фактів? Вони навколо вас. Скільки трупів ви збираєтесь іще нагромадити, перш ніж відмовитесь від своїх пістолетів, влади, контролю, від усього свого жалюгідного альтруїстського вірування? Відмовтеся від нього, якщо хочете жити. Відмовтесь, якщо у ваших головах залишилась бодай подоба бажання бачити на Землі людських істот!

— Але ж це зрада! — закричав Юджин Лоусон. — Те, що вона говорить, — цілковита зрада!

— Ну, ну, — сказав містер Томсон. — Давайте без крайнощів.

— Га? — не зрозумів Тінкі Голловей.

— Але... хіба це не обурливо? — запитав Чік Моррісон.

— Ви ж із нею не погоджуєтеся, правда? — поцікавився Веслі Моуч.

— Хіба йдеться про згоду? — із несподіваним спокоєм мовив містер Томсон. — Не поспішайте. Просто нехай ніхто з вас не поспішає. Немає жодної шкоди в тому, щоб вислухати аргументи.

— Такі аргументи? — запитав Веслі Моуч, тицяючи пальцем у напрямку Даґні.

— Будь-які, — безтурботно мовив містер Томсон. — Ми повинні бути терпимими.

— Але ж це зрада, руїна, непокора, егоїзм і пропаганда великого бізнесу!

— Ну, не знаю, — сказав містер Томсон. — Ми повинні ширше дивитися на речі. Повинні розглянути думку кожного. В її словах може бути якийсь сенс. Вона справді знає, що робити. Треба бути гнучкими.

— Хочете сказати, що готові піти у відставку? — зойкнув Моуч.

— Не варто робити категоричних висновків, — розлючено рявкнув містер Томсон. — Одного не можу терпіти: коли люди роблять категоричні висновки. А ще ненавиджу інтелектуалів, які сидять у вежі зі слонової кістки, виголошують якісь свої улюблені теорії й не мають жодної гадки про практичну реальність. Зараз ми насамперед повинні бути гнучкі.

На обличчях усіх присутніх — зокрема і на обличчі Даґні (хоч і не з тієї причини, що в решти) — проступив подив. Томсон усміхнувся, звівся на ноги і обернувся до неї.

— Дякую, міс Таґґарт, — сказав він. — Дякую, що поділилися своєю думкою. Саме про це я і хотів вам сказати: ви можете мені довіряти і говорити зі мною цілком відверто. Ми ж не ваші вороги, міс Таґґарт. Ви на хлопців не зважайте — вони засмучені, але невдовзі опустяться на землю. Ми ж не ваші вороги, ми не вороги нашої держави. Звісно, у нас були помилки, ми лише люди, але стараємось заради народу — тобто, задля кожного — всім допомагати у цей скрутний час. Ми ж не можемо виголошувати необдуманих суджень, доходити блискавичних рішень у такий момент, правда? Нам слід усе обміркувати, осмислити, все ретельно зважити. Просто хочу, щоб ви запам'ятали: ми нікому не вороги — ви ж це усвідомлюєте, так?

— Я сказала все, що хотіла, — відповіла Даґні й відвернулась від нього, так і не збагнувши сенсу його слів, і не маючи сили шукати пояснення.

Вона повернулась до Едді Віллерса. Він так обурено дивився на людей навколо, що здавався паралізованим. Його мозок ніби кричав: «Це зло!» — і не міг породити жодної іншої думки. Вона кивнула, вказуючи на двері. Віллерс покірно рушив за нею.

Доктор Роберт Стадлер зачекав, поки двері за ними зачиняться, а потім різко розвернувся до містера Томсона.

— Клятий телепню! Ти хоч знаєш, із чим граєшся? Невже ти не розумієш, що це питання життя і смерті? Що йдеться або про тебе — або про нього?

Губи містера Томсона здригнулися в гіркій посмішці.

— Дуже дивна поведінка як на професора. Не думав, що професорам теж зриває дах.

— Хіба ти не розумієш? Не бачиш: або одне — або друге?

— І чого ти від мене хочеш?

— Ти повинен його вбити.

Останню фразу доктор Стадлер уже не прокричав. Він промовив її холодно, рівно і цілком упевнено, голосом, від якого усі присутні застигли у крижаній мовчанці.

— Його треба знайти, — сказав доктор Стадлер. Він затнувся, а потім заговорив гучніше. — Ти повинен кожен камінь перевернути, щоб знайти його і знищити! Якщо він буде живий, то знищить нас усіх! Поки він живий — ми не зможемо жити!

— Як мені його знайти? — розважливо і повільно запитав містер Томсон.

— Я... Я тобі скажу. Дам тобі слід. Стеж за Даґні Таґґарт. Нехай твої люди спостерігають за кожним її кроком. Рано чи пізно вона тебе до нього приведе.

— Звідки ти знаєш?

— Хіба не очевидно? Хіба вона не одна з них, хіба вже не мала давно втекти? Невже тобі бракує розуму, щоб побачити, якої вона породи?

Але породи він не окреслив.

— Ага, — замислено сказав містер Томсон, — ага, це правда.

Він звів голову і задоволено всміхнувся.

— Професор діло говорить. Пустіть за міс Таґґарт хвіст, — наказав він, тицьнувши пальцем у Моуча. — Нехай пасуть її вдень і вночі. Мусимо його знайти.

— Так, сер, — тупо відповів Моуч.

— А коди знайдете, — напружено запитав доктор Стадлер, — ви вб’єте його?

— Уб’ємо, клятий дурню? Він нам потрібен! — заволав містер Томсон.

Моуч зачекав, але ніхто не втрутився із запитанням, хоч усі про нього й думали, тому він напружився і пробурмотів:

— Я вас не розумію, містере Томсон.

— О, інтелектуали-теоретики! — з перебільшеним роздратуванням вигукнув містер Томсон. — На що ви всі повитріщались? Усе ж так просто. Хай там як — він людина дії. До того ж, у нього є ініціативна група: він має зв'язки з усіма розумними людьми. Він знає, що слід робити. Ми його знайдемо — і він нам скаже. Розповість, що нам потрібно робити. Виправить усе. Витягне нас із діри.

— Нас, містере Томсон?

— Звісно. Відкинь свої теорії. Ми з ним домовимося.

— З ним?

— Атож. Нам доведеться піти на компроміс, доведеться зробити кілька поступок великому бізнесу, хлопцям із соціального захисту це не сподобається, але до біса їх! Чи на це є інша рада?

— Але ж його ідеї...

— Та кого обходять його ідеї...

— Містере Томсон, — задихаючись, сказав Моуч. — Боюсь, що цей чоловік не відкритий до співпраці.

— Такого не буває, — мовив Томсон.

Надворі холодний вітер торохтів зламаними знаками під вікнами закинутих крамниць. Місто було незвично безгомінне. Віддалений шум дорожнього руху звучав тихше, ніж зазвичай, а вітер свистів голосніше. Порожні тротуари розчинялись у темряві. Кілька людей перешіптувалися, збившись у групку під ліхтарем.

Едді Віллерс заговорив, аж коли вони достатньо віддалилися від радіостанції. Він різко зупинився, коли вони дісталися закинутого скверу, де гучномовці, що їх ніхто не здогадався вимкнути, транслювали порожній бруківці, над якою нависали неосвітлені будинки, комедію: чоловік і дружина пронизливо сварилися через синові побачення. Над сквером, на рівні двадцяти п'яти поверхів — верхньої межі міста — вертикально здіймалася Будівля Таґґарта з де-не-де розкиданими світляками вікон.

Едді зупинився і вказав на неї тремтячими пальцями.

— Даґні! — закричав він, а потім мимоволі стишив голос. — Даґні, — прошепотів Віллерс, — я його знаю. Він... він працює там... там...

Він продовжував вказувати на будівлю, охоплений неймовірним розпачем.

— Він працює на «Таґґарт Трансконтиненталь».

— Я знаю, — відповіла вона безживним і монотонним голосом.

— Він робітник колії... найнижчий робітник колії...

— Я знаю.

— Я з ним спілкувався... Я багато років зустрічався і розмовляв з ним... у кафе Термінала. Він ставив багато запитань. Різних запитань про залізницю і... О Боже, Даґні! Я захищав залізницю чи допомагав її руйнувати?

— І те, і те. Ні те, ні те. Тепер це вже не має значення.

— Я міг присягнути життям, що він любить залізницю!

— Він любить.

— Але ж він її зруйнував.

— Так.

Вона щільніше загорнула комір свого пальта і рушила далі, назустріч поривам вітру.

— Я розмовляв з ним, — знову заговорив він. — Його обличчя... Даґні, його обличчя не було схоже на інші, воно... Було видно, що він так багато розуміє. Я був радий щоразу, коли бачив його у кафе. Просто з ним розмовляв. Навіть не зауважував, що він мене розпитує. Але так воно й було. Він ставив стільки запитань про залізницю і... про тебе.

— А він запитував, яка я, коли сплю?

— Так... Так, запитував. Одного разу я побачив, як ти спиш в офісі — й сказав йому про це, і він... — Едді замовк, ніби раптовий здогад прострелив його свідомість.

Вона обернулася до нього, освітлена ліхтарем, підняла обличчя і певний час мовчала, ніби ствердно відповідаючи на його думку.

Він заплющив очі.

— О Боже, Даґні! — прошепотів він.

Вони мовчки рушили далі.

— Він уже звідти пішов, правда? — запитав Едді. — З Термінала Таґґарта.

— Едді, — несподівано понурим голосом сказала вона, — якщо ти цінуєш життя, ніколи про це не запитуй. Ти ж не хочеш, щоб вони його знайшли, правда? Не давай їм підказок. Навіть слова нікому не кажи про те, що з ним зустрічався. Не намагайся ніколи довідатися, чи досі він працює на Терміналі.

— Але ж ти не думаєш, що він досі там?

— Я не знаю. Знаю тільки, що може бути.

— Зараз?

— Так.

— Досі?
— Так. Не базікай про це, якщо не хочеш його вбити.
— Думаю, він звідти пішов. І не повернеться. Я не бачив його, відколи... відколи...
— Відколи? — різко запитала вона.
— З кінця травня. З того вечора, коли ти вирушила до Юти, пам'ятаєш? — він замовк, наче спогад про ту вечірню зустріч і повне розуміння її значення його приголомшили. Зробивши над собою зусилля, він додав:
— Я бачив його того вечора. А потім уже ні... Чекав на нього у кафе. Він так більше і не з'явився.
— Не думаю, що тепер він трапиться тобі на очі. Буде триматись осторонь. Але ти не шукай його. Ні про що не намагайся дізнатися.
— Дивно. Та я навіть не знаю, як його звуть. Джонні чи...
— Джон Ґолт, — сказала вона, безрадісно всміхнувшись. — І не дивись у списки зарплат робітників Термінала. Його ім'я досі там.
— Отак просто? Всі ці роки?
— Дванадцять років. Отак просто.
— І досі там?
— Так.
За якусь мить він сказав:
— Це нічого не доводить, я знаю. Відділ кадрів з часів директиви десять-двісті вісімдесят дев'ять не викреслив зі списку жодного імені. Якщо хтось звільняється, вони просто віддають його ім'я і посаду комусь зі своїх голодних друзів, не повідомляючи в Раду специфікації.
— Нічого не запитуй ні у відділі кадрів, ні деінде. Не привертай уваги до його імені. Якщо ти або я будемо про нього розпитувати, хтось цим неодмінно зацікавиться. Не шукай його. Не роби жодного руху в цьому напрямку. А якщо десь випадково його побачиш, вдавай, що ви не знайомі.
Він кивнув. За певний час він напружено й тихо промовив:
— Я не віддав би його їм, навіть якби це могло порятувати залізницю.
— Едді...
— Що?
— Скажи мені, якщо його побачиш.
Він кивнув. Ще через два квартали він тихо запитав:
— Ти теж одного дня покинеш усе і зникнеш, правда?

— Чому ти так кажеш? — вона майже скрикнула.

— Не зникнеш?

Вона відповіла не відразу. Коли ж почала говорити, надмірна монотонність її голосу видавала відчай:

— Едді, якщо я все покину, що станеться з потягами?

— Потягів за тиждень уже взагалі не буде. Може, навіть швидше.

— Протягом десяти днів не стане уряду мародерів. Тоді такі люди, як Каффі Мейґс, зжеруть наші останній рейки та паротяги. Невже я повинна програти битву, не зачекавши трохи довше? Як я можу дозволити, щоб компанія «Таґґарт Трансконтиненталь» назавжди зникла, коли ще одне зусилля може зберегти її? Якщо я вже так довго витримала, то можу ще трохи потерпіти. Трохи довше. Я не допомагаю мародерам. Тепер їм уже ніщо не допоможе.

— Що вони збираються робити?

— Не знаю. Що вони можуть зробити? Їм кінець.

— Мабуть, так.

— Хіба ти їх не бачив? Вони нікчемні, як охоплені панікою щури, які втікають, рятуючи життя.

— А це для них бодай щось означає?

— Що саме?

— Їхні життя.

— Вони досі опираються, правда? Але їм кінець — і вони про це знають.

— Хіба їх бодай раз зупиняло те, що вони знають?

— Цього разу мусить. Вони здадуться. Це довго не триватиме. А ми будемо тут і порятуємо те, що залишиться.

— Містер Томсон повідомляє, — звучало наступного ранку, 23 листопада, у всіх ефірах, — що причин для тривоги немає. Він застерігає, щоб громадськість не робила поквапливих висновків. Ми повинні дотримуватися дисципліни, моралі, зберігати єдність та почуття якнайширшої терпимості. Нетрадиційна промова, яку дехто з вас міг чути по радіо вчора ввечері, була вартим уваги внеском до нашого спільного фонду ідей щодо світових проблем. Ми повинні тверезо її обміркувати, уникаючи крайнощів, цілковитого заперечення чи бездумної згоди.

Ми повинні розглядати її, як одну з багатьох думок на нашому демократичному форумі, що представляє громадську думку. Цей форум, як продемонстрував минулий вечір, відкритий для всіх. За

словами містера Томсона, у правди багато аспектів. Ми повинні бути безсторонніми.

«Вони мовчать», — написав Чік Моррісон, підсумовуючи зміст звіту від одного з місцевих агентів, яких вислав на місію з назвою «Вимірювання громадського пульсу». «Вони мовчать», — написав під черговим звітом, а також під усіма наступними. «Тиша», — написав він містерові Томсону, підсумовуючи всі звіти.

«Схоже, люди мовчать».

Полум'я, що здіймалось до неба тієї зимової ночі, те полум'я, що зжерло будинок у Вайомінґу, не було видно мешканцям Канзасу, які спостерігали за тремтячим червоним відблиском на обрії прерії — там вогонь нищив ферму, і його мерехтіння не відображалось у вікнах на одній з вулиць Пенсільванії, де червоні язики танцювали, спинаючись стінами фабрики, перш ніж її проковтнути. Наступного ранку ніхто не говорив, що всі ті пожежі виникли випадково, а власники всіх трьох попелищ зникли. Сусіди дивилися на це, не коментуючи — і не дивуючись. По всій країні стояли покинуті домівки. Двері та віконниці на вікнах деяких були зачинені, а з тих, що їх не замкнули, винесли все добро. Але люди спостерігали за всім цим мовчки. Щоранку вони пробиралися крізь снігові замети занедбаними вулицями, трохи повільніше, ніж раніше, бредучи на роботу в передсвітанковій темряві.

27 листопада побили спікера на політичних зборах у Клівленді, і йому довелось утікати кудись темними алеями.

А обурилась його мовчазна публіка тоді, коли він почав верещати, що причиною всіх проблем є їхній егоїзм.

Уранці 29 листопада робітники взуттєвої фабрики в Массачусетсі, ввійшовши до майстерні, вражено виявили, що майстер запізнюється. Та вони звично стали до праці — натискали на важелі й кнопки, запускали шкіру в автоматичні закрійники, складали коробки на рухому стрічку, з кожною годиною дедалі більше дивуючись, чому досі немає ні майстра, ні наглядача, ні генерального менеджера, ні президента компанії.

Була дванадцята дня, коли вони виявили, що офіси керівництва фабрики порожні.

— Кляті людожери! — закричала жінка посеред переповненого кінотеатру, зайшовшись істеричним схлипуванням. Публіка зовсім не здивувалась: так, ніби вона кричала за них усіх.

— Немає жодної причини тривожитися, — повідомляли диктори офіційних новин 5 грудня. — Містер Томсон бажає запевнити народ, що прагне вести перемовини з Джоном Ґолтом з метою розробити шляхи та засоби, щоб якнайшвидше розв'язати наші проблеми. Містер Томсон просить народ бути терплячим. Ми не повинні хвилюватися, не повинні сумніватися, не повинні втрачати доброго гумору.

Персонал лікарні в Іллінойсі не здивувався, коли туди принесли чоловіка, якого побили його старші брати, котрі все життя його підтримували: молодик кричав на старших, закидаючи їм егоїзм і жадобу. Так само не здивувався і персонал лікарні в Нью-Йорку, побачивши жінку з роздробленою щелепою: її ударив незнайомець, який почув, як вона наказує п'ятирічному синові віддати свою найкращу іграшку сусідській дитині.

Чік Моррісон спробував здійснити турне країною, щоб підтримати моральний стан населення промовою про саможертовність та суспільне благо. Його закидали камінням під час першої ж зупинки, тому він мусив повернутися до Вашингтона.

Ніхто раніше не називав їх «найкращими людьми», — а зараз, називаючи, кожен замовкав, щоб усвідомити значення цих слів. Усі знали — кожен у своїй спільноті, районі, офісі чи крамниці, — хто наступний не з'явиться на робочому місці одного з найближчих ранків, хто мовчки зникне у пошуках незнаних рубежів. Обличчя цих людей були напруженіші, ніж лиця інших, їхні погляди — цілеспрямованіші, енергія — тривкіша. Тепер ці люди вислизали одне по одному, зникали з усіх куточків країни — тієї країни, яка була зараз лише подобою своєї давньої королівської слави, що зазнала краху через лихо гемофілії: найкраща її кров витікала з незагойної рани.

— Але ж ми хочемо переговорів! — кричав містер Томсон своїм помічникам, наказуючи, щоб тричі на день усі радіостанції повторювали спеціальне повідомлення. — Ми хочемо вести переговори! Він почує! Він відповість!

До радіоприймачів, налаштованих на всі можливі звукові частоти, було прикріплено спеціальних слухачів, які вдень і вночі повинні були чекати на відповідь з невідомого передавача. Відповіді не було.

На вулицях міст ставало дедалі більше порожніх, позначених безнадією, абстрагованих облич, але про що свідчив такий вираз,

ніхто зрозуміти не міг. Одні люди втікали у підпілля незаселених регіонів, натомість інші могли порятувати тільки свої душі, тому втікали у підпілля своїх думок — і не можна було збагнути, чи ховаються за цими отупілими, байдужими очима скарби на дні копалень, що давно гибіють без розробки, чи це просто зяюча порожнеча, яку ніколи не вдасться заповнити.

— Не знаю, що робити, — сказав помічник наглядача нафтоперегінного заводу, відмовившись узяти на себе обов'язки наглядача, коли той зник. Агенти Ради специфікації не могли зрозуміти, бреше він чи ні. Надмірна запопадливість у його голосі, відсутність сорому чи вибачливого тону змусила агентів запідозрити, що він або бунтар, або дурень. Перекладати роботу на інших було небезпечно.

— Дайте нам людей! — ця вимога, звернена до Ради специфікації, дедалі гучнішала, вона лунала з різних куточків країни, спустошеної безробіттям. І ні ті, хто висував вимогу, ні члени Ради, не наважувалися промовити небезпечних слів, про які насправді йшлося: «Дайте нам здібних людей!» Усі стояли в черзі, бажаючи працювати двірниками, кочегарами, вантажниками і мийниками посуду. Ніхто не прагнув обіймати посад директорів, менеджерів, наглядачів, інженерів.

Катастрофи на нафтоперегінних заводах, аварії дефектних літаків, вибухи доменних печей, зіткнення потягів і чутки про п'яні оргії в офісах щойно призначених директорів викликали у членів Ради страх перед людьми, які зголошувалися на керівні посади.

— Не впадай у розпач! Не здавайся! — волали диктори офіційних трансляцій 15 грудня, як і кожного попереднього дня. — Ми досягнемо домовленостей з Джоном Ґолтом. Ми переконаємо його показати нам шлях. Він розв'яже всі наші проблеми. Все налагодиться. Не здавайся! Ми знайдемо Джона Ґолта!

Тим, хто йшов на керівні посади, пропонували винагороду та різні відзнаки. Потім те саме почали пропонувати вже майстрам-наставникам, потім — досвідченим механікам, далі — кожному, хто докладав зусиль, щоб просуватися на службі: їм підвищували зарплатню, давали різні премії, зменшували податки і вручали медаль, розроблену Веслі Моучем, — «Орден Громадського Благодійника». Всі ці заходи були безрезультатні. Обшарпані люди слухали пропозиції матеріального комфорту і відвертались із летаргійною байдужістю, наче перестали розуміти, що таке «цінність». Агенти — вимірювачі «громадського пульсу», — з жахом думали, що цим

людям більше не хотілося жити — чи то пак, не хотілося жити на теперішніх умовах.

— Не втрачайте надії! Не здавайтеся! Джон Ґолт залагодить наші проблеми! — повторювали дикторські голоси, плаваючи серед тиші снігопаду та непрогрітих домівок.

— Не кажіть їм, що ми його ще не знайшли! — кричав містер Томсон до своїх помічників. — Але шукайте, заради Бога!

Загони хлопців Чіка Моррісона поширювали чутки: половина з них казали, начебто Джон Ґолт у Вашингтоні, веде перемовини з урядовими чиновниками, натомість решта розповідали, що уряд обіцяє п'ятсот тисяч доларів винагороди тому, хто допоможе знайти Джона Ґолта.

— Ні, жодного сліду, — сказав Веслі Моуч містерові Томсону, підбиваючи підсумки повідомлень від спеціальних агентів, які перевіряли кожну людину на ім'я Джон Ґолт. — Багато різних задрипанців. Є один Джон Ґолт — вісімдесятирічний професор орнітології, є продавець зелені на пенсії, у нього дружина і дев'ятеро дітей, є якийсь некваліфікований робітник залізниці, який уже дванадцять років працює на одному й тому ж місці, ну, і решта такого ж сміття.

— Не треба зневірюватися! Ми знайдемо Джона Ґолта! — волали вдень динаміки, але вночі, щогодини, за таємним офіційним указом, на коротких хвилях лунав, гублячись у просторі, заклик:

— Викликаємо Джона Ґолта! Викликаємо Джона Ґолта! Ви нас чуєте, Джоне Ґолт? Ми хочемо переговорів. Ми бажаємо з вами поговорити. Дайте нам знати, як вас знайти. Ви чуєте нас, Джоне Ґолт?

Відповіді не було.

Знецінені пучки паперових грошей дедалі дужче обтяжували кишені людей, але купити за ці гроші можна було дедалі менше. У вересні дещиця пшениці коштувала одинадцять доларів, у листопаді — тридцять, у грудні — сто. Тепер ціна за таку кількість зросла вже до двох сотень доларів. Друкарські верстати урядової скарбниці брали участь у перегонах, конкуруючи з голодом і втратами.

Проти охоплених відчаєм робітників, які побили свого майстра і пошкодили механізми, не запроваджували жодних санкцій. Арештовувати їх було марно, в'язниці й так уже були переповнені, поліцейські підморгували своїм в'язням і дозволяли їм утікати дорогою до в'язниці. Люди виконували звичні дії, не думаючи про наступний момент. Нічого не можна було вдіяти, коли банди

напівголодних людей нападали на склади, розташовані на околицях міст.

Нічого не було вдіяно і тоді, коли каральні загони приєдналися до людей, яких вони мали карати.

— Ви чуєте нас, Джоне Ґолт? Ми прагнемо перемовин. Ми пристанемо на ваші умови. Ви чуєте нас?

Люди пошепки ділилися чутками про криті вагони, які вночі рухалися закинутими коліями, про таємні поселення, мешканці яких протистояли нападам так званих «індіанців». Насправді цими нападниками були дикуни-мародери, бездомні бандити, урядові агенти. Час до часу далеко на обрії прерії або високо в горах, на виступах скель, де ніколи не жили люди, можна було зауважити спалахи світла. Але солдатів неможливо було вмовити дослідити походження тих спалахів.

На дверях покинутих будинків, на воротах напівзруйнованих фабрик, на стінах урядових будівель час від часу з'являлися намальовані крейдою, фарбою, кров'ю звивисті лінії — знак долара.

— Ви чуєте нас, Джоне Ґолт? Скажіть нам бодай слово. Назвіть свої умови. Ми погодимося на будь-які ваші вимоги. Ви нас чуєте?

Відповіді не було.

Стовп червоного диму, що піднявся до неба вночі 22 січня і досить довго не розсіювався, наче урочистий обеліск, а потім помалу почав розчинятися в небі, розгалужуючись на окремі пасма, немов прожектор, що передає нерозбірливе повідомлення, — і так само різко зник, позначивши смерть заводу «Сталь Ріардена», хоча мешканці тієї околиці нічого про це не знали. Вони (ті, хто завжди проклинав завод за дим, випари, кіптяву і галас) довідалися про все лише наступної ночі, коли, визирнувши надвір, побачили замість заграви, що раніше пульсувала життям, чорну пустку.

Завод націоналізували, як власність дезертира.

Перший, кого призначили його керівником — «народним керівником», був людиною Оррена Бойла, його товстеньким поплічником з металургійної промисловості. Цей чоловічок не був здатен ні на що — у всьому слухався своїх підлеглих. Але наприкінці місяця, після численних сутичок з робітниками, коли його єдиною відповіддю ставало: «Я нічого не міг вдіяти», після невиконаних наказів, неприємних телефонних дзвінків від давніх друзяк, бідолаха почав благати, щоб його перевели деінде. Фракція Оррена Бойла розпадалася на шматки, а сам містер Бойл був змушений відпочивати

вдома, бо лікар заборонив йому будь-які контакти, пов'язані з бізнесом, і як терапію приписав плести кошики. Другий «народний керівник», якого прислали на завод, був людиною Каффі Мейґса. Він носив шкіряні штани, змащував волосся пахучим лосьйоном, а на роботу ходив з пістолетом, пристебнутим до паска. Цей постійно кричав, що його основна мета — дисципліна, що він доможеться її, хоч би чого це йому коштувало. Єдиним правилом цієї дисципліни був наказ, що забороняв ставити запитання.

Після кількох тижнів несамовитої діяльності, яка зводилася до постійних конфліктів зі страховими компаніями, пожежниками, машинами швидкої допомоги через серію нещасних випадків, що їх складно було пояснити, «народний керівник» зник одного ранку, розпродавши і пороздававши різним крутіям з Європи та Латинської Америки більшість кранів, автоматичних конвеєрів, вогнетривку цеглу, генератори аварійного живлення і килим з Ріарденового кабінету.

Ніхто не здатен був упоратися з тим несамовитим хаосом, який панував протягом наступних кількох днів — ніхто не здатен був сформулювати, в чому полягали проблеми, сторони конфліктів були неназвані, але всі знали, що криваві сутички між давніми і новими робітниками ніколи ще не були такі знавіснілі. Ці бійки спалахували з найтривіальніших причин, і ніхто — ні охорона, ні полісмени, ні військо не здатні були навести порядок упродовж цілого дня. Водночас жодна фракція не здатна була висунути кандидата, який би погодився обійняти посаду «народного керівника».

22 січня роботу заводу «Сталь Ріардена» було тимчасово припинено.

Займання тієї ночі сталося через шістдесятирічного робітника, який підпалив одну з конструкцій, — його впіймали у процесі, він божевільно реготав, витріщаючись на полум'я.

— Це помста за Генка Ріардена! — зухвало кричав чоловік, а його засмаглим від жару печей обличчям котилися сльози.

Не переймайся цим занадто, думала Даґні, важко опустивши голову на стіл, на газету, де в одному короткому абзаці повідомлялось про «тимчасове» припинення діяльності «Сталі Ріардена». Не переймайся цим аж так. Вона бачила перед собою обличчя Генка Ріардена, як той стояв біля вікна її офісу, спостерігаючи за краном, навантаженим зеленаво-синіми рейками, що рухався на тлі неба. «Нехай йому буде не надто боляче — благала вона подумки, ні

до кого не звертаючись, — нехай він про це не довідається, нехай не довідається...» Тоді Даґні побачила інше обличчя, прямий погляд зелених очей, почула невблаганний голос: «Вам доведеться про це почути. Ви почуєте про кожну аварію. Про кожен потяг, який скасували. У цій долині не може жити людина, яка у будь-який спосіб фальшує реальність».

Даґні випросталась, більше нічого не чуючи і не намагаючись пригадати. Її охопило чітке відчуття присутності, спричинене болем. Вона сиділа так, аж поки почула знайомий крик, який став наркотиком, що убивав будь-які відчуття, даючи можливість діяти.

— Міс Таґґарт, ми не знаємо, що робити! — і вона схопилася на ноги.

«Народна Республіка Гватемала, — повідомляли газети 26 січня, — відхилила прохання Сполучених Штатів щодо позички тисячі тонн сталі».

Увечері 3 лютого молодий пілот здійснював свій звичний щотижневий переліт із Далласа до Нью-Йорка. Діставшись порожньої темряви за Філадельфією — на цьому місці колись був його улюблений наземний орієнтир, тут світився завод «Сталь Ріардена», вітаючи його серед самотності ночі, маяк, який повідомляв про життя на Землі, — пілот побачив встелене снігом пустище, мертвотно-біле, воно відсвічувало у світлі зірок; рівнина, всіяна пагорбами і кратерами, скидалася на поверхню місяця.

Наступного ж ранку пілот звільнився.

Морозними ночами над напівмертвими містами, марно стукаючись у німі вікна, відбиваючись від глухих стін, здіймаючись над дахами темних будинків, над наїжаченими кістяками руїн, у простір, до нерухомих зірок, до їхнього холодного мерехтіння, злітало благання: «Ви чуєте нас, Джоне Ґолт? Ви нас чуєте?»

— Міс Таґґарт, ми не знаємо, що робити, — сказав містер Томсон. Він викликав її на особисту нараду під час одного зі своїх метушливих приїздів до Нью-Йорка. — Ми готові здатися, пристати на його умови, дозволити йому всім керувати, — але ж де він?

— Кажу вам утретє: я не знаю, де він, — її голос та обличчя не допускали навіть найменшого натяку на емоцію. — Чому ви мене запитуєте?

— Не знаю, треба ж було спробувати... Я подумав, що варто зробити це про всяк випадок... Думав, якщо ви знаєте, як його знайти...

— Не знаю.

— Розумієте, ми не можемо оголосити — навіть на коротких хвилях, — що готові капітулювати повністю. Люди можуть почути. Але якщо ви знаєте, як його відшукати, як сповістити його, що ми готові здатися, відкинути нашу політику, зробити все, що він нам накаже...

— Я ж сказала, що не знаю.

— Якби він тільки погодився провести з нами нараду, лише нараду, це ж ні до чого б його не зобов'язало, правда? Ми віддали б йому всю економіку — тільки нехай би сказав нам: коли, де, як. Якби він сказав бодай одне слово чи подав знак... якби він нам відповів... Чому він не відповідає?

— Ви ж чули його промову.

— Але що нам робити? Ми не можемо просто все покинути, залишивши країну без будь-якого уряду. Я аж тремчу, коли думаю, що тоді станеться. З усіма цими асоціальними елементами на свободі — міс Таґґарт, я ж повинен докладати всіх зусиль, щоб тримати їх на припоні, інакше грабунок і вбивства почнуться вже серед білого дня. Не знаю, що вселилося в цих людей, але вони, здається, перестали бути цивілізованими. Ми не можемо в такий час просто все покинути. Не можемо ні покинути, ні керувати. Що нам робити, міс Таґґарт?

— Почніть послаблювати державний контроль.

— Га?

— Почніть знімати податки і пом'якшувати контроль.

— О ні, ні, ні! Про це й мови бути не може!

— У кого не може бути про це мови?

— Не зараз, міс Таґґарт, тільки не зараз. Країна до цього ще не готова. Особисто я з цим погоджуюсь, я волелюбна людина, міс Таґґарт, за владою не женусь, — але ж зараз надзвичайна ситуація. Люди не готові прийняти свободу. Ми повинні тримати всіх у кулаку. Ми не можемо діяти згідно з ідеалістичними теоріями, які...

— Тоді не запитуйте мене, що робити, — сказала вона і встала.

— Але, міс Таґґарт...

— Я не прийшла сюди, щоб сперечатися.

Вона була вже біля дверей, коли він раптом зітхнув і сказав:

— Сподіваюся, він досі живий.

Вона зупинилася.

— Сподіваюся, вони нічого не скоїли в поспіху.

Минуло кілька секунд, перш ніж вона спромоглась запитати:

— Хто? — їй нелегко було промовити це спокійно.

Він стенув плечима, широко розвів руками і безсило опустив їх.

— Більше не можу стримувати хлопців. Навіть не знаю, на що вони можуть бути здатні. Одне угруповання — фракція Ферріса-Лоусона-Мейґса — вже тривалий час тиснуть, щоб я діяв рішучіше. Вони мають на думці суворішу політику. Правду кажучи, вони хочуть вдатися до терору. Ввести смертну кару за цивільні злочини, критику, незгоду — все таке. Аргументують, що, мовляв, оскільки люди не співпрацюють, не бажають добровільно діяти задля громадських інтересів, ми повинні їх до цього присилувати. Кажуть, що нашу систему не змусить працювати ніщо, крім терору.

І вони можуть мати рацію, — якщо дивитися на речі з погляду сьогоднішнього дня. Але Веслі на методи «залізного кулака» не погодиться. Веслі мирна людина, ліберал, як і я. Ми намагаємося контролювати Феррісових хлопців, але...

Розумієте, вони не хочуть капітулювати перед Джоном Ґолтом. Вони взагалі не хочуть, щоб ми мали з ним справу. Не хочуть, щоб ми його знайшли. Від них можна очікувати будь-чого. Якщо вони знайдуть його перші, то... Навіть казати не хочу, що вони можуть з ним зробити... Ось що мене непокоїть. Чому він не відповідає? А що, як вони його знайшли і вбили? Навіть не уявляю... Тому я сподівався, що, може, ви здогадуєтеся... Що у вас є способи довідатися, чи він живий? — запитально завершив він свою промову.

Даґні щосили напружилась, опираючись загрозі розм'якнути від жаху. Всі зусилля вона вклала в те, щоб її голос не тремтів, як і її коліна. Вона промовила:

— Не знаю, — і була рада, що спромоглася вийти з приміщення.

З-за смердючої ятки, де раніше продавались овочі, Даґні крадькома озирнулась на вулицю: рідкісні ліхтарі розбивали її на окремі острівці. У першій плямі світла вона бачила ломбард, у другій — бар, в найдальшій — церкву, а між ними — темні проміжки. Тротуари були безлюдні. Напевне вона не знала, але вулиця видавалася порожньою.

Даґні завернула за ріг, свідомо лунко карбуючи кроки, а потім різко зупинилась і прислухалась: складно було зрозуміти, чи ненормальну напругу всередині зумовило пришвидшене серцебиття, і складно було відрізнити серцебиття від звуку коліс здалеку та від скляного шелесту Іст-Рівер, що текла неподалік. Але звуку

людських кроків Даґні не почула. Вона чи то знизала плечима, чи затремтіла — і швидко рушила вперед. Іржавий годинник у якійсь неосвітленій печері прокашляв четверту годину.

Страх, що її переслідують, здавався не зовсім реальним, оскільки тепер жоден страх не здавався їй справжнім. Вона не розуміла: ця неприродна легкість у тілі — ознака напруги чи розслаблення. Її тіло, здавалося, було настільки зібране, наче збіглося до однієї-єдиної властивості: сили руху. Розум натомість видавався розслабленим і недоступним, наче двигун на автоматичному керуванні, що до нього не могло більше бути жодних запитань.

Якби оголена куля могла відчувати політ, то це саме те, що б вона відчувала, подумала Даґні. Тільки рух і мету, більше нічого. Вона міркувала про це відсторонено, мов у тумані, наче особа її була чимсь нереальним. Тільки слово «оголений» зачепило її свідомість: оголена... Позбавлена будь-яких турбот, крім цілі. Крім числа «триста шістдесят сім», номера будинку на Іст-Рівер, номера, що постійно прокручувався в її пам'яті та який вона так довго забороняла собі пам'ятати.

«Три-шість-сім, — повторювала Даґні, дивлячись на темні силуети будівель попереду, квадратні обриси орендованих приміщень. — Три-шість-сім... Він тут живе. Якщо ще тут». Її спокій, її відстороненість і чіткість кроків пояснювались упевненістю, що з цим «якщо» вона більше не може співіснувати.

Вона витримувала його цілих десять днів — і десять ночей. Цей час був тією природною послідовністю, що привела її до цієї ночі, відлуння її кроків тепер було породжене тим ж імпульсом, що і їхній перестук — перестук, який залишався без відповіді, — коли вона блукала тунелями Термінала. Вона шукала його в цих тунелях, ходила там упродовж багатьох годин, довгими ночами — саме в ту зміну, в яку він раніше працював. Проминала підземні переходи та платформи, цехи, вузли і закинуті колії, ні в кого ні про що не запитуючи, не пояснюючи своєї присутності. Не відчуваючи ні страху, ні надії, вона йшла, керована лише почуттям відчайдушної відданості, мало не гордості.

Ці почуття пояснювалися тими моментами, коли вона несподівано зупинялась у якомусь темному підземному закутку і чула слова, майже викарбувані у мозку: «Це моя залізниця», — дивлячись на склепіння, що вібрувало від звуку віддалених коліс; «це моє життя», — відчуваючи напружений згусток того, що було силою

зупинене всередині неї; «це моя любов», — думала вона про чоловіка, який, можливо, був десь тут, у цих тунелях. Між цими думками не могло бути конфлікту. В чому я сумніваюсь? Що може нас роз'єднати тут, у цьому місці, якому обоє належимо? Далі, відновивши у пам'яті спогади про нинішні часи, вона знову рушала вперед із тим же відчуттям непохитної відданості, але з іншими словами на думці: «Ти заборонив мені тебе шукати, можеш проклинати мене, можеш мене відкинути... Але просто тому, що я існую, я маю право знати, що ти існуєш теж. Я повинна побачити тебе тільки для цього. Не зупинятися, не говорити, не торкатися до тебе — тільки побачити».

Вона його так і не побачила. Зауваживши зацікавлені та запитальні погляди підземних робітників, які йшли слідом, вона облишила пошуки.

Вигадавши привід, скликала збори робітників Термінала, — щоб їх підбадьорити. Вона вже двічі вдавалася до цього, зазираючи в обличчя кожному працівникові. Повторила ту саму нерозбірливу промову, відчуваючи сором через порожні узагальнення, які бурмотіла. Але водночас і гордість, що це не було аж так важливо, — вона дивилася на виснажені, доведені до тваринного стану обличчя чоловіків, яким було байдуже, — наказують їм працювати чи слухати безсенсові звуки. Його обличчя серед них не було.

— Усі були присутні? — запитала вона у майстра.

— Здається, так, — байдужо відповів він.

Вона тинялася перед входами до Термінала, спостерігаючи, як робітники приходили на зміну. Але входів було занадто багато, а місць, із яких вона могла спостерігати так, щоб її не зауважили, — надто мало. Вона стояла серед вологих сутінків на хіднику, що блищав від дощу, притиснувшись до стіни складу. Комір її пальта був піднятий аж до вилиць, дощові краплини падали на криси капелюха. Вона стояла обличчям до вулиці і спостерігала, як люди впізнають її та дивуються, розуміючи, що її варта занадто небезпечна та очевидна. Якщо серед них і був чоловік на ім'я Джон Ґолт, то хтось міг відгадати причину її пошуків... Якщо Джона Ґолта серед них не було... Якщо Джона Ґолта взагалі не було на світі, думала вона, тоді й небезпеки не існувало, — як і самого світу.

Немає небезпеки і немає світу, думала Даґні, йдучи вулицями та занедбаними районами до будинку під номером триста шістдесят сім, що був або не був його домом. Вона міркувала, що, мабуть, щось

подібне відчуває людина, очікуючи смертельного вироку: жодного страху, жодної злості, жодного неспокою — нічого, крім крижаної відстороненості світла, яке не гріє, знання без цінностей.

Під ногами загуркотіла консервна бляшанка — грюкіт тривав надто довго і лунав занадто голосно, наче відбивався від стін занедбаного міста.

Вулиці, здавалося, зруйнувалися від виснаження, а не занурилися у відпочинок, так само, як люди за цими стінами, які не спали, а гинули від безсилля. О цій порі він мав би повернутися додому з роботи, подумала Даґні. Якщо він працював. Якщо досі мав дім. Вона поглянула на обриси будівель, на потрісканий тиньк, облуплену фарбу, вицвілі вивіски над занедбаними крамницями з непотрібними товарами і брудними вітринами, провалені та небезпечні сходи, зношений одяг, розвішений на мотузках, на всю цю занехаяність, бруд, заяложеність, незавершеність, пам'ятники на знак програшу двом ворогам: «немає часу» і «немає сили». Вона подумала, що в цьому місці він жив цілих дванадцять років — той, хто володів такою надзвичайною могуттю: вмів розпалювати в людях прагнення працювати й жити.

Раптом вона пригадала: містечко Старнсвілль! Вона затремтіла. Але ж тут Нью-Йорк! — вигукнула Даґні подумки, захищаючи велич, яку так любила. Тоді незворушно і суворо визнала вирок, що виніс її розум: місто, в якому він мусив жити в такій занедбаності протягом дванадцяти років, було прокляте і приречене на майбутнє Старнсвілля.

І раптом усе перестало мати значення. Вона відчула особливий шок, — як тоді, коли западає несподівана тиша, коли всередині все завмирає: над дверима задрипаного будинку вона побачила номер триста шістдесят сім.

«Я цілком спокійна», — подумала Даґні. Тільки час раптово припинив свій плин, розламавши її сприйняття на окремі уламки: спершу — момент, коли вона побачила номер; потім — коли подивилася на список мешканців у болотяному світлі, що падало з дверного отвору, і побачила слова «Джон Ґолт, 5, задня частина» (слова вишкрябала олівцем якась малописьменна людина); вона зупинилася біля сходів, дивлячись угору, на поруччя, що зникали в темряві, — аж раптом прихилилась до стіни, затремтівши від жаху і воліючи нічого не знати; потім вона зрозуміла, що йде; зрештою виникло якесь полегшення, вона піднімалася сходами без зусилля,

сумніву чи страху, сходові майданчики залишалися внизу, рішуче відлунювали кроки, — наче імпульс цього невідворотного сходження, породжений силою її випростаного тіла, її плечей, високо піднятої голови й урочистої, екзальтованої певності, що від власного життя вона не може очікувати катастрофи — тільки не наприкінці цих сходів, що долати їх Даґні довелося аж тридцять сім років.

На горішньому поверсі вона побачила вузький коридор з темними плямами дверей. Даґні почула, як серед тиші поскрипують дошки під її ногами. Пальці натиснули на ґудзик дзвінка, і вона почула звук у невідомому просторі за дверима. Даґні зачекала. Почула, як коротко тріснула дошка десь на нижньому поверсі. Далеко на ріці натужно заревів буксир. Потім збагнула, що стоїть там уже досить довго, — бо наступна мить була більше схожа не на мить пробудження, а на мить народження: наче два звуки виштовхнули її з порожнечі: кроки за дверима і клацання замка. Та цілком опритомніла вона лише тоді, коли раптово усвідомила, що двері відчинено, а постать на порозі — це Джон Ґолт. Він буденно стояв у своєму коридорі, вдягнутий у широкі штани та сорочку. Лінію його талії косо окреслювало світло, що падало ззаду.

Вона розуміла: він намагається охопити сенс цієї миті, аналізує все, що їй передувало, і що настане потім, підбиває підсумки і намагається взяти події під свій контроль. І в момент, коли складка на його сорочці поворухнулась від подиху, він уже знав загальний підсумок: і цим підсумком стала радісна усмішка.

Нарешті Даґні змогла поворухнутися. Він узяв її за руку, затягнув до кімнати, вона відчула тиск його вуст на своїх, гнучкість його тіла, що контрастувала з її холодним пальтом.

Побачила усміх у його очах, відчула дотик уст знову і знову, обімліла в його руках, рвучко дихаючи, — ніби, піднімаючись нагору всіх цих п'ять прольотів, геть забула дихати. Її обличчя втиснулось у проміжок між його щокою і плечем — і вона обійняла його, торкаючись руками до щік.

— Джоне... ти живий... — це все, що вона змогла сказати.

Він кивнув, наче розуміючи, про що свідчили її слова.

Потім підняв з підлоги її капелюха, зняв з неї пальто, відклав убік, і роздивлявся з іскрою схвалення в очах її тонку і тремтливу постать. Провів долонею по тугому темно-синьому светрі з високим коміром, що надавав її тілу тендітності школярки і напруження бійця.

— Наступного разу вдягнись у біле, — мовив він. — Тобі личитиме.

Вона усвідомила, що вбрана так, як ніколи не вдягалася на люди. Так, як одягалась, коли залишалась удома, — наприклад, сьогодні, коли не змогла заснути. Даґні нарешті спромоглася засміятися: вона очікувала будь-яких перших слів, тільки не таких.

— Якщо наступний раз буде, — спокійно додав він.

— Ти про що?

Він замкнув двері:

— Сідай.

Вона стояла, оглядаючи кімнату: видовжене порожнє піддашшя з ліжком в одному закутку і газовою плитою в іншому, трошки дерев'яних меблів, голі дошки підлоги, що подовжували приміщення ще більше, єдина увімкнена лампа на столі, зачинені двері з тінню абажура на них — і Нью-Йорк за величезним вікном, прямокутні будівлі та окремі вогники, а ще — обриси Будівлі Таґґарта в далині.

— Тепер слухай уважно, — сказав він. — У нас є близько півгодини. Я знаю, чому ти сюди прийшла. Я казав тобі, що витримати це буде складно і що ти, цілком імовірно, зламаєшся. Не шкодуй. Бачиш? Я теж не шкодую. Але зараз ми повинні вирішити, як нам відтепер діяти. За півгодини агенти мародерів, які йшли за тобою слідом, з'являться, щоб мене арештувати.

— О ні! — зойкнула вона.

— Даґні, кожен, хто має бодай залишок людської проникливості, мав зрозуміти, що ти — не одна з них, що ти — їхній останній зв'язок зі мною, тому вони не зводили з тебе очей — очей їхніх шпигунів.

— За мною ніхто не стежив! Я дивилась, і...

— Ти не могла їх побачити. Вони експерти з мистецтва винюхувати. Хоч би хто йшов за тобою слідом, зараз повідомляє про нас своїх босів. Твоя присутність у цьому районі, о цій годині, моє ім'я внизу на дошці, те, що я працюю у тебе на залізниці, — цього вже достатньо, щоб усе поєднати.

— Тоді втікаймо!

Він похитав головою.

— Вони вже оточили будинок. Твої переслідувачі мають можливість підняти кожного полісмена в цьому районі. Тепер я скажу, що ти маєш робити, коли вони сюди прийдуть. Даґні, у тебе лише один шанс мене врятувати. Якщо ти не зовсім зрозуміла, що я казав по

радіо про людей, які обирають середину, — то зрозумієш зараз. Середини не існує. Але ти не можеш стати на їхній бік, поки ми в їхніх руках. Ти повинна приєднатися до них.

— Що?

— Ти повинна приєднатися до них, повністю, цілковито, публічно, наскільки лише здатна вдавати. Ти повинна поводитись, як одна з них. Вдавати мого найбільшого ворога. Якщо ти це зробиш, я матиму шанс вижити. Вони занадто сильно мене потребують, вони вдадуться до будь-яких крайнощів, перш ніж мене вбити. Хоч би що вони витягували з людей, вони можуть це зробити тільки з огляду на моральні цінності їхніх жертв. Вони не поділяють жодної моєї цінності, щоб шантажувати, нічого такого, чим можна мені погрожувати. Але якщо вони бодай на мить запідозрять, що ми одне для одного значимо, то почнуть тебе катувати — фізично — просто в мене на очах, менш ніж за тиждень. Я не збираюся на це чекати. За першого ж натяку на загрозу для тебе, я накладу на себе руки і негайно зупиню їх.

Він сказав це буденно і відсторонено, тоном практичних підрахунків. Вона знала, що він говорить серйозно і має рацію: Даґні розуміла, в який спосіб вона єдина могла призвести до його загибелі, натомість самі вороги нездатні були нічого йому заподіяти. Він побачив її завмерлий погляд, погляд розуміння і жаху. Кивнув і ледь усміхнувся.

— Немає потреби тобі казати, — мовив він, — що якщо я це зроблю, то мій вчинок не буде актом самопожертви. Я не збираюся жити на їхніх умовах, я не хочу їм коритись і бачити, як ти чиниш убивство. Після цього для мене вже не залишиться цінностей — отже, не буде задля чого жити. Тому використай всі можливості обману, але переконай їх, що ти мене ненавидиш. Тоді ми матимемо шанс вижити і втекти. Не знаю, коли і як саме, але принаймні тоді я знатиму, що можу діяти вільно. Це зрозуміло?

Вона змусила себе підняти голову, поглянути йому в очі й кивнути.

— Коли вони прийдуть, — мовив він, — скажеш, що ти намагалася знайти мене, щоб передати їм, що ти запідозрила щось, коли побачила моє ім’я у списку робітників, і що прийшла сюди все з’ясувати.

Вона кивнула.

— Я відмовлятимусь зізнатися, хто я. Вони можуть упізнати мій голос, але я намагатимусь це заперечити. Саме ти скажеш їм, що я — саме той Джон Ґолт, якого вони шукають.

Вона забарилась, але знову кивнула.

— Потім ти попросиш — і приймеш п'ятсот тисяч доларів винагороди, що вони запропонували за мене.

Вона заплющила очі й кивнула.

— Даґні, — повільно сказав він, — неможливо служити власним цінностям, існуючи в їхній системі. Раніше чи пізніше, бажаєш ти цього чи ні, їм доведеться привести тебе до тієї точки, коли єдине, що ти зможеш для мене зробити — піти проти мене. Збери всю свою силу і зроби це, — і тоді ми відіб'ємо цих півгодини і, можливо, майбутнє.

— Я це зроблю, — спокійно мовила вона і додала: — Якщо саме це станеться...

— Це станеться. Не шкодуй. Я — не шкодуватиму. Ти не зрозуміла суті наших ворогів. Тепер ти її побачиш. Якщо мені судилося стати пішаком у тій виставі, яка тебе переконає, — то я хочу це зробити. Я хочу відібрати тебе у них раз і назавжди. Ти не хотіла більше чекати? О, Даґні, Даґні, я теж не хотів!

Він тримав і цілував її так, що вона відчула: кожен крок, кожна небезпека, кожен сумнів і її зрада (якщо це можна було назвати зрадою), все давало їй глибоку впевненість у правильності цієї миті. Він бачив на її обличчі ознаки внутрішньої боротьби, напружений протест проти себе самої — і крізь цілунки вона почула його голос:

— Не думай про них тепер. Ніколи не думай про біль, небезпеку чи ворогів ні на мить довше, ніж треба, щоб їх подолати. Ти тут. Це наш час і наше життя, а не їхнє. Не старайся бути нещасною. Бо ти щаслива.

— Незважаючи на ризик тебе занапастити? — прошепотіла вона.

— Не занапастиш. Але — так, навіть незважаючи на це. Ти ж не вважаєш, що це байдужість, правда? Хіба байдужість тебе сюди привела?

— Я... — бажання сказати правду змусило її притягнути його обличчя до своїх губ, і вона промовила:

— Мені було байдуже, хто з нас двох виживе, — тільки б побачити тебе ще раз!

— Я був би розчарований, якби ти не прийшла.

— Знаєш, як це було: чекати, долати спокусу, відкладати на день, потім іще на один, потім...

Він засміявся.

— Думаєш, не знаю? — запитав тихо.

Її рука безпорадно впала додолу: Даґні подумала про його довгі роки на залізниці.

— Коли я почула твій голос по радіо, — сказала вона, — коли почула найвеличнішу заяву... Ні, я не маю права казати, що саме подумала.

— Чому ні?

— Ти думаєш, що я її не прийняла.

— Приймеш.

— Ти говорив звідсіля?

— Ні, з долини.

— А потім повернувся до Нью-Йорка?

— Наступного ранку.

— І відтоді був тут?

— Так.

— А ти чув заклики, які вони висилають тобі щоночі?

— Звісно.

Вона повільно роззирнулась, її очі рухались від міських веж за вікном до дерев'яних сволоків стелі, потрісканого тиньку на стінах, залізних підпор його ліжка.

— Ти був тут весь час, — сказала вона. — Ти жив тут дванадцять років... тут... отак...

— Отак, — сказав він, відчиняючи двері в кінці кімнати.

Вона зойкнула. Видовжений, яскраво освітлений простір без вікон, захищений мушлею лискучого металу, схожий на невелику бальну залу на борту підводного човна, був найсучаснішою лабораторією, яку їй випадало бачити.

— Заходь, — сказав він, усміхаючись. — Мені більше не треба нічого від тебе приховувати.

Даґні почувалась так, ніби опинилася в іншому світі. Вона дивилася на складне обладнання, що вилискувало яскравим, розсіяним світлом, на плутанину дротів, на дошку, списану математичними формулами, на нескінченні шереги предметів, кожен з яких служив конкретній меті, — а потім озирнулася на потріскані дошки та облуплені стіни кімнати. Або-або, подумала вона. Ось вибір, який стоїть перед світом: людська душа може мати або такий образ, або такий.

— Ти хотіла знати, де я працював протягом одинадцяти місяців на рік, — сказав він.

— Ти все це придбав, — вона показала на лабораторію, — на платню, — тицьнула рукою в бік кімнати, — некваліфікованого робітника?

— Звісно, ні! За гроші, що Мідас Малліґан виплачує мені за електростанцію, екран з променів, радіопередавач та ще кілька подібних об'єктів.

— Тоді... навіщо ти працював робітником колії?

— Бо гроші, які людина заробляє в долині, не можна витрачати у зовнішньому світі.

— Де ти взяв це обладнання?

— Я його зробив сам. На ливарні Ендрю Стоктона.

Він вказав на скромний предмет, схожий на корпус радіоприймача, що стояв у кутку кімнати.

— Ось двигун, про який ти так мріяла, — він засміявся, бо вона зойкнула, мимовільно кинувшись уперед. — Не вивчай його зараз, ти ж не збираєшся віддати двигун їм?

Вона дивилася на лискучий метал циліндрів і на кільця дроту, що нагадували той іржавий предмет, який, немов священна реліквія, покоївся у скляній труні в підземеллях Термінала Таґґарта.

— Він постачає електричну енергію для моєї лабораторії, — сказав він. — Ніхто не повинен дивуватися, чому робітник колії використовує стільки електрики.

— Але ж якщо вони знайдуть це місце...

Він коротко засміявся:

— Не знайдуть.

— Як довго ти?..

Даґні замовкла. Цього разу вона не зойкнула, у неї все всередині завмерло. На стіні, за рядами механізмів побачила вирізану з газети фотографію: вона — у широких штанах і сорочці — стояла біля паротяга на відкритті «Лінії Джона Ґолта». Її голова була піднята, в усмішці відображався сенс, значення і сонячне світло того дня.

Вона застогнала і повернулася до нього, але вираз її обличчі відповідав її виразу на фотографії.

— Я був символом того, що ти хотіла знищити в цьому світі, — сказав він. — Але ти була для мене символом того, чого я хотів досягнути.

Він вказав на зображення.

— Так людина почувається раз чи двічі протягом свого життя. Але я вирішив, що таким буде мій постійний і природний стан.

Його безтурботний і впевнений погляд, ясність розуму допомогли їй осягнути цей момент, відчути його справжність — зараз, у цьому місті.

Коли Джон її поцілував, Даґні знала: їхні руки, обіймаючи одне одного, обіймають свою найбільшу перемогу. Їхньої реальності не досягали ні біль, ні страх. Це була реальність П'ятого концерту Гейлі, винагорода, якої вони так прагнули, за яку боролись — і її отримали.

У двері подзвонили.

Її першою реакцією було відсахнутися, його — притиснути її щільніше, затримати надовше.

Коли вона підняла голову, він усміхався.

Сказав тільки:

— Тепер настав час не боятися.

Вона повернулась слідом за ним до кімнати. Почула, як зачиняються позаду них, клацнувши, двері лабораторії.

Він мовчки допоміг їй одягнути пальто, зачекав, поки вона затягне пасок і надіне капелюха, а потім рушив до дверей і відчинив їх.

До приміщення ввійшли четверо м'язистих людей у військових одностроях. Кожен мав збоку по два пістолети. Їхні широкі безформні обличчя та очі були непроникні. Четвертий, їхній ватажок, виявився тендітним чоловічком у цивільному одязі та дорогому пальті. Він мав акуратні вусики, блідо-голубі очі, а поводився, наче інтелектуал, експерт зі зв'язків з громадськістю.

Він зиркнув на Ґолта, на кімнату, ступив уперед, зупинився, потім зробив іще один крок і знову зупинився.

— Слухаю вас, — мовив Ґолт.

— Ви... ви Джон Ґолт? — голосно запитав він.

— Це моє ім'я.

— Ви Джон Ґолт?

— Який?

— Це ви говорили по радіо?

— Коли?

— Не дозволяйте йому вас обдурити, — металевим голосом промовила Даґні, звертаючись до ватажка.

— Він — Джон Ґолт. Я подам докази до штабу. Можете продовжувати.

Ґолт обернувся до неї, як до незнайомки.

— Чи можете ви мені сказати, хто ви така, і чого від мене хотіли?

Її обличчя було таке ж порожнє, як і обличчя солдатів.

— Мене звати Даґні Таґґарт. Я хотіла переконатися, що ви справді та людина, яку розшукує вся країна.

Він обернувся до ватажка і сказав:

— Добре. Я — Джон Ґолт, але якщо хочете, щоб я з вами спілкувався, то тримайте цю стукачку, — і він вказав на Даґні, — від мене якнайдалі.

— Містере Ґолт! — неймовірно радісно закричав ватажок. — Яка честь з вами познайомитися, честь і привілей! Будь ласка, містере Ґолт, не зрозумійте нас неправильно, — ми готові виконати ваші бажання. Ні, звісно, вам не доведеться спілкуватися з міс Таґґарт, якщо ви цього не хочете. Міс Таґґарт лише намагалася виконати свій патріотичний обов'язок, але...

— Я сказав: тримайте її від мене якнайдалі.

— Ми ж вам не вороги, містере Ґолт. Запевняю: ми — не вороги.

Він обернувся до Даґні:

— Міс Таґґарт, ви неоціненно прислужилися народові. Дозвольте відтепер нам опікуватися цим чоловіком.

Заспокійливі рухи його рук намагалися змусити її відступити, щоб тримати якнайдалі від Ґолта.

— Чого ви хочете? — запитав Ґолт.

— На вас чекає весь народ, містере Ґолт. Все, чого ми хочемо, — отримати шанс розсіяти непорозуміння. Шанс співпрацювати з вами.

Його рука в рукавичці подала сигнал решті чоловікам. Дошки підлоги затріщали. Чоловіки мовчки почали відчиняти шухляди і шафи. Вони обшукували кімнату.

— Завтра вранці наш народ поверне собі надію, містере Ґолт, коли почує, що ми вас знайшли.

— Чого ви хочете?

— Просто привітати вас від імені народу.

— Мене арештовано?

— До чого ці старомодні вислови? Наша робота — це лише безпечно допровадити вас до найвищого керівництва нашої держави. Ваша присутність вкрай необхідна.

Він зупинився, але відповіді не отримав.

— Найвище керівництво хоче з вами порадитися — просто порадитись і дійти дружньої згоди.

Солдати не знаходили нічого, крім одягу та кухонного начиння. Не було жодних листів, книжок, навіть газет — так, ніби в кімнаті жила неписьменна людина.

— Наша завдання, містере Ґолт, допомогти вам посісти правильне місце в суспільстві. Здається, ви й самі не усвідомлюєте власної цінності.

— Усвідомлюю.

— Ми тут лише для того, щоб вас захистити.

— Зачинено! — повідомив солдат, погупавши кулаком у двері лабораторії.

Ватажок улесливо посміхнувся.

— Містере Ґолт, що за тими дверима?

— Приватна власність.

— Відчиніть їх, будь ласка.

— Ні.

Ватажок розвів руками зі страдницькою безпорадністю на обличчі.

— На жаль, мої руки зв'язані. Накази, розумієте. Ми повинні ввійти до тієї кімнати.

— То входьте.

— Це лише формальність, звичайна формальність. Існують усі підстави, щоб усе залагодити по-товариському. Ви ж погодитеся співпрацювати?

— Я сказав: ні.

— Упевнений, ви б не хотіли, щоб ми вдавалися до... необов'язкових заходів.

Відповіді він не отримав.

— У нас є дозвіл зламати ці двері, ви ж знаєте, — але, звісно, ми б не хотіли цього робити.

Жодної відповіді.

— Зламайте замок! — гаркнув він солдатові.

Даґні поглянула на Ґолта. Він стояв, беземоційний і з піднятою головою. Вона бачила безтурботну лінію його профілю, очі, спрямовані на двері. Замок був маленький — квадратна пластинка з полірованої міді: без отвору для ключа, без нічого.

Троє бовдурів мимоволі затихли, паралізовані безпорадністю. Четвертий, затиснувши в руці інструменти квартирного злодія, обережно шкрябав ними по дерев'яній поверхні дверей.

Дерево легко піддалось, донизу посипалися маленькі тріски. Через тишу, що запанувала навколо, ці стуки перетворювалися мало не на пістолетні постріли. Коли відмичка злодія почала нищити мідну пластину, присутні почули за дверима слабке шарудіння — не гучніше від втомленого зітхання. Наступної миті замок відпав і двері відчинилися.

Солдат відстрибнув. Ватажок наблизився, його кроки були нерівні, мов гикавка. Він різко штовхнув двері. Навпроти них зяяла непроглядна чорна діра з невідомим вмістом.

Вони перезирнулись і поглянули на Ґолта. Він не рухався. Стояв і вдивлявся у темряву.

Даґні рушила слідом, коли вони переступили поріг, присвічуючи ліхтариками. Видовжений простір був оббитий металом і повністю порожній, не враховуючи товстого шару пилу на підлозі — дивного, сірувато-білого пилу, що, здавалося, лежав тут уже впродовж багатьох століть. Кімната нагадувала череп.

Даґні відвернулась, намагаючись приховати вираз свого обличчя: вона знала, чим був цей пил ще кілька хвилин тому. «Не намагайтеся відчинити цих дверей», — сказав він їй біля входу до електростанції Атлантиди. «Якщо спробуєте їх зламати, механізми всередині розпадуться на порох ще до того, як двері відчиняться». Не намагайтеся відчинити цих дверей — думала вона, знаючи, що ця фраза тотожна застереженню: не намагайтеся силувати розум.

Чоловіки мовчки позадкували до входу і невпевнено зупинились у різних кутках піддашшя, ніби викинуті припливом.

— Ну, — сказав Ґолт, тягнучись по пальто і повертаючись до ватажка. — Ходімо.

Три поверхи готелю «Вейн-Фолкленд» евакуювали і перетворили на військовий табір. Охоронці з автоматами стояли на кожному повороті довгих коридорів, устелених м'якими килимами. Вартові з багнетами чатували на майданчиках перед пожежними сходами. Двері ліфта на п'ятдесят дев'ятому, шістдесятому і шістдесят першому поверхах було заблоковано. Дістатись туди можна було тільки через єдиний вхід і єдиний ліфт. Їх охороняли солдати у повному бойовому спорядженні. У вестибюлях, ресторанах і

магазинах першого поверху тинялися характерні на вигляд люди: вони були одягнуті в надто дорогий і надто новий одяг, що мав би імітувати звичних гостей готелю, але видовище мало не надто переконливий вигляд, бо костюми незграбно сиділи на кремезних фігурах, до того ж з-під тканини випирали предмети, яких у бізнесменів просто не може бути, — зброя. Групи охоронців з автоматами стояли при кожному вході і виході з готелю, як і біля стратегічних вікон, що виходили на прилеглі вулиці.

В середині табору, на шістдесятому поверсі, у «королівському» номері готелю «Вейн-Фолкленд», серед атласних драпувань, кришталевих канделябрів і ліпнини, в оббитому парчею м'якому кріслі сидів Джон Ґолт у широких штанах і сорочці. Одну ногу він поклав на оксамитовий пуф, руки схрестив за головою. Дивився на стелю.

У цій позі його і застав містер Томсон, коли четверо охоронців, які стояли за дверима королівського номера з четвертої ранку, об одинадцятій відчинили їх, впустили Томсона, і знову замкнули.

Містер Томсон відчув певний неспокій, коли замок у дверях позаду нього клацнув, відрізавши шлях до відступу, і він залишився наодинці з ув'язненим. Але він пригадав заголовки в газетах і голоси дикторів на радіо, які ще від світанку повідомляли всій країні: «Джона Ґолта знайшли! Джон Ґолт у Нью-Йорку! Джон Ґолт приєднався до народної справи! Джон Ґолт проводить нараду з державними лідерами, працюючи над швидким розв'язанням усіх наших проблем!» Пригадавши це все, Томсон змусив себе повірити, що це правда.

— Так-так-так! — бадьоро промовив він, наближаючись до крісла. — Отже, це ви наш молодий колега, який створив усі ці труднощі... Ох, — раптом вирвалось у нього, коли він наблизився і зазирнув у темно-зелені очі, які пильно за ним стежили. — Ну... Я несказанно радий нашій зустрічі, містере Ґолт, несказанно радий. — І додав:

— Я — містер Томсон, як ви знаєте.

— Вітаю, — сказав Ґолт.

Містер Томсон звалився у крісло. Безцеремонністю цього жесту він намагався надати зустрічі невимушеності.

— Не думайте, що вас заарештовано чи щось таке, — він обвів рукою кімнату. — Це не в'язниця, як ви бачите. Погляньте, як добре

ми до вас ставимося. Ви — важлива особа, дуже важлива особа, — і ми про це знаємо.

Почувайтеся, як удома. Просіть будь-чого. Хто вас не послухається, того викину геть. А якщо вам не сподобається котрийсь із тих хлопців за дверима, тільки скажіть — ми відразу його замінимо.

Він очікувально замовк, але відповіді не отримав.

— Єдина причина, з якої ми вас сюди покликали — бажання з вами поспілкуватися. Ми цього б не робили, але ви не залишили нам вибору. Продовжували ховатись. А ми просто хотіли сказати вам, що ви неправильно нас зрозуміли.

Він розвів руками, піднявши догори долоні й чарівно всміхнувся. Ґолт мовчки за ним спостерігав.

— Яку промову ви виголосили! Ви оратор! Ви дещо зробили для країни — не знаю, що саме і навіщо, але таки якось вплинули. Здається, люди й собі захотіли мати те, що маєте ви. Але ви вирішили, що ми проти цього? Ось у цьому ваша помилка. Ми не проти. Особисто я думаю, що у вашій промові було чимало справді слушних зауважень. Так, сер, така моя думка. Звісно, я не погоджуюсь із кожним вашим словом, — але що за чорт, ви ж не хочете, щоб ми погоджувались абсолютно з усім, правда? Розмаїття поглядів — у цьому й полягають кінні перегони. Я завжди готовий змінити свою думку. Я відкритий до будь-яких аргументів.

Він вичікувально схилився вперед, але відповіді знову не отримав.

— Світ занурився просто в якесь пекло. Все, як ви казали. Тут я з вами погоджуюсь. У нас є точка дотику. Можемо з цього розпочати. З цим треба щось робити. Все, чого я хотів... Слухайте, — несподівано закричав він, — чому ви не дозволяєте з вами поговорити?

— Я з вами розмовляю.

— Я... ну... ви розумієте, про що я.

— Цілком.

— Ну і? Що ви мені на це?

— Нічого.

— Га?

— Нічого.

— Ох, та перестаньте ж!

— Я не шукав розмови з вами.

— Але... Але ж послухайте! Ми повинні все обговорити!

— Я не маю що з вами обговорювати.

— Послухайте, — після паузи мовив містер Томсон, — ви — людина дії. Практична людина. Боже, та ви ж практична людина! Якщо я не у всьому вас розумію, то щодо цього — цілком певен. Хіба ні?

— Чи я практичний? Так.

— Я теж. Ми можемо говорити відверто. Можемо розкрити всі карти. Хоч би яка була ваша мета, я пропоную вам угоду.

— Я завжди відкритий до угод.

— Я так і знав! — тріумфально вигукнув містер Томсон і гепнув кулаком по власному коліну. — Я їм так і казав, усім цим дурнуватим мудрагелям-теоретикам, усім цим веслі!

— Я завжди відкритий до угод, якщо хтось може запропонувати мені те, що мене зацікавить.

Містер Томсон і сам не зрозумів, що змусило його завагатися, перш ніж він сказав:

— То висувайте свої вимоги, братіку! Висувайте вимоги!

— А що ви можете мені запропонувати?

— Та що завгодно.

— Наприклад?

— Що скажете. Ви чули наші звернення до вас на коротких хвилях?

— Так.

— Ми ж сказали, що пристанемо на ваші умови. Будь-які умови. Ми не жартували.

— А ви хіба не чули, як я по радіо сказав, що не збираюся приставати на жодні умови? Я теж не жартував.

— Послухайте, але ж ви неправильно нас зрозуміли! Ви думали, що ми будемо з вами боротись. А ми не збираємося цього робити. Ми ж не такі непоступливі. Ми бажаємо розглянути будь-яку ідею. Чому ви не відповіли на наші заклики до розмови?

— Чому я мав би це робити?

— Тому що... тому що ми хотіли спілкуватися з вами від імені країни.

— Я не визнаю вашого права говорити від імені країни.

— Послухайте, я не звик... Ну, добре, чи можете ви мене просто вислухати? Ви мене не слухатимете?

— Я слухаю вас.

— Країна в жахливому стані. Люди вмирають з голоду і здаються, економіка розпадається на шматки, ніхто більше нічого не

виробляє. Ми не знаємо, що з цим робити. А ви — знаєте. Знаєте, як усе налагодити. Добре, ми готові піддатися. Ми хочемо, щоб ви сказали нам, що слід робити.

— Я вже сказав вам, що робити.

— Що?

— Забратися з дороги.

— Це неможливо! Це нереально! Про це навіть мови бути не може!

— Бачите? Я ж казав — немає що обговорювати.

— Заждіть! Зачекайте! Не треба крайнощів! Завжди залишається середнє арифметичне. Ви не можете мати все. Ми не... люди не готові до цього. Ви не можете вимагати, щоб ми пустили псу під хвіст увесь державний механізм. Ми повинні зберегти систему. Але ми не проти внести зміни. Переробимо все, що ви захочете. Ми не вперті догматики, які тримаються за теорію, — ми гнучкі. Зробимо все, що ви скажете. У вас розв'язані руки. Ми будемо взаємодіяти. Досягнемо компромісу. Розділимо все п'ятдесят на п'ятдесят. Ми залишимо за собою сферу політики і дамо вам повну владу над економікою. Віддамо все виробництво у країні, подаруємо його вам. Керуватимете нею, як вам заманеться, віддаватимете накази, видаватимете директиви, — матимете у своєму розпорядженні організовану владу держави, щоб ваші рішення були ефективніші. Ми всі — і я перший — готові вам коритися. У царині виробництва ми зробимо все, що ви скажете. Будете економічним диктатором нашого народу!

Ґолт вибухнув реготом. Він сміявся так щиро, що містер Томсон зніяковів.

— Що з вами?

— То в цьому ваше бачення компромісу?

— Та що за... Чого ви сидите і шкіритеся? Ви мене, мабуть, не зрозуміли. Я пропоную вам роботу Веслі Моуча — нічого більшого ніхто запропонувати вам не зможе! Зможете робити, що забажаєте. Якщо вам не подобається спосіб управління — анулюйте його. Якщо хочете вищих прибутків і нижчих заробітних плат — віддайте розпорядження. Хочете особливих привілеїв для великих магнатів — надайте їм привілеї. Якщо вам не подобаються профспілки — розпустіть їх. Хочете вільну економіку — накажіть людям бути вільними! Грайтесь, як вам захочеться. Але нехай усе налагодиться. Наведіть у країні порядок. Змусьте людей працювати. Нехай вони виробляють товари. Поверніть ваших

хлопців — людей розуму. Ведіть нас до мирної, наукової, індустріальної ери, до розквіту.

— Під дулом пістолета?

— Слухайте, я... Що в цьому смішного?

— Скажіть мені тільки одне: якщо ви вдаєте, наче не чули жодного слова, промовленого мною по радіо, чому ви думаєте, що я вдаватиму, наче цього не казав?

— Не розумію, про що ви! Я...

— Байдуже. Це було риторичне запитання. Перша частина — відповідь на другу.

— Га?

— Добре, перекладу: чоловіче, я не граюся у ваші ігри.

— Ви відмовляєтеся від моєї пропозиції?

— Відмовляюся.

— Але чому?

— Я три години пояснював по радіо, чому.

— Ох, це ж тільки теорія! Йдеться про бізнес. Я пропоную вам найкращу роботу на світі. Ви поясните, що не так?

— Протягом трьох годин я пояснював вам, що це не спрацює.

— Ви можете зробити так, щоб спрацювало.

— Як?

Містер Томсон розвів руками.

— Не знаю. Якби я знав, то до вас би не звертався. Це ви повинні придумати. Це ви у нас індустріальний геній. Можете залагодити будь-які проблеми.

— Я сказав, що це неможливо зробити.

— Ви можете.

— Як?

— Якось.

Він знову почув сміх Ґолта і додав:

— Чому ні? Просто скажіть — чому ні?

— Добре, скажу. Ви хочете, щоб я став економічним диктатором?

— Так!

— І ви будете коритися будь-якому моєму наказові?

— Беззастережно!

— Тоді почніть зі скасування всіх податків на прибуток.

— О ні! — закричав містер Томсон, зриваючись на ноги. — Ми не можемо цього зробити! Це... це не царина виробництва. Це царина поширення. Яким чином ми зможемо платити урядовим працівникам?

— Звільніть урядових працівників.

— О ні! Це вже політика! Це не економіка! Ви не можете втручатись у політику! Ви не можете отримати все й одразу!

Ґолт поклав ногу на ногу і примостив їх на пуфі, зручно випроставшись у кріслі.

— Хочете продовжувати дискусію? Чи ви зрозуміли?

— Я тільки... — він замовк. — Ви задоволені з того, що я зрозумів?

— Послухайте, — примирливо сказав містер Томсон, повертаючись на своє місце. — Я не хочу сперечатись. Я не дуже вправний у дебатах. Я — людина дії. Часу дедалі менше. Все, що мені відомо, — ви дуже розумний. Саме ваш розум нам і потрібен. Ви здатні досягти всього. Якщо захочете, ви зможете все залагодити.

— Добре, поговорімо по-вашому: я не хочу. Не хочу бути економічним диктатором — навіть задля того, щоб наказати людям стати вільними. Жодна раціональна людина не прийме можливості такого наказу, бо знає: це право належить їй самій, ніхто не може його забрати чи віддати.

— Скажіть, — замислено мовив містер Томсон, — чого вам треба?

— Я вже казав по радіо.

— Я не розумію. Ви сказали, що керуєтеся власними егоїстичними інтересами — це я можу зрозуміти. Але чого такого ви можете хотіти від майбутнього, що не можете отримати від нас негайно, на тарілочці? Я думав, що ви егоїст, що ви практична людина. Я запропонував вам карт-бланш на що завгодно, — а ви мені кажете, що це вам не потрібно. Чому?

— Бо ваш карт-бланш не має ресурсів.

— Що?

— Бо ви не маєте цінностей, які можуть мене зацікавити.

— Я можу запропонувати вам що завгодно. Тільки скажіть.

— Кажіть ви.

— Ви багато говорите про багатство. Якщо хочете грошей — то я можу дати вам за хвилину, вже зараз, готівкою, можу дати стільки, скільки ви не заробите і за три життя. Хочете мільярд доларів — чистий мільярд доларів?

— Який я маю заробити, щоб ви могли мені його віддати?

— Ні, я дам вам його просто з державної скарбниці, новими, хрусткими купюрами... або... навіть золотом, якщо хочете.

— Що я зможу за них купити?

— Ну, коли країна стане на ноги...

— Коли я поставлю її на ноги?

— Якщо ви хочете все робити по-своєму, якщо ви женетеся за владою, то я гарантую, що кожен чоловік, жінка і дитина у цій країні коритиметься вашим наказам і робитиме все, чого ви забажаєте.

— Після того, як я їх навчу?

— Якщо хочете чогось для своїх людей — для всіх тих, що позникали, — роботи, посад, влади, податкових пільг, будь-яких особливих послуг — тільки скажіть, і вони їх матимуть.

— Після того, як я їх поверну в цей світ?

— То чого ж ви хочете?

— Навіщо ви мені потрібні?

— Га?

— Що ви можете мені запропонувати такого, чого б я не міг отримати без вас?

В очах містера Томсона з'явився особливий вираз: здавалося, він почувається загнаним у кут. І все ж погляду від Ґолта не відвів і повільно промовив:

— Без мене ви не зможете вийти з цієї кімнати.

Ґолт усміхнувся:

— Це правда.

— Не зможете взагалі нічого створити. Залишитеся тут і помрете з голоду.

— Це теж правда.

— То що, не розумієте? — голос містера Томсона знову став гучний, до нього повернулася якась інтимна радість, наче недвозначний натяк, що пролунав, можна було розвіяти за допомогою гумору. — Я можу запропонувати вам ваше власне життя.

— Ви не можете мені цього запропонувати, містере Томсон, — стиха мовив Ґолт.

Містер Томсон здригнувся і звів на Ґолта погляд, а потім відвернувся: Ґолтова усмішка здавалася майже ніжною.

— Тепер ви розумієте, про що мені йшлося, коли я казав, що нуль не може бути заставою за життя? Це я можу гарантувати вам таку заставу — і цього не робитиму. Відмова виконувати погрозу — це не платня, заперечення заперечення — це не винагорода, відкликання озброєних хуліганів не може бути стимулом, пропозиція не убивати для мене цінності не становить.

— Хто... хто вам казав щось про вбивство?

— А хто казав про будь-що, крім нього? Якби ви не тримали мене тут під дулом пістолета, під загрозою смерті, то не мали б можливості взагалі зі мною розмовляти. Ось і все, на що здатні ваші пістолети. Я не плачу за відмову від погроз. Я не купую ні в кого власного життя.

— Це неправда, — весело мовив містер Томсон. — Якби ви зламали ногу, то заплатили б лікареві, щоб він її вилікував.

— Не заплатив би, якби ногу зламав мені сам лікар, — Ґолт усміхнувся у відповідь на мовчанку містера Томсона. — Я практична людина, містере Томсон. Не думаю, що це дуже по-діловому — заохочувати людину, єдиною метою життя якої є ламати мені кості. Не думаю, що підтримувати і захищати здирництво, — ознака практицизму.

Містер Томсон замислився, а потім похитав головою.

— Не думаю, що ви практичний, — сказав він. — Практична людина не ігнорує фактів реальності. Вона не гайнує свого часу, бажаючи, щоб усе навколо стало іншим, намагаючись це змінити. Вона приймає все таким, яке воно є. Ми вас ув'язнили. Це факт. Подобається це вам чи ні, це факт. Ви повинні діяти відповідно.

— Я дію.

— Я про те, що ви повинні співпрацювати. Повинні визнати ситуацію, прийняти її й до неї пристосуватись.

— Якщо у вас отруєна кров, ви пристосуєтеся до цього чи спробуєте змінити?

— Це зовсім інше! Це фізичні речі!

— Тобто фізичні речі змінювати можна, а ваші примхи — ні?

— Га?

— Фізичну природу можна пристосувати до людини, натомість ваші примхи — вищі за закони природи, тому люди повинні пристосовуватися до вас?

— Перевага на моєму боці!

— Бо у вас пістолет?

— Та забудьте ви про пістолети! Я...

— Я не можу забути про реальні факти, містере Томсон. Це було б непрактично.

— Добре, нехай: у мене пістолет. Що ви можете проти цього вдіяти?

— Діятиму відповідно. Я вам підкорюся.

— Що?

— Зроблю все, що ви мені накажете.

— Ви не жартуєте?

— Ні, не жартую. У буквальному сенсі.

Він побачив, що запал містера Томсона поступово перетворюється на подив.

— Я виконаю все, що ви мені накажете. Якщо посісти крісло економічного диктатора, я його посяду. Якщо накажете сісти за стіл, сяду. Якщо накажете видати директиву — я видам ту директиву, яка буде вам необхідна.

— Але я не знаю, які директиви треба видавати!

— І я не знаю.

Запала тривала мовчанка.

— Ну? — запитав Ґолт. — І де ваші накази?

— Я хочу, щоб ви порятували економіку країни!

— Я не знаю, як її порятувати.

— Я хочу, щоб ви знайшли спосіб це зробити!

— Я не знаю, як його знайти.

— Я хочу, щоб ви придумали!

— Яким чином ваш пістолет може мене до цього змусити, містере Томсон?

Містер Томсон мовчки на нього дивився — і в його стиснутих губах, у випнутому підборідді, у звужених очах Ґолт побачив вираз, характерний для хулігана-підлітка, готового виголосити свій філософський аргумент, що вкладається в єдине речення: «Я тобі зараз зуби повибиваю». Ґолт усміхнувся, наче прочитав це його бажання. Містер Томсон відвів погляд.

— Ні, — сказав Ґолт, — ви не хочете, щоб я придумав. Коли ви змушуєте людину діяти проти її власного вибору і думок, то хочете саме того, щоб ця людина перестала думати. Хочете, щоб вона стала роботом. Я підкорюсь.

Містер Томсон зітхнув.

— Не розумію, — сказав він зі щирою безпорадністю. — Щось не клеїться — і я не можу зрозуміти, що саме. Навіщо вам неприємності? Маючи такий мозок, ви могли б переплюнути будь-кого. Я ж вам не рівня, ви це прекрасно знаєте. Чому ви просто не вдасте, начебто приєдналися до нас, а потім захопите весь контроль, мене обдуривши?

— З тієї ж причини, яка штовхає вас таке пропонувати: бо в такому разі ви переможете.

— Га?

— Ті, хто хоч трохи кращі за вас, намагаються перемогти вас вашими ж методами, — і саме це дозволило вам керувати світом упродовж стількох століть. Хто з нас двох переміг, якби я намагався змагатись із вами за контроль над вашими силачами? Звісно, я міг би прикидатись — і не порятував би вашої економіки і системи, бо тепер їх уже ніщо не порятує, — і я зазнав би поразки, а ви здобули б перемогу, що її завжди здобували в минулому: ви відтермінували б свій крах. Покарання відтягнулось би ще на певний час, може, на рік чи на місяць, і його вдалось би купити ціною надії та зусиль, витиснутих з найкращих людей, які залишилися навколо, включно зі мною. Ось і все, що вам потрібно, ось весь ваш діапазон. Місяць? Ви погодились би і на тиждень, на тій незмінній підставі, що завжди можна знайти наступну жертву. Але я остання жертва — і ця жертва відмовляється зіграти свою історичну роль. Гру закінчено, чоловіче.

— Усе це теорія! — гаркнув містер Томсон, може, трохи занадто різко. Його очі металися кімнатою, наче підміняючи собою нервову ходу. Він тужливо поглянув на двері, бажаючи вирватися звідси. — Кажете, якщо ми не відмовимося від системи, то загинемо? — запитав він.

— Так.

— Отже, оскільки ми вас ув’язнили, ви загинете разом із нами?

— Можливо.

— А хіба ви не хочете жити?

— Жагуче, — Ґолт побачив вогник надії в очах містера Томсона і всміхнувся. — Скажу більше: я хочу жити набагато більше, ніж хочете ви. Знаю, що саме на це ви й розраховуєте. Знаю, що ви насправді взагалі не хочете жити. А я хочу. І саме тому, що це бажання таке сильне, я не прийму жодних підмін.

Містер Томсон зірвався на ноги.

— Це неправда! — закричав він. — Неправда, що я не хочу жити! Чому це ви таке кажете?

Він стояв, зібгавшись, ніби від раптового холоду.

— Чому ви таке кажете? Я не знаю, про що вам ідеться.

Томсон позадкував.

— І неправда, що я — бандит. Я — не бандит. Я не мав наміру вас скривдити. Я взагалі нікого не хотів кривдити. Я хотів подобатися людям. Хотів бути вам другом. Я хочу бути вашим другом! — закричав він.

Ґолт спокійно спостерігав за ним, з його погляду не можна було зрозуміти, що саме він бачить, крім того, що він таки дещо бачив.

Містер Томсон раптом почав надмірно метушитися, наче кудись заквапився.

— Мені треба бігти, — сказав він. — Я... У мене стільки зустрічей. Поговоримо про все це пізніше. Обміркуйте все. Не поспішайте. Я не намагаюсь на вас тиснути. Просто розслабтеся, не хвилюйтесь і почувайтесь, як удома. Просіть усе, що вам буде потрібно: їжа, напої, сигарети, все якнайкраще.

Він вказав рукою на одяг Ґолта.

— Я накажу найдорожчому кравцеві в місті пошити вам достойне вбрання. Хочу, щоб ви звикали до найкращого. Хочу, щоб вам було зручно і... Скажіть, — раптом буденно (занадто буденно) запитав він, — а у вас є сім'я? Родичі, з якими ви хотіли б побачитися?

— Ні.

— Друзі?

— Ні.

— Кохана?

— Ні.

— Я просто не хотів би, щоб вам було самотньо. Ми можемо дозволити, щоб до вас приходили відвідувачі — будь-хто, ви тільки скажіть. Може, є хтось, до кого ви небайдужі.

— Нікого немає.

Містер Томсон зупинився перед дверима, обернувся до Ґолта і похитав головою.

— Не розумію я вас, — сказав він. — Просто не розумію.

Ґолт усміхнувся, стенув плечима і мовив:

— Хто такий Джон Ґолт?

Перед готелем «Вейн-Фолкленд» кружляла завірюха. Озброєні охоронці у світлі, що падало від дверей, мали химерний, невтішний і безпорадний вигляд. Вони стояли, зіщулившись, схиливши голови, обіймаючи свою зброю, щоб хоч трохи зігрітися. Здавалось, що навіть якби вони, намагаючись звільнитися від гострої люті, випустили просто в бурю всі свої набої, це не заспокоїло б їхні тіла.

Чік Моррісон, відповідальний за питання моралі, перейшов вулицю, простуючи до готелю. Він поспішав на нараду, що мала відбутися на п'ятдесят дев'ятому поверсі. Моррісон зауважив, що рідкісні, напівсонні перехожі навіть не завдавали собі клопоту,

щоб поглянути на охоронців, так само, як і на просочені вологою купи непроданих газет у кіоску з заголовком: «Джон Ґолт обіцяє процвітання».

Чік Моррісон неспокійно похитав головою: шість днів цих радісних заголовків (вони повідомляли про об'єднані зусилля державних лідерів, що працювали з Джоном Ґолтом, формуючи нову політику) не дали результатів. Він зауважував, що люди поводилися так, ніби їх більше ніщо навколо не цікавило. Ніхто не звертав уваги на Чіка Моррісона, крім старої жебрачки, яка мовчки простягнула до нього руку, коли він наблизився до освітленого входу. Він квапливо проминув її, і тільки краплі сльоти упали на покорчену старечу долоню.

Саме спогад про вулиці надав голосові Чіка Моррісона скреготливих ноток, коли він виступав перед людьми у кімнаті містера Томсона на п'ятдесят дев'ятому поверсі. Вирази на обличчях присутніх відповідали його словам.

— Здається, ніщо не діє, — сказав він, вказуючи на стос звітів від агентів, що «вимірювали пульс населення». — Всі прес-релізи про співпрацю з Джоном Ґолтом, здається, жодним чином на них не впливають. Людям байдуже. Вони не вірять жодному слову. Дехто з них каже, що більше з нами не співпрацюватиме. Більшість не вірить навіть у те, що ми його знайшли. Не знаю, що сталося з людьми. Вони більше нічому не вірять.

Він зітхнув.

— Три фабрики у Клівленді зупинилися ще позавчора. Вчора у Чикаґо — ще п'ять. У Сан-Франциско...

— Знаю, знаю, — гаркнув містер Томсон, щільніше кутаючись у кашне: обігрів у приміщенні вийшов з ладу.

— Немає іншої ради: він мусить здатись і взяти все у свої руки. Мусить!

Веслі Моуч поглянув на стелю.

— Не просіть мене знову з ним говорити, — сказав Томсон і здригнувся. — Я намагався. З ним неможливо розмовляти.

— Я... Я теж не можу, містере Томсон! — закричав Чік Моррісон, відповідаючи на його погляд. — Я звільнюсь, якщо хочете! Я не можу знову з ним говорити! Не примушуйте мене!

— З ним ніхто не може говорити, — сказав доктор Флойд Ферріс. — Це тільки гайнувати час. Він не чує жодного слова.

Фред Кіннан засміявся:

— Ви хочете сказати — він чує занадто багато, так? І, що найгірше, на все відповідає.

— Чому б вам знову не спробувати? — зірвався Моуч. — Вам, здається, сподобалося. Чому б вам його не переконати?

— Мені краще знати, — сказав Кіннан. — Не дури себе, брате. Ніхто його не переконає. Я двічі не намагатимусь... Сподобалося? — додав він здивовано. — Ага... ага, мабуть таки сподобалося.

— Що з вами? Ви що, його послухалися? Ви дозволяєте йому вас переконати?

— Мене? — безрадісно засміявся Кіннан. — Яка йому з мене користь? Я буду перший, хто витече в каналізацію, коли він переможе... Просто, — він мрійливо поглянув на стелю, — ніколи не випадало розмовляти з аж такою прямою людиною.

— Він не переможе! — закричав містер Томсон. — Про це й мови бути не може!

Запала тривала мовчанка.

— У Західній Вірджинії голодні бунти, — сказав Веслі Моуч. — А техаські фермери...

— Містере Томсон! — з відчаєм мовив Чік Моррісон. — Може... може, ми могли б улаштувати його зустріч з громадськістю... на мітингу... чи на телебаченні... Нехай принаймні побачать його — повірять, що він таки справді у нас. Це принаймні дасть людям надію. А ми виграємо трохи часу.

— Це занадто небезпечно, — вигукнув доктор Ферріс. — Не можна й близько підпускати його до публіки. Він ні перед чим не зупиниться.

— Він повинен здатися, — вперто повторив містер Томсон. — Він повинен до нас приєднатись. Один із вас нехай...

— Ні! — закричав Юджин Лоусон. — Тільки не я! Я взагалі не хочу його бачити! Ніколи! Я не хочу в це повірити!

— Повірити у що? — запитав Джеймс Таґґарт. В його голосі вчувалося небезпечне та нерозсудливе глузування. Лоусон не відповідав. — Чого ви боїтеся?

Презирство в голосі Таґґарта було надзвичайно виразне, наче перед імовірністю безмежного страху він кинув виклик страхові приватному.

— У що ви боїтеся повірити, Джине?

— Я не віритиму в це! Не буду! — Лоусон чи то гарчав, чи скиглив. — Ви не можете змусити мене втратити віру в людство! Ви не

повинні були допускати існування такої людини! Такого безжалісного егоїста, який...

— Та що за зграйка інтелектуалів! — презирливо кинув містер Томсон. — Я думав, ви зможете говорити з ним його ж мовою, — але він стількох із вас налякав. Ідеї? Де тепер ваші ідеї? Зробіть що-небудь! Нехай він до нас приєднається! Переконайте його!

— Проблема у тому, що він нічого не хоче, — сказав Моуч. — Що ми можемо запропонувати людині, яка нічого не хоче?

— Ви маєте на думці, — сказав Кіннан, — що ми можемо запропонувати людині, яка хоче жити?

— Заткніться! — закричав Джеймс Таґґарт. — Чому ви таке кажете? Навіщо ви це сказали?

— А чому ви кричите? — запитав Кіннан.

— Тихо! Всі! — наказав містер Томсон. — Ви так вправно воюєте між собою, а коли доходить до того, щоб подолати справжню людину...

— То він і вас зачарував? — закричав Лоусон.

— Скиньте оберти, — втомлено мовив містер Томсон. — Це найкрутіший покидьок з усіх, кого я намагався поставити на місце. Вам цього не зрозуміти. Міцнішого бути не може... — в його голосі проступила нотка захоплення. — Міцнішого бути не може...

— Існують способи, щоб переконати крутих покидьків, — буденно промимрив доктор Ферріс. — Я вам уже пояснював.

— Ні! — закричав містер Томсон. — Ні! Замовкніть! Я вас не слухатиму! Я не хочу цього чути!

Він несамовито замахав руками, наче розганяючи щось, чого навіть назвати не наважувався.

— Я йому сказав... що це неправда... Що ми не... що я не...

Він люто похитав головою, ніби вже в самих словах містилась якась безпрецедентна небезпека.

— Ні, хлопці, послухайте. Я хочу сказати: ми повинні бути практичні... і обережні. З біса обережні. Ми повинні залагодити все мирно. Ми не можемо дозволити собі ворогувати з ним. Не можемо його скривдити. Ми не сміємо дозволити, щоб із ним щось сталося, бо... бо, коли загине він, загинемо і ми. Він — наша остання надія. Не робімо помилок. Якщо піде він — ми зникнемо слідом за ним. Ви всі це знаєте.

Він пробігся поглядом по обличчях присутніх: вони справді це знали.

Наступного ранку мокрий сніг опадав на перші сторінки газет, що розповідали про конструктивну, гармонійну нараду між Джоном Ґолтом і державними лідерами. Повідомлялося, що внаслідок спільної роботи попереднього вечора було створено «План Джона Ґолта», зміст якого невдовзі буде оприлюднено. Вечірні сніжинки падали на меблі у багатоквартирному будинку з обваленими стінами, а також на юрбу, яка мовчки чекала під зачиненим вікном каси заводу, власник якого зник.

— Фермери Південної Дакоти, — повідомив наступного ранку Веслі Моуч містерові Томсону, — ідуть на столицю, дорогою спалюючи всі урядові будівлі та будинки вартістю понад десять тисяч доларів.

— Каліфорнія розпалася на кавалки, — повідомив він увечері. — Там триває громадянська війна, — хоча насправді ніхто точно не знає, як це назвати. Вони заявляють про відокремлення від Співдружності, але невідомо, хто там тепер при владі. По всьому штату відбуваються збройні сутички між Народною Партією, яку очолює Емма Чалмерс з її соєвим культом прихильників Сходу, — і якимось утворенням, що зветься «Повернення до Бога» (ним керують колишні власники нафтових родовищ).

— Міс Таґґарт! — застогнав містер Томсон, коли вона на його запрошення прийшла наступного ранку до готелю. — Що нам робити?

Він здивувався — і чому це йому здавалося, що ця жінка сповнена якоїсь особливої енергії. Він дивився на її порожнє обличчя, спокійне на перший погляд, — хоча цей спокій спричиняв незбагненну тривогу: з плином часу нічого так і не змінювалося, на лиці не виникало жодного натяку на почуття. Її обличчя мало той же вираз, що й у решти людей, подумав він. От тільки в лінії вуст проступало щось схоже на стійкість.

— Я довіряю вам, міс Таґґарт. У вас більше розуму, ніж у всіх моїх хлопців, — благально промовив він. — Ви зробили для країни більше за будь-кого з них. Це ви знайшли його для нас. Що нам робити? Тепер, коли все розвалюється на шматки, він єдиний може вивести нас із цього болота, — але він не хоче. Він відмовляється. Він просто відмовляється вести нас. Я раніше нічого схожого не бачив: людину, яка не має бажання керувати. Ми благаємо його віддавати накази, а він каже, що хоче виконувати наші. Це неймовірно!

— Авжеж.

— Що ви про це думаєте? Ви можете це якось пояснити?

— Він нахабний егоїст, — відповіла вона. — Він марнославний авантюрист, людина з необмеженими амбіціями, яка грає з найвищими ставками на світі.

Це було легко, подумала вона. Їй би важко було у ті давні часи, коли вона вважала мову знаряддям честі, що його слід використовувати так, немовби перебуваєш під присягою — присягою вірності реальним речам і поваги до людських істот. Натомість тепер усе зводилося до відтворення звуків, адресованих бездушним предметам, що не пов'язані з такими поняттями, як реальність, гуманізм або честь.

Легко було також того першого ранку повідомити містерові Томсону про те, як вона вистежила Джона Ґолта дорогою до його будинку. Легко було спостерігати, як містер Томсон задоволено прицмокував губами, шкірився і знову й знову вигукував:

— Упізнаю свою дівчинку! — і водночас позирав на помічників з гордістю людини, чия інтуїція, яка підказувала, що їй можна вірити, блискуче підтвердилася. Так само легко було пояснити свій гнів і ненависть до Ґолта:

— Колись я погоджувалася з його ідеями, але я не можу дозволити йому зруйнувати мою залізницю! — і почути слова містера Томсона:

— Ви не хвилюйтеся, міс Таґґарт! Ми захистимо вас від нього!

І легко було набрати незворушного, холодного вигляду і чітким та байдужим голосом, який нагадував звук касового апарата, що видає чек, нагадати містерові Томсону про винагороду на суму п'ятсот тисяч доларів. Вона побачила, як на якусь мить завмер рух лицьових м'язів у містера Томсона, а потім — широку, осяйну посмішку, яка свідчила, що він цього не очікував, що радий зачепити її за живе, і що таких людей він розуміє.

— Певна річ, міс Таґґарт! Аякже! Ця винагорода справедливо належить вам! Ми незабаром надішлемо вам чек на повну суму.

І все це було легко, бо вона почувалася так, немовби жила в якомусь похмурому антисвіті, де ні слова, ні дії вже не відображали реальності, а лише спотворювали її, як у залі з кривими дзеркалами, і жодна здорова свідомість не повинна сприймати їх. У неї залишився тепер лише один клопіт — Джонова безпека та порятунок. Усе решту вона бачила, як в аморфному й розмитому напівсні-напівтумані.

Але ж це їхній постійний стан, подумала вона, здригнувшись, усі ці люди, яких вона ніколи не розуміла, не знають іншого існування, крім гумової реальності, постійних вдавань, спотворень та брехні. Вдоволений погляд якого-небудь містера Томсона, який через паніку втрачає здатність тверезо мислити, був для них єдиною метою та винагородою. «Чи хочуть жити люди, які існують у такому стані?» — запитувала вона в себе.

— Він грає з найбільшими ставками у світі, міс Таґґарт? — тривожно запитав її містер Томсон. — Що це? Чого він хоче?

— Реальності. Цього світу.

— Не сильно розумію, про що вам ідеться, але... Послухайте, міс Таґґарт, якщо ви вважаєте, що можете зрозуміти його, то чи не могли б ви... спробувати ще раз із ним поговорити?

Їй здалося, що вона почула свій власний голос з відстані багатьох світлових років, і він кричав, що вона здатна віддати життя, лише б його побачити, але тут, у цій кімнаті, вона почула голос незнайомої людини, який прохолодно промовив:

— Ні, містере Томсон, я не хочу. Сподіваюся, я більше ніколи не побачу цієї людини.

— Я знаю, що ви його ненавидите, і не докоряю вам за це, але чи могли б ви бодай спробувати...

— Я вже намагалася переконати його того вечора. І не почула у відповідь нічого, крім суцільних образ. Думаю, він мене ненавидить найбільше за всіх. Він не може вибачити мені того, що це я його вистежила. Я — остання людина, яку він послухає.

— Авжеж... Авжеж, це правда. А як ви думаєте, він взагалі когось колись може послухати?

Дошкульна голка всередині неї на секунду примусила її вагатися між двома шляхами: сказати, що він ні до кого не дослухається, і спостерігати, як вони його вб'ють, чи сказати, що він когось послухається, і спостерігати, як вони тримаються за владу, поки не зруйнують увесь світ?

— Він послухається, — впевнено мовила вона. — І поступиться, якщо ви оберете правильну тактику поведінки. Він занадто амбітний, щоб відмовитися від влади. Не дозволяйте йому ухилитись, але й не погрожуйте і не намагайтеся заподіяти йому шкоди. Страх тут не спрацює. У нього імунітет від страху.

— Але коли... тобто, зараз, коли все валиться... що як він занадто довго зволікатиме з відповіддю?

— Він не зволікатиме. Він занадто практичний. До речі, ви повідомили йому якісь новини про останні події у країні?

— Навіщо... ні.

— Я порадила б вам ознайомити його з копіями ваших таємних звітів. Він зрозуміє, що часу залишилося небагато.

— Це хороша ідея! Дуже хороша ідея!.. Знаєте, міс Таґґарт, — промовив він раптово з деренчливою ноткою відчаю в голосі, — я завжди почуваюся значно краще після розмови з вами. Це тому, що я вам довіряю. Бо в своєму оточенні я вже нікому не вірю. Але ви — ви інша. Ви — надійна.

Вона дивилася йому просто в очі, не кліпаючи:

— Дякую, містере Томсон.

Це було легко, подумала вона, але, вийшовши надвір, відчула, що її одяг під пальтом став вологий і прилип до лопаток.

«Якби я досі мала здатність відчувати, то зрозуміла б, що цілковита байдужість до залізниці, яка мене переповнює, означає ненависть», — думала вона протискаючись крізь юрбу в залі Термінала. Вона не могла позбутися враження, що опікується лише перегоном товарняків. Пасажири не були для неї живими людьми. І не було сенсу докладати неймовірних зусиль для запобігання катастрофі, збереження поїздів, що перевозили лише бездушні предмети. Вона спостерігала за обличчями людей на вокзалі. «Якщо йому судилося померти, — подумала вона, — якщо він мусить загинути від рук керівників їхньої системи, щоб оці люди й надалі могли собі їсти, спати та подорожувати, то чому я повинна працювати й забезпечувати їх поїздами?» Якби вона заволала про допомогу, хіба хтось із них став би на його захист?

Хіба люди, які його слухали, бажають, щоб він жив?

Того ж пополудня разом з букетом квітів від містера Томсона їй принесли чек на п'ятсот тисяч доларів. Вона байдужо на нього поглянула і поклала на стіл: папірець нічого не означав і не викликав у неї жодних почуттів, навіть натяку на провину. Просто клаптик паперу — не кращий і не гірший за ті, що валяються у сміттєвому кошику. Їй було абсолютно байдуже, що за нього можна було б купити діамантове кольє, міське сміттєзвалище чи рештки якихось продуктів. Гроші з цього чека ніколи не буде витрачено. Він сам не становив цінності, як не було б цінністю будь-що, що вона за нього купила б. Але така абсолютна байдужість є постійним станом людей, що її оточують, подумала вона, людей, у яких немає ні мети, ні

бажань. Це стан душі без життєвих цінностей. Невже ті, що його обрали, насправді хочуть жити?

Світло в її будинку було вимкнене, коли вона повернулася додому того вечора, напівпритомна з утоми. Вона не помітила на підлозі під дверима конверт, поки не ввімкнула світло у коридорі. Конверт був чистий, без жодного напису. Вона присіла, що його підняти, і за якусь мить, навіть не підвівшись, зайшлася тихим сміхом, не рухаючись і нічого навколо не помічаючи, лише уважно дивлячись на добре знайомий почерк, що ним було виведено останнє послання на міському календарі:

«Даґні, принишкни. Спостерігай за ними. Коли йому потрібна буде допомога, зателефонуй мені за номером OR 6-5693. Ф.»

Наступного ранку газети закликали людей не вірити чуткам, мовляв, у південних штатах не коїться нічого тривожного. У таємних звітах, надісланих містерові Томсону, повідомлялося, що між Джорджією та Алабамою почалися збройні конфлікти за право володіти заводом, який випускає електрообладнання, а зараз відрізаний бойовими діями та знищеним полотном залізниці від надходження сировини.

— Ви читали таємні звіти, які я вам надіслав? — простогнав містер Томсон того вечора, дивлячись на Ґолта. З ним прийшов Джеймс Таґґарт, який вирішив уперше зустрітися з ув’язненим.

Ґолт, схрестивши ноги, сидів на стільці з високою спинкою і курив сигарету. Сидів рівно і водночас здавався розкутим. Вони не могли нічого прочитати в нього на обличчі, крім цілковитої відсутності страху.

— Ознайомився, — відповів Ґолт.

— У нас украй мало часу, — сказав містер Томсон.

— Авжеж.

— І ви погодитеся залишити все, як є?

— А ви?

— Як ви можете бути аж таким переконаним у своїй правоті? — вигукнув Джеймс Таґґарт. Голос його лунав не голосно, але в ньому відчувалася напруженість крику. — Як ви можете у такий жахливий час дозволяти собі дотримуватися своїх ідей, ризикуючи загибеллю всього світу?

— А чиї ідеї безпечніші?

— Як можна бути таким переконаним у своїй правоті? Ніхто не може бути переконаним у цьому! Ніхто! І ви не кращий за всіх!

— То навіщо тоді я вам?

— Як ви можете гратися життями інших людей? Як ви можете дозволити собі егоїстичну розкіш самоусунутися, коли так потрібні людям?

— Ви хочете сказати: коли людям так потрібні мої ідеї?

— Ніхто не може мати цілковиту слушність або геть не мати рації! Не існує нічого білого або чорного! У вас немає монополії на істину!

«З Таґґартом щось не так», — подумав містер Томсон, спохмурнівши; було в його поведінці щось дивне, якась занадто особиста образа, немовби він прийшов сюди геть не для того, щоб залагодити політичні суперечності.

— Якщо у вас є бодай натяк на почуття відповідальності, — вів далі Таґґарт, — ви б не ризикнули покластися лише на власні переконання! Ви приєдналися б до нас і ознайомилися з поглядами, відмінними від ваших, і визнали б, що ми теж можемо мати рацію! І допомогли б нам реалізувати наші плани! Ви б...

Таґґарт говорив далі, затято і наполегливо, але містер Томсон не розумів, чи Ґолт його слухає, бо той підвівся і походжав кімнатою, але не збуджено, а так, як зазвичай ходять люди, що дістають задоволення від рухів свого тіла. Містер Томсон зауважив легкість його кроків, стрункість, плаский живіт і розслаблені плечі. Ґолт походжав так, неначе не надавав жодного значення власному тілу і водночас надзвичайно пишався ним. Містер Томсон поглянув на Джеймса Таґґарта, на його високу і недбалу поставу, розслаблену позу і побачив, що той спостерігає за рухами Ґолта з такою ненавистю, що містер Томсон аж зіщулився, боячись, що в кімнаті зараз вибухне скандал. Але Ґолт навіть не дивився на Таґґарта.

— ...ваше сумління! — казав Таґґарт. — Я прийшов сюди, щоб звернутися до вашого сумління! Як ви можете надавати перевагу своїм ідеям перед тисячами людських життів? Люди гинуть і... Заради Бога, — різко промовив він, — припиніть ходити!

Ґолт зупинився:

— Це наказ?

— Ні-ні! — поспіхом мовив містер Томсон. — Це не наказ. Нам не хочеться вам наказувати... Заспокойся, Джиме.

Ґолт знову взявся походжати.

— Світ руйнується, — вів далі Таґґарт, невідступно стежачи за рухами Ґолта. — Люди гинуть, — і саме ви здатні їх порятувати!

Хіба так уже й важливо, на чиєму боці правда? Ви повинні стати на наш бік, навіть якщо вважаєте, що ми не маємо рації, ви повинні пожертвувати своїми ідеями і порятувати їх!

— Але у який спосіб я можу їх порятувати?

— Хто ви такий, на вашу думку? — крикнув Таґґарт.

Ґолт зупинився.

— Ви це знаєте.

— Ви — егоїст!

— Авжеж.

— Ви усвідомлюєте, що ви егоїст?

— А ви? — запитав Ґолт, дивлячись йому в очі.

Таґґарт втиснувся у крісло, натомість очі його стежили за Ґолтом, — і саме це змусило містера Томсона з жахом подумати про те, що може статися наступної миті.

— Скажіть, — перебив містер Томсон своїм звичним спокійним голосом, — які сигарети ви курите?

Ґолт повернувся до нього і відповів:

— Не знаю.

— А де ви їх узяли?

— Один з ваших охоронців передав мені пачку. Він сказав, що якийсь чоловік попросив його передати їх мені як подарунок... Не хвилюйтеся, — додав він, — ваші хлопці їх ретельно перевірили. У пачці не було жодних таємних послань. Просто подарунок від анонімного прихильника.

На цигарці між Ґолтовими пальцями проступав знак долара.

«Джеймс Таґґарт таланту переконувати не має», — дійшов висновку містер Томсон. Але й Чік Моррісон, якого він привів наступного дня, був не кращий.

— Я... я просто розраховую на ваше милосердя, містере Ґолт, — почав Чік, нервово всміхаючись. — Все, що ви кажете, правда. Я припускаю, що це правда, і можу лише сподіватися на ваше співчуття. Десь у глибині душі я не можу повірити, що ви цілковитий егоїст, не здатний на співчуття. — Він указав на аркуші, розкидані на столі. — Ось прохання, підписані десятьма тисячами школярів, які благають вас приєднатися до нас і порятувати. Ось звернення від дому для інвалідів. А ось петиція, надіслана духовними особами двохсот різних віросповідань. А ось лист від матерів нашої країни. Прочитайте їх.

— Це наказ?

— Ні! — крикнув містер Томсон. — Це не наказ!

Ґолт не ворухнувся і не простягнув руки до паперів.

— Це прості, звичайні люди, містере Ґолт, — сказав Чік Моррісон жалібно-смиренним тоном. — Вони не можуть сказати вам, як чинити. Вони не знають. Вони просто просять вас. Можливо, вони слабкі, безпорадні, сліпі та неосвічені. Але чому ви — людина розумна та сильна — не можете зглянутися на них? Хіба ви не можете допомогти їм?

— Забути про свій розум і стати таким же невігласом, як вони?

— Можливо, вони не мають рації, але на більше вони не здатні!

— Тобто, я, людина, яка здатна на більше, повинен підкоритися їм?

— Я не хочу сперечатися, містере Ґолт. Я просто благаю вас про милосердя. Вони страждають. Я благаю вас про милосердя до тих, хто страждає. Я... містере Ґолт, — спитав він, помітивши, що Ґолт задивився у простір і його очі раптом стали непримиренні, — що сталося? Про що ви думаєте?

— Про Генка Ріардена.

— Ох... А чому?

— Чи почували вони милосердя до Генка Ріардена?

— Але це... зовсім інша річ! Він...

— Замовкніть, — спокійно проказав Ґолт.

— Я лише...

— Замовкніть! — гаркнув містер Томсон. — Не зважайте на нього, містере Ґолт. Він дві доби не спав. Він до смерті наляканий.

Доктор Флойд Ферріс наступного дня не здавався наляканим, але все пішло ще гірше. Містер Томсон спостерігав за тим, як Ґолт мовчить і взагалі не реагує на Ферріса.

— Це, містере Ґолт, справа моральної відповідальності, з якою ви вочевидь не достатньо обізнані, — доктор Ферріс розтягував слова, силувано мавпуючи тон світської розмови. — У своєму зверненні по радіо ви здебільшого говорили про гріхи діяння. Але слід пам’ятати також і про гріхи бездіяльності. Відмова порятувати людські життя так само аморальна, як і вбивство. І наслідки схожі. А оскільки ми повинні судити про дії за їхніми наслідками, то моральна відповідальність — така сама.

Скажімо, через катастрофічний дефіцит продуктів висловили припущення, що, можливо, з’явиться необхідність постанови, згідно з якою слід знищити кожну третю дитину, молодшу десяти

років, і всіх дорослих, старших шістдесяти, заради виживання решти. Вам би не хотілося, щоб таке сталося, правда?

Ви можете цьому запобігти. Одне ваше слово здатне все виправити. Якщо ви відмовитесь і всіх цих людей поведуть на смерть, то в цьому буде ваша провина і ваша моральна відповідальність!

— Ви збожеволіли! — пронизливо закричав містер Томсон, оговтавшись від шоку і підводячись зі стільця. — Про таке ніколи не йшлося! Ніхто ніколи не висловлював такої ідеї! Будь ласка, містере Ґолт, не вірте йому! Про таке і мови не було!

— Забирайтеся звідси! — крикнув містер Томсон, змушуючи Ферріса підвестися на ноги. — Забирайтеся! І щоб я не чув від вас жодного писку! — Він відчинив двері та вигнав Ферріса геть на очах у переляканого охоронця.

Повернувшись до Ґолта, він розвів руками і безпорадно їх опустив. На обличчі Ґолта не відбивалося жодної емоції.

— Послухайте, — благально промовив містер Томсон, чи є якась людина, яка могла би поговорити з вами?

— Тут нема про що говорити.

— Але ми повинні. Ми мусимо вас переконати. Чи є якась людина, з якою ви б хотіли поспілкуватися?

— Ні.

— Я подумав, що, можливо... тому що вона говорить... тобто, говорила так, як ви, іноді... Може, якщо я попрошу міс Таґґарт сказати вам...

— Ах, ця? Певна річ, вона зазвичай говорила те, що і я. Лише в ній я помилився. Я думав, вона на моєму боці. Але вона дурила мене, щоб зберегти свою залізницю. Вона б і душу продала за ту залізницю. Приведіть її, якщо хочете, щоб я дав їй ляпаса.

— Ні, ні, ні! Ви зовсім не зобов'язані зустрічатися з нею. Я більше не хочу витрачати час на людей, які гладять вас проти шерсті... Тільки... тільки якщо не міс Таґґарт, то я вже й гадки не маю, хто... якби... якби я зміг би знайти людину, з якою б ви бажали обговорити або...

— Я передумав, — сказав Ґолт. — Є людина, з якою мені хотілося би поговорити.

— Хто? — нетерпляче скрикнув містер Томсон.

— Доктор Роберт Стадлер.

Містер Томсон протяжно свиснув і боязко похитав головою.

— Але ж він вам не друг, — сказав він тоном, у якому вчувалося чесне попередження.

— От саме з ним мені й хотілось би зустрітися.

— Гаразд, якщо хочете. Якщо ви просите. Все, що забажаєте. Я приведу вам його сюди завтра вранці.

Того вечора, обідаючи з Веслі Моучем у своїх апартаментах, містер Томсон з ненавистю глянув на склянку томатного соку перед ним.

— Що? А грейпфрутового нема? — гаркнув він. Лікар порекомендував йому грейпфрутовий сік для профілактики застуди.

— Грейпфрутового соку нема, — відповів офіціант, якось дивно наголошуючи на цих словах.

— Річ у тому, що банда напала на поїзд на мосту Таґґарта через Міссісіпі. Вони висадили колію в повітря і пошкодили міст. Нічого серйозного. Його якраз ремонтують. Але рух зупинено і потяги з Арізони не можуть проїхати.

— Сміх та й годі! А чи немає якихось інших?.. — Містер Томсон замовк. Він знав, що інших залізничних мостів через Міссісіпі не існує.

За якусь мить він непевно промовив:

— Віддайте військовим підрозділам наказ охороняти міст. Удень і вночі. Накажіть їм зібрати для цього найкращих вояків. Якщо щось станеться з цим мостом... — він не закінчив фрази. Сидів, згорблений, не відводячи погляду з коштовної порцеляни та вишуканого їдла, розставленого перед ним. Відсутність такої прозаїчної речі, як грейпфрутовий сік, несподівано дозволила йому усвідомити, що буде з Нью-Йорком, якщо щось непередбачуване станеться з мостом Таґґарта.

— Даґні, — сказав Едді Віллерс того вечора, — міст — не єдина проблема. — Він увімкнув лампу на її столі, яку вона, поглинута роботою, забула ввімкнути, коли почало сутеніти. — Жоден поїзд не може вирушити з Сан-Франциско на схід. Одне з протиборчих угруповань... не знаю яке... захопило наш термінал і обклало даниною всі поїзди. Вони утримують їх як заставу для викупу. Начальник термінала зник. Ніхто не знає, що робити.

— Я не можу покинути Нью-Йорк, — сказала вона байдужо.

— Я знаю, — сказав він лагідно. — От саме тому я й поїду туди, щоб порятувати становище. Або принаймні призначу відповідальну людину.

— Ні, я не хочу, щоб ти їхав. Це занадто небезпечно. Та й ні до чого... Там уже нема чого рятувати.

— Але це досі «Таґґарт Трансконтиненталь». Я залишуся тут до кінця. Даґні, хоч би куди ти поїхала, ти завжди можеш будувати залізниці. А я вже ні. Я навіть не хочу починати все знову. Годі з мене. Після того, що я пережив. Тобі це потрібно. Я ж — не можу. Дозволь мені робити те, на що я здатен.

— Едді, невже тобі не хочеться... — вона замовкла, знаючи, що продовжувати — марна справа. — Гаразд, Едді. Якщо ти вважаєш це за потрібне.

— Сьогодні ввечері я вилітаю до Каліфорнії. Я домовився про місце на військовому літаку... Я знаю, що ти вийдеш із гри, щойно... щойно зумієш покинути Нью-Йорк. До мого повернення тебе, можливо, тут уже не буде. Їдь, щойно виникне можливість. Не турбуйся про мене. Не чекай, щоб розповісти мені. Їдь якнайшвидше... Я зараз прощаюся з тобою.

Даґні підвелась. Вони стояли одне напроти одного в напівтемряві кімнати, між ними висів портрет Натаніеля Таґґарта. Перед внутрішніми поглядами обох пробігли роки, що минули від того далекого дня, коли вони вперше йшли вздовж залізниці. Він опустив голову і довго так стояв. Вона простягнула йому руку.

— Прощавай, Едді.

Він міцно її стиснув, не дивлячись на свої пальці. Він дивився Даґні в обличчя. Пішов, але зупинився, повернувся до неї й спитав тихим, рівним голосом, в якому не було ні благання, ні відчаю, немовби йому хотілося гідно закрити останню сторінку довгої історії:

— Даґні... ти знаєш... як я до тебе ставлюся?

— Так, — тихо відповіла вона, зрозумівши цієї миті, що вже багато років знала про це без жодних слів. — Я знаю.

— Прощавай, Даґні.

Слабкий шум підземного потяга долинув крізь стіни будівлі й поглинув звук зачинених за ним дверей.

Наступного ранку падав сніг, і краплі, як крижинки, тануючи, кололи скроні доктора Стадлера, коли він ішов довгим коридором готелю «Вейн-Фолкленд», прямуючи до дверей королівських

апартаментів. Його супроводжували двоє кремезних чоловіків. Вони служили у відділі морального покращення, але не вважали за потрібне приховувати, які методи цього покращення використають за першої-ліпшої нагоди.

— Просто пам'ятай про накази містера Томсона, — презирливо сказав йому один з них. — Один необережний крок — і ти про це пошкодуєш, чуваче.

Ні, це не сніг на моїх скронях, подумав доктор Стадлер, а тиск, який підскочив минулого вечора під час сцени з містером Томсоном, коли я кричав йому, що не можу зустрітися з Джоном Ґолтом. У сліпому жаху він лементував, благаючи цих незворушних людей не примушувати його до цього, він казав, плачучи, що готовий на все — тільки не на це. Вони не зглянулися на його благання, а просто наказали. Він провів безсонну ніч, вмовляючи себе не коритися. Але зараз він наближався до цих дверей. Шалений тиск, легка нудота і нереальність того, що відбувається, примусили його засумніватися, що він і є доктор Стадлер.

Помітив металевий блиск багнетів в охоронців біля дверей і почув скрегіт ключа, що повертався в замку. Він увійшов, і за ним зачинилися двері.

У протилежному кутку довгої кімнати доктор побачив Джона Ґолта, який сидів на підвіконні, — високу та струнку постать у сорочці та джинсах, одна нога звисала до підлоги, другу він зігнув у коліні й обхопив руками; у вигорілому на сонці волоссі наче відбивалося світанкове небо. І раптом перед внутрішнім зором доктора Стадлера виникла постать юнака, який сидів на ґанку його будинку неподалік від університету Патріка Генрі, сонячне проміння мерехтіло в його золотавому волоссі під ясно-блакитним небом, і він почув власний пристрасний голос двадцять років тому: «Єдина священна і непорушна цінність у світі, Джоне, — це людський розум...» І він вигукнув до хлопця з тих далеких часів, звертаючись до постаті в дальньому кутку кімнати:

— Джоне, я нічого не міг удіяти! Я нічого не міг удіяти!

Він вхопився за край столу, що стояв між ними, щоб зберегти рівновагу і захиститися, хоча постать на підвіконні навіть не поворухнулася.

— Це не я тебе довів до цього! — вигукнув доктор. — У мене не було такого наміру. Я нічого не міг зробити. Це не те, чого я бажав тобі!.. Джоне! Я не винен!

Не я! У мене не було жодного шансу проти них! Вони володіють світом! Вони не залишили в ньому для мене місця!.. Що таке розум для них? А наука?

Ти не знаєш, які вони нещадні! Їх неможливо зрозуміти! Вони не вміють мислити! Вони — нерозумні тварини, що керуються несвідомими почуттями, сліпими, жадібними, незбагненними почуттями! Вони захоплюють усе, чого забажають, тільки це їх і цікавить, усе, чого вони хочуть, усупереч логіці, причинам і наслідкам, — вони бажають усього, кровожерливі, брудні свині!.. Розум? Невже ти не тямиш, наскільки він безпорадний проти цих нерозумних орд? Наша зброя така безпорадна, така сміховинно-дитяча — правда, знання, розум, цінності, права! Сила — це все, що для них важливе, сила, обман і грабунок!.. Джоне! Не дивися на мене так! Що я міг зробити проти їхніх кулаків? Мені треба було жити, хіба ні? І не для себе, а для майбутнього науки! Я бажав спокою, мені потрібен був захист. Я не міг не пристати на їхні умови, не міг. Чуєш мене? Це неможливо!.. А як би ти хотів, щоб я вчинив? Провів решту життя в пошуках роботи? Просив їх про пожертви? Чи тобі хотілось би, щоб моя робота залежала від милості негідників, здатних робити гроші? Я не мав часу змагатися з ними в мистецтві робити гроші, грати на ринку чи накопичувати матеріальні блага. Невже ти вважаєш справедливим, щоб вони витрачали гроші на алкоголь, яхти та жінок, коли безцінний час мого життя збігав би через відсутність наукового обладнання? Переконувати? Яким чином я можу їх переконати? Якою мовою мені розмовляти з людьми, які не мислять?.. Ти й гадки не маєш, який я був самотній, як зголоднів бодай за дещицею розуму! Самотній, втомлений і безпорадний! Чому розум мого рівня мусить іти на мирову з дурнями?

Вони ніколи не дадуть ані центу на науку! То чому ж не примусити їх силою? Я ж не тебе хотів до чого-небудь силувати! Наша зброя не була призначена проти інтелекту! Не призначена проти таких людей, як ти і я, а лише проти нерозумних матеріалістів!.. Чому ти так на мене дивишся? Я не мав вибору!

Їх можна перемогти лише їхньою зброєю! О, так, у цій грі вони встановлюють правила! Хто зважає на людей, які вміють мислити? Ми можемо розраховувати лише на те, щоб якось протриматися, залишитися непоміченими — і змусити їх служити нашим цілям!.. Хіба ти не знаєш, наскільки шляхетним було моє бачення майбутнього науки? Людське знання, вільне від матеріальних

пут! Необмежене та незалежне від засобів! Я не зрадник, Джоне! Я служив розуму! Те, до чого я прагнув, чого хотів, що відчував, неможливо виміряти нещасними доларами! Мені потрібна була лабораторія! Потрібна! То чи не байдуже, як я її отримав? Я міг зробити так багато! Я міг досягти таких висот! Невже ти не маєш і краплі співчуття? Мені це було потрібно!.. То й що, що довелося їх силувати? Хто вони такі, щоб про це замислюватися? Навіщо ти закликав їх до бунту? Все б вдалося, якби ти їх не вивів! Усе б вдалося, запевняю тебе! Все було б інакше!.. Не осуджуй мене! Ми не могли бути винні... всі ми... століттями... Ми не могли цілком помилятись!.. І не варто нас проклинати! У нас не було вибору! Іншого способу жити на землі не було!.. Чому ти не відповідаєш мені! Про що ти думаєш? Згадуєш про ту свою промову? Я не хочу про неї згадувати! У ній суцільна логіка! А жити згідно з самою лише логікою неможливо! Чуєш мене?.. Не дивися на мене так! Ти просиш про неможливе! Люди не можуть існувати за твоїм сценарієм! Ти не враховуєш людської слабкості, заперечуєш людські недоліки та почуття! Що тобі потрібно від нас? Раціональності двадцять чотири години на добу — без сну й відпочинку?.. Не дивися на мене, чорт забирай! Я більше не боюся тебе! Чуєш? Не боюся! Хто ти такий, щоб дорікати мені, ти, жалюгідний невдахо? Ось куди привів тебе твій шлях! А тепер ти безпорадний в'язень, тебе в будь-який момент можуть убити ці тварюки — і ти вважаєш за можливе дорікати мені непрактичністю! О, так, тебе вб'ють! Ти не переможеш! Тобі не можуть дозволити перемогти! Ти — людина, яку потрібно знищити!

Важке Стадлерове дихання нагадувало приглушений вереск, немовби нерухома постать на підвіконні, як мовчазний прожектор, висвітлила перед ним повний сенс його власних слів.

— Ні! — застогнав доктор Стадлер, метляючи головою, щоб уникнути нерухомого погляду темно-зелених очей. — Ні!.. Ні!.. Ні!

У голосі Ґолта відчувалася така ж тверда суворість, як і в його погляді:

— Ти сказав усе, що я хотів сказати тобі.

Доктор Стадлер загрюкав кулаками у двері. Коли їх відчинили, він вибіг з кімнати.

Протягом трьох днів до Ґолта не заходив ніхто, крім охоронців, які приносили їжу. Ввечері на четвертий день прийшов Чік Моррісон з двома супутниками. Чік був у смокінгу, посміхався — нервово,

але дещо впевненіше, ніж зазвичай. Один з його супутників був готельним службовцем. Другий — мускулястий чоловік, чиє обличчя геть не поєднувалося зі смокінгом, — незворушне лице з сонними повіками, вицвілими, рухливими очками і зламаним, як у боксера, носом. Череп було виголено, за винятком самої маківки, де проглядалося світле волосся. Правицю він тримав у кишені штанів.

— Вдягніться, містере Ґолт, — впевнено мовив Чік Моррісон, показуючи рукою на двері спальні, де шафа була забита дорогим одягом, яким Ґолт нехтував. — Вечірній костюм, будь ласка. — А потім додав: — Це наказ, містере Ґолт.

Ґолт мовчки пішов у спальню. А троє чоловіків рушили за ним.

Чік Моррісон сів на краєчок стільця, курячи цигарку за цигаркою. Готельний службовець робив занадто багато полохливих рухів, допомагаючи Ґолтові одягатися, подаючи запонки і поправляючи піджак. Мускулястий чоловік стояв у кутку, не виймаючи з кишені руки. Ніхто не промовив ані слова.

— Вам краще погодитися співпрацювати, містере Ґолт, — мовив Чік Моррісон, коли Ґолт був готовий, і зумисне люб'язним жестом запросив його до виходу.

Мускулястий чоловік схопив Ґолта за руки й притиснув до його ребер невидимий пістолет — так швидко, що ніхто й не встиг помітити.

— Тільки без зайвих рухів, — промовив він невиразним голосом.

— Я ніколи не роблю зайвих рухів, — сказав Ґолт.

Чік Моррісон відчинив двері. Готельний службовець залишився в кімнаті, а решта, у смокінгах, мовчки попрямували коридором до ліфта.

У ліфті вони теж мовчали, єдиним звуком було клацання індикатора, що вказував проїхані поверхи.

Ліфт зупинився на антресольному поверсі. Коли вони рушили вздовж довгого, тьмяно освітленого коридору, їх супроводжували двоє озброєних солдатів. Коридори були порожні, не враховуючи вояків, які стояли на чатах у кожному кутку. Права рука мускулястого хлопця міцно стискала ліву руку Ґолта; пістолет був невидимим для будь-якого ймовірного спостерігача. Ґолт відчував його дуло в себе на ребрах. Цей дотик був професійний: він не заважав, але й на мить не дозволяв забути про пістолет.

Коридор провадив до широких зачинених дверей. Солдати, здавалося, розчинились, коли Чік Моррісон доторкнувся до ручки.

Саме він відчинив двері, але різкий контраст світла й шуму створив враження, наче двері розчахнулися за допомогою вибуху: світло линуло від трьохсот ламп, що сяяли в люстрах великої зали готелю «Вейн-Фолкленд», а шум — від оплесків півтисячі осіб.

Чік Моррісон рушив до столу президії, що височів на підвищенні над рештою столів. Люди, здавалося, і без оголошень знали, що з двох осіб, які супроводжували Чіка Моррісона, їхні оплески належали високому та стрункому чоловікові з золотаво-рудим волоссям. Його обличчя відповідало голосові, який вони чули по радіо: спокій, самовпевненість і недосяжність.

Для Ґолта приготували почесне місце в центрі столу, праворуч від нього сидів містер Томсон, ліворуч спритно прослизнув мускулястий чоловік, який і далі тримав його за руку, притискаючи до ребер дуло пістолета. У коштовностях на оголених жіночих плечах відбивалося світло люстр, окремим промінням освітлюючи столи, тісно зсунуті вздовж стін. Суворі чорно-білі постаті чоловіків сприяли урочистій пишноті, попри безладні спалахи фотоапаратів, численні мікрофони і вимкнене поки що телевізійне обладнання. Публіка аплодувала стоячи. Містер Томсон усміхався і стежив за Ґолтовим обличчям з нетерплячим, тривожним поглядом дорослого, що очікує реакції дитини на фантастично щедрий подарунок. Ґолт сів, цілком байдужий до оплесків.

— Оплески, які ви чуєте, — кричав у мікрофон радіокоментатор з кутка зали, — лунають на честь Джона Ґолта, який щойно посів місце за столом президії! Так, дорогі друзі, особисто Джона Ґолта — і ті з вас, хто мають телевізор, незабаром зможуть у цьому переконатися!

Я мушу завжди пам'ятати, де я, думала Даґні, стискаючи кулаки під столом, що стояв у самому кутку приміщення. Вона хворобливо відчувала суперечливість ситуації; це відчуття посилювала присутність Ґолта, який сидів метрів за десять від неї. Даґні розуміла, що жодної небезпеки, жодного болю не може існувати у світі, поки вона бачить його обличчя, — і водночас її охоплював крижаний страх, коли дивилася на тих, у чиїй владі він перебував, і спостерігала це безглузде видовище. Вона докладала максимальних зусиль, щоб її обличчя залишалося незворушним, щоб не зрадити себе щасливою усмішкою або не видати панічного крику.

Вона дивувалася, яким чином його очі зуміли так швидко знайти її в цьому натовпі.

Зауважила, як його погляд на мить зупинився на ній, непомітний для решти, — і цей погляд означав більше за поцілунок. Це було схвалення та підтримка.

Він більше не дивився в її бік. Натомість вона не змогла примусити себе відвести від нього погляд. Було дивно бачити його в смокінгу і ще дивніше було те, як природно він у ньому почувався. Йому вдалося створити враження, що це парадний робочий одяг, що це один з тих бенкетів тепер уже далекого минулого, коли йому присуджували якусь виробничу нагороду. Вона з несподіваним болем згадала власні слова про те, що свята повинні бути в тих, кому є що святкувати.

Даґні відвернулася. Вона намагалася не дивитися на нього надто часто, щоб не привертати уваги своїх супутників. Її посадовили за стіл, що його достатньо добре було видно з президії, але слабко освітлений і практично прихований від погляду Ґолта. Вона сиділа разом з людьми, особливо неприємними Джонові: доктором Феррісом і Юджином Лоусоном.

Помітила, що її брата посадили ближче до головного столу. Вона могла побачити його похмуре обличчя серед знервованих Тінкі Голловея, Фреда Кіннана та Саймона Прітчетта. Спотворені стражданням обличчя вишикувалися рядком понад столом, що стояв на підвищені. Попри всі зусилля, вони не могли приховати становище людей, кинутих на це випробування. Спокійне обличчя Ґолта порівняно з їхніми, здавалося, сяяло. Вона міркувала: хто ж тут ув'язнений, а хто господар становища? Її погляд повільно ковзав обличчями людей, які сиділи за столом: містер Томсон, Веслі Моуч, Чік Моррісон, кілька генералів, кілька представників законодавчої влади і — ні сіло, ні впало — містер Моуен: як хабар Ґолтові, як символ великого бізнесу. Даґні дивилася в залу, шукаючи доктора Стадлера, але його тут не було.

Голоси, що сповнюють залу, схожі на графік температури у хворого на пропасницю, подумала вона. Вони то лунали надто гучно, то западала мертва мовчанка, а раптовий сміх несподівано уривався, і люди за сусідніми столами здригались. Обличчя в усіх були фальшиві й перекошені найочевиднішою, але вельми нешляхетною формою напруженості — вимушеними посмішками. Ці люди, думала вона, знають, але не розумом, а своїм панічним чуттям, що цей бенкет становить кульмінацію їхнього світу, його оголену суть. Вони знають, що ні їхній Бог, ні їхня зброя не здатні зробити так,

щоб це видовище набуло того значення, яке вони так відчайдушно силкувалися вдавати.

Вона не могла ковтати їжі, що стояла перед нею. Її горло, здавалося, спазмує. Вона помітила, що й решта людей за її столом лише вдають, що їдять. Апетит, здавалося, зник не лише в доктора Ферріса.

Вона зауважила перед собою порцію морозива у кришталевій вазочці. Аж раптом запала раптова тиша, чути було тільки гуркіт телевізійного обладнання, що його саме підтягували якнайближче до головного столу. Зараз почнеться, із сумним передчуттям подумала вона, переконана, що це передчуття поділяють усі присутні. Всі вони дивилися на Ґолта. А його обличчя й далі було незворушне.

Нікого й не треба було закликати до тиші, коли містер Томсон подав знак дикторові: у залі, здавалося, не було чути ані подиху.

— Дорогі громадяни цієї країни, — вигукнув диктор у мікрофон, — і будь-якої іншої країни, всі, хто здатний слухати! Говорить велика зала готелю «Вейн-Фолкленд» у Нью-Йорку. Цього урочистого вечора ви почуєте, як Джон Ґолт реалізуватиме свій величний план!

На стіні за столом диктора з'явився прямокутник насичено блакитного кольору — телевізійний екран, щоб присутні в залі побачили те, що бачитиме вся країна.

— План миру, багатства і процвітання від Джона Ґолта! — волав диктор, коли на екрані виникла тремтлива картинка зали. — Початок нової ери! Продукт гармонійної співпраці між гуманістичним духом нашого керівництва та науковим генієм Джона Ґолта! Якщо вашу віру в майбутнє підірвано шкідницькими чутками, то тепер ви можете на власні очі переконатись у щасливій єдності перших осіб нашої країни!.. Леді та джентльмени, — у цей момент телекамери було спрямовано на стіл промовців і на екрані з'явилося збентежене обличчя містера Моуена. — Містер Горацій Бассбі Моуен, американський промисловець! — Камера переїхала на колекцію старечих лицьових зморшок, що імітувала посмішку. — Генерал армії Віттінґтон С. Торп! — Камера, мов під час поліційного огляду, пересувалася від одного обличчя до іншого, кожне з яких проймав руйнівний страх, невпевненість, відчай, презирство до себе і почуття провини. — Лідер більшості в Законодавчих Зборах, містер Люціан Фелпс!.. Містер Веслі Моуч!.. Містер Томсон!

Камера зупинилася на містері Томсоні, який подарував країні широку усмішку, потім обернувся ліворуч з виглядом урочистого передчуття.

— Леді та джентльмени, — велично промовив диктор. — Джон Ґолт!

«Боже Милосердний! — подумала Даґні. — Що вони роблять?» З екрана на країну дивилось обличчя Джона Ґолта, обличчя, на якому не було жодного болю, страху чи провини. Навпаки, це було обличчя, сповнене сили, спокою і невразливе через високу самооцінку. Це обличчя — серед усіх решти?

Хай би що вони планували, подумала Даґні, вони самі себе прирекли на невдачу, і більше нічого казати не варто: ось — продукт одного кодексу, а ось — іншого. Вибір існує, і кожна людина це зрозуміє.

— Особистий секретар містера Ґолта, — промовив диктор, коли камера висвітлила наступне обличчя і поспіхом продовжила рух. — Містер Кларенс Чік Моррісон... Адмірал Гомер Доулі... містер...

Вона оглянула обличчя, що її оточували, міркуючи: чи побачили вони контраст? Чи усвідомили? Чи хотіли бачити його?

— Цей бенкет, — сказав Чік Моррісон, який перебрав на себе роль розпорядника, — влаштовано на честь найбільшого героя нашої епохи, талановитого творця, технолога-новатора, нового лідера нашої економіки — Джона Ґолта! Якщо ви слухали його приголомшливу промову по радіо, то не маєте сумнівів у його надзвичайних здібностях. Нині він тут, щоби розповісти вам, як він використає їх заради вашого добра. Якщо вас збили з пантелику ті старомодні екстремісти, які стверджували, що він ніколи не приєднається до нас, що між його і нашими поглядами на життя немає жодних точок перетину, що вони протилежні, то сьогоднішня подія доведе вам, що все можна владнати і про все домовитися!

«Якщо вони побачать його, — думала Даґні, — чи захочуть дивитися на когось іншого? Якщо усвідомлять, що така людина, як він, у цьому світі можлива, що він — саме той, ким людина має бути, то чого їм іще шукати? Чи можуть вони бажати іншого, крім як досягнути у своїй душі того, чого він уже досягнув? Чи зупинить їх той факт, що моучі, моррісони, томсони ніколи цього й не прагнули? Чи будуть вони вважати моучів людьми, а його — чимось неймовірним?

Камера ковзала залом, висвітлюючи на екран і на всю країну обличчя знаменитих гостей, обличчя набурмосених лідерів і — час від

часу — обличчя Джона Ґолта. Він дивився так, немовби його проникливі очі вивчали людей поза межами зали, людей усієї країни, які дивилися на нього. Хтозна, чи чув він що-небудь. Його обличчя було спокійне.

— Я гордий скласти сьогодні пошану найбільшому економічному талантові, якого лише знав світ, — говорив лідер більшості в Законодавчих Зборах, — найобдарованішому адміністраторові й блискучому менеджерові — Джонові Ґолту, людині, яка врятує нас! Я тут для того, щоб від імені всього народу подякувати йому!

Це спектакль щиросердої брехні, — з нудотним подивом подумала Даґні. Найбільше шахрайство полягало в тому, що вони вірили в те, про що говорили. Вони пропонували Ґолтові найкраще з того, що, на їхню думку, могли запропонувати; вони намагалися звабити його тим, що було для них найповнішим втіленням мрії: безглуздими лестощами, неймовірним фальшем, схваленням без будь-яких критеріїв оцінки, нагородою без пояснення, пошаною без підстав, захватом без причин і любов'ю без кодексу цінностей.

— Ми відкинули всі наші невеличкі суперечності, — тепер у мікрофон говорив Веслі Моуч, — всі упереджені думки, всі особисті інтереси та егоїстичні візії — заради служіння під безкорисливим керівництвом Джона Ґолта!

«Чому вони слухають? — подумала Даґні. — Невже вони не бачать печаті смерті на обличчях промовців і печаті життя на обличчі Ґолта?»

Якого становища вони прагнуть? Якого становища вони бажають для людства?.. Вона дивилася на присутніх у залі. Нервово-невиразні лиця, вони не демонстрували нічого, крім сонної апатії та хронічного страху. Вони дивилися на Ґолта і на Моуча, немовби не помічаючи відмінностей між ними, і навіть не цікавилися, чи ті відмінності існують. Їхні порожні та некритичні очі, здавалося, промовляли: «Хто я такий, щоб мати власну думку?» Вона здригнулася, згадавши його слова: «Коли людина проголошує: "Хто я така, щоб мати власну думку?", вона проголошує "Хто я така, щоб жити?"» Чи хочуть вони жити? — подумала Даґні. Вони, здавалося, не хотіли навіть докласти найменших зусиль, щоб бодай трохи про це замислитися... Вона бачила кілька облич, які, здавалося, були здатні на таке. Вони дивилися на Ґолта з відчайдушним

благанням і трагічним захватом, безпорадно тримаючи руки на столі перед собою.

Ці люди розуміли, хто він такий, і жили в марній надії на його світ. Але якби завтра його вбивали у них на очах, їхні руки й далі були б такі ж безпорадні й ці люди відвели б очі, промовивши: «Хто я такий, щоб діяти?»

— Єдність дій і мети приведе нас до кращого життя, — сказав Моуч.

Містер Томсон нахилився до Ґолта і прошепотів з дружньою посмішкою:

— Вам треба буде сказати кілька слів народові. Трохи пізніше, після мене. Ні-ні-ні, довгої промови не потрібно: одне-два речення, не більше. Просто щось на кшталт «Вітаю вас, друзі», щоб вони просто впізнали ваш голос.

Трохи сильніший тиск «секретарського» дула на ребрах у Ґолта додав іще один мовчазний абзац. Ґолт не відповів.

— План Джона Ґолта, — говорив Веслі Моуч, — врегулює всі конфлікти. Він захистить власність багатих і щедро поділиться з бідними. Він полегшить податковий тягар і забезпечить збільшення державної допомоги. Він знизить ціни і підніме зарплатню. Він дасть більше свободи особистості й зміцнить зв'язки колективних зобов'язань. Він з'єднає ефективність вільного підприємництва зі щедрістю планової економіки.

Даґні глянула на кілька облич, які дивилися на Ґолта з ненавистю, — їй не вірилося, що таке можливо. Серед них був і Джим. Коли постать Моуча мерехтіла на екрані, ці обличчя були знуджено-спокійні; на них не прочитувалося задоволення, але лежала печать усвідомлення, що від них нічого не вимагають і що немає нічого міцного чи незмінного. Коли камеру знову переводили на Ґолта, їхні губи стискались, а обличчя видовжувались, у поглядах з'являлася напруженість. Раптом Даґні виразно відчула, що вони бояться чіткості його обличчя, чистоти його рис, відчуття реальності його буття, об'єктивного існування. Вони ненавидять його за те, що він такий, як є, подумала вона і відчула моторошний страх, збагнувши суть їхньої душі. Вони ненавидять його за здатність жити.

Чи хочуть жити вони? — подумала вона з іронією. Попри заціпеніння, що охопило її свідомість, вона згадала його висловлювання: «Бажання бути ніким — це бажання не існувати взагалі».

Зараз у мікрофон кричав полохливий містер Томсон, удаючись до жвавої простонародної манери:

— Я кажу вам: дайте їм по зубах, дайте по зубах усім цим маловірам, які поглиблюють розкол і ширять страх! Вони казали вам, що Джон Ґолт ніколи не приєднається до нас? Але ось він — власною персоною і з власної волі, за цим столом і на чолі нашої держави! Він хоче, він готовий і може служити на користь свого народу!

І жоден з вас більше ніколи не повинен сумніватися чи складати рук! Завтрашній день уже настав — і який день! Триразове харчування для кожної людини на землі, автомобіль у кожному гаражі, безкоштовна електроенергія, вироблена за допомогою якогось хитромудрого двигуна, — нічого схожого в житті ми з вами ще ніколи не бачили! Все, що від вас вимагають — це ще трохи потерпіти! Терпіння, віра та єдність — ось рецепт поступу! Ми повинні жити у злагоді одне з одним і з рештою світу, як одна велика і дружна родина, всі повинні працювати для добра кожного! Ми знайшли лідера, який поб’є всі рекорди нашої багатої та складної історії! Саме любов до людства привела його сюди — служити вам, захищати вас і дбати про вас! Він почув ваші благання і готовий виконати наш спільний людський обов’язок! Кожна людина — сторож своєму братові. Людина — не острів, що існує сам по собі! А зараз ви почуєте його голос, почуєте його звернення до вас!.. Леді та джентльмени, — урочисто оголосив він. — Джон Ґолт звертається до великої сім’ї роду людського!

Камера наїхала на Ґолта. Якусь мить він не рухався. А потім швидким і відпрацьованим рухом ухилився від руки «секретаря», підвівся з місця й відхилився в бік, — і весь світ побачив спрямоване на нього дуло пістолета. Якийсь час він стояв обличчям до камер, дивлячись на невидимих глядачів, а потім промовив:

— Геть з моєї дороги!

Розділ IX

Генератор

«Геть з моєї дороги!» — доктор Роберт Стадлер почув це по радіо у своєму автомобілі. Він не знав, чи наступний звук — щось

середнє між зойком, виттям і реготом — виходив з нього самого чи з радіо, але почув клацання, що враз урвало його. Радіо замовкло. Із готелю «Вейн-Фолкленд» не долинало більше жодних звуків.

Він судомно перемикав канали під освітленою шкалою радіоприймача. Але намарно — жодних пояснень, жодних повідомлень про технічні перешкоди, жодної фонової музики. В ефірі не було жодної радіостанції.

Він знизав плечима, вчепився у кермо, всім тілом опершись на нього, як вершник наприкінці перегонів, і натиснув ногою на педаль газу. Невеличка ділянка шосе підстрибувала перед ним разом з миготінням фар. Поза межами цієї освітленої смуги простягалися лише прерії Айови.

Він не знав, чому слухав радіопрограму. А тепер не розумів, що змушує його тремтіти. Раптом він форкнув. Це пролунало, як незадоволене гарчання, адресоване чи то радіо, чи то цьому містові, чи небесам.

Він стежив за номерами автострад на поодиноких стовпах. Йому не потрібно було звірятися з мапою: за чотири дні вона відбилась у його мозку, наче мереживо ліній, витравлених кислотою. Він думав, що цього вони не зможуть у нього забрати; не зупинять його. Він почувався так, наче його хтось переслідує. Але позаду на цілі милі не було нічогісінько, крім двох червоних вогників позаду його автомобіля — двох сигналів небезпеки, що біжать у пітьмі прерій Айови.

Він перебував у дорозі вже чотири дні. Усе через обличчя чоловіка, який сидів на підвіконні, й обличчя людей, з якими він зіткнувся, вибігаючи з кімнати. Він крикнув їм, що не зумів домовитися з Ґолтом і їм це теж не вдасться, що Ґолт їх усіх знищить, якщо вони не знищать його.

— Диви, який ви розумник, професоре, — прохолодно відповів містер Томсон. — Ви так самозабутньо волали, що ненавидите його з усіма його бебехами, а як дійшло до діла, то зовсім не допомогли нам. Я не розумію, на чиєму ви боці. Якщо він не погодиться на поступки мирно, ми будемо змушені натиснути. Скажімо, взяти в заручники дорогих для нього людей. І ви в цьому переліку перший, професоре.

— Я? — скрикнув він, затремтівши від переляканого і відчайдушно-гіркого сміху. — Я? Але він проклинає мене найдужче у світі!

— А мені звідки знати? — відповів містер Томсон. — Я чув, ви колись були його вчителем. А ще не забувайте, що ви єдиний, з ким він погодився зустрітися.

Його мозок розплавився від страху. Він почувався так, немовби його незабаром роздушить між двох стін, що невблаганно наближаються: у нього не було шансів, якщо Ґолт відмовиться здатись, і ще менше шансів, якщо Ґолт приєднається до цих людей.

Саме тоді в його мозку почали виникати віддалені обриси грибоподібної структури посеред рівнин Айови.

Згодом усі образи почали зливатись у його мозку. «Проект Ікс», — подумав він, не розуміючи, чи вигляд цієї споруди, а чи феодального замку, що височіє над рівниною, сприяв його усвідомленню, якому часові й до якого світу він належить... «Я — Роберт Стадлер, і це моя власність, вона виникла завдяки моїм відкриттям; вони сказали, що саме я це винайшов... Я покажу їм!» — думав він, і сам не знав, ідеться про чоловіка з підвіконня чи про когось іншого, чи про всіх представників людства... Його хаотичні думки були схожі на тріски, що плавають у воді: взяти все під свій контроль...

Я покажу їм!.. Взяти все під свій контроль, керувати... Іншого способу жити на землі не існує...

Саме ці слова окреслювали план, що виник у його свідомості. Він відчував, що все решта і так зрозуміло — зрозуміло завдяки дикому почуттю, що завзято заперечувало будь-які пояснення. Він візьме під особистий контроль «Проект Ікс» і керуватиме частиною країни як своїм приватним феодальним володінням. Яким чином? На це питання відповідали його почуття: якось та й буде. Який мотив? Його мозок безперестанку повторював, що його мотивом був страх перед бандою містера Томсона, і що серед них йому більше не було безпечно; його план є вимушеною необхідністю. У глибині Стадлерової розплавленої свідомості крився ще один жах разом з окремими трісками слів.

І ці тріски були для нього єдиним дороговказом упродовж чотирьох днів і ночей, поки він їхав порожньою автострадою через занурену в хаос країну, поки вдавався до маніакальних хитрощів, щоб придбати бензин, поки викроював поодинокі години для тривожного сну в похмурих мотелях під вигаданими іменами...

«Я — Роберт Стадлер», — повторював він, як формулу всемогутності... «Захопити контроль», — думав він, проїжджаючи на

швидкості безглузді світлофори, деренчливу сталь мосту Таґґарта через Міссісіпі та рештки спустошених ферм серед неозорих просторів Айови... «Я покажу їм, — думав він. — Нехай переслідують, цього разу їм мене не вдасться спинити...» Він думав так, коли його ніхто не переслідував, як ніхто не переслідував його і зараз, окрім світла задніх фар і мотивів, що потонули у його свідомості.

Він поглянув на мовчазне радіо і хмикнув. Цей звук був емоційним відповідником кулака, загрозливо показаного небу. «Саме я практичний, — думав він, — і я не маю вибору... Я не маю іншого вибору... Я покажу всім цим знахабнілим бандитам, які забули, що я — Роберт Стадлер... Усі вони загинуть, а я — ні!.. Я виживу!.. Я переможу!.. Я їм покажу!»

Ці слова нагадували йому острівці твердого ґрунту посеред моторошно-тихого болота. А зв'язки між ними лежали поховані на дні.

Якщо ці слова поєднати, з них можна сформувати речення: «Я покажу йому, що іншого способу життя на землі не існує!»

Розкидані вдалечині вогники були світлом у казармах, збудованих на території «Проекту Ікс», знаного тепер як Місто Гармонії. Під'їхавши ближче, він помітив, що там відбувається щось незвичне. Огорожу з колючого дроту було порвано, а жоден охоронець не зустрів його біля брами. Але в темряві, освітленій мерехтливим світлом ліхтариків, відбувалося щось надзвичайне: там стояли бронетранспортери, лунали накази, вилискували багнети. Його машину ніхто не зупинив. На розі одного з бараків він побачив нерухоме тіло солдата на землі.

П'яний, подумав він, точніше, захотів так думати, хоч і сам здивувався, що в цьому слід сумніватися.

Грибоподібна споруда височіла просто перед ним. Крізь вузькі щілини вікон пробивалося світло. Безформні труби, що стирчали з-під її бані, було скеровано в темряву країни. Коли він вийшов зі своєї машини, його перепинив солдат. Він був озброєний, але без головного убору, а форма здавалася занадто мішкуватою.

— Куди ти, хлопче? — запитав він.

— Геть з дороги! — презирливо наказав доктор Стадлер.

— Які в тебе тут справи?

–Я — доктор Роберт Стадлер.

— А я Джо Блоу. Я питаю, які в тебе тут справи? Ти з нових чи зі старих?

— Пропусти мене, ідіоте! Я — доктор Роберт Стадлер!

Не ім'я, а його тон і манери, здавалося, переконали солдата.

— Один із нових, — промовив він і, відчиняючи двері, крикнув комусь усередині. — Агов, Макк, візьмися за цього дідугана, з'ясуй, що йому треба!

У порожній тьмяній бетонній залі його зустрів чоловік, схожий на офіцера, але його кітель був розстібнутий, а з кутика рота нахабно звисала сигарета.

— Хто ви? — гаркнув він, і його рука потяглася до кобури.

— Я — доктор Стадлер.

Промовлене ім'я не справило жодного ефекту.

— Хто дозволив вам сюди приїхати?

— Я не потребую дозволу.

А це, здається, подіяло. Чоловік вийняв з рота цигарку.

— Хто прислав вас? — запитав він дещо невпевнено.

— Дозвольте мені поговорити з комендантом, — вимогливо проказав доктор Стадлер.

— З комендантом? Ти запізнився, братику.

— Тоді з головним інженером!

— Головним — ким? Ах, із Віллі? З Віллі все гаразд, він один із нас, але щойно поїхав з дорученням.

У залі ще були люди, які зацікавлено прислухалися до розмови. Офіцер жестом покликав одного з них — неголеного цивільного у заношеному пальті, накинутому на плечі.

— Що вам потрібно? — гаркнув він на Стадлера.

— Чи хтось із вас міг би мені сказати, де джентльмени з наукового персоналу? — запитав доктор Стадлер люб'язно, але наполегливо.

Двоє чоловіків перезирнулися, немовби в цьому місці таке запитання недоречне.

— Ви приїхали з Вашингтона? — підозріло запитав цивільний.

— Ні. І я хочу, щоб ви збагнули, що я порвав з тією вашингтонською бандою.

— Овва! — Чоловік, здавалося, був задоволений. — Тоді ви Друг Народу, так?

— Я би сказав, що я найкращий друг, якого собі цей народ тільки може уявити. Я — людина, яка дала народові все оце, — він обвів рукою навколо себе.

— Справді? — вражено запитав чоловік. — То ви один із тих, хто домовився з босом?

— Відтепер і назавжди босом тут буду я.

Чоловіки перезирнулися, відступивши на кілька кроків. Офіцер запитав:

— Ви сказали, ваше прізвище Стадлер?

— Роберт Стадлер. І якщо ви не знаєте, що це означає, то незабаром дізнаєтеся.

— Будь ласка, ходімо зі мною, сер, — люб'язно, але несміливо мовив офіцер.

Те, що сталося потім, було для доктора Стадлера незбагненним, оскільки його свідомість відмовилася прийняти реальність. У напівосвітлених, захаращених кабінетах сновигали люди, на чиїх тілах висіло аж занадто багато зброї. Різкими голосами, що модулювали між страхом і нахабством, йому ставили купу безглуздих запитань.

Він не розумів, чи хтось із них намагався щось пояснити йому. Він не слухав. Він не міг уявити, що все це відбувається насправді. Він усе повторював їм тоном феодального монарха:

— Я тут відтепер бос... Я роздаю накази. Я прийшов взяти на себе контроль... Я власник цього всього.

...Я — Роберт Стадлер, і якщо ви не знаєте мого імені, вам, несосвітенні кретини, нема чого тут робити! Вас зараз розірве на шматки, якщо ви такі телепні! Ви бодай фізику в середній школі вивчали? Та вас, здається, навіть до середньої школи не допустили, жодного з вас! Що ви тут робите? Хто ви такі?

Йому знадобилося досить багато часу, щоб його розум перестав блокувати побачене: хтось уже випередив його плани, в когось уже виникла така ж, як і в нього, картина світу, такий самий образ майбутнього. Він усвідомив, що люди, які називають себе Друзями Народу, захопили «Проект Ікс» кілька годин тому, ввечері, з наміром встановити власне правління. Він розреготався їм в обличчя з гірким, недовірливим презирством:

— Ви самі не знаєте, що робите, нещасні малолітні злочинці! Чи ви думаєте, що це ви — ви! — можете керувати складною науковою апаратурою? Хто у вас за головного? Вимагаю зустрічі з вашим шефом!

Саме його владний тон, його презирство та їхня паніка — сліпа паніка людей нестримного насильства, в яких відсутні критерії

безпеки та небезпеки — змусили їх засумніватись і подумати, що він, можливо, якийсь секретний високопоставлений член їхнього керівництва. Вони водночас були готові й підкоритись, і знехтувати будь-якою владою. Його футболили від одного смиканого начальника до іншого, та врешті-решт повели вниз залізними сходами вздовж довгого залізобетонного лункого підземного коридору на побачення із самим «босом». Бос знайшов собі притулок у підземній апаратній.

Серед складних приладів найточніших наукових машин, що видавали звукові хвилі, навпроти розподільчого щитка з лискучими важелями, дисками і датчиками, знаного як «ксилофон», Роберт Стадлер зустрівся з новим керівником «Проекту Ікс» — Каффі Мейґсом.

Він був убраний в тісну напіввійськову куртку і взутий у шкіряні чоботи. Складки шиї вивалювалися за межі його комірця, а чорні кучері злипалися від поту. Він тривожно і твердо походжав перед «ксилофоном», віддаючи накази людям, які забігали й вибігали з кімнати:

— Пошліть кур'єрів у всі окружні центри в межах досяжності! Повідомте, що Друзі Народу перемогли! Перекажіть, щоб не підкорялися наказам з Вашингтона! Новою столицею Народної Співдружності є Місто Гармонії, що відтепер називатиметься Мейґсвілл! Повідомте їм, що я очікую по п'ятсот тисяч доларів з кожних п'яти тисяч населення до завтрашнього ранку або ж!..

Мав минути певний час, щоб увага Каффі Мейґса і затуманений погляд його карих очей могли зосередитися на особі доктора Стадлера.

— А вам чого? Чого вам? — різко запитував він.

— Я — доктор Роберт Стадлер.

— Еге? Ах, так! Авжеж! Ви той великий прибулець із космосу, так? Ви той чувак, який виловлює атоми або щось типу цього. То якого біса ви тут робите?

— Це я повинен поставити вам це запитання.

— Ого. Послухайте, професоре, я не маю настрою жартувати.

— Я прийшов сюди взяти все під свій контроль.

— Контроль? Контроль над чим?

— Над цим обладнанням. Над цим місцем. Над територією, яка перебуває в радіусі його дії.

Мейґс хвильку тупо дивився на нього, а потім лагідно спитав:

— Як ви сюди дісталися?

— Автомобілем.

— Я маю на увазі, кого ви з собою привезли?

— Нікого.

— Яку зброю ви привезли?

— Жодної зброї. Достатнього мого імені.

— Ви приїхали сюди сам: зі своїм іменем і автомобілем?

— Так.

Каффі Мейґс розреготався йому в лице.

— Ви вважаєте, що можете впоратися з цим обладнанням? — запитав доктор Стадлер.

— Забирайтеся звідси, професоре, забирайтеся! Вшивайтеся, поки я вас не застрелив. Тут не місце для інтелектуалів!

— Що ви знаєте про це? — доктор Стадлер показав на «ксилофон».

— А кого це обходить? Десяток механіків нині можна найняти за десять центів! Ушивайтеся! Це вам не Вашингтон! Я порвав з тими непрактичними мрійниками! Вони нічого не досягнуть, крутячи оборудки з цим радіопривидом і промовляючи нескінченні спічі! Дія — ось, що нам потрібно! Пряма дія! Вшивайтеся звідси, докторе. Ваш час минув.

Він коливався назад і вперед, час від часу хапаючись за важіль «ксилофона». Доктор Стадлер зрозумів, що Мейґс п'яний.

— Не хапайся за ці важелі, дурню!

Мейґс неохоче відвів руку, а потім демонстративно помахав нею перед панеллю.

— А я торкатимусь усього, чого захочу! І не вам мені вказувати!

— Відійдіть від цієї панелі! Забирайтеся звідси! Це моє! Розумієте? Це моя власність!

— Власність? Еге ж! — гаркнув Мейґс.

— Я це винайшов! Я це створив! Я втілив це в життя!

— Ви це створили? Ну, що ж, дуже вам дякую, докторе. Дуже дякую, але ви нам більше не потрібні. У нас є власні механіки.

— Ви маєте бодай якусь гадку про те, чого я мусив навчитися, перш ніж втілити це в життя? Ви не змогли б зробити жодної труби і жодного болта!

Мейґс знизав плечима.

— Може й не зміг би.

— То як ви смієте навіть подумати, щоб привласнити це? Як ви наважилися сюди прийти? На яких підставах?

Мейґс постукав по своїй кобурі.

— А на таких.

— Послухай, ти, п'яне одоробло! — скрикнув доктор Стадлер. — Ти знаєш, із чим граєшся?

— Не смій зі мною так розмовляти, старий дурню! Хто ти такий, щоб так зі мною говорити? Я можу зламати тобі карк голими руками! Хіба ти не знаєш, хто я такий?

— Ти боягузливий горлоріз і хамло.

— Справді? Та невже? Я — бос! Я — бос, і мене не зупинить якийсь старий бовдур! Ушивайся звідси!

Вони стояли, дивлячись певний час один на одного біля панелі «ксилофона», загнані в кут страхом. Несвідоме коріння переляку доктора Стадлера полягало у відчайдушній боротьбі з собою, в небажанні визнати, що він дивиться на остаточний результат своєї праці, що це його духовний син. Страх Каффі Мейґса був ширший і охоплював усе його буття. Все своє життя він провів у хронічному жаху, а тепер силкувався забути те, що його колись лякало: у момент тріумфу, коли він вважав, що нарешті перебуває в безпеці, цей представник таємничої та незбагненної породи — інтелектуал — не боявся його і протистояв його владі.

— Забирайся звідси геть! — гаркнув Каффі Мейґс. — Я покличу своїх людей! Я вб'ю тебе!

— Забирайся звідси ти, брудний, гидкий, безголовий мудило! — гаркнув у відповідь доктор Стадлер. — Думаєш, я дозволю тобі збагачуватися на моєму житті? Невже ти думаєш, що це для тебе я... що я для тебе продав... — він не договорив. — Не торкайся до цих важелів, чорт тебе забирай!

— Не наказуй мені! Ще бракувало, щоб ти вказував мені, що робити! І ти не залякаєш мене своїм бундючним словесним пафосом. Я робитиму, що захочу. За що ж я боровся, якщо не можу чинити так, як мені заманеться? — він форкнув і простягнув руку до важеля.

— Агов, Каффі, обережніше! — скрикнув хтось з іншого кінця кімнати і рвонув уперед.

— Геть! — гаркнув Каффі Мейґс. — Усі геть! Хочете, щоб я злякався? Я покажу вам, хто тут бос!

Доктор Стадлер кинувся, щоб зупинити, але Мейґс однією рукою відштовхнув його і, побачивши, як Стадлер падає на підлогу, розреготався, а другою — смикнув за важіль «ксилофона».

Гуркіт, несамовитий гуркіт розриву металу і зіткнення предметів між собою, голос монстра, що повстав проти самого себе, — ось що було чути всередині споруди. Ззовні не чути було нічого. Просто раптово вся споруда тихо здійнялась у повітря, розпалась на кілька величезних уламків, викинула зі свистом у небо кілька смуг синього світла і обвалилася купою каміння. У радіусі сотень кілометрів, включаючи частини чотирьох штатів, телеграфні стовпи попадали, мов сірники, будинки фермерів перетворилися на купи щебеню, будинки в містах розвалилися протягом секунди, жертви, що миттєво перетворилися на понівечені трупи, теж не почули жодного звуку, а на периферії цього кола, на півдорозі через Міссісіпі, локомотив і перші його шість вагонів пролилися металевим душем у води річки разом із західними прогонами мосту Таґґарта, що розколовся навпіл.

На місці, де був «Проект Ікс», серед руїн не зосталося нічого живого — хіба що кілька нескінченно довгих хвилин там існував шматок спотвореної плоті та несамовитого болю людини, яку ще недавно вважали великим розумом.

Я перебуваю у стані якоїсь невагомої свободи, подумала Даґні, усвідомивши, що її єдиною, абсолютною метою була телефонна будка; що її жодним чином не турбували наміри перехожих, які оточували її на вулиці. Це не сприяло її відчуженню від міста. Навпаки, спочатку виникло враження, що вона цим містом володіє і що любить його, що ніколи досі не любила його так, як зараз, — із таким глибоким, сильним і впевненим відчуттям власника. Ніч була спокійна і ясна. Вона поглянула на небо. Воно відповідало радше похмурому, ніж радісному стану, хоч і передбачало якусь майбутню радість. Повітря було радше спокійне, ніж тепле, з ознаками далекої, але вже неминучої весни.

«Геть з моєї дороги», — незлостиво, але майже задоволено подумала вона, з почуттям звільнення та відмежування звертаючись до перехожих, до машин, які перешкоджали її ході, до страху, який вона відчувала колись. Минуло менше години, відколи вона почула цю вимовлену ним фразу, і його голос досі, здавалося, лунав на вулицях, поступово переростаючи в дещо, що нагадувало сміх.

У залі готелю «Вейн-Фолкленд» вона захоплено розсміялась, почувши, як він промовив ці слова. Вона сміялася, затуливши рот рукою, і сміх видно було лише в її очах — і в його, коли він поглянув просто на неї, а вона не сумнівалася, що він це почув. Вони дивилися одне на одного якусь мить над головами гомінкої, крикливої юрби, над мікрофонами, що їх панічно ламали, хоч усі станції миттєво були вимкнені, над розкиданими столами та битим склом; кілька людей кинулися до дверей.

Потім вона почула крик містера Томсона, який махав рукою в бік Ґолта:

— Відведіть його назад до номера, ви відповідаєте за нього життям!

І юрба розступилася, коли троє чоловіків вели Ґолта. Здавалося, містер Томсон на якусь мить занепав духом, опустив голову на руки, але невдовзі опанував себе, підхопився, мляво махнув своїм прибічникам, щоб вони йшли за ним, і вискочив через запасний вихід. Ніхто не озирнувся і не проінструктував гостей: дехто з них панічно біг до виходу, решта сиділи на місці, не наважуючись поворухнутися. Зала нагадувала корабель без капітана. Даґні рушила крізь натовп услід за зграєю. Ніхто не намагався її зупинити.

Вони згромадилися у невеличкому приватному кабінеті: містер Томсон сидів, згорбившись, у кріслі й охопивши голову руками, Веслі Моуч стогнав, Юджин Лоусон ридав у якійсь дитячій злобі, Джим спостерігав за ними з дивним напруженням у погляді.

— А я ж вас попереджав! — кричав доктор Ферріс, — Попереджав, хіба ні? Бачите, чого ви досягли своїм «мирним переконанням»!

Вона й далі стояла на порозі. Якщо вони і бачили Даґні, то її присутність їх не обходила.

— Я йду у відставку! — волав Чік Моррісон. — У відставку! Годі з мене! Я не знаю, що сказати країні! Я не можу мислити! І навіть не намагатимусь! Це марно! Я нічого не міг зробити! Ви не повинні мене осуджувати! Я йду у відставку! — Він розмахував руками чи то з безпорадності, чи то на знак прощання, а потім вискочив із кімнати.

— Він має власне обладнане сховище в Теннессі, — промовив Тінкі Голловей ніби машинально, начебто й він теж ужив усіх можливих заходів і тепер міркував, чи ще, бува, не пора діяти.

— Він там довго не протримається, якщо взагалі дістанеться туди, — сказав Моуч. — З усіма цими бандами грабіжників і станом транспорту... — Він розвів руками, не завершивши фрази.

Даґні розуміла, про що вони зараз усі думають. Попри запасні аеродроми та різні сценарії, що їх ці чоловіки вже багато разів обмірковували, всі вони знали, що опинилися в пастці.

На їхніх обличчях не було страху, лише натяк на нього, такий собі легкий переляк. Їхні емоції коливалися від повної апатії до полегшення, мов у шахраїв, які розуміють, що гра по-іншому і не могла завершитись, а тепер навіть не намагаються щось змінити чи бодай пошкодувати про те; від ображеного засліплення Лоусона, який просто не бажав нічого розуміти, до своєрідної напруженості Джима, на обличчі в якого блукала таємнича посмішка.

— То що? Що тепер? — нетерпляче запитував доктор Ферріс з кипучою енергією людини, яка в істеричному світі почувається, наче вдома. — Що ви з ним збираєтеся робити? Сперечатися? Дискутувати? Виголошувати спічі?

Усі мовчали.

— Він... повинен... урятувати... нас... — проказав Моуч повільно, скеровуючи рештки свого розуму на те, щоб виставити ультиматум реальності. — Він повинен... обійняти посаду... і врятувати систему.

— Може, напишеш йому про це в любовному листі? — запитав Ферріс.

— Ми повинні... примусити його... обійняти посаду... Ми повинні присилувати його взяти на себе управління, — сомнамбулічно промовив Моуч.

— Тепер ви, сподіваюся, розумієте, якою вартісною установою є Державний науковий інститут? — запитав раптом Ферріс.

Моуч не відповів йому, але Даґні помітила, що всі, схоже, знали, про що йому йдеться.

— Ви були проти мого дослідницького проекту, вважаючи його «непрактичним», — лагідно продовжив Ферріс. — Але що я вам казав?

Моуч мовчав, клацаючи пальцями.

— Зараз не час для дріб'язковості, — водночас і рішучим, і слабким голосом промовив Джеймс Таґґарт. — Нам не варто панькатися.

— Мені здається... — похмуро проказав Моуч, — що... що... мета виправдовує засоби...

— Нині вже запізно для якихось докорів сумління чи принципів, — сказав Ферріс. — Зараз може спрацювати лише пряма дія.

Усі мовчали. Здавалося, всім хотілося, щоб саме мовчання, а не слова виражали їхні думки.

— Це не спрацює, — сказав Тінкі Голловей. — Він не поступиться.

— Це ви так вважаєте! — хмикнув Ферріс. — Ви не бачили нашої експериментальної моделі в дії. Минулого місяця ми розкрили три заплутаних справи про вбивство.

— Якщо... — почав містер Томсон, і його голос раптово перейшов на стогін. — Якщо він помре, всі ми теж загинемо!

— Не переживайте, — промовив Ферріс. — Він не помре. «Переконувач Ферріса» надійно прорахував таку можливість.

Містер Томсон не відповів.

— Мені здається... в нас немає іншого вибору... — сказав Моуч мало не пошепки.

Усі й далі мовчали. Містер Томсон намагався не помічати, що всі присутні дивляться на нього. А потім він раптово вигукнув:

— Що ж, робіть, як хочете! Я не заважатиму. Робіть, як хочете!

Доктор Ферріс обернувся до Лоусона.

— Джине, — напружено і досі пошепки промовив він, — мерщій у радіорубку. Накажи всім станціям приготуватися. Скажи, що я підготую містера Ґолта до виступу протягом найближчих годин.

Лоусон підхопився і з несподівано радісно вибіг з кімнати.

Даґні зрозуміла. Зрозуміла, що вони збираються робити і який внутрішній стан дозволив їм прийняти таке рішення. Вони не сподівалися, що їхній задум матиме успіх. Вони розуміли, що Ґолт не здасться. Та вони й не хотіли, щоб він здався, бо знали, що їх ніщо вже не порятує. Та й, зрештою, не бажали порятунку. Ними керувала паніка і бездумні емоції, все своє життя вони боролися з реальністю і тепер досягли того стану, коли принаймні почувалися, як удома. Їх навіть не турбувало, звідки в них це відчуття. Їхня сутність зводилася до того, що ніколи не варто замислюватися, що і як вони відчувають, до них просто прийшло усвідомлення, що саме цього вони прагнули, що це і є та реальність, яка становить сенс їхніх почуттів, дій, бажань, прагнень і вибору. В цьому й полягала суть і характер їхнього бунту проти

життя і незбагненного пошуку неназваної нірвани. Їм не хотілося жити. Тому вони хотіли, щоб він помер.

Жах, який охопив Даґні, був схожий на удар батога. Збагнула, що предмети, які вона сприймала за людей, людьми ніколи не були. Їй раптом стало все зрозуміло — і остання відповідь, і їхня потреба діяти. Він у небезпеці. І не було ні місця, ні часу для емоцій щодо подальших кроків недолюдей.

— Нам слід зробити все так, щоб ніхто про це ніколи не дізнався, — прошепотів Веслі Моуч.

— Ніхто не дізнається, — запевнив Ферріс. У їхній голосах відчувалася скрадливість змовників. — Це таємне місце, окрема споруда на території інституту... Звуконепроникна, розташована на безпечній відстані від решти споруд... Лише одиниці з нашого персоналу мали туди доступ...

— Якби ми полетіли... — промовив Моуч і раптом замовк, немовби зауваживши пересторогу на обличчі Ферріса.

Вона помітила, як Ферріс зупинив на ній свій погляд, немовби раптово пригадав про її присутність. Обличчя Даґні не здригнулося, демонструючи цілковиту байдужість, — наче вона нічого не розуміла і нічим не переймалася. Потім, немовби усвідомивши, що тут тривають секретні перемовини, вона повільно обернулась і, ледь стенувши плечима, вийшла з кімнати. Знала, що вони вже перетнули ту межу, коли стали б через неї непокоїтися.

Так само неквапливо і байдужо вона йшла залами готелю до виходу. Та вже надворі, пройшовши квартал і звернувши за ріг, її голова несподівано смикнулась угору, складки вечірньої сукні, немов вітрило, з шумом затріпотіли об ноги від несподіваної стрімкості рухів.

І тепер, коли вона мчала крізь темряву, думаючи лише про те, де б якнайшвидше знайти телефону будку, відчула, як у ній росте нове відчуття, що виштовхує напруження страху й небезпеки. Відчуття свободи світу, якому ніхто й ніщо не зашкодить.

На хіднику вона помітила смужку світла, що пробивалася з вітрини бару. Ніхто не звернув уваги, коли вона пройшла через напівпорожню залу: кілька відвідувачів досі напружено перешіптувалися перед потріскуванням порожнечі телевізійного екрану.

Стоячи в тісному просторі телефонної будки, як у кабіні космічного корабля, готового летіти на іншу планету, вона набрала номер OR 6-5693.

Їй одразу ж відповіли:
— Алло?
— Франциско?
— Привіт, Даґні. Я чекав на твій дзвінок.
— Ти слухав радіо?
— Так, слухав.
— Вони хочуть примусити його здатися, — вона намагалася говорити так, неначе просто викладала факти. — Вони збираються влаштувати йому допит. На території Державного наукового інституту вони мають якусь машину, яку називають «Переконувач Ферріса». Це у Нью-Гемпширі. Вони згадали про літак. Сказали, що змусять його виступити по радіо протягом найближчих трьох годин.
— Ясно. Ти дзвониш із телефонної будки?
— Так.
— І досі вбрана у вечірню сукню?
— Так.
— А тепер слухай уважно. Йди додому, перевдягнись, збери все найнеобхідніше, візьми коштовності й решту цінних речей, які можеш з собою забрати, одягни щось тепле. Пізніше ми на це не матимемо часу. Зустрінемося за сорок хвилин на північно-західному розі, за два квартали на схід від головного входу до Термінала Таґґарта.
— Гаразд.
— Бувай, Чушко.
— Бувай, Фріско.
Менш як через п'ять хвилин Даґні зривала з себе вечірню сукню у спальні своєї квартири. Вона покинула її на підлозі посеред кімнати, як непотрібні однострої армії, в якій вона більше не служила. Вбралася у темно-синій костюм і, згадавши Ґолта, у білий светр з високим коміром. Спакувала валізу та сумку на паскові, яку могла почепити собі на плече. Коштовності, включаючи браслет з ріарден-металу, що вона заробила його в зовнішньому світі, та золоту п'ятидоларову монету, яку заробила в долині, сховала в самісінький куточок сумки.
Без жодного жалю вийшла з квартири і замкнула двері, хоч і знала, що, можливо, ніколи вже сюди не повернеться. На мить їй стало важче, коли вона прийшла до свого кабінету. Ніхто не бачив, як вона туди зайшла. У приймальні було порожньо. Величезна

споруда Таґґарта здавалася надзвичайно мовчазною. Даґні дивилася на свій кабінет, згадуючи про всі роки, проведені тут. Потім вона всміхнулася. Ні, це не так уже й важко. Відчинила свій сейф і дістала документи, по які сюди прийшла. Ще вона хотіла забрати звідси портрет Натаніеля Таґґарта і мапу «Таґґарт Трансконтиненталь». Вона зламала рами, згорнула у трубочку портрет і мапу й поклала їх до валізи.

Вона вже закривала валізу, коли почула чиїсь рвучкі кроки. Розчахнулися двері, й у кабінет влетів головний інженер. Він увесь тремтів, обличчя було перекошене.

— Міс Таґґарт! — вигукнув він. — Ох, слава Богові, міс Таґґарт, що ви тут! Ми шукали вас повсюди!

Вона не відповіла, а лише запитально дивилася на нього.

— Міс Таґґарт, ви вже чули?

— Що?

— Отже, ви не чули! О Господи, міс Таґґарт, це... Я не можу повірити, але... О Господи, що ж нам робити? Мос... мосту Таґґарта більше немає!

Даґні дивилася на нього, неспроможна поворухнутися.

— Його немає! Його висадили в повітря! За одну секунду. Ніхто точно не знає, що сталося, але, схоже... припускають, щось відбулося на «Проекті Ікс» і... схоже на... звукові хвилі, міс Таґґарт! Нікуди неможливо дістатись у радіусі півтори сотні кілометрів! Це неможливо, цього не може бути, але в цьому радіусі все стерто з лиця землі!.. Ми не можемо знайти жодних пояснень! І ніхто не може дати відповіді — ні газети, ні радіостанції, ні поліція! Ми досі намагаємося щось зрозуміти, але чутки, що долинаються з країв цього кільця... — він затремтів. — Одне можна сказати напевно: мосту немає! Міс Таґґарт! Ми не знаємо, що робити!

Вона кинулася до свого столу і схопила телефонну слухавку. Її рука застигла в повітрі. Повільно, поштовхами, з неймовірним зусиллям вона змусила її рухатися, щоби повернути слухавку назад на важіль. Їй здавалося, що для цього знадобилося чимало часу, немовби її рука повинна подолати атмосферний тиск, що його несила здолати людині. І впродовж цих секунд постійного і сліпучого болю вона зрозуміла, що відчував Франциско тієї ночі, двадцять років тому, і що відчував двадцятишестирічний юнак, який востаннє дивився на свій двигун.

— Міс Таґґарт! — скрикнув головний інженер. — Ми не знаємо, що робити!

Слухавка м'яко опустилася на важіль.

— Я теж не знаю, — відповіла вона.

За мить вона усвідомила, що настав кінець. Вона почула свій голос, який радив усе якнайдокладніше з'ясувати і повідомити їй, а потім чекала, поки відлуння кроків головного інженера стихне в коридорі.

Перетинаючи востаннє вестибюль вокзалу, вона зиркнула на пам'ятник Натаніелеві Таґґарту — і згадала про свою обіцянку. Тепер це вже лише символ, подумала вона, але це буде прощання, на яке Натаніель Таґґарт заслужив. У неї не було з собою крейди, тому вона дістала помаду з сумочки і, всміхаючись до мармурового обличчя чоловіка, який зрозумів би її, намалювала великий знак долара на п'єдесталі біля його ніг.

Вона перша прийшла на місце зустрічі, на ріг за два квартали на схід від входу до Термінала. Чекаючи, вона помітила перші ознаки паніки, яка незабаром охопила все місто: пришвидшений рух автомобілів, деякі з них навантажені домашніми речами; повз неї промчалося занадто багато поліцейських машин, а вдалині лунало занадто багато сирен.

Новина про те, що міст зруйновано, вже розповзлася містом, незабаром усі зрозуміють, що Нью-Йорк приречений, і почнеться панічна втеча. Тікати нема куди, але її це більше не обходило.

Даґні здалеку побачила Франциско. Вона впізнала його швидку ходу ще до того, як роздивилася обличчя під низько насунутим на очі капелюхом. Вона зауважила момент, коли він, підійшовши ближче, побачив її; махнув рукою і всміхнувся. Якесь ледь відчутне напруження у русі його руки нагадало жест д'Анконії, що вітав довгожданого блукальця біля брами своїх володінь.

Коли він наблизився, Даґні стояла, урочисто випроставшись, і дивилась йому в обличчя; потім звернула погляд на будівлі найбільшого у світі міста, немовби саме ці свідки найкраще відповідали її сподіванням. А потім спокійно і впевнено промовила:

— Присягаюся своїм життям і моєю любов'ю до нього, що ніколи не житиму заради іншої людини і ніколи не попрошу і не примушу іншу людину жити заради мене.

Він нахилив голову, немовби підтверджуючи сказане. Його усмішка означала привітання.

Потім підняв валізу і взяв Даґні під руку:
— Ходімо.

Підрозділ, знаний як «Проект Ф» — на честь його винахідника, доктора Ферріса, — містився у невеличкій залізобетонній споруді, розташованій біля підніжжя пагорба, на якому височів Державний науковий інститут. Із вікон інституту було видно лише невеличку сіру пляму даху цього підрозділу, захованого в заростях старих дерев. Він нагадував звідти вхід до підземелля.

Підрозділ складався з двох рівнів у формі кубів різного розміру, асиметрично покладених один на одного. На першому поверсі не було вікон, лише двері, всіяні залізними шипами, на другому, немовби поступка денному світлу, виднілося єдине вікно, як людське обличчя з одним оком. Персонал інституту не виявляв інтересу до цієї споруди й уникав стежок, що вели до неї. Ніхто ніколи про це не розводився, але у всіх складалося враження, що проект, над яким там працювали, пов'язаний з вірусами небезпечних хвороб.

На обох поверхах були лабораторії, заповнені клітками з морськими свинками, собаками та щурами. Але осердям і сенсом споруди була кімната в підвалі, глибоко під землею. Її було невміло обтиньковано якимсь пористим звуконепроникним матеріалом, що взявся тріщинами, оголивши кам'яну стіну.

Цей підрозділ завжди охороняли четверо спеціальних вартових.

Цього вечора охоронців було шістнадцятеро. Їх викликали міжміським телефонним дзвінком з Нью-Йорка для виконання особливого завдання. Чатових, як і решту працівників, залучених до «Проекту Ф», добирали дуже ретельно, керуючись однією-єдиною вимогою: їхньою беззастережною здатністю підкорятися.

Цих шістнадцятеро осіб було розставлено навколо будівлі, а також у порожніх лабораторіях на другому поверсі, де вони й чатували, не виявляючи жодного інтересу до того, що відбувалося внизу, під землею.

У підвальній кімнаті у кріслах під стіною сиділи доктор Ферріс, Веслі Моуч і Джеймс Таґґарт. У протилежному кутку стояла машина, що скидалася на невеличкий кабінет незвичної форми. На передній її панелі містилося кілька рядів скляних шкал, на яких червоним кольором було відзначено критичний пункт, а

також квадратний екран, схожий на підсилювач, низки цифр, дерев'яних важелів і пластмасових кнопок, ручка керування з одного боку і червона скляна кнопка — з іншого. Ця панель, здавалося, випромінювала більше почуттів, аніж обличчя механіка, що її обслуговував, — високого молодика в сорочці з закачаними вище ліктів рукавами, на якій проступили плями поту. Його світло-блакитні очі були затуманені через цілковиту зосередженість на своєму завданні. Час від часу він ворушив губами, наче повторюючи вивчений урок.

Короткий дріт з'єднував машину з електричною батареєю, що стояла позаду неї. Довгі сувої, схожі на звивисті щупальця восьминога, простяглися від машини до шкіряного мату, розстеленого на підлозі під конусоподібним променем сліпучого світла. На маті, прив'язаний до нього пасками, лежав Джон Ґолт. Він був голий. Маленькі металеві диски електродів на кінчиках дротів було приєднано до його зап'ясть, плечей, стегон і гомілок. На грудях прилаштовано якийсь, з'єднаний з підсилювачем, прилад, що нагадував стетоскоп.

— Зрозумій, нарешті, — промовив доктор Ферріс, уперше звертаючись до нього, — ми хочемо, щоб ти взяв на себе економіку країни. Ми хочемо, щоб ти став диктатором. Ми хочемо віддати тобі владу. Розумієш? Ми хочемо, щоб ти наказував і вирішував, які саме накази слід віддавати. Ми хочемо досягти своєї мети. Жодні заклики, логіка, заперечення чи пасивний послух тебе не порятують. Нам потрібна твоя згода — інакше тобі гаплик. Ми не випустимо тебе звідси, поки не почуємо, на які кроки ти зважишся задля порятунку нашої системи. А потім примусимо тебе розповісти про це по радіо всій країні.

Він підняв руку, показуючи секундомір:

— Даю тобі тридцять секунд. Вирішуй, почнеш говорити чи ні. Якщо ні, тоді почнемо ми. Второпав?

Ґолт дивився на них поглядом, що нічого не виражав, немовби він усе занадто добре розумів. Він не відповів.

Вони прислухалися в тиші до секундоміра, що відраховував час, і до важкого, уривчастого дихання Моуча, який вчепився у бильця крісла.

Ферріс подав сигнал механікові, що стояв біля машини. Молодик смикнув важіль, спалахнула червона скляна кнопка і залунало два нових звуки: низьке дзижчання електромотора і дивний

звук, схожий на приглушене цокання годинника. Присутні не відразу збагнули, що цей стукіт іде з підсилювача і що вони чують биття Ґолтового серця.

— Номер три, — сказав Ферріс, зробивши знак пальцем.

Механік натиснув кнопку під однією зі шкал. Ґолтовим тілом пройшла хвиля дрожі. Його ліва рука судомно смикалася від електричного струму, що йшов дротом, пропущеним між лівим зап'ястям і плечем. Він відкинув голову назад, заплющив очі, стиснув зуби і не видав ані звуку.

Коли механік прибрав руку з кнопки, Ґолтова рука перестала здригатися. Він не рухався.

Троє чоловіків обмінялися запитальними поглядами.

Очі Ферріса були порожні, в погляді Моуча відбився жах, у Таґґарта — розчарування. Тишу порушував звук приглушеного серцебиття.

— Номер два, — промовив Ферріс. Цього разу заряд спрямували між правим стегном і литкою Ґолта: конвульсії стрясали його праву ногу. Він схопився обома руками за краї мату. Голова смикнулась, а потім він знову стих. Серце почало битися трохи швидше.

Моуч відвернувся, уп'явшись у спинку крісла. Таґґарт і далі сидів на краєчку, подавшись уперед.

— Номер один, поступово, — сказав Ферріс.

Торс Ґолта підкинуло вгору, потім почалася тривала судома, особливо помітна біля зв'язаних п'ястуків. Електричний заряд змушував битись у конвульсіях всю верхню частину його тулуба, від одного зап'ястя до другого. Механік повільно прокручував важіль, збільшуючи силу розряду. Стрілка на шкалі наближалася до критичної позначки. Дихання Ґолта, що вилітало з його уражених легенів, стало уривчасте.

— Маєш? — гаркнув Ферріс.

Струм вимкнули.

Ґолт мовчав. Губи судомно хапали повітря. Серцебиття було прискорене. Але поступово дихання внормувалось — він змусив себе розслабитися.

— Чому ви з ним цяцькаєтеся! — заволав Таґґарт, вирячившись на голе тіло на маті.

Ґолт на мить розплющив очі й поглянув на трьох чоловіків. Його погляд був спокійний і цілком свідомий. Потім він заплющив очі й тихо лежав, наче забув про них.

Його тіло здавалося страшенно недоречним у цьому підвалі, хоча ніхто з присутніх не міг у цьому зізнатися навіть перед собою. Видовжені лінії — від литок до вузьких стегон, талії, широких рамен — доречно було би порівняти з древньогрецькою статуєю: і за формою, і за змістом. Тільки вони були ще легші й здавалися рухливішими, сильнішими та невтомнішими. Це тіло могло належати не воїну на колісниці, а радше авіабудівникові. І як древньогрецька статуя — статуя людини в образі Бога — вступала у конфлікт з атмосферою виставкових зал нашої епохи, так його тіло мало дивний вигляд у цьому підвалі — місці з доісторичними порядками. Прірва була ще більша, оскільки Ґолт навдивовижу органічно вписувався у світ дротів і нержавкої сталі, точних приладів і важелів на пульті керування. Можливо — і саме це затято відганяли від себе свідки допиту, саме ця думка поселилася глибоко в їхніх душах, бо на поверхню вона виходила у вигляді неясної ненависті й непевного страху — можливо, саме відсутність у сучасному світі таких статуй перетворила генератор на восьминога і, можливо, саме тому Ґолтове тіло опинилось у його щупальцях.

— Я знаю, ти чудово розумієшся на електриці, — всміхнувшись мовив Ферріс. — Ми теж. Чи ти так не думаєш?

У відповідь пролунали ті самі два звуки: шум мотора і серцебиття Ґолта.

— Змішані розряди! — наказав Ферріс, зробивши знак механікові.

Тепер удари відбувалися з нерегулярними та непередбачуваними інтервалами — безперервно або з перервою на кілька хвилин. Лише з судом Ґолтових ніг, рук, торса або всього тіла було видно, що електричний розряд проходить між якимись двома електродами або через усі електроди водночас. Стрілки на шкалах то наближалися до червоних позначок, то знову опускалися до нуля: ця машина завдавала жертві якомога сильнішого болю, не вражаючи тканин.

Серце билося тепер у якомусь рваному ритмі, й навіть спостерігачам було нестерпно перебувати в постійному очікуванні наступного удару. Паузи було розраховано так, щоб серцебиття вповільнювалось, але жертва, яка будь-якої секунди чекала чергового удару, не могла розслабитись ані на мить.

Здавалося, що Ґолт і не намагався боротися з болем, а підкорився йому, намагався не послабити його, а витерпіти. Коли він

відкривав рота, щоб набрати повітря і раптово знову міцно стискав вуста від удару, він не опирався дрожі свого тіла, а гасив її відразу ж, як розряд ущухав. Лише шкіра на обличчі натягнулась, а міцно стиснуті губи кілька разів скривилися. Коли електричний удар пронизав його грудну клітину, мідно-золоті кучері розлетілися, немов від поривів вітру, — просто в обличчя; голова смикнулась. Спостерігачі здивувалися, чому його волосся раптом потьмяніло, поки не зрозуміли, що воно просякло потом.

Страх перед постійним слуханням власного серця, наче воно щомиті може розірватися, здавалося, мав уплинути на жертву. Натомість зо страху тремтіли кати, прислухаючись до нерівного, рвучкого ритму і майже не дихаючи щоразу, коли серцебиття зупинялося. Здавалося, серце завзято б'ється, стукаючи у відчайдушному гніві об стінки ребер. Воно протестувало, а Ґолт — ні. Він спокійно лежав, заплющивши очі, слухаючи, як серце чіпляється за життя.

Перший зірвався Моуч.

— О Господи, Флойде! — скрикнув він. — Не вбивай його! Його не можна вбивати. Якщо він помре, то і нас не стане!

— Він не помре, — відгризнувся Ферріс. — І хотів би, та не помре! Йому машина не дозволить! Усе математично розраховано! Жодної небезпеки немає!

— Може, все-таки досить? Тепер він погодиться! Переконаний, що він погодиться!

— Ні, не досить! Я не хочу, щоб він скорився! Я хочу, щоб він повірив! Прийняв! Захотів прийняти! Слід змусили його добровільно працювати на нас!

— Уперед! — крикнув Таґґарт. — Чого ти чекаєш? Ти не можеш зробити сильніший струм? Він іще навіть не закричав!

— Що з тобою? — зойкнув Моуч, випадково перехопивши погляд Таґґарта, який спостерігав за Ґолтовими судомами. Таґґарт напружено дивився на Ґолта, але його очі здавалися скляними, мертвими. М'язи обличчя утворили мерзенну карикатуру на задоволення, а погляд став безглуздий.

— Маєш? — крикнув Ферріс Ґолтові. — Тепер ти готовий захотіти того, чого хочеться нам?

Відповіді не було. Іноді Ґолт ледь підводив голову і дивився на них. Під його очима з'явилися темні кола, але погляд був ясний і свідомий.

Спостерігачів охоплювала дедалі дужча паніка; вони втратили розуміння контексту і мови — їхні голоси змішалися в один пронизливий крик:

— Ми хочемо, щоб ти взяв це на себе!.. Ми хочемо, щоб ти керував!.. Ми наказуємо тобі віддавати накази!.. Ми вимагаємо, щоб ти став диктатором!..

Ми наказуємо тобі врятувати нас!.. Ми наказуємо тобі думати!..

У відповідь вони чули лише його серцебиття, від якого залежали їхні життя.

Електричний розряд прошив грудну клітину Ґолта і його серце забилося так, наче бігло і спотикалось. Аж раптом тіло ослабло і стихло, серцебиття зупинилося.

Запала гнітюча тиша, та не встигли кати закричати, як їхній жах став нестерпний, бо Ґолт раптом розплющив очі й підняв голову.

Потім вони усвідомили, що й шуму двигуна теж не чути і що червона лампочка на пульті згасла — струм уже не надходив, генератор перегорів.

Технік знову і знову тупо тиснув на кнопку. Він знову і знову смикав важіль. Червона лампочка не засвічувалася, двигун мовчав.

— У чому річ? — клацнув зубами Ферріс.

— Генератор не працює, — безпорадно відповів механік.

— Що з ним таке?

— Я не знаю.

— То з'ясуй і відремонтуй.

Цей чоловік не був кваліфікованим електриком. Його обрали не через його знання, а через бездумну здатність натискати на кнопки. Зусилля, які він витратив, щоб принаймні збагнути, що генератор вийшов з ладу, не залишили місця зрозуміти щось іще. Він відкрив щиток на задній панелі машини і розгублено вирячився на сплутані дроти: зовні все здавалося справним. Він надів гумові рукавиці, взяв плоскогубці, підтягнув кілька перших-ліпших болтів і почухав потилицю.

— Я не знаю, — в його голосі вчувалася безпорадна покірність. — Та як мені це знати?

Трійця схопилася на ноги, оточила машину і вирячилася на її неслухняні деталі. Вони діяли спонтанно, розуміючи, що нічим зарадити не здатні.

— Ти повинен її відремонтувати! — заволав Ферріс. — Вона мусить працювати! Нам потрібна електроенергія!

— Ми повинні продовжити! — заволав Таґґарт. Ним аж тіпало. — Це чортзна-що! Я не згоден! Мене ніщо не зупинить! Я не дозволю йому вислизнути! — він показав у напрямку мату.

— Зроби що-небудь! — кричав Ферріс на механіка. — Чого ти стоїш! Зроби щось! Полагодь її! Я наказую тобі її відремонтувати!

— Але я не знаю, що сталося, — промимрив механік, кліпаючи очима.

— То з'ясуй!

— Але як я з'ясую?

— Я наказую тобі її відремонтувати! Чуєш? Або вона знову запрацює, або я звільню тебе і кину до буцегарні!

— Але я не знаю, що з нею, — знічений механік глибоко зітхнув. — Я не знаю, що з нею робити.

— Вібратор вийшов з ладу, — промовив голос у них за спиною. Вони стурбовано озирнулися. Ґолт ледь дихав, але говорив різким, упевненим голосом інженера. — Його треба дістати і відкрити алюмінієвий циліндр. Там ви побачите два спаяних контакти. Їх слід роз'єднати, взяти невеличкий напилок і зачистити обгорілі кінці. Потім знову закрити циліндр, встановити вібратор на місце — і ваш генератор знову запрацює.

У кімнаті знову запала мертва тиша.

Механік вирячився на Ґолта. Він витримав його погляд — навіть цей молодик спроможний був зрозуміти презирливо-насмішкуватий вираз його темно-зелених очей.

Механік відступив назад. Навіть у його затуманеній свідомості сяйнуло ще непевне, неоформлене, невисловлене розуміння того, що відбувається в цьому підвалі.

Спочатку він поглянув на Ґолта, потім на трійцю, потім на машину. Здригнувся, випустив плоскогубці й вибіг із кімнати.

Ґолт розреготався.

Трійця повільно відступила від машини. Вони намагалися не дати собі зрозуміти те, що зрозумів механік.

— Ні! — раптово вигукнув Таґґарт, поглянувши на Ґолта і кидаючись уперед. — Ні! Я не дозволю йому вислизнути! — Він упав на коліна, відчайдушно намагаючись знайти алюмінієвий циліндр вібратора. — Я полагоджу! Я сам її відремонтую! Ми повинні продовжити! Ми повинні його зламати!

— Спокійніше, Джиме, — стривожено сказав Ферріс, намагаючись підняти його на ноги.

— А може... може, краще відкласти на ніч? — благально мовив Моуч. Він трохи перелякано, а трохи заздрісно дивився на двері, через які втік механік.

— Ні! — закричав Таґґарт.

— Джиме, але хіба він не отримав свого? Не забувай, що нам слід бути обережними.

— Ні! Він іще свого не отримав! Він іще навіть не кричав!

— Джиме! — раптово вигукнув Моуч. Щось у Таґґартовому обличчі злякало його. — Ми не можемо вбити його! І ти це знаєш!

— Байдуже! Я хочу його зламати! Я хочу почути його крик! Я хочу...

І раптом сам Таґґарт закричав — довго і протяжно. Немовби несподівано щось побачив. Хоча його очі дивились у порожнечу і здавалися порожніми. Те, що він побачив, було в ньому самому. Захисні мури емоцій, бажання ухилитися, лукавство, напівдумки і псевдослова, що він їх вибудовував із себе протягом усього життя, завалилися в одну мить — мить, коли він збагнув, що бажав смерті Ґолта, знаючи, що це буде і його власна смерть.

Він раптом збагнув, яка сила спрямовувала всі дії його життя. Це була не його самотня душа, не його любов до інших, не його суспільний обов’язок або вся та брехня, за допомогою якої він підтримував власну самооцінку, а жага знищити все живе заради того, що живим не було. Його роздирало несамовите прагнення кинути виклик реальності, зруйнувати всі живі цінності, щоб довести самому собі власну здатність існувати, нехтуючи реальністю, заперечуючи всі незмінні, неспростовні факти. Ще секунду тому він відчував до Ґолта пекучу ненависть, яка слугувала доказом того, що Ґолт є носієм зла. Він хотів знищити Ґолта заради власного порятунку. А тепер він знав, що бажав Ґолтового знищення ціною власної смерті, знав, що ніколи по-справжньому не хотів жити, знав, що хотів пережити, а потім знищити велич Ґолта. Він сам визнавав цю велич, велич як єдине мірило людини, яка керувала реальністю, як ніхто інший.

І тієї ж миті, коли він, Джеймс Таґґарт, зіткнувся з ультимативним вибором — прийняти реальність або померти — він обрав смерть. Волів радше померти, ніж прийняти світ, для якого Ґолт

був яскравим сонцем. В особі Джона Ґолта він намагався — і тепер він це знав — знищити все живе.

Це знання суперечило свідомості: оскільки все воно складалося з емоцій, зараз ним керували почування і бачення, яких він неспроможний був позбутися. Він уже не міг послатися на туманну нечіткість звичних слів, щоби приховати закинуті в глухі закамарки думки, що він їх завжди примушував себе не помічати. Але тепер чітко бачив у кожному глухому куті свою ненависть до справжнього життя. Він бачив обличчя Шеріл Таґґарт, сповнене радісного бажання жити, — і саме це бажання він хотів знищити. Він бачив власне обличчя — обличчя вбивці, якого всі мусили справедливо ненавидіти. Вбивці, який знищував цінності лише задля того, щоб приховати своє власне неспокутуване зло.

— Ні... — застогнав він, дивлячись усередину себе і хитаючи головою, щоб відігнати це видиво. — Ні... Ні...

— Так, — промовив Ґолт.

Він побачив, що Джон Ґолт дивиться йому просто в очі, наче бачить там те ж, що бачив він сам.

— Я ж саме це сказав тобі по радіо? — запитав Ґолт.

Саме цього Джеймс Таґґарт боявся понад усе, того, від чого неможливо було втекти — об'єктивної правди.

— Ні... — повторив він слабким голосом, у якому вже не було життя.

Він трохи постояв, дивлячись невидющим поглядом у порожнечу, потім не втримався на ногах і осів на підлогу, не усвідомлюючи вже, ні де він, ні що навколо відбувається.

— Джиме!.. — покликав Моуч. Жодної відповіді.

Моуч і Ферріс не запитали один в одного, що сталося з Таґґартом: вони знали, що ніколи й не наважаться нічого зрозуміти, щоб не повторити його долі. Вони знали, хто зламався цієї ночі. Це був кінець Джеймса Таґґарта — дарма, виживе його тілесна оболонка чи ні.

— Давайте... Виведімо звідси Джима, — невпевнено проказав Ферріс. — Відведімо його до лікаря... чи ще кудись...

Вони підняли Таґґарта на ноги. Він не опирався і скорився, як сновида. Коли його підштовхували, він переставляв ноги. Він сам опинився у тому стані, до якого прагнув довести Ґолта. Двоє друзів вивели його з кімнати, підтримуючи попід руки.

Він порятував їх від необхідності зізнатися самим собі, що їм теж хотілось ухилитися від Ґолтового погляду. Ґолт спостерігав за ними. Він усе чудово розумів.

— Ми ще повернемося, — буркнув Ферріс начальникові охорони. — Залишайтеся тут і нікого сюди не пускайте. Ясно? Нікого.

Вони заштовхали Таґґарта в автомобіль, припаркований біля входу.

— Ми повернемося, — повторив Ферріс у порожнечу, до дерев і темного неба.

Тепер вони були переконані лише в одному: слід забиратися з цього підвалу, де поруч із зіпсованим завмерлим генератором лежало живе джерело енергії зі зв'язаними руками та ногами.

Розділ X

В ім'я всього найкращого в нас

Даґні попрямувала просто до охоронця, що стояв біля дверей «Проекту Ф». Вона йшла впевнено, спокійно і не криючись, поцокуючи підборами у тиші під деревами. Звела обличчя до місячного сяйва, щоб охоронець розгледів її.

— Пустіть мене, — промовила вона.

— Вхід заборонено, — відповів він голосом робота. — За наказом доктора Ферріса.

— Я прийшла сюди за наказом містера Томсона.

— Так?.. Я... Я нічого про це не знаю.

— Зате я знаю.

— Я про те, що доктор Ферріс мені нічого про це не казав... мем.

— Зате я вам кажу.

— Але ніхто, крім доктора Ферріса, не може мені наказувати.

— Ви хочете порушити наказ містера Томсона?

— О, ні, мем! Але... але якщо доктор Ферріс сказав нікого не пускати досередини — це означає нікого.... — і він невпевнено і благально додав: — Адже так?

— Ви знаєте, що мене звати Даґні Таґґарт, і ви бачили моє фото в газетах разом з містером Томсоном і рештою очільників країни?

— Так, мем.

— Тоді вирішуйте, чи хочеться вам знехтувати їхніми наказами.

— О, ні, мем! Я не хочу!

— То пустіть мене.

— Але я також не можу порушити наказ доктора Ферріса!

— Обирайте сам.

— Але я не можу обирати, мем! Хто я такий, щоб обирати?

— Доведеться.

— Послухайте, — поспіхом проказав він, виймаючи з кишені ключ і повертаючись до дверей. — Я запитаю у шефа. Він...

— Ні, — відрубала вона.

Щось у її голосі змусило його озирнутися: вона тримала пістолет, цілячись просто в серце охоронцеві.

— Слухай уважно, — сказала Даґні. — Або ти мене пустиш, або я тебе застрелю. Можеш спробувати застрелити мене перший, якщо зможеш. У тебе нема іншого вибору. Вирішуй.

Охоронець роззявив рота і ключ випав у нього з рук.

— Забирайся геть з дороги, — сказала вона.

Він зніяковіло затряс головою, притулившись спиною до дверей.

— О Господи, мем! — почав благати він. — Я не можу стріляти у вас, адже ви від містера Томсона! Але й пустити вас не можу, щоб не порушувати заборону містера Ферріса! Що мені робити? Я маленька людина! Я лише виконую накази! Я не можу нічого вирішувати!

— Це твоє життя, — сказала вона.

— Якщо ви дозволите мені запитати у головного, він мені скаже, він...

— Я не дозволяю тобі ні в кого запитувати.

— Але звідки мені знати, чи правда, що у вас наказ від містера Томсона?

— Нізвідки. Можливо, жодного наказу й нема. Можливо, це моя ініціатива, а тебе покарають, що скорився моєму наказу і кинуть до буцегарні за непослух. А може, доктор Ферріс і містер Томсон це узгодили. А може, й ні — тоді тобі доведеться не послухатись або того, або того. Мусиш вирішувати сам. Запитати нема

в кого, нема кого покликати, ніхто тобі не допоможе. Тобі доведеться вирішувати самостійно.

— Але я не можу вирішувати! Чому я?

— Бо саме ти трапився на моєму шляху. Рахую до трьох, — сказала вона. — А потім стріляю.

— Стривайте! Стривайте! Я ж іще не сказав ні «так», ні «ні»! — закричав він, іще щільніше притискаючись до дверей, немовби найкращим захистом для нього було не рухатись і нічого не вирішувати.

— Один, — Даґні почала відлік. Вона бачила його вирячені від страху очі. — Два... — Вона розуміла, що пістолет вселяв у нього менший жах, ніж вибір, який він мусив зробити. — Три.

Вона, людина, що не наважилась би вистрілити у тварину, спокійно і байдуже вистрілила просто в серце чоловікові, який хотів існувати, не беручи на себе жодної відповідальності.

Пістолет був з глушником. Не чути було жодного звуку, що привернув би чиюсь увагу — лише глухий удар тіла, що впало до її ніг.

Даґні підняла ключ і почекала кілька секунд, як вони і домовилися з Франциско.

Він наблизився першим, вийшовши з-за рогу будівлі, потім Генк Ріарден і Раґнар Даннескольд. Навколо споруди було виставлено четверо охоронців. Їх позбулись: одного вбили, троє лежали в кущах — зв'язані й з кляпами в ротах.

Вона мовчки віддала ключ Франциско. Він відімкнув двері й зайшов досередини, залишивши двері прочиненими на кілька сантиметрів.

Троє інших чекали назовні.

Залу освітлювала єдина лампочка, що звисала зі стелі. Нагору вели сходи, біля яких стояв охоронець.

— Хто ви? — вигукнув він, побачивши, що Франциско входить, наче до себе додому. — Сьогодні сюди нікому не можна!

— Мені можна, — сказав Франциско.

— Чому Расті пустив вас?

— Мабуть, у нього були на це причини.

— Але він не мав права!

— А дехто вважає інакше, — Франциско швидко оглянув залу. Другий охоронець стояв нагорі, прислухаючись до розмови.

— Хто ви, що ви робите?

— Видобуваю мідь.

— Що? Хто ви такий?

— Моє ім'я занадто довге для вас. Я назву його вашому шефові. Де він?

— Тут я ставлю запитання! — але він на крок відступив. — Ви... Не вдавайте велике цабе, бо я...

— Агов, Піте, а він і є велике цабе! — крикнув другий охоронець, паралізований поведінкою Франциско.

Але перший охоронець намагався не зважати на нього. Що дужче він боявся, то сильніше підвищував голос. Буркнув до Франциско:

— Що вам потрібно?

— Я ж сказав, повідомлю про це вашого шефа. Де він?

— Тут я запитую!

— Зате я вам не відповідаю.

— То он ви як? — розлютився Піт, який міг вигадати лише один спосіб вийти зі скрутного становища: його рука потяглася до револьвера, що висів при боці.

У Франциско була значно швидша реакція, ніж в охоронців, а пістолет — теж із глушником. Револьвер вилетів із Пітової руки, його розбитими пальцями заструменіла кров і він застогнав від болю, заскиглив й гепнувся на долівку. Другий охоронець, ледь устигнувши зрозуміти, що сталося, побачив націлений на нього пістолет.

— Не стріляйте, містере! — вигукнув він.

— Спускайся з піднятими руками, — наказав Франциско, однією рукою тримаючи наставлений пістолет, а другою подаючи в прочинені двері сигнал тим, хто чекав надворі.

Поки охоронець спускався, ввійшов Ріарден і роззброїв його, а Даннескольд зв'язав йому руки та ноги. Поява Даґні, здавалося, налякала охоронця найбільше. Він не міг зрозуміти цього: троє чоловіків були в картузах і вітрівках і, якби не манери, їх можна було б сприйняти за банду розбійників. Присутність жінки була незбагненна.

— То де ж ваш старший? — запитав Франциско.

Охоронець показав головою в бік сходів:

— Нагорі.

— Скільки всього охоронців у будинку?

— Дев’ятеро.
— Де вони?
— Один на сходах, що ведуть до підвалу. Решта — нагорі.
— Де?
— У великій лабораторії. Тієї, що з вікном.
— Усі?
— Так.
— Що це за кімнати? — Франциско показав на двері, що провадили із зали.
— Теж лабораторії. Вони зачинені на ніч.
— А ключі в кого?
— У нього, — охоронець кивнув на Піта.
Ріарден і Даннескольд дістали ключі з Пітової кишені й заходилися тихо та швидко відмикати кімнати, натомість Франциско продовжував:
— Є ще якісь люди в будинку?
— Ні.
— А ув’язнений тут?
— Ох... так. Здається, він тут. Мабуть, тут, інакше б ми не чергували.
— То він досі тут?
— Не знаю. Вони нам не повідомляють.
— А доктор Ферріс тут?
— Ні, він поїхав десять-п’ятнадцять хвилин тому.
— Двері з лабораторії нагорі ведуть на сходи?
— Так.
— Скільки там дверей?
— Троє. До сходів ведуть середні.
— А решта куди?
— Одні — в невеличку лабораторію, другі — до кабінету доктора Ферріса.
— Вони з’єднані між собою?
— Так.
Франциско повернувся до своїх супутників, аж раптом охоронець благально мовив:
— Містере, можна я вас про щось запитаю?
— Запитуй.
— Хто ви?
І Франциско представився, немов на урочистому прийнятті:

— Франциско Домінґо Карлос Андрес Себастьян д’Анконія.

Він відвернувся від витріщеного охоронця і підійшов до своїх супутників для тихої наради.

За якусь мить сходами швидко й безшелесно піднявся Ріарден.

Під стінами лабораторії стояло безліч кліток зі щурами та морськими свинками. Їх перенесли туди охоронці, шестеро з яких у цей момент грали в покер за довгим столом у центрі приміщення, а ще двоє стояли у різних кутках, тримаючи під прицілом вхідні двері. Ріардена не застрелили одразу ж, щойно він увійшов, лише тому, що його обличчя всім було знайоме. Восьмеро людей дивилися на нього, впізнавши і не вірячи власним очам, бо побачити його тут ніхто не сподівався.

Він стояв на порозі, встромивши руки в кишені штанів з недбалим і впевненим виглядом ділка.

— Хто тут за старшого? — коротко запитав він тоном людини, що хотіла бути ввічливою, але не бажала дурно гаяти часу.

— Ви... ви ж не... — затинаючись, почав довготелесий похмурий чоловік за картковим столом.

— Я — Генк Ріарден. Ви тут за старшого?

— Так! Але звідки ви тут в біса взялися?

— Із Нью-Йорка.

— Що ви тут робите?

— Бачу, вас не попередили.

— Мене?.. Тобто, про що не попередили? — у голосі начальника охорони вчувалась образа, обурення й підозра, що його керівники не вважали за потрібне повідомити його, отже підривали його авторитет. Начальник був високий, худорлявий чоловіком з рвучкими рухами, видовженим хворобливим обличчям і рухливими оченятами наркомана.

— Про мої справи тут.

— У вас... у вас тут не може бути жодних справ, — відрубав начальник охорони, боячись водночас і того, що його вводять в оману, і того, що його, вочевидь, не сповістили про якесь важливе рішення. — Адже ви зрадник, дезертир і...

— Бачу, ви, чоловіче добрий, ще ні про що не знаєте.

Решта семеро охоронців витріщалися на Ріардена з забобонним трепетом і сумнівом. Двоє з них, як бездумні роботи,

тримали напоготові спрямовані на нього револьвери. А він, здавалося, їх не помічав.

— Ну, і навіщо ви сюди приїхали? — буркнув начальник охорони.

— Ви повинні передати мені ув'язненого.

— Якщо ви з головного управління, то мусите знати, що ми не повинні мати жодної інформації про жодного ув'язненого і що ніхто не повинен його бачити!

— Окрім мене.

Начальник охорони скочив, кинувся до телефону і схопив слухавку. На півдорозі до вуха чоловік відкинув її різким жестом, що поселив у кімнаті паніку: він устиг почути, що телефон не працює, і здогадався, що дроти перерізані.

Знічений начальник охорони повернувся до Ріардена з докором в очах. Ріарден звернувся до нього презирливо і з докором у голосі:

— Хто ж так охороняє будинок? Хіба можна було до такого довести? Віддайте мені ув'язненого, поки з ним нічого не сталось. Якщо ви, звісно, не хочете, щоб я подав рапорт про вашу службову недбалість і порушення субординації.

Начальник важко повалився у своє крісло, згорбився над столом і звів погляд на Ріардена. Його змучене лице нагадувало тепер мордочку одного зі звірят ок, що ворушились у клітках.

— Хто цей ув'язнений? — запитав він.

— Чоловіче добрий, — відповів Ріарден, — якщо ваші безпосередні керівники не вважали за потрібне повідомити це вам, то я й поготів не казатиму.

— Вони і про вас не вважали за потрібне мене попередити! — скрикнув начальник охорони. Голос його лунав злостиво і безпорадно, знічуючи підлеглих. — Як мені знати, що ви від них? Телефон не працює, хто може підтвердити ваші слова? Як мені знати, що робити?

— Це ваші проблеми, а не мої.

— Я вам не вірю! — він зірвався на вереск — занадто різкий, а тому непереконливий. — Я не вірю, що уряд міг послати вас сюди із завданням. Адже ви один з дружків Ґолта — зрадників, які сховалися...

— А хіба ви нічого не чули?

— Про що?

— Джон Ґолт домовився з урядом, і ми всі повернулися.

— Ох, слава Богу! — скрикнув наймолодший охоронець.

— Стули пельку! Ти тут ніхто, щоб про політику просторікувати! — гаркнув на нього начальник охорони і знову повернувся до Ріардена. — А чому ж про це не оголосили по радіо?

— А ви вважаєте, що можете вказувати уряду, де і як оголошувати про свою політику?

Запала така тривала мовчанка, що чути було шарудіння звірятах об ґрати кліток.

— Думаю, варто вам нагадати, — сказав Ріарден, — що ви тут не для того, щоб обговорювати накази, а для того, щоб їх виконувати, не для того, щоби знати чи розуміти політичні міркування очільників країни, висловлювати свої думки, робити вибір чи сумніватися.

— Але я не знаю, чи повинен вам підкорятись!

— Якщо відмовитеся, то відповісте за наслідки.

Зігнувшись над столом, начальник повільно перевів погляд з Ріардена на охоронців з револьверами. Майже невловним рухом охоронці прицілились. У кімнаті почулося нервове шарудіння. В одній з кліток протяжно пискнуло звірятко.

— Гадаю, варто вас також попередити, — сказав Ріарден уже суворіше, — що я не сам. Мої друзі чекають назовні.

— Де?

— Навколо цієї кімнати.

— Скільки їх?

— Самі побачите.

— Послухайте, шеф, — почувся несміливий голос одного з охоронців, — не варто сваритися з цими людьми. Вони...

— Стули пельку! — рикнув начальник і навів на нього пістолет. — Гей, покидьки, наказую вам не сцяти!

Він кричав, намагаючись обдурити щодо того, що вже чудово знав. Вони боялися. Він був на межі паніки, не бажаючи зізнаватися самому собі, що його людей якимось чином роззброїли.

— Тут нема чого боятися! — Він вигукував це сам собі, намагаючись повернути впевненість у тій єдиній царині, де він почувався впевнено — у царині насильства. — Нема чого і нема кого! Я вам покажу! — Він рвучко повернувся і тремтячою рукою вистрелив у Ріардена.

Дехто з охоронців помітив, що Ріарден захитався і схопився правою рукою за ліве плече. Решта в цю секунду дивилися, як револьвер вислизає з руки їхнього начальника і з гуркотом падає на підлогу. Начальник скрикнув, з його зап'ястя струменіла цівка крові. Вже потім усі побачили, що ліворуч в одвірку стоїть Франциско д'Анконія, який досі тримає револьвер із глушителем, націлений на начальника охорони.

Усі схопилися за зброю, але згаяли момент, так і не наважившись вистрілити.

— На вашому місці я б цього не робив, — мовив Франциско.

— Господи! — зойкнув один із охоронців, силкуючись згадати ім'я. — Це... це той чувак, який підірвав усі мідні шахти на світі!

— Так, це він, — сказав Ріарден.

Охоронці мимоволі позадкували від Франциско і, озирнувшись, побачили, що Ріарден досі стоїть на порозі з револьвером у правій руці, а на його лівому — розходиться темна пляма.

— Стріляйте, покидьки! — заволав начальник охорони своїм розгубленим підлеглим. — Чого ви чекаєте? Стріляйте, вбийте їх! — Він оперся однією рукою об стіл, з другої струменіла кров. — Я напишу рапорт на кожного, хто не стрілятиме. Вас самих розстріляють.

— Киньте зброю, — наказав Ріарден.

Семеро охоронців якусь мить стояли нерухомо, не корячись жодному з них.

— Випустіть мене звідси! — закричав наймолодший з них, кинувшись до дверей праворуч. Він відчинив двері й відсахнувся — на порозі з пістолетом у руці стояла Даґні Таґґарт.

Охоронці повільно позадкували до центру кімнати, намагаючись усвідомити, що ж це відбувається, і зовсім втративши відчуття реальності. У присутності цих легендарних персонажів, що вони їх і не мріяли ніколи побачили, охоронці почувалися так, немовби їм наказували стріляти по привидах.

— Киньте зброю, — сказав Ріарден. — Ви не знаєте, навіщо ви тут. А ми знаємо. Ви не знаєте, кого охороняєте. А ми знаємо. Ви не знаєте, чому вам наказали його охороняти. А ми знаємо, чому ми хочемо його визволити. Ви не знаєте, за що боретесь. А ми знаємо, за що боремося ми. Якщо ви помрете, ви навіть не знатимете, за що вмираєте. Якщо ж помремо ми, то знатимемо за що.

— Не... не слухайте його! — заволав начальник охорони. — Стріляйте! Наказую вам стріляти!

Один з охоронці поглянув на шефа, поклав револьвер і, піднявши руки, ступив у бік Ріардена.

— Чорт тебе забирай! — закричав начальник, схопив лівою рукою пістолет і вистрелив у дезертира.

Коли той падав, вікно в кімнаті раптом розлетілося на тисячі уламків: з гілки дерева, як із катапульти, до приміщення влетів високий і стрункий чоловік, який, ледь торкнувшись ногами підлоги, вистрелив у найближчого охоронця.

— Хто ви? — почувся чийсь переляканий голос.

— Раґнар Даннескольд.

У відповідь пролунало три звуки: протяжний панічний вереск, гуркіт чотирьох револьверів, кинутих на підлогу і страхітливе виття: начальник охорони раптово вистрелив собі в чоло.

Коли четверо вцілілих охоронців почали давати лад своїм думкам, вони вже лежали зв'язані й з кляпами в ротах. П'ятий залишався стояти зі зв'язаними за спиною руками.

— Де ув'язнений? — запитав його Франциско.

— Мабуть... у підвалі.

— У кого ключі?

— В доктора Ферріса.

— А де сходи до підвалу?

— За дверима Феррісового кабінету.

— Веди.

Коли вони рушили, Франциско повернувся до Ріардена:

— Генку, з тобою все добре?

— Так.

— Може, відпочинеш?

— Ні, чорт забирай!

З порогу дверей, що вели до кабінету Ферріса, вони поглянули вниз, на марш кам'яних сходів, які спускались униз, і побачили там охоронця.

— Іди сюди з піднятими руками! — наказав Франциско. Охоронець побачив силует рішучого незнайомця і блиск револьвера. Цього було досить. Він скорився. Здавалося, він полегшено виходить з цього вологого кам'яного склепу. Його зв'язали і покинули на підлозі разом з охоронцем, який показав їм дорогу.

Четверо рятівників кинулись униз сходами до сталевих дверей. Діяли і рухалися вони точно та злагоджено. Внутрішні перепони, здавалося, було знищено.

Даннескольд мав інструменти, щоб зламати замок. Франциско перший зайшов до підвалу і за якусь хвильку загородив рукою шлях Даґні, — щоб переконатися, що видовище її не злякає; потім прибрав руку і вона побігла вперед. Увесь обмотаний дротами, Ґолт підняв голову і кинув на них вітальний погляд.

Даґні впала навколішки біля мату. Ґолт поглянув на неї точнісінько так само, як тоді, коли вони зустрілися вперше в долині. Його посмішка була весела, в ній не було болю, а голос лунав м'яко і стишено:

— Нам не варто сприймати все це всерйоз, правда?

По її щоках текли сльози, але посміхалася вона радісно та впевнено:

— Так, не варто.

Ріарден і Даннескольд перерізали паски, що зв'язували Ґолта. Франциско підніс до його вуст пляшечку з бренді. Ґолт ковтнув і, ледь піднявшись, оперся на звільнені вже руки.

— Дайте мені цигарку, — попросив він.

Франциско простягнув йому пачку сигарет зі знаком долара. Джонова рука трохи тремтіла, коли він прикурював від запальнички, але у Франциско вона тремтіла значно сильніше.

Глянувши йому в очі понад вогником, Ґолт усміхнувся і сказав, немовби відповідаючи на мовчазне запитання Франциско:

— Так, це було досить важко, але стерпно, до того ж, струм такої напруги не завдає шкоди.

— Колись я їх знайду, хоч би де вони були... — сказав Франциско. Його приглушений голос було ледве чути, але присутні зрозуміли: цей — знайде.

— Якщо ти їх знайдеш, то побачиш: те, що від них зосталось, уже немає сенсу вбивати.

Ґолт поглянув на обличчя навколо. Він бачив велике полегшення в їхніх очах і гнів, що застиг на лицях. Він знав, що зараз вони переживають те ж, що пережив і він.

— Усе минулося, — сказав він. — Не мучте себе дужче, ніж вони мучили мене.

Франциско відвернувся.

— Вони тебе мучили... — прошепотів він. — Тебе... Хай би був хто завгодно — тільки не ти.

— Але це мусив бути саме я, якщо їм хотілося випробувати свій останній засіб. Вони його випробували і... — він махнув рукою, немовби змітаючи цю кімнату, а з нею — тих, хто її створив, на смітник минулого. — І ось, що в них вийшло.

Франциско кивнув, так досі й не повернувши обличчя, лише міцно стиснув руку Ґолта.

Джон Ґолт підвівся і сів, повільно повертаючи контроль над своїми м'язами. Він поглянув на Даґні, коли вона простягнула руку, щоб допомогти йому. Побачив, як вона силкується всміхнутися, щосили стримуючи сльози. Даґні намагалася уявити, скільки ж витерпіло його тіло, але знала: все дрібниці, якщо він живий. Дивлячись їй в очі, він підняв руку й кінчиками пальців доторкнувся до білого коміру її светра, підтверджуючи й нагадуючи про єдине, що тепер мало значення. Її губи ледь здригнулись, вона всміхнулася, немовби кажучи йому, що все зрозуміла.

Даннескольд підібрав Ґолтову сорочку, штани та решту одягу, що був скинутий на підлозі в кутку кімнати.

— Ти йти зможеш? — запитав він.

— Звісно.

Поки Франциско та Ріарден допомагали Ґолтові вбратися, Даннескольд спокійно, беземоційно і цілеспрямовано трощив машину для допитів.

Ґолт іще не досить упевнено тримався на ногах, але міг стояти, обпершись на плече Франциско. Перші кроки давалися йому важко, але, дійшовши до дверей, він уже рухався краще, тримаючись за Франциско і Даґні, — для них обох це був дар.

Вони мовчки спускалися до підніжжя пагорба, і дерева захищали їх від мертвотного місячного сяйва та ще похмурішого його відблиску у вікнах Державного наукового інституту.

Літак Франциско був схований у кущах на краю галявини за наступним пагорбом. На багато кілометрів навколо не було жодних ознак людського житла. Ніхто не міг побачити й розповісти, як раптово загорілися фари, вихопивши з темряви зарості бур'янів. Ніхто не почув гуркоту двигуна, що ожив від одного руху Даннескольда, який сів за штурвал.

Коли двері літака зачинилися за ними й вони відчули під ногами поштовхи коліс, Франциско вперше всміхнувся.

— Це мій один-єдиний шанс дещо тобі наказати, — сказав він, допомагаючи Ґолтові вмоститись у відкидному кріслі. — Лежи спокійно, розслабся і про все забудь... І ти теж, — додав він, повернувшись до Даґні та вказуючи їй на крісло поруч з Ґолтом.

Колеса крутилися дедалі прудкіше, немовби швидкість додавала їм цілеспрямованості та легкості, — попри безсилі перешкоди у вигляді вибоїн і ямок у землі. Коли рух став плавний, коли вони побачили, як унизу пропливли крони дерев, відкидаючи тіні на їхні ілюмінатори, Ґолт мовчки нахилився і поцілував Даґні руку: він покидав зовнішній світ з єдиною цінністю, яку він хотів у нього забрати.

Франциско видобув дорожню аптечку і почав скидати з Ріардена сорочку, щоби перев'язати йому рану. Ґолт бачив, як червона цівка стікає з Ріарденового плеча на груди.

— Дякую, Генку, — промовив він.

Ріарден усміхнувся:

— Я повторю твої слова, коли я подякував тобі під час нашої першої зустрічі: «Якби ти розумів, що я діяв заради самого себе, то знав би, що жодної подяки не потрібно».

— А я повторю твою відповідь: «Саме тому я тобі й вдячний», — відповів Ґолт.

Даґні бачила, що в їхніх поглядах було більше, ніж у будь-яких словах, навіть більше, ніж у рукостисканні. Ріарден помітив, що вона дивиться на них і ледь прищурився, наче всміхався на знак схвалення, немовби повторюючи те, що сказав їй у своїй короткій записці, надісланій з долини.

Раптом вони почули голос Даннескольда, який голосно і жваво говорив у простір, ні до кого з них не звертаючись, і вони зрозуміли, що той розмовляє по бортовій рації:

— Так, усі цілі й неушкоджені. Всі... Так, з ним усе гаразд, лише невеличка слабкість. Відпочиває... Ні, поранень немає... Так, ми всі тут. Генка Ріардена поранили, але... — він зиркнув через плече, — але він мені щойно всміхнувся... Втрати? Думаю, ми втратили там на кілька хвилин настрій, але тепер усе чудово... Не пробуйте обігнати мене: в Долині Ґолта я приземлюся перший, а потім допоможу Кей приготувати вам у ресторані сніданок.

— Чи хтось зі сторонніх може його чути? — запитала Даґні.

— Ні, — відповів Франциско. — На ці частоти вони підключитися не можуть.

— З ким він розмовляє? — запитав Ґолт.

— Приблизно з половиною чоловічого населення долини, — відповів Франциско, — або ж із усіма, кому вистачило місця в усіх доступних на цей момент літаках. Вони летять за нами. Чи ти думав, що вони сидітимуть вдома і не спробують тебе визволити? Ми були готові до відкритого збройного нападу на Інститут чи навіть на «Вейн-Фолкленд», якби виникла потреба. Але знали, що в такому разі ризикуємо втратити тебе. Вони б тебе вбили, якби зрозуміли, що програли. Тому ми вирішили спочатку спробувати вузьким колом. Якби ми зазнали поразки, то почався б відкритий штурм. Вони чекали за кілометр. Наші люди чатували у хащах. Вони бачили, як ми ввійшли, і сповістили всіх решту. Ними командував Елліс Ваятт. До речі, він летить твоїм літаком. Ми не зуміли дістатися до Нью-Гемпширу одночасно з доктором Феррісом, бо, на відміну від нас, він міг користуватися відкритими аеропортами. Чого, до речі, незабаром він робити не зможе.

— Так, — підтвердив Ґолт, — уже не зможе.

— Це була наша єдина перешкода. Решта було нескладно. Згодом розповім тобі докладніше. Але, щоб розгромити їхній гарнізон, нас чотирьох вистачило.

— Колись, років, може, за сто, — сказав Даннескольд, — таємні або відкриті прихильники сили, які вірять, що керувати кращими за них самих можна лише за допомогою насильства, зрозуміють, що станеться, коли грубій силі протистоїть сила та розум.

— Вони вже це засвоїли, — мовив Ґолт. — Чи не цього ти їх навчаєш ось уже дванадцять років?

— Я? Так. Але семестр закінчився. Сьогодні був останній акт насильства в моєму житті — як винагорода за останніх дванадцять років.

Мої люди вже будують у долині будинки. Мій корабель заховано так надійно, що ніхто його не знайде, аж поки я зможу продати судно комусь, хто знайде йому краще застосування. Його переобладнають на трансатлантичний пасажирський лайнер — прекрасний, хоч і не надто великий. А я почну читати інший курс. Думаю, я мушу перечитати праці нашого першого вчителя.

Ріарден усміхнувся:

— Я хотів би відвідати твою першу лекцію з філософії в університеті. Хотів би подивитися, чи вдасться твоїм студентам не відволікатися від цієї лекції, і як ти відповідатимеш на запитання, що не мають жодного стосунку до теми. Я не здивуюся, якщо твоїм студентам захочеться поставити їх тобі, і не зможу їм за це дорікнути.

— А я скажу їм, що відповіді на всі запитання вони знайдуть у самому предметі.

На землі під ними було небагато вогнів. Вона була суцільним чорним покровом і лише де-не-де у вікнах адміністративних будівель миготіло світло й іноді можна було помітити тремтливий вогник свічки у вікні якихось неекономних господарів. Більшість сільських мешканців давно жили, як їхні пращури, коли штучне світло вважалося неабиякою розкішшю, і з заходом сонця життя в селах завмирало. Міста нагадували хаотичні калабані після приливу. В деяких вікнах там ще сяяли коштовні крапельки електроенергії, але й вони поступово щезали, поглинуті дедалі жорстокішою пусткою норм, квот, контролю і правил економії електроенергії.

Аж ось у далині показався Нью-Йорк, який був джерелом цього приливу. Він досі яскраво освітлював небо, як виклик первісній темряві, немовби з останніх сил простягаючи руки до літака, що наближався до нього. Всі мимовільно виструнчилися, наче стоячи біля смертного ложа і віддаючи останню шану колишній величі.

Згори було видно останні конвульсії: вогні автомобілів, що сновигали вулицями, немов загнані в пастку звірі у пошуках виходу. Мости запруджені машинами, під'їзди до них — схожі на грона вогнів, автомобільні затори мертво блокували весь рух, і навіть у літаку чути було далеке відчайдушне виття сирен. Звістка про те, що головну магістраль континенту знищено, охопила місто. Люди вибігали з офісів, у паніці намагаючись виїхати з Нью-Йорка й шукаючи порятунку там, де знайти його було неможливо.

Літак уже пролітав над самісінькими вершинами хмарочосів, аж раптом місто немов затремтіло, здавалося, земля розступилась і проковтнула його. Мегаполіс зник з лиця землі. Лише

за якусь мить вони зрозуміли, що паніка досягла електростанцій і вогні Нью-Йорка згасли.

Даґні здригнулася.

— Не дивись униз! — різко наказав Ґолт.

Вона підвела на нього очі. Його обличчя було суворе, як завжди, коли він дивився на факти.

Вона пам'ятала історію, яку їй розповів Франциско: «Він покинув "Двадцяте сторіччя". Мешкав на горищі в нетрищах. Він підійшов до вікна і показав на хмарочоси. Сказав, що нам доведеться згасити вогні світу і, коли ми побачимо потьмянілі вогні Нью-Йорка, то зрозуміємо, що зробили свою справу».

Вона згадала про це, помітивши, як мовчки перезирнулася ця трійця: Джон Ґолт, Франциско д'Анконія та Раґнар Даннескольд.

Поглянула на Ріардена. Він дивився вперед, а не вниз, як колись, коли дивився на незайману цілину поглядом, у якому була оцінка можливостей дії.

Глянувши на темряву попереду, їй на думку спав інший спогад — той момент, коли, кружляючи над аеропортом Афтона, вона бачила сріблястий літак, що злітав з темної землі, немов Фенікс. Даґні знала: тепер у їхньому літаку летить усе, що залишилося від Нью-Йорка.

Вона глянула вперед. Земля буде безлюдна — так само, як простір, у якому їхній пропелер прокладав свій безперешкодний шлях: порожня і вільна.

Вона знала, що відчував Нат Таґґарт, коли починав свою справу, і чому тепер уперше вона відчула з ним цілковиту близькість: зараз перед нею порожнеча і на цьому пустому місці слід побудувати новий континент.

Перед очима Даґні постало все її минуле, вся боротьба, і вона особливо чітко відчула натхнення, що охопило її в цю хвилину. Вона всміхалась — і подумки повторювала слова, якими оцінювала минуле й назавжди прощалася з ним. Це були мужні, горді та самовіддані слова, що їх більшість людей ніколи не зрозуміють, слова з лексикону бізнесменів: «Ціна не має значення».

Вона не відчула ні збентеження, ні хвилювання, побачивши у темряві внизу тонку ниточку вогнів, що повільно тяглися крізь порожнечу на захід. Особливо яскраво сяяв перший вогник — це були фари, що немов навпомацки знаходили шлях у пітьмі. Вона

нічого не відчувала, крім того, що знала: це потяг, і далі на нього чекає лише порожнеча.

Обернулася до Ґолта. Він дивився на обличчя Даґні, ніби стежив за її думками, і всміхався у відповідь на її усмішку.

— Це кінець, — промовила вона.

— Це початок, — відповів він.

Вони відкинулися на спинки крісел, мовчки дивлячись одне на одного. Потім вони вщерть сповнилися близькістю одне одного, і це було наслідком і значенням майбутнього. Але наслідок включав знання про все, що слід було заслужити, — перш ніж інша людина змогла б уособлювати цінність твого власного існування.

Нью-Йорк уже був позаду, коли вони почули, як Даннескольд відповідає комусь по рації:

— Так, він не спить. Не думаю, що він сьогодні засне... Так, можливо.

Він обернувся до них:

— Джоне, доктор Акстон хоче поговорити з тобою.

— Що? Він теж летить в одному з літаків за нами?

— Аякже.

Ґолт скочив і вхопив мікрофон.

— Вітаю, докторе Акстон, — сказав він. У його спокійному, тихому голосі вгадувалась усмішка.

— Вітаю, Джоне, — за надто рівним голосом Г'ю Акстона можна було зрозуміти, чого йому коштувало дочекатися хвилини, коли він знову зміг промовити ці два слова. — Мені просто захотілося почути твій голос... переконатися, що з тобою все гаразд.

Ґолт розсміявся і тоном студента, що з гордістю демонструє виконане домашнє завдання — як доказ добре засвоєного уроку, — відповів:

— Певна річ, зі мною все гаразд, професоре. Інакше й бути не могло. А є А.

Локомотив «Комети», що прямувала на схід, вийшов з ладу в пустелі Арізони. Він зупинився раптово, без жодної очевидної причини, наче людина, яка сама собі не зізнавалася в тому, що взяла на себе занадто багато: у двигуні зламалася якась зужита деталь.

Едді Віллерсу довелося довго чекати на провідника, якого він викликав, а коли той нарешті прийшов, то з його відстороненого виразу обличчя Едді зрозумів відповідь на своє запитання.

— Інженер намагається виявити несправність, містере Віллерс, — відповів він лагідно, тоном, у якому прочитувалося, що сподіватися було його обов'язком, але сам він уже роками ні на що не сподівається.

— Він іще не знає?

— Він працює над цим, — провідник люб'язно почекав півхвилини і вже зібрався йти, але зупинився, щоб надати ще якісь пояснення, наче туманне відчуття, вироблена звичка підказували йому, що будь-яка спроба пояснити те, що відбувається, розвіє страх, у якому ніхто не міг зізнатися навіть самому собі. — Містере Віллерс, оці наші дизелі давно слід було замінити. Вони вже не підлягають ремонту.

— Я знаю, — спокійно мовив Віллерс.

Провідник відчув, що краще було взагалі не вдаватися до пояснень. Вони призводили до зайвих у ці дні запитань. Провідник похитав головою і вийшов.

Едді Віллерс сидів, дивлячись у чорну порожнечу за вікном.

Це була перша за багато днів «Комета» з Сан-Франциско у східному напрямку. Вона була дітищем його відчайдушних спроб поновити трансконтинентальне сполучення. Едді не міг сказати, чого йому коштували кілька останніх днів, і що він зробив для порятунку станції в Сан-Фрациско від сліпого хаосу громадянської війни, у якій борці не мали жодного усвідомлення власної мети. Важко було згадати всі оборудки, що він їх підписав за ситуації постійної нестабільності. Він знав лише, що досягнув статусу недоторканності для станції з боку трьох протиборчих угруповань, знайшов людину на посаду менеджера, якій, здавалося, ще не все було байдуже, запустив на схід ще одну «Комету», забезпечивши її найкращим локомотивом і найкращою залізничною бригадою, і повертався на ній до Нью-Йорка, зовсім не розуміючи, скільки ще протримається його досягнення.

Він ніколи так тяжко не працював. Виконував свою роботу сумлінно, як і все, за що брався. Але він працював, наче у вакуумі, немовби його енергія не знаходила виходу й тікала в пісок... пісок якоїсь пустелі, схожої на ту, що простягалася за вікном

«Комети». Едді здригнувся: на якусь мить йому видалося, що він схожий на зіпсований двигун поїзда.

Невдовзі він знову викликав провідника.

— Як там справи? — запитав він.

Кондуктор знизав плечима і похитав головою.

— Вишліть помічника машиніста, нехай зателефонує по лінійному телефону до управління і попросить відрядити найкращого механіка.

— Так, сер.

За вікнами не було нічого цікавого. Вимкнувши в купе світло, Едді Віллерс зміг розрізнити лише безкраю сіру порожнечу, де-не-де позначену чорними плямами кактусів. Він думав про те, як люди наважилися перетнути цю пустелю і чого їм це коштувало, адже поїздів тоді ще не було. Він відвернувся від вікна і ввімкнув світло.

Сам той факт, що «Комета» була зараз ізольована від світу, породив у ньому сильну тривогу. Вона застрягла на чужих коліях «Південно-атлантичної компанії», що проходили через Арізону, і за користування якими вони не заплатили.

Треба звідси якось виборсатися, подумав він. Тривога зникне, коли вони повернуться на свою колію. Але вузлова станція раптом виявилася недосяжною — на березі Міссісіпі, біля мосту Таґґарта.

Ні, подумав він, річ не лише в цьому. Він мусив визнати, що неприємне відчуття, яке йому важко було означити і якого він ніяк не міг позбутися, навіяла дорога, щось дивне, незрозуміле та нав'язливе. По-перше, станція, що вони її проминули дві години тому, і на якій не було ані душі: він помітив порожню платформу і яскраво освітлені вікна невеличкої станційної будівлі. Світло йшло з порожніх приміщень. Він не помітив жодної людської постаті — ні в будівлі, ні на коліях. По-друге, на наступній станції, що вони проминули, платформа була вщерть забита розлюченою юрбою. А тепер вони були далеко і не могли бачити ні вогнів, ні чути шуму будь-якої станції.

Треба вивести звідси «Комету», подумав Едді. Він не міг збагнути, чому це треба зробити так терміново, чому так важливо зрушити потяг з місця. Пасажирів, які тремтіли у напівпорожніх вагонах, було небагато. Їм не було куди йти, вони не мали жодної мети. Він боровся не заради них. Тоді заради кого?

Віллерс не знав. У його свідомості, немовби у відповідь на це запитання, виринуло два висловлювання, що мали притягальну енергію молитви та непереборну силу абсолюту.

Перше: «Від океану до океану — назавжди». І друге: «Не дозволяй це залишити!..»

За годину з похмурим обличчям повернувся провідник з механіком.

— Містере Віллерс, — повільно мовив помічник машиніста, — головне управління не відповідає.

Едді Віллерс сидів, його свідомість відмовлялася в це повірити, але водночас він раптом збагнув, що саме цього він чомусь очікував.

— Цього не може бути! — сказав він тихо. Помічник машиніста, не рухаючись, дивився на нього. — Мабуть, лінійний телефон не в порядку.

— Ні, містере Віллерс. З телефоном усе гаразд. Лінія працює. Центр не працює. Тобто, слухавки ніхто не взяв. Або не захотів відповісти.

— Але ж ви розумієте, що цього не може бути!

Помічник машиніста знизав плечима. У ці дні могло статися все, що завгодно.

Едді Віллерс скочив на ноги.

— Пройдіться поїздом, — наказав він провідникові. — Стукайте в усі двері — туди, де є люди, і запитуйте, чи є серед них електрик.

— Так, сер.

Едді розумів, як розуміли і вони, що такої людини їм не знайти. Тільки не серед цих сонних і порожніх облич.

— Ходімо, — наказав він, повертаючись до помічника машиніста.

Вони піднялись у кабіну локомотива. Сивий машиніст сидів, вирячившись у вікно на кактуси. Прожектор був увімкнений і його промінь освітлював темряву — прямо й нерухомо, але, крім невиразних контурів залізничних колій, нічого цікавого не було.

— З'ясуймо, що не так, — сказав Едді, знімаючи своє пальто. В його голосі вчувалося щось середнє між наказом і благанням. — Спробуймо ще раз.

— Так, сер, — погодився машиніст без роздратування і без ентузіазму.

Інженер уже вичерпав свій незначний запас знань. Він перевірив усе, що, на його думку, могло вийти з ладу, проте знову заліз у двигун, розкручуючи його деталі й скручуючи їх назад, навмання роз'єднуючи, як дитина, що розбирає годинник на дрібні частини, — але без дитячої впевненості в тому, що він довідається, як працює цей механізм.

Помічник машиніста весь час визирав з вікна кабіни, дивлячись у темну тишу і здригаючись від дедалі прохолоднішого нічного повітря.

— Не хвилюйтеся, — упевнено сказав Едді Віллерс. — Ми повинні спробувати самі все полагодити, але якщо нам не вдасться, рано чи пізно вони пришлють нам допомогу. Потягів посеред пустелі не кидають.

— Раніше не кидали, — буркнув помічник машиніста.

Час від часу машиніст піднімав своє замащене обличчя і дивився на Едді Віллерса, обличчя і сорочка в якого теж були брудні.

— Яка з цього користь, містере Віллерс? — запитав він.

— Ми не можемо все так покинути! — різко відповів Едді. У глибині душі він знав, що говорить не лише про «Комету»... І навіть не лише про залізницю.

Переходячи до кожного з трьох відділів двигуна, знову оглядаючи їх один за другим і повертаючись до кабіни, Едді Віллерс силкувався згадати все, що чув колись про двигуни, все, що вивчав у коледжі й перед ним: усе, що засвоїв у ті дні, коли наглядачі на станції Рокдейл зганяли його зі східців громіздких тепловозів.

Нічого ні з чим не в'язалось; здавалось, його мозок стиснувся і заблокувався. Він знав, що не розуміється на двигунах, знав, що не розуміє, в чому проблема. Але також він знав, що зараз на кону — життя чи смерть. Він дивився на циліндри, лопаті й дроти, на панелі приладів, що на них досі миготіли лампочки. Він намагався не впускати у свідомість думку, яка непокоїла його: чи можна сподіватися і скільки звичайній людині потрібно часу — згідно з математичною теорією ймовірності — на те, щоб навмання віднайти потрібну комбінацію і повернути до життя двигун?

— Який у цьому сенс, містере Віллерс? — заблагав машиніст.

— Ми не можемо все так покинути! — викрикнув він.

Едді не знав, скільки минуло годин, коли пролунав вигук помічника машиніста:

— Містере Віллерс! Погляньте!

Помічник машиніста визирав у вікно, показуючи в темряву за своєю спиною.

Едді Віллерс подивився. Вдалечині погойдувався дивний тьмяний вогник. Здавалося, він повільно наближався. Едді не міг збагнути, що це.

Трохи згодом йому здалося, начебто він розрізнив щось чорне, що повільно наближалося до них. Воно рухалося паралельно з коліями. Вогник, погойдуючись, висів низько над землею. Едді прислухався, але нічого не почув.

Потім стало чути легкий приглушений звук, що нагадував стукіт копит. Двоє чоловіків поруч з ним спостерігали за чорним бозна-чим з дедалі дужчим страхом, немовби з нічної порожнечі на них насувався привид. Коли ж вони збагнули, що то за пляма, і весело розреготались, настала черга Едді заціпеніти від жаху. Адже він побачив набагато страшніший привид, ніж можна було припустити, — караван фургонів.

Ліхтар, що погойдувався над першим з них, здригнувшись, завмер, — і караван зупинився неподалік від локомотива.

— Агов, хлопче, підвезти? — сміючись, гукнув чоловік, який був, вочевидь, за старшого. — Що, застрягли?

Пасажири «Комети» вирячились із вікон у темряву. Деякі з них уже сходили з поїзда. З фургонів, з-за вузлів із домашніми пожитками визирали жінки. У хвості каравану, в одному з фургонів, плакала дитина.

— Ви збожеволіли? — запитав Едді Віллерс.

— Та ні, я серйозно, брате. У нас купа місця. Якщо ви хочете звідси вибратися, ми вас можемо підвезти за певну плату, — це казав довготелесий нервовий чоловік з розкутими манерами та нахабним голосом, схожий на закликайла на атракціонах.

— Це «Комета Таґґарта», — обурився Едді Віллерс.

— Еге ж, «Комета». А скидається на дохлу гусінь. Що з тобою, брате? Ти нікуди не доїдеш і не можеш нікуди звідси подітися, хоч скач, хоч плач.

— Ти про що?

— Ти думаєш, ви їдете до Нью-Йорка, так?

— Ми їдемо до Нью-Йорка.

— Отже... Отже, ви нічого не чули?

— Про що?

— А коли ви востаннє з'єднувалися з якоюсь із ваших станцій?

— Я не пам'ятаю!.. А про що ми мали чути?

— Що вашого мосту Таґґарта більше немає. Його знищили. Висадили у повітря. Звуковим вибухом чи чимсь таким. Точно не знає ніхто. Через Міссісіпі не існує більше жодного мосту. І Нью-Йорка більше немає — принаймні для таких хлопців, як ви і я, його більше не існує.

Едді Віллерс не пам'ятав, що сталося потім. Він відкинувся на сидінні машиніста, вирячившись у відчинені до машинного відділення двері. Хтозна, скільки він там просидів, але коли нарешті опритомнів, то побачив, що залишився сам. Ні машиніста, ні помічника в кабіні вже не було. Назовні лунали крики, вереск, плач, хтось про щось голосно запитував, а у відповідь лунав сміх закликайла.

Едді притулився до вікна кабіни: пасажири та поїзна бригада «Комети» згромадилися навколо лідера каравану і його обшарпаних супутників. Він кудись недбало вказував, віддаючи накази. Декілька пасажирок «Комети», вбраних краще за решту, вже залазили у фургони, схлипуючи та притискаючи до грудей свої сумочки; мабуть, їхні чоловіки вже домовилися про оплату.

— Сідайте, друзяки, сідайте! — бадьоро гукав закликайло. — Місця всім вистачить! Тут трохи тіснувато, зате ми будемо рухатися — це таки краще, ніж годувати койотів! Епоха залізного коня минула! У нас залишилася лише звичайна старомодна конячка! Повільна, але надійна!

Едді Віллерс став на східці локомотива, щоби бачити юрбу і щоб його було всім чути. Він махнув рукою, другою тримаючись за поруччя.

— Але ж ви не поїдете? — крикнув він до своїх пасажирів. — Ви ж не покинете «Комету»?

Люди відсахнулися, наче не хотіли ні дивитися на нього, ні відповідати йому. Їм не хотілося слухати запитання, які їхній розум був неспроможний осмислити. Едді побачив засліплені панікою обличчя.

— А з механіком що сталося? — запитав закликайло, показуючи на Едді.

— Містере Віллерс, — лагідно промовив провідник, — нема ніякого толку...

— Не покидайте «Комету»! — вигукнув Едді Віллерс. — Не кидайте її! Заради Господа, не кидайте!

— Чи ти сказився? — крикнув закликайло. — Ти й гадки не маєш, що коїться на станціях і в управліннях! Вони там бігають, висолопивши язики, як недорізані кури! Не думаю, що по цей бік Міссісіпі до завтрашнього ранку працюватимуть залізниці!

— Краще поїхати, містере Віллерс, — мовив провідник.

— Ні! — крикнув Едді, стискаючи металеве поруччя з такою силою, ніби хотів з ним зростися.

Закликайло знизав плечима:

— То залишайся тут здихати!

— Куди ви поїдете? — запитав машиніст, не дивлячись на Едді.

— Ми просто собі поїдемо, брате! Пошукаємо якоїсь місцини... десь. Ми з каліфорнійської Імперіал-Воллі. Кагал з «Народної партії» розікрав наш урожай і всю їжу з підвалів. Вони це називають «реквізицією». Тому ми просто зібрались і рушили. Через вашингтонські юрмиська нам доводиться пересуватися ночами... Ми просто хочемо десь поселитися... Можеш поїхати з нами, друже, якщо в тебе немає дому. Або ж, якщо хочеш, ми підвеземо тебе до якогось міста.

Едді байдуже подумав, що ці люди з каравану не видаються аж такими здібними, щоби заснувати таємне вільне поселення. У них забракне хисту навіть стати бандою злодіїв. У них на це не більше шансів, ніж у мертвотного світла від їхнього ліхтаря. І так само, як це світло, вони розчиняться в безкраїх пустельних просторах країни.

Едді стояв на східцях, дивлячись на ліхтар. Він не дивився, як останні пасажири останньої «Комети Таґґарта» переміщалися до фургонів.

Останнім до фургону сів провідник.

— Містере Віллерс! — скрушно погукав він. — Їдьмо!

— Ні, — відповів Едді.

Закликайло махнув рукою в бік Едді, який стояв на східцях над їхніми головами.

— Сподіваюся, ти знаєш, що робиш! — крикнув він з сумішшю погрози і благання в голосі. — Можливо, хтось проїжджатиме тут і підбере тебе — наступного тижня чи наступного місяця! Можливо! Хоча навряд чи.

— Вшивайтеся звідси, — огризнувся Едді Віллерс.

Коли фургони рушили і, погойдуючись та скриплячи, подались у ніч, Едді повернувся до кабіни. Він сидів на місці машиніста, притиснувшись чолом до мертвого двигуна.

Почувався, наче капітан океанського лайнера після кораблетрощі, який волів загинути разом зі своїм кораблем замість того, щоб урятуватися на вутлих човниках тубільців, які хизувалися перевагою своїх посудинок.

Потім його раптово накрила хвиля гіркого, праведного гніву. Він скочив, схопився за дросель. Поїзд повинен рушити, в ім'я перемоги чогось, що він не міг назвати, — двигун мусить запрацювати. Без думок, міркувань і страху, він почав одержимо, навмання смикати за важелі, натискати на мертву педаль. Він силкувався усвідомити мету своєї відчайдушної боротьби — зрозумілу й туманну водночас, знаючи лише, що бореться заради неї.

«Це не можна покинути!» — повторював він подумки, прокручуючи у свідомості картинки вулиць Нью-Йорка. «Це не можна покинути!» — згадував він вогні залізниці. «Це не можна покинути!» — бачив дим, що гордо піднімався з фабричних труб, намагався пробитися крізь туман і побачити те, що лежало в основі його видінь.

Він тримав жмутки дроту, з'єднуючи і роз'єднуючи їх, — аж раптом відчув тепло сонячного проміння і запах сосон. «Даґні! — покликав він подумки. — Даґні, в ім'я всього найкращого в нас!» Він смикав за мертві важелі викручував дросель, який ні на що не реагував. «Даґні! — промовляв він до дванадцятирічної дівчинки на залитій сонцем лісовій галявині, — в ім'я всього найкращого в нас я повинен зрушити з місця цей потяг!.. Даґні, ось що це було... і ти вже тоді це знала, а я не знав... ти знала це, коли озирнулася і глянула на колії... Я сказав тоді: «Я маю вчинити щось велике, а не просто заробляти на життя...» Але, Даґні, бізнес та заробіток, а також те в людині, що дозволяє цим займатися, — і є найкращим у нас, саме це і варто було захистити... В ім'я порятунку всього цього, Даґні, я повинен зрушити з місця цей потяг...»

Збагнувши, що сидить на підлозі кабіни і що тут уже більше нічого не вдієш, Едді звівся і зійшов сходами вниз. Він розсіяно подумав про колеса, хоча знав, що машиніст їх уже оглядав. Зістрибнув на землю, і під його ногами заскрипів пісок пустелі. Постояв трохи і в лункій тиші почув шелест перекотиполя в темряві, наче сміх невидимого воїнства. На відміну від «Комети», вони могли рухатися куди завгодно. Поблизу почувся виразніший шум. Едді побачив маленького сірого кролика. Тваринка звелась на задні лапки і понюхала сходинку одного з вагонів «Комети Таґґарта». Охоплений кровожерним гнівом, Едді кинувся на кролика, наче в цій крихітній сірій істоті втілились усі ворожі сили, що він їх зобов'язаний зупинити. Кролик чкурнув назад у темряву, й Едді зрозумів, що йому не зупинити ворога.

Він підійшов до локомотива і поглянув на літери «ТТ». Потім упав на колію біля коліс і розплакався. Світло прожектора над його головою линуло у нескінченну ніч.

З-під пальців Річарда Гейлі над освітленою вогнями долиною крізь відчинене вікно линули звуки його П'ятого концерту. Це була симфонія тріумфу. Звуки пливли вгору, співали про злет і були схожі на злет; це була суть і форма сходження, його вираження. Вони, здавалося, слугували музичним утіленням всіх людських вчинків і думок, що їхньою спонукою є сходження. Ця музика нагадувала сонячне проміння, що вирвалося на свободу з-за хмар. У ній втілювалися легкість звільнення та енергія цілеспрямованості. Вона огортала все навколо, вселяючи в серце радість сили, вільної від будь-яких пут. Тільки ледь вловні похмурі нотки свідчили про те, чого їй вдалось уникнути, але свідчили, немовби захоплюючись, навіть сміючись, бо, як з'ясувалося, ні болю, ні відрази не існувало і не мусило існувати. Це була пісня цілковитого звільнення.

Світло з долини падало яскравими плямами на сніг, що досі вкривав землю. Він лежав великими шапками на гранітних виступах і грубих соснових гілках. Але голе гілля беріз уже линуло вгору, наче не сумніваючись, що незабаром вкриється молоденьким листям.

Освітлений прямокутник на схилі гори був вікном кабінету Малліґана. Мідас Малліґан сидів на столом з мапою і вкритими

колонками цифр аркушами паперу. Він складав список активів свого банку і розробляв план капіталовкладень. Він відзначав обрані населені пункти: Нью-Йорк, Клівленд, Чикаго... Нью-Йорк, Філадельфія... Нью-Йорк... Нью-Йорк... Нью-Йорк...

Освітлений прямокутник у низині долини був вікном будинку Даннескольда. Кей Ладлоу сиділа перед дзеркалом, задумливо роздивляючись відтінки акторського гриму, розкладені в потертій валізці.

Раґнар Даннескольд лежав на дивані, читаючи Арістотеля: «...оскільки ці істини правдиві для всього сущого, а не для якого окремого виду. І всі люди використовують їх, адже вони існують у реальності як сущі... Тому що принцип, якого повинен дотримуватися кожен, хто має поняття про суще, не є гіпотезою... Тому очевидно, що такий принцип є найбільш безсумнівний. Продовжмо: в чому полягає цей принцип? У тому, що одна і та ж властивість не може водночас і однаковою мірою належати і не належати одному і тому ж суб'єктові рівним чином...»

Освітлений прямокутник серед обробленого поля був вікном бібліотеки судді Наррангасетта. Він сидів за столом, світло лампи падало на сторінки старовинного документа. Він позначив і викреслив суперечливі твердження, що призвели колись до того, що цей документ втратив свою силу. Тепер він писав на його аркушах нове речення: «Конгрес не може ухвалювати законів, що обмежують свободу виробництва та торгівлі...»

Освітлений прямокутник у глибині лісу був вікном хатинки Франциско д'Анконії. Франциско лежав на підлозі, поруч із рухливими язиками полум'я в каміні, схилившись над аркушами паперу. Він завершував ескіз ливарні. Генк Ріарден і Елліс Ваятт сиділи біля каміна.

— Джон сконструює нові локомотиви, — казав Ріарден, — а Даґні почне прокладати першу залізницю між Нью-Йорком і Філадельфією. Вона...

І раптом, почувши наступне речення, Франциско підняв голову і розреготався — сміхом схвалення, легкості й перемоги. Його сміх заглушив далекі звуки П'ятого концерту Гейлі, що долинали звідкілясь згори, але, як і та музика, цей сміх теж лунав тріумфально. У словах, над якими, вітаючи їх, сміявся Франциско, було проміння весняного сонця, що освітлювало галявини біля порогів сільських будинків, блиск моторів, сяйво

сталевих конструкцій нових хмарочосів, очі молоді, яка впевнено і безстрашно дивиться в майбутнє.

Речення, що його промовив Ріарден, було таке:

— Можливо, вона спробує здерти з мене останню сорочку, вимагаючи захмарну ціну за перевезення, але я з цим упораюсь.

На найвищому виступі гори мерехтіло слабеньке світло. Це було світло зірок, що відблискувало в Ґолтових кучерях. Він дивився не на долину внизу, а далеко за її межі, в темряву. Рука Даґні спочивала в нього на плечі, вітер сплутував їхнє волосся. Вона знала, чому їм запраглося опинитись на вершині і про що він зараз думає. Вона знала, що саме він хоче сказати, і знала, що він перший почне мову.

Вони не могли побачити світу за горами. Там були лише порожнеча, темрява і скелі, але в тому мороці ховалися руїни континенту: будинки без дахів, іржаві трактори, темні вулиці й покинуті колії. Але дуже далеко, на краю землі, на вітрі мерехтіло тонке полум'я — вперте полум'я Ваяттового смолоскипа. Воно тьмяніло і, тремтячи, розгорялося знову; його неможливо було ні згасити, ні знищити. Здавалося, воно закликає почути слова, які зараз промовить Джон Ґолт.

— Шлях — вільний, — мовив Ґолт. — Ми повертаємося у світ.

Він підняв руку і накреслив над безлюдною землею знак долара.

ХТО МИ Є

Ми стартували у вересні 2006 року в Києві. Сьогодні ми працюємо майже у всіх сегментах українського книжкового ринку і видаємо художню прозу, історичну мемуаристику й есеїстику, ділову та світоглядну літературу.

Ви розгорнули одну з наших книг, яку ми створювали для того, щоб вразити, здивувати й об'єднати читачів. Яка ціль будь-якого автора, опублікованого нами?

Розважити і навчити новому? Так. Ми працюємо для інтелектуального задоволення найвибагливішого читача. Прославитися? Цілком можливо, ми видаємо найнесподіваніші тексти, які нам вдалося знайти. Якщо ви щойно прочитали найцікавішу і найкориснішу у вашому житті книгу, розкажіть нам про неї.

Ми працюємо, щоб зацікавити вас особисто.

Якщо ми допоможемо вам створити нові ідеї, сенси, проекти і цінності — ми здійснимо українську культурну революцію і на рівні думок, емоцій, і в реальності. Ми віримо в соціальний капітал.

Революція Гідності триває. Революційне мислення і вільні мізки — це наш з вами капітал. Українці прагнуть бути ближчими до європейського культурного простору та шукають концептуальні ультрасучасні культурні ініціативи, яких не було до сьогодні.

БУДЬТЕ З НАМИ!

Владислав Кириченко,
засновник видавництва
«Наш Формат»,
громадський діяч, меценат
www.facebook.com/omnitip

Антон Мартинов,
директор видавництва
«Наш Формат»
www.facebook.com/antonio.martynov

НАЙКРАЩЕ З МОЖЛИВОГО — НАШ ФОРМАТ

Ми у Facebook

Приєднуйтесь до нас у Facebook!
Усе найцікавіше з перших вуст: www.facebook.com/NashFormat

ЩО МИ РОБИМО

Перші книги «Нашого Формату» вийшли в співпраці з видавництвами-партнерами, зокрема мемуари Лі Куан Ю **«Сингапурська історія: із третього світу в перший»** (2011), активне книговидання агенції розвивається з кінця 2012 року. У видавництві «Наш Формат» побачила світ серія книг історика Володимира В'ятровича **«Історія з грифом «Секретно»** (2012; 2013). Найновіші наші видання історичної тематики — наукова розвідка Олександра Гогуна **«Сталінські командос»** (2014), нарис Юрія Фельштинського та Михайла Станчева **«Третя світова: Битва за Україну»** (2015).

Найбільшу популярність серед українців здобув лонгселер всеукраїнського мистецько-культурного проекту Антіна Мухарського **«Жлобологія»,** в якій феномен жлобства відверто описали скандальні, знамениті митці й науковці.

Із 2014 року ми почали роботу над серією світових бестселерів українською мовою. Видавництво «Наш Формат» готує до друку 20 топових світоглядних і бізнес-книг. Першим виданням цієї серії була книжка — **«Величні за власним вибором»** (2014) американського економіста Джима Коллінза і **«Моє життя та робота»** Генрі Форда. Ми видали українською найвпливовішу трилогію світової літератури **«Атлант розправив плечі»** (2015), бестселер молекулярного біолога Джона Медіни **«Правила розвитку мозку дитини»**. Готуються до друку такі видання: **«Від нуля до одиниці»** Пітера Тіля, **«Чому еволюція правдива»** Джеррі Койна, **«Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію»** Ґебріел Еттінґен та інші корисні книжки.

На кожен наш паперовий варіант ми видаємо електронні версії книг, які можна придбати на сайтах: nashformat.ua, smart.kyivstar.ua, store.obreey.com. Планується розміщення на iTunes, Amazon Store, Google Book, iBookstore, Kobo Bookstore та інших світових ресурсах.

Маєте до нас пропозицію видання/перевидання цікавої книги?

Пишіть на електронну адресу директорові видавництва Антону Мартинову: martynov@nashformat.ua

Арт-простір

Мистецька агенція «Наш Формат» організовує у власному клубі за адресою: **м. Київ, пров. Бєлінського, 5** — зустрічі з письменниками та громадськими діячами, музичні концерти українських гуртів і майстер-класи. Підписуйтесь на нашу розсилку на www.nashformat.ua, у www.facebook.com/nashformat і залишайтеся в курсі останніх подій українського культурного фронту.

ДЛЯ ПРЕСИ
Відділ маркетингу та PR
(044) 222-53-49, (097) 904-36-96
pr@nashformat.ua

ДЛЯ МУЗИЧНИХ ГУРТІВ
Видавництво дисків
(044) 222-53-49, (097) 595-62-43
pub@nashformat.ua

ДЛЯ ГУРТОВИКІВ
Відділ збуту
(044) 222-53-69, (067) 247-57-17
order@nashformat.ua

ДЛЯ КЛІЄНТІВ
Інтернет-магазин
(044) 222-53-49, (067) 247-57-37
client@nashformat.ua

Інтернет-магазин www.nashformat.ua

пропонує україномовний культурний продукт — книги, музику, аудіокниги, широкий асортимент українського кіно, символіку та подарунки-сувеніри.

Швидка доставка замовлень здійснюється по Україні та світу через найзручніші методи доставки. Оплата — готівкою, карткою Visa/Mastercard, Webmoney, Privat24, PayPal. Асортимент крамниці — понад 10 000 найменувань.

Музичний лейбл «Наш Формат» і запис аудіокниг

Ми першими в Україні розпочали випуск україномовної аудіокниги й записали понад 200 аудіокниг.

«Наш Формат» також видав найкращі надбання світової та української літератури, яка входить у навчальні програми загальноосвітніх навчальних закладів країни. Наші аудіокниги озвучували: Ада Роговцева, Наталя Сумська, Петро Панчук, Борис Лобода, Євген Нищук та інші актори театру і кіно. Студія звукозапису агенції — чи не єдина в Україні саундпродакшн-студія, яка спеціалізується на записі аудіокниг. У нас записані: «*Залишинець. Чорний Ворон*» Василя Шкляра (2011), «*Доба. Сповідь молодого бандерівця*» Антіна Мухарського (2012), «*Лексикон інтимних міст*» Юрія Андруховича (2012), «*Весняні ігри в осінніх садах*» Юрія Винничука (2011).

Масштабний благодійний проект «Київстар» дарує казку дітям» ми здійснили разом з оператором мобільного зв'язку «Київстар» у 2012 році. 60 волонтерів-працівників найбільшого оператора озвучили 22 дитячі казки, зокрема українських і зарубіжних письменників. Проект охопив 12 інтернатів по всій Україні.

Ми записали аудіодиски: *«Мандри» — альбом «Світ», Орест Лютий — «А я не москаль», «Тартак» — «Сімка», «Рутенія» — «Неопалима Купина», «Пропала Грамота» — «Чудернацька Сила» etc.*

Виробництво одягу

Принти на футболці — це форма самовираження і персональна ідеологія. Сьогодні модно й престижно носити на собі українські інтелектуальні гасла та принти витворів художників. Наші креативні футболки та реглани — з високоякісних українських матеріалів.

ДЕ МОЖНА КУПИТИ НАШІ КНИГИ

Наш Формат	м. Київ, провулок Бєлінського, 5; тел. 044 234 82 25
Інтернет-магазин www.nashformat.ua	(044) 222-53-49
Інтернет-магазин www.audiobooks.ua	м. Київ, просп. Московський, 6; тел. (044) 587-94-45
Інтернет-магазин www.yakaboo.ua	м. Київ, вул. Фрунзе, 160-Ю; тел.044 225-05-05
Наукова думка	м.Київ, вул. Грушевського, 4; тел. (044) 278-06-96
Сяйво	м.Київ, вул.Червоноармійська, 6; тел. 235-43-66, 261-43-53
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Лисенка, 3; тел. 235-88-50
Книгарня «Є»	м. Київ, пр. Повітрофлотський 33/2; тел. 275-67-42
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Спаська, 5; тел. 351-13-38
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Саксаганського; 107/47, тел. 383-61-49
Смолоскип	м. Київ, вул. Межигірська; 21 тел. 425-45-09
ФОП Лисенко А.	м. Київ, ринок «Петрівка» 58; ряд, 3-4 місце
ФОП Гунько Ю.В.	м. Київ, ринок «Петрівка», 34 ряд, 3-4 місце
Книжкова Хата	м. Коломия, пр-кт Чорновола, 51; тел. (03433) 2-05-45
Українська книгарня	м. Львів, проспект Шевченка, 8; тел. (032) 272-16-30
Книгарня НТШ	м. Львів, проспект Шевченка, 8; тел. 237-12-29
Книгарня «Є»	м. Львів, проспект Свободи, 7; тел. 272-85-74

Центр української книги	м. Львів, вул. В. Великого, 36 тел. 240-21-90
Ноти	м. Львів, пр. Шевченка, 16; тел. 261-19-64
Глобус	м. Львів, площа Галицька, 12; тел. 274-01-77
Наш Формат	м. Львів ,вул. Братів Рогатинців, 24; тел. 032 236-70-69
Книгообрій	м. Львів, вул. Бузкова, 2; тел. 245-00-64
Книгарня на Федорова	м. Львів, вул. Ставропігійська, 4; тел. 255-04-18
Арка	м. Івано-Франківськ, Вічевий майдан, 3; тел. 23-04-60
Букініст	м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 19; тел. 75-13-71
Лілея-НВ	м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 18/2; тел. 55-91-70
ФОП Дольник В.П.	м. Одеса, вул. Троїцька, 30 тел. (048) 724-62-02
Рівнекнига	м. Рівне, вул. Островського, 16 тел./факс. (0362) 22-35-97
Підручники і посібники	м. Тернопіль, вул. Поліська, 6 тел. (0352) 43-15-15
Книжкова хата ФОП Вацик Ю. Я.	м. Тернопіль, вул. Подільська, 44; тел. 23-63-55
ФОП Домарецький О.Г.	м. Тернопіль, вул. Подільська, 44; тел. 25-16-00
Книгарня «Є»	м. Харків, вул. Сумська, 3; тел. (057) 731-59-49
Книжковий світ	м. Хмельницький, вул. Подільська, 25; тел. (0382) 65-60-73